

ظرفیت‌های گردشگری استان همدان و راهبردها

شراره السادات میرصفدری - دانشجوی کارشناسی ارشد باستان‌شناسی دانشکده هنر و معماری دانشگاه بوعلی سینا، همدان، ایران
یعقوب محمدی فر* - دانشیار گروه باستان‌شناسی دانشکده هنر و معماری دانشگاه بوعلی سینا، همدان، ایران

چکیده

با در نظر گرفتن رشد صنعت توریسم در دنیا و قرارگیری آن بعد از درآمدهای نفتی و تاثیر آن بر توسعه اقتصاد و جامعه به نظر می‌رسد یکی از راهکارهای توسعه اقتصاد، مطالعه و سرمایه‌گذاری در این بخش است. استان همدان با داشتن پیشینه تاریخی و موقعیت مناسب جغرافیایی و توانمندی‌های فراوان در گردشگری دارد که متأسفانه درصد بسیار اندکی از این توانایی امروزه مورد استفاده است. هدف از این پژوهش بررسی پتانسیل‌ها و پیشنهاد راهکارهایی در بهره‌برداری از این توانمندی‌ها است. پژوهش حاضر از نوع توصیفی - تحلیلی است و با هدف کاربردی دنبال می‌شود. اطلاعات جمع‌آوری شده بر مبنای مطالعات کتابخانه‌ای و میدانی است. آنچه در نتیجه این واکاوی به دست آمد، این بود که توانمندی‌های بالفعل و بالقوه استان همدان در بسیاری از زمینه‌های گردشگری است و به نظر می‌رسد با برنامه‌های کوتاه‌مدت و بلندمدت در این زمینه، گردشگری همدان قابلیت ارتقا، به‌عنوان یکی پایگاه‌های گردشگری کشور را دارا است که این مهم جز با بسترسازی مناسب فرهنگی، تقویت زیرساخت‌های شهری، الگوبرداری از پروژه‌های موفق توریسم در دنیا میسر می‌باشد.

واژگان کلیدی: گردشگری، استان همدان، توریسم تاریخی، توریسم ورزشی، توریسم درمانی، توریسم مذهبی

Tourism potential of the province and Strategies

Abstract

Considering the growth of the tourism industry in the world and its post-oil revenues and its impact on economic development, it seems that one of the ways of developing economics, studying and investing in this sector. The province of Hamedan has a history and a good geographical position and abilities in tourism, which, unfortunately, has a very small percentage of this ability today. The purpose of this research is to explore potentials and suggest ways to exploit these abilities. The present research is descriptive-analytic and applied. The data collected is based on library and field studies. The result of this analysis is the potential and potential capabilities of Hamedan province in many areas of tourism, and it seems to be with short-term and long-term programs. In this regard, tourism in Hamedan has the potential to be promoted as one of the country's tourism sites, which is important only with the proper cultural foundation, strengthening of urban infrastructure, modeling of successful tourism projects in the world

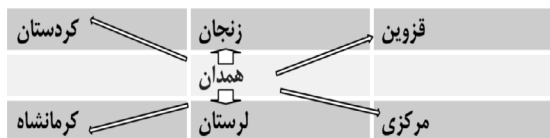
Keywords: Tourism, Hamedan Province, Historical Tourism, Sport Tourism, Medical tourism, Religious Tourism

مقدمه

با شروع قرن بیست و یکم به دلیل وجود زیرساخت‌های اقتصادی و بهداشتی و امنیتی ارتباطی گردشگری به یکی از سه صنعت برتر دنیا تبدیل شده است (پاپلی یزدی و سقایی، ۱۳۸۹). بر اساس تحقیقات سازمان جهانی گردشگری و انجمن جهانگردی و گردشگری جهانی در حال حاضر گردشگری بزرگ‌تر صنعت محسوب می‌شود (تقوایی، ۱۳۸۷، ص ۱۷). در حال حاضر رشد جمعیت و متعاقب آن شهرنشینی توسعه یافته خود عامل کمبود فضای سبز و آلودگی شهرها شده است و در پی آن نیاز انسان در گذران اوقات فراغت و استفاده از طبیعت را تحت شعاع قرار داده است. همین دلیل ساکنان این‌گونه شهرها برای فرار از زندگی ماشینی و شهرهای آلوده و شلوغ دست به دامان طبیعت می‌شوند که آن خود مقدمه‌ای بر صنعت توریسم است. قرن بیست و یکم سده بهره‌برداری از فرصت تجاری ارزشمندی در بخش خدماتی به‌ویژه گردشگری است. اقتصاددانان صنعت گردشگری را به دلیل نقش بارز خود در توسعه اقتصادی، اجتماعی کشورها صنعت نامرئی نامبرده‌اند. گردش مالی صنعت گردشگری جهان در این سده از گردش مالی بخش صنعت فراتر خواهد رفت. درآمد کشورهای که جاذبه‌های وسیع گردشگری دارند با یک درصد ارزش مالی این صنعت سالانه به ۲۰ میلیون دلاری رسد که برای اقتصادهایی مانند اقتصاد ایران رقم قابل توجه است و می‌تواند تمام فعالیت‌های اقتصادی آن را متأثر سازد (نویخت و پیروز، ۱۳۸۷). بر اساس برآورد سازمان تجارت جهانی، در حالی که رشد عمومی صنعت توریسم تا دو دهه دیگر به‌طور میانگین ۴/۱ درصد سال پیش‌بینی می‌شود. در سنگاپور در سال ۱۹۶۰ میلادی درآمد ناخالص ملی از فعالیت‌های بخش خدمات به ۶۶٪ رسیده است. این رقم در اتحادیه اروپا از ۴۷٪ به ۶۸٪ در آمریکا ۵۷٪ به ۷۲٪ افزایش یافته و این سیر صعودی همچنان ادامه دارد (آفاسامان و دیگران، ۱۳۸۸، ص ۱۷). وجود منابع طبیعی منحصر به فرد در ایران، پارک‌های شهری و ملی، جنگل‌ها، اقلیم گوناگون، اختلاف درجه حرارت و بارندگی - شرایط بسیار مناسب را برای توسعه صنعت اکو توریسم در کشور مهیا نموده است (خلج و امیری، ۱۳۸۷، ص ۳۵). اما یکی از مباحث مطرح در صنعت توریسم تلفیق استفاده گردشگر از چند زیرمجموعه توریسم باهم است به‌طور مثال توریسم آموزشی از امکانات توریسم تفریحی هم بهره می‌جوید. در قرآن به گردشگری در چند مورد اشاره شده: فَسِيرُوا

فِي الْأَرْضِ فَانظُرُوا كَيْفَ كَانَ عَاقِبَةُ الْمُكْذِبِينَ (پس در روی زمین بگردید و بنگرید که عاقبت تکذیب کنندگان چگونه بود) سوره آل عمران آیه ۱۳۷، أَفَلَمْ يَسِيرُوا فِي الْأَرْضِ فَتَكُونُوا لَهُمْ قُلُوبٌ يَعْقِلُونَ بِهَا (آیا در زمین گردش نکرده‌اند تا دل‌هایی داشته باشند که با آن بیندیشند) سوره حج، آیه ۶۶. در حدیثی پیامبر اکرم (ص) به حضرت علی (ع) چنین می‌فرماید: یا علی انسان عاقل برای سه چیز مسافرت می‌کند: ۱. برای بهبود و تکمیل زندگی؛ ۲. برای تهیه زاد و توشه اخروی؛ و ۳. برای آسایش و راحتی^۱

عناصر گردشگری شهری به دو بخش اولیه و ثانویه تقسیم می‌شود. عناصر اولیه همان جاذبه‌های شهری هستند که گردشگران را به خود جلب می‌کنند اما عناصر ثانویه آن دسته از خدمات و امکانات را شامل می‌شود که رفاه گردشگران را فراهم می‌کند مانند هتل‌ها، مسافرخانه‌ها، رستوران‌ها و غیره. این مراکز به‌عنوان مبدأ و مقصد گردش‌های روزانه در شهر اهمیت فوق‌العاده‌ای دارند و نحوه جایگیری آن‌ها در شهر می‌تواند کاهش یا افزایش فضای خدماتی و تغییر الگوی رفتاری گردشگران را به همراه داشته باشد (احمدی نژاد مصالحي مشیانی، ۱۳۹۱، ص ۹۲). استان همدان با داشتن رتبه چهارم گردشگری در کشور، می‌تواند جایگاه مناسبی برای بازدید هزاران گردشگر خارجی و داخلی داشته باشد. شهر همدان به‌عنوان پایتخت تاریخی و تمدنی ایران جزء قدیمی‌ترین پایتخت‌های فلات ایران با اولین حکومت فراگیر و شهرت جهانی یافته، مورد توجه برنامه ریزان صنعت گردشگری و توریسم در کشور گردیده است (ناظری، ۱۳۸۷، ص ۵۲). این شهر با داشتن مناطق پرجاذبه اکو توریسم سالانه بالغ بر ۲ میلیون جهانگرد ایرانی و خارجی را به خود جذب می‌کند. یکی از خصوصیات این استان دارا بودن اقلیم چهارفصل است (همان، ص ۵۳).

جدول ۱. استان‌های همسایه همدان، ماخذ: نگارندگان

یکی دیگر از اولویت‌های گردشگری استان همدان، موقعیت استراتژیک این استان در مسیرهای ارتباطی

1. ahadith.ir/fa/ahadith/ahadith-14masoom-a/2-mozoei/3-e-ali-a-1.html

است. این مسیرها عبارت‌اند از:

بزرگراه تهران- کرمانشاه- خسروی (بزرگراه کربلا) که همدان در کیلومتر ۳۷۵ این مسیر از سوی تهران قرار دارد.

راه اصلی تهران- سنندج که همدان در ۳۴۳ کیلومتری این مسیر قرار دارد.

راه اصلی تهران- کرمانشاه- ایلام که همدان در همین مسیر قرار گرفته است.

راه اصلی سنندج- همدان به طول ۱۸۲ کیلومتر.

راه اصلی ارومیه - کردستان - اراک - اصفهان که همدان در همین مسیر قرار گرفته است.

بزرگراه همدان- ملایر به طول ۷۵ کیلومتر، که در ادامه مسیر به جنوب غربی ایران می‌رسد.

همدان از دیرباز بازار منطقه غرب ایران است و به‌عنوان یک استان توانمند بسیاری از نیازهای همسایگان خود را تأمین می‌کند، موقعیت جغرافیایی این استان هم‌عامل، گرایش استان‌های همسایه در منطقه غرب به این استان است.

جاذبه‌های طبیعی و اقلیم‌های متفاوت جغرافیایی در کشور ایران دستمایه‌های گران‌قیمتی هستند که می‌توان رقیب مناسبی برای درآمدهای نفتی در اقتصاد ما باشند با علم به تزلزل درآمدهای نفتی و نبودن بستر مناسب اقتصادی در حوزه‌های دیگر استفاده از منابع بالقوه توریسم در ایران بسیار ضروری به نظر می‌رسد. امروزه صنعت گردشگری در دنیا رونق فراوانی پیدا کرده تا جایی که بسیاری از کشورهای درحال توسعه و دارای منابع درآمدی کم توانسته‌اند از این طریق بسیاری از شاخص‌های اجتماعی-اقتصادی و فرهنگی خود را به میزان بالایی ارتقاء داده و برای مشکلاتی همچون بیکاری، درآمد سرانه پایین، کمبود درآمدهای ارزی و مسائل فرهنگی همچون ذهنیت منفی نسبت به این مناطق و ناشناخته ماندن میراث فرهنگی آنان راه‌حلی پیدا کنند و بر آن فائق آیند (کریم‌پناه، ۱۳۸۴، ص ۴۴). یکی از اثرات توریسم در دنیا کاهش بیکاری در جوامع توریسم پذیر است.

نرخ بیکاری سال ۱۳۸۷ در استان همدان بالغ بر ۱۱٪ است و جمعیت فارغ‌التحصیلان بیکار در این شهر ۶۹۱۱ است.^۲ در سال ۱۳۹۰ نماینده شهر همدان، بزرگ‌ترین معضل مناطق حاشیه شهر همدان را معضل بیکاری اعلام کرده است.^۳ بنا بر گزارش مرکز آمار ایران، آمار بیکاری در سال ۱۳۸۸ در استان

۲. فصلنامه آمار کار ۱۳۸۷، شماره اول - زمستان ۱۳۸۷ - ویژه سی امین سالگرد پیروزی انقلاب اسلامی، نشریه داخلی مرکز آمار و اطلاعات بازار کار www.irimlisa.ir/fixinfo/mo_barnamerizi/index.htm

۳. خبرگزاری مهر. بایگانی‌شده از نسخه اصلی در ۲۱ اوت ۲۰۱۲. بازبینی‌شده در ۱۹ آذر ۱۳۹۰.

همدان ۱۸ درصد بوده است که این رقم در آن سال بالاترین رقم آمار بیکاری، پس از استان لرستان بوده است.^۴ تمامی آمار و ارقام فوق نشانگر عدم برنامه‌ریزی و استفاده نادرست از پتانسیل‌های این استان در اشتغال‌زایی بخصوص در رده سنی جوانان است. بنا بر تحقیقات به‌دست‌آمده با ورود هر گردشگر خارجی به کشور ۸ فرصت شغلی و به ازای هر ۲۵ گردشگر داخلی یک شغل ایجاد می‌شود و با توجه به میزان درآمدی که از توقف تنها ۴ روز یک جهانگرد در یک کشور حاصل می‌شود اهمیت توجه به این صنعت بیش‌ازپیش آشکار می‌شود (ابراهیمی‌مینق، ۱۳۸۴، ص ۱۰۹). تأثیر این صنعت از جهات مختلف قابل بررسی و مهم است که به تعداد از این مؤلفه‌ها در زیر اشاره شده است: ورود ارز به کشور، اشتغال در بسیاری از زمینه‌ها، پویایی بازار خرده‌فروشی، فعال شدن فرودگاه‌ها و سامانه‌های حمل‌ونقل، افزایش سرمایه‌گذاری، افزایش تولیدات محلی و بومی و صنعتی (صنایع دستی و محصولات فرهنگی)، افزایش میزان سرمایه‌گذاری بخش خصوصی (هتل‌سازی و سایر خدمات مرتبط) و بسیاری از موارد دیگر که هر یک به تنهایی قابل بررسی و مطالعه است (رنجبر و دیگران، ۱۳۹۰). آنچه در بالا ذکر شد اهمیت پرداختن به این صنعت را بیان می‌کند و اهمیت پژوهش‌ها در این باب و بهره‌وری از گردشگری در استان همدان و استان‌های دیگر را نشان می‌دهد.

گردشگری ابعاد مختلفی را در برمی‌گیرد که از آن جمله می‌توان به: توسعه صنایع محلی و ایجاد زیرساخت‌هایی چون حمل‌ونقل و احداث هتل و غیره، اشاره کرد. گردشگری سبب جذب ارز خارجی می‌شود، مشاغل متعددی ایجاد کرده و خود عاملی کارآفرین است، مناطق اطراف و حومه منطقه توریستی در این ارتقا سطح سهیم هستند و فرهنگ و سطح زندگی افراد در این مناطق ارتقا می‌یابد. گردشگری معنوی فراگیر و گسترده است که تاریخچه آن به سال ۱۸۱۱ میلادی یا پیش از آن برمی‌گردد و تعریف آن همچنان دستخوش تغییر و دگرگونی است. فعالیت اقتصادی پر دامنه‌ای که شامل صدها بنگاه اقتصادی می‌شود که برخی از آن‌ها عظیم بوده ولی بخش اعظم آن‌ها کوچک هستند (لاندربرگ، ۱۹۹۵، ص ۷).

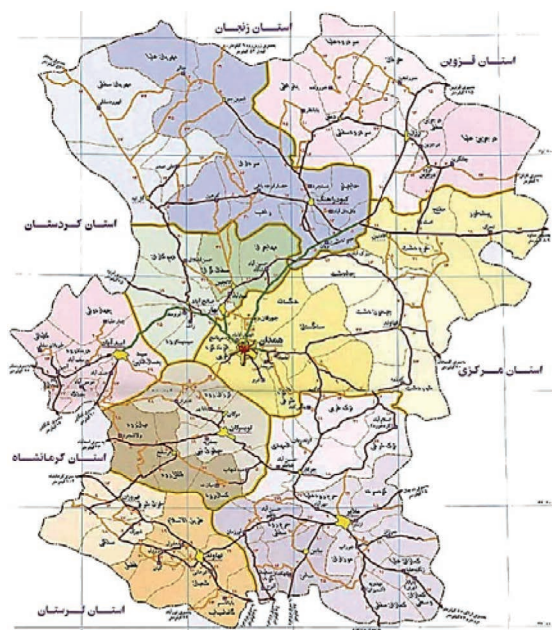
گردشگری اصلی‌ترین مفهوم در صنعت توریسم است از گردشگری تعاریف متعددی بیان شده است، لیکن تعریف ارائه‌شده توسط سازمان جهانی گردشگری بیش از سایر تعاریف مورد توافق است؛ بنابراین تعریف، گردشگری

۴. خبرگزاری آریا. بایگانی‌شده از نسخه اصلی در ۲۱ اوت ۲۰۱۲. بازبینی‌شده در ۱۹ آذر ۱۳۹۰.

مطالعات کتابخانه‌ای و میدانی است و در نهایت تحلیل و تجزیه داده هاست.

موقعیت جغرافیایی محدوده مورد مطالعه

استان همدان از لحاظ جمعیت، چهاردهمین و از لحاظ مساحت، بیست و سومین استان کشور محسوب می‌گردد. جمعیت آن بر پایه سرشماری سال ۱۳۹۰ بالغ بر ۱۷۵۸۲۶۸ نفر بوده است.^۵ استان همدان با ۱۹۴۹۳ کیلومتر مربع وسعت، از سمت شمال به استان‌های زنجان و قزوین، از سمت جنوب به استان لرستان، از سمت شرق به استان مرکزی و از سمت غرب به استان‌های کردستان و کرمانشاه محدود شده است. این استان بین مدارهای ۳۳ درجه و ۵۹ دقیقه تا ۳۵ درجه و ۴۸ دقیقه عرض شمالی از خط استوا و ۴۷ درجه و ۳۴ دقیقه تا ۴۹ درجه و ۳۶ دقیقه طول شرقی از نصف‌النهار گرینویچ قرار گرفته و شامل ۹ شهرستان، ۲۵ بخش، ۲۷ شهر، ۷۳ دهستان و ۱۱۲۰ روستا است.^۶ یکی از کلان‌شهرهای ایران در منطقه غربی و کوهستانی ایران و مرکز شهرستان و استان همدان است.

نقشه ۱. نقشه استان همدان برداشت از وبسایت اتحادیه صنف حمل‌ونقل.

فعالیت‌های مسافرتی افراد و اقامت در خارج از محیط دائم زندگی آن‌ها برای بیش از بیست و چهار ساعت و کمتر از یک سال به قصد تفریح، تجارت و اهداف دیگر است (ضرغام، ۱۳۸۹). تعریف دیگری نیز درباره این مفهوم وجود دارد: به مجموعه مسافرت‌هایی گفته می‌شود که بین مبدأ و مقصدی با انگیزه استراحتی، تفریحی، ورزشی، دیداری، تجاری، فرهنگی و یا گذران اوقات فراغت انجام می‌گیرد و در آن شخص توریست در مقصد اشتغال و اقامت دائمی ندارد (رضوانی، ۱۳۹۰، ص ۱۶). اکوتوریسم که در ادبیات فارسی طبیعت‌گردی معنا می‌دهد؛ سفری به مناطق طبیعی و نسبتاً دست‌نخورده با موضوعات جالب و مخصوص برای مطالعه و لذت بردن از چشم‌اندازهای طبیعی، حیات وحش و جانوری و گیاهی تعریف شده که جنبه‌های فرهنگی منطقه را نیز مورد توجه قرار می‌دهد (خان، ۲۰۰۷، ص ۲۳).

گردشگری روستایی: در این نوع گردشگری، منابع فرهنگی، طبیعی و تاریخی نواحی روستایی به‌عنوان کالایی فرهنگی گردشگری عرضه می‌شود (پاپلی و سقایی، ۱۳۹۰، ص ۴۶).

گردشگری تاریخی: گردشگری میراث نام دیگر این نوع گردشگری است؛ بازدید از مکان‌ها و ابنیه تاریخی، هدف گردشگران تاریخی است (همان، ص ۴۰).

پیشینه تحقیق

هم‌اندیشی‌ها و همایش‌های زیادی برگزار شده است. از جمله مقالاتی که در آن به مدیریت و جذب توریسم پرداخته است: بررسی عوامل مؤثر بر برنامه‌ریزی و مدیریت جذب توریسم است که در آن به نقاط قوت شهر چابهار بر اساس روش (SWOT) بررسی شده است. مقاله‌ای با عنوان بررسی تأثیر توریسم تاریخی - فرهنگی بر توسعه پایدار شهری همدان در پژوهش نامه علوم اجتماعی به چاپ رسیده است که در مجموع تأثیر توریسم تاریخی - فرهنگی بر توسعه پایدار شهری همدان می‌باشد. در بسیاری از پژوهش‌ها به مطالعات موردی انواع توریسم پرداخته شده و از این جمله (فرهنگ صحیح استفاده از منابع طبیعی و گسترش توریسم و توسعه پایدار با تکیه بر ماهیگیری ورزشی) مطالعه موردی استان همدان است که توریسم ورزشی ماهیگیری را بررسی می‌کند.

روش‌شناسی

پژوهش حاضر از نوع توصیفی - تحلیلی است و با هدف کاربردی دنبال می‌شود. اطلاعات جمع‌آوری شده بر مبنای

۵. پایگاه اینترنتی مرکز آمار ایران - آمار سال ۱۳۹۰
۶. پایگاه اطلاع‌رسانی وزارت کشور، جدول عناصر و واحدهای تقسیمات کشوری پاییز ۱۳۸۸

جدول ۲. انواع توریسم؛ ماخذ: تهیه نگارندگان

انواع توریسم	توضیحات
توریست درمانی	توریسم تندرستی - توریسم درمانی - توریسم پزشکی دربرمی گیرد.
توریست ورزشی	توریسم ماجراجویی هم شامل این گروه می شود که از علاقه مندی های این گروه می توان به کوهنوردی - پانجو - صخره نوردی - پیاده روی اشاره کرد.
توریسم فرهنگی	توریسم تاریخی، توریسم آثار باستانی هم می توان جز این توریسم محسوب کرد.
توریسم طبیعت گردی	طبیعت گردی - شکار - دیدن از غارها... می توان اشاره کرد.
توریسم تفریحی	استفاده از پارک ها و سایت های تفریحی ... جز علاقه مندی های این گروه می باشند.
توریسم روستایی	محیط بکر و زیبای روستا و آداب و رسوم این مردم از جمله جاذبه های این توریسم است.
توریسم مذهبی	بسیاری از مردم در طول تاریخ برای زیارت و ادای نذر به مکان مذهبی مسافرت می کنند.
توریسم آموزشی	استفاده از امکانات آموزشی امروزه بسیاری از جویندگان علم را وادار به سفر می کند

انواع توریسم

بر طبق تقسیم بندی سازمان جهانی جهانگردی (W.T.O)^۷ فعالیت های گردشگری به دسته های زیر تقسیم می گردند:

۱. توریسم فرهنگی، ۲. توریسم طبیعی، ۳. توریسم تجاری، ۴. توریسم مذهبی، ۵. توریسم ورزشی. در بررسی های بیشتر می توان مواردی را به تقسیم بندی فوق اضافه نمود:

توریست آموزشی

یکی از راه های جذب توریسم که امروزه در بین کشورها بسیار رواج یافته جذب توریسم از طریق دانشگاه ها و مراکز آموزشی است. به طور مثال کشور مالزی در قاره آسیا با فراهم نمودن امکانات آموزشی و زیرساخت های آن توانسته سالانه دانشجویان بسیاری را از این طریق جذب کند. این دانشگاه ها که بیشتر آن ها بانام اختصاری خود شناخته می شوند (UTM, UUM, UKM UPM).^۸ یکی از خصوصیات آموزشی استان همدان، داشتن مراکز آموزشی دانشگاهی در بسیاری شهرها و مناطق تابعه آن است. در کشور ما با ایجاد پردیس ها و مراکز آموزشی وابسته، به تازگی این نوع توریست رونق گرفته است.

استان همدان که مراکز آموزشی و دانشگاهی فراوانی در خود جای داده می تواند به عنوان یکی از قطب های

7. <http://www2.unwto.org>

۸. دانشگاه صنعتی مالزی در استان جوهر، ۲- دانشگاه شمالی مالزی در استان کداج، ۳- دانشگاه ملی مالزی در استان سلانگور، ۴- دانشگاه پوترا مالزی در استان سلانگور.

آموزشی کشور نقش مهمی در جذب جهانگردان آموزشی بازی کند. توریسم علمی که می توان آن را به عنوان زیرگروه توریسم آموزشی در نظر گرفت. از جمله مراکز علمی همدان می توان به باغ گیاهان دارویی، مرکز ستاره شناسی این صلاح همدانی، حوزه علمیه، موزه تاریخ طبیعی دانشگاه بوعلی سینا، اشاره کرد. مجتمع تالار قرآن همدان واقع در بلوار ارم، دارای چندین سالن همایش و اجلاس است. همچنین در طرح توسعه دانشگاه بوعلی سینا، ساخت چند سالن همایش برنامه ریزی شده است.

توریست درمانی

«توریست درمانی»^۹ یا مسافرت درمانی و بنا به قولی توریسم سلامت مسافرتی است. مسافرت به دیگر کشورها برای قرار گرفتن تحت عمل جراحی، انواع مراقبت های پزشکی و دندان پزشکی، بهره مندی از عوامل سلامت بخش طبیعی نظیر چشمه های معدنی و... است. گردشگری درمانی شامل زیرمجموعه های متنوعی مانند گردشگری درمانی طبیعی، مراقبت و نقاهت، درمان های غیرمتعارف، درمان های پزشکی، جراحی، کلینیکی، تشخیصی، جراحی بیمارستانی، طب سنتی، طب سوزنی، انرژی درمانی، یوگا، مدیتیشن و گردشگری پیشگیرانه است (Salem ha-rahsheh, 2002).

عمومیت یافتن این کسب و کار همچنان در حال رشد است

دانشگاه‌ها	نام	توضیحات
دولتی	دانشگاه بوعلی سینا	دانشکده مهندسی - کشاورزی - علوم انسانی - علوم پایه - علوم اقتصادی و اجتماعی دانشکده هنر و معماری - شیمی - پیرامپزشکی - دانشکده تربیت بدنی و علوم ورزشی تویسرکان: دانشکده فنی کبودرآهنگ دانشگاه فنی، رزن: دانشکده مدیریت و حسابداری بهار: دانشکده صنایع غذایی، مراکز و پژوهشکده‌های وابسته: مرکز رشد IT و ICT (واحد فناوری اطلاعات و ارتباطات مراکز تحقیقات شیمی گیاهی - پژوهشکده علوم و فناوری نانو بیوتکنولوژی و پژوهشکده تاریخ طبیعی.
	دانشگاه علوم پزشکی	دارای ۷ دانشکده شامل: دانشکده‌های، پزشکی، دندانپزشکی، پرستاری و مامائی، بهداشت، پیراپزشکی، داروسازی و توان‌بخشی است
	دانشگاه صنعتی	در سال ۸۹-۹۰ دارای ۸ رشته تحصیلی شامل: برق (کنترل، الکترونیک)، کامپیوتر (سخت‌افزار و فناوری اطلاعات)، مهندسی رباتیک، مهندسی مواد (استخراج)، مهندسی شیمی و مهندسی پزشکی (بیوالکتریک) بوده است.
تربیت معلم	دانشکده شهید مقصودی، دانشگاه تربیت‌معلم باهنر، دانشگاه تربیت‌معلم ابن سینا	در بهمن سال ۹۱ این مرکز ۷۷۶ نفر دانشجو را پذیرفته است.
آزاد	دانشگاه آزاد سلامی	دانشکده علوم انسانی - فنی مهندسی - علوم پایه - دانشکده هنر و معماری - مراکز آموزشی بهار، دانشگاه آزاد اسلامی اسدآباد، تویسرکان، ملایر
جامع علمی کاربردی	دانشگاه جامع علمی کاربردی	دارای ۲۲ مرکز آموزش علمی کاربردی در سطح استان همدان
پیام نور	دانشگاه پیام نور	پیام نور مرکز اسدآباد - بهار - تویسرکان - دماق - رزن - سا من - صالح‌آباد فامنین - قروه درجزین - کبودرآهنگ - لالچین - قهارند - ملایر - نهاوند - همدان
غیرانتفاعی	دانشکده غیرانتفاعی عمران و توسعه دانشکده الوند همدان دانشکده امید نهاوند دانشکده گنج‌نامه همدان	
دانشگاه فنی و حرفه‌ای	آموزشکده فنی جباریان همدان آموزشکده فنی مفتح همدان	

غنی داروهای گیاهی، باغ گیاهان دارویی همدان است، رویش انواع گیاهان دارویی (۲۵۰ گونه گیاهان دارویی و صنعتی) و تولید انبوه آن در استان و سابقه تاریخی استفاده از طب سنتی و گیاهی از دلایل تأسیس باغ گیاهان دارویی است. طبیب‌های مانند: حکیم ابوعلی سینا در گذشته و دکتر سید احمدعلی خسروی همدانی در این زمینه نام‌آور بودند. همایش گیاهان دارویی و کشاورزی پایدار به‌عنوان منبعی برای بهره‌مندی محققان از نتایج دیگر تحقیقات در همدان برگزار می‌شود.

توریست ورزشی

گردشگری ورزشی، سفری است که به دلایل غیرتجاری به‌صورت رسمی و غیررسمی و بر پایه تفریح و یا تماشای ورزش، تشویق ورزشکاران، حضور در رویدادهای ورزشی، به‌صورت کوتاه‌مدت یا تعریف‌شده در داخل یا خارج کشور صورت می‌گیرد. این گردشگری، تجارتی چند میلیون دلاری

و منافع فراوان را عاید آن کشورهایی نموده است که پتانسیل خود را در این راستا بکار گرفته‌اند (دفتر بررسی بازار کالا و خدمات خردادماه ۸۶). ایران، سنگاپور، فیلیپین، هندوستان، ایالات متحده آمریکا از جمله کشورهایی هستند که از توریسم درمانی بهره می‌برند. درآمد کشور ما با وجود پتانسیل‌های فراوان از گردشگری سلامت تنها ۸۰ تا ۹۰ میلیون دلار در سال است (تقی زاده و رحیمی، ۱۳۹۰، ص ۲۴۲).

از آنجائی که استان همدان منطقه کوهستانی و خوش آب‌وهوا است، به لحاظ پوشش گیاهان دارویی دارای توان بسیار بالایی می‌باشد به‌گونه‌ای که این استان دارای ۳۱۵ گونه گیاهان دارویی مربوط به ۷۱ خانواده و ۲۹ جنس شناسایی شده است (کلوندی و دیگران، ۱۳۸۶، ص ۳۵۰). از جمله مراکز درمانی همدان می‌توان از: مرکز درمان ناباوروری فاطمیه، مرکز پیوند اعضای اکباتان، مرکز فوق تخصصی بعثت، مرکز حجامت و طب سنتی بوعلی M.R.I نام برد. یکی از منابع

است که دارای سریع‌ترین رشد یعنی ۴/۵ تریلیون دلار در سطح جهان است و انتظار می‌رود تا سال ۲۰۱۱ میلادی حدود ۱۰ درصد اقتصاد بومی را در برمی‌گیرد (مجتبوی، کهن پور، ۱۳۸۷، ص ۲۵). توریسم ورزشی به سه گروه تقسیم می‌شود: ۱- مشارکت‌کنندگان در رویدادهای (ورزشکاران)، ۲- تماشاچیان ورزشی، ۳- عاشقان ورزشی (همان، ص ۵۱). شهر همدان به دلیل واقع شدن در مناطق کوهستانی و دامنه‌های کوه الوند واقع در رشته‌کوه زاگرس موقعیت بسیار مناسبی برای فراهم نمودن امکانات توریسم ورزشی دارد. از جمله کوه‌ها و قلل که قابلیت استفاده برای کوهنوردان را دارند، قلل کمردوزان، چهار قله، یخچال صاحب، قله شاه‌نشین و صخره‌نوردی در پای آبشار گنج‌نامه و تخت نادر است. یکی دیگر از جاذبه‌های محیطی اکولوژی استان همدان مناطق مناسب برای ماهیگیری است. از مکان‌های طبیعی و غیر طبیعی ماهیگیری می‌توان به سد خاکی سرخ‌آباد همدان، سد خاکی مبارک‌آباد کبودرآهنگ، سد شیرین سو کبودرآهنگ، رودخانه حاجی‌آباد، شهرستان ملایر، رودخانه بابا گور واقع در اسدآباد آنگیر پهن بور توابع صالح‌آباد... اشاره کرد (فرهادی رامین، ۱۳۹۰، ص ۱۴). ورزش‌هایی چون هاکی روی چمن- تیراندازی- کشتی و تکواندو، بدمیتون در همدان بسیار مورد استقبال واقع شده و علاوه بر مجتمع ورزشی سعیدیه که مجهز به انواع سالن‌های ورزشی مناسب است در همدان، چند مجموعه سوارکاری وجود دارد. توریسم ماجراجویی که خود جز توریسم ورزشی به حساب می‌آید شامل سفر به نواحی کوهستانی و ناهموار یا ورزش‌های ماجراجویانه مثل پانجو، کوهنوردی، صخره‌نوردی، پیاده سفر کردن از راه‌های ناهموار می‌باشد.^{۱۰}

گردشگری طبیعی و محیطی (اکوتوریسم)^{۱۱}

امروز نقش عمده فعالیت‌های گردشگری بر پایه منابع طبیعی در طبیعت است. در واقع بر اساس تعریف تفرج بشمار می‌رود. تفرج شامل همه تفریحاتی است که در خارج از محیط بسته و محدود انجام می‌گیرد (مجتبوی، ۱۳۸۷، ص ۵۰). اولین بار، هکتور سپاس لاس و رین^{۱۲} واژه اکوتوریسم را در سال ۱۹۸۳ ابداع نمود در اکوتوریسم در واقع ترکیبی

از پسوند اکو^{۱۳} و توریسم یا همان گردشگری اکولوژیک^{۱۴} است که در فارسی به طبیعت‌گردی اطلاق می‌شود. یکی دیگر از فاکتورهای گردشگری طبیعی، کاربرد تالاب‌ها در تفرج و توریسم است. تالاب‌ها به‌عنوان غنی‌ترین اکوسیستم‌ها دارای بیشترین تنوع زیستی بوده و امروزه به‌عنوان یک منبع درآمد مردم محروم محسوب می‌شود- استان همدان در غرب کشور به علت قرارگیری در مسیر مهاجرت به‌عنوان کریدور ارتباط زیستی محسوب گردیده و تالاب‌های این استان هر ساله شاهد حضور جمعیت بسیار زیاد پرندگان مهاجر آبی و کنار آبی است یکی از این تالاب‌ها تالاب آق گل در ملایر است (آستانی و غلامی، تالاب آق گل دومین همایش ملی تالاب‌های ایران). یکی از جاذبه‌های طبیعی همدان، غار علی‌صدر است. غار علی‌صدر به‌عنوان تنها غار تالابی ایران و از معدود غارهای آبی جهان است (شریفی و پورمند، ص ۵۴). تنها معدودی از غارهای جهان مثل غار مولیس فرانسه و غار شوالیه و بوکان در استرالیا چنین زیبایی خیره‌کننده‌ای دارند (ناظری، ۱۳۸۷، ص ۵۴). یکی از پتانسیل‌های استان همدان در این نوع گردشگری دریاچه مصنوعی ایجاد شده در پشت سد اکباتان می‌باشد، دریاچه سد اکباتان ۶۰ هکتار وسعت دارد و حداکثر عمق آن ۳۲ متر است، در محدوده این سد در حدود ۴۰ گونه گیاه بومی می‌روید، از جمله انواع گون‌ها، شیرین‌بیان، بومادران و آلاله همچنین در حوضچه سد اکباتان انواع ماهی‌ها پرورش داده می‌شود. سد اکباتان محل فرود برخی از پرندگان مهاجر در فصل مهاجرت نیز می‌باشد، این سد به دلیل بهره‌مندی از منطقه مناسب تفرجگاهی قابلیت پیاده‌سازی پروژه‌های مناسب توریسم را دارا است. موقعیت جغرافیایی همدان و بهره‌مندی از پوشش گیاهی کوهستانی، پتانسیل مناسبی جهت استفاده از تفرجگاه‌های طبیعی را ایجاد کرده است. یکی از ویژگی‌های اکوتوریسم استان همدان، حیات‌وحش آن است. استان همدان به دلیل مرتفع و کوهستانی بودن از زیستگاه‌های انواع حیات‌وحش بزرگ و کوچک محسوب می‌شود که وحوشی از قبیل کل، بز، قوچ، میش، روباه، راسو، خرس قهوه‌ای، کبک معمولی و انواع دیگر پرندگان را در خود جای داده است. شکار حیات‌وحش در این استان ممنوع است. مناطق مهم حفاظت‌شده استان همدان عبارت‌اند از: ارتفاعات اولدوز، خان گُرمز، سروه و آهنگران، بوقاطی، خرقان، اسدآباد، جیحون‌آباد (دشت) و نشر.^{۱۵}

13. Eco

14. Ecological

۱۵. <http://vista.ir>

۱۰. اطلاعات جدول darmanteb.ir/index.php/hamedan-clinic-406/hamedan-45/ostanha

11. Ecotourism

12. Hector ceballos – Lasurain

جدول ۴. جاذبه‌های طبیعی گردشگری استان همدان، ماخذ: نگارندگان

شهرستان	جاذبه‌های طبیعی
همدان	سد اکباتان، آبشار گنج‌نامه، پیست اسکی الوند (تاریک دره)، مجتمع تفریحی سیاحتی عباس‌آباد، غار بزینه جرد، دره مرادیگ، طبیعت روستای سیلوار، روستای خاکو، موزه دفاع مقدس، بناهگاه‌های کیوارستان، پناهگاه کلاغ، صخره نوردی در تخت نادر، روستای سیمین، ابرو، ورکانه، علی‌آباد ورکانه، روستاهای حیدره، برفین، موئیچین، سولان، پل آبشینه، روستاهای شمس‌آباد، علی‌آباد، ورکانه، سنگستان، یلخان
ملایر	غار دره فراخ، غار سردکوه، بافت روستای فنج، بافت روستای تاجر، تالاب آق‌گل، منطقه حفاظت شده لشگردر، تپه گوراب، تپه پری، روستای مانیزان، دره جوزان، باغات انگور روستاهای جوزان، طبیعت روستای داویجان، پری زنگنه
تویسرکان	هفت چنار پیر کمربسته سرکان، روستا شهرستانه، منطقه گشانی، روستاهای علی‌آباد، چیچانکوه، اشترمل، سیدشهاب، سنجوزان، چنار مسجد باغوار، دره های ییلاقی سرابی، غار آزاد، منطقه حفاظت شده خان گرمز، فاران، باغ های آرتیمان
کبودرآهنگ	غار علیصدر، غار سراب، روستای سراب، روستا همه کسی
نهایند	قلعه قباد سر آب گاماسیاب، تالاب گل، سراب فارسیان، سراب گیان، سراب گاماسیاب، تپه پیل
رزن	منطقه حفاظت شده بوقاملی، مرکز تحقیقات گیاهان دارویی بوقاملی، چشمه آب معدنی قینرجه، زیستگاه حیات وحش بغراطی (بوقاطی)، قلّه بوقاطی
اسدآباد	تالاب و باغات دربند، تالاب حسن‌آباد چهاردولی، منطقه شکار ممنوع اسدآباد، تالاب و امامزاده پیر سلمان، چنارعلیا و باغات اطراف آن، سراب گنبله، قلّه آما بولاغ
بهار	طبیعت سرسبز شهرستان در فصل بهار

توریسم تاریخی و فرهنگی

شهر همدان با داشتن ۸۵۰ اثر تاریخی - فرهنگی یکی از مستعدترین نواحی گردشگری تاریخی و فرهنگی است و این برجستگی را مدیون بناهای تاریخی و باستانی خود است بر طبق تحقیق بررسی تاثیر توریسم تاریخی - فرهنگی بر توسعه پایدار شهری همدان، ۸۸٪ گردشگری به منظور دیدار جاذبه های تاریخی همدان آمدند (حمدی و دیگران، ۱۳۸۸، ص ۵۱۶). استان همدان به عنوان پایتخت تاریخ و تمدن ایران زمین، در تاریخ پر افتخار سرزمین ما، جایگاه ویژه‌ای دارد و گذشته پر فراز و نشیبی را پشت سر نهاده است. گاهی رو به آبادانی و گاهی آثار و بناهای ساخته شده، به تدریج رو به ویرانی گذاشته است. آنچه امروزه در اختیار نسل کنونی قرار دارد، میراث گرانبهایی است که هر بیننده را به طرف خود جذب و او را با گذشته این سرزمین آشنا می کند. اکثر شهرهای استان، مانند: نهاوند، همدان، تویسرکان و ملایر دارای قدمت و سابقه طولانی شهرنشینی اند.

در این میان، همدان پایتخت اولین حکومت آریایی در ایران یعنی مادها است. دیدار از عشایر خود یکی از جاذبه‌های فرهنگی این منطقه می باشد. از جمله جاذبه ها فرهنگی همدان می‌توان به مراسم شیره‌پزی در روستای مانیزان ملایر و در ایام محرم، در روزهای تاسوعا و عاشورا مراسم عزاداری تعزیه و پذیرایی از هیئت ها و عزاداران حسینی به صورت سنتی در مریانج انجام می پذیرد. همچنین هر ساله جشنواره فیلم کودک به صورت بین المللی برگزار می گردد و جمع زیادی از اهالی سینما و هنر میهمان استان همدان می باشند. وجود کاخ باستانی هگمتانه دارای آثار خشتی دوران هخامنشیان، لوح زر آریا رامنه، جام زرین منسوب به داریوش و جام زرین خشایارشا و نقش برجسته زرشیر بالدار در حال جهش، مربوط به دوران هخامنشی و آثار متعدد دیگر، همدان را در فهرست مکان های زیبای گردشگری جهان قرار داده است.

جدول ۴. جاذبه های تاریخی استان همدان، ماخذ: نگارندگان

شهرستان	جاذبه های تاریخی
همدان	کتیبه های گنج نامه، آرامگاه و موزه بوعلی سینا، آرامگاه باباطاهر، مقبره استر و مردخانی، گنبد علویان، مجسمه شیرسنگی، برج قربان، میدان تاریخی امام خمینی، بازار همدان، کاروانسرای گلشن، تپه باستانی هگمتانه، تپه باستانی مصلی، گنبد علویان، موزه تاریخی طبیعی همدان، موزه هگمتانه
ملایر	آتشکده و قلعه باستانی نوشیجان، تپه تاریخی گوراب (جوراب)، برج تاریخی سامن، یخچال میرفتاح، بازار قدیمی ملایر، خانه قدیمی لطفعلیخان، قلعه سلیمان خان بوریور، برج خانقلی
تویسرکان	آرامگاه میر رضی الدین آرتیمانی، کاروانسرای شاه عباسی فرسفج، قلعه تاریخی اشتران، قلعه دختر شهرستان، بازار قدیمی تویسرکان، گنبد حیقوق نبی، مدرسه شیخ علیخان زنگه، شاهزاده ناصر، پل صفوی فرسفج، موزه و خانه مسجدی، خانه قنداری، حمام باغدار،
کبودرآهنگ	پل تاریخی کوریجان، کاروانسرای یارم قیه، خانه شجاع الملک در روستای پرلوک
نهاوند	تپه باستانی گیان، حمام حاج آقاتراب، مسجد جامع نهاوند، مقبره باباپیره، بازار نهاوند، معبد لائودیسه
رزن	مسجد شوند
اسدآباد	حمام گلستان، تالاب پیرسلیمان، آب انبار شاه عباسی، سنگ نوشته آقا جان بلاغی، پل شکسته خسروآباد، بناوکتیبه یادبود سید جمال الدین اسدآبادی
بهار	آرامگاه شیخ محمد بهاری

توریسم مذهبی

توریسم مذهبی یکی از پرطرفدارترین انواع گردشگری است. بسیاری از مردم دنیا برای زیارت و بازدید از اماکن مذهبی در دنیا به گردشگری می پردازند. این نوع گردشگری علاوه بر استفاده از فواید گردشگری در انسان آرامش روحی و معنوی را همراه دارد. جالوفسکی، تعداد افرادی که در طول سال به سفرهای زیارتی می روند حدود ۲۴ میلیون نفر برآورد می کند که اکثر آن ها را مسیحیان، مسلمانان و هندوها تشکیل می دهد (توانگر و دیگران، ۱۳۹۱، ص ۲). از مطالعات صورت گرفته در زمینه ارتباط گردشگر و زائر می توان به پیوستار اسمیت که گردشگر و زائر را دو نقطه مقابل هم در طیف سفر قرار می دهد اشاره نمود (ضرغام، ۱۳۹۲، ص ۶۱).

جدول ۵. طیف زائر - گردشگر اسمیت؛ A زائر زاهد، Zائر < گردشگر B، C زائر = گردشگر، D گردشگر < زائر، E گردشگر (سکولار)؛ ماخذ: Pavicic, Alfirevic and Batarelo, ۲۰۰۷

گردشگر	گردشگر مذهبی	زائر

گریگوری و... اشاره کرد. دره امامزاده کوه این دره حدود ۱۲ کیلومتری جنوب غربی شهر همدان قرار گرفته است. زیارتگاه امامزاده کوه که بقعه آن شامل دو بنای آجری نسبتاً کوتاه با گنبد مرتفع شلجمی شکل بوده و ظاهراً از آثار دوره ایلخانی (قرن هشتم هجری) است (اذکایی، ۱۳۸۷، ص ۲۳).

استان همدان دارای اماکن مقدس و مذهبی فراوانی در میان ادیان مختلف است که از آن جمله می توان به امامزاده های مختلف و آرامگاه های مقدسین در بین مسلمانان و مقبره استر و مرد خای که در بین یهودیان اهمیت فراوانی دارد و سالانه بسیاری از یهودیان برای بازدید از این مقبره به همدان می آیند و همچنان کلیساهای مختلف که می توان به کلیسای

جدول ۶. ظرفیت های گردشگری مذهبی استان همدان؛ ماخذ: ضرغام بروجنی، ۱۳۹۲، ص ۷۰

<p>امام زاده اظهر شهر رزن روستای درجزین امام زاده هود روستای ینگه قلعه شهر رزن امامزاده ذواقار و زبیده خاتون کبودرآهنگ امام زاده ناصر) شاه زاده ناصر (شهر تویسرکان قریه زیوج امام زاده اسماعیل امامزاده کوه شهر تویسرکان امام زاده اسماعیل زرهان تویسرکان امامزاده ابراهیم شهر تویسرکان آرامگاه حضرت حقیوق نبی ع شهر تویسرکان استر و مردخای شهر همدان آرامگاه پیغمبر - حجی نبی ع مسجد میرزا تقی (همدان)</p>	<p>امامزاده ها و یقاع متبرکه: امامزاده حسین ع (شهر همدان) امامزاده محسن ع (امامزاده کوه، شهر همدان روستای وفرچین) امامزاده هادی بن علی (شهر همدان) امامزاده یحیی ع (شهر همدان) امامزادگان عبدالله ع و احمد ع (شهر همدان) امامزاده اهل بن علی شهر همدان امامزاده ازناو در فامنین امامزاده خضر شهر همدان روستای خضر امامزاده ابراهیم نهاوند امامزاده سام و هام سامن ملایر امامزاده عبدالله ع (شهر ملایر)</p>
<p>هنرها و صنایع وابسته به دین: ساخت زنجیر، علم، زره و... در شهر همدان</p>	
<p>قبور مورد احترام: مقبره آقا اخوند همدان، گنبد علویان در شهر همدان، مقبره آیت الله بهاری، مقبره نعمان بن مقرن (باباپیره) در نهاوند، مقبره درب شیخ ابوالعباس نهاوندی) نهاوند، هفت چنار کمر بسته و مقبره ابوالمعین تقی</p>	
<p>مکانهای طبیعی مقدس: چنار مسجد بانوار شهر تویسرکان، چشمه ماهیان، چشمه فرشته در دره الوسجرد، چشمه بهشت، آب در جنوب قله الوند و در سمت کیوارستان (نوبان، م ۱۳۸۰)، حوض نبی (شاه الوند) در جهت شمالی به سمت تخت (نادرآزنگ، ۱۳۸۸)، کوه بلال</p>	

نمودار ۱. جاذبه های گردشگری مذهبی، ماخذ: نگارندگان مطالب برگرفته بروجنی و ترکمان، ۱۳۹۲، صص ۶۶ و ۶۵.

توریسم تجاری

دارای بازار قدیمی مربوط به دوران قاجار است که یکی از قدیمی ترین شهرهایی که در مسیرهای تجاری قدیمی واقع شده بود شهر همدان است. شهر همدان همچنان اهمیت تجاری خود را حفظ کرده است. مکان های خرید و فروش، مانند بازارهای سنتی و

اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی مؤثر واقع شود- پتانسیل‌های توریسم روستایی شهرستان همدان با تأکید بر روستاهای اطراف آن که از جمله می‌توان به ابرو، ورکانه، خاکو اشاره کرد. قوی و کارآمد می‌باشد. بررسی‌ها نشان می‌دهد شرایط اقلیمی و فرهنگی و اجتماعی و بافت روستاهای نام‌برده یکی از جذاب‌ترین گونه‌های گردشگری روستایی می‌باشد که در صورت توجه بیشتر می‌تواند در صنعت توریسم همدان نقش‌آفرین باشد (ارمغان و دیگران، ۱۳۹۱). استان همدان دارای، ۷۱ دهستان و ۱۱۲۰ روستاست^{۱۹} گردشگری روستایی از مهم‌ترین رویکردهای اقتصاد گردشگری در راستای بهره‌وری بهینه و پایدار از منابع طبیعی و زیست‌بوم روستایی بشمار می‌رود (گل زاده و دیگران، ۱۳۹۲). در پژوهشی که تحت عنوان قابلیت‌های گردشگری روستاهایی ابرو، خاکو، ورکانه در توسعه توریسم همدان طبق نتایج به‌دست‌آمده نشان می‌دهد گردشگری روستایی در این مناطق به‌عنوان یک راهکار مناسب برای رسیدن به توسعه به‌ویژه در مناطق روستایی به شمار می‌آید. نتایج به‌دست‌آمده در این پژوهش پاسخ این سؤال است: ص آیا جاذبه‌های گردشگری روستاهای خاکو، ابرو، ورکانه و سیمین، در توسعه اجتماعی - فرهنگی همدان نقش داشته است. برای آزمون فرضیه فوق، فرض صفر و خلاف آماری زیر را آزمون می‌کنیم:

$$\begin{aligned} H_{\text{ص}0} & \mu \leq 3 \\ H_{\text{ص}0} & \mu > 3 \end{aligned}$$

میانگین کوچک‌تر یا مساوی ۳، بیانگر این است که جاذبه‌های گردشگری روستاهای (خاکو، ابرو، ورکانه و سیمین) در توسعه اجتماعی - فرهنگی همدان نقش نداشته است. و میانگین بزرگ‌تر از ۳، نشانه این است که جاذبه‌های گردشگری روستاهای (خاکو، ابرو، ورکانه در توسعه اجتماعی - فرهنگی همدان نقش داشته است. برای پاسخ به پرسش فوق چون مقیاس اندازه‌گیری در حد فاصله‌ای و کمی است. برای این سنجش از آزمون t یک نمونه‌ای استفاده شد.

هفتگی و بازارچه‌های مرزی- از جمله مهم‌ترین جاذبه‌های گردشگری هستند، شناسایی تقاضاها و خواسته‌های گروه‌های مختلف گردشگران از بازارها و بازیابی و سامان‌دهی تسهیلات خدمات و زیرساخت‌های گردشگری بر اساس نیز گردشگران، زمینه استفاده بهینه از منابع و توان بازار را فراهم می‌کند (جمینی و جمشیدی، ۱۳۹۱، ص ۱۸۲). استان همدان از مناطقی است که فرآورده‌های دستی آن از شهرتی بسزا در سطح کشور برخوردار است و حتی برخی از صنایع دستی آن مانند صنعت سفالگری اهمیت صادراتی و جهانی دارد. این نوع صنایع دستی، علاوه بر جنبه مصرفی، از ویژگی‌های هنری برخوردارند که به‌صورت طرح‌ها، نقوش و رنگ‌های گوناگون متجلی می‌شوند به‌طوری‌که استان همدان به لحاظ تنوع تولیدات صنایع دستی رتبه دوم تنوع تولیدات صنایع دستی کشور را به خود اختصاص داده است. همدان در تنوع صنایع دستی رتبه دوم کشور را دارد^{۱۶}. برجسته‌ترین صنعت دستی استان، سفالگری و سرامیک‌سازی است که مرکز عمده آن لالچین در ۲۵ کیلومتری شهر همدان است. پیشینه سفال سازی در لالچین نزدیک به ۷۰۰ سال برآورد شده است به همین دلیل لالچین به پایتخت سفال ایران معروف است. لالچین پایتخت سفال کشور باقی می‌ماند^{۱۷}. در گذشته‌ای نه‌چندان دور چرم تولیدی در همدان به علت کیفیت و کمیت خاص آن مشهورترین و مرغوب‌ترین چرم در سراسر کشور شمرده می‌شد و آوازه کیفیت آن به کشورهای دیگر نیز رسیده بود. در گذشته در شهر همدان سه دباغ‌خانه وجود داشت. دباغ‌خانه سنگ شیر، دباغ‌خانه قانتور واقع در بلوار سفید آبی و دباغ‌خانه آقایی واقع در بلوار سفید آبی. متأسفانه پس از گذشت زمان دباغ‌خانه سنگ شیر و قانتور به‌مرور تعطیل و از بین رفته‌اند. همدان یکی از مراکز عمده قالی‌بافی ایران محسوب می‌شود.

توریسم روستایی

گردشگری روستایی یکی از مهم‌ترین شاخه‌های گردشگری است که می‌تواند در رسیدن به توسعه

۱۶. خبرگزاری فارس، ۱۹ خرداد ۱۳۹۱

17. <http://www1.jamejamonline.ir>

۱۸. جام جم آنلاین، ۳۰ آبان ۱۳۹۱

۱۹. فرهنگ آبادی‌های استان همدان، ۱۳۸۵

جدول ۷. نتایج آزمون t برای تأثیر جاذبه‌های گردشگری بر توسعه اجتماعی - فرهنگی از نظر مردم چهار روستا؛ ماخذ: ارمغان، و رضوی مشعوف، ۱۳۹۱

تغییر	میانگین	انحراف استاندارد	t	درجه آزادی	سطح معناداری
خاکو	۳,۷۱	۰,۳۷	۱۰,۶۶	۲۹	۰,۰۰۰
ابرو	۳,۸۵	۰,۴۴	۱۰,۵۸	۲۹	۰,۰۰۰
ورکانه	۳,۷۵	۰,۶۶	۶,۴۴	۲۹	۰,۰۰۰

نتایج جدول فوق، نشان می‌دهد که میانگین توسعه اجتماعی - فرهنگی از نظر مردم روستای خاکو کمتر از نظر مردم روستای ابرو بیشتر بود. نتایج آزمون t یک نمونه‌ای تفاوت میانگین توسعه اجتماعی - فرهنگی را با ۳ معنادار نشان داد ($p < 0/001$). بنابراین فرض صفر رد و فرض خلاف تأیید می‌شود. میانگین بزرگ‌تر از ۳، نشانه این است که جاذبه‌های گردشگری از نظر اهالی چهار روستای خاکو، ابرو، ورکانه در توسعه اجتماعی - فرهنگی همدان نقش داشته است.

نتایج جدول فوق، نشان می‌دهد که میانگین توسعه اجتماعی - فرهنگی از نظر مردم روستای خاکو کمتر از نظر مردم روستای ابرو بیشتر بود. نتایج آزمون t یک نمونه‌ای تفاوت میانگین توسعه اجتماعی - فرهنگی را با ۳ معنادار نشان داد ($p < 0/001$). بنابراین فرض صفر رد و فرض خلاف تأیید می‌شود. میانگین بزرگ‌تر از ۳، نشانه این است که جاذبه‌های گردشگری از نظر اهالی چهار روستای خاکو، ابرو، ورکانه در توسعه اجتماعی - فرهنگی همدان نقش داشته است.

توریسم تفریحی

یکی از انواع توریسم که مطمئناً تعداد زیادی از جهانگردان به این عنوان مسافرت می‌کنند توریسم تفریحی است. از جمله مکان‌های مناسب در استان همدان می‌توان به مجموعه تفریحی گنج‌نامه - شهر بازی رنگین‌کمان - مجموعه پارک ارم - پارک آموزشی ترفنیک عمار - و پارک سفیه ملایر و یکی از پارک‌های زیبا و دیدنی شهر به‌ویژه مناسب برای میهمانان تابستانی همدان گردشگاه استخر عباس‌آباد است که در بالای تپه‌ای به نام تپه عباس‌آباد واقع شده است، اشاره کرد. یکی از فاکتورهای مهم در مناطق مناسب به‌منظور استفاده گردشگر تفریحی، وضعیت آب و هوایی مناسب است. بر اساس میانگین آبی که از TCI به‌دست آمده به نظر می‌رسد استان همدان می‌تواند و ژوئن و جولای، اوت و سپتامبر و اکتبر آب‌وهوای مناسب و مطلوبی برای گردشگری می‌باشد و تنها در ماه‌های دسامبر و ژانویه آب‌وهوای نامطلوبی را دارا می‌باشد که زبان ساده می‌توان گفت این استان از اواخر اردیبهشت تا اواخر مهرماه شرایط بسیار عالی دارد و حتی در شهریور و خرداد که در اکثر مناطق ویژگی گردشگری مناسبی ندارند با مقدار عددی ۹۰ حالتی ایدئال را نشان می‌دهد (رشید نیا و گندمکار، ۱۳۹۰). مجموعه تله‌کابین گنج‌نامه یکی دیگر از جاذبه‌های گردشگری این شهر است. تله‌کابین در انتهای دره عباس‌آباد در ۵ کیلومتری شهر همدان و در مجاورت

جاذبه‌های گردشگری در مسیرهای ارتباطی

یکی از خصوصیات گردشگری استان همدان واقع شدن برخی از جاذبه‌ها گردشگری در مسیرهای بین شهرستان‌هاست که در جدول زیر ذکر شده است.

نتیجه‌گیری و جمع‌بندی

استان همدان دارای توانمندی‌های متعددی در تمامی زمینه‌های گردشگری است، که با بهره‌گیری از این توانمندی‌های بی‌شک می‌توان بسیاری از موانع و مشکلات موجود در این استان را مرتفع نمود. برنامه‌ریزی اصولی - برنامه حفاظت و کنترل، اساسی‌ترین ابتدایی‌ترین برنامه‌ریزی برای رشد صنعت توریسم در هر منطقه‌ای است. فراهم آوردن عوامل زیربنایی و خدماتی کافی برای برآوردن نیازهای فیزیکی، اجتماعی و اقتصادی منطقه واگذاری طرح‌های به بخش خصوصی، ارتقاء

۲۰. «تله‌کابین گنج‌نامه افتتاح شد». میراث آریا، خبرگزاری اجتماعی و فرهنگی. بایگانی شده از نسخه اصلی در ۲۱ اوت ۲۰۱۲. بازبینی شده در ۵ مهر ۱۳۹۰.

جدول ۸. جاذبه های گردشگری در مسیرهای ارتباطی، ماخذ: نگارندگان

مسیرها	جاذبه های گردشگری
همدان- اسدآباد	لالجین، بافت واجد ارزش روستاهای حبشی، ملهمدره، روستای خنداب
همدان- ملایر	یخچال میرفتاح، برج سامن، شهر زیرزمینی سامن، دژ و آتشکده باستانی نوشیجان، دریاچه کوثر، روستای سیه کمر
همدان- کبودرآهنگ	روستای خوشاب، مبهمله، پرلوک، لالجین، قلعه های اربابی، کاروانسرای تاج آباد (صفوی)
همدان- رزن	روستای فوزلیجه، آب معدنی خمیگان
همدان- نهاوند	سراب ملوسان
همدان- تویسرکان	قلعه اشتران
همدان- بهار	طبیعت زیبای مسیر جاده بهار، شهر لالجین

سطح فرهنگ مردم محلی برای نظارت و اجرای قوانین و مقررات، و تربیت نیروی انسانی به عنوان راهنما در مناطق گردشگری، توسعه زیرساخت ها، بهبود زیرساخت های اساسی (راه آهن، وسایل حمل و نقل هوایی، برق، مخابرات...) مرمت مراکز تاریخی، ساخت تسهیلات تفریحی و فرهنگی، بروز رسانی شبکه حمل و نقل توسعه رویدادهای فرهنگی و ورزشی با اهمیت بین المللی و... را توجیه می کند. به عنوان مثال شهر همدان با مجموعه گسترده از جاذبه های توریستی، تأسیسات اقامتی محدودی دارد (هتل پارسبان آزادی، هتل بوعلی، هتل باباطاهر، هتل یاس، هتل هگمتانه، هتل مرمر، هتل آریان، هتل پارسبان ارم، هتل آپارتمان خاتم).

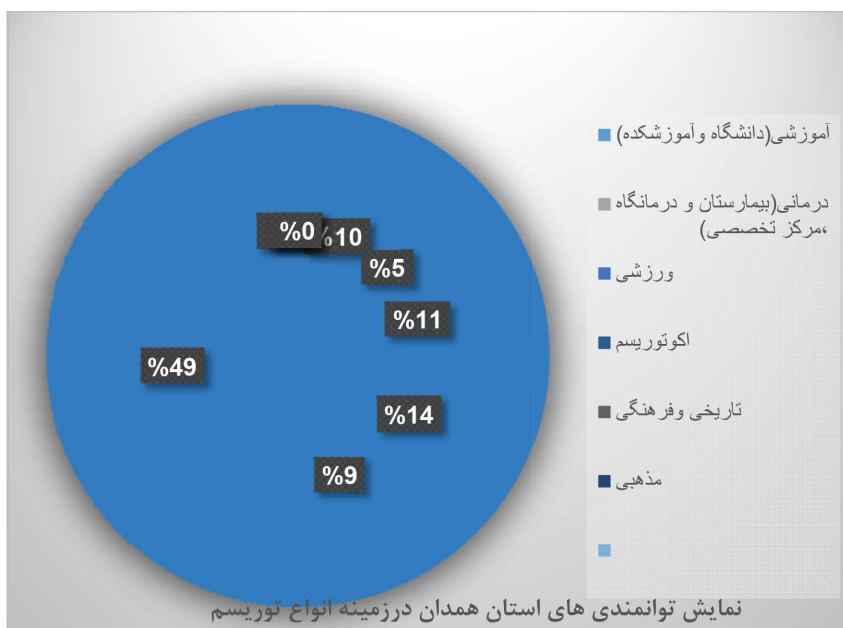

جدول ۹. معضلات صنعت توریسم و راهکارها، ماخذ: نگارندگان

نقاط ضعف	راهکارها
عدم برنامه ریزی درست و طراحی برنامه های درازمدت در امر گردشگری	آنچه به عنوان اولین قدم در برنامه جذب گردشگر باید اجرا گردد، برنامه ریزی صحیح و درازمدت در تمامی زمینه های گردشگری می باشد.
در اختیار گرفتن بخش گردشگری زیرگروه های آن توسط دولت	سپردن صنعت گردشگری به بخش خصوصی یکی از راه حل های توسعه پایدار گردشگری در کشور است. در این راستا رقابت در بخش خصوصی، خود عامل بالا رفتن کیفیت در این صنعت می شود.
معضل کمبود تأسیسات اقامتی گردشگران	توسعه تأسیسات اقامتی، یکی از اساسی ترین نیازهای این صنعت است: ۱- آماده سازی اماکن استقراری در نزدیکی آثار و جاذبه های گردشگری. ۲- آماده سازی اماکن در سطوح مختلف به طور مثال از مکان های بسیار مجهز تا محل های استقراری ارزان قیمت. ۳- تبدیل کاربری بناهای قدیمی مثل کاروانسراها و خانه های قدیمی به اماکن استقراری. ۴- استفاده از منازل اجاره ای و باغات همدان با نظارت یک سازمان اجرایی برای اسکان گردشگران. ۵- استفاده و تجهیز مدارس، دانشگاه ها، خوابگاه ها، پانسیون ها در فصولی که مورد استفاده نیستند.
عدم وجود زیرساخت های مناسب	یکی از مهم ترین زیرساخت های گردشگری، حمل و نقل است که خود از زیرمجموعه حمل و نقل برون شهری و درون شهری تشکیل می شود. ارتقا سطح وسایل حمل و نقل برون شهری و زیرساخت های مربوط به آن و استفاده از تجهیزات حمل و نقل درون شهری مخصوص گردشگران، مانند ماشین های حمل و نقل رایگان از پایانه های هوایی و زمینی به نقاط اصلی شهر، استفاده از قطار گردشگری، می تواند در این زمینه راه گشا باشد.
	ایجاد مراکز امداد، درمانگاه ها و آموزش افراد متخصص در زمینه امداد رسانی و پزشکی

نقاط ضعف	راهکارها
عدم وجود زیرساخت های مناسب	تأسیس رستوران ها و اغذیه فروشی های مناسب و بهداشتی، بالأخص مراکزی که غذاها و انواع خوراکی های محلی را تولید می کنند با نظارت سازمان بهداشت و درمان و آموزش پزشکی. حفظ و نظارت به بهداشت و تمیزی محیط زیست و دفع زباله ها
امنیت و بیمه	تبلیغات و راهنمایی گردشگران: ۱- تهیه بروشورها و مجلات و کتاب های مربوط به جاذبه ها و مناطق گردشگری. ۲- استفاده از بیل بوردهای و فیلم های تبلیغاتی. ۳- استفاده از نقشه های گردشگری. ۴- استفاده از سایت های اینترنتی استفاده از سایت های اینترنتی در زمینه های ۱- رزرو هتل و تأسیسات اقامتی از طریق سایت. ۲- آشنایی با جاذبه های گردشگری و توضیحات آن ها. ۳- اطلاع از وضعیت آب و هوایی. ۴- اطلاع از مراکز تجاری، درمانی، رستوران ها به کمک نقشه.
عدم وجود امکانات و تجهیزات مناسب در محیط جاذبه های گردشگری	یکی از نکات مهمی که در گردشگری باید مورد توجه قرار گیرد، امنیت است. بسیاری از جاذبه های گردشگری در مناطق حاشیه ای و به دور از مراکز پر جمعیت شهری می باشند، همچنین تمامی مراکز اقامتی و مسیرهای ارتباطی هم باید مورد توجه قرار گیرند. بیمه شدن گردشگران خارجی توسط تفاهم نامه بین المللی بیمه سینا و سازمان میراث.
عدم مراقبت دقیق از محوطه های تاریخی و مکان های گردشگری	بسیاری از کشورهای پیشرو در صنعت توریسم توانسته اند با ارتقا مکان های توریسمی، به آن ها جاذبه بیشتری دهند به عنوان مثال پیست های اسکی و دوچرخه سواری دارای طراحی های زیبا و استفاده از مراکز تفریحی در کنار خود هستند و در محیط تالاب ها و دریاچه ها می توان از تجهیزات قایق سواری و غیره و در محوطه های تاریخی از موزه و مکانی برای نمایش فیلم در مورد مکان تاریخی استفاده کرد.
عدم مراقبت دقیق از محوطه های تاریخی و مکان های گردشگری	یکی از معضلات اساسی در کشور عدم حفاظت مناسب از اماکن تاریخی و محوطه های توریسمی است. باید دقت داشت که به معرض نمایش گذاردن این محوطه ها به نوعی آن ها را در معرض تخریب انسانی قرار می دهیم به این منظور باید از نیروی های نظارتی و حفاظتی و همچنین مرمتگران استفاده کرد. همچنین تأسیسات مناسب جهت حفظ این مکان ها استقرار یابد.
فرهنگ سازی در بین مردم محلی	منطقه توریسمی، پذیرای افراد متفاوت از مناطق مختلف هستند. یکی از ضرورت های این امر، فرهنگ سازی در این زمینه بین اقشار مردم منطقه است.

نمودار ۶. توانمندی همدان در زمینه انواع توریسم؛ ماخذ: یافته های تحقیق.

					
غار علیصدر (کیودر آهنگ)	پل تاریخی کوریجان (کیودر آهنگ)	لالجین	امام زاده هود (ساوه)	امام زاده اظهر (ساوه)	کتیبه آقاخان بلاغی (اسدآباد)
					
ملهمدره (اسدآباد)	سایت استخر (همدان)	شیرسنگی (همدان)	کتیبه های هخامنشی (همدان)	گنبد علویان (همدان)	حقیوق نبی (تویسرکان)
					
حمام حاج آقا تراب (نهاوند)	یخچال میرفتاح (ملایر)	شهر زیر زمینی سامن (ملایر)	مقبره سیف الدوله (ملایر)	نوشیجان (ملایر)	پل فرسفیج (تویسرکان)

رضوانی، علی اصغر (۱۳۷۹) طبیعت گردی و نقش آن در حفظ محیط زیست نشریه سیمای اقتصادی، شماره ۱۷۳.

رضوانی، علی اصغر (۱۳۹۰) جغرافیا و صنعت توریسم، پیام نور- تهران

رنجبر، علی، رضا تاج آبادی و سمیه شعبانی و بهاره برهانی یزدی (۱۳۹۰) تاثیر صنعت توریسم و گردشگری در اشتغال زایی و کارآفرینی پایدار، همایش گردشگری و توسعه پایدار، ۲۲ و ۲۳ تیرماه، دانشگاه آزاد اسلامی واحد همدان

زاهدی، شمس السادات (۱۳۹۰) مبانی توریسم و اکوتوریسم پایدار (با تاکید بر محیط زیست)، انتشارات دانشگاه علامه طباطبائی

تقوایی، م و اکبری، م (۱۳۸۷) مقدمه ای بر برنامه ریزی و مدیریت گردشگری شهری اصفهان، انتشارات پیام علوی توانگر، معصومه، و حمیده خاکسار آستانه، فاطمه رحمانی (۱۳۹۱) مدیریت گردشگری در شهرهای مذهبی- زیارتی (بررسی طبیعی مشهد و واتیکان، دو فصلنامه مطالعات گردشگری دوره اول، سال اول، شماره ۲

منابع و ماخذ

ارمغان، سیمین و سید جمشید رضوی مشعوف (۱۳۹۱) قابلیت های گردشگری روستاهای ابرو، خاکو، ورکانه در توسعه توریسم همدان، اولین همایش ملی گردشگری و طبیعت گردی ایران زمین

احد نژاد روشنی، محسن و حیدر صالحی مشیبانی (۱۳۹۱) ارزیابی توزیع فضایی زیر سیاحت های گردشگری و تعیین نقش فرایندهای اقتصادی- سیاسی و رشد فیزیکی شهرها در شکل گیری آن (مطالعه موردی: شهر زنجان) دو فصلنامه مطالعات گردشگری

آقاسامان، حمید و مجید درزی و ناصر حمدعلی (۱۳۸۸) هتلداری در امور زیارتی، نشر مشعر، تهران

ابراهیمی مینق، جعفر؛ ایروانی، محمد رضا (۱۳۸۴) بررسی آثار و پیامدهای فرهنگی- اجتماعی صنعت توریسم در توسعه اقتصادی. فصلنامه علمی پژوهشی علوم اجتماعی، ش ۷، ۱۳۸۴.

بروجنی، حمید ضرغام و نسرین ترکمان (۱۳۹۲) تحلیلی بر توسعه گردشگری مذهبی در استان همدان، فصلنامه علوم مدیریت ایران، سال هشتم، شماره ۳۰.

تقی زاده، زهرا، رحیمی، دانا، (۱۳۹۰) راهبرهای گسترش توریسم درمانی و بیوتوریسم در جزیره قشم با مدل SWOT مجموعه مقالات هفتمین همایش ملی خلیج فارس

پاپلی یزدی، محمد حسین، مهدی سقایی (۱۳۹۰) گردشگری (ماهیت و مفاهیم)، انتشارات سازمان مطالعه و تدوین کتب علوم انسانی دانشگاهها (سمت)، تهران
حمیدی، کریم، حسین وظیفه دوست، احمد هنری جعفرپور (۱۳۸۸) بررسی تاثیر توریسم تاریخی - فرهنگی بر توسعه پایدار شهری همدان

خلج، محمد علی و سینا امیری (۱۳۸۷) افزایش جذب توریست از طریق توسعه و بهبود فضاهای سبز (شهرها، تفرجگاه ها، پارک های شهری و ملی و جنگل ها، سومین همایش ملی فضای سبز و منظر شهری، ویژه نامه شماره ۲۷ ضمیمه ماهنامه ۸۸ شهرداریها

سعیدیان، عبدالحسین (۱۳۶۹) سرزمین و مردم ایران، مردم شناسی و آداب و رسوم اقوام ایرانی. چاپ چهارم. تهران: مؤسسه انتشارات علم و زندگی.

رشید نیا، طاهره و دکتر امیر گندمکار (۱۳۹۰) بررسی وضعیت اقلیمی استان همدان به منظور جذب بیشتر گردشگر با استفاده از شاخص TCI، همایش گردشگری و توسعه پایدار، دانشگاه آزاد اسلامی واحد همدان
فرهادی رامین، امین و سجاد آستانی (۱۳۹۰) فرهنگ صحیح استفاده از منابع طبیعی و گسترش توریسم و

توسعه پایدار با تکیه بر ماهیگیری ورزشی (مطالعه موردی استان همدان) نخستین همایش ملی جهاد اقتصادی در عرصه کشاورزی و منابع طبیعی

کریم پناه، رفیق (۱۳۸۴) تحلیل اکوتوریسم و نقش آن در توسعه منطقه ای استان کردستان، پایان نامه کارشناسی ارشد جغرافیایی طبیعی، دانشگاه تربیت مدرس

کلوندی و دیگران (۱۳۸۶) شناسایی گیاهان داروئی استان همدان فصلنامه علمی - پژوهشی تحقیقات گیاهان داروئی و معطر ایران، جلد ۲۳ شماره ۳ صفحه ۳۷۴-۳۷۵ گل زاده، نگار و امیر هدایتی آقمشهی و سمانه زاهدی

(۱۳۹۲) سومین کنفرانس بین المللی برنامه ریزی و مدیریت محیط زیست دانشگاه تهران
لاندربرگ، دانلد و همکاران (۱۹۹۵) اقتصاد و گردشگری، ترجمه محمدرضا فرزین، شرکت چاپ و نشر بازرگانی، تهران.

مجتبوی، سید کوروش و هومن کهن پور (۱۳۸۷) توریسم ورزشی انتشارات کمیته بین المللی المپیک جمهوری اسلامی ایران

ناظری، شفیقه (۱۳۸۷) بررسی ویژگی های اکوتوریسم همدان، فصلنامه سپهر، دوره هفدهم، شماره شصت و هشتم

Harahsheh, salam salameh, 2002, Cura..ve Tourism in Jordan and its poten..al Development, uk
www.irimlssa.ir/fixinfo/mo_barnamerizi/index.htm

ارائه چارچوب تحلیلی فرآیند تولید محصول در معماری و عینیت بخشی به ایده‌های ذهنی

سیده آذین نیک‌نام اصل - دانشجوی دکتری معماری، گروه معماری، دانشکده معماری و شهرسازی تهران مرکزی، دانشگاه آزاد اسلامی، تهران، ایران
کاوه بذرافکن* - استادیار، گروه معماری، دانشکده معماری و شهرسازی تهران مرکزی، دانشگاه آزاد اسلامی، تهران، ایران
پریسا علیمحمدی - استادیار، گروه معماری، دانشکده معماری و شهرسازی تهران مرکزی، دانشگاه آزاد اسلامی، تهران، ایران

چکیده

فرآیند تولید محصول نه آنقدر پیچیده است که انسان از فهم آن عاجز باشد، و نه تا اندازه‌ای ساده است که هرکسی بداند از کجا شروع شده و دقیقاً کجا به پایان می‌رسد. اما چیزی که بسیار واضح است محصولی است که از این فرآیند بدست می‌آید و در معماری به آن عینیت بخشیدن به ایده‌های ذهنی و تولید عناصر محسوس گفته می‌شود. در حقیقت، سابقه تبدیل ایده به محصول به زمان سکونت در غارها می‌رسد و این تجربه طراحی معماری سابقه‌ای چندین هزار ساله دارد. با به وجود آمدن کامپیوتر، بشر توانست از آن در بعضی کارها کمک بگیرد. اما به تازگی و در دهه‌های اخیر تجربه معماری رایانه محور، افق‌های نو و بدیعی را برای معماران گشوده است البته تمام تأثیراتی که رهیافت محاسباتی بر معماری گذاشته مثبت و به نفع معماری نبوده است ولی در کل ما در این بحث به تأثیرات مثبتی که این معماری می‌تواند بر روی معماری امروز ما بگذارد را شرح می‌دهیم. اکنون این سوالات مطرح است که آیا در آینده رایانه جای معمار را خواهد گرفت؟ و طراحی‌ها نیازی به وجود معمار به عنوان خالق اثر نخواهد داشت؟ همچنین حلقه مفقوده بین معماری سنتی و معماری مدرن کجاست؟ و آیا رهیافت رایانه‌ای می‌تواند نقشی در اتصال این دو را بازی کند؟ در نهایت لازم است بگوییم این پژوهش دارای ماهیتی «تبیینی» است و از سوی دیگر با توجه به کلیت موضوع، رویکرد حاکم بر این پژوهش «کاربردی» می‌باشد.

واژگان کلیدی: ایده، معماری، تولید، محصول، رهیافت رایانه‌محور.

Presentation Analytical Framework of Manufacturing Production Process in Architecture, Objectification to Subjective Idea

Abstract

The process of manufacturing production is not too hard to understand, and is not so easy that everyone know how it begins and where it should be finished. But the obvious matter is the production which is obtained and its name in architecture is objectification to subjective ideas and manufacturing the tangible elements. In fact, the history of transforming idea to production is related to the caveman and it has thousands years antiquity. By appearance of computer, the human can make it help them. Nowadays, especially in recent decades, the computer-aided experience makes their eyes open in new areas. Although some of the computing approaches are not positive and good for them, but we focus on the positive parts of this fact. Now we must answer to some questions: would computer sit on the architectural position? And doesn't design process need to architect as a producer? Also there is some another question that where is the front ring between the traditional and modern architecture? And does computer-aided approach play the same role as a linker factor? Finally, it is necessary to say that the nature of this research is explanatory; also, considering the holistic subject, the main approach is operative.

Keywords: Idea, Architecture, Manufacture, Production, Computer-aided Approach.

این مقاله از رساله دکتری معماری نویسنده اول با عنوان «تبیین همبستگی ایده-محصول در روند ساخت تکاملی و رهیافت محاسباتی (طراحی-ساخت)» استخراج شده است که در دانشگاه آزاد واحد تهران مرکزی در حال انجام است.

نویسنده مسئول مکاتبات، شماره تماس: ۰۹۱۲۲۰۲۱۵۱۰، رایانامه: k_bazrafkan@yahoo.com

علی رغم پیشرفت‌های صورت پذیرفته در دنیای سازه، ساخت و ساختمان، تمایز اندکی میان آنچه که امروزه ساخته می‌شود و آنچه هزاران سال قبل پیشینیان ساخته اند، وجود دارد. با وجود اینکه ساختمان‌های مدرن، بزرگ تر، بلندتر و استوارتر بوده و سهل تر و سریع تر ساخته می‌شوند؛ به لحاظ ساختاری و اسکلت بندی، تفاوت چندانی با هم و با مصادیق گذشته خود نداشته و بنابراین، پیشرفت‌های تکنیکی حادث شده آنچنان که باید، بر اصول و کالبد ساختاری ساختمان تأثیرگذار نبوده است. شاید دلیل چنین امری آن است که عمدتاً در اصول تعریف حریم ساختمان و سامانه‌های سازه ای، بر حسب نیازهای فیزیکی، روان شناختی و اجتماعی بشر، تغییرات بنیادینی رخ نداده است. اما در مقابل، این ادعا وجود دارد که محتوای فرهنگی معماری در طول اعصار، تحولاتی به خود دیده که سبک‌ها و تفکرات مختلف منبعث از آن می‌باشد. بنابراین می‌بایست تاکنون در سامانه ساختاری بنا نیز تحولاتی حادث می‌گردید. از بیانات فوق چنین استنتاج می‌گردد که در حال حاضر و پس از گذشت سده‌ها از تکوین و احداث اولین بناهای دست ساخت بشر و با وجود پیشرفت فزاینده علم، دانش و فناوری، و علی رغم تفکیک سازه و کالبد معماری و آنچه انتظار می‌رفت شرایط آسایش و ابداع و نوآوری بهبود یابد، بشر کنونی هنوز نتوانسته است فراتر از طبیعت و گذشتگان خود به ساخت و ساز پردازد و از تخصص‌مندسازی علم در ساحت ساختمان سازی، جداسازی تخصص ساختار و سازه و همچنین پاسخگویی به الزامات مطرح در تعادل، پایداری، مقاومت، زیبایی و بهینه سازی در معماری بنا، بهره‌چندانی ببرد (انگل، ۱۳۷۷). معماری امروز نیازمند بازنگری در روند طراحی و خلق فضاست، همچنان که در بسیاری از مصادیق جهانی با استفاده از بینش معمار و در نتیجه هماهنگی کامل میان دانش معمار و مهندس سازه این انطباق بطور کامل حادث شده است. نمود عینی و ملموس نیاز جامعه حرفه ای، لزوم پردازش چنین مقولاتی را در راستای بهبود معماری می‌طلبد. هدف از این مقاله نیز بررسی اجمالی مهمترین مفاهیم مطرح در یک ساختار یعنی سازه و فضا، ضرورت‌ها و تعریف کلی از فضا و سازه بوده و نگاهی اجمالی به جمع‌بندی مطالب و فهرست برخی از منابع و مآخذ خواهد داشت.

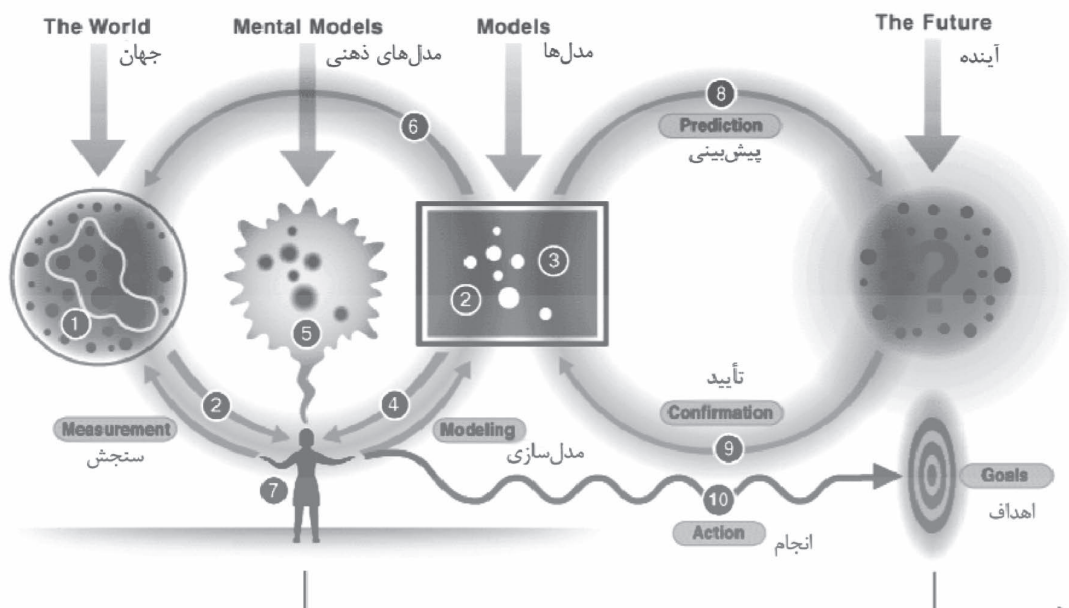
در طراحی‌های معاصر با اینکه مزیت‌های فراوانی از جمله خلاقیت، پیچیدگی، زیبایی، تناسب با زمینه، صرفه‌جویی در انرژی و غیره به دیده می‌آید، اما خللی بزرگ وجود دارد که باعث می‌شود صمیمیتی که در گذشته در آثار معماری وجود داشته، دیگر محو شده و احساس تعلق کمتری پدید آورد. به نظر مولف این خلل بر اثر عدم همبستگی میان ایده و محصول در عصر حاضر حاصل گشته است، چرا که در گذشته با ابزارهای ساده و ابتدایی اما با پشتکار و مهارت فراوان، این دو عنصر اساسی - یعنی ایده و محصول- پیوندی ناگسستنی با هم داشتند، اما امروزه با وجود ابزارهای محاسباتی و پیچیده در طراحی‌های معمارانه، نمی‌توان رد پای پیوند و تعلق محصول را به ایده تشخیص داد. در واقع، خلاف باور بسیاری از متخصصان که استفاده کنندگان از آثار معماری و ساختمان‌ها را فاقد درک مناسب از سلسله مراتب طراحی و روند ساخت برمی‌شمرند، باید اذعان داشت که استفاده کنندگان دارای قوه تشخیص بسیار دقیقی هستند که به کمک آن ایده‌محور بودن اثر یا خلق‌الساعه بودن آن را بخوبی تشخیص می‌دهند. گرچه رهیافت محاسباتی فی‌نفسه موضوع منفی نیست و بالعکس مزیت‌های فراوانی برای طراحان ایجاد کرده، اما جای تعجب است که آنان را گویا بی‌توجه به ایده‌پردازی کرده و به نوعی شاهد آن هستیم که تمام مراحل طراحی را بر گردن نرم‌افزارهای مشهور انداخته و خود تنها درگیر ظاهر و کارکرد گشته‌اند.

هدف از این پژوهش مقایسه‌ی دو روند ساخت تکاملی و طراحی و ساخت محاسباتی است که بتوان نسبت و انطباق و افتراق آن را یافت. پاسخگویی معماری به نیازهای امروز کاربران منجر به پیدایش روش‌های جدیدی در معماری گشته است. در این روش‌ها از کامپیوتر به عنوان وسیله طراحی استفاده می‌کنند که این موضوع دسته‌های مختلفی از مهارت‌های دیجیتال و نمونه‌ای جدید از دانش معماری را پدید آورده است. از جمله این روش‌ها رهیافت رایانه‌ای در معماری است. یکی از انواع معماری که طراحی آن به کمک ابزارهای دیجیتال صورت می‌گیرد طراحی رایانه محور است این نوع طراحی یکی از رویکردهای فراگیر در فضای طراحی امروز جهان است. این روش، مبنای طراحی را بر توجه طراح به پارامترهای موثر بر طرح و روابط بین آن‌ها بنا نهاده است. در واقع، روند ساخت تکاملی در کنار رهیافت‌های محاسباتی باید بتواند به حل مسئله ایده-محصول کمک نماید و در غیر اینصورت مطالعه آن بی‌فایده خواهد بود.

۳- مبانی نظری ۳-۱- فرآیند تولید محصول

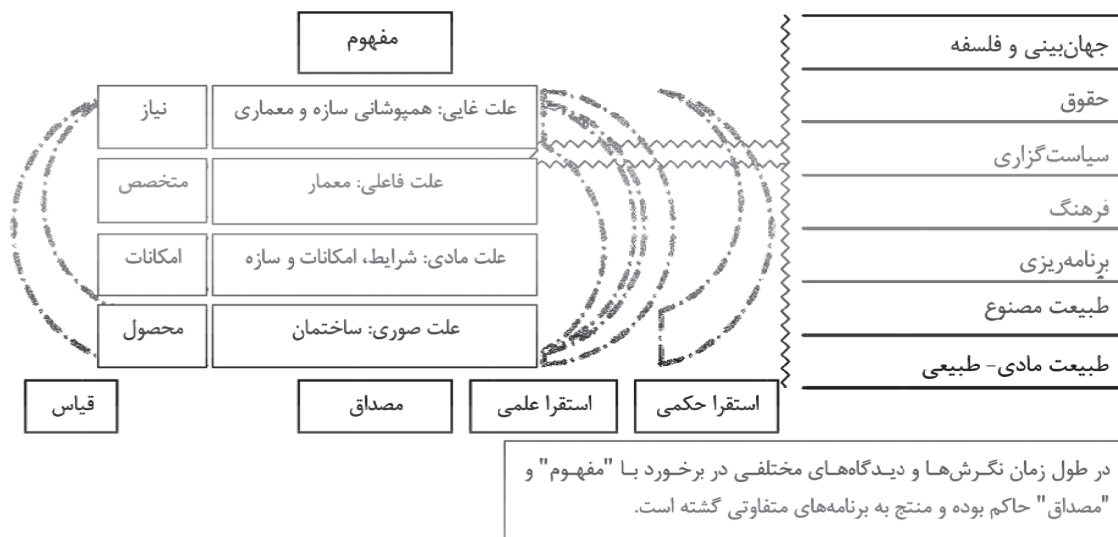
دنیای پیرامون ما توده بزرگی است که سنجش و مقایسه اندازه و ابعاد آن، توسط مدل‌های ترسیم گشته در ذهن صورت می‌پذیرد. بدین نحو که در مواجهه با هر مسأله ای و به منظور تبیین هدف و نتیجه از یک ساختار، مدلی ذهنی در تلفیق با مدل‌های جهانی در ذهن شکل می‌گیرد تا برحسب عوامل و شرایط مورد مداخله به ارائه چند گزینه پرداخته و در نهایت بر اساس پیش‌بینی‌ها و استنتاجات، به مدل مطلوب برسد و سرانجام، روند رسیدن به هدف را براساس همان مدل و الگو پیش برد. این نحوه برخورد با مسأله به صورت سامان مند بوده و تبادل اطلاعات با دسته بندی صورت می‌پذیرد. دیاگرام ذیل به ارتباط میان فضای ذهنی و جهان مادی جهت مدل سازی و رسیدن به نتیجه اشاره دارد. گذر زمان نقش عمده ای در افزایش میزان آگاهی و فرهیختگی مدل‌های ذهنی ترسیمی خواهد داشت.

دیاگرام ۱. روند ذهنی در مواجهه با مسائل گوناگون، ماخذ: www.businessinnovationinsider.com, 2007

بر نتیجه فرآیند تأثیر می‌گذارد. این در حالی است که حد فاصل علت غایی و فاعلی را هفت دسته بندی از کلان تا خرد دربر گرفته است که اولویت بخشی به هر یک از آنها در فرآیند تولید محصول تأثیرگذار است (اسلامی، ۱۳۸۶). دیاگرام ذیل فرآیند طی طریق میان مفهوم تا مصداق را به مناظره گذاشته است. براساس این مدل، همپوشانی سازه و معماری علت نهایی بوده و سیاست‌گذاری، فرهنگ و برنامه ریزی، عامل تعیین کننده در رسیدن به نتیجه می‌باشد. این عوامل در کنار تعاریفی از سازه و فضای معماری، هدایت‌گر فرآیند طراحی و تولید خواهد بود.

مدل‌ها ساختارهای ساده شده از جهان پیرامون هستند که تعامل، بینش و ادراک گیتی را سهل‌تر می‌نمایند. در بسیاری موارد، بهره‌گیری از مدل‌هایی که فرآیند سلسله‌مراتبی را به تصویر می‌کشند، کمک شایانی در برخورد با مسأله می‌نمایند. ارزیابی ابعاد یک مسأله در درون ساختاری منسجم، آن را از زوایای متفاوتی بررسی نموده و بینش‌های متفاوتی از چرخه ذهنیت تا عینیت و از مفهوم تا مصداق را به چالش می‌کشاند. در یک چرخه تولید از مفهوم تا مصداق، می‌باید شاخصه‌ها بررسی گردند. علت‌های چهارگانه و نحوه بررسی آنها از جز به کل و بالعکس به ارتباط میان نیاز، متخصص، امکانات و محصول می‌پردازد و نوع نگرش حاکم بر این چرخه نیز متقابلاً

۳-۲- ایده و محصول

ضرورت ساخت، آن هنگام حادث شد که انسان‌های غارنشین به فکر سکنی‌گزینی در دشت‌ها و در کنار منابع حیات افتادند و این امر، نیازمند داشتن سرپناهی دست ساخت بشر بود. شواهد اذعان دارند که انسان عصر کهن می‌بایست از هنر، سازه و معماری شناخت می‌داشت، چراکه بدون درک ابتدایی سازه، سرپناه برجا نمی‌ایستاد (مزینی، ۱۳۷۹، صص ۴۶-۴۰). از آن زمان تاکنون، پیشرفت در ساحت علم، هنر و اندیشه تداومی همیشگی داشته و در حال حاضر، پیشرفت و توسعه آنها در کسری از ثانیه روی می‌دهد. آنچه در این میان و در عرصه رشد و شکوفایی علم بر معماری حادث شده، جدایی ناگهانی از روند یکپارچه گذشته و جدایی از آنچه گذشته نامیده می‌شد، دید به آینده، جدایی مهندسی معماری و مهندسی ساختمان و سازه، و تلاش در انطباق معماری با فناوری روز بوده است. اما، به دلیل نداشتن امکانات لازم در حوزه معماری، این فن روند تغییر تدریجی و آهسته‌ای را پیموده و هنوز هم به همان دلایل، ماهیت وجودی خود را تغییر نداده است. این امر گواه آن است که در فرآیند تغییرات زمانی طراحی محیط زندگی بشر، همواره اصول راهنمایی حاکم بوده که ماورای تغییرات و دگرگونی‌های زمان قرار داشته و نمود خود را، بیش از هر امری در ساختار و سازه محیط نشان داده اند

(اسدی محل چالی، ۱۳۹۴، صص ۱۸۷-۱۸۵).

سازه‌ها همیشه برای اهداف معینی ساخته می‌شوند. اساساً اصل توجه به سودمندی یکی از تفاوت‌های اساسی میان ساختمان و مجسمه است. بنابراین مفهوم سازه برای عبارت صحیحی نیست، زیرا هیچ سازه‌ای بخاطر خود سازه ایجاد نمی‌شود (مارگولیوس، ۱۳۸۴، ص ۴۲). سازه بنا به تعریف لوکوربوزیه (۱۹۰۰) در پرده ششم از طراحی که مرحله همپوشانی سازه و معماری است، ماتریسی است از عناصر مقاوم و مجموعه قطعاتی است که کارکرد سازه‌ای آن بنا را تحقق می‌بخشد. سخن گفتن از ماتریس به معنای آن است که تعاریف فرمی، فضایی یا سازه‌ای در لحظات پایانی مرحله طراحی به میان می‌آیند و دیگر از همان ابتدای کار اهمیتی ندارند و در واقع این اشیاء معمارانه اند که درست یک لحظه قبل از تبدیل شدن به فرم بوجود می‌آیند. بسیاری از معماران مدرن، زیبایی بنا را در ساختار آن می‌دیدند، چنانکه میس وندروهه (۱۹۰۰) اعتقاد داشت شاهکار خلق معماری هنگام برپا ساختن اسکلت و ساختار بنا صورت می‌پذیرد که بعداً توسط اجزاء دیگر مخفی می‌گردد. برخی دیگر از اصول نظریه‌ای معماران که در آن به نقش ارتباطی معماری و سازه پرداخته‌اند را می‌توان در جدول ذیل ملاحظه نمود (کاپون، ۱۳۸۸، صص ۲۶۴-۲۵۷).

شمارگان	نظریه پردازان	سال نظریه	ارتباط سازه و معماری
۱	ویتروویوس	۲۰۰۰ قبل از میلاد	استحکام - سودمندی - زیبایی
۲	والتر گروپیوس	۱۹۳۵ میلادی	سازه - کارکرد - رشد فکری
۳	راینر برنهم	۱۹۶۰ میلادی	سازه - اجتماع - دانشگاه
۴	کریستین نوربرگ شولتز	۱۹۶۳ میلادی	فنی - کارکردی - زیبایی شناختی
۵	رابرت ونتوری	۱۹۶۶ میلادی	سازه - برنامه - بیان
۶	نورمن فاستر	۱۹۸۳ میلادی	سازه - طرح - سبک

در تجسم بخشیدن به توده با توجه به عملکردهای پیشین بسیار متداول است.

در تفکر انسان محور، درک فضا از طریق حرکت در درون ممکن است؛ چنانکه گاستون بشلار (۱۹۵۰) عقیده دارد: «فضایی که در تصور می‌آید نمی‌تواند با فضایی که مورد محاسبه و تفکر نقشه برداران قرار می‌گیرد، تفاوت نداشته باشد. فضا را باید با تمامی ابعادش تجربه کرد». براساس چنین بینشی، ساختار و سازه در گستره بزرگ‌تری بنام فضا جای می‌گیرند که ادراک آن، هر لحظه مطابق ذهن انسان و میزان درک وی متفاوت خواهد بود. بنابراین آنچه عمدتاً در معماری مطرح است مکان و فضای معماری است که متفاوت از سایر فضاها بوده و بیانی است برای جایی که انسان در آن به فعالیت می‌پردازد، با آن در ارتباط است و به طریق آن از محیط پیرامون جدا شده است. در این فضا کالبد فیزیکی و قابل لمس، حس و حضور داشته و با فضای سایر و دیجیتال به لحاظ ماهیت کالبدی متفاوت است.

ماحصل چنین بینشی مکان است، فضایی که ابتدا متصور و سپس خلق گردیده است. مکان محل عینی تحقق فعالیت‌های انسان است. مکان ظرف نیست، بلکه ساختاری است متشکل از محیط و انسان که در آن پدیده‌ها به صورت کیفی و آن گونه که در تجربه طبیعی و روزمره شناخته می‌شوند قرار می‌گیرند. اجزاء مکان و خود مکان از یکدیگر قابل تفکیک نیستند و همه چیز به یک کلیت وحدت دار مربوط است. هر مکان نیز جزئی از یک مکان بزرگ‌تر است (افشار نادری، ۱۳۷۹، ص ۳). هر مکانی که در نظر گرفته شود، فضا و زمان ارزشی مشخص و یگانه به خود می‌گیرد و دیگر حکم تجربیدی ریاضیاتی یا موضوعی زیباشناختی ندارد؛ هویتی کسب میکند و

نتیجه حاصل از این تقسیم‌بندی آن است که علی‌رغم آنکه اصولاً معماران کارکردگرا و فن‌گرا از سازه به عنوان جزء اصلی و مهم در ساختار بنا یاد میکنند، سایر معماران نیز به اهمیت و نقش سازه، فن و تکنیک، فناوری، ساخت و ساختار، در کنار عوامل محیطی، فضا، اجتماع و ... می‌پردازند. نمونه‌های ارائه شده، دیدگاه‌های متفاوت موجود در باب سازه را به تصویر کشیده و به تعریف و تبیین ساختار علت مادی در دیاگرام بالا می‌پردازد. نقش و حضور فرهنگ و زمان در این تعاریف بسیار شاخص است.

۳-۳- فضای معماری

با وجود خلق فضاها متنوع انسانی و وجود بینش‌های مختلف در باب فضا، تعریف دقیقی برای آن ارائه نگردیده است. ماهیت شناخت فضا در طول اعصار و در تاریخ معماری معاصر متفاوت بوده است. در معماری کهن نوع و نحوه استقرار ساختار کلی بنا و به تبع آن، اسکلت نگهدارنده بنا مهم بود و مفهوم فضا در اهمیت و اولویت بعدی قرار می‌گرفت. بنابراین در بناهای کهن، فضاها عموماً فاقد جنبه‌های تعریف شده امروزین بودند (به عنوان مثال، فضاها داخلی اهرام مصر و اهمیت و ارجحیت بُعد بصری و ساختاری بر مباحث فضایی) (هرچند در دوره‌های بعد به مرور، جنبه‌های زیباشناختی بیشتری کشف، تعریف و مشخص گردید. در معماری کنونی، فضا در کنار معمار مفهوم می‌یابد و هر معمار براساس تعاریف و باور خود به تبیین فضای ملموس می‌پردازد که نمود عینی آنها بر ما روشن است. با دیدن بنا شناختن خالق اثر کار دشواری نخواهد بود، چراکه تمایز میان پروژه‌ها و تفکرات سهل و آسان است و بینش و تصورات هر معمار

جدول ۲. چهار مدل بن مایه و روش پژوهش، ماخذ: اسلامی، ۱۳۸۶

دیدگاه‌ها (نگاه فلسفی)	روش‌های مختلف پژوهش	بن مایه پژوهش
کثرت و وحدت	روش پژوهش توصیفی	توصیفی، صحبت از فرم ^۱
جوهر و عرض	روش پژوهش تشریحی	تشریحی، صحبت از عملکرد ^۲
علت و معلول	روش پژوهش تشبیهی	مشابه سازی، صحبت از مدل ^۳
وجود و عدم	روش پژوهش ارزشیابی	مقایسه ای، صحبت از معیار و شاخص ^۴

1. Form   3. Model
2. Function   4. Criteria

از مقایسه و سنجش بوده و معیار و ارزش گذاری مطرح است.

نحوه ارزش گذاری و برخورد با سازه و معماری در ادوار مختلف، اساس تفکری متفاوتی داشته است. اتو وگنر (۱۹۰۰)، معمار اتریشی، در باب اهمیت سازه در معماری عقیده داشت که: «معمار اگر در خلق فرم هنری، طراحی را از سازه شروع نکند، طرحی نامشخص و غیرقابل فهم، و در نتیجه ناپایدار ارائه خواهد نمود». فضا و بنا براساس سازه و فرم شکل می‌گیرد. تعریف ارتباط و تقدم سازه، فرم و فضا در دوران مختلف متفاوت بوده است. ادوارد آلن (۱۹۰۰) در خصوص ارتباط سازه و معماری و فرآیند طراحی آنها عقیده داشت: «طراحی سازه ای همانند طراحی معماری مسیری دو طرفه است، رفت و برگشت فرم و فضا تا زمانی که یک ترکیب بهینه به دست آید».

در معماری مدرن سازه بر معماری غلبه میابد و بناهای بزرگ با بیان سازه‌ای خود، مبتنی بر انفصال فضا، فرم و معماری از سازه بوده و در پاسخگویی به نیازهای عملکردی، بعد فیزیکی و تسلط ساختار مصنوع بر محیط

به ارجاعی برای حضور بدل می‌گردد. برای همین انواع فضاها وجود دارد؛ فضای تجربیدی، روحانی، جمعی/ شخصی، مجازی، سایبر و غیره. ون آیک (۱۹۰۰) عقیده داشت: «فضا و زمان هر معنایی که داشته باشد، مکان و موقعیت معنای بیشتری دارد. برای انسان، فضا جایی ندارد و زمان هم لحظه ای ندارد».

علی رغم تمام تلاش انسان، به نظر می‌رسد ثباتی برای هماهنگی تعاریف میان مکان و فضا نیز وجود نخواهد داشت و قانون ظرف و مظروف بر فضا و مکان متصور نیست. چراکه فضا با حرکت خورشید تغییر میکند و مکان با حرکت انسان‌ها دگرگون می‌شود (فون مایس، ۱۳۸۳، ص ۱۶۴). از منظر اندیشمندان محیط گرا، فضای معماری کلیتی است که روح مکان و محیط نیز آن را دربرگرفته و بنابراین کلیت بنا، ساختاری واحد و یکپارچه و در تطابق با محیط است (شولتز، ۱۳۵۳). اونگرس (۱۹۸۲) معمار و نظریه پرداز آلمانی عقیده دارد: «معماری تنها زمانی زنده می‌ماند که گفتگویی آرام با روح مکانی که برای آن خلق شده داشته باشد. معماری موضوعش را از محیطی می‌گیرد که در آن واقع شده و فرم، زبان، کلمات و مجموعه اشکالانش را از میان این متن گسترش می‌دهد. وقتی که معماری با شرایط، چه از نظر فضا و چه از نظر مفهوم، رابطه ای نداشته باشد، چیزی جز ژست خالی و بدون معنا نیست». وسایل ساخت مکان معمارانه همواره فیزیکی است؛ اما، این امر تک خطی نیست و مسیر رفت و برگشتی دارد (ما شهرها را می‌سازیم و شهرها ما را می‌سازند). معماری باید به مثابه ابزاری که در اختیار ماست، نیازهای ما را برآورده سازد؛ به همین دلیل باید سودمند و به صرفه باشد (فون مایس، ۱۳۸۳، ص ۱۶۴)؛ بنابراین معماری با تمام اجزاء خود باید در خدمت بهره بردار باشد و الزام و حصول این امر در گرو همسازی کل و جزء یکپارچه معماری است که سازه در این مقاله نقش پیکربندی و ساختارسازی این کل و جزء را دارد.

۳-۴- معماری و محصول

هر مبحثی ناگزیر دارای جهان بینی و ایدئولوژی خاص خود است. براساس مدل پیشنهادی اسلامی (۱۳۸۶) چارچوب مباحث نیز در کل، به چهار قسم قابل بخش بوده و از چهار رویکرد مختلف قابل بررسی و مذاقه است. براساس جهان بینی و فلسفه متفاوت، نحوه برخورد و نتیجه متمایزی خواهیم داشت. در این مبحث، سخن

ساختارهای مصنوع و انسان ساخت بهره گیرد. بنابراین، معماری به عنوان ساختاری انسان ساخت و متأثر از فن و هنر، همواره دستخوش تغییر بوده تا بتواند اصول و شرایط حاکم را به نمایش گذارد. اما، بدلیل عوامل سازه ای، تاکنون نتوانسته است پویایی و انعطاف پذیری کالبدی را به طور کامل به منصه ظهور برساند و ناگزیر تکامل آن بسیار تدریجی و متفاوت از ساختارهای طبیعی بوده است. در مقابل، معماری ادراک بیننده و حس فضا را در برابر فرم به چالش کشانده است: عقل و خرد در برابر احساس و ذهن. حقیقت آن است که سازه به عنوان یکی از مهمترین عوامل در تعریف معماری و فضا، جدای از معماری، و بدون زیبایی بهره گرفته از الهامات طبیعی و هندسی نمی تواند جاودانه بماند؛ حصول این امر با همپوشانی هنر و فناوری ممکن است. «مک دونالد انگوس» (۱۹۰۰) در این باره عقیده دارد: «خواسته‌ها و امکانات سازه و اجزاء دیگر و برنامه بنا، فضا را شکل می‌دهد. بنابراین، فضا در محدوده منطق، ظرفیت‌ها و توانایی‌های سازه و بقیه اجزاء متجلی می‌شود. لذا فرم فضا، فرم سازه ای نیز هست. سازه هم در اتصالش با فضا و مفهوم، منطبق یا حقیقت خویش بوجود می‌آید».

معماری مجموعه ای است از عوامل کلی که ماهیت آن مرهون عاملی ایستا است تا بتواند دربرگیرنده کل باشد. هنگامی یک توده به واقعیتی ملموس بدل می‌شود که تک اجزا در کلیتی واحد و هماهنگ قرار گیرند. یک ساختار برای ایستایی و ثبات خود نیازمند چارچوب و اسکلتی نگهدارنده است و براساس دانش محیطی، هر قدر انطباق و همسازی میان ساختار و فضا بهینه باشد، پایداری، تعادل، مقاومت و زیبایی آن نیز ملموس تر خواهد بود. سازه همواره یکی از اجزاء ضروری معماری بوده است. چه هنگام ساخت سرپناه ساده برای یک خانواده و چه هنگام ایجاد فضای بزرگی که صدها نفر بتوانند در آنجا اعمال عبادی، تجاری، تفریحی و مذاکرات سیاسی خود را انجام داده یا اوقات فراغت خود را بگذرانند. تاریخ معماری نشان می‌دهد که فرم‌ها همیشه اساس ساختاری داشته اند. معماری و سازه تا قبل از رنسانس انسجام و یکپارچگی خود را حفظ نموده و معمار خالق فضا و ساختار بنا به شمار می‌رفت. معمار با علم بر مباحث پایداری و نحوه ایستایی فرم‌ها از آنها برای خلق فضا بهره می‌برد و این ترکیب با ظرافت خاصی صورت می‌پذیرفت. همچنان که در یک ساختار طبیعی،

طبیعی شکل می‌گیرد. میس وندروهه (۱۹۰۰)، معمار آوانگارد مدرن، از طرفداران صرف مدرن ناب و بنابراین زیبا دیدن خلاقیت کمینه گرا همواره بر اهمیت ساختاری بنا (تأکید می‌ورزید و اعتقاد داشت که: «فرم تابعی از مراحل سازه ای می‌باشد. سازه در این حالت دارای یک مبنای فلسفی است. کلیت ساختمان و تمامی جزئیات آن، همگی دارای ایده و طرحی واحد هستند». این سخن در واقع در تأیید گفته‌های لی داک (۱۸۹۰)، معمار فرانسوی بود که عقیده داشت: «سازه جزئی از معماری است. معماری تماماً شکل گرفته توسط سازه است و هدف آن باید بیان خارجی سازه باشد. از نظر وی معماری جدید باید بر اساس «قوانین جدید سازه ای» شکل گیرد». در چنین عصری، ساختارها با دهانه‌های بزرگ، بناهای با ارتفاع بلند و دارای سازه نمادین، ساختمان‌هایی با بیان سازه ای بصری و زیبایی شناسی شکل می‌گیرند. فناوری پیشرفته بر مبنای تفکر ساختاری همچون مدی زودگذر بر معماری سایه می‌افکند، مدی که بعدها با گرایش به علوم و دستاوردهای علم دیجیتال، بیونیک و نانوفناوری بُعد دیگری می‌یابد. هرچند در مقابل این نوع تفکر، تفکر تقدم فضا بر سازه نیز حضور داشته، گویی در برخی دوره‌ها این حضور کم‌رنگ می‌نماید.

در باب تعامل و همسازی میان فضای معماری و سازه نیز عقایدی مطرح است. بنابر عقیده بسیاری، این همسازی بر پایه کلیت هماهنگ و وحدت اجزا تعریف می‌شود. فضا و سازه به همراه سایر اجزاء ساختمان یک کل واحدند، چراکه وحدت کل، معرف عدم هماهنگی اجزا است. کل بنا تحت تأثیر فضا و سازه، و از طرفی تحت تأثیر عوامل اقلیمی، اقتصادی، فرهنگی، سازه ای و غیره است. حال آنکه یودیکه (۱۹۰۰) معتقد بود: «سازه فرم فضا را تعیین نمی‌کند، بلکه برای آن محدودیت قائل می‌شود». به عبارت بهتر، سازه بنا را تحت تأثیر قرار نمی‌دهد بلکه آن را محدود می‌سازد (گلابچی، ۱۳۸۴).

۳-۵- تعامل ایده و محصول

بشر همواره از طبیعت الهام گرفته است. در میان جانداران، نیاز، عامل اصلی تغییر فرم و شکل و تطبیق با محیط بوده، ساختاری کاملاً پویا و انعطاف پذیر که اکثراً در طول سده‌های متمادی به تکامل تدریجی رسیده و براساس صفات ویژه، شکل و فرم جدید یافته است. تلاش انسان بر این بوده که از مشخصه و ویژگی‌های طبیعت در

انفکاک فرم، اسکت، کالبد و عوامل تعریف کننده دیگر از یکدیگر ممکن نیست؛ در ساختار معماری نیز، سازه و هر عامل تعریف کننده ای نمی تواند از هم جدا شده و باید براساس اولویتها و ردهها در کنار هم و برابر هم قرار گیرند. اگرچه تا کنون عمده تلقی انفکاک معماری و سازه از یکدیگر از مباحث فنی نشأت می گرفت ولی با پیشرفت تکنولوژی، امکان همپوشانی سازه و معماری مطلوب تر گشته و حتی ساخت ساختارهای پویا و متحرک در معماری امری بدیهی می گردند. تنها مانع مهم در این امر، گرایشهای مختلف است، که برای کمرنگ شدن اینگونه تفکرات، می باید اقدامات اساسی همچون بهره گیری از مدلها و اندیشه ها، و آموزش و اطلاع رسانی در سطح عام و خاص صورت پذیرد.

۳-۶- فرآیند خلاقانه ایده- محصول

در فرآیند خلاقانه ایده- محصول، سه فعالیت عمده بر مبنای رویکرد تکاملی انجام می گیرند که عبارتند از: نخست، گردآوری و ثبت اطلاعات، دوم، تحلیل اطلاعات برای دستیابی به فهم مسئله طراحی و سوم، ارائه راه حل هایی برای مسئله طراحی (Crowe & Laseau, 1984: 17):

(*) ثبت: گردآوری اطلاعات و عوامل متعدد مؤثر بر مسئله طراحی؛ فرآیند طراحی با ثبت اطلاعات مربوط به موضوع طراحی آغاز می شود. در فرآیند ثبت، نیازمند مهارت هایی همچون مشاهده، دریافت، تمیز و برقراری ارتباط است (Crowe & Laseau, 1984: 19-25).

مشاهده: طراح برای آشنایی با مسئله طراحی نیازمند مشاهده است. ترسیم آن چه به مسئله طراحی مرتبط است، مانند عوامل محیطی و انسانی، محدودیت ها، امکانات و بستر طرح، به طراح کمک می کند تا توانایی مشاهده دقیق و آموختن از محیط را تقویت نماید. زیرا افراد معمولاً به جای آن که دقیق اطراف خود را مشاهده کنند، تنها آن چیزهایی را از محیط می بینند که خود می دانند یا می خواهند که ببینند.

ادراک: دقت در مشاهده از راه ترسیم، راه را به سوی دریافت بهتر محیط و هر نوع اطلاعاتی که از راه دیدن فراهم می شود مهیا می سازد. هنگام ترسیم از آنچه موجود است، طراح متوجه نکات بسیاری می شود که فراتر از دیده های اوست. این امر کمک زیادی به گسترش ادراک او از چیزها و محیط می کند.

تمیز: برای این که اطلاعات گردآوری شده در فرآیند طراحی و حل مسئله کارایی پیدا کنند، لازم است تا تفاوت های میان اطلاعات و داده های مختلف شناسایی شوند و براساس اولویت و ارتباط با مسئله دسته بندی شوند. بدین ترتیب، در فرآیند ثبت، داده ها و موضوعات مرتبط باید شناسایی، دسته بندی و تفکیک شوند.

برقراری ارتباط: در نهایت، ثبت ترسیمی اطلاعات این قابلیت را دارد که اطلاعات گردآوری شده را به طور منظم و دسته بندی شده در معرض ارتباط با خود طراح و دیگران قرار دهد و زمینه تحلیل و بهره برداری از آنها را فراهم سازد.

(*) تحلیل: تحلیل اطلاعات گردآوری شده برای دستیابی به فهم بهتر مسئله طراحی؛ تحلیل اطلاعات گردآوری شده در مرحله ثبت، فعالیت مهم دیگری است که به کمک ترسیم در فرآیند طراحی انجام می شود. بازبینی اطلاعات، خود منشأ پیدایش اندیشه های نو است. در این مرحله، مهارت های بررسی، تجرید و ایجاد ساختار مجدد میان اطلاعات به امر ترسیم در فرآیند طراحی کمک می کند (Crowe & Laseau, 1984: 26-29).

بررسی داده ها: زمانی که طراح به منظور گردآوری اطلاعات، ترسیم کند، لزوماً هر آن چه را که در تصویر نهفته است، دریافته است. آزمون ترسیم های انجام شده برای گردآوری اطلاعات، به طراح کمک می کند تا به بخش های ناخود آگاهانه ترسیم، وقوف یابد و بدین ترتیب ترسیم های آنجا مشاهده، هدفمندتر در مسیر تحلیل قرار می گیرند و به کار می روند. این کار می تواند به کمک ترسیم اسکیس های جدید یا تصحیح و تفسیر اسکیس های اولیه انجام شود.

تجرید: تجرید اطلاعات کمک می کند تا طراح از طریق ترسیم نمودارها و شمایهایی انتزاعی، کلیه اطلاعات مختلف را به یک زبان واحد منظم، دسته بندی کند و در کنار یکدیگر، به شناخت نسبت میان آنها و قوانین حاکم بر آنها دست یابد.

ایجاد ساختار مجدد: ایجاد ساختار مجدد در داده های ترسیمی، اطلاعات را به نوعی سامان می دهد که بتوان نتیجه مطلوب را از تحلیل اطلاعات به دست آورد و زمینه را برای جستجوی راه حلی بهینه و منطقی آماده نمود.

(*) طراحی: ارائه راه حل های ویژه برای مسئله طراحی؛ سومین مرحله فرآیند خلاقانه بخش طراحی است که بر مبنای اطلاعات گردآوری شده و تحلیل شده

بسیار کم در مقایسه با زمان لازم برای اعمال تغییرات و ترسیم دوباره برنامه‌های سنتی اجرا شوند. در اصل طراحی رایانه‌محور تمامی اطلاعات و داده‌ها را در مسیری که تغییر در یک ارزش تغییرات مشابهی را در تمامی دیگر ارزش‌ها ایجاد می‌کند، به هم متصل می‌کند (تجوییدی، ۱۳۸۸، صص ۱۳۶-۱۳۵).

امروزه برخی معماران روش نوینی را در طراحی پیش‌گرفته‌اند که معماری تکاملی نامیده می‌شود و با هدف رسیدن به سازگاری در معماری از فرآیند تکامل در طبیعت بهره می‌گیرند. برای دست یافتن به نتیجه مطلوب مانند طبیعت نمی‌توان نمونه‌ها را در مقیاس اصلی ساخت و از ارزیابی نمونه ساخته شده، به تکامل طرح رسید. به عنوان مثال، آنچنان که در طراحی و ساخت کلیساهای گوتیک اتفاق افتاد و هر نمونه تمرینی برای تجربه بعد بوده است. به کار بردن چنین روشی مستلزم صرف هزینه و وقت است که دیگر منطقی نیست. از این رو نزدیک به چند دهه است که مدلسازی کامپیوتری جای الگوسازی به روش سنتی را گرفته است. در طراحی تکاملی از فضای مجازی کامپیوتر استفاده می‌شود تا فرآیند شکل‌گیری و تکامل طبیعت شبیه‌سازی شود. البته هدف استفاده از کامپیوتر در طراحی تکاملی تنها شبیه‌سازی نیست، هر چند که به نوعی با شبیه‌سازی سروکار دارد. قابلیت ویژه این روش آن است که می‌توان در آن یک فاکتور را تغییر داد و تاثیرات آن را مشاهده و بررسی نمود. به عبارتی طراحی تکاملی، کاربرد جدیدی را از کامپیوتر طلب می‌کند، یعنی به عنوان ابزاری برای تفکر. البته مراحل وجود دارد که تنها از عهده مغز انسان برمی‌آید. آنچه که ما باید جستجو کنیم، شیوه‌های همکاری بین کامپیوتر و مغز انسان است. یعنی کامپیوتر را ابزاری برای تفکر و دنباله مغز انسان تلقی کنیم نه دنباله دست او به عنوان ابزار ترسیم. تنها در این صورت به نوعی معماری می‌رسیم، که بدون کامپیوتر امکان پذیر نخواهد بود. کاربرد روزافزون کامپیوتر در زمینه‌های طراحی، معماری و مهندسی از مهمترین دستاوردهای سال‌های اخیر در راستای ارتقاء فرایند طراحی و افزایش بهره‌وری در مراحل مختلف از طراحی تا اجرای یک پروژه محسوب می‌شود. فرآیند طراحی و تولید به کمک کامپیوتر می‌تواند در حوزه وسیعی از فعالیت‌های علمی و صنعتی امروز مانند معماری، طراحی صنعتی، مهندسی ساختمان و مهندسی مکانیک و صنایع نقش بسیار مهمی ایفا نماید. معماری دیجیتال به طراحان و معماران برای

مربوط به مسئله طراحی، نهایتاً راه حلی جستجو می‌شود. از این مرحله به بعد تا انتهای کار، مهارت‌هایی چون رمزگذاری، انعطاف در تفکر، جستجوی فرصت و معرفی طرح به همراه مهارت ترسیم به کار می‌رود (Crowe & Laseau, 1984: 30-33).

رمزگذاری و تبدیل به زبان تصویر: گستردگی اطلاعات و عوامل مؤثر بر طراحی ایجاب می‌کند تا طراح برای اینکه بتواند این عوامل را دسته‌بندی کند و در طراحی دخالت دهد، آنها را به زبان تصویر ترجمه نماید و بدین ترتیب علائمی مشخص برای انواع داده‌ها تعریف کند. همچنین، پاسخ‌های یافته شده برای مسائل طراحی، برای آن که در طراحی متجلی شوند، باید نخست به زبان تصویر ترجمه شوند. آن چه به تصویر درآید، امکان تجلی در قالب فرم را به دست می‌آورد.

انعطاف در تفکر: ترسیم با دست آزاد و با خطوط آزاد امکان بسیار خوبی برای تفکر محسوب می‌شود. این نوع ترسیم که نوعی تفکر تصویری خواننده می‌شود، با سرعتی برابر سرعت فکر می‌تواند مسیر اندیشه طراح را از ایده‌ای به ایده دیگر دنبال نماید. بدین ترتیب، طراح می‌تواند جهش فکر و پیشرفت اندیشه‌اش را تا دستیابی به راه‌حلی مناسب، به صورت مصور هدایت کند.

جستجوی فرصت: در فرآیند طراحی، برای یک مسئله طراحی می‌توان راه‌حل‌های متعددی پیش‌بینی و ارائه نمود. ترسیم این راه‌حل‌ها و ایده‌های مختلف طراحی، امکان مقایسه آنها و در نهایت، تصمیم‌گیری برای انتخاب پاسخ برتر را فراهم می‌آورد.

معرفی طرح: در انتهای فرایند طراحی، طرح نهایی معرفی و ارائه می‌شود. در این مرحله، طراح از زبان ترسیم برای معرفی طرح خود به صورت دوبعدی و سه بعدی استفاده می‌کند.

بنابر نظر تجوییدی (۱۳۸۸) «اصطلاح طراحی رایانه محور به تمام عناصر معماری که به پارامترهای انعطاف پذیر تبدیل شده و در نتیجه با یکدیگر و زمینه قابل تطبیق اند دلالت می‌کند. در این روش از معماری به جای جمع آوری چند جسم افلاطونی (مکعب، استوانه و ...)، با فرم‌هایی ذاتاً متغیر و انعطاف پذیر کار می‌شود». در طراحی رایانه‌ای، یک پارامتر به مثابه متغیری است که به دیگر متغیرها وابسته است و این متغیرها به وسیله رهیافت محاسباتی می‌شوند. در این روش تغییر و تبدیلات طراحی و خلق مجموعه‌ای از جزئیات می‌تواند در زمان

استفاده گسترده از ابزارهای دیجیتال در مرحله طراحی و استفاده از ابزارهای دیجیتال در کل فرآیند طراحی تا ساخت از این قبیل اهداف ضمنی هستند. طراحی پوشش سطوح در معماری و انواع الگوهای متداول شامل الگوهای چهارگوش، سه گوش و الگوهای بی‌شکل از جمله موضوعاتی است که به کمک آن تسهیل گشته است. ساخت و ساز دیجیتال و نیازهای نرم‌افزاری در طراحی و تحلیل سازه و رویکرد دیجیتال به فعالیت‌های سازه‌ای و روش‌های تولید دیجیتال و روش تولید دو بعدی، روش‌های کاستنی دو و سه بعدی و نیز روش‌های افزودنی، روش‌های مبتنی بر تغییر فرم و روش‌های سرهم کردن اجزا از جمله دستاوردهای دیگر این روش است که بدلیل محدودیت‌های تحقیق نمی‌توان بدان پرداخت و پیشنهاد می‌شود در تحقیقات بعدی روی آن مطالعه شود. کاربرد رایانه در معماری، با نرم افزارهای ترسیم به کمک رایانه آغاز شد. در این نرم افزارها، اساس کار بر مبنای ویرایش خطوط و نقاط بود. نمایش حجم نیز با مدل سیمی انجام می‌شد. نرم افزاری چون «توکد» از پرکاربردترین‌ها در حوزه ترسیم دقیق نقشه‌های دوبعدی و گاه تصاویر سه بعدی است. امکان تکثیر، تصحیح و

خلق ساختارهای حقیقی به شکل مجازی کمک می‌کند به گونه‌ای که آنان می‌توانند پیش از ساختن طرح در فضای درونی طرح تمامی شرایط را مورد بررسی قرار دهند. در همین راستا، آخرین دستاوردهای علمی در جهان با هدف آشنا نمودن طراحان و سازندگان با طراحی دیجیتال و نیز فرآیندهای طراحی و تولید با کامپیوتر، امکان طراحی در فضای مجازی قبل از خلق واقعیت و نیز تولید با بهره‌گیری از تجسم ذهنی و شبیه‌سازی به رشته تحریر در می‌آید. در این جا، ابتدا به شناخت محیط‌های طراحی و محیط‌های ساخت پرداخته می‌شود. در این رابطه خصوصیات و امکانات محیط‌های طراحی به کمک کامپیوتر (سامانه CAD) و نیز ساخت و تولید دیجیتال (سامانه CAM) به تفصیل بیان می‌شود. در ادامه چشم‌انداز محیط‌های کامپیوتری توضیح داده خواهد شد. در این زمینه نقش کامپیوتر در طراحی، طراحی دیجیتال، فرآیند طراحی معماری و طراحی محاسباتی مورد بررسی قرار می‌گیرد. تبادل داده‌های دیجیتال در سامانه‌های طراحی و تولید به عنوان هدف ضمنی این مقاله مطرح است. پایه‌های عملی بحث تبادل اطلاعات در صنعت ساختمان و رویکردهای مختلف مانند روش‌های معمول،

نمودار ۳. کاربرد ترسیم با دست و رایانه در مهارت‌های مختلف، ماخذ: غریب‌پور، ۱۳۹۳، ص ۱۰

تبادل اطلاعات از دیگر مزایای مهم استفاده از این نرم افزارهاست. پس از آن «محیط‌های پیشرفت هتری بر مبنای شکل دهی سطوح عرضه شد که در آنها حجم بر اساس سطوح پوشش دهنده آن تعریف می‌شد و نهایتاً روش مدل صلب پیشنهاد شد که در آن اساس کار حجمی است و تحلیل آن بر اساس اعداد و ارقام و تبدیل آن به کار ماشین امکان پذیر است» (گلابچی، اندجی گرمارودی و باستانی، ۱۳۹۰، ص ۳).

ترسیم با دست یکی از مهمترین مهارت‌ها در عینیت بخشی به کانسپت‌های معماری است و به مثابه قابلیت برای طراحی مورد توجه معماران و طراحان بسیاری قرار داشته است. در طراحی معماری، ترسیم با دست نه به مثابه یک هدف، بلکه وسیله ای شناخته می‌شود که طراح را در عینیت بخشیدن به ذهنیت‌ها و تصوراتش یاری می‌کند. از این رو ترسیم با دست و کیفیت آن در فرآیند ایده-محصول معماری اهمیت فراوانی دارد. از طرفی، ورود رایانه به دنیای علم، ایده پردازی و حرفه، عالم طراحی و معماری را از امکانات متنوع و جالب توجه خود بی بهره نگذاشته است. گسترش کمی و کیفی نرم افزارهای رایانه ای، امکان‌های بسیاری از جمله قابلیت ترسیم را در اختیار طراحان قرار داده است، که علاوه بر فراهم آوردن امکان ترسیم تصاویر دوبعدی، به طراح کمک می‌کنند تا با پدیدآوردن تصاویر سه بعدی، به خلق مجازی تصورات و طرح‌های خود بپردازند. از این رو، گاه به نظر می‌رسد که با وجود امکان ترسیم با رایانه و امکانات متنوع آن، دیگر نیازی به کسب مهارت ترسیم با دست، به ویژه در حوزه طراحی معماری نیست. اما مشکل اصلی بیش از آن که در تقابل دست و رایانه در امر ترسیم باشد، در عدم شناخت دقیق جایگاه ترسیم در طراحی معماری و کارآیی ترسیم با دست و رایانه در این فرآیند است (غریب پور، ۱۳۹۳، ص ۶).

۳-۷- مفهوم تکنولوژی در فرآیند طراحی

مفهوم تکنولوژی را می‌توان از جنبه‌های گوناگون و با رویکردهای مختلف مورد توجه قرار داد. توجه به جنبه‌های مختلف علمی، فلسفی، اجتماعی، فرهنگی و حتی اخلاقی و سیاسی تکنولوژی روز به روز پررنگتر و پر دامنه تر می‌شود. امروزه رویکردهای فلسفی به

تکنولوژی اهمیت بالایی یافته است (اسدی و موسوی مهر، ۱۳۸۹، ص ۷۰)؛ چنانچه اولین فیلسوفانی که «فلسفه تکنولوژی» را مطرح کردند و یا به نحوی زمینه ساز این تفکر شدند، فیلسوفان مدرن هستند که زمینه هایش توسط «فرانسیس بیکن»، «گالیله» و دیگر متفکران دوره رنسانس ایجاد شده بود. انقلاب صنعتی، انقلابی نبود که به قرن خاصی منتهی شود، این انقلاب زمینه ساز انقلاب‌های مدرن در قرن‌های حاضر شد که از آن جمله می‌توان به «انقلاب فناوری اطلاعات» به عنوان علم و تکنولوژی روز دنیا اشاره کرد که در آینده می‌توان انقلاب‌های بزرگی مانند «انقلاب ژنتیک»، «تکنولوژی پلاسما»، «انقلاب الکترونیکی هوش‌های مصنوعی» و «عصر مجازی» را، که همگی زاینده اندیشه ای است که موتورهای آتشین (انقلاب صنعتی نخستین) را به پیدایی آورد، نظاره گر شد. این انقلابها بی تردید به زودی جهان را زیر رو خواهد کرد. حتی می‌توان گفت که نوع روابط انسانی نیز چنانکه «کون کلی» و «مانوئل کاستلز» و دیگر فن شناسان معاصر دگرگون خواهد شد.

تکنولوژی ریشه یونانی دارد و از دو واژه Techne و Logic تشکیل شده است. «تخنه» به معنای هنر، مهارت و آن چیزی است که آفریده دست انسان است و در مقابل Arche به معنای آفریده خدا است. «لوژی» در یونان قدیم به معنی دانش و خرد به کار رفته است. به این ترتیب می‌توان گفت که تکنولوژی به معنای آمیزه هنر و مهارت با دانش است. می‌توان گفت که انسان خردمند در تعامل با طبیعت به قوانین عام آن دست می‌یابد و با بازآفرینی این قوانین توسط علم و دانش در محیط و شرایط دلخواه کاربردهای مورد نظر خود را ایجاد می‌نماید (محمودنژاد، ۱۳۸۰؛ به نقل از ویکی پدیای فارسی: دانشنامه آزاد، برداشت: ۱۳۹۳). «ارنست کاپ» در کتاب «فلسفه تکنولوژی» در سال ۱۸۷۷ احتمالاً اولین کسی بود که ارتباط بین نارسایی‌های اندامی انسان و هوش مبدع و نوآور او را متذکر شد. کمی بعد از آن فیلسوف زبان «لودویگ نوبره» در کتاب «ابزار» در سال ۱۸۸۰ نوشت: «آنگاه انسان از طبیعت آزاد شد زیرا او خالق خود گردید، اعضای خود را آفرید، یک ابزار ساز شد، یک حیوان ابزار ساز» (گلن، ۱۳۸۸). کلمه «تکنیک» در اصل فرانسوی و به معنی

فن، صنعت، علم، هنر و حرفه است؛ همین طور به فن شناسی، علم فن و صنعت، تکنولوژی گفته می‌شود. در عین حال نظرات متفاوتی بر محدوده مفهوم تکنولوژی وجود دارد؛ از جمله تعریفی که علم را درون تکنولوژی جای می‌دهد «کاربرد دانش علمی و دانش: منظم دیگر برای امور عملی بوسیله سیستمهای منظمی که شامل مردم، سازمانها، اشیاء زنده و ماشینها می‌شود» (رهبرنیا و رهنورد، ۱۳۸۵، ص ۱۰۲). یکی از پیامدهای پیشرفت تکنولوژی یکسان و یکنواخت شدن معماری در نقاط مختلف جهان/ کشور است. درحالی که پیش از این شکل ساختمانها، بافت محله‌ها و ساختار شهر گویای ویژگی‌های فرهنگی و ذوقهای بومی ساکنان آنها بود، زیرا سیستم تکنولوژی طوری تعریف شده است که در برابر خصیصه‌های فرهنگی و محلی حساسیت چندانی نداشته باشد (جعفری و مهدوی پور، ۱۳۹۲، ص ۵۲).

از سویی دیگر، بر اساس نظرات «پل آلبرگ» در کتاب «معمای انسان» در سال ۱۹۲۲، «خوزه ارتگای گاست» در کتاب «انسان، موجود ناکجا آبادی» در سال ۱۹۵۱ باید گفت که تکنولوژی ناشی از کاستی‌های اندامی انسان است که به توصیف این امر پرداخته است که انسان در هر محیط طبیعی ناقص، به موجب فقدان اندام‌ها و غریزه‌های مناسب، چگونه قادر نیست به موجودیت خود ادامه دهد و در نتیجه چگونه باید برای بقای طبیعی خود با تعبیر هوشمندانه در شرایط پیرامون خود تغییراتی به وجود آورد. کاربرد اسلحه و جنگ افزار، آتش و فنون شکار به این ترتیب مربوط است به نمونه‌های رفتاری طراحی شده برای حفظ نوع انسان؛ به طوری که واژه تکنولوژی باید دلالت کند بر ابزارهای واقعی و مهارت‌های مورد نیاز برای آفرینش و کاربرد اموری که برای این موجود دارای فقر غریزه و ناقص امکان حفظ خویشتن را فراهم کند (گلن، ۱۳۸۸). دو گروه عمده از اندیشمندان علوم اجتماعی، سعی کرده اند در پاسخ به سؤالات مذکور و همچنین تحولات سیاسی، اجتماعی، فرهنگی که متأثر از تکنولوژی‌های جدید ارتباطی است، به تبیین آنها پرداخته و تئوری فراگیری را در این زمینه ارائه کنند. گروهی عصر جدید را سرآغاز کنترل‌های بی رحمانه شهروندان معرفی می‌کنند و در عین حال که به هیچ وجه اهمیت کلیدی اطلاعات را در دنیای جدید انکار

نمی‌کنند و حتی از پذیرش جامعه اطلاعاتی برای عصر رسانه‌های ارتباطی جدید بیمی به خود راه نمی‌دهند، اما بر استمرار مناسبات حاکم بر جامعه و ثبات آن از گذشته تاکنون اصرار می‌ورزند.

از سال ۱۹۶۶ میلادی جان فریزر کار خود را در زمینه تکنیک‌های تکاملی آغاز کرده است. اولین روش، استفاده از سیستم تکرار الگو بود که طرح‌های معماری متنوعی را از طریق تکرار واحدهای مشابه پدید آورد. جانوران از سلول‌های مشابهی تشکیل یافته‌اند که این سلول‌ها در شرایط محیطی متفاوت و در محدودیت‌ها و موقعیت‌های متفاوت، سبب ایجاد جانداران گوناگون شده است. معماری تکاملی نیز رابطه‌ای باز و پویا با محیط - محیط طبیعی، اجتماعی و اقتصادی- برقرار کرده است و الگویی مبتنی بر آزمون- خطا می‌باشد. امروزه در بسیاری از دفاتر معماری این فرآیندهاها توسط خود طراحان تهیه می‌شوند و از این رو امکانات فزاینده‌ای برای تولید پروژه فراهم می‌کنند. «رهیافت محاسباتی در فضایی حاصل فعالیت و خرد جمعی طراحان معاصر در دفاتر و دانشکده‌های معماری پیشرو در حال شکل‌گیری است. استودیوهایی که از تبدیل آن‌ها به کارخانه‌های تولید انبوه نوآوری صحبت شد، امروزه با تجهیز به خطوط تولید رهیافت محاسباتی می‌توانند با تغییر پارامترهای مختلف به تولید سریع و انبوه پروژه بپردازند و مفاهیم پیچیده را به پروژه‌های معماری تبدیل نمایند. پروژه‌هایی که در حوزه‌های مختلف فرمی - فضایی به نوآوری‌های چشم‌گیر در طراحی دست یافته‌اند». اما ویژگی‌های طرح شده تا این بخش بیشتر ناظر بر کیفیت‌های «طراحی» و فضای گفتمان انتقادی معماری بوده است. یک نکته که به نظر می‌رسد در این حوزه هنوز بدان توجه نشده مسئله ساخت معماری است. آثار پیچیده معماری محاسباتی چگونه ساخته می‌شوند؟ این پروژه‌ها که ابتدا مواجه با این انتقاد بودند که فقط برای مجلات تهیه می‌شوند چگونه به عرصه واقعیت فیزیکی قدم گذاشتند؟ موضوع «ساخت» معماری و استفاده از تکنولوژی دیجیتال در تولید، هم اندازه موضوع «طراحی» برای این معماری مهم است. معماری یک واقعیت فیزیکی است و طراحی آن برای ساخته شدن به جهت استفاده انسان‌ها صورت می‌گیرد.

<i>Design Interfaces in Computational Platforms / CAD</i>	روش ۱
این معماری به طور عمده از طریق پایگاه‌های کامپیوتری تولید می‌شود و فرآیندهای الگوریتمیک نحوه تولید آن را کنترل می‌کند. در این فرآیند، پارامترهای متعدد محیطی، زیست محیطی، شکلی، فرمی و اجرایی، به صورت الگوریتم طراحی تدوین شده و پروژه مورد نظر طراح، محصول آن الگوریتم است.	
<i>Fluidity – Smoothness</i>	روش ۲
احجام و فرم‌های نرم و خطوط سیال از ویژگی‌های بارز این معماری است. کامپیوتر توان کنترل و طراحی دقیق احجام پیچیده را در اختیار طراحان قرار داده است. طراحی و کنترل خطوط منحنی و صفحات با فرم‌های آزاد به راحتی به «خروج از جعبه» انجامیده است.	
<i>Component Based Design</i>	روش ۳
استفاده از اجزا ریز مشابه، ولی نه به طور کامل یکسان (Component) در این معماری صورت می‌گیرد. صفحات و احجام منحنی و سیال به این اجزا ریز تقسیم می‌شوند و این اجزا ریز امکان ساخت سازه‌های پیچیده را فراهم می‌آورند.	
<i>Responsiveness</i>	روش ۴
این معماری نسبت به پارامترهای متعدد طراحی پاسخگوست. پارامترهای زیست محیطی و بومی و یا فاکتورهای دیگر محیطی و انسانی، شکلی یا عددی. این پاسخگویی در فرم کلان و یا در اجزا ریز پروژه دیده می‌شود.	
<i>Adaptation</i>	روش ۵
معماری پارامتریک در جستجوی سازگاری با محیط پیرامون خود است و با بهره‌گیری از تغییرات تدریجی فرم در فضای طراحی این موضوع را ممکن می‌سازد. معماری پارامتریک تلاش کرده تا با محیط زیست سازگاری پیدا کند و به سمت معماری پایدار حرکت کند.	
<i>Versioning – Differentiation</i>	روش ۶
تغییرات تدریجی در اجزا طراحی به وفور دیده می‌شود. پوسته‌های معماری از حالتی به حالت دیگر تغییر می‌کنند بدون اینکه مرزی در تغییراتشان مشخص شود. این تغییرات تدریجی بر اساس پارامترهای مختلف مؤثر بر طرح می‌توانند بازشوها، اندازه قطعات، سایه بان‌ها، پنل‌ها و نظایر آن را کنترل کنند. تغییر تدریجی و بدون مرز و استفاده از طیف‌ها از ویژگی‌های بارز این معماری است.	
<i>Envelope – Skin</i>	روش ۷
این معماری از پوسته‌ها به عنوان پوشش فضاها در خارج و یا جداره‌ها در داخل به وفور استفاده می‌کند و پتانسیل‌های فراوانی برای طراحی و ویرایش این پوسته‌ها را در نرم افزارهای طراحی فراهم می‌آورد. صفحات با فرم‌های آزاد (Free Form)، اصلی‌ترین منابع طراحی در معماری پارامتریک هستند.	
<i>Digital Fabrication – CAD-CAM</i>	روش ۸
ساخت به کمک کامپیوتر (Computer Aided Manufacturing-CAM) به اندازه طراحی به کمک کامپیوتر (CAD) اهمیت یافته است. معماری از ساخت دیجیتال برای تولید پیچیده‌ترین فرم‌ها بهره می‌برد. فرآیندهای تولید و ساخت دیجیتال به عنصری جدانشدنی از معماری پارامتریک تبدیل شده‌اند و الگوریتم‌ها، روش‌ها و تخصص‌های خاص خود را طلب می‌کنند. پیچیده‌ترین فرم‌ها در این فرآیند ساده سازی شده، در کارگاه‌ها ساخته و سپس در محل اجرای پروژه سر هم می‌شوند (Assemble).	

<i>Texture mapping- Patterning</i>	روش ۹
در بسیاری از پروژه‌های پارامتریک استفاده از الگوهای تکرار شونده نقشه‌ها، بافت‌ها، عکس‌های تصویر شده بر روی صفحات آزاد نما و پوسته‌های داخلی دیده می‌شوند. این الگوها به عنوان پایه ساخت اجزائی که می‌توانند تکرار شوند تا سطوح را بسازند کاربرد فراوانی در ساخت و تولید دارند.	
<i>Complexity - Natural Systems</i>	روش ۱۰
معماری پارامتریک دارای یک پیچیدگی ذاتی است. اما این پیچیدگی دارای نظم و ساختار است. معماری پارامتریک با استفاده از تکنیک‌ها و ابزارهای جدید این امکان را یافته تا ویژگی‌ها و کیفیت‌های سیستم‌های پیچیده طبیعی را استخراج کرده و آن‌ها را به طرح‌ها و پروژه‌های معماری وارد نماید. پیوند جدیدی از طبیعت و معماری در حال شکل‌گیری است که پارادایم معماری پایدار را دنبال می‌کند. معماری به عنوان یک موضوع پیچیده و چند بعدی باید بتواند فرصت و امکان پردازش اطلاعات متنوع را داشته باشد و معماری پارامتریک پایگاه مناسب سنجش و پردازش اطلاعات در حوزه طراحی را فراهم آورده است. مهم اینکه پیش از اجرا نتیجه تحقیقات، می‌تواند نمونه خروجی‌های آن را مدلسازی و ارزشیابی کند. بدین صورت است که همه روزه نوآوری و دستاوردهای جدید طراحی با استفاده از ابزارها و روش‌های پارامتریک، ارزش‌ها و کیفیت‌های خود را ثابت کرده و به حوزه معماری کاربردی وارد می‌شوند. معماری پارامتریک از فرم‌های منظم گذشته و از نظم حاکم بر معماری مدرن فاصله می‌گیرد و در این ارتباط از تکرار اجزای ساده هم پرهیز می‌کند و آن را از ویژگی‌های مدرنیسم می‌داند. به جای استفاده از فرم‌های خالص که مرزهای مشخصی میان آنها وجود دارد، اینجا صحبت از فرم‌های آزاد (Free form) و مکانیزم پیوسته‌ای از تکرار اجزا در حال تغییر است به نوعی که مرزی مشخص هم حضور نداشته باشد: «امکان فراهم آوردن بی‌نهایت حالت تغییر و دگرگونی در طرح و استقبال آگاهانه از پیچیدگی اما با ساختارهایی مشخص».	

روش‌های طراحی دیجیتال

به طور کلی در رهیافت محاسباتی، فرم با مقادیر مختلف پارامترها و معادلات شکل می‌گیرد. در این روش به دلیل وابستگی‌های متقابل میان اشکال رفتار فرم‌ها تحت تغییرات مختلف قابل تعیین شدن است. از آنجایی که رهیافت محاسباتی از سال ۱۹۹۹ تحت تاثیر پیشرفت‌های معماری دیجیتال قرار گرفته است توسعه رهیافت محاسباتی را در سه حوزه شامل طراحی مفهومی محاسباتی، طراحی ساختاری و توسعه روندهای محاسباتی مولد می‌توان بررسی نمود. طراحی محاسباتی نقش مهمی در پیدایش فرم، تولید فرم و ساخت المان‌های معماری دارد. فناوری کامپیوتر برای طراحان امکان استفاده از ابزارهای طراحی برای مدل‌سازی، آنالیز و ساخت فرم‌های پیچیده را فراهم کرده است. در این پژوهش رهیافت محاسباتی در سه گروه مجزا شامل رهیافت محاسباتی مفهومی، طراحی محاسباتی ساختاری و محاسبات مولد تفکیک و معرفی شد و همچنین ابزارهای مدل‌سازی در هر رویکرد به همراه پروژه‌های اجرایی بیان گردید. تمامی رویکردهای بیان شده در این پروپوزال گامی به سوی نوآوری در معماری می‌باشند. با توجه به ویژگی‌هایی که هر یک از این روش در طراحی برای معماران بوجود می‌آورند و امکاناتی که هر یک از این ابزارها در اختیار کاربران قرار

می‌دهند، همچنین با توجه به مقتضیات پروژه، طراحان می‌توانند در راستای ارتقای کیفیت و ساخت معماری از هر یک از این روش‌ها بهره‌برند.

۳-۸- ارتباط ایده و محصول از دیدگاه بکس

آنچه که تاکنون بدان پرداخته شد، یکجانبه‌ی مدل‌ها و تبیین بستری برای معماری و سازه و لزوم متفاوت دیدن ولی یکپارچه‌انگاشتن آنها در فرآیند طراحی بود. حال به بررسی این بستر در تطابق و تدقیق آن در مدل بکس پرداخته می‌شود. بکس (۲۰۰۲) معتقد است که فرآیند طراحی معماری، همانند هر فرآیند طراحی دیگری، به دلیل پاسخگویی به جنبه‌های مختلف کالبدی- عملکردی و مسئولیتی که برعهده معمار است، باید طراحی و تدوین گردد. وی اظهار می‌دارد که فرآیند طراحی معماری بخشی از فرآیند کلی ساختمان است که در کنار طراحی و ساخت و ساز، مراحل مختلف بهره‌برداری و مدیریتی، وفق‌پذیری و تخریب را نیز دربر می‌گیرد. از آنجا که بکس (۲۰۰۶) معتقد به سامان‌مند دیدن فرآیند طراحی است، طراحی معماری را جدای از سایر طراحی‌ها ندانسته و به تبیین مدل‌ها و راهکارهای معماری سامان‌مند می‌پردازد. وی عنوان می‌دارد که به کمک این مدل‌ها، پیچیده‌ترین الگوهای طراحی هوایما، قابل تعمیم و استفاده در طراحی

مختلف^۸ مطرح است. فرم و عملکرد دارای موجودیت پیچیده و ابعاد متفاوتی بوده که در دسته بندی‌های مختلف قرار می‌گیرد. دسته‌بندی‌های دیگر که به لحاظ رتبه در سطح پایین‌تری قرار دارند میان دو دسته بندی فرم و عملکرد قرار می‌گیرند تا به ایفای نقش پرداخته و هدف نهایی را به نتیجه برسانند. این فرآیند نیز حرکت دوسویه و رفت و برگشتی دارد. زیرا مستلزم دارا بودن سامانه دقیق‌تری نسبت به مرحله نخستین است تا بتواند هماهنگی میان کارفرما، مشاور، پیمانکار، معمار، بنا، مردم، تخصص‌های مختلف ساختمان و غیره را صورت دهد. در این مرحله می‌توان طراحی با مردم^۹ را پیگیری نمود.

۳-۸-۳- فرآیند توسعه و رشد کیفی

فرآیند سوم، رشد کیفی^{۱۰} (توسعه) است که مبحث بسیار ظریفی است. این مرحله، فرآیند اجرای طرح بوده و دارای مراحل متفاوت است. بسته به نوع طرح و ملزومات آن، می‌توان فرآیند را از مرحله^۳ نیز آغاز نمود. این فرآیند بدلیل ماهیت آن، یک طرفه بوده و هر قدر از بازه زمان آغاز آن می‌گذرد، توسعه در بعد کمی و کیفی پیشرفت می‌کند. زمان در آن برگشت ناپذیر بوده و با پیشروی در زمان، طرح از ساده به پیچیده و از نیست به هست بدل می‌گردد. لایه‌ها از چپ به راست می‌توانند موارد ذیل باشند: مرحله^{۱۱} صفر (آغازین)، مرحله^۱، مرحله^۲، مرحله^۳ و ...، تا رسیدن به نتیجه و دستیابی به محصول. با توجه به مرحله بندی مدل، در این مرحله می‌توان برای پخته شدن موضوع از ساختار طراحی بوسیله مردم^{۱۲} و دانش ضمنی آنها به منظور پخته شدن طرح بهره گرفت. معماری در مدل بکس، محصول اندیشه خلاق طراح است که فضای معماری را توسط یک مدل، ساخت مند نموده و جایگاه و همگامی کلیه عوامل مورد مداخله را نشان می‌دهد؛ زیرا، بکس (۲۰۰۰) معتقد است طراحی معماری همانند طراحی سایر محصولات باید به نحوی باشد که چندین کار به صورت موازی انجام یابد. وی معتقد به سامان مند و ساخت مند نمودن فرآیند طراحی معماری است، به نحوی که بتوان کلیه ابعاد و عوامل مورد مداخله معماری را در فرآیند لحاظ نمود. وی اظهار می‌دارد که

8. Integration
9. Design with People
10. Development
11. Phase
12. Design by People

معماری خواهد بود. طراحی، فرآیندی است که تصمیم‌گیری در چارچوب همبستگی گروه طراحی صورت می‌پذیرد و هر بازیگری باید ایفاگر نقشی باشد که همگام با هدف بوده و در نهایت، غایت طراحی حاصل آید. فرآیند باید دارای فضای ساختاری به عنوان دامنه‌های طراحی باشد که کلیه دانش‌ها در آن برای تبیین اهداف طراحی گرد هم آیند (Islami, 1998: 100). بکس، مطابق نظریه حیطه، مدل فرآیند طراحی را به سه حیطه فرآیند سفارش فرآیند هماهنگی و انسجام، و فرآیند توسعه و رشد کیفی تقسیم نموده است.

۳-۸-۱- فرآیند سفارش^۱

اولین مرحله فرآیند طراحی، سفارش است. در این مرحله مقیاس مطرح می‌شود که از ارکان بسیار مهم در فرآیند طراحی بوده و سلیقه ای است؛ بنابراین این فرآیند قابل تغییر است که در آن صحبت در باب فرم بوده و مقیاس مطرح است. در این فرآیند حرکت از تراز پایین به بالا، موضوعات را به فرآیند استقرایی و حرکت در جهت مخالف، آن را به فرآیند قیاسی تبدیل می‌سازد (Islami, 1998). در واقع مدل‌سازی^۲ همان خالی کردن^۳ و طراحی^۴ همان پر کردن است. دامنه^۵ فرآیند رفت و برگشت در طراحی است. ترازها با اجزا و موقعیت‌ها مشخص می‌گردند. در طول فرآیند طراحی، طراح می‌بایست در نظریه سامانه از سفارش ترکیبی به مرحله سلسله مراتب سفارش کنش و رفتاری برسد. سطوح^۶ از بالا تا پایین می‌توانند موارد ذیل باشند: آمایش سرزمین، طراحی شهر، محله، معماری داخلی، مبلمان و دکوراسیون داخلی. این مرحله دارای نگرش کلان نسبت به موضوع می‌باشد. در این مرحله با توجه به سفارش دهنده، امکان طراحی برای مردم^۷ متصور است.

۳-۸-۲- فرآیند هماهنگی و انسجام

در این فرآیند، عملکرد در نقش ائتلاف و اتحاد میان عناصر

1. Ordinance
2. Modeling
3. Inducing
4. Designing
5. Field
6. Levels
7. Design for People

براساس نوع نگرش به فرآیند طراحی، فضای معماری و سازه، به همراه دیگر عوامل مورد مداخله در آن، محصول متفاوتی تولید خواهند کرد. از منظر بکس (۲۰۰۲) سه عامل فرآیند طراحی محصول را تعریف می‌نماید که عبارتند از: فرم، عملکرد و زمان. فرم دربرگیرنده مقیاس؛ عملکرد دربرگیرنده حیطه و محیط؛ و زمان دربرگیرنده حالت و وضعیت می‌باشد. در این بین عملکرد و فرم ارتباط مستقیمی با تعریف فضای معماری و سازه داشته و یک ارتباط دوسویه و تعاملی میان دو عامل یاد شده برقرار می‌نماید. این سه عامل در فرآیند طراحی قابل مقایسه با سه متغیری است که اسلامی (۱۹۹۸) در فرآیند معماری تعریف می‌نماید. وی این سه متغیر را که نقش اساسی در تعریف چارچوب فرآیند داشته و توسط محور عملکرد به هم مرتبط می‌باشند را ریخت شناسی، ساخت شناسی و محیط می‌داند. ریخت شناسی در باب فرم، رنگ و مقیاس؛ ساخت شناسی در باب تأسیسات، سازه، ساخت و ساختار؛ و محیط شناسی در دو بستر انسانی و طبیعی تعریف می‌گردد. اسلامی در این مدل به تعامل کل اجزاء مطرح در معماری می‌اندیشد. سازه در این چارچوب، زیرشاخه ساخت شناسی و جزئی از پیکره واحد است. آنچه از مقایسه این دو ساختار برمی آید آن است که در مدل بکس زمان به عنوان پارامتر مهم و تأثیرگذار در ساختار تب بین سازه، و معماری در کنار فرم و عملکرد جای گرفته است. مدل بکس بر عدم امکان تمایز میان سازه و معماری در فرآیند طراحی تأکید می‌ورزد. وی عوامل زمان، عملکرد و فرم را که برخاسته از محیط، مقیاس و حالت و شرایط طرح است، هم راستا و هم عرض هم می‌بیند.

۴- نتیجه گیری و جمع‌بندی

تلقی انفکاک سازه از معماری از دوره پس از انقلاب صنعتی حادث شد و منجر به وقوع تحولاتی در عرصه‌های مختلف آموزشی معماری معاصر غرب گردید و نتیجه حاصله چنین بود: تقسیم وظایف معماری، توسعه علوم و فناوری سازه ای، تفکیک عوامل فرمی از عوامل عملکردی و ساختاری، جدایی سازه و معماری و غیره. در زیر سایه چنین ضوابطی، و با انفصال معماری و سازه از یکدیگر، هماهنگی چندین هزار ساله میان آنها از بین رفت. این در حالی است که فضای معماری، فضایی کیفی بوده و مبین خصوصیات فضای وجودی انسان می‌باشد و عدم همپوشانی این دو عامل در کالبد فضا، فضای ساختاری نامتعارفی را بوجود می‌آورد. با

توجه به تغییرات بنیادینی که در ساحت علم صورت پذیرفته است، باید حقیقت ساختمان همچون موجود زنده ای متصور گردد که کلیت ساختار در هماهنگی با هم، فضا و سازه را با ابزار معماری به هم وابسته و پیوسته می‌بیند. متخصص سازه نیز می‌باید به اهمیت سازه و جایگاه برنامه ریزی و سیاست‌گذاری آن در همگامی با معماری واقف و در نتیجه در کنار معمار به خلق بنا (که محصول نهایی فرآیند طراحی است) از حوزه و حیطه خود، بپردازد. این امر نیازمند تغییر نگرش به جهان بینی و فرهنگ سازی در برابر تفکرات کنونی، منبعث از جدایی سازه و معماری است. در این صورت، معماری و محصول حادث شده، محصولی پایدار خواهد بود که در یک کل یکپارچه به اهتمام نقش و وظیفه خود، به عنوان بنا، می‌پردازد. معماری تنها با فضای احداث شده توسط آن نمود می‌یابد. فضای معماری ماحصل ارتباط تعاملی میان مجموعه عوامل مطرح در نمودهای عینی (سازه و تأسیسات) و نمودهای ذهنی (خلاقیت معمارانه) است و تنها زمانی بدل به الگوی پایدار می‌گردد که عینیات و ذهنیات معماری در هم تلفیق شوند. فضای معماری کلیت معماری را دربر می‌گیرد و معماری، همان گونه که در مدل بکس ارائه گردیده، تک‌تک اجزا ساختار را احاطه می‌کند. بنابراین فضای معماری، کلیه عوامل ساختی بنا را در برمی‌گیرد که شامل معماری، سازه، و سایر پارامترهای مطرح در معماری خواهد بود. به عبارت دیگر، مادام که در طرح سیال از سامانه سازه ای ناهماهنگ مدولار استفاده می‌نماییم نخواهیم توانست آنچه‌آن که بایسته است، فضای سیال را در درون فضای معماری خلق کنیم. مدل بکس، یکی از مدل‌هایی است که تلاش می‌کند تا جایگاه عوامل مختلف مورد مداخله در طراحی و فرآیند آن را در قالب ساختاری معین ترسیم نماید؛ بکس در این مدل بطور قطع و دقیق به جایگاه انسان به عنوان تصمیم‌گیر- تصمیم‌ساز- بهره‌بردار نمی‌پردازد و نقش تفکر خلاق به عنوان مهندس معمار- سازه را سیال و وابسته به عوامل مختلف و ذهن طراح معمار می‌یابد. به نظر می‌رسد که تب بین این عوامل نیازمند بهره‌گیری از سایر مفاهیم و مدل‌های طراحی محیطی و رفتاری است. بکس معتقد است که باید به معماری به عنوان محصول فرآیند طراحی و تولید بنگریم تا امکان معادل سازی و هماهنگی نمایی، کلیت آن با اجزاء شکل دهنده وجودی آن میسر گردد. این امر یادآور آن است که، معماری در آغاز چهارمین تحول خود قرار دارد. تحولی بنیادین که کالبد واقعی بنا را تحت تأثیر قرار خواهد داد. بنابراین نگرش به فرآیند طراحی نیازمند جامع‌نگری

است. زیرا بطور قطع تأثیر تحولات در معماری در هماهنگی سازه و ساختار با معماری ساختمان خواهد بود و اگر دانش لازم در این فرآیند تکاملی محدود باشد، از روند ساختاری و ایفای نقش مطلوب باز خواهد ماند. در این مقاله فرآیند ایده-محصول نه تنها در بعد انسان محور خود، بلکه به کمک رهیافت‌های رایانه ای توضیح داده شد. این بدان معناست که کامپیوتر نه به عنوان ابزاری کمک رسان به طراح، بلکه به مثابه بخشی از وجود وی و عنصری که طرح‌های ایجاد شده وابستگی قطعی بدان دارند شناخته می‌شود. بنابراین نمی‌توان رایانه را از این فرآیند خط زد، و بایستی محدودیت‌های آن را بازشناسی نمود و با خلاقیت‌های ذهنی آن‌ها را پوشش داد. در فرآیند طراحی ساخت که به صورت پیش فرض مد نظر تمام طراحان و معماران قرار دارند بخش‌هایی افزوده می‌شود. این مراحل شامل چرخه ای است که با رویکرد تکاملی به حرکت درمی‌آید. سپس در گام اول مولد و جرقه‌های اولیه آن در ذهن طراح شکل گرفته و در گام دوم پای حدس‌ها و گمان‌ها به پیش می‌آیند. در گام سوم مرحله سه گانه تحلیل- ترکیب و ارزیابی حادث شده که این گام در تعامل دو سویه با رهیافت‌های رایانه محور قرار دارد که شرح آن به طور مبسوط داده شده است و در گام چهارم راه حل‌ها عنوان می‌شوند. در گام آخر که ماحصل فرآیند ایده-محصول در طراحی ساخت می‌باشد نیز محصول ساخته شده و به بار می‌نشیند و با رویکردهای تکاملی دوباره به چرخه تولید بازگردانده می‌شود.

منابع و مآخذ

اسدی، محمدرضا؛ موسوی مهر، مهدی (۱۳۸۹). ماهیت تکنولوژی در فلسفه هایدگر، نشریه حکمت و فلسفه، سال ششم، شماره یک.

اسدی محل چالی، مسعود (۱۳۹۴)، فراتر از شهرسازی، آنچه برنامه ریزان و طراحان ایرانی باید بدانند، تهران: انتشارات آرمانشهر.

اسلامی، سید غلامرضا (۱۳۸۶)، طراحی محیط مصنوع، مجله معماری و توسعه، دانشگاه تهران.

انگل، هینو (۱۳۷۷)، سیستم‌های سازه، ترجمه علی گل صورت پهلوانی، تهران، نشر کارنگ.

تجویدی، محمدامین (۱۳۸۸). روند طراحی پارامتریک در ساختمان‌های بلند، معماری و فرهنگ، شماره ۳۶.

جعفری، عاطفه و دیگران (۱۳۹۲)، نقش تکنولوژی‌های بومی در کیفیت فضاهای مسکونی، مسکن و محیط روستا،

شماره ۱۴۱.

رهرنیا و زهرا رهنورد (۱۳۸۵)، مواجهه هنر قدسی با تکنولوژی، هنرهای زیبا، شماره ۲۶.

شولتز، کریستین نوربرگ (۱۳۵۳)، هستی، فضا و معماری، ترجمه محمدحسن حافظی، تهران، انتشارات کتابفروشی تهران. غریب پور، افرا (۱۳۹۳). مقایسه تحلیلی ترسیم با دست و رایانه در فرآیند طراحی معماری، نشریه هنرهای زیبا، دوره ۱۹، شماره ۱.

فون مایس، پیپر (۱۳۸۳)، نگاهی به مبانی معماری از فرم تا مکان، ترجمه سیمون آیوازیان، تهران، انتشارات دانشگاه تهران. کاپون، دیوید اسمیت (۱۳۸۸)، مبانی نظری معماری غرب- جلد سوم، ترجمه علی یاران، تهران، انتشارات شهیدی. گلابچی، محمود (۱۳۸۴)، درک رفتار سازه‌ها، تهران، انتشارات دانشگاه تهران.

گلابچی، محمود؛ اندجی گرمارودی، علی؛ باستانی، حسین (۱۳۹۰) معماری دیجیتال: کاربرد فناوری‌های CAE/CAM/CAD در معماری، تهران: انتشارات دانشگاه تهران.

گلن، آرتور (۱۳۸۸)، تکنولوژی به عنوان پدیده ای فلسفی، مترجم: منوچهر صانعی، ماهنامه حکمت و معرفت، شماره ۷، پیاپی ۳۷.

مارگولیوس، ایوان (۱۳۸۴)، معمار+مهندس=ساختار، ترجمه و تعلیق دکتر محمود گلابچی، تهران، انتشارات دانشگاه تهران.

محمودنژاد، ابراهیم (۱۳۸۰)، مدیریت بر آینده با تکنولوژی فردا، انتشارات انستیتو ایز ایران.

مزینی، منوچهر (۱۳۷۹)، ساخت، معماری و سازه، مجله معمار، شماره ۸.

Bax, Thijs. (۲۰۰۲) A Building Design Process Model According to Domain Theory, Netherland.

Crowe, Norman A.; Laseau, Paul. (۱۹۸۴) Visual Notes for Architects and Designers, Van Nostrand Reinhold Co., New York.

Islami, Seyed Golamreza. (۱۹۹۸) Endogenous Development- a Model for the Process of Man-Environment Transaction, unpublished PhD Thesis, Heriot Watt University, Edinburgh College of Art, and Edinburgh, UK.

ارزیابی سطح کیفی تجربه ساکنین نسبت به فضاهای مشترک ساختمانهای مسکونی با رویکرد زیست محیطی در تهران

مهدي داداشي - دانشجوی دکتری معماری، گروه معماری، واحد علوم و تحقیقات، دانشگاه آزاد اسلامی، تهران، ایران.
منصور سپهری مقدم* - استادیار، گروه معماری و شهرسازی، واحد علوم و تحقیقات، دانشگاه آزاد اسلامی، تهران، ایران.
حسین ذبیحی - دانشیار، گروه معماری و شهرسازی، واحد علوم و تحقیقات، دانشگاه آزاد اسلامی، تهران، ایران.

چکیده

انسان امروزی، بیش از نود درصد زندگی خود را در فضاهای بسته سپری می‌کند. فضاهایی که در آنها زمان افراد می‌گذرند به طور قطع نقش بسزایی در سلامت رفتاری، و فیزیکی آنها دارد. مطالعات زیادی در زمینه روانشناسی ثابت کرده‌اند که رفتارهای اکتسابی تحت تاثیر مستقیم کیفیت طراحی فضاها شکل می‌گیرند. در راستای ارتقای این کیفیت، همگام با پیشرفت‌های تکنولوژی، صنعت و توجه به شرایط جهانی محیط زیست، بسیاری از بناها به رویکردهای زیست محیطی پرداخته اند. با توجه به تبلیغات گسترده، ارتباطات رسانه‌ای و در نظر گرفتن پتانسیل‌های مفید ساختمان‌ها با رویکرد پایداری و سبز، این بناها غالباً در ذهن مخاطب به نیکی جا افتاده‌اند، اما همانطور که گروهی از محققین باور دارند، عدم تطابق رضایت ساکنین با ذهنیت جمعی این فضاها محرز شده است. تا جاییکه این عدم تطابق کیفیت خواستگاه ساکنین که از عواملی همچون ورودی خوش‌آمدگو، فضای بازی کودکان، لابی و سالن اجتماعات، و در مجموع رفاه و آسایش جمعی در راستای تعاملات اجتماعی ساکنین شکل می‌گیرد، بعضاً سبب بهم ریختگی‌های رفتاری ساکنین می‌شود. از این رو، این مطالعه قصد دارد تا با پوشش دهی اهداف تحقیق ارزیابی سطح کیفی تجربه ساکنین نسبت به فضاهای مشترک ساختمانهای مسکونی با رویکرد زیست محیطی در تهران بپردازد. محدوده این تحقیق در چهار ساختمان مسکونی با رویکرد زیست محیطی در شهر تهران بوده است. در این راستا، ۲۰۴ پرسشنامه در این چهار ساختمان مسکونی توزیع شده است. روند تحلیل توسط برنامه K-S و AVALUE در ابزار آماری (SPSS) پیش برده شده است. محقق سعی بر آن دارد تا متمرکز بر نقش فضاهای عمومی و مشاعات در ساختمان‌های مسکونی تهران و تاثیر تعاملات اجتماعی ساکنین در سطح کیفی تجربه ساکنین در راستای مولفه پایداری اجتماعی بپردازد. این تحقیق کمی می‌تواند توجه محققان و معماران را نسبت به اهمیت فضاهای عمومی در ساختمان‌های فعلی و آینده جلب نماید.

Evaluating the quality level of common spaces and public areas in residential buildings with environmental approach in Tehran

Abstract

We spend more than ninety percent of our lives in enclosed spaces. Spaces where people spend most of their time definitely play a significant role in their behavioral and physical well-being. Number of studies in the field of psychology has proven that acquired behaviors are directly influenced by the design of spaces. On the other hand, through the development of buildings quality, along with the advancements in technology, industry, and attention to the global environmental conditions, many buildings have addressed environmental approaches. By related advertisement, media communication and the consideration of the potentials of buildings with a sustainable and green approach, these buildings have often fallen positive into the minds of the audience, but, as a group of researchers believes, mismatches of residents' satisfaction within the environment of these spaces is established. The quality level that inhabitant experiences is shaped by factors such as welcoming entrances, children's play spaces, lobby, indoor and outdoor gathering spaces and community hall, which in general shape social well-being and comfort among inhabitants towards social interactions. This study aims to cover the research objectives by assessing the quality of the inhabitants experience compared to the common spaces of residential buildings with an environmental approach in Tehran. The research has been conducted in four residential buildings with environmental approach in Tehran. In this regard, 204 questionnaires are distributed in these four residential buildings. The analysis process has been implemented by the K-S and AVALUE programs in the SPSS² tool. The researcher is trying to focus on the role of public spaces and common areas in Tehran's residential buildings and the impact of social interactions of residents on the quality level of residents' experience in terms of the component of social sustainability. This quantitative research can draw the attention of researchers and architects to the importance of public spaces in current and future residential buildings

Keywords: Environmental oriented buildings, residential buildings, common areas, social sustainability, residents' perception, residents' experiences

واژگان کلیدی: رویکرد زیست محیطی، ساختمان‌های مسکونی، فضاهای مشترک، پایداری اجتماعی، ادراک ساکنین، تجربیات ساکنین.

* این مقاله مستخرج از پایان نامه دکتری مهدی داداشی است که در دانشگاه آزاد اسلامی واحد علوم و تحقیقات به راهنمایی و مشاوره آقایان: دکتر منصور سپهری مقدم و دکتر حسین ذبیحی در حال انجام است که بدینوسیله مراتب سپاس خود را از معاونت پژوهشی این دانشگاه اعلام می‌دارد.

مقدمه

با تمامی غنای تاریخی معماری سنتی ایران و توجه همه جانبه آن به ابعاد فرهنگی و پاسخگویی احساسی و روانشناختی به ساکنین، همگام با صرفه جویی و بهینه سازی مصرف انرژی، مولفه‌های پایداری در حال حاضر کمترین نقش را در فرهنگ ساختمان‌های کشور ایفا مینماید. دنباله روی از معماری کشورهای که همسویی فرهنگی و اجتماعی ندارند اما از طرفی با پیشروی رسانه در خانواده‌های ایرانی جا پیدا کرده اند، می‌تواند یکی از عوامل قابل بررسی باشد که تاثیر بسزائی در رفتارهای اجتماعی ساکنین ساختمان‌های مسکونی ایفا می‌نماید. هرچند از طریق معماری می‌توان جامعه را از مطلوبیت و ارزش فراوان اقتصادی و زیست محیطی انرژی‌ها و منابع اولیه مطلع کرد اما نکته حائز اهمیت این است که معماری سنتی ایران اشراف جامعی بر مبحث پایداری اجتماعی را حفظ می‌نمود که امروزه متأسفانه در معماری اغلب مجتمع‌های مسکونی مغلوب مانده است. لذا این مطالعه قصد دارد که فضاها و محیط‌های مسکونی را از نظر ادراک و تجربه ساکنین از بعد کیفی و پایداری اجتماعی نسبت به عوامل وابسته به طراحی در فضاها، عمومی و مشترک مجتمع‌های مسکونی که به انسجام تعاملات اجتماعی می‌انجامد، با در نظر گرفتن فاکتورهای پایداری اجتماعی بررسی نماید. این تحقیق به اهمیت دیدگاه تجربی و الزام پاسخگویی به نیازهای ساکنین در بخش‌های عمومی و مشترک بین واحدها ارزش نهاده است تا حتی الامکان به ارائه راهکارهایی برای برآورده ساختن نیازها و بهینه سازی طراحی مجتمع‌های مسکونی با رویکرد زیست محیطی پردازد. در این تحقیق با معرفی کلیات موضوع، نویسنده به بسترسازی تحقیق می‌پردازد. در مرحله اول به منظور بسط مسائل مربوط به این پژوهش، به بیان مسئله، و معرفی اهداف پژوهش، و سوالات تحقیق می‌پردازد. در نهایت، طراحی روش تحقیق از لحاظ روش جمع‌آوری و تحلیل داده‌ها به طور خلاصه مورد بحث قرار گرفته است تا در بخش نتیجه گیری، به بحث درباره دریافت‌های این پژوهش پرداخته شود. نتایج حاصل از این مطالعات نشان می‌دهد تا زمانیکه در طراحی ساختمان‌های با رویکرد زیست محیطی، رفتارهای واقعی ساکنان در نظر گرفته نشود، رضایتمندی و آسایش آنان تأمین نخواهد شد

و عملکرد پیش بینی شده و کارایی ساختمان تضعیف خواهد شد. از این رو باید عوامل ادراکی و تجربی در اینگونه ساختمان‌ها شناسایی شده و در فرایند طراحی زیست محیطی موثر واقع شوند. این مطالعه قصد دارد که فضاها و محیط‌های مسکونی را از نظر ادراک و تجربه ساکنین از بعد کیفی نسبت به عوامل وابسته به طراحی، با در نظر گرفتن فاکتورهای پایداری و پاسخگویی به محیط زیست بررسی نماید. همچنان شایان ذکر است که این تحقیق به دیدگاه و نیازهای ساکنین در هر دو بخش خصوصی، داخل واحدهای مسکونی و هم در بخش عمومی، مشترک بین واحدها ارزش نهاده است تا به ارائه راهکارهایی برای برآورده ساختن نیازها و بهینه سازی طراحی فضاها، مسکونی با رویکرد زیست محیطی پردازد. به طور کلی می‌توان مشکلاتی که انجام این تحقیق را از دیدگاه محقق ضروری ساخت، اینگونه عنوان نمود که: (۱) عدم در نظر گرفتن نیازهای احساسی و روانشناختی در ارائه بخش‌های کاربردی فضاها، عمومی و مشترک در مجتمع‌های مسکونی سبب شده است تا سطح کیفی تجربه ساکنین کاهش یابد. (۲) ضعف طراحی در رابطه با عوامل محیطی موثر بر رضایتمندی ساکنین نسبت به فاکتورهای طراحی و فقدان کیفیت محوطه فضای سبز، دسترسی آسان، خدمات رفاهی، فضای بازی کودکان، سالن اجتماعات که در نهایت منجر به احساس عدم امنیت ساکنین می‌شود. صرف نظر کردن از ترجیحات و سلیق کاربران ممکن است محل سکونت را در نظر ساکنین از تعریف خانه دور نماید. از این رو، این مطالعه همچنین به اثبات مشکلات طراحی که در بیانیه فوق آمده در نمونه‌های موردی این پژوهش می‌پردازد. و به: (۱) ارزیابی سطح کیفی تجربه ساکنین در وضعیت موجود در فضاها، مشترک ساختمان‌های مسکونی و (۲) شناسایی عوامل بهبود دهنده در تجربه ساکنین طبق خواستگاه فرهنگی، اجتماعی و سلیقه ساکنین در فضاها، مشترک بین همسایگی، می‌پردازد. اهمیت کیفیت محیطی فضاها، مسکونی در پیشبرد تعاملات افراد و در نهایت پیشرفت جامعه است که محقق در نظر دارد تا با پیشبرد اهداف این مطالعه اهمیت موضوع را پاسخ دهد. در ابتدای امر برای تحقق بخشی به اهداف اصلی مطالعه، می‌بایست به شناسایی شرایط فعلی ساختمان‌های مسکونی، بسط و توضیح عوامل موثر بر کیفیت فضاها، مسکونی، و شناسایی فاکتورهای اصلی طراحی باید پرداخته شود.

پیشینه تحقیق

نگاه جوامع و فرهنگ‌های مختلف به مسکن متفاوت است، در دوره‌ای مسکن به عنوان ماشین زندگی توسط لوکوربوزیه یا زدودن پوشش‌ها توسط میس ون درروه مطرح می‌شد. در نگاهی دیگر مسکن به عنوان مکانی برای سکنا گزیدن و سکونت همراه با تفکر مطرح می‌گردد (صادقی و همکاران، ۱۳۸۸، ص ۱۴۳-۱۶۶). در دیدگاهی دیگر، شولتز معتقد است که درخانه، آشنایی با جهان بی واسطه صورت می‌گیرد آنجا نیازی به گزینش مسیر و جست و جوی هدف نیست. جهان در خانه و پیرامون آن به سادگی ارزانی گردیده است. می‌توان گفت، خانه مکانی است که وقوع زندگی روزمره را در خود گرفته، او همچنین می‌نویسد، خانه تنها به پدیدآوری کیفیت‌های محیط بسنده نکرده و باید خلق و خوی آن فعالیت‌هایی که در درونش جریان می‌یابد را نیز آشکار سازد (شولتز، ۱۳۸۶).

راپاپورت (۱۳۴۸) به خانه به عنوان نهادی با عملکرد چند بعدی نگریده و می‌گوید خانه بیش از آنکه ساختاری کالبدی باشد، نهادی است با عملکرد چند بعدی. از آنجا که ساخت خانه خود امری بر اساس مسائل فرهنگی است، شکل و سازمان آن نیز طبیعی است متأثر از فرهنگی باشد که خانه محصول آن است (راپاپورت، ۱۳۸۴، صص ۱۰۷-۱۴۰). از گذشته‌های بسیار دور، خانه برای انسان چیزی بیش از سرپناه بوده و جنبه‌های معنوی و مذهبی در همه مراحل ساخت خانه تا استقرار در آن و استفاده از آن به طور کامل مشهود است (براتی، ۱۳۸۲، صص ۱-۱۲). به اعتقاد براتی (۱۳۸۲)، عامل فرهنگ در درک انسانها از جهان و حیات که شامل اعتقادات مذهبی، ساختار اجتماعی قبیله و خانواده، روش زندگی و همچنین شیوه ارتباطات اجتماعی افراد است، نقش موثری در مسکن و سازمان تقسیمات فضایی آن داشته است از این رو مجتمع مسکونی یک پدیده پیچیده است که هیچ تعریف واحدی برای توصیف آن کفایت نمی‌کند، اما تمام تعریفها در یک موضوع واحد، اتفاق نظر دارند که انسانها با دیدگاهها و ایده‌آل‌های متفاوت به محیط‌های فیزیکی مختلف پاسخ می‌گویند. پاسخ‌ها به طور معمول، در مکان‌های مختلف با یکدیگر متفاوتند، زیرا تحت تأثیر عوامل مختلفی مانند زمینه‌های محیطی، جهان‌بینی افراد، شرایط اقتصادی و فرهنگ اجتماعی پدید می‌آیند. خسروی (۱۳۸۶) می‌نویسد، اولین خانه‌ها در حدود ده هزار سال پیش ساخته

شده اند و این سرآغاز معماری مسکونی در ایران به شمار می‌آید. اولین خانه‌های ساخته شده بسیار ساده، کوچک و ابتدایی بودند. در ساخت آنها از گل و سنگ که طبیعت به سهولت در اختیار انسان قرار می‌داد استفاده شده بود. از قدیمیترین خانه‌ها میتوان به تپه‌ها پیش از تاریخ گنج دره در هرسین کرمانشاه و تپه علی کش در دشت خوزستان، منطقه دهلران و تپه زاغه در دشت قزوین اشاره کرد. از ویژگی خانه‌های گنج دره میتوان به واحدهای مسکونی با چهار دیوار محصور کننده، اتاق‌های مستطیل شکل و دیوارهای فاقد پی اشاره کرد (خسروی، ۱۳۸۶، ص ۵). از آنجا که یکی از شیوه‌های بررسی هویت جامعه، توجه به عناصر فضایی و ارتباط آن با فرهنگ جامعه است، برای شناسایی هویت جامعه سنتی ایرانی بررسی عناصر هویت ساز در معماری سنتی ایران شیوه مناسبی به نظر می‌رسد. هویت، واژه‌ای بسیار ساده اما با مفهومی بسیار پیچیده است. با ورود عناصر فرهنگی دیگر کشورها، به خصوص کشورهای غربی، فرهنگ و در پی آن هویت جامعه ایرانی نیز دستخوش تغییراتی شده است، از این رو امروزه بحث درباره هویت و فرهنگ در شاخه‌های مختلف علمی مورد توجه قرار گرفته (مومنی، جاور، دزفولی و ریحانی فرد، ۱۳۹۶). بنابراین برای شناسایی هرچه بهتر فضاهای مسکونی امروزه بهتر است تا به بررسی پیشینه عناصر خانه‌های ایرانی نیز پرداخته شود. تمامی عناصر فضاهای مسکونی، نه تنها عملکرد ساختمانی خود را حفظ می‌کردند، بلکه نقش بسزائی در حفظ فرهنگ خانه ایرانی داشته اند. عناصر خانه‌های ایرانی عبارت بوده‌اند از سردر، هشتی، حیاط یا میانسرا، ایوان و اتاق‌ها که نسبت به موضوع این تحقیق در اینجا به بررسی عناصر مرتبط پرداخته می‌شود.

سردر

دوستی مطلق (۱۳۸۸)، در بررسی تاریخچه ورودی در خانه‌های ایرانی بیان کرده است که سردر به عنوان یکی از عناصر موثر در معرفی فرهنگ جامعه، متناسب با امکانات، نیازهای عملکردی، اقلیم و سنت و مذهب شکل می‌گیرد. در تاریخ معماری ایران این خصوصیات، متناسب با ابعاد و کاربری فضا در کلیه ابنیه و آثار انعکاس دارد. به عنوان مثال در تمدن ۵۰۰۰ ساله عیلامی می‌توان تبلور فرهنگ زمان را در ساخت ورودی مشاهده نمود. شکل‌گیری

ورودی‌های غیرمستقیم به میانسرا (درون‌گرایی)، استفاده از روزه‌های مربع شکل در و سقف ورودی برای تامین نور و تهویه و استفاده از پرده‌های نی در مقابل ورودی برای کنترل تابش در فصول گرم از تکنیک‌های معماری این دوره به شمار می‌رود (دوستی مطلق، ۱۳۸۸، صص ۹۱-۱۰۴). سردر در خانه ایرانی مفاهیم بسیاری را به دنبال دارد. نحوه دسترسی، زیبایی، امنیت، حریم، آسایش اقلیمی و دعوت کنندگی در شکل‌گیری کالبدی مدخل ورودی تعیین کننده است. در ساماندهی فضای ورودی در دوره‌های مختلف تاریخ معماری ایران، باورهای مردم، ساخت مایه ایدری (بوم آورد)، نیارش (فن ساختمان)، تناسبات و پرهیز از بیهودگی تعیین کننده بوده است (پیرنیا، ۱۳۸۴). در فرهنگ ایرانی-اسلامی، اصل ناظر بر حقوق همسایگان ساکن در یک معبر اعم از اصلی یا فرعی مورد اهمیت می‌باشد. اسلام از همسایگان می‌خواهد تا صمیمیت اجتماعی محکمی را در بین خود برقرار کنند تا حدی که بتوانند بر یکدیگر تکیه کرده و هرکدام از آنها دارایی، آبرو و زندگی خود را در بین همسایگان محفوظ بدانند (مرتضی، ۱۳۸۷، صص ۵۲). در این راستا محل استقرار دربهای ورودی خانه‌ها بایستی با رعایت اصل صیانت از زندگی خصوصی و اطمینان از عدم آسیب به حریم خصوصی همسایگان، تعیین گردد. از نظر فقهای اسلامی، این درها بایستی نزدیک به هم و یا رو به روی یکدیگر باز شوند و باید طوری نصب شوند که اگر کسی جلوی در ایستاده باشد؛ نتواند به داخل خانه رو به رو یا مجاور دید داشته باشد زیرا در غیر این صورت منجر به کنجکاوی بی‌مورد و خدشه‌دار شدن روابط همسایگی می‌شود. همچنین، با توجه به این اصل فرهنگ مذهبی ایرانی، حفظ حریم خانه جداسازی حریم زندگی خصوصی فرد از نظر عموم را واجب می‌داند (مرتضی، ۱۳۸۷، صص ۱۳۵). فضای ورودی، سردر، در اینجا رسالت خود را در تفکیک عرصه خصوصی خانه از عرصه عمومی با تعیین حریم و اضافه نمودن فضای میانی به خوبی به انجام می‌رساند. با تعریف مفصلی جهت دسترسی به بنا به تفکیک فضای عبور و فضای دسترسی می‌پردازد و با تقویت حریم از ورود بیواسطه به اندرون جلوگیری می‌نماید (مهدی پور و دیگران، ۱۳۹۲، صص ۸). اینگونه است که نقش اجزای تشکیل دهنده فضای ورودی، تناسبات و توانایی آنها در کنترل دید از عرصه عمومی اهمیت می‌یابد. در پیشینه

ادبیات این موضوع، تحقیقاتی متعددی به ورودی و سردر خانه‌های ایرانی در شهرهای مختلف پرداخته اند، اگرچه به نقش آسایش اقلیمی سردر توجه کمتری شده است اما همچنان محققان بر این عقیده استوارند که عمق ورودی و عقب نشینی ورودی از گذر نمایانگر اعتقاد مردم به عدم تجاوز به حقوق دیگران (اصل قلمرو) و یا اختلاف سطح بین آستانه در و گذر را توجه به بعد مردم واری (اصل سلسله مراتب) دانسته اند (نقصان محمدی و ریسمان‌باف، ۱۳۹۴، صص ۴۱-۵۴)، اما دلایل فیزیکی دیگری هم سبب ساختار سردر بوده است که برخی از این دلایل به آسایش حرارتی مرتبط هستند و با توجه به رویکرد این مقاله که مولفه پایداری اجتماعی می‌باشد، از بسط و بررسی آسایش حرارتی سردر چشم‌پوشی می‌شود.

هشتی

همواره در معماری نحوه ارتباط فضای داخل و خارج به عنوان مساله‌ای اساسی مطرح بوده تا حدی که این ارتباط خود نمایانگر نوع معماری باشد. اندازه‌ی گشودگی یک فضا مشخص کننده میزان ارتباط آن با فضا یا محیط مجاور می‌باشد. باید گفت در معماری ایرانی ورودی در حد یک بازشو خلاصه نشده است بلکه مجموعه‌ای از فضاهای در غالب کالبدهای متنوع متفاوت می‌باشد که یکی از این کالدها عنصر هشتی می‌باشد. هشتی در معماری ایرانی به عنوان فضایی چندعملکردی است که در عین جداکردن فضای درگاهی از فضای دالان و حیاط آن دو را به هم وصل کرده و خود نیز فضایی است مستقل که دارای سکوهایی برای نشستن و تعامل اجتماعی می‌باشد (علی پورو لاریجانی، ۱۳۹۲). از نظر محققان هشتی به عنوان عنصری عملکردی در زمینه تعاملات اجتماعی، حفظ حریم فردی، امنیت و توزیع فضا کاربرد دارد. نتایج تحقیقات مرتبط با هشتی نشان می‌دهد که این فضا به جز بستر سازی تعاملات اجتماعی، همچنان نقش اساسی در بهبود عملکرد و توزیع فضاهای مسکونی سنتی داشته است (بهزادی گودرزی، غفاری و نیک‌پور، ۱۳۹۳، صص ۱۷). البته می‌توان گفت، چگونگی مسیر دستیابی به فضای داخلی، از طریق هشتی نه تنها توجه به حریم شخصی خانه ایرانی می‌باشد، بلکه راهی برای تامین امنیت ساکنین نیز بوده است (عربی، چارپاشلو و آزادگان، ۱۳۹۴، صص ۳).

حیات یا میانسرا

از خانه‌های ایرانی، نقشی اساسی در سازمان فضایی خانه داشته و بخش زیادی از عملکردهای مختلف خانه تحت تأثیر آن بوده است (حیدری، پیوسته‌گر و کیایی، ۱۳۹۶، صص ۹۱-۱۰۴). همچنین حیات، محلی برای برگزاری مراسم مختلف نظیر مراسم مذهبی، عروسی و تجمع اقوام بوده است. حیات محوطه‌ای موثر از فرهنگ خانه‌های ایرانی، فضایی را برای تعاملات ساکنین و به گونه‌ای تقویت وحدت بین اعضای خانواده و حس آرامش را فراهم می‌آورد. حیات زمینه ارتقای تعاملات اجتماعی را فراهم می‌آورد. ضمن اینکه وجود این فضا در نظام استقرار برای خانواده‌ها را نیز به دنبال دارد. بعد از بررسی عناصر خانه‌های ایرانی، در ادامه، محقق با ارائه جدول ۱ قصد در جمع‌بندی ادبیات و پیشینه تحقیق بخش‌های بالا، در راستای پیشبرد اهداف این تحقیق را دارد. با بررسی معماری غنی مسکونی خانه‌های ایرانی که

الگوی ساخت حیات مرکزی در خانه‌های ایرانی الگویی بسیار کهن بوده و به طور قابل توجهی در شهرهای مختلف ایران به کار گرفته شده است. قابل توجه است که پدیده‌های فرهنگی، اجتماعی، جغرافیایی و اقلیمی نقش مهمی در شکل‌گیری خانه‌های سنتی حیات دار داشته است. از جمله دلایل مهم در ایجاد چنین فضاهایی، در پیکره بندی خانه های سنتی ایران، پیشامدگی های عملکردی- فضایی است، که این موضوع می‌تواند تأثیر بسزایی بر کیفیت عملکردی خانه‌ها نسبت به ساکنین داشته باشد. در این خصوص حیدری و همکاران (۱۳۹۶) طی تحقیقات خود نسبت به راندمان عملکردی خانه با در نظر گرفتن نقش حیات می‌نویسند، بخش زیادی از فعالیتهای روزانه ساکنین خانه، بخصوص در مسکن سنتی، در فضای حیات صورت می‌گرفته است. این عنصر

جدول ۱. بررسی عناصر خانه ایرانی در ارتباط با مولفه پایداری اجتماعی. ماخذ: نگارندگان.

عناصر خانه ایرانی	کاربری و مشخصات فیزیکی	رویکرد تجربی ساکنین	مولفه پایداری
سردر	ورودی اصلی. دارای درهای دو لته، مستطیل با تفکیک دو عنصر فلزی حلقه برای زنان و کوبه یا چکش برای مردان. سکوهایی تعبیه شده در فضای سردر با طاق ناماسازی شده، با پوشش نیم گنبدی و تزیینات کاربردی گچی یا آجری تزیین شده است.	حفظ امنیت و حریم خصوصی و فضا سازی‌های تفکیک شده فردی ساکنین در رابطه با همسایگی‌های خانه. فیلتر سازی برای ورود. امکان نشستن و تعامل بین مهمان و میزبان، و یا همسایگان در فضای سردر و سکوهایی تعبیه شده.	پایداری اجتماعی: حفظ تعاملات اجتماعی و فرهنگی ساکنین در بافت همسایگی سایت. پایداری زیست محیطی: استفاده از مصالح بوم آورد و به کارگیری نیروی محلی که متعاقباً بر مولفه‌های اقتصادی موثر خواهد بود.
هشتی	محوطه‌ای است که از فضاهای داخلی خانه بیرون آمده. تنها فضایی است که با بیرون خانه ارتباط دارد. اولین فضای تعاملی در خانه تقسیم فضاها و ایجاد دسترسها. دارای اشکال مختلف هندسی.	مانعی برای دید افراد غریبه به داخل حریم خصوصی خانواده. ایجاد مکث و انتظار. مسیر دسترسی به فضاهای داخلی. تامین امنیت ساکنین.	پایداری اجتماعی: حفظ حریم خصوصی ساکنین. محرمیت در فضا. پایداری زیست محیطی: استفاده از مصالح بوم آورد، استفاده از نورگیرهای سقفی برای تامین نور طبیعی و ارائه راهروها و بازشدگی‌هایی که در تهویه طبیعی موثر بوده اند.
حیات	کارکرد اصلی ارتباطی و دسترسی. نقش باغ و تاثیر اقلیمی. تهویه طبیعی. بکارگیری المان‌های طبیعی مانند حوض و باغچه. وحدت دهنده عناصر و افراد خانه. ابعاد و اشکال متفاوت براساس منطقه.	مناسب ترین مکان برای گردهم آمدن خانواده ایرانی. محلی برای برگزاری مراسم مختلف نظیر مراسم مذهبی، عروسی و تجمع اقوام. تقویت وحدت بین اعضای خانواده. نشانه حریم تملک. حریم امن. احساس آرامش.	پایداری اجتماعی: حفظ تعاملات اجتماعی و فرهنگی ساکنین و افراد وابسته. پایداری زیست محیطی: ارتباط مستقیم اقلیم بر شکل حیات، بکارگیری المان‌های طبیعی. راهی برای تهویه طبیعی و تامین نور روز اتاق‌های اطراف حیات.

هم به مسائل فرهنگی، اجتماعی و روانشناسی محیط اشراف داشته اند و هم نقش پررنگ طبیعت و تاثیر آن بر فضا می توان به این جمع بندی رسید که معماری سنتی خانه های ایرانی، به نوبه خود پایداری را معنا می بخشیدند. همچنان قابل توجه است که روند معماری فضاهای مسکونی، با گذر زمان به تغییراتی انجامیده که در ادامه به بررسی اجمالی وضعیت کنونی فضاهای مسکونی پرداخته خواهد شد. از گذشته های بسیار دور خانه برای انسان چیزی بیش از سرپناه بوده و جنبه های معنوی در همه مراحل ساخت خانه تا استقرار در آن و استفاده از آن به طور کامل پیدا است. اما در عصر کنونی غفلت از نیازهای کیفی و روانی استفاده کنندگان و توجه اقتصادی، به تنهایی و تأکید بر ویژگی های سرپناهی در امر خانه سازی، باعث کم رنگ شدن نقش خانه در هویت بخشی به انسان شده است، تا آنجا که امروزه یکی از موضوعات بی اهمیت در بیشتر برنامه ها و طرح های مرتبط با مسکن، مباحث کیفی و به ویژه تأثیر ارزش های فرهنگی و اجتماعی در ساخت و بهره برداری از آن است که منجر به بی هویتی معماری می شود. اما امروزه به علت جبر زندگی و یا تک بعدی نگری و توجه به اقتصاد، بسیاری از ارزشهای انسانی، اجتماعی، بومی و فرهنگی در ساخت خانه های معاصر نادیده گرفته می شوند. امروزه خانه آدمی در مجموعه مسکونی در پشت چند پنجره یکنواخت و هم شکل با دیگران قرار دارد که نه فقط برای میهمان، بلکه برای افراد خانواده نیز تشخیص آن از بیرون مشکل است. هر چند که زندگی انسان و شیوه های پاسخگویی به نیازهای انسان همواره با هم مرتبط و بر یکدیگر تأثیر گذارند (پوردیهمی، ۱۳۹۰، ص ۹). عظیم زاده (۱۳۸۴) معتقد است، امروزه به علت جبر زندگی و یا تک بعدی نگری و توجه به اقتصاد، بسیاری از ارزشهای انسانی، اجتماعی، بومی و فرهنگی در ساخت خانه های معاصر نادیده گرفته میشوند. امروزه خانه آدمی در مجتمع های مسکونی در پشت چند پنجره یکنواخت و هم شکل با دیگران قرار دارد. هر چند که زندگی انسان و شیوه های پاسخگویی به نیازهای انسان همواره با هم مرتبط و بر یکدیگر تأثیر گذارند، اما شکی نیست که شکل زندگی در هر دوره زمانی، مناسب با شرایط آن دوره تغییر می کند. نوع نگاه و اندیشه، نمایانگر فرهنگ یک جامعه است و فرهنگ هر چند تأثیر پذیر از زمان است، دارای برخی ویژگی های کلی است که فارغ از زمان بوده و با گذر از یک دوره تاریخی به دوره های دیگر

دگرگون نمی شود. بنابراین آنچه انتظار می رود که در خانه های برخاسته از یک فرهنگ، مشابه شیوه زندگی ساکنان آنهاست. اظهار نظرهای ساکنان خانه های گذشته این نظر را تقویت می کند که در خانه های گذشته، توجهی همزمان و نسبتی صحیح میان شکل ساختمان و شیوه زندگی انسان برقرار بوده اما با گذشت زمان، آن نسبت و توجه رو به کم رنگی گذاشته و شاید همین بی توجهی نسبت به برقراری این ارتباط صحیح است که فضای خانه های فعلی را کم روحتر از خانه های گذشته کرده است (عظیم زاده، ۱۳۸۴). از دیدگاه نوربرگ- شولتز (۱۳۸۱) سکونت، بیانگر برقراری پیوندی پرمعنا بین ساکن و محیطی مفروض است. این پیوند از تلاش برای هویت یافتن، یعنی احساس تعلق داشتن به مسکن ناشی گردیده است. باچالر (۱۳۸۱) نیز معتقد است آدمی پیش از افکنده شدن در جهان، در گهواره خانه نهاده شده است. در رابطه با خانه ایرانی نیز می توان گفت، جلوه مستقیم ارزش های معنوی و فرهنگی و شیوه زندگی بود. خانه مکان مقدسی بود که ارزش های کیهانی، جهات مقدس و ارزش های فراتر از طبیعت را شامل می شد. اما امروزه اغتشاش در ارزش های سنتی به احداث خانه هایی بیگانه با فرهنگ و گذشته منجر شده است (اردلان، ۱۳۸۸، ص ۲۱). در جایی که معماری سنتی از طرفی بر پایه اعتقادات و باورهای مردم این سرزمین شکل گرفته و از طرفی به خوبی با شرایط محیطی وفق پیدا کرده است، عدم رعایت عناصر و عوامل معماری سنتی در مجتمع های مسکونی امروزی باعث ناهماهنگی می شود (نادریان و تقدیر، ۱۳۹۲). همانطور که بررسی شد، عوامل و عناصر خانه های ایرانی نه تنها نقش کاربردی داشته اند، بلکه جوابگوی نیازهای اجتماعی و فرهنگی خانواده نیز بوده اند. مجموع این مشخصات فیزیکی، سبک زندگی خاصی را خصوصاً تا دوره قاجاریه تشکیل داده که بر روی معماری خانه آن دوران تأثیر گذار بوده است که از آن به عنوان بایدها و نبایدها یاد می شود. اما اکنون خانه های جدید فاقد روح معماری بر پایه اصول اجتماعی هستند، معماری که با فرهنگ و اصالت مردم این سرزمین همخوانی ندارد و هر روز بر غلظت غربی شدنش افزوده می شود. نبوی و استادی (۱۳۹۴) می گویند، خانه به عنوان مهم ترین فضایی که انسان در آن زندگی می کند و تمامی نیازهای مادی و معنوی خود را در این فضا تأمین می کند، نیاز به تفکر بسیار دارد و معماری نقش مهمی را در راستای تأمین این

نیازها ایفا می‌کند. با نگاهی به معماری سنتی ایران نقش و جایگاه ویژه خانه آشکار می‌شود، مساله‌ای که در معماری امروز رنگ باخته است. امروزه در ساختار فضایی خانه‌ها، غفلت از نیازهای کیفی، روحی و روانی ساکنان وعدم پایبندی به اصول اخلاقی، فراوان به چشم می‌خورد (نبوی و استادی، ۱۳۹۴). خانمحمدی و همکاران (۱۳۹۳) می‌نویسند گرچه روزگاری، خانه تلفیقی بود از فضاهای متنوع با کیفیت‌های مختلف مانند؛ اتاق، حیاط، ایوان، رواق و مهتابی که می‌توانستند به‌خوبی جوابگوی نیازهای عملکردی و روانی آدمی بوده و بر غنای معماری بیفزایند، اما امروزه با حذف حیاط و ایوان در طراحی واحدهای آپارتمانی و جایگزین کردن آنها با تراس‌های نامناسب، کارایی کیفی مسکن کاهش یافته است (خانمحمدی، عظیمی، رحمانیانی و حسینی، ۱۳۹۳، ص ۲۱-۳۲). امروزه ورودی اکثر خانه‌های مسکونی بطور دقیق و مشخصی تعریف نمی‌شود. عدم توجه به ورودی خانه باعث می‌شود که دسترسی‌ها دچار بی‌هویتی شده و عملکرد کالبدی خانه نیز به صورت صحیح انجام نپذیرد. عدم تعریف ورودی مناسب باعث از بین رفتن حریم و امنیت و همچنین کم‌هویت شدن سایر فضاهای خانه می‌شود (بهزادی گودری، غفاری و نیک پور، ۱۳۹۳). امروزه نقش هشتی از معماری فضاهای مسکونی حذف شده است، آشپزخانه فضای محصور نیست و بدون هیچ گونه حریمی، قابل رویت می‌باشد. فضاهای مسکونی امروزه نه در راستای همسایگی‌های داخلی ساختمان و نه در داخل فضای خانه، حریم خصوصی را رعایت نکرده اند. با گذشت زمان و تبدیل معماری سنتی به معماری مدرن حیاط از این معماری حذف شد و استخوان بندی اصلی معماری ایرانی به هم ریخت. معماری معاصر نسبت به تامین آسایش و محرمیت در این خانه‌ها به مخاطره افتاد و در این زمان بود که ارزش معماری سنتی ایرانی بیش از پیش مشخص شد چرا که با طراحی حیاط مرکزی، امنیت، آرامش، محرمیت، خرده اقلیم مناسب، تقسیم بندی فضایی و غیره جوابگوی بسیاری از مشکلات بود (شهبازی و کرامتی، ۱۳۹۶). نه تنها ورودی رنگ خود را در عملکرد اکثر خانه‌های فعلی باخته است، در رابطه با حیاط نیز اتفاق مشابهی را شاهد هستیم. در نقد معماری امروز فضاهای مسکونی، می‌توان معماری گذشته را سرشار از مفاهیمی دانست که براساس فرهنگ، عقاید محیطی، اجتماعی و بسیاری از مسائل دیگر که به شکل کالبدی انسجام یافته و

با توجه به نیازهای ساکنان که شکل گرفته است دانست. حیاط با قرارگیری در مرکز خانه نقش بسزایی در تنظیم و انسجام فعالیتها، حریمها، ارتباطات در معماری و زندگی خانه‌های ایرانی ایفا نموده است اما امروزه نقش حیاط با کاربری گذشته دستخوش تغییر و تحول شده و انسجام و فعالیتها در آن کم رنگ شده و جای خود را به پارکینگ خودرو اختصاص داده است (بهزادپور و عبدالهی، ۱۳۹۴). با توجه به نقش اساسی حیاط در خانه‌های ایرانی و اینکه امروزه این الگو جایگاه حیاط پیشین خود را در خانه‌ها از دست داده است میتوان تاکید کرد که بنابراین بازشناسی این عنصر با اهمیت، امری ضروری می‌نماید (شوئیلی و مبرهن شفیعی ۱۳۹۴). با کم توجهی به نقش حیاط و ایوان‌ها از منظر پایداری‌های اجتماعی، تنها جایگزین‌ها در خانه‌های امروزی، در قالب تراس شکل گرفته است. ساکنانی که بخش عمده‌ای از خاطرات جمعی و فردیشان در فضاهای مانند حیاط و ایوان شکل می‌گرفت اکنون در یک چهار دیواری بسته که با چند پنجره و یک تراس کوچک محصور شده اند زندگی می‌کنند. و به دلیل اشراف واحدهای همسایه، از تراس و ایوان استفاده نمی‌کنند. در تداوم این روند تراس‌ها نقش انباری پیدا می‌کنند و پنجره‌ها در پشت پرده‌ها پنهان می‌شوند. مالکان این خانه‌ها به‌جای سکونت داشتن، این زندگی را تحمل و کم‌کم به آن عادت می‌نمایند. در واقع هدف و کارایی تراس پاسخگویی به نیازهایی بود که روزگاری در ایوان یا حیاط تعریف می‌شده است اما به دلیل در نظر نگرفتن معیارهای کمیته مانند؛ ابعاد و اندازه، و ارتباط با طبیعت و فضای سبز مناسب و مسائل کیفی تراس؛ محرمیت سبز، خود به فضای بلا استفاده تبدیل شده است که ممکن است، سالی یک بار هم اعضای خانواده در آن حضور پیدا نکنند. علاوه بر فاصله گرفتن از عملکرد اصلی خود، در مقیاسی کلان نیز، به معضلی برای منظر شهری تبدیل شده است. بنابراین پرداختن به این مهم و سامان دادن به آن می‌تواند بخشی از مشکلات مسکن و منظر شهری را مرتفع نمود. همچنین در راستای بررسی وضعیت کنونی فضاهای مسکونی و مقایسه آن با معماری سنتی ایرانی، می‌توان به نتیجه تحقیقات خانمحمدی و همکاران اشاره داشت. در این پژوهش، بالغ بر ۴۰۰ تراس مطالعه شد که ۹۶ درصد آنها به دلیل کوچک بودن و اشراف داشتن همسایگی، کارایی و اصالت خود را از دست داده اند. اگر استفاده‌ای از آنها می‌شود نه در حد

هدف نهایی فضای تراس و یا کیفیت آن بلکه مکانی بلا استفاده است که عملکرد آن در حد انباری، نگهداری تأسیسات و خشک کردن البسه تقلیل یافته است. مکانی پر از گرد و غبار، با تناسب نا به جا و آشفته‌گی بصری، لذا پانهادن بر کف نازیبای آن در پس کفش است و این جذابیت، ارتباط روانی و حس ماندن در تراس را می‌گیرد (خانمحمدی، عظیمی، رحمانیانی و حسینی، ۱۳۹۳). پوردیهمی (۱۳۸۲) نیز همچنان معتقد است، واقعیت این است که نظام خانواده در جامعه شهری کشور ایران نیز، نظام هسته‌ای یا درون محور است که نتیجه آن توجه به آسایش درونی اعضا، سلامت و امنیت کودکان خود، بیش از ارتباط با دیگران و سایر عوامل است. چنانچه نتایج تحقیق وی در بررسی اصول پایداری مجتمع‌های مسکونی تا این مرحله نشان داده است که در مرتبه اول، آسایش درونی خانه و در مرتبه دوم، خشنودی و تأمین نیازهای کودکان از نظر بازی و تفریح و در مرتبه سوم، هویت اجتماعی و تعلق خاطر به عنوان عوامل مؤثر در پایداری اجتماعی مجتمع‌های مسکونی کنونی هستند. این ترتیب با ویژگیها و علائق خانواده هسته‌ای همسو و منطبق است. با جمع‌بندی پیشینه تحقیق و اتفاق نظر محققان نسبت به عدم تطابق طراحی مجتمع‌های مسکونی امروزی با فرهنگ و معماری سنتی خانه‌های ایرانی، روشن است که به نیازهای اجتماعی ساکنین مجتمع‌های مسکونی پاسخی داده نشده است.

سوالات تحقیق

جامعه پدیدار جامعه‌ای نیست که زندگی در آن همراه با محدودیت‌های همیشگی محیط زیستی، ساکن و بدون رشد اجتماعی باشد. بلکه برعکس جامعه‌ای است که محدودیت‌های رشد را تشخیص داده و به دنبال راه‌ها و روش‌های جایگزین برای رشد باشد (کومر، ۱۳۶۰، ص ۹۰). فضاهای مسکونی اولین نقطه تعامل انسان‌ها با محیط پیرامونشان می‌باشند. تجربه و درک ساکنین از محیط سکونتشان، شکل دهنده رفتارهای فردی و تعاملات اجتماعیشان می‌باشد. تعریف حسی خانه، یک مفهوم روانشناختی در حال رشد بر اساس فرهنگ، سنت، و شخصیت فردی و اجتماعی افراد است (عباسزاده و همکاران، ۲۰۰۶). نقش اجتماعی معمار لازم می‌دارد تا اهمیت طراحی را در میزان کیفیت زندگی افراد خصوصا در فضاهای مسکونی، ضروری

بشمارد. وضعیت زندگی اجتماعی و شهری انسان بسیار پیچیده و گاه بدترین شرایط زیستی در نوع خود است. اهمیت طراحی بر پایه ساختارهای اجتماعی و بافت فرهنگی ساکنین از یک سو، و ضرورت لحاظ عوامل زیست محیطی از سوی دیگر محقق را بر آن داشته است تا با انجام این تحقیق وضعیت فعلی ساختمان‌های مسکونی زیست محیطی در تهران را از تمامی جوانب پایداری تقویت نماید. سوالات تحقیق بدین شرح است که: (۱) فاکتورهای نامطلوب در بخش‌های عمومی و مشترک مجتمع‌های مسکونی از دیدگاه کاربران کدامند؟ (۲) عوامل آزاردهنده محیطی در مشاعات و بخش‌های مشترک ساختمان کدامند؟ (۳) خواستگاه و تمایلات ساکنین نسبت به فضاهای عمومی و مشترک مجتمع‌های مسکونی برای دستیابی به تجربه بهتری از سکونت در فضاهای مسکونی چیست؟

روش تحقیق

در راستای پیشبرد این مطالعه روش عمده برای اجرای این تحقیق، روش تحقیق کمی از طریق بررسی پرسشنامه بوده است. طرح تحقیقاتی این مطالعه شامل پنج مرحله اصلی تحت عناوین: مطالعه بستر تحقیق، بررسی ادبیات و پیشینه تحقیق، فرمول بندی کلمات کلیدی، تطابق اهمیت و ضرورت تحقیق با اهداف و در نهایت پرسشنامه بوده است. محقق در ابتدا با جمع آوری اطلاعات از طریق مطالعه پیشینه تحقیق و در ادامه با در نظر گرفتن عوامل طراحی مؤثر طبق اطلاعات بدست آمده از پیشینه تحقیق، با طرح پرسشنامه‌ای هدفمند به بررسی گروه مطالعاتی در چهار ساختمان مسکونی با رویکرد زیست محیطی در تهران، در راستای پوشش اهداف تحقیق پرداخت. مخاطبین این پرسشنامه، ساکنین فضاهای مسکونی انتخاب شده در شهر تهران بودند. در این راستا، ۲۰۴ پرسشنامه در این چهار ساختمان مسکونی توزیع شد. پرسشنامه مذکور در چهار بخش اصلی، جویای اطلاعات (۱) عمومی مخاطبین، (۲) ارزیابی سطح کیفی تجربه ساکنین در وضعیت موجود در فضاهای مشترک ساختمانهای مسکونی، (۳) شناسایی ادراک ساکنین و برداشت حسی آنها نسبت به عوامل آزاردهنده و (۴) شناسایی عوامل محیطی طراحی طبق خواستگاه فرهنگی، اجتماعی و سلیقه ساکنین در در فضاهای مشترک بین همسایگی

شکل ۱. میزان تعاملات فردی و اجتماعی ساکنان و رضایت آنها

صرف زمان و گذران اوقات فراغت در فضاهای مشاعات مسکونی نشان‌دهنده کیفیت بالای این فضاها در مجتمع‌ها است و از طرفی عدم صرف زمان در این فضاها ناشی از دو عامل است، که یکی می‌توان به پایین بودن کیفیت این فضاها اشاره کرد و دیگری علاقه نداشتن ساکنین به استفاده از این فضا. با تحلیل پرسشنامه در چهار ساختمان مسکونی می‌توان گفت که میزان تعامل و تجربه حضور ساکنین در فضاهای مشاعات در مجتمع مسکونی «الف» به نسبت سایرین بیشتر است که دلیل اصلی آن وجود فضاهای تعامل نظیر لابی مناسب، باشگاه‌های ورزشی و غیره در این مجتمع است. همچنین میزان حضور ساکنین در ساختمان «د» به نسبت سایرین کمتر است که دلیل اصلی آن نبود فضاهای باکیفیت عمومی، برخلاف نکات قابل ارزش معماری بنا و داخلی واحدهاست. در مجموع «۵۳» از کل پاسخگویان کمتر از ۱۵ دقیقه در طی یک شبانه‌روز در فضاهای مشاعات ساختمان‌ها حضور داشتند. این عامل نشان‌دهنده عدم پاسخ‌دهی این فضاها در راستای پایداری اجتماعی است. در مجموع ۲۰۴ پاسخ‌دهنده، تنها ۷ درصد از آن‌ها بیشتر از یک ساعت در فضاهای جمعی ساختمان حضور داشتند که نتایج حاصل از داده‌های آماری نشان می‌دهد بیشتر افرادی که بیشتر از یک ساعت در فضاهای مشاعات حضور داشتند جنسیت خانم داشتند تا مرد، از این‌رو لزوم توجه به فضاهای موردنیاز زنان بیشتر از مردان بایستی موردتوجه قرار گیرد. همچنین، سنجش تجربه ارزیابی کلی ساکنین از تجربه سکونت یکی از شاخص‌های اندازه‌گیری میزان رضایت ساکنین نسبت به آرامش و آسایش فردی و اجتماعی ساکنان در ساختمان‌های مسکونی است. تمایل به تعویض مسکن یا ایجاد تغییرات در محیط مسکونی اصلی‌ترین نشانه‌ی عدم رضایت از سکونت فعلی است. در این پرسشنامه بر اساس یک طیف

گردآوری شد. روش تحقیقاتی مذکور محقق را قادر ساخت تا با ویژگی‌ها و شرایط فعلی فضاهای مسکونی، دیدگاه‌ها و نظرات ساکنین بیشتر آشنا شده و در نتیجه به تقویت نظریات این تحقیق که در آن نیازهای مصرف‌کنندگان و ترجیحات آنها با معیارهای طراحی زیست محیطی مورد اهمیت هستند گردید. این پرسشنامه‌ها چهار برابر تعداد واحدهای هر ساختمان مسکونی مورد مطالعه ارائه گردید. بارگذاری پرسشنامه، در بخش اطلاعات عمومی، جوابگویی به سوالات از طریق انتخاب یک گزینه از چهارگزینه بوده است. در بخش ارزیابی سطح کیفی تجربه ساکنین در وضعیت موجود در هر دو فضاهای خصوصی و فضاهای مشترک ساختمان‌های مسکونی، جوابگویی به سوالات از طریق ارزیابی پاسخ‌ها، برای گزینه کاملاً موافق امتیاز ۵، گزینه موافق امتیاز ۴، نامطمئن ۳، مخالف ۲ و برای گزینه کاملاً مخالف امتیاز ۱ منظور گردید. بعد از ارزیابی پرسشنامه‌های جمع‌آوری شده، هشت پرسشنامه حذف گردید. تعداد سوالات بی‌پاسخ، و یا تکرار یک گزینه برای تمامی سوال‌ها پرسشنامه را فاقد اعتبار نموده است. در نهایت ۱۹۶ پرسشنامه، به مرحله تجزیه و تحلیل داده‌ها رسید.

تجزیه و تحلیل داده‌ها

این بخش از تحلیل در راستای هدف اصلی پژوهش یعنی تحلیل ادراک و تجربیات ساکنان ساختمان‌ها به منظور بهبود عملکرد ساختمان‌ها با رویکرد زیست‌محیطی به چهار بخش تقسیم شد.

میزان تعاملات فردی و اجتماعی ساکنان

میزان تعاملات فردی علاوه بر اینکه بر ویژگی‌های روان‌شناختی فرد بستگی دارد، به شرایط اجتماعی محیط نیز بستگی دارد. عموماً تعاملات فردی و اجتماعی نیازمند فضاهایی هستند که کیفیت این فضاها و میزان سطح کیفی تجربه استفاده‌کننده، میزان حضور در این فضاها را نشان می‌دهد. در این پژوهش برای بررسی میزان تعاملات فردی و اجتماعی ساکنان، سه سؤال پرسیده شد که دو سؤال اول در خصوص ساعات حضور در فضای مسکونی و مشاعات ساختمان مسکونی است و سوالات آخری به رضایتمندی ساکنان از فضاهای تعامل مربوط است (شکل ۱).

چهارگزینه‌ای میزان رضایتمندی از تجربه سکونت موردسنجش قرار گرفته است. نتایج حاصل از تحلیل نشان می‌دهد که در ساختمان‌های «الف» و «ب» میزان رضایتمندی از سکونت در بهترین وضعیت خود قرار دارند. از جمله دلایل رضایت در این مجتمع‌های مسکونی می‌توان به کیفیت فضاهای درونی و بیرونی که در تکمیل یکدیگر بودند اشاره کرد و دلیل عدم رضایت یا بهتر است بیان شود که تمایل به تغییر در دیگر ساختمان‌های مسکونی را می‌توان عدم توجه به جذب خانوار در این مجتمع‌های مسکونی در مشاعات و فضاهای عمومی اشاره کرد.

سطح کیفی تجربه ساکنین

در این بخش، سطح کیفی تجربه ساکنین در ساختمان‌های مسکونی نسبت به فضاهای مشاع مورد ارزیابی قرار می‌گیرد. فضاهای مشترک با ۱۳ سؤال مورد سنجش قرار گرفتند. ادراک ساکنین از تجربه سکونت در فضاهای مشاع را با شاخص‌هایی چون ورودی و لابی، محوطه سبز و مسیر یابی و دسترسی، فضاهای گردهمایی داخلی و خارجی و غیره موردسنجش قرار گرفتند. لازم به ذکر است که داده‌های کیفی پرسشنامه در نرم افزار به داده‌های رتبه‌ای تبدیل شدند، به طوری که در قالب طیف لیکرت از کاملاً مخالفم=۱ / مخالف=۲ / نامشخص=۳ / موافق=۴ / کاملاً موافق=۵ است. جدول ۲ به شرح

جدول ۲. توزیع فراوانی گویه‌های مرتبط با مولفه مشاعت و تعامل اجتماعی؛ ماخذ: یافته‌های تحقیق.

کاملاً موافق	موافق	نامشخص	مخالف	کاملاً مخالفم	تعداد	درصد
۱۵	۷۸	۳۳	۴۴	۳۴	تعداد	ورودی و لابی مجتمع خوش آمد گو میباید
۷,۴	۳۸,۲	۱۶,۲	۲۱,۶	۱۶,۷	درصد	
۱۳	۸۰	۵۲	۳۲	۲۷	تعداد	طراحی محوطه فضای سبز مجتمع بهینه میباید.
۶,۴	۳۹,۲	۲۵,۵	۱۵,۷	۱۳,۲	درصد	
۲۱	۱۱۱	۲۵	۳۶	۹	تعداد	مسیریابی در مشاعت و لابی راحت میباید.
۱۰,۳	۵۴,۴	۱۲,۳	۱۷,۶	۴,۴	درصد	
۲۲	۱۰۹	۴۶	۱۱	۱۶	تعداد	دسترسی به واحدها به اندازه کافی میباید (تعداد اسانسورها و پله‌ها)
۱۰,۸	۵۳,۴	۲۲,۵	۵,۴	۷,۸	درصد	
۲۱	۴۳	۰	۱۹	۱۲۱	تعداد	فضای گردهمایی و تعاملات اجتماعی بین همسایگی در داخل ساختمان فراهم شده است.
۱۰,۳	۲۱,۱	۰	۹,۳	۵۹,۳	درصد	
۸	۲۶	۳۸	۲۳	۱۰۹	تعداد	فضای گردهمایی و تعاملات اجتماعی بین همسایگی در محوطه بیرونی ساختمان فراهم شده است
۳,۹	۱۲,۷	۱۸,۶	۱۱,۳	۵۳,۴	درصد	
۱۶	۶۲	۵۷	۳۶	۲۸	تعداد	چیدمان واحدهای همسایگی مطلوب میباید
۷,۸	۳۰,۴	۲۷,۹	۱۷,۶	۱۳,۷	درصد	

کاملاً مخالفم	مخالف	نامشخص	موافق	کاملاً موافق		
۳۴	۱۴	۵۱	۷۶	۲۹	تعداد	حریم همسایگی رعایت شده است
۱۶,۷	۶,۹	۲۵	۳۷,۳	۱۴,۲	درصد	
۸	۳۹	۲۲	۹۷	۳۸	تعداد	امنیت در مشاعت ساختمان رعایت شده است
۳,۹	۱۹,۱	۱۰,۸	۴۷,۵	۱۸,۶	درصد	
۱۰	۴۲	۴۲	۸۵	۲۴	تعداد	زیبایی بصری نما و حجم بیرونی ساختمان مناسب است
۴,۹	۲۰,۶	۲۰,۶	۴۱,۷	۱۱,۸	درصد	
۳۹	۵۳	۴۸	۵۷	۱	تعداد	پایدارسازی در مصرف آب ساختمان رعایت شده است
۱۹,۱	۲۶	۲۳,۵	۲۷,۹	۵	درصد	
۵	۳۳	۵۵	۹۹	۱۱	تعداد	پایدار سازی در مصرف برق ساختمان رعایت شده است .
۲,۵	۱۶,۲	۲۷	۴۸,۵	۵,۴	درصد	
۱۱	۴۱	۷۶	۶۷	۶	تعداد	پایداری سازی در مصرف گاز ساختمان رعایت شده است
۵,۴	۲۰,۱	۳۷,۳	۳۲,۸	۲,۹	درصد	
۱۱	۴۸	۶۹	۵۸	۱۴	تعداد	هوشمند سازی در ساختمان رعایت شده است
۵,۴	۲۳,۵	۳۳,۸	۲۸,۴	۶,۹	درصد	

یافته‌ها می‌پردازد.

ادراک ساکنین و برداشت حسی آن‌ها

در این بخش به شناسایی عوامل آزاردهنده محیطی پرداخته شده است. این مولفه یکی از شاخص‌های متغیر سنجش ادراک ساکنین و برداشت حسی آن‌ها بین ساختمان‌های مسکونی است، برای ارزیابی عوامل آزاردهنده درونی از ۵ سؤال به صورت یک طیف ۵ گزینه‌ای مورد سنجش و ارزیابی قرار گرفت که نمره ۵ پایین بودن ادراک ساکنین را نشان می‌داد نمره ۱ بیان کننده سطح بالای ادراک ساکنین در بین ساختمان‌های

ادراک و برداشت حسی ساکنین از فضاهای مسکونی در راستای بهبود شرایط زندگی افراد توسط راهکارهای معماری ملزم به شناسایی مسئله در شرایط فعلی محیط زندگیشان می‌باشد. همانطور که در بخش قبل به شناسایی و ارزیابی وضعیت فعلی این ساختمان‌ها پرداخته شد،

جدول ۳. مقایسه میانگین مؤلفه‌های عوامل آزاردهنده درونی در بین ساختمان‌های مسکونی؛ ماخذ: یافته‌های تحقیق.

خیلی زیاد	زیاد	متوسط	کم	خیلی کم		
۰	۴۴	۵۶	۴۵	۵۰	تعداد	ساکنین نگران مسائل مالی / اقتصادی شارژ ماهانه و نگهداری ساختمان هستند
۰	۲۱,۶	۲۷,۵	۲۲,۱	۲۴,۵	درصد	
۰	۲۵	۶۸	۷۱	۳۵	تعداد	ساکنین از عدم احساس امنیت رنج می‌برند
۰	۱۲,۳	۳۳,۳	۳۴,۸	۱۷,۲	درصد	
۰	۹	۴۷	۶۶	۷۷	تعداد	ساکنین از عدم احساس امنیت رنج می‌برند
۰	۴,۴	۲۳	۳۲,۴	۳۷,۷	درصد	

خیلی زیاد	زیاد	متوسط	کم	خیلی کم		
۰	۱۱	۸	۸۲	۹۸	تعداد	ساکنین از عدم طراحی مناسب و رعایت زیبایی بصری ساختمان رنج می‌برد
۰	۵,۴	۳,۹	۴۰,۲	۴۸	درصد	

جدول ۴: توزیع فراوانی گویه‌های مرتبط با عوامل آزاردهنده محیطی؛ ماخذ: یافته‌های تحقیق.

خیلی زیاد	زیاد	متوسط	کم	خیلی کم		
۰	۱۱	۳۲	۷۲	۸۲	تعداد	ساکنین از محرک‌های بو در فضاهای مشترک و یا متاثر در واحدها رنج می‌برد
۰	۵,۴	۱۵,۷	۳۵,۳	۴۰,۲	درصد	
۲	۴۰	۲۰	۷۶	۶۱	تعداد	ساکنین از محرک‌های الودگی صوتی در فضاهای مشترک و یا متاثر در واحدها رنج می‌برد
۱	۱۹,۶	۹,۸	۳۷,۳	۲۹,۹	درصد	
۰	۷	۱۵	۷۶	۱۰۱	تعداد	ساکنین از بازشدگی‌های نامناسب در فضاهای مشترک و یا متاثر در واحدها رنج می‌برد
۰	۳,۴	۷,۴	۳۷,۳	۴۹,۵	درصد	
۰	۱۱	۳۶	۷۲	۸۰	تعداد	ساکنین از مصالح سازه و نازک کاری‌ها در فضاهای مشترک و یا متاثر در واحدها رنج می‌برد
۰	۵,۴	۱۷,۶	۳۵,۳	۳۹,۲	درصد	

کردند. در راستای بهتر شدن محوطه سازی بیرونی خواست و سلیقه اصلی استفاده کنندگان وجود فضای ورزشی، و در ادامه فضای بازی باکیفیت برای کودکان و آلاچیق مطرح شد. جالب است که وجود فضای پخت و پز خیلی مورد استقبال نبود. به منظور بهینه سازی مصرف در مجتمع‌های مسکونی پایدار سازی در مصرف آب در اولویت اول قرار گرفت با ۷۵٪ از سهم افراد، پایداری سازی در الگوی مصرف برق و گاز هرکدام با سهم ۱۳٪ و ۱۲٪ در اولویت دوم و سوم قرار گرفتند (جدول ۵).

نتیجه گیری و جمع‌بندی

ارتقاء تعاملات اجتماعی از مهم ترین فاکتورهایی است که در پایداری اجتماعی نقش بسزایی دارد. افراد بر اساس منافع خود، ارتباطات اجتماعی را شکل داده و بر اساس توقعات، هنجارها و نقش‌های معین خود، به آن می‌پردازند. بنابراین نحوه حضور فرد در مکان به همراه سایرین، عاملی قوی در تصمیم فرد برای ماندن در آن فضا است. افراد در جست و جوی مکان‌هایی که در آن افرادی با خصوصیات مشابه آن‌ها به لحاظ قوم، مذهب، تحصیلات، درآمد، و نژاد مشابه حضور دارند، هستند که می‌توان گفت فضاهای مشاعات یک مجتمع مسکونی می‌تواند بهترین نمونه برای

مسکونی است. در این شاخص با ایجاد متغیر فاصله‌ای سطح ادراک ساکنین در چهار ساختمان مسکونی ۲,۵۹ ارزیابی شد (جدول ۳ و ۴).

مشاعات و تعاملات اجتماعی

این مولفه یکی از شاخص‌های متغیر تأثیر گذار بر سطح کیفی تجربه ساکنین از ساختمان‌های مسکونی است که توسط چهار سوال مورد بررسی و سنجش قرار گرفت. هدف از سنجش فضاهای مشترک ارزیابی فضاهای گردهمایی در ساختمان‌های مسکونی و کیفیت محوطه سازی، توجه به منابع انرژی است. در خصوص حفظ پایداری اجتماعی، سلیقه و توقع اکثر استفاده کنندگان در وهله اول تأکید بر وجود سالن اجتماعات بود با سهم ۴۳٪، سپس موارد چون فضای بازی کودکان، لابی و کتابخانه، هرکدام به ترتیب با سهم ۳۰٪، ۱۷٪ و ۱۰٪ مورد توجه بود. تعداد واحدهای مناسب به منظور حفظ فضای شخصی ساکنین و همچنین تعاملات بهینه تعاملات اجتماعی یک واحد ۷۸٪ در خواست شد. از طرفی ۱۵٪ از افراد اعلام کردند که، با دو واحد در هر طبقه، فضای شخصی ساکنین حفظ می‌شود، اما ۷ درصد از استفاده کنندگان، به سه یا چهار واحد در هر طبقه، اشاره

جدول ۵. بررسی و تحلیل فراوانی نظر ساکنین نسبت به طراحی فضاهای مشترک مجتمع مسکونی؛ ماخذ: یافته‌های تحقیق.

فراوانی سلیقه ساکنین (طبق خواستگاه فرهنگی اجتماعی) نسبت به عوامل محیطی طراحی فضاهای مسکونی				عوامل طراحی	ردیف
لابی	فضای بازی	کتابخانه	سالن اجتماعات	حفظ پایداری اجتماعی	۱
۱۷٪	۳۰٪	۱۰٪	۴۳٪	عداد واحد در هر طبقه	۲
چهار	سه	دو	یک		
۲٪	۵٪	۱۵٪	۷۸٪	کیفیت محوطه سازی بیرونی	۳
فضای پخت و پز	آلاچیق	فضای ورزشی	فضای بازی کودکان		
۱۳٪	۱۸٪	۴۲٪	۲۷٪	بهینه سازی مصرف	۴
هیچکدام	پایداری مصرف گاز	پایداری مصرف برق	پایداری مصرف آب		
۰	۱۲٪	۱۳٪	۷۵٪		

طراحی مشترک بین همسایگی مجتمع‌های مسکونی

داده است که نبود فضاهایی چون فضاهای مشترک برای تعاملات اجتماعی داخل ساختمان و یا محوطه بیرونی، زیبایی بصری و محوطه سازی با میانگین‌های مطرح شده، در طراحی فضاهای مسکونی موجب کاهش کیفیت تجربه ادراکی ساکنین می‌شود.

منابع و ماخذ:

۱. اردالن، نادر و بختیار، لاله (۱۳۸۲) حس وحدت. حمید شاهرخ، مترجم. نشر خاک. تهران
۲. براتی، ناصر (۱۳۸۲) نگاهی نو به مفهوم فرهنگی باغ و فضای سبز در زبان فارسی. مجله محیط شناسی دوره ۲۹، شماره ۳۰ (ویژه نامه طراحی محیط)؛ از صفحه ۱ تا صفحه ۱۲.
۳. بهزادی گودری، زهرا؛ شیرین غفاری و منصور نیک پور (۱۳۹۳) بررسی نقش هشتی ورودی در کیفیت فضاهای سکونتی معماری سنتی ایران نمونه موردی خانه حاج آقا علی رفسنجان، اولین کنفرانس ملی شهرسازی، مدیریت شهری و توسعه پایدار، تهران، موسسه ایرانیان، انجمن معماری ایران.
۴. پیرنیا، محمدکریم (۱۳۸۷) تحقیق در گذشته معماری ایران. تدوین تهران: دانشگاه علم و

ایجاد فضاهای تعاملی بین ساکنین یک مجتمع که اغلب از شرایط همسانی برخوردارند باشد. براساس نظرات ساکنین چهارعاملی که بیشترین نقش در تجربه ساکنین را دارند اما در طراحی هیچ توجهی به آنها نشده است به ترتیب عبارتند از فضای جمعی در داخل مشاعات، فضای جمعی در محوطه مشاعات خارج از ساختمان، زیبایی بصری و نهایتاً محوطه‌سازی حیاط یا بام سبز می‌باشد. در نظر گرفتن این عوامل بنا بر اتفاق نظر تمامی ساکنین مجتمع‌های مسکونی می‌تواند تاثیر مستقیمی بر تجربه ادراکی ساکنین داشته باشد. از طرفی حفظ و ارتقای سایر عوامل نظیر ورودی‌های زیباتر، چیدمان مناسب تر، دسترسی بهتر می‌تواند سطح کیفی تجربه ساکنین را ارتقا بخشد. همچنین از این تحقیق می‌توان به این نتیجه رسید که نه تنها به شکل مستقیم، طراحی و فراهم‌آوری فضاهای جمعی در غالب لابی نشیمن، سالن اجتماعات، فضای بازی کودکان مانند عوامل زیبایی بصری بر سطح کیفیت تجربه و ادراک ساکنین تاثیر مستقیم دارد، بلکه به روی حس امنیت آنها نیز تاثیر می‌گذارد. چراکه در ساختمان‌هایی که امکانات کافی در راستای پاسخگویی به نیازهای جمعی ساکنین داده می‌شود، احساس امنیت در این ساختمان‌ها بین ساکنین بیشتر دیده شده است. نتایج بدست آمده از تحقیقات به صورت واضحی نشان

۱۴. عربی، محمد؛ قاسم چارپاشلو و علیرضا آزادگان. ۱۳۹۴. نقش هشتی در ورودی خانه‌های ایرانی. همایش ملی معماری و شهرسازی بومی ایران، یزد، موسسه معماری و شهرسازی سفیران مهرازی، دانشگاه علم و هنر یزد.
۱۵. عظیم زاده، سمیرا و جواد شریف نژاد (۱۳۹۴). راهکارهای تأمین امنیت مجتمع‌های مسکونی با رویکرد روانشناسی محیطی در مسیر تحقق شهر امن با خانه‌هایی امن، همایش ملی نگاهی نو به شهرسازی، امنیت و پیشگیری از وقوع جرم در فضاهای شهری، تبریز، شهرداری کلان شهر تبریز، دادگستری کل استان آذربایجان شرقی
۱۶. علی پوره عباس و ساسان لاریجانی (۱۳۹۲). بررسی علل شکل‌گیری هشتی در معماری ایرانی اسلامی با مقایسه عنصر هشتی در دو اقلیم گرم و خشک و معتدل و مرطوب، کنفرانس بین‌المللی عمران، معماری و توسعه پایدار شهری، تبریز، دانشگاه آزاد اسلامی واحد تبریز.
۱۷. مومنی، کورش؛ عارف جاوید؛ محمد مسعود دزفولی و محسن ریحانی فرد (۱۳۹۶). عناصر هویت ساز در معماری سنتی خانه‌های ایرانی (نمونه موردی خانه سوزنگر دزفول)، دومین کنفرانس بین‌المللی عمران، معماری و طراحی شهری، بانکوک، دبیرخانه دائمی کنفرانس، دانشگاه Kasem Bundit
۱۸. مرتضی، حشام (۲۰۰۵). اصول سنتی ساخت و ساز در اسلام. ترجمه ابوالفضل مشکینی و کیومرث حبیبی. ۱۳۸۷. تهران: مرکز مطالعاتی و تحقیقاتی شهرسازی و معماری.
۱۹. مهدی پور، حسین، رشید جعفری، و سید پوران دخت ساداتی (۱۳۹۲). جایگاه جلوخان در معماری مسکونی بومی ایران. مسکن و محیط روستا ۲۲.
۲۰. نادریان، المیرا و تقدیر، سمانه (۱۳۹۲). اصولی برای طراحی فضاهای مسکونی بر اساس بازخوانی آموزه‌های معماری خانه‌های سنتی ایران در راستای پاسخگویی به نیازهای انسان. اولین کنفرانس ملی معماری و شهرسازی اسلامی و ترسیم سیمای شهری پایدار با گذر از معماری ایرانی - اسلامی و هویت گمشده آن زاهدان - موزه صنعت ایران، مرکز انتشارات. چاپ چهارم.
۵. حیدری، پیوسته گر، کیایی (۱۳۹۶). بررسی نقش حیاط در پیکره بندی فضایی مساجد در راستای ارتقاء راندمان عملکردی با استفاده از روش چیدمان فضایی. نشریه هنرهای زیبا - معماری و شهرسازی، ۲۲(۳)، ۹۱-۱۰۴.
۶. خانمحمدی، عظیمی، سیروان، رحمانیانی، حسینی، مختار (۱۳۹۷). مطالعه کمی و کیفی نقش ایوان در خانه‌های سنتی و احیاء آن در کالبد ترانس (مطالعه موردی: آپارتمان‌های میان مرتبه شهر تهران). هویت شهر، ۱۰(۲)، ۲۱-۳۲.
۷. خسروی. ناصر (۱۳۸۶). تاریخچه خانه‌های ایرانی. تهران.
۸. دوستی مطلق. پیوند (۱۳۸۸). بررسی تاریخچه ورودی. معماری و شهرسازی آرمان شهر - ۱۳۸۸ - دوره ۲ - شماره ۲.
۹. دبیا، داراب (۱۳۷۸). حصول زبانی برای معماری امروز ایران. فصلنامه معماری و شهرسازی ۲ (۱۰۳-۹۷).
۱۰. شویلی، فاطمه و نیکروز مبرهن شفیعی (۱۳۹۳). بررسی حیاط مرکزی در خانه‌های تاریخی (خانه‌های تاریخی محله سردره شهر دزفول)، همایش ملی معماری و شهرسازی بومی ایران، یزد، موسسه معماری و شهرسازی سفیران مهرازی، دانشگاه علم و هنر یزد.
۱۱. شهبازی، مجید و پیمان کرامتی (۱۳۹۶). بررسی ویژگی‌های طراحی حیاط خانه‌های سنتی در آب و هوای گرم و خشک، سومین کنفرانس سالانه پژوهش‌های معماری، شهرسازی و مدیریت شهری، شیراز، موسسه معماری و شهرسازی سفیران راه مهرازی.
۱۲. صادقی، عصار، مسائلی، ارشک. (۲۰۱۱). رویکردی نو به برآورد شاخص رفاه در ایران با استفاده از منطق فازی طی سالهای ۱۳۸۵-۱۳۵۳. پژوهش‌های رشد و توسعه پایدار (پژوهش‌های اقتصادی)، ۱۰(۴)، ۱۴۳-۱۶۶.
۱۳. ضرغامی. اسماعیل و پوردیهمی. شهرام (۱۳۸۹). اصول پایداری اجتماعی مجتمع‌های مسکونی از دید جامعه صاحب نظران و متخصصان ایرانی. علوم محیطی، ۸(۴).

Fondo de cultura económica.

27. Baird, G., Leaman, A., & Thompson, J. (2012). A comparison of the performance of sustainable buildings with conventional buildings from the point of view of the users. *Architectural Science Review*, 55(2), 135-144.
28. Coomer, J. C. (1981). Introduction: The Nature of the Quest for a Sustainable Society. In *Quest for a Sustainable Society* (pp. 1-9).
29. Kotler, P. (1974) - atmospherics as a marketing tool-
30. Kopec, D. A. (2006). *Environmental psychology for design*. New York: Fairchild, p. 211.
31. Kopec, D. (Ed.). (2017). *Health and Well-being for Interior Architecture*. Taylor & Francis.
32. Mansour, O. E. (2014). Reflections on The Image of Green Buildings: An Ethnographic Evaluation of a "LEED" Certified Elementary School. Paper presented at the Proceedings of the 6th Annual Architectural Research Symposium in Finland 2014.
33. Rapoport, A. (2000). Science, explanatory theory, and environment-behavior studies. In *Theoretical perspectives in environment-behavior research* (pp. 107-140). Springer, Boston, MA.
- جنوب شرق.
۲۱. نبوی، فائزه و آسیه استادی (۱۳۹۴) سیر تحول الگوی خانه‌های ایرانی: عدم هماهنگی فرم و فرهنگ، اولین همایش ملی معماری ایرانی - اسلامی (سیمای دیروز چشم انداز فردا)، شیراز، شهرداری شیراز و سازمان نظام مهندسی.
۲۲. نقصان محمدی، محمدرضا. ریسمان باف، پریسا. سیاست‌های طراحی ورودی شهرایرانی متاثر از ورودی مساکن قدیمی. مطالعات شهر ایرانی اسلامی، بهار ۱۳۹۴، شماره ۱۹
۲۳. نوربرگ شولتز، کریستیان (۱۳۹۲) مفهوم سکونت. امیر یار احمدی، مترجم. تهران: نشر آگه. نشر اثر اصلی.
24. Awang, M. B. (1996). *Malaysian Household Furniture: A Study of Design Preferences and Consumers' Selection Principles*. UiTM, Shah Alam.
25. Abbaszadeh, S., Zagreus, L., Lehrer, D., & Huzenga, C. (2006). Occupant satisfaction with indoor environmental quality in green buildings. Center for the built environment.
26. Bachelard, G. (2012). *La poética del espacio*.

رابطه سنت و مدرنیسم در شکلگیری بافت شهرها با تاکید بر ابعاد فرهنگی

شهرام باسیتی* - استادیار و عضو هیات علمی گروه علوم اجتماعی دانشگاه پیام نور، ایران، تهران.
مهدی عامری - عضو هیات علمی گروه علوم اجتماعی دانشگاه پیام نور، ایران، تهران.
ام لیلا لشگری - دانشجوی دکتری جامعه شناسی دانشگاه آزاد اسلامی تهران مرکز، تهران، ایران.

The relation between tradition and modernism in formation of urban fabric with emphasis on cultural dimensions; case study: Birjand city

Abstract

The purpose of this paper is to investigate the relationship of tradition and modernity in the formation of qajar s architectural architecture in 1298 - 1344. the necessity of study also lies in the fact that in qajar period, the values and traditions dominating the society have faded to some extent, and the lack of proper understanding of the qajar state from these new historical conditions has led to a change in the society, and the most important of which has been the interaction of tradition and modernity in the society in particular in sociological dimensions. As far as this time, in connection with the principles of traditional architecture and within the structures of a traditional city, the architecture gradually lost its old forms and assumed a western appearance. in this paper , a descriptive - analytical method with data collection tools includes documentary studies and library sources and documents and documents available to the interaction of tradition, modernism in the context of architectural identity of this era. at the end, these developments in the architectural field have been studied and discoveries especially in sociological dimensions are considered in this regard.

Keywords: identity, tradition, modernity, urban fabric and urban architecture, late qajar.

چکیده

هدف از این مقاله بررسی رابطه «سنت و تجدد» در شکلگیری معماری دوران قاجار در سالهای ۱۲۹۸-۱۳۴۴ هجری قمری است. ضرورت تحقیق نیز در این نکته نهفته است که در دوران قاجار، ارزش‌ها و سنت‌های حاکم بر جامعه تا حدودی رنگ باخت و به جای آن، گرایش‌های تجددطلبانه و فرهنگ نوگرایانه برگرفته از غرب اوج پیدا کرد و عدم درک درست دولت قاجار از این شرایط تاریخی جدید موجب شد تا تحول به وجود آمده، همراه با تقابل‌های بسیار صورت گیرد که مهمترین آنها، تقابل سنت و تجدد در جامعه بالاخص در ابعاد جامعه شناختی بوده است؛ چنانچه معماری نیز که تا این زمان، در ارتباط با اصول معماری سنتی و در قالب ساختارهای یک شهر سنتی شکل گرفته بود، به تدریج فرم‌های کهن خود را از دست داد و ظاهری غربی به خود گرفت. لذا در این مقاله از روش توصیفی-تحلیلی با ابزار گردآوری داده مشتمل بر مطالعات اسنادی و منابع کتابخانه‌ای و اسناد و مدارک موجود به برهمکنش سنت، مدرنیسم در قالب هویت معماری این دوران پرداخته شده است. در پایان نیز این تحولات در حوزه معماری مورد بررسی قرار گرفته و یافته‌هایی به تفصیل بالاخص در ابعاد جامعه شناختی در این رابطه مورد توجه قرار گرفته است.

واژگان کلیدی: هویت، سنت، تجدد، بافت شهری و معماری شهری، اواخر قاجار.

در معماری است در دیدگاه معماران ایرانی بازتابی خاص داشته؛ چنانچه در رابطه با مقوله «رابطه سنت و نوآوری»، شیخ زین الدین چنین اشاره می‌کند: «نوآوری و آزادی و خلاقیت که در جهت تعالی اثر کار کرده اند، قصدشان یکسره برهم زدن نبوده است. بلکه گشودن راهی دگر را که نظری هم به گذشته داشته باشد، وجهه همت خویش قرار داده اند (در اثری مانند مسجد سید اصفهان دیده می‌شود به خصوص در نماهای اطراف حیاط خود و یا مسجد و مدرسه آقا بزرگ در کاشان» (شیخ زین الدین، ۱۳۷۸، ص ۱۶۹). در هر حال، در دوره سوم قاجاریه (۱۲۹۸-۱۳۴۴ هجری قمری)، «مهمترین واقعه تاریخی برخوردار قهر آمیز سنت و تجدد و یا به عبارتی وقوع انقلاب مشروطه است. زمینه این برخورد، جنگها و منازعات با اروپاییان و همچنین افزایش مراودات با این کشورها و ورود مصنوعات و امکانات مدرن و در عین حال ارائه شدن نظرات جدید در مورد نوع حکومت و دولت مدرن بود» (قبادیان، ۱۳۹۲، ص ۹۰). بر این اساس در این مقاله به این موضوع پرداخته می‌شود که «رابطه سنت و تجدد در شکل گیری بافت شهری و معماری دوره سوم عهد قاجار» چه بوده و تحولات آن در شهر بیرجند چه ابعادی را شامل می‌شود؟

مبانی نظری

هویت

«هویت» در ریشه لاتین به معنای تشابه و تداوم است، یعنی در آن هم اشتراک وجود دارد هم استمرار، به عبارتی آنچه در طول تاریخ ثابت و مشترک مانده و تحول و دگرگونی تاریخی روی آن اثر نگذاشته است. اما نباید ماهیت پارادوکسی هویت را نیز فراموش کرد؛ بدین معنی که هویت بطور همزمان حامل یک عنصر «ایستا و پویا» است، از یک سو رجوع به مفهوم هویت بیانگر استمرار و تداوم تاریخی است، اما از سوی دیگر نباید این واقعیت را نادیده بگیریم که هویت دائماً در معرض فرآیند بازتعریف و بازتولید است. بدیهی است از نقطه نظر واژه‌شناسی هویت مترادف تاریخ قلمداد می‌شود. مثلاً وقتی از شهری بی هویت یا بافتی سخن به میان می‌آید، منظور آن است که نشانه‌ای از گذشته را در خویش ندارد و یا به عبارتی

تغییر انسان و هویت جامعه به معنای تغییر ارزشها و هنجارهای اجتماعی است که رفتار و گرایشهای جامعه را تغییر می‌دهد. این تغییر باعث تحول دائمی معماری شده؛ به طوری که دیده می‌شود «ارزشهای معماری دیروز» تبدیل به «ضد ارزشهای امروز» می‌شوند که از مهمترین موضوعات و دغدغه‌های معماران، جامعه‌شناسان و اربابان نظر در حوزه معماری و شهرسازی است. جامعه‌شناسی بالاخص در مقوله «هویت» و تغییرات ماهیتی، مبحثی است که به عینیت توجه می‌کند و یک پدیده کلی و جامع است که از واقعیات به ذهنیات می‌رود. این مهم در دوران قاجار تحولات عمده‌ای بر اساس زیرساختهای فرهنگی و جامعه‌شناختی در بافت شهرها و معماری صورت داده است که باعث دگرذیسی و تغییرات عمده کالبدی از «صور شکلی» تا «محتوایی» در بطن معماری و شهرسازی این دوران شده است. از سویی دیگر، اندیشمندان و نویسندگان گوناگون، هر یک دلایلی را برای ورود اندیشه‌های جدید غربی و تأثیرگذاری آن بر سنت‌های معماری و شهرسازی دوران قاجار بالاخص عهد سوم، بیان کرده اند که از جمله آنها می‌توان به «فرهنگ ناپخته سلسله قاجاریه و رکود اقتصادی» (پوپ، ۱۳۸۷، ص ۱۴۱۱)؛ «بازگشت تحصیل‌کردگان اروپا رفته به ایران و اجرای معماری کارت پستالی توسط آنان» (قبادیان، ۱۳۸۳، ص ۶۸)، «ارتباط بیشتر ایران با اروپا» (نصیری انصاری، ۱۳۵۰)؛ «اعمال نفوذ بیگانگان و تبلیغات آنها» (پیرنیا، ۱۳۶۹، ص ۲۷۰)؛ «سفر به اروپا و همراه آوردن آثار هنری آنان» (صارمی و رادمرد، ۱۳۷۶، ص ۱۴۲-۱۴۳)؛ «احساس حقارت و عقب ماندگی در مقابل برتری‌های علمی و فنی و هنری غرب» (نوحی، ۱۳۷۴)؛ «شیفتگی در مقابل مظاهر معماری مدرن و کارایی بهتر شیوه‌های جدید غربی» (قبادیان، ۱۳۸۳، ص ۲۲۶)؛ «حضور معلمان و مهندسان و معماران اروپایی در مدرسه دارالفنون» (حبیبی، ۱۳۷۸، ص ۲۳۸) و همچنین معرفی «شیوه‌های شهرسازی غربی و گونه‌های جدیدی از سبک‌های معماری و تزئینات متداول آن زمان اروپا توسط مهندسان غربی» اشاره کرد (پاکدامن، ۱۳۷۳، ص ۵۴). این موارد که نشانگر نوعی حرکت از سنت به مراتب نوآوری مدرنیستی

هیچ گونه رابطه‌ای با گذشته از آن برداشت نمی‌شود.^۱ گرچه تعاریف متفاوتی از فرهنگ‌گرایی وجود دارد،^۲ در اینجا به چند تعریف از صاحب‌نظران این رشته و به تحلیل این دیدگاه‌ها پرداخته می‌شود. صاحب‌نظران چندفرهنگی‌گرایی، «فرهنگ‌گرایی» را ناظر بر هرگونه تفاوت و هویت نمی‌داند بلکه آن دسته از تفاوت‌ها و هویت‌ها را شامل می‌شود که ریشه در فرهنگ- به معنی مجموعه عقاید و اقداماتی که گروه‌ها و مردم خویش‌فهمی، جهان‌فهمی و زندگی فردی و جمعی خود را با آن‌ها سازمان می‌دهند- دارد. این تنوع فرهنگی در یک نظام معنایی و مشترک و تاریخی ریشه دارد. بنابراین وی چندفرهنگ‌گرایی راهی به تنوع فرهنگی یا تفاوت‌های مبتنی بر فرهنگ و نه هر تفاوتی قلمداد کرده است. لذا وی تنوع فرهنگی در جوامع مدرن را بر پایه سه نوع تنوع تشریح کرده است:

۱. «تنوع نگرشی»: زمانی که برخی اعضای جامعه نسبت به اصول و ارزش‌های فرهنگ حاکم به شدت منتقد بوده و درصددند ارزش‌های دیگری را جایگزین آن نمایند؛ و
۲. «تنوع خرده فرهنگی»: که اعضای چنین فرهنگی ضمن اشتراک ارزشی و معنایی با

فرهنگ مسلط در تلاشند تا در چهارچوب همان «فرهنگ فضایی»، فضایی برای سبک زندگی متفاوت یا ساختار خانوادگی نامتعارف ارائه کنند؛

۳. «تنوع انجمنی یا جامعه‌ای»: شامل گروه‌هایی در جوامع مدرن توأم با نوعی خودآگاهی و اجتماعات کم و بیش سازمان یافته است که بر طبق سیستم اعتقادی و عمل خاص خود زیست می‌کنند.^۳

جدول ۱. رابطه با هویت با انسان زیسته در تاریخ، ماخذ: جوادی و دیگران، ۱۳۹۴، ص ۱۴۷.

مولفه‌های مشترک انسان جامعه سنتی و مدرن	انسان زیسته در جامعه سنتی	انسان زیسته در جامعه مدرن
هستی و غایت جهان	یک مبدأ و یک مرکز متمثل بر کمال، پاک، ازلی و تمامیت	برهه‌ای میان تولد و مرگ بدون هیچ غایت و فرجام و وعده و معاد
اهداف زیست	دست‌یابی به بهشت موعود و جهان غیر مادی	کام گرفتن از جهان مادی (زیرا هدفی جز آن نمی‌شناسد)
اصول زیست (شخصیت و هنجارهای اجتماعی)	برروی از اصول الهی با سمت و سوی، امیخته به ریاضت‌ها، رعایتها، خودداری‌ها و بردباری‌ها	برروی از اصول مطلق با توافق انسان‌ها و تابع قراردادهای اجتماعی و عدم اعتقاد به ریاضت، عقوبت
هویت	ذات الهی مقدم بر وجود انسان + هویت در جامعه سنتی واحد پایدار و الهی (ایمان به غیب)	وجود انسان مقدم بر هر بدیده‌ای + هویت در جامعه مدرن متکثر و اکتسابی
هویت معماری	مظهر و محل تجلی اصول پایداری نظیر: وحدت، حکمت، صداقت، قناعت و موارد مشابه	مظهر اصول پویا، متکثر و گذرای عصر جدید نظیر: اختلاط‌ها و غیره

۱. این همان دیدگاهی است که فوکو برای چپستی هویت در معنای نوین آن با شعار «ما باید سرپیچی کنیم از آن چیزی که هستیم» بیان کرده است. اما، هویت برای انسان سنتی (مذهبی) در یک بافت سنتی، باوری است که به مدد ایمان به غیب شکل می‌گیرد و سازنده و پردازنده پندار، کردار و رفتار اوست، در حالی که انسان مدرن (سکولار) خود به مدد خود هویت خویش را می‌سازد. هویت در جامعه سنتی، واحد و الهی و در جامعه مدرن متکثر و اکتسابی است. در یک نگاه سنتی هویت انسان مقدم بر وجود اوست و در نگاه مدرن وجود انسان مقدم بر هویت اوست می‌باشد.

۲. «والرشتاین» در مقاله‌ای تحت عنوان «فرهنگ و میدان جنگ ایدئولوژیکی نظام جدید جهانی» که در سال ۱۹۹۹ منتشر کرد، فرهنگ را گسترده‌ترین مفهوم در علوم اجتماعی بیان کرد. از نظر وی لغت فرهنگ طیف وسیعی از معانی را شامل می‌شود و شاید بتوان گفت منبع خیلی از مشکلات هم می‌باشد. از نظر وی بر طبق دیدگاه انسان‌شناسان می‌توان گفت همه افراد دارای یک سری خصیصه‌ها و ویژگی‌های مشترک می‌باشند، برخی از افراد دارای خصیصه‌های مشترکی با برخی دیگر از افراد می‌باشند و همه افراد، یک سری خصیصه‌ها و ویژگی‌هایی را دارا می‌باشند که با خصیصه‌های هیچ‌کس یکسان نیست. می‌توان یک مدل را ارائه نمود که دارای سه وجه می‌باشد: «۱. ویژگی‌های عام که همه افراد واجد آن می‌باشند؛ ۲. مجموعه‌ای از ویژگی‌ها که باعث می‌شود شخص عضو یک گروه تعریف بشود (به خاطر داشتن یک سری ویژگی‌های مشترک با اعضای آن گروه)؛ ۳. ویژگی‌هایی که مختص خود فرد می‌باشد.»

۳. به نظر برخی فرهنگ‌گرایی با تمرکز بر مقوله فرهنگ، هم به شیوه‌های روابط متقابل و تعامل فراملی بین فرهنگ‌های دو یا چند کشور و هم به طور خاص به هویت‌های چندگانه و متکثر در درون مرزهای یک ملت واحد دلالت دارد؛ لذا با ابتدای تعریف خود بر رابطه حوزه عمومی و خصوصی معتقدند که چندفرهنگ‌گرایی در جامعه‌ای متضمن برابری فرصت ایجاد می‌شود؛ جامعه‌ای که در حوزه عمومی بسیط و یکپارچه، اما در موضوعات و مسائل خصوصی و جامعه‌ای متنوع می‌باشد. بنابراین می‌توان گفت در مجموع فرهنگ‌گرایی مبارزه برای به رسمیت شناختن شدن و مسئله تنوع و تکثر فرهنگی- هویتی و نسبت آن با هویت جامعه‌ای و حقوق اقلیتها و سیاستگذاری عمومی است. اما مسئله مهم دیگر در خصوص فرهنگ‌گرایی منشا و منبع آن است. برخی معتقدند که سه عامل در پیدایی چندفرهنگ‌گرایی دخیل بوده است: مهاجرت بین‌المللی بعد از جنگ جهانی دوم به کشورهای غربی و در پی آن تغییر ترکیب انسانی این جوامع، فرایند جهانی شدن و اهمیت‌یابی عنصر فرهنگ از دهه ۷۰ به بعد و رواج مکاتب نوین فکری همانند جامعه‌گرایی و رهیافت‌های متعدد آن به شمار می‌روند.

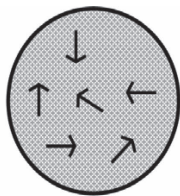
جدول ۲. فراتحلیل نظریات هویت در دوره های تاریخی؛ ماخذ: مهدوی نژاد، ۱۳۸۹؛ بنقل از: فیضی و اسماعیل دخت، ۱۳۹۴، ص ۱۸۳.

تیبین معنای هویت	پیش از مدرن	مدرن	پست مدرن
جامعه	قوانین جامعه	قرارداد اجتماعی مبنی بر نظر اکثریت	قرارداد شخصی مبنی بر نظر فرد
	هدف انسان	یافتن هویت ویژه واحد برای جهان	یافتن هویت ویژه متکثر برای خویشتن
	رویکرد کلی نسبت به هویت	خدایی بودن	یکی بودن اجباری
معماری	دیدگاه نظری نسبت به هویت	واحد و اکتسابی	متکثر و اکتسابی
	مبانی نظری معماری	جهان بینی سنتی و پایبندی به ارزش‌های معنوی و اصل نظم در بینظمی	عملکرد کربایی
	طراحی معماری	معماری منسجم مبتنی بر اصل وحدت در عین کثرت متأثر از محدودیت‌های اقلیمی و فنی	ساخت بناهای هم شکل و هندسی طبق استانداردها
شهر	ویژگی سبکی	بهره گیری از طاق و قوس، گنبد و مناره به معنی ترجمان فناوری ساخت در آن دوران	بهره گیری از تکنولوژی و ساخت و ساز صنعتی
	تعبیر مردم از معماری شهر	همگرا (در مقیاس خرد)	همگرا (در مقیاس کلان)
	ویژگی شهر	معماری ما در مقیاس خرد	معماری ما در مقیاس کلان
هویت در معماری	هویت ثابت و منطقه شمول	هویت ثابت و جهان شمول	هویت متکثر

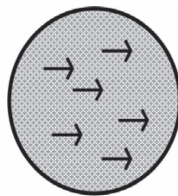
هویت فرهنگی

معماری را همان ارزش‌هایی رقم می‌زند که تنها در بستر ابنیه سنتی ادراک می‌شود، چرا که معماری به آن دلیل شکل می‌گیرد تا ارزشها را در خویش بپروراند و صورتی کالبدی بر آنها متصور شود که اگر چنین نبود و معماری سنتی ایرانی فاقد ارزش می نمود، معماری ابنیه کهن چیزی بیشتر از جز مشتکی خشت و خاک نمی‌نمود. هنر ایرانی، هنری سرشار از نبوغ اصیل ایرانی است و قومی که چنین هنری را بوجود می آورد، می بایست غریزه و نبوغی از آن خود داشته باشد و هنرش نیز نمی تواند تنها تلفیقی از عناصر برگرفته از فرهنگهای دیگر باشد (حقیقت، ۱۳۶۹، ص ۱۰).

در فرهنگ معین واژه هویت به معنی: آنچه که موجب شناسایی شخصی باشد، یا آنچه که باعث تمایز یک فرد از دیگری باشد آورده شده است. به تعبیر ویلیام هانوی، ما تا ندانیم که بودیم، نمی‌توانیم بدانیم که هستیم، یعنی شناخت هستی ما درگرو شناخت تاریخی ماست و تا ندانیم که چگونه به جایی که هستیم رسیده‌ایم نمی‌توانیم بدانیم که کجا می‌رویم. اما هویت در نگرش کلان به معنای تشخیص، هستی و وجود و آنچه موجب شناسایی شخصی باشد [همچون شخصیت یا کیفیت] است و بیانگر ویژگی‌های هر فرد یا پدیده‌ای می‌باشد. «صدرالمتألهین» در این مورد معتقد است: «هویت هر موجودی عبارت است از نحوه خاص وجود او و در انسان هویت واحده است که متشان به شئون مختلف می‌شود. انسان‌ها را مشخصاتی هست که به واسطه آنها هریک از دیگری متمایزند و تا آخر عمر وحدت شخصیت در آنها باقی است و به آن هویت گویند» (حجت، ۱۳۸۴، ص ۵۷). «هویت» را نیز الگوهای رفتاری منحصر بفردی می‌دانند که سرچشمه معنا و تجربه برای مردم است (کاستلز، ۱۳۸۰، ص ۲۲) و بر این اساس برای مردمی که از زمینه فرهنگی دیگری هستند، بیگانه می‌نماید (گیدنز، ۱۳۷۹). هویت، خاص ذات احدیت است و مراد از ذات، آن امر ثابت است و در مقابل غیریت، مطرح می‌شود (داوری اردکانی، ۱۳۷۵). کالهن نیز در باب هویت، می‌گوید: «هیچ مردم بی نامی را نمی‌شناسیم، هیچ زبان و فرهنگی سراغ نداریم که بین خود و دیگری تمایز برقرار نساخته باشد، نوعی از شناسایی خویشتن که همواره نوعی ساختن محسوب می‌شود، صرفنظر از اینکه تا چه حد همچون یک کشف احساس شود» (کاستلز، ۱۳۸۰، ص ۲۳). هویت فرهنگی

هویت فردی - جامعه مدرن
(واگرایی در کالبد و رفتار)

هویت جمعی - جامعه سنتی
(همگرایی در کالبد و رفتار)

نمودار ۱. تعریف هویت در جوامع مدرن و سنتی، ماخذ: حجت، ۱۳۸۴، ص ۵۷.

جدول ۳. نگرشها در شکلگیری هویت، شخصیت و محیط؛ ماخذ: پورجعفر و دیگران، ۱۳۹۰، ص ۱۳.

شکل‌گیری شخصیت و هویت فردی		
دیدگاهها	نظریه‌پردازان	نوع نگرش
هویت محصول جنبه‌های درونی - غریزی	فروید، بونگ، ماری	سوزه شکل‌دهنده به ایزه
هویت محصول محیط مادی و اجتماعی	اریک فروم، سولویان	ایزه شکل‌دهنده به سوزه
تعادل میان محیط درون و بیرون	ادلر، هورنای، مورفی	توازن سوزه و ایزه

در اجتماعی که دارای ساختار هنجارمند است، فرد از طریق اجتماعی شدن می‌آموزد که در موقعیت‌های گوناگون چه الگوهای رفتاری پذیرفتنی است و تفاوت میان الگوهای رفتاری شایسته و الگوهای رفتاری ناشایست چیست. «نظارت اجتماعی در واقع به بسط فراگرد اجتماعی شدن اطلاق می‌شود. این نظارت به روش‌ها و وسایلی مرتبط است که در جامعه به کار بسته می‌شوند تا افراد را وا دارند که خودشان را با چشم‌های یک گروه یا جامعه خاص تطبیق دهند. به گفته گیدنز (فرهنگ) به شیوه زندگی اعضای یک جامعه معین - عادات و رسوم آنها، همراه با کالاهای مادی که تولید می‌کنند - مربوط می‌شود. (جامعه) به نظام روابط متقابل اطلاق می‌گردد که افرادی را که دارای فرهنگ مشترکی هستند به همدیگر مربوط می‌سازد» (گیدنز، ۱۳۸۶، صص ۵۵-۵۶).

هویت معماری

«هویت و معماری» دو مقوله جدایی‌ناپذیر و تاثیرگذار و متأثر از یکدیگرند. مباحث مرتبط با هویت بیشتر در مباحث جامعه‌شناسی مورد بررسی قرار می‌گیرد. اما به هر روی با توجه به تاثیر معماری بر هویت، از جمله دغدغه‌ها و دل‌مشغولی‌های جامعه معماران و دانشجویان حال حاضر این رشته در ایران محسوب می‌شود. در عرصه معماری بحث از هویت، تقلید از آثار گذشته را به ذهن متبادر می‌کند در حالی که هویت با تقلید از گذشته متفاوت است چرا که در بهره‌گیری از آثار گذشته اگر اشکال و فرمها به طور خلاصه و جسد گذشته تکرار شوند نامی جز واپسگرایی را نخواهند یافت (نقی‌زاده، ۱۳۷۹، ص ۹۰). مفهوم «هویت معماری» ارتباط تنگاتنگی با «اصالت معماری» دارد؛ چنانچه بنیاد دیدگاه‌های اصالت به یونان کهن

می‌رسد و در معنی اصالت سازگاری با طبیعت درونی خود است. همه ما با طبیعت درونی خود به یک میزان سازگاری نداریم، یا به یک اندازه اصیل و منسجم نیستیم و باید پذیرفت که هیچ سیستمی نمی‌تواند با نسخه‌برداری از معیاری بیرونی و تحمیلی، درباره اینک چه باید باشد، به سازگاری بیشتری با خود نایل شود و به اصالت دست‌یابد (نقی‌زاده، ۱۳۷۹، ص ۳۹). «هاشم هاشم نژاد»، ابداع و نوگرایی را از ویژگیهای معماری ایران می‌داند؛ آنجا که در مقاله «جست و جوی ضرایب نهفته در میراث کهن» می‌نویسد: «معماری ایرانی دارای ویژگی‌هایی است که در مقایسه با معماری کشورهای جهان از ارزش و رمز و رازی مختص به خود برخوردار است... طراحی متناسب، هندسه‌ای بدیع، تناسباتی موزون، سازه‌هایی دقیق و خلاقیت‌هایی نو و بالاخره تزییناتی گوناگون...» (هاشم نژاد، ۱۳۷۴، ص ۴۵). «داراب دیبا» نیز در مقاله «حصول زبانی برای معماری امروز ایران»، «ابداع و نوگرایی را لازمه معماری می‌داند: «طراحی در ایران، نیاز به پژوهش، عشق، اصالت و جوی، هوش و نوآوری و خلاقیت دارد. برای دسترسی به این زبان و بیان معماری جدید به برقراری ساختاری مفهومی نیاز است که در آن عناصر و کلمات بیانی، همان سطوح و احجامی اند که این کلیت ترکیبی را انتقال می‌دهند.» (دیبا، ۱۳۷۸، ص ۳۱). فلامکی در کتاب «شکلگیری معماری در تجارب ایران و غرب» در زمینه ابداع چنین می‌آورد: «معمولاً هر معماری به پیوند دادن و جدا کردن و ترکیب کردن و تقدم و تاخر بخشیدن به فضاهای کالبدی اندیشه می‌کند اگر نتواند به ابداع در سطح کاربردی بنا دست یابد، به کمال نمی‌رسد.» (فلامکی، ۱۳۸۵، ص ۳۴۶).

جدول ۴. نحله‌های نقد و کانون‌های معنایی آن در طراحی معماری؛ ماخذ: مهدوی نژاد، ۱۳۸۹، ص ۷۵.

نحله‌های نقد	کانون توجه	ویژگی آموزشی در طراحی معماری	گروه نماینده
کلاسیک	نشانه‌ها و رمزگان	شناخت اجزا و نقش مایه‌های فرهنگی	اغلب شیوه‌های سنتی
رومانتیک	اهداف و شخصیت معمار	ایده‌های معنوی و تقویت نیت سازنده	اغلب شیوه‌های مدرن
فرمالیسم	فرم بنا و تناسب بصری	تقویت توانمندی در خلق تناسب چشم‌نواز	فرمالیست‌های روسی
زمینه‌ای	طبقه مخاطب و اقتصاد	توجه به مردم و مقاومت در برابر تبلیغات تجاری	مارکیست‌ها و فمینیست‌ها
پدیدارشناسانه	بر دلت‌های مخاطب	استفاده از نظرات مردم و استفاده کنندگان از بنا	شیوه‌های پست مدرن
رسانه‌ای	روش ساخت بنا	هویت خلاقیت در انتخاب روش و تکنولوژی ساخت	اغلب شیوه‌های جدید

برهمکنش هویت سنتی و تجدد در بافت شهرها و معماری شهری

شیخ زین‌الدین در مقاله «فرم در معماری» پیرامون برهمکنش سنت و تجدد در شهرسازی و معماری اشاره می‌کند: «نوآوری و تعامل آن با مضامین سنتی گاه از قالب‌های متداول می‌گذرد و چیزهایی را که با سنت قرباتی ندارند، می‌آفرینند؛ این‌ها تناقضی ندارند و انضباط و روش مندی دشمن خلاقیت نیست و عدول از سنت هم همواره دلیل بی‌ارزشی و آشوب طلبی نیست» (شیخ زین‌الدین، ۱۳۷۸، ص ۱۶۹). «علی‌اکبر صارمی» نیز در مقاله «جایگاه معماری ایران در جهان امروز» در رابطه با چگونگی و التزام تحقق‌پذیری نوآوری در اثر معماری و مقوله سنت کهن در معماری و شهرسازی، چنین اشاره می‌کند: «یکی از آگاهی‌های اساسی معمار امروز، داشتن حساسیت به این امر است که چه چیزی به صورت مد روز مطرح شده و عمری کوتاه دارد و چه چیزی ماندگارتر و بادوام‌تر از کلیشه‌های رایج است؛ مواردی که نمونه‌های آن در همه جا پراکنده اند و می‌تواند با کمی دقت آنها را شناخت. سوال بعدی که بلافاصله مطرح می‌شود این است که گام بعدی معماران اگر بخواهند در دام کلیشه‌ها (اعم کلیشه‌های تاریخی و یا امروزی) نیفتند، چیست؟ در این جا تنها راهی که ظاهراً باقی می‌ماند، خلق فضاها و فرم‌های جدید است، ولی آیا چنین چیزی امکان‌پذیر است که هریار و در هر اقدام طراحی، اعم از پروژه مدرسه‌ای و یا کار حرفه‌ای، دست به خلاقیت جدید زد؟ آیا در جهان کنونی زمینه‌ای وجود دارد که هر معمار به تنهایی بتواند نظریه خود را خلق کند و معماری خود را بسازد؟» (صارمی، ۱۳۷۶، ص ۱۳-۱۹).

معماری، همانند برخی از دیگر هنرها و پدیده‌های اجتماعی در ایران تا اوایل دوره قاجار به‌طور عمده از عوامل و پدیده‌های درونی جامعه تأثیر می‌پذیرفت و تحول و تطور آن به‌صورت درون‌زا، از آهنگی کند و هم‌آهنگ با سایر پدیده‌های هنری و اجتماعی برخوردار بود. از دوره قاجار در پی‌آمدوشد سفرها و هیئت‌های سیاسی، اقتصادی و در مواردی کمیسیون‌های مذهبی اروپایی، روسی و هیئت‌های عثمانی به ایران، به‌تدریج برخی عناصر و خصوصیات معماری ایرانی به تقلید از سرزمین‌های مزبور و به‌ویژه اروپا دگرگون شد. آشنایی با بعضی از هنرهای اروپایی مانند نقاشی و اقتباس از آن از دوره صفویه آغاز شد، اما در آن دوره هنر معماری از غرب چندان اثر

نپذیرفت، در حالی که اقتباس از معماری اروپایی در دوره قاجار به صورت‌های گوناگون از جمله اقتباس برخی از عناصر تزئینی مانند نقوش سرستون‌ها یا نقوش تزئینی بالای سردر ورودی‌ها تا اقتباس از بعضی عناصر معماری مانند ستوری‌ها و فرم پنجره‌ها و حتی در مواردی اقتباس کامل ترکیب حجمی و عناصر یک ساختمان صورت می‌گرفت. بنابراین تقلید از معماری اروپایی و روسی از دوره قاجار به‌صورت آشکار و ملموس در ایران آغاز شد و همراه با تحولات و دگرگونی‌هایی که در سایر ارکان و پدیده‌های اجتماعی ایران مانند عرصه‌های سیاسی و حکومتی رخ داد، ادامه یافت. این اقدام غالباً نوعی تجددخواهی و پیشرفت به‌شمار می‌رفت. در متون دوره قاجار به این موضوع با دیدگاهی مثبت توجه شده است. برای نمونه می‌توان به مطلب روزنامه شرف و شرافت درباره عمارت خوابگاه که در مجموعه ارگ تهران بود، توجه کرد. در این روزنامه چنین نوشته شده است: «این عمارت مبارکه به وضع و طرح یکی از عمارات بسیار خوب فرنگستان است. این عمارت بدیع‌الوضع خوابگاه

۴. هرچند معماران دوران مدرنیسم در تهران تا حد زیادی مدیون کارکردگرایی معماری اروپایی هستند، آغاز غربی شدن معماری اروپایی در تهران را می‌توان حدوداً سال ۱۳۲۵ و ساختن وزارت مالیه به وسیله فروغی دانست. نمای اصلی این بنا به سبک بوزار است و جناحهای ساختمان کاملاً سبک مدرن دارند. به دنبال ساخته شدن این بنا چندین بنای مدرنیستی برای اداره رایو و ایستگاههای قطار و نیز ادارات و بانکها طراحی شد. بدین ترتیب بود که سیحون باک سپه مرکزی را با بتن و بدون تزئینات طراحی کرد (۱۳۳۲)؛ فروغی و غیثی ساختمان مدرنیستی مجلس سنا را طراحی کردند (۱۳۳۸) و ساختمان مرکزی شرکت ملی نفت ایران در سال ۱۳۴۰ بر اساس طرحهای اتحادیه و فرمانفرمایان ساخته شد. ساختمان شرکت ملی نفت ایران که تکنولوژی دال بتنی ساخته شده بیش از هر بنای دیگری تجسم پیروزی سبک بین‌المللی است که در سالهای بعد در ساختمان ادارات بی شماری به کار گرفته شد. زیباشناسی کارکردی و مهندسی در سازه‌هایی چون استادیوم ورزشی فرح آباد کار درویش (۱۳۴۵) نیز به چشم می‌خورد و تالار رودکی هم به سبک مدرنیستی توسط آفتان‌الدیان طراحی شد و در سال ۱۳۴۶ بنای آن به پایان رسید؛ البته در پرداختهای فضای داخلی این بنا از موتیفهای زیگورات استفاده شده است وزارت کشاورزی (فرمانفرمایان ۱۳۴۵) هم ادامه‌دهنده همان سبک بین‌المللی است که ویژگی اصلی این بنا هاست. مشابه این سازه‌ها را در پایتخت‌های متعددی در جهان می‌توان یافت اما آنها را معماران تحصیلکرده غرب در تهران ساخته بودند. سبک بین‌المللی در آن دوره رواجی تام داشت و فرم از کارکرد تبعیت می‌کرد و روزبه‌روز بر تعداد بناهایی که به زیبایی شناسی مهندسی وفادار بودند افزوده می‌شد اما در همان زمان روند دیگری داشت در کنار روند بالا ظهور می‌کرد که همانا به دست دادن تعبیری دوباره از میراث معماری ایران در سازه‌های مدرن بود که معماران ایران تحصیلکرده وطن و خارج از کشور طراحی می‌کردند.

که عمارت مجرد منفردی است، مایل به طرف شمالی حیاط حرم‌خانه مبارکه بنا شده و چهار طرف آن مفتوح و منفصل از ابنیه دیگر است.» تقلید از معماری اروپایی و روسی در دوران رضاشاه نیز ادامه یافت و بناهای متعددی با طرح‌های کاملاً غیر ایرانی طراحی و ساخته شدند. ساختمان تلگراف‌خانه و عمارت بلدیه در میدان توپخانه و عمارت پیرامون میدان حسن‌آباد از نمونه‌های چنین اقتباس‌هایی هستند. به عبارت دیگر نه تنها فضاهای معماری، بلکه بسیاری از انواع فضاهای شهری نیز از این تحول و دگرگونی تأثیر پذیرفتند. در این دوره گرایش خاصی در معماری ایرانی پدید آمد که آن را غالباً سبک ملی یا نوعی باستان‌گرایی دانسته‌اند. این گرایش به سبک شکل گرفتن نوعی ناسیونالیسم در ایران که از احساسات ملی‌گرایانه پدید آمده در منطقه نیز تأثیر پذیرفته، شکل گرفت و بازتاب آن در معماری به صورت سبکی بروز کرد که در آن از عناصر معماری باستانی ایران استفاده می‌شد. ساختمان شهربانی کل کشور که در آن از ترکیب حجمی، سرستون‌ها و کنگره‌های تخت‌جمشید استفاده شده و نیز ساختمان بانک ملی در خیابان فردوسی از نمونه‌های این نوع بناها به‌شمار می‌آیند. ایوان مدائن نیز از عمارت‌هایی بود که در مواردی مورد اقتباس قرار می‌گرفت. ایوان و طاق عظیم آن در موزه ایران باستان مورد تقلید قرار گرفت و آندره گدار این موزه را با نوعی توجه به معماری باستانی طراحی کرد.^۵

۵. از سال ۱۳۵۰ به بعد که معماری مدرن سالهای آخر خود را می‌گذراند و اصولاً در این معماری نیز یک جریان تاریخ‌گرا پدید آمده بود چنانچه قبلاً ذکر شد چند معمار ایرانی نیز کوشیدند آثاری در پیوند با معماری گذشته ایران پدید آوردند که کیفیت بالاتری از آثار مشابه به پیش داشت لکن این آثار نیز روح و اصول معماری ایران را به درستی درک نکرده بودند و به خصوص اینکه در یک مرحله تکاملی نسبت به معماری گذشته ایران قرار نداشتند. معماری این دوره با استفاده از تکنولوژیهای مدرن ساخت و زیبایی‌شناسی مدرنیستی درصد برآمدند تا تعبیری دیگری از معماری سنتی ایران به دست دهند شاید برجسته‌ترین بنا در میان نخستین بناهای به سبک مدرن ایرانی بنای یاد بود میدان آزادی باشد که امانت آنرا در سال ۱۳۵۰ طراحی کرد. طرح این بنا که به شکل تاق پیروزی ساخته شده از تاق کسری در تیسفون الهام گرفته که با بیانی مدرن با موتیفهای اسلامی همراه شده است. در همین زمان «سردار افخمی» و شرکا تئاتر شهر (۱۳۵۰) را ساختند و الهامبخش داض در طراحی موزه‌های هنرهای معاصر (۱۳۵۶) نیز معماری بوی کویر بود. طراحی مرکز بین‌المللی پژوهش مدیریت را اردلان در سال ۱۳۵۹ انجام داد که نقطه حرکتش معماری شهرهای کویری بود و در ساختمان (۱۳۵۹) امانت هم تعبیری دوباره از بازار دیده می‌شود این بنا در حال حاضر محل سازمان میراث فرهنگی است. این روند به کارگیری معماری سنتی ایران در پلان، نما، تزئینات

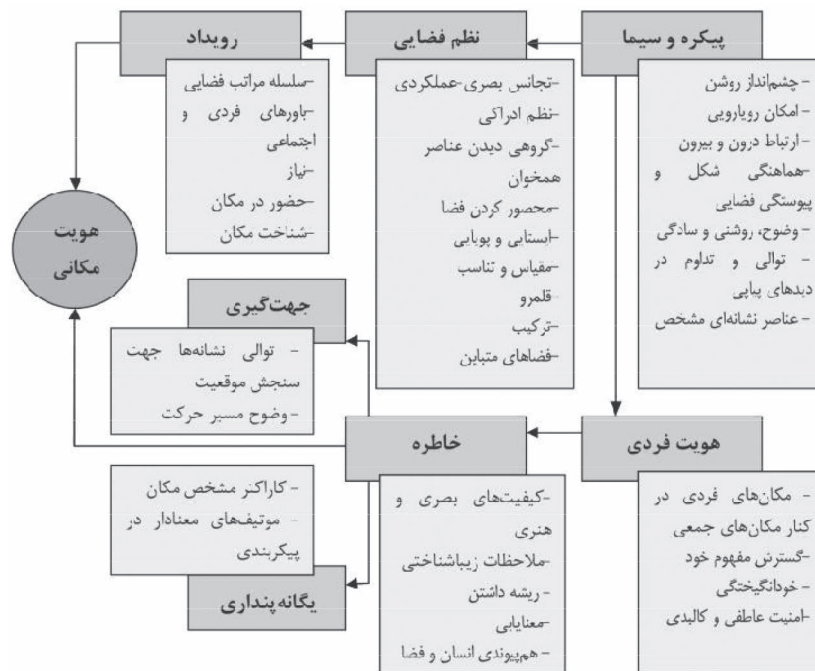
جدول ۵. الگوی تبیین هویت معماری بر اساس تعامل نوآوری و عنایت به گذشته؛ ماخذ: مهدوی نژاد و دیگران، ۱۳۸۹، ص ۱۱۳.

عوامل مبین هویت معماری		نوآوری (تحول)	
		پائین	بالا
عنایت به گذشته (تداوم)	پائین	معماری زودگذر	معماری نکتولوژیک
	بالا	معماری تقلیدی	معماری با هویت پیشرفته

به این ترتیب ملاحظه می‌شود که ملی‌گرایی در معماری با توجه به سبک‌های باستانی تنها به معماران ایرانی منحصر نمی‌شد، بلکه به سبب تمایلات اجتماعی موجود و به ویژه گرایش حکومت وقت به نوعی وطن‌گرایی ناسیونالیستی، معماران غیرایرانی مانند آندره گدار، «ماکسیم سیرو» و «لئون مارکوف» نیز غالباً در آثار خود از معماری باستانی ایران الهام می‌گرفتند. در کنار دو گرایش مزبور (تقلید از بناهای کلاسیک یا نئوکلاسیک اروپایی و ملی‌گرایی) می‌توان به دو گرایش عمده دیگر توجه کرد. نخست تداوم معماری سنتی ایران که به‌ویژه آن را در بناهایی آیینی، مانند مساجد و مزارها می‌توان مشاهده کرد و سپس به معماری مدرن که در بعضی از ساختمان‌های اداری و مسکونی آن دوره قابل مشاهده است. ساختمان راه‌آهن که گویا توسط هینریش آلمانی طراحی شده، فروشگاه فردوسی (فروشگاه شهر و روستا در خیابان فردوسی)، هنرستان دختران در خیابان سرهنگ سخایی از این گروه به شمار می‌آیند. عوامل بسیار متعددی در دو دهه نخست قرن معاصر در شکل‌گیری گرایش‌های گوناگون در معماری مؤثر بودند که خواست حکومت و اعیان و رجال یکی از مهم‌ترین آن‌ها و به‌خصوص در طراحی و احداث ساختمان‌های اداری و دولتی به‌شمار می‌آید. گسترش مدرنیسم در غرب، همراه با ورود بعضی از کالاها و مظاهر تولید صنعتی و تکنولوژی نوین در ایران و پدیدار شدن دگرگونی‌هایی در بافت‌های شهری، مصالح بنایی و دگرگونی‌هایی در نظام اداری و اجتماعی کشور موجب توجه به مدرنیسم در ایران شد و این گرایش به‌وسیله برخی از معماران ایرانی که در اروپا تحصیل کرده بودند مانند وارطان، در طراحی

و کل پرداخت در چهارچوب زیبایی‌شناسی مدرن شاید مهمترین روند در تاریخ اخیر معماری باشد. تجلی آنرا می‌توان در کار دیا در فرهنگسرای نیاوران هم دید و در کار فرمانفرمائیان در استادیوم آزادی (۱۳۵۳) در کار مظلوم در سازمان حج زیارت (۱۳۶۹) و نیز طرح‌های اخیر برای کتابخانه ملک (۱۳۷۴) که آستان رضوی عهده دار آن شده است. این روند نشانگر احیای علاقه به تاریخ معماری کشور است و در آن زیبایی‌شناسی ایران با ذوقی مدرنیستی در هم آمیخته است.

نمودار ۲. عوامل شکلدهنده به هویت معماری؛ ماخذ: پورجعفر و دیگران، ۱۳۹۰، ص ۱۹.

و آثار فراوان و متعددی به این ترتیب طراحی و ساخته شدند. مدرنیسم چه به شکل نخستین و چه به صورت‌های بدیع و امروزی هنوز یکی از گرایش‌های مهم در طراحی به‌شمار می‌آید و اکنون نیز کمابیش مانند چند دهه گذشته یک سؤال مهم و کلی وجود دارد و آن این است که: چگونه می‌توان از اصول، مفاهیم یا عناصر معماری سنتی ایران در دوره معاصر استفاده کرد؟ البته آشکار است که نمی‌توان معماری سنتی را همانند گذشته مورد استفاده قرار داد، زیرا الگوهای اجتماعی و فرهنگی، تکنولوژی ساختمان و صنایع و مصالح ساختمانی، بافت شهری و عرصه‌های عمومی و بسیاری از پدیده‌های فرهنگی و تمدنی به‌نحوی دگرگون شده‌اند که دیگر کسی در اندیشه الگوبرداری ساده و ابتدایی از معماری سنتی نیست، اما هنوز بسیاری از هنرمندان و معماران ایرانی معتقدند که می‌توان از برخی اصول و مفاهیم معماری سنتی برای حداقل برخی از انواع بناها استفاده کرد. در این حالت است که پرسش فوق می‌تواند معنی پیدا کند. برای اشاره به اهمیت موضوع می‌توان اشاره کرد که این سؤال فقط در ایران مطرح نیست بلکه در بسیاری از کشورهای شرقی که در دهه‌های اخیر در پی تحولات جهانی با فرهنگ و تمدن غرب سر و کار پیدا کرده‌اند، مطرح می‌باشد.

«تقلید از گذشته» و «نوآوری» دو صفت متقابل

ساختمان‌ها، گسترش یافت. به‌گونه‌ای که از دهه سوم قرن چهاردهم شمسی دو گرایش اصلی و عمده، مدرنیسم و سنت‌گرایی و چند گرایش فرعی در معماری ایرانی شکل گرفت. چه بسا بتوان اظهار داشت که از یک سو به سبب فقدان نهادها، مراکز و معماران و هنرمندان سنتی آگاه، اندیشمند و کارآزموده‌ای که بتواند معماری سنتی را متناسب با امکانات، شرایط و مقتضیات نوین توسعه دهند و از سوی دیگر موج گسترده و عظیم غرب‌گرایی که نه تنها معماری و بسیاری از هنرها، بلکه بسیاری از شیون اجتماعی کشور را در بر گرفته بود. معماری سنتی و آموزه‌های آن محدود شد. البته این محدودیت منجر به از میان رفتن آن نشد، بلکه کمابیش هم‌زمان با شکل‌گیری مکتب پست‌مدرنیسم، گرایش به کاربرد برخی از اصول، مفاهیم و عناصر معماری سنتی در معماری معاصر گسترش یافت و گروهی از معماران تحصیل‌کرده نیز آثاری با این گرایش طراحی و احداث کردند. برخی از این آثار غالباً به‌عنوان آثار ارزشمند معماری ایرانی در دهه‌های پیش از انقلاب اسلامی به‌شمار می‌آیند. پس از انقلاب اسلامی از یک سو به سبب وجود گرایش‌های پیشین نسبت به معماری سنتی ایران و از سوی دیگر به علت گرایش ایدئولوژیک و فرهنگی انقلاب، توجه به معماری سنتی بیش از پیش مورد عنایت قرار گرفت

یکدیگرند که در بحث از هویت یک «دوئیت ارزشی» را به خود اختصاص داده‌اند. چرا که نه گذشته را به عنوان یک کالبد برای معانی امروزی به عنوان هویت امروزی می‌توان پذیرفت و نه در قالب نوآوری صرف، هویت (به خصوص هویت تاریخی) نقشی را به عهده دارد. «نوگرایی مطلوب، پذیرش اصول و ارزشهای اصیل و فرهنگی و هویت بخش گذشته به همراه تجلی مطابق نیاز انسان و نیز بومی نمودن هر آنچه که از سایر تمدنها وارد شده و تزاحم با ارزشهای فرهنگی جامعه ندارد، می‌باشد» (نقی زاده، ۱۳۷۹، ص ۹۰). این نکته بر این امر دلالت می‌کند که معماری و شهرسازی، دارای رسالتی است تا ارزشهای کهن فرهنگی را در درون ذات خویش پاس دارد و بر این اساس عنصری هویت بخش به ساختار فرهنگی شمرده شود، چنانچه التزام همگونی فرهنگ و معماری در آثار معماری جهان، مشاهده می‌شود.

معماری دوره قاجار

از اواخر دوران قاجار، با سفرهای شاهان ایران به فرنگ،

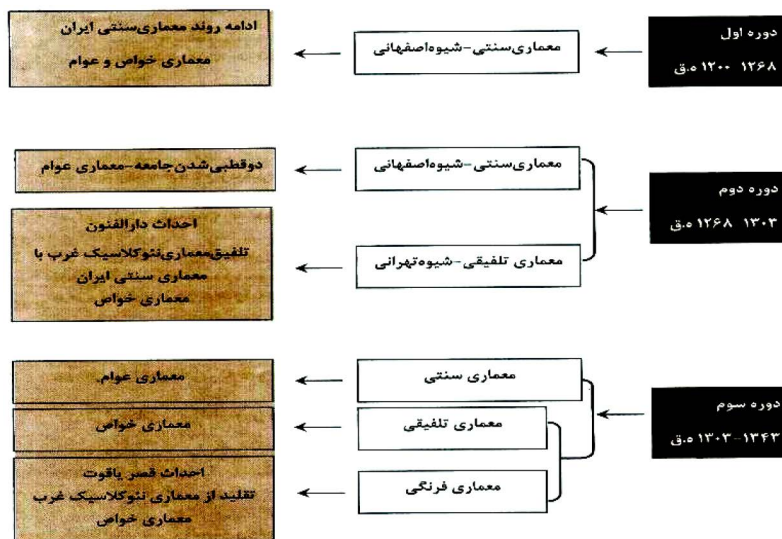
ایران دستخوش تفکرات غرب گردید. عدم وجود زمینه لازم برای پذیرفتن این تحول، پیدایش تناقضات و تضادهایی را به دنبال داشت. دوران معاصر، دوران رویکرد با غرب، سالهای جنگ و پس از جنگ جهانی دوم، دوران ملی‌گرایان و پس از آنها است. در دو دهه ۱۳۲۰-۱۳۰۴، دولت ایران تعیین‌کننده سبک معماری بود و برای هماهنگی شکل ظاهری ایران با نمادهای تجددگرایی، ساخت بناهای شهری برای نخستین بار در دست معماران بیگانه قرار گرفت.

ساخت یا بازسازی آرامگاه‌های شعرا، نویسندگان، دانشمندان و قهرمانان ملی و تصاویری دال بر نظام نوین، ایجاد بناهای کوچک با طرحهای هنرمندانه و اجرای نوین طراحان ایرانی تحصیل‌کرده پاریس، ایجاد اولین مدرسه آموزش معماری معاصر ایران در دانشگاه تهران تحت سرپرستی معمار فرانسوی آندره گدار با برنامه‌های آموزشی کلاسیک دانشکده بوزار فرانسه و به دنبال آن تربیت نسلی از معماران فرانسوی ایرانی و ساخت بناهای عمومی در مقیاس بزرگ به همراه عملکرد و تکنولوژی

جدول ۶. تاریخ‌ها و وقایع مهم در عصر قاجاریه؛ ماخذ: قبادیان، ۱۳۹۲، ص ۲۲.

نام پادشاه	تاریخ سلطنت	مدت سلطنت سن - محل قبر	وقایع مهم
آقا محمد خان	۱۱۹۳-۱۲۱۱ ق.م	۱۸ سال	آغاز سلطنت خاندان قاجاریه ۱۱۹۳ ق.م. پایتختی تهران ۱۲۰۰ ق.م.
فتحعلی شاه	۱۲۱۲-۱۲۵۰ ق.م	۳۸ سال	عهدنامه گلستان ۱۲۲۹ ق.م. عهدنامه ترکمانچای ۱۲۴۴ ق.م.
عباس میرزا	۱۲۴۹-۱۲۰۳ ق.م	۴۶- مشهد	اولین اعزام دانشجو به اروپا ۱۲۲۶ ق.م.
محمدشاه	۱۲۶۴-۱۲۵۰ ق.م	۱۴ سال	چاپ اولین روزنامه در ایران ۱۲۵۳ ق.م.
ناصرالدین شاه	۱۳۱۳-۱۲۶۴ ق.م	۴۹ سال ۶۷- شاه عبدالعظیم	نخستین سیم تلگراف ۱۲۶۷ ق.م. عهدنامه هرات ۱۲۷۳ ق.م. گسترش شهر تهران ۹۴-۱۲۸۴ ق.م. سه سفرشاه به اروپا ۱۲۹۵-۱۲۹۰-۱۳۰۶ ق.م. کارخانه گاز ۱۲۹۸ ق.م. راه آهن ۱۳۰۵ ق.م. قیام تنباکو ۱۳۰۹ ق.م.
مظفرالدین شاه	۱۳۲۴-۱۳۱۳ ق.م	۱۰ سال	امضای فرمان مشروطیت ۱۲۸۴ ه.ش. ۱۳۲۴ ق.م.
محمدعلی شاه	۱۳۲۷-۱۳۲۴ ق.م	۳ سال	به توپ بستن مجلس ۱۳۲۶ ق.م.
احمدشاه	۱۳۴۴-۱۳۲۷ ق.م	۱۸ سال	پایان سلطنت خاندان قاجاریه ۱۳۴۴ ق.م.
		۳۳- کرپلا	

جدول ۷. تقسیم بندی معماری در عصر قاجاریه؛ ماخذ: بر اساس قبادیان، ۱۳۹۲.

ایستگاه راه آهن تهران، ایجاد موسسات جدید آموزشی نظیر دانشگاه تهران و کالج آمریکایی البرز، دانشسرای عالی، سینما، هتل، رستوران، ساخت ساختمانهای متأثر از معماری غربی، ورود اتومبیل و به دنبال آن ایجاد خیابانهای سنگفرش و آسفالت نیز رهاورد این دوران است. همچنین اصول اساسی طراحی که قرن‌ها نیز بر معماری ایران حاکم بود تحت تاثیر مصالح ساختمانی نوین و نیز طراحی‌های نوین تغییر یافت. در واقع آنچه در شهرهای ما اتفاق افتاد تعویض به جای ترمیم بود. مداخله به موقع در بافتهای تاریخی برای هماهنگ کردن آنها با پدیده‌های صنعتی جدید صورت نگرفت. بدنبال افزایش شهرنشینی، سکونت در ارتفاع (آپارتمان نشینی) و نیز خانه‌های ردیفی مجاور خیابان نیز رواج یافت و عواملی از قبیل حیاط (به مفهوم معاصر در حد فاصل بنا و شارع)، پارکینگ، پیلوتی، دیوار، راه پله و راهرو نقشی جداکننده گرفت. ساخت ویلاها در باغهایی با مساحت‌های مختلف نیز جایگزین کوشکهای درون باغی دوران قاجار و قبل از آن شد.

جدول ۸. مقایسه تطبیقی ویژگی‌های طرح معماری مسجد- مدرسه‌های دوره قاجار و مدارس دوره صفویه؛ ماخذ: بمانیان و دیگران، ۱۳۹۲، ص ۱۵.

صفویه	قاجار
محل شکوفایی اصفهان	محل شکوفایی تهران
بیرونی از الگوی مشخص معماری (دو ایوانی و چهار ایوانی)	عده بیرونی از الگوی مشخص (اشغتی در تعداد ایوان)
ساده و مشخص	پیچیده و متنوع
محصور و استوار	سبک و گشوده
سنت‌گرا	نوگرا تحت تاثیر غرب

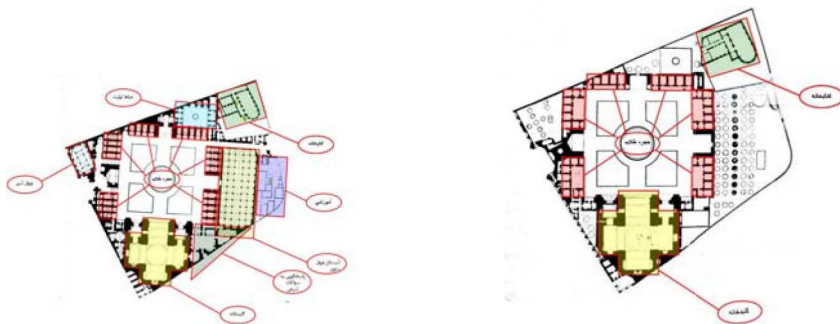
ساخت متفاوت آغاز ورود مدرنیسم به ایران است. اما در این زمان عمده فعالیت‌های ساختمانی در اختیار بخش خصوصی بود. در این دوران واحدهای سکونتی شهری نیز دچار دگرگونی گردید.

با عوض شدن شیوه زندگی، مفهوم و مصداق خانه و سکونت جای خود را به واحد مسکونی و اسکان داد. مدرنیسم در معماری و شهر سازی در آغاز جنگ جهانی اول و پس از آن، سعی بر تطابق معیارها با اساس تفکر ترقی‌گرا را داشت. در این دوره بناها به دور از آرایه‌های پیشین و ظرفیت‌های هنری و با تکیه بر استفاده از احجام هندسی ساده ساخته می‌شد و همه اجزا دارای استاندارد بود. اندازه درها و پنجره‌ها و راهروها و پله‌ها و پاگردها استاندارد شده و مصالح جدید به خصوص بتن و شیشه و فولاد که کار ساخت بنا را سرعت می‌بخشید وارد کار شد. انسان به عنوان مدلی برای طراحی مطرح شده و هویت و پیشینه فرهنگ در این مقطع زمانی معنای خود را از دست داد و همه چیز فدای کارآیی شد. در این میان نیازهای روحی و روانی و فرهنگی جامعه نادیده گرفته شد. اما در اروپا روند تغییر سازمان فضایی خانه بر اساس تغییر تدریجی و روابط اجتماعی و با سرعتی کمتر از ایران صورت گرفت و نیز صنعتی شدن و استاندارد شدن در همه جنبه‌های شیوه زندگی رسوخ کرد. مرحله اول صنعتی شدن در ایران در این دوره آغاز شد. ساخت کارخانه‌های سیمان، بلورسازی، چیت سازی، اسلحه سازی و کارخانجات دخانیات در اطراف تهران تحولی جدید بود. ساخت

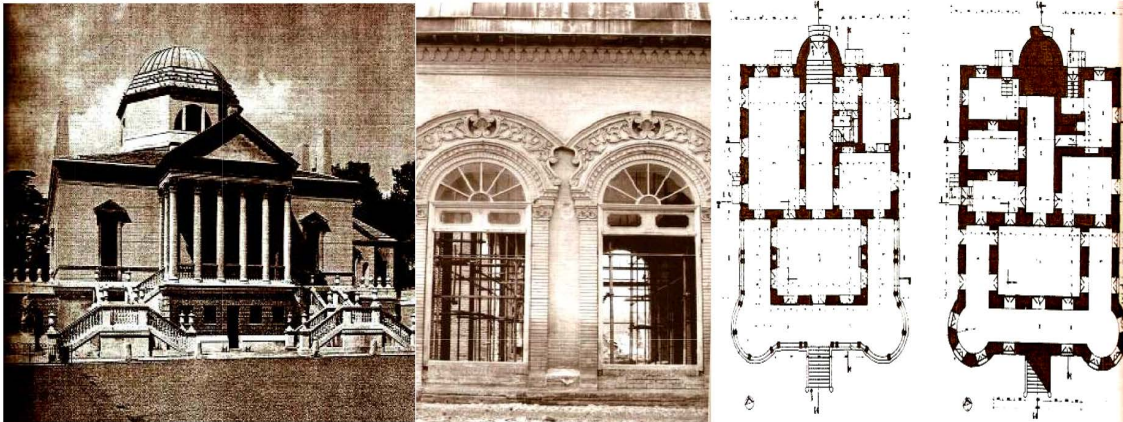
به عنوان مثال در «مسجد- مدرسه سپهسالار» می‌توان اشاره کرد که از ویژگی‌های مهم فضا سازی مدرسه سپهسالار وجود مهتابی‌ها و بهارخواب‌های وسیع در طبقه فوقانی است. هرچند این فضاها با ظرافت بسیار در مدرسه سید اصفهان و مسجد سلطانی سمنان نیز یافت می‌شود. اما در مدرسه سپهسالار این فضاها در مقیاسی وسیعتر و با پیچیدگی‌هایی بیشتر طراحی شده است، چنان که به جبهه شمالی بنا نیز راه یافته اند. استفاده از قاب‌های پر و خالی برای تکمیل ترکیب بندی مناره‌ها با ایوان اصلی و حل کردن اختلاف ارتفاع چشمگیر ایوان با دیگر قسمت‌های ساختمان، نوآوری دیگری است که در طراحی این بنا به کار گرفته شده است. در مسجد حکیم اصفهان نیز استفاده از قاب‌های خالی به چشم می‌خورد اما کارکرد این قاب‌ها در مدرسه سپهسالار بسیار بدیع است و در بدنه خارجی بنا نیز مانند میدان نقش جهان اصفهان برای تکمیل نمای شهری در نهایت زیبایی به کار رفته است. ورودی غربی با جلوخان متناسب، دید مستقیم به داخل صحن ندارد و به واسطه دالان‌هایی در دو طرف به داخل صحن مدرسه راه می‌یابد. نمونه مشابه این مورد را می‌توان در مسجد امام اصفهان مشاهده کرد. در هر دو نمونه فضای چهل شیر و سرویس‌ها را داریم به نحو مطلوبی با پلان مجموعه با توجه به شکل زمین حل شده است. این روند به تدریج به عنوان یک اصل تلقی شده و در تمام فضاها سعی شده که سرویس‌ها در مکانی واقع شود که هم از نظر دسترسی و هم از نظر دید در مناسب ترین مکان قرار گیرد. در روند شکل گیری مدارس، حجره‌های طلاب ابتدا به شکل یک اتاق همراه با ایوان که رو به حیاط مدرسه باز می‌شده را داریم که نمونه آن مدرسه غیاثیه خرگرد است. سپس در شکلی پیشرفته تر در دوران صفویه به مدرسه چهارباغ اصفهان می‌رسیم که در آن به حجره‌های طلاب یک پستو

نیز اضافه شده است و در کامل ترین شکل مدارس در دوره زندیه به مدرسه خان شیراز بر می‌خوریم که علاوه بر پستو یک بالکن هم در داخل حجره وجود دارد. ولی در مدرسه سپهسالار که متعلق به دوران قاجار می‌باشد نه تنها پیشرفتی در شکل حجره‌ها صورت نگرفته بلکه بالکن را هم حذف کرده اند. صحن مدرسه دارای چهار باغچه مشجر در گوشه‌ها و حوضی مدور در وسط می‌باشد. عمر درخت‌ها به کمتر از هفتاد سال می‌رسد چرا که ابتدا صحن فاقد فضای سبز به این ابعاد بوده است. آب جاری مدرسه توسط قنات اختصاصی مهرا ن تامین می‌شود. در قسمت فوقانی ایوان شمالی دو مناره و مأذنه برپا و در وسط آن ساعت بزرگ مدرسه نصب شده است. این ساعت در سال ۱۸۸۰م در فرانسه ساخته شده و از معدود ساعت‌های آن موقع تهران به شمار می‌رود. آغاز ساخت ساعت مربوط به دوران رنسانس می‌شود و از نمونه‌های معروف برج ساعت به **big ben** می‌توان اشاره کرد. از دیگر مشخصات مدرسه سپهسالار می‌توان به تعداد زیاد مناره‌های آن که بالغ بر هشت عدد می‌باشد اشاره کرد. باتوجه به این که ممتحن الدوله و سپهسالار در اروپا به تحصیل پرداخته‌اند و همچنین این که مساجد عثمانی دارای مناره‌های متعدد هستند، این نکته به نظر می‌رسد که در مدرسه سپهسالار از بناهای عثمانی هم الگو برداری شده است. البته باید خاطر نشان کرد که فرم ایرانی مناره‌ها حفظ شده و هیچ تاثیری از دیگر بلاد اسلامی نگرفته است. مدرسه سپهسالار یکی از کامل ترین مجموعه‌های هنرهای تزئینی مرتبط با معماری را در شهر تهران دارا می‌باشد و بجز آیین کاری تمام هنرهای تزئینی در آن به کار رفته است. تزئینات ساختاری مدرسه شامل کادربندی، یزدی‌بندی، مقرنس و کاسه کاری می‌باشد و تزئینات غیرساختاری آن شامل آجرکاری، کاشی کاری، گچ کاری، فلزکاری، و حجاری است.

تصاویر ۱ و ۲. نظام فضایی مسجد- مدرسه سپهسالار؛ مآخذ ترسیم: نگارنده.

تصاویر ۳ و ۴ و ۵. کاخ ملیجک؛ توضیح (ماخذ: نگارنده): در رابطه با کاخ ملیجک ویژگی‌های خاص آن عبارتند از: کاخهای دوره رنسانس و باروک در دوره معماری کلاسیک؛ عدم بکارگیری معماری سنتی ایران؛ معماری کارت پستالی (شالوده سنتی و جلد و نما فرنگی)؛ سبک بنا هماهنگ با اصول سبک نئوکلاسیک (سبک غالب در آن دوره اروپا)؛ ستونهای با سرستونهای کورنتین؛ زرده‌های ایوان جنوبی صراحی‌های کاخ‌های رنسانس و نئوکلاسیک؛ فوسهارومی و نیم‌دایره‌ای؛ نیم‌ستون بیرون‌زده (اصول معماری نئوکلاسیک)؛ پلان ساختمان برون‌نگر؛ پلان تقریباً متقارن (در طبقه همکف اتاقهای شمالی نامتقارن)؛ پله و راهرو در محور اصلی بنا (اصول معماری نئوکلاسیک)؛ تغییر شکل اصلی آجر برای نشان دادن سنگی بودن بنا؛ استفاده از اندود گچ برای نزدیکی مصالح به سنگ.

غلبا به این سبک طراحی و اجرا شد (قبادیان، ۱۳۹۲، ص ۱۱۸). قبل از اینکه به بیان ویژگیهای معماری دوران قاجار پرداخته شود، لازم است تاکید شود که وجود تحول در هنر معماری که همیشه آخرین مکانی است که تغییرات تاریخی و تحولات اجتماعی در آن ظهور می‌کند. در این دوره نیز معماری تحت تاثیر عوامل متعددی از جمله نگاه با حسرت به معماری دوره صفویه، سفر شاهان و درباریان و سیاستمداران دوره ناصری و هنرمندان و دانشجویان به اروپا و درک نسبی عقب ماندگی اقتصادی، اجتماعی، تکنولوژی بوده است و به این ترتیب نقش معماری در تبیین و احراز و تقویت و نمایش باورها و فرهنگ جامعه و در نتیجه در تجلی هویت (به تبع آن هویت انسان) به عنوان نقشی غیر قابل انکار محرز می‌شود (خسروی، بمانیان و سیفیان، ۱۳۹۱، ص ۲۰).

دوران معماری اواخر قاجار مقارن با دو دوره متفاوت معماری رایج در اروپا و آمریکا می‌باشد. در اروپا با سه مساله نمایشگاههای جهانی و هنر ارت نو در بروکسل و شروع معماری مدرن اولیه مواجهیم. پیشرفت فن ساختمان به سبب ساخت نمایشگاهها در نیمه دوم قرن نوزدهم با تاریخ ساختمان آهنی پیوسته است. سیر تکاملی اسکلت فولادی که از سه دهه پیش آغاز شده بود در سال ۱۸۸۹ با ساختن گالری د ماشین برای نمایشگاه پاریس به اوج خود رسید. با ساخت این بنا، مفاهیم زیبا شناختی نیز

همچنین می‌توان به بنای کاخ ملیجک اشاره کرد. «در آخرین سال سلطنت ناصر الدین شاه قاجار، کاخ زیبا و نسبتاً کوچکی در مجموعه سپهسالار در شمال شرق مسجد سپهسالار به نام کاخ ملیجک احداث شد. کاخ ملیجک برای غلامعلی خان معروف به ملیجک در سال ۱۳۱۳ احداث شد... کالبد ساختمان یا به عبارتی سفتکاری بنا بر طبق شیوه‌های اجرایی سنتی ساخته شده است. ساختمان دارای یک زیرزمین و یک طبقه همکف و یک نیم طبقه بر بالای طبقه همکف است. در زیر زمین دیوارهای باربر آجری با طاق تخت آجری (قمی پوش) اجرا گردیده است... ستونهای ساختمان چه قبل و چه بعد از بازسازی، شبیه ستونهای کورنتین است.. گچ بری داخل ساختمان مشابه تزیینات یونان و روم باستان است که در این دوره در معماری نئوکلاسیک اروپا مورد استفاده قرار می گرفته است» (قبادیان، ۱۳۹۲، ص ۱۰۶-۱۰۷).

بیان یافته‌ها

دوره سوم قاجاریه با احداث سردر باغ سپهسالار در سال ۱۲۹۸ ه. ق شروع شد. این بنا نقطه عطف دیگری در تاریخ معماری ایران است. برای اولین بار در ایران ساختمانی ساخته شد که کلا منبع الهام آن از نظر فرم بنا و تزیینات آن، معماری نئوکلاسیک غرب بود. تا پایان قاجاریه کاخهای اشراف و ساختمانهای مهم حکومتی،

جدول ۹. روند تاثیر هنر و معماری اروپا بر ساختمانهای شاخص عصر قاجاریه، ماخذ: قبادیان، ۱۳۹۲، ص ۱۲۳.

تزیینات	واقع گرایی در تصاویر گیاهی؛ واقع گرایی در تصاویر انسان و حیوان؛ استفاده از خطوط هندسی یونان و روم باستان؛ نصب مجسمه بر روی بنا
عناصر ساختمانی	بام شیبدار و سنتوری؛ بالکن؛ ستونها و سرستونهای کلاسیک؛ قوسهای نیمدایره؛ نرده به شکل صراحی؛
نما	تلفیق نماهای شیوه اصفهانی با نماهای نئوکلاسیک اروپا؛ تقلید کامل از نماهای نئوکلاسیک بر روی کل بنا؛
مقطع	برون گرایی؛ بام شیبدار؛ بالکن؛ محوریت راه پله؛
پلان	برون گرایی؛ بالکن؛ محوریت راه پله؛
مصالح	اهن سفید برای پوشش بام؛ چدن برای ساخت ستون و نرده؛

نمیشود و معماری این دوران در ادامه تقلید از معماری نئوکلاسیک که از اواسط دوره قاجار در تهران آغاز شده بود ادامه میابد. بر این اساس هنر قاجار دارای چند گفتگویی و سطحی نگری و برخوردار از نوعی شتاب زدگی در کسب جلوه‌ها و مظاهر هنر و فرهنگ غرب گردید. به همین دلیل است که توجه جدی به سنت نیز ندارد. در طول این چهل و شش سال درباریان و اعیان تهران شروع به ساخت کاخها و منازل مسکونی کردند و تغییر از درونگرایی به برونگرایی از این زمان در پلانها و نماهای ساختمانها صورت گرفت. به دلیل اینکه این برونگرایی به مذاق همه جامعه خوش نیامد این سبک بیشتر در سطح مرفه جامعه رواج یافت. «اقدامات در جهت مدرنیزاسیون نیز نیاز به نهادها و بناهای جدید داشت. در این روند جدید، نمادها و نشانه‌های شیوه اصفهانی اندک و یا کاملاً حذف شده و برای طرح آنها، از سبک معماری نئوکلاسیک اروپا - شیوه فرنگی - استفاده شده است» (قبادیان، ۱۳۹۴، ص ۹۴).

در روند گرایش به سمت معماری غرب، نخست آنچه به چشم می‌آید مانند تزیینات، عناصر معماری و نما، تحت تاثیر معماری غرب قرار گرفت و آنچه به چشم نمی‌آید مانند مقطع، مصالح و نهایتاً پلان، به ترتیب در مراحل بعدی تحت تاثیر معماری آن سرزمین واقع شد (قبادیان، ۱۳۹۲، ص ۱۲۲).

رشد شهری و توسعه شهر بیرجند

تاریخ شکل‌گیری و رشد بیرجند در مقاطع مختلف را می‌توان با توجه به قدمت بناهای برج‌مانده به شرح زیر بازسازی نمود.

۱. **مقطع اول:** احتمالاً بیش از هزار سال پیش، آبادی کوچکی در محل تلاقی دامنه کوههای باقران در

به همان میزان دگرگون شد و این نشان‌دهنده گسستن از تصورات سنتی علم ایستایی بود (اعتضادی، ص ۷). گاردنر این دوران تحول در معماری که دارای ویژگیهای منطقی، علمی و کارکردی است را دوران ظهور رئالیسم در معماری می‌داند. بروکسل بین سالهای ۱۸۸۰ تا ۱۸۹۰ منشا ظهور هنر نو در اروپا بود. معماران این دوره کسانی همچون هانری ون دولده، ویکتور اورتا و پل انکار بودند. همچنین در همین دوران تقلید از گذشته سبب شده بود که ساختمانها قرابتی با روح زمان خود نداشته باشند و اولین معماری که از این شرایط دوری جست برلاخه بود که ساختمان بورس امستردام را طراحی کرد. با فاصله گرفتن از سبک‌های تاریخی بحث صداقت در معماری توسط معمارانی همچون سالیوان و لودوک و لوس مطرح شد. اینها جریانات اصلی این دوران در اروپا بودند که در انتها به سبک مدرن اولیه منجر شدند. نقطه عطف نهایی در معماری ایالات متحده در ربع قرن آخر قرن ۱۹ در ناحیه غرب و شیکاگو به وجود آمد. دستیابی به ساختمانهای مرتفع ضد حریق، با استفاده از واحدهای پیش ساخته را ویلیام بارون جنی ابداع کرد و به این ترتیب امریکا وارد دوران عصر مدرن معماری شدند. این جریان با برپایی نمایشگاه شیکاگو در سال ۱۸۹۳ با ظهور ساختمانهای به سبک بازاری از مرکز توجه خارج شد، بطوری‌که سالیوان در کتاب خود «اتوبیوگرافی یک فکر» چنین نوشت: «نیم قرن طول می‌کشد تا جزای حاصل از نمایشگاه شیکاگو را در این کشور (امریکا) جبران کرد.» با دنبال کردن این جریانات میتوان چگونگی وارد شدن اروپا و امریکا به عصر مدرن را دریافت، اما در ایران در مقایسه با همین دوره زمانی متوجه میشویم که هیچ یک از این سبک‌ها و جریانات معماری در معماری اواخر عهد قاجار ظاهر

جنوب و شراب در شمال، شکل می‌گیرد. مقر و نشستگاه اولیه شهر بر بستی ناهموار در پای تپه ماهورهایی که اغلب ۱۰۰ متر از اطراف مرتفعتر است واقع شده و با گذشت زمان از پای دامنه به روی تپه‌ها گسترش یافته است. بر اساس شواهد و قراین، به احتمال زیاد اولین هسته شکل‌گیری بیرجند، حدود میدان چهار درخت و پیرامون مظهر قنات قصبه می‌باشد.

۲. مقطع دوم: شروع گسترش و آبادانی بیرجند را باید در زمان خلفای عباسی و در حدود سال ۱۵۰ هجری قمری جستجو کرد. حوالی قرن ششم تا قرن هفتم هجری، درگیری‌ها و نزاعهایی که به واسطه حضور اسماعیلیان در این نواحی به وقوع پیوست، اگر چه موجب ویرانی بسیاری از شهرها و تخریب قنات و مهاجرت ساکنین شهرها و روستاها به دیگر نقاط گردید، ولی موجب توجه بیش از پیش به بیرجند و نواحی اطراف آن شد. اکثر جغرافیدانان مسلمان، گسترش و شکرگیری بیرجند را در دوره سلجوقیان و خوارزمشاهیان دانسته‌اند. همچنین تاریخ ساخت قدیمی‌ترین بنای شهر بیرجند یعنی مسجد جامع که حدوداً به قرن ششم تا هفتم هجری بر می‌گردد، نشان می‌دهد که در این زمان بیرجند وارد مرحله جدیدی از حیات خود گردیده است.

۳. مقطع سوم: اگر چه نام بیرجند از قرن هفتم مطرح شده اما تا دوران صفویه چندان اهمیتی نیافت. پس از این دوره یعنی قرن دهم و یازدهم هجری، فصل جدیدی در تاریخ این شهر گشوده می‌شود. در این دوره نخستین اشکال رشد کالبدی شهر و گسترش آن از هسته اولیه به پیرامون آغاز شد. ساخت و سازهای مورد نیاز حاکم نشینی نظیر ارگ، قصر و قلعه و غیره شهر از محله چهار درخت به سمت شرق (قصر حاکم) و شمال غرب (قلعه قدیمی) توسعه می‌یابد.

۴. مقطع چهارم: در اوایل قرن حاضر، بدنبال ارتقاء نقش بیرجند به عنوان حاکم نشین ولایت قهستان که سبب پیشرفت و رونق آن شد، گسترش ارتباطات میان انگلیس و هند سبب شد تا بیرجند مهمترین مرکز فروش و پخش کالاهای انگلیسی، هندی و هلندی شود. گسترش فعالیتهای تجاری

منجر به ایجاد فضاها و بناهای جدید با کارکردهای جدید در فضای شهری شد. مجموعه باراندازها، کاروانسراها، بانک شاهنشاهی، تخراتخانه‌ها و غیره از عناصری هستند که بر ساخت فضایی و کالبدی شهر تاثیر گذاشته در نهایت منجر به تحول و توسعه کالبدی فضای شهر گردیده‌اند.

۵. مقطع پنجم: با آغاز دهه ۴۰ و تشدید تغییر و تحولات در اوضاع کشور، مرحله جدید رشد و توسعه شهری و افزایش شهرنشینی آغاز شد. غلبه سرمایه داران و تاثیر آن در گسترش شهرنشینی، الگو توسعه و ورود شهرسازی به اصطلاح مدرن غربی به ایران و متعاقب آن اصلاحات ارضی و پس از آن وقوع انقلاب اسلامی عوامل گسترش سریع شهرنشینی را فراهم نمود. بیرجند نیز به دور این تحولات نبود. به این ترتیب، رشد کالبدی شهر یکباره و ناگهانی آغاز شد. زمینها و اراضی مزروعی در فضای شهری بلعیده شد. بافت جدید با طرح و نقشه متمایز پیرامون بافت قدیم شکل گرفت و به سرعت گسترش یافت.

روند تغییرات در بافت تاریخی و آغاز تحولات در بافت‌های شهری بیرجند به اواخر دوره قاجار بر می‌گردد. ظهور عناصر جدیدی چون خیابان و میدان، نشان‌دهنده تاثیر نیازهای زندگی جدید بر شکل و ساختار کالبدی است. اصلی‌ترین راهکار مداخله در بافت شهرها، طرح‌های جامع تهیه شده در دهه ۴۰ بود. این طرح‌ها با الگوهای غربی و بدون توجه به مکان و زمان، ویژگی‌های انسانی و طبیعی، جنبه‌های فرهنگی و درونی جامعه و با ساختار کمی، بافت‌های شهری را که با تجددطلبی در اوایل قرن مورد هجوم واقع شده بود، تخریبی قلمداد کرده و بر این اساس نظر مجریان امر، تخریب این بافت‌ها را آغاز کردند. این الگو در ایران به سرعت به همه شهرها سرایت کرد. خیابان‌های پیشنهاد شده بافت تاریخی را از هم درید و تا دوردست‌ها در پیرامون شهرها گسترده شد. در شهر بیرجند نیز تحت تاثیر این نگرش خیابان‌کشی‌هایی انجام شد.

روند تدریجی تغییرات شهرسازی و معماری بیرجند
در این رابطه با معماری و شهرسازی شهر بیرجند در دورانی که در این جا با عنوان سنتی (قبل تجدد) از آن یاد می‌شود، باید گفت که:

۱. به نظر می‌رسد قلعه بیرجند و بافت اطراف آن که در انتها الیه شمال غربی شهر و برفراز تپه‌ای قرار گرفته و یکی از قدیمی‌ترین بناهای موجود شهر به شمار می‌رود، نطفه اولیه شکل‌گیری قصبه بیرجند باشد. این قلعه با توجه به موقعیت مناسب و قرارگیری در ارتفاع زیاد و احاطه‌ای که نسبت به پیرامون خود دارد، از لحاظ نظامی و دفاعی موقعیتی مناسب دارد. اکثر ابنیه بافت اطراف قلعه توسط نقب‌ها و مسیرهای زیرزمینی با آن ارتباط داشته و در زمان هجوم دشمنان از طریق این نقبها به قلعه پناه می‌برده‌اند.

۲. اما نکته حائز اهمیت در این خصوص عدم وجود عناصر عمومی شاخص شهری در بافت اطراف قلعه می‌باشد که می‌توان آن را بدلیل بافت روستائی بیرجند در آن دوران دانست. شروع زندگی شهری بیرجند از محدوده‌ای به نام محله چهاردرخت در شرق قلعه بیرجند باشد که عناصر اصلی یک مرکز محله شامل مسجد، حمام، مظهر قنات، آب انبار و میدان را دارا می‌باشد.

۳. مرحله سوم توسعه شهر- با توجه به قرارگیری اراضی کشاورزی در جنوب و رودخانه فصلی در شمال- به سمت شرق و تا محدوده قلعه ارگ بهارستان ادامه یافته است. به نظر می‌رسد محدوده بین این دو قلعه -که به نام قلعه سرده و ته ده معروف بوده است- در مقطعی از زمان محصور بوده که امروزه اثری از حصار آن وجود ندارد. گمان می‌رود این شهر دارای سه دروازه بوده است دو تای آن در مجاورت قلعه سرده و ته ده و دیگری در انتهای شرقی بازار شهر قرار داشته است. در دوره‌های بعد با توجه به اینکه توسعه شهر از سمت شرق و غرب محدود گردید توسعه شهر در سمت شمال رودخانه فصلی -که تا این زمان بدلائل امنیتی و عدم امکان ارتباط با شهر در مواقع بروز سیلاب فصلی چندان مورد اقبال نبود- صورت گرفت. از آنجا که این شهر از توسعه یک قصبه شکل گرفته است، انسجام مورد انتظار از کالبد یک شهر کامل در آن دیده نمی‌شود. این نکته عاملی است که در مطالعه این شهر می‌بایست در نظر داشت.

در رابطه با شهرسازی و معماری مدرن بیرجند (دوران

قاجار و پهلوی اول) نیز باید گفت که: یکی از تحولات دوران قاجار و پهلوی که منجر به تغییر ساختار شهرهای ایران گشت احداث دو خیابان عمود برهم بود. این اتفاق در بیرجند در دهه دوم سده حاضر درمنتهالیه شرقی بافت تاریخی صورت گرفت. دلایل این که این خیابان در این بخش شهر احداث شد عبارت بودند از:

۱. حداقل تداخل با بافت فشرده تاریخی و ابنیه موجود را داشته و ساده تر اجرا می‌شد.

۲. با اراضی کشاورزی جنوب شهر حداقل تداخل را داشت.

۳. اراضی خالی یا قابل تملک جهت استقرار کاربری‌های جدید در حاشیه این معبر وجود داشت.

۴. امکان ارتباط ساده با باغهای حکومتی اکبریه و رحیم آباد که در مناطق خوش آب و هوای جنوب شهر قرار داشتند و در امتداد خیابان شمالی جنوبی قرار داشتند.

بعضی از ادارات نظیر ثبت اسناد، ژاندارمری، شهرداری، دارائی، اداره آموزش، پادگان، شرکت برق و بانک شاهی بنای مورد نیاز خود را ساختند و بعضی دیگر نظیر فرمانداری، نسبت به استفاده استیجاری از بناهای حاشیه این خیابانها اقدام کرده و بعضی دیگر نظیر اداره پست و تلگراف در لایه دوم این خیابانها استقرار یافتند. البته در این دوره خیابان خاکی فقط تا محل شرکت برق اجرا شد و بازگشائی کامل این خیابان در دهه چهل انجام پذیرفت. در این دوره عنصری به نام خیابان در شهرسازی متولد شد و بناهایی که تا قبل از این بصورت درونگرا و در داخل بافت شکل می‌گرفتند با الگوی غیرایرانی و برونگرا در حاشیه خیابان شکل گرفتند، بازار که تا این دوره داخل بافت شکل می‌گرفت در این دوره کم کم به حاشیه خیابانهای جدیدالاحداث منتقل شد. حضور انگلیسیها، روسها، آلمانها و هندیها در شهر بیرجند استقرار الگوی معماری غیر ایرانی در بناهای عمومی، کنسولگریها و بناهای مسکونی را باعث شد. در دهه چهل و در ادامه روند خیابان کشی داخل بافت، خیابان مطهری (که به نام خاندان اسدی که بخش عظیمی از ارضی واقع در مسیر معبر را واگذار کردند به نام اسدی نیز خوانده می‌شود) و امتداد خیابان خاکی بازگشائی شد که این دو معبر باعث تخریب شدید بافت تاریخی شد. یکی از سنجیده‌ترین خیابان‌کشی‌های شهر بیرجند احداث خیابان جمهوری

اسلامی می‌باشد که با منحرف کردن مسیر رودخانه فصلی کبوترخوان و پرکردن رودخانه احداث شد. معماری بناهای عمومی معروف بیرجند عبارتند از:

۱. باغ ملی: در ضلع شرقی خیابان شهدا مشابه آنچه در اکثر شهرهای ایران اتفاق افتاد، فضای سبز عمومی شهری به نام باغ ملی احداث شد. بعدها شهرداری بیرجند برای مدتی در ساختمان ضلع شمالی باغ و اداره راهنمایی و رانندگی تاکنون در بنای ضلع غربی باغ استقرار دارد.
۲. اداره ثبت اسناد و املاک: به نظر می‌رسد این ساختمان با الگوی معماری آلمان ساخته شده است و از اولین بناهای اداری ساخته شده در بیرجند می‌باشد.
۳. شهرداری بیرجند: اولین ساختمان شهرداری در محل گورستان قدیمی که در شمال غربی میدان شهدا واقع شده بود، احداث شد. این بنا بعدها تخریب و شهرداری به باغ ملی منتقل شد.
۴. اداره پست و تلگراف: این بنا با الگوی برون‌گرا و ضلع غربی میدان پست با الگوی بناهای فاجاری ساخته شده است.
۵. دبستان (حسینیه) شوکتیه: این بنا در ضلع شرقی میدان پست و با الگوی حیاط مرکزی ساخته شده است.
۶. ساختمان اداره آموزش (و پرورش): در ضلع شمالی خیابان منتظری و روبروی شرکت برق قرار دارد.
۷. اداره دارائی: در خیابان شهید قره‌نی (که به دلیل اینکه ورودی شهر از طرف زاهدان بوده است به نام خیابان زاهدان نیز نامیده می‌شود) واقع شده است.
۸. «دبیرستان شوکتیه»: در ضلع شرقی دارائی دبیرستان اولیه شوکتیه ساخته شده است. این مجموعه بعدها به دانشگاه بیرجند واگذار شد و اکنون دانشکده هنر دانشگاه بیرجند می‌باشد. زمین مورد نیاز برای ساخت این دبیرستان و اداره دارائی در دوره‌ای از اراضی پادگان بیرجند جدا شده است.

نتیجه‌گیری و جمع‌بندی

جامعه ایران در درک و دریافت اصولی از مدرنیته با معضله‌های متعددی خصوصاً در حوزه فرهنگ مواجه

شده و گرفتار چالش‌های عدیده‌ای گردید که تاکنون در خلاصی از آن توفیق نیافته است و این حقیقت را می‌توان به روشنی در سطح اجتماع مشاهده کرد. بدیهی است که با فقدان چنین طرحی اجتماع به صورت ناخودآگاه به برداشت از فرهنگ مدرنیته می‌شود و از ثمرات مدرنیسم آنچه را حکومت و اقتضای زمان در اختیارش قرار می‌دهد بهره می‌جوید، بی آنکه ماهیت و کارکرد دقیق و اصولی آن را بداند. در این میان هر قشری با توجه به ریشه‌های فکری و متناسب با منافع و مواضع خود برداشتی متمایز از سایر سطوح و اقشار با مدرنیته می‌نماید که نتیجه آن به وجود آمدن مفاهیمی چون غرب زده، اسلام گرا، اصلاح طلب و اصولگرا و... در کشور بود. اما در حال حاضر، گذر از فراز و نشیب‌ها و تحولات گوناگون باعث ورود به برهه‌ای نو در تاریخ کشور گردید که در آن حساسیت‌های داخلی و خارجی بیشتری را نسبت به حکومت و مردم ایران برانگیخت. و باعث شد که ایران در جامعه جهانی هویتی جدید و متفاوت نسبت به قبل داشته باشد. اهم این تغییرات که در عرصه‌های گوناگون نمود یافت عبارتند از:

۱. «عرصه سیاست»: به وجود آمدن طیف اصلاح طلب، مهیا شدن امکان ایجاد جامعه‌ای مدنی و نیز رواج یافتن مفاهیمی چون توسعه و دمکراسی در ادبیات سیاسی ایران، به مدد اندیشه‌های روشنفکران دینی چون عبدالکریم سروش، که منجر به ظهور و قدرت یافتن اندیشه‌های چپ‌گرا در دوران پسا انقلاب گردید؛
۲. «عرصه اجتماعی»: ترویج و اعمال اندیشه‌های شبه لیبرالیستی و به تبع آن کسب آزادی‌های بیشتر برای زنان و جوانان در کشور با رواداشتن تساهل و مدارا در خصوص ظواهر حوزه عمومی؛
۳. «عرصه فرهنگی»: نفوذ و رواج فلسفه، هنر و فرهنگ غربی در کشور در سایه سهولت امکان برقراری ارتباط با جهان مدرن به مدد ورود اینترنت و ماهواره که منجر به گشایش زمینه‌های جدیدی در اندیشه‌های فکری، فرهنگی، ادبی، موسیقایی، تجسمی و سایر شاخه‌های هنری و حتی صورت ظاهری عوام گردید؛
۴. «عرصه علمی و تکنولوژیک»: توسعه نرم‌افزاری و سخت‌افزاری علمی و تکنولوژیکی در یک دهه اخیر. چند برابر شدن دانشگاهها و سهولت امکان تحصیل برای اکثریت اقشار جامعه که باعث

توسعه علمی - حتی در سطح جهانی - گردید، و نیز جدی تر شدن طرح‌های تحقیقاتی و مطالعاتی در کشور که سبب‌ساز کسب موفقیت‌های جهانی در المپیادها و مسابقات علمی و نیز دستیابی به انرژی هسته‌ای در کشور گردید.

باید گفت که در «تعارض سنت و تجدد در دنیای معاصر» با تذکر اینکه در تعارض ایجاد و تحول آن، مفاهیم گسترده‌ای پدید آمده است، لذا برای فهم درست از مبانی اندیشه معاصر، باید تاریخ تحول مفاهیم و انتقال آن‌ها از سنت به دوران جدید را فهم کرد. بر این اساس تعیین ویژگی‌های انسان مدرن به عنوان وجوه تمایز با انسان سنتی عبارتند از: الف - التفات عظیم انسان مدرن به علم تجربی؛ ب - رشد علوم عملی؛ ج - صنعت؛ د - سطح زندگی بالا؛ ه - خصلت اقتصادی انسان جدید؛ و - زندگی سکولار؛ ز - اومانیزم؛ ک - فردگرایی؛ ل - عقل‌گرایی؛ م - عقیده به دموکراسی لیبرال.

همچنین در رابطه با سبک معماری و کیفیت بناها در بیرجند بیش از هر چیز تحت‌تأثیر دو عامل «طبیعی» و «انسانی» است. عامل طبیعی در ساخت و پرداخت خانه‌های روستایی و بافت قدیمی شهر بیرجند اثر گذاشته است. در بیرجند با توجه به دوره‌های زمانی، می‌توان سه گونه «معماری سنتی» و «نیمه سنتی» و «جدید» را شناسایی کرد. معماری سنتی مربوط به بافت قدیمی شهر است که در آن به فراوانی از خشت و گل و دیوارهای قطور و سقف‌های گنبدی و بادگیرهای کوچک و بزرگ و پنجره‌های کوچک و فشرده یافت می‌شود. معماری نیمه سنتی به گذشته‌های دور تا دهه‌های نخستین سده کنونی بازمی‌گردد. این سبک معماری، ویژه دهه‌های نخستین سده کنونی تا حدود ۱۳۴۰ خورشیدی است. معماری جدید از دیدگاه زمانی، بازتاب دگرگونی‌های اجتماعی و اقتصادی ایران در دهه ۱۳۴۰ خورشیدی است. در این معماری، کاربرد مصالح جدید به‌ویژه آجر و تیر آهن است که بر سبک معماری اثر گذاشته است. در رابطه با ظهور معماری غرب در ایران دوره قاجاریه نیز می‌توان به دلایل زیر اشاره داشت:

۱. جنگ‌های ایران و روسیه و مناقشات ایران و انگلیس (شکست‌های پی در پی نظامی)؛ ۲. عقد قراردادهای یک طرفه و شکست‌های سیاسی (آغاز نفوذ سیاسی و نظامی غرب)؛ ۳. آگاهی و هوشیاری امرا و متفکران از عقب ماندگی کشور؛ ۴. فراگیری علم و تکنولوژی اروپائیان و

آغاز نفوذ اجتماعی و فرهنگی غرب؛ ۵. نخستین تغییرات در نظام نیروهای مسلح: تغییر لباسها و جنگ افزارها؛ ۶. تغییر در سیستم آموزشی کشور: تدریس علوم جدید و ۷. تغییر در نگاه به گذشته و جهان و تاریخ و شیوه‌های سابق و تغییر منبع الهام معماری ایرانی.»

معماری ایران در دوره قاجار دستخوش تحولات زیادی شد و ایران به تدریج غنای هنری خود را از دست داد و تحت تأثیر هنرهای غربی قرار گرفت. عواملی چون تماس با غرب، تأثیر حضور استعمار، انسجام اجتماعی در قالب شکل‌گیری طبقات نوین، اشاعه فکر نو و درخواست استمرار تغییرات، مسافرت رجال و دانشجویان به فرنگ و انتقال مشاهدات به هموطنان و ورود پدیده‌های جدید تکنیکی، فنی و فرهنگی موجب پدیدار شدن این جریان شد تا از داخل و خارج نظام قاجار موجی برای انجام تغییرات گسترده به پا خیزد. چنین به نظر می‌آید که بروز این شرایط خاص که به تعبیری می‌توان آن را با مفهوم ورود مدرنیسم و مدرنیته به ایران یکسان پنداشت دارای اثراتی بر معماری ایران بوده است. تأثیر معماری اروپا بر معماری ایران در دوران قاجار، ابتدا خود را در ساختمان‌های سلطنتی و اعیانی، سپس در بناهای عمومی و دست آخر در معماری مسکونی نشان داد. به این ترتیب تعدادی از عناصر معماری غربی وارد معماری ایرانی شد و در ترکیب با همان معماری به اصطلاح سنتی به کار رفت. بخشی از این عناصر وام گرفته شده از معماری کلاسیک و نئوکلاسیک اروپا بود و بخشی دیگر هم تحت تأثیر معماری مدرن قرار داشت. در نتیجه می‌توان گفت با توجه به ورود تدریجی اندیشه‌های مختلف به کشور ما در دوره قاجار، تعامل و پویایی از خصلت‌هایی است که در این دوره دیده می‌شود. به خصوص این امر در مورد معماری تهرانی به عنوان یک شیوه مکمل قابل تعریف است و از طرفی بخش‌های سطحی‌تر معماری بیش از بخش‌های عمیق‌تر آن تحت تأثیر غرب قرار گرفته است. در مورد معماری دوره قاجار و تحولات آن می‌توان به نکات زیر اشاره کرد:

«توسعه روابط با کشورهای غربی و تأثیرپذیری هنر ایران به جهت گرایش و شیفتگی دولتمردان به هنر و فرهنگ غرب؛ افول کمی و کیفی هنر به علت فقدان نوشته‌هایی که قواعد علمی و هندسی طرح‌ها و مواد تشکیل‌دهنده رنگها را آموزش دهد؛ استفاده از رنگ‌های زرد، نارنجی، صورتی، و قهوه‌ای به جای لاجوردی،

منابع و ماخذ

فیروزه‌های، زرد و غیره دوره صفویه؛ به کاربردن جملاتی در مدح پادشاهان با خط نستعلیق به جای آیات و احادیث قرآنی با خط ثلث دوره صفویه؛ استفاده تلفیقی از دو نقش گیاهی و هندسی با جزئیات شلوغ و پریپچ و خم به جای نقوش هندسی و گیاهی مجزا و ساده؛ بهره‌گیری از نقوش طبیعی (رنال)، منظره‌سازی، طبیعت بی جان و طرح‌های تزئینی اروپایی در کاشیکاری».

همچنین باید گفت که، در «دوره سوم قاجاریه» با پیدایش شیوه فرنگی، سه شیوه معماری همزمان مطرح و مورد توجه بود. مشخصات دو شیوه اصفهانی و تهرانی مشابه دو دوره قبل بود. ویژگی‌های شیوه فرنگی در این دوره به قرار زیر است: ساختمانها دارای نمادهای نئوکلاسیک، تقارن در پلانها و نماهای اصلی، بام‌شیدار و سنتوری در نما، قوس‌های نیم دایره و یا کمانی از دایره، ستونهای کلاسیک: «دوریک، آیونیک و کورینتین»، تزیینات کلاسیک و تصاویر واقع‌گرا، بالکن بالای سردر ورودی، پله بر روی محور اصلی ساختمان، گلدان و مجسمه بر روی کالبد بنا، نماهای سنگی و یا به‌ظاهر سنگی و نرده‌ها به شکل صراحی.

۱. احمدیان، رضا (۱۳۹۱) تاثیر دگرگونی‌های اقتصادی - اجتماعی ایران در شکل‌گیری نظام برنامه ریزی شهری ایران (از عصر مشروطیت تا برنامه سوم جمهوری اسلامی ایران)، سیاسی - اقتصادی، شماره ۲۱۰-۲۰۹.
۲. بمانیان، محمدرضا و دیگران (۱۳۹۲) بررسی تطبیقی ویژگیهای طرح معماری مسجد - مدرسه های قاجار و مدارس دوره صفویه، هویت شهر، شماره ۱۱.
۳. بمانیان، محمدرضا (۱۳۸۵) عوامل موثر بر شکل‌گیری معماری و شهرسازی در دوره پهلوی اول، دوفصلنامه مدرس هنر، دوره ۱، شماره ۱، پائیز و زمستان.
۴. پاکدامن، بهروز (۱۳۷۳) نگاهی کوتاه بر شیوه‌ها و گرایشهای معماری در تهران، تهران.
۵. پوپ، آرتور (۱۳۷۸) سیری در هنر ایران (از دوران پیش از تاریخ تا امروز)، ج ۳، معماری دوران اسلامی، ترجمه نجف دریابندری و دیگران، انتشارات علمی و فرهنگی، تهران.

۶. پور بیژنی، طاهره (۱۳۸۷) آینه کاری در معماری قاجار، کتاب ماه هنر، شماره ۱۹.
۷. پورجعفر، محمدرضا و دیگران (۱۳۹۰) پدیدارشناسی هویت و مکان در بافتهای تاریخی، نشریه علمی پژوهشی شهر ایرانی - اسلامی، شماره ۳.
۸. پورجعفر، محمدرضا و دیگران (۱۳۹۱) هویت و مکان: رویکرد پدیدارشناسانه، نشریه هویت شهر، شماره ۱۰.
۹. پیرنیا، محمدرکیم (۱۳۶۹) شیوه‌های معماری ایرانی، تدوین غلامحسین معماریان، مؤسسه نشر هنر اسلامی، تهران.
۱۰. پیرنیا، محمدرکیم (۱۳۷۲) آشنایی با معماری اسلامی ایران، دانشگاه علم و صنعت، تهران.
۱۱. جوادی، مهسا و دیگران (۱۳۹۴) درآمدی بر مفهوم هویت محیط انسان ساخت بوسیله مولفه‌های مکان، فضا و کالبد، مدیریت شهری، شماره ۴۱.
۱۲. حبیبی، سیدمحسن (۱۳۷۸) مکتب اصفهان، دولت قاجار و سبک تهران، مجموعه مقالات دومین کنگره تاریخ معماری و شهرسازی ایران.
۱۳. حجت، عیسی (۱۳۸۴) هویت انسان ساز و انسان هویت پرداز (تاملی در رابطه هویت و معماری)، هنرهای زیبا، شماره ۲۴.
۱۴. حقیقت، عبدالرفیع (۱۳۶۹) تاریخ هنرهای ملی و هنرمندان ایرانی، تهران، شرکت مولفان و مترجمان ایران.
۱۵. دیبا، داراب (۱۳۷۳) مسابقه معماری فرهنگستان ها، آبادی، سال چهارم، شماره ۱۳.
۱۶. دیبا، داراب (۱۳۷۸) الهام و برداشت از مفاهیم بنیادی معماری ایران، معماری و فرهنگ، سال اول، شماره اول.
۱۷. دیبا، داراب (۱۳۷۸) حصول زبانی برای معماری امروز ایران، معماری و شهرسازی، شماره ۵۰ و ۵۱.
۱۸. سجادی، فریبرز و دیگران (۱۳۹۰) ریشه های تاریخی سنت و تجدد در معماری معاصر قاجاریه، نقش جهان، شماره ۲.
۱۹. سلطان زاده، حسین (۱۳۷۳) نماهایی از ساختمانهای تهران (از معماری دوران انتقال)، دفتر پژوهشهای فرهنگی، تهران.

۲۰. شیخ زین الدین، حسین (۱۳۷۸) فرم در معماری، معماری و فرهنگ، سال اول، شماره ۱، تابستان ۱۳۷۸.
۲۱. صارمی، علی اکبر (۱۳۷۷) جایگاه معماری ایران در جهان امروز، آبادی، سال هفتم، شماره‌های ۲۷ و ۲۸، زمستان ۱۳۷۶ و بهار ۱۳۷۷.
۲۲. صارمی، علی اکبر، و تقی رادمرد (۱۳۷۶) ارزشهای پایدار در معماری ایران، سازمان میراث فرهنگی کشور، تهران.
۲۳. فلامکی، منصور (۱۳۸۵) ریشه‌ها و گرایش‌های نظری در معماری، نشر فضا، تهران.
۲۴. فیضی، محسن و مریم اسماعیل‌دخت (۱۳۹۴) تبارشناسی تحلیلی تکنولوژی‌های نوین ساخت جهت هویت‌بخشی به بناهای معماری با رویکرد زمینه‌گرایی، مدیریت شهری، شماره ۸.
۲۵. قبادیان، وحید (۱۳۹۲) سبک شناسی و مبانی نظری در معماری معاصر ایران، تهران: انتشارات علم معمار.
۲۶. قبادیان، وحید (۱۳۸۲) مبانی و مفاهیم در معماری معاصر غرب، تهران: ناشر دفتر پژوهشهای فرهنگی.
۲۷. قبادیان، وحید (۱۳۸۳) معماری در دارالخلافة ناصری (سنت و تجدد در معماری معاصر تهران)، پشتون، تهران.
۲۸. کاستلز، مانوئل (۱۳۸۰) عصر اطلاعات، اقتصاد، جامعه و فرهنگ، ترجمه حسن چاوشیان، تهران،

انتشارات طرح نو.

۲۹. گیدنز، آنتونی (۱۳۷۹) جامعه شناسی، ترجمه منوچهر صبوری، تهران، نشر نی.
۳۰. مکی نژاد، مهدی (۱۳۸۹) سیر تحول کتیبه‌های ثلث در معماری ایران (از صفویه تا قاجار)، نگره، شماره ۱۳.
۳۱. مهدوی نژاد و دیگران (۱۳۸۹) هویت معماری، تبیین معنای هویت در دوره‌های پیش از مدرن، مدرن و پسامدرن؛ هویت شهر، شماره ۷.
۳۲. مهدوی نژاد، محمدرضا و دیگران (۱۳۸۹) هویت معماری، تبیین هویت در دوره‌های پیش از مدرن، مدرن، و فرامدرن، نشریه هویت شهر، شماره ۷.
۳۳. میرمیریان، هادی (۱۳۸۴) جریانی نو در معماری معاصر ایران، همشهری، شماره ۳۵۲۹.
۳۴. نقی زاده، محمد (۱۳۷۹) تاثیر معماری و شهر بر ارزشهای فرهنگی، هنرهای زیبا، شماره ۱۱.
۳۵. هاشم نژاد، هاشم (۱۳۷۴) جست و جوی ضرایب نهفته در میراث کهن، کنگره تاریخ معماری و شهرسازی ایران، ج ۲، تهران، سازمان میراث فرهنگی کشور.
۳۶. هاشم نژاد، هاشم (۱۳۷۸) ساختار فضایی طرح، معماری و شهرسازی، دوره ۹، شماره ۵۴ و ۵۵.
۳۷. هاشم نژاد، هاشم (۱۳۸۰) تاثیر و بازتاب معماری در تبادل فرهنگ و تمدن، معماری و فرهنگ، سال سوم، شماره یازده

بازخوانی مولفه‌های هویت بخش نما در منظر شهرهای معاصر

احسان رخشان - دانشجوی دکتری معماری، گروه معماری، واحد علوم و تحقیقات، دانشگاه آزاد اسلامی، تهران، ایران.
حسین ذبیحی* - دانشیار، گروه معماری و شهرسازی، واحد علوم و تحقیقات، دانشگاه آزاد اسلامی، تهران، ایران.
حمید ماجدی - استاد، گروه معماری و شهرسازی، واحد علوم و تحقیقات، دانشگاه آزاد اسلامی، تهران، ایران.

Reload the identity components in the view of contemporary cities

Abstract

The present paper aims to consider the latest research achievements surrounding urban views and their role, seeking to understand a comprehensive model of human and perceptual dimensions, in order to fit the structure of the urban wall. Considering the reciprocal relationship between the environment and the human, the question of what components can affect the formation of identity in an individual and society. According to the teachings and human life categories, his needs are grouped in two physical and spiritual arenas, and the urban features can be achieved when people and society are formed into identity dimensions and the different needs of the individual. Architectural spaces provides the physical and psychological needs of man in a relative manner, but can only provide a platform to provide his spiritual and spiritual needs, as the evolution of human evolution is a conscious one. Space builders can help with knowledge of the effective elements on the individual's perception of the environment with a rich environmental design and emphasis on perceptual elements as part of the environment. the environment in which physical, perceptual, semantic, and functional systems function properly can be used by appropriate individual and collective valuating to train individual perceptions in the environment and stimulate cultural wealth. This happens when the dominant eye on environmental design fits into society's values and identity, and by respecting individual and collective identity, it can achieve this person and the environment.

Keywords: View and Urban Landscape, aesthetics, Identity, human needs

چکیده

مقاله حاضر با مدنظر قراردادن آخرین دستاوردهای پژوهشی پیرامون نماهای شهری و نقش هویت بخش آن‌ها، به دنبال شناخت مدلی جامع از انسان و ابعاد ادراکی او، در جهت طراحی مناسب جداره‌های شهری می‌باشد. با توجه به رابطه متقابل محیط و انسان بر یکدیگر سوال تحقیق این موضوع می‌باشد که، محیط با چه مولفه‌هایی می‌تواند بر شکل‌گیری هویت در فرد و جامعه موثر باشد. با توجه به آموزه‌های اسلامی و ساحات حیات انسان نیازهای وی در دو ساحت مادی و معنوی دسته‌بندی می‌گردد سیمای شهری زمانی می‌تواند به وجوه هویتی سازی برای فرد و جامعه دست یابد که به ابعاد وجودی و نیازهای متفاوت فرد توجه داشته باشد. فضای معماری قابلیت دارد نیازهای مادی و روانی انسان را به صورت نسبی تأمین نماید، اما تنها می‌تواند بستری برای تأمین نیازهای عقلانی و روحانی او فراهم آورد، زیرا سیر تکامل انسان‌ها امری آگاهانه و اختیاری است. سازندگان فضا می‌توانند با آگاهی از مولفه‌های اثربخش بر ادراک فرد از محیط با طراحی محیطی غنی و تأکید بر مولفه‌های ادراکی به اثر بخشی محیط، کمک کنند. محیطی که نظام‌های کالبدی، ادراکی، معنایی و کارکردی در آن به درستی عمل کند، می‌تواند با استفاده از ارزش‌گذاری‌های مناسب فردی و جمعی به تربیت ادراکات فرد در محیط پردازد و به غنای فرهنگی دامن بزند. این موضوع زمانی رخ می‌دهد که نگاه حاکم بر طراحی محیطی متناسب با ارزش‌ها و هویت جامعه باشد و با احترام به هویت فردی و جمعی می‌تواند به این همانی فرد و محیط دست پیدا کند.

واژگان کلیدی: نما و منظر شهری، زیبایی‌شناسی، هویت، نیازهای انسان

*. این مقاله مستخرج از رساله دکتری معماری با عنوان «خوانش وجوه ادراک فضایی در سیمای شهرهای سنتی ایران در جهت حفظ ارزش‌های معماری ایرانی» است که به راهنمایی دکتر حسین ذبیحی و مشاوره دکتر حمید ماجدی در دانشگاه آزاد اسلامی، واحد علوم و تحقیقات تهران انجام یافته است. نویسنده مسئول مکاتبات، شماره تماس: ۰۹۱۲۱۹۳۷۵۲۰، رایانامه: h.zabihi@sbiau.ac.ir

این نماها نمود کالبدی و ظاهری فرهنگ و هویت ساکنینی بود که به عنوان یک ایرانی مسلمان در پس این کالبد بی‌توجه کرده‌اند. از شاخصه‌های نما در معماری ایرانی-اسلامی ساده بودن و پرهیز از خودنمایی، توجه به هندسه و تناسب در کل و استفاده از جزئیات به منظور جلوگیری از یکنواختی، استفاده از مصالح بومی و غیره بوده است. ساکنین هر محله بدلیل زندگی در طول سالیان متوالی در آن محله، و دیدن هر روزه آن و گذر از میان کوچه پس کوچه‌های آن، با آن ارتباط برقرار کرده و آن را بخشی از هویت جمعی خود دانسته‌اند. شهرهای سنتی ایران از جمله فضاهای پراهمیتی است که توانسته بر روی نمونه‌های مشابه در سایر نقاط جهان نیز تأثیرگذار باشد. لذا در این پژوهش با شناخت مفهوم سیما و منظر شهری و نگاهی بر روند تغییر مفهوم نما در ایران سعی می‌شود تا راهکارهایی برای ارتقاء کیفیت محیط کالبدی در عصر حاضر معرفی نمود، تا بتوانیم به بهبود فضاهای شهری معاصر در جهت احراز هویت، کمک نماییم.

۲- واژه‌شناسی مفهوم سیما، منظر و نمای شهری

به علت وجود بار معنایی و کاربردی مشترک بین سیما و منظر شهری گاه امکان اشتباه در درک درست و تفکیکی این دو اصطلاح وجود دارد آن گونه که هنوز هم در برخی مجامع داخلی سیمای شهر از منظر شهری اشتباه تلقی می‌شود درحالی‌که منظر شهری یک منظر عینی از شهر است که اجزای آن را عناصر ملموس و کارکردی تشکیل می‌دهد برعکس تصورات، برداشت‌ها و ادراک افراد و مخاطب از عناصر موجود در شهر را می‌توان به‌عنوان سیمای شهر تعریف نمود. از این رو سیمای شهری به معنای منظر ذهنی از شهر است و این ذهنیت از طریق ادراک و پردازش منظر عینی در ذهن انسان شکل می‌گیرد (محمودی، ۱۳۸۹، ص ۲۸). سیمای شهر به تمام عواملی از شهر که به دیده می‌آیند و چشم قادر به تماشای آنهاست اطلاق می‌شود. این عوامل به‌صورت انفرادی و در حالتی پیوسته و دسته‌جمعی عمل می‌کنند (لینچ، ۱۳۸۵، ص ۲۳). در یک تعریف کلی می‌توان گفت: منظر شهری مجموعه عناصر و کیفیت محیطی از سازمان بصری شهر است که در زمان و مکان توسط ناظر تجربه می‌شود. منظر شهری حاصل سطح تماس انسان و شهر است و در این راستا، انسان نه تنها در ساختار چشم انداز بصری شهر از طریق فعالیت‌های خود بر منظر شهری تأثیر می‌گذارد، بلکه رفتار

هسته شهرهای ما نارسایی‌های متعددی را تجربه می‌کنند. عدم کارآمدی، ضعف زیرساخت‌ها، مهاجرت جمعیت بومی، استقرار افشار فرودست، مسائل اجتماعی و نظایر آن، که به تدریج نیز این معضلات در سیما و منظر این محوطه‌ها تبلور می‌یابد. علیرغم توجه دانشکده‌های معماری و شهرسازی نسبت به مسائل زیربنایی هم‌چون فرهنگ و هویت، معماری معاصر ایران دچار اغتشاش و بی‌هویتی است. ضعف در شناسایی فرهنگ خودی، مشکلات آموزشی، تبلیغات فرهنگ بیگانه، نبود قوانین و ضوابط منسجم و کارآمد، ضعف راهکارهای مدیریت شهری در معماری شهرسازی موضوعاتی هستند که در بحران هویت فرهنگی معماری و شهرسازی معاصر ایران نقش دارند. با توجه به رابطه متقابل انسان و محیط و تأثیرگذاری فضای شهری بر شهروندان توجه و طراحی مناسب سیمای شهر می‌تواند گامی مؤثر در بهبود شرایط فرهنگی، اجتماعی و ایجاد حس هویت در افراد نماید. گسستن از ارزش‌ها باعث از دست دادن معماری نظام یافته با زندگی مردم شد. مهمترین تهدید آن بی‌توجهی به آداب و رسوم در شکل دهی به معماری و شهرهاست. توجه به فرآیند شکل‌گیری معماری ایرانی نتیجه بهتری از نگرش و تقلید صرفاً شکلی از معماری گذشته برای دستیابی به معماری هویت‌مند عصر خود به دست خواهد داد. نمای شهری در معماری معاصر می‌تواند چهره بومی به خود بگیرد و در اصل سیاست‌هایی را ارائه می‌دهد که با توجه به خلاقیت هر معمار می‌تواند نماهای متنوع ارائه دهد مسلماً بررسی و آسیب‌شناسی مناطق مختلف و در نظر گرفتن شرایط محیطی آنها می‌تواند در ارائه راهکارهای بومی مؤثر باشد تا سازمان‌های مجری متناسب با شرایط بتوانند درصدد رفع مشکلات برآیند منظر شهر، اولین برخورد ساکنین با شهر، محله و کوچه‌ای است که در آن زندگی می‌کنند. بدون شک مشاهده منظر شهر و یا یک محله متناسب با هویت و خاطره جمعی ساکنین آن از مظاهر ایجاد و یا افزایش احساس تعلق ساکنین است. ساکنینی که به عنوان مالکین کوچکترین قطعات زمین شهر، محله و کوی خود، نقش برجسته‌ای را در ایجاد منظر شهر و یا محله بازی می‌کنند.

بدنه‌های شکل گرفته در طول کوچه‌ها و خیابان‌های سطح محلات و شهر حاصل تجربه‌هایی است که سینه به سینه از معماری گذشته این سرزمین به ما رسیده است.

و درک ذهنی شهروندان نیز از طریق تماس با منظر شهری تأثیر می‌پذیرد (Crow, Brown and Young, 2006: 282). از دیدگاه لغت‌شناسی نما به معانی ذیل به‌کاررفته است: لغات فارسی در کاربرد واژه‌نما، آنچه در معرض دید و برابر چشم است، صورت ظاهر عبارات را به کار می‌برند (معین، ۱۳۶۴). بعدی از ساختمان که به دیده می‌آید (دهخدا، ۱۳۷۷)، (مشیری، ۱۳۶۹)، (عمید، ۱۳۷۸) تعریف و کاربرد واژه‌نما در فرهنگ لغت، نشان‌دهنده این موضوع است که نمای ساختمان چیزی منفک از ساختمان نیست و فارغ از پوششی نهایی برای مقاومت در برابر شرایط جوی، بیان‌کننده عملکرد ساختمان (انطباق فرم ساختمان با عملکرد آن)، منش، کردار تفکر ساکنان، به‌مثابه لولایی اجتماعی، فصل مشترک فضاهای عمومی و خصوصی است. نما، ارتباط ملموس ساختمان با شهر است. از طریق نما، عناصر طبیعی (نور، باد) به ساختمان نفوذ کرده و ارتباط ساکنان با فضای شهری برقرار می‌گردد. علاوه بر آن در شکل‌دهی به سیمای کالبدی شهر، نقش مهمی داشته و فصل مشترک رنگ تعلق داخلی و بیرونی است. نمای شهری در واقع دیدی از فضای شهری است که حریم آن را معماری و گستردگی آن را شریان‌های شهری و وضوح آن را طراحی شهری تعریف می‌کند. با توجه به واژه‌شناسی مفهوم نما می‌توان به اهمیت بعد تفکر و جهان‌بینی طراح بر ساخت نما پی برد به‌گونه‌ای که هر نما نماینده نوعی تفکر است و می‌تواند آن تفکر را در مقیاسی بزرگ‌تر و در سطح شهر گسترش دهد. نمای هر ساختمان در مجموعه شهری که در آن حضور دارد مؤثر است و این تأثیر را به بدنه خیابان‌ها یا میدان‌ها که در آن قرار گرفته است، انتقال می‌دهد. در واقع نمای شهری متشکل از بناهای شهری است. بنابراین وقتی که از دید معماری با این کلمه برخورد می‌کنیم، اشاره مستقیمی به نمای ساختمانها داریم (پاکزاد، ۱۳۸۶، ص ۸۲). در واقع نمای ساختمان‌ها به صورت یک صفحه نمایش ترکیبات معماری ظاهر می‌گردد. ترکیب‌های معماری حاوی نوعی معنا هستند و از این رو قادرند که خیال آدمی را تحریک نمایند و با وی ارتباط برقرار کنند. به همین دلیل بخش‌های عمده‌ای از ارتباط انسان با محیط اطرافش از طریق ارتباط بصری و ذهنی وی با ترکیب‌های معماری آن محیط اتفاق می‌افتد، این نوع ارتباط که خصلتی بسیار تجریدی دارد، زمینه‌ای برای تحریک ارتباط‌های غیرتجریدی‌تر و مشخص‌تر

است (صفا‌منش، ۱۳۷۳، ص ۱۸۰).

۳- سیر تحول نما در معماری ایران

مفهوم نما در معماری ایران، به وسعت سرزمین‌هایی است که فرهنگ ایرانی در آن نفوذ یافته است. از این رو یافتن تعریفی واحد، ورای تفاوت‌های موضوعی، مکانی و زمانی محال است. اما با توجه به این متغیرهای اصلی، می‌توانیم چند ویژگی مهم نما را در معماری ایرانی شناسایی کنیم. در معماری ایران بناها را می‌توان به دو دسته رسمی و بومی تقسیم کنیم. بناهای رسمی شامل بناهای حکومتی و آیینی، و بناهای بومی ساختمان‌های مردم عادی است. اگرچه معماری بومی و رسمی با هم تفاوت دارند، اما بین آنها ارتباطی ظریف هم وجود دارد. یکی از منابع تغذیه معماری رسمی، الگوهای معماری بومی است. در دوره اشکانی و ساسانی که به دلیل وقفه فرهنگی ناشی از حمله اسکندر، دانش مهندسی کاخ‌های هخامنشی از بین رفته بود، معماران با بازگشت به الگوهای معماری بومی، با سازه‌های تاقی و دیوار باربر (که از دوره هخامنشیان تا ساسانیان رواج داشت)، بناهای مهم آن دوره را ساختند. به عبارتی معماری رسمی، ویرایشی از معماری بومی را در مقیاس نمادین ارائه می‌کرد. اگر نمای نقش رستم در نزدیکی شیراز با خانه ای روستایی در بجنورد مقایسه کنیم، می‌بینیم معماری رسمی هخامنشی، نمایش تزئینی و حجاری شده عناصر ساده سازه‌ای است (تیرها، ستون‌های چوبی، سقف گاه گل) که در معماری بومی نقشی اساسی (و نه صرفاً تزئینی) داشته‌اند. لذا می‌توان با توجه به مشابهت‌هایی موجود نماها را به صورت جمعی مورد بررسی قرار داد. این موضوع در دوره‌های بعدی نیز بعد از اسلام ادامه یافت. ایرانیان با بهره‌گیری از معماری پیش از اسلام به ساخت بناها در دوران بعدی ادامه دادند و اسلام با آموزه‌ها و اصول خود به این بناها رنگ و بویی جدید بخشید. در دوران بعد از اسلام سازندگان سعی کردند در تزئینات و فضا‌سازی‌ها، خود را به اصول اسلام نزدیک کنند و این امر در هر دوره با تفاوت‌هایی انجام شد به صورتی که در دوران اسلامی بر اساس حکومت‌هایی که در راس بودند مشخصه‌های نما متفاوت می‌شدند. به این ویژگی‌ها به تفکیک در جدول ۱ اشاره شده است. در جامعه ما به ویژه پس از انقلاب با رشد جمعیت و سهم شهرنشینی، بازسازی‌های جنگ، گسترش شدید

شهرها در پاسخ به اسکان مهاجرین رخ داد. در گذشته ساختمانهای شهر، نه تنها از جنبه انفرادی، زیبا و مطابق با اصول زیباشناختی بصری طراحی می شدند، بلکه در کمال احترام به اطراف و محیط شهری ساخته می شدند. با ظهور مفاهیم و عناصر مدرنیته، شهرسازی ایران، مانند بسیاری مسائل دیگر، با سرعت دستخوش تغییراتی شد. جداره‌ها و نمای پیرامونی ساختمان‌ها نقشی محکم در شکل‌دهی به عرصه‌های عمومی شهر دارند، این جداره‌ها در گذشته به صورت متحدالشکل حول محور عنصر مقدس که عموماً مسجد بود شکل می گرفت. تنها مسجد بود که با تفاوت در رنگ و مصالح

و فرم در میان بافت سر بر می آورد و گویی سایر بناها در زیر سایه آن آرمیده بودند. نمای خیابان‌ها در ارتباط با بافت و مصالح بومی بود و می شد تا مفهوم وحدت در کثرت را در آن مشاهده نمود. متأسفانه در دوران معاصر نماهای نا همگون و متفاوت با علایق شخصی و بر اساس ارزش‌های مادی در کنار هم قرار گرفته اند و سیمای شهری را ملقمه‌ای از سبک‌ها و مدها شکل داده است. جداره‌های شهری متأسفانه با جلوه‌ای نازیبا و بی هویت منجر به شکل‌گیری جداره‌هایی مهاجم شده اند و تاثیراتی منفی بر روح و روان شهروندان دارند.

جدول ۱. سیر تحول نما در معماری ایرانی

سیر تحول نما در معماری ایرانی			
نمونه موردی	مشخصه‌های نما		دوره زمانی
	مشخصه‌های معنایی	مشخصه‌های کالبدی	
تخت جمشید	در تخت جمشید، اگرچه قصرها از جهات گوناگون دیده می‌شود، اما فضا به دقت سازماندهی شده تا مجموعه‌ای از نماهای مهم، همچون پرده‌های یک نمایش، یکی پس از دیگری دیده شوند. جورجو گولینی می‌گوید: در تخت جمشید هر نما در ارتباط با محوری که بیننده در آن حرکت می‌کند، آرایش یافته است. ظاهراً معمار بیش از هر چیز دغدغه پشت سرهم قرار دادن تصاویر نماهای مختلف را داشته است تا هر بنا، این ویژگی در معماری‌اشکافی به چشم نمی‌خورد (1964, gullini)	حرکت در مجموعه تخت جمشید، بر مسیر محورهای عمود بر هم منطبق است که با پلکان، دروازه و نماهای آرایش یافته نمادین مشخص می‌شده اند. هخامنشیان نازک ترین ستونهای سنگی جهان باستان را ساختند و همین باعث شد در تالارهایی مثل صدستون، بر پیوستگی فضای تهی تاکید شود، در حالی که در معماری مصری و یونانی، ستون‌ها مهم تر از فضای باز اطرافشان بودند.	دوره ساسانی
قصر شیرین و تخت سلیمان	در معماری ساسانی مفهوم نما کاملاً با گذشته متفاوت است. کاخ‌ها نماهای برجسته و به شدت نمادین دارند که در یک نگاه دیده می‌شوند و در ذهن نقش می‌بندند. در مجموعه کاخ‌های ساسانی نماهای هدایت شده جای خود را به تاکید بر محور طولی می‌دهد	تاکید بر محور طولی و سلسله مراتب فضایی، ورودی، حیاط، ایوان، گنبدخانه، حیاط و .. که بر نظامی خطی واقع شده اند. از جمله ارزش گذاری فضایی تهی نسبت به حجم‌های توپر در معماری ساسانی تداوم یافتند.	دوره ساسانی
برج خرقان	معماران این دوره سعی داشتند با برجستگی‌های حجمی همچنین تزئینات آجری برجسته، نوعی سایه روشن متنوع و متعادل به وجود آورند. تعادلی که با هندسه دقیق بناهای این دوره تاکید می‌شود. در بناهای به جامانده از دوره سلجوقیان، به استثناء برج‌های مقبره‌ای، حرکت عمودی و افقی در عناصر نما در تعادل کامل قرار دارند	از دوره سلجوقی معماران ترجیح دادند شالوده اصلی ساختمان رامستقل از تزئینات نما بررسی کنند تزئینات ساختمان به شکل لایه آجری به نما اضافه می‌شدند. حجم‌های بزرگ و ساده مکعب مستطیل، استوانه‌ای و نیم استوانه به چشم می‌خورد قوس‌های جناغی، تاقچه‌های تزئینی، کرسی چینی، هره‌ها و قرنیزهای تزئینی آجری، عناصر نمای دوره سلجوقی اند	دوره اسلامی

سیر تحول نما در معماری ایرانی

نمونه موردی	مشخصه‌های نما		دوره زمانی
	مشخصه‌های معنایی	مشخصه‌های کالبدی	
مقبره سلطانیه	بناها سبک تر و در عین حال با شکوه تر بودند. سردرها در دوره ایلخانی تناسبات نمادین یافتند و به عناصر برجسته شهری تبدیل شدند جهت غالب نمای دوره ایلخانی به سوی آسمان است	در دوره ایلخانیان، عناصر نما بر حرکت عمودی تاکید دارند معماری ایلخانی با گوتیک قابل مقایسه است. در پی سبک نشان دادن نما از طریق افزایش جرزهای عمودی و بازشوهای کشیده با قوس جناغی است. رواج آجرهای لعابی رنگی و افزایش تزئینات در این دوره دیده می‌شود	دوره اسلامی در قرن ۸ هجری
مسجد گوهرشاد	در دوره تیموری بارواج گنبدی دو پوسته که لایه تزئینی داخلی، ۳ پوسته مستقل را تشکیل می‌دادند، معماری به اوج فرمالیسم و بیان نمایشی رسید. نما همچون علامتی شهری و محیطی است که وجود بنا را اعلام می‌کند ولی موجودیتی مستقل دارد.	بخش عمده ای از سطوح نما با کاشی‌های رنگارنگ پوشیده شد ایوان‌ها و پیش‌تاق‌ها به مثابه نوعی نما-ساختمان هستند که ورودی نمادین را شکل می‌دهند. این عنصر در واقع دروازه‌ای بزرگ است که آن چنان از نظر تناسبات و شکل متمایز از دیگر عناصر ساختمان است که همچون بنایی مستقل، جلوه می‌کند.	دوره اسلامی در قرن ۹ هجری
عالی قاپو میدان امام اصفهان	معماری دوره صفوی، تکمیل و تعدیل مفهوم فضایی دوره تیموری است، اگرچه بیان دراماتیک و سیمای افسانه ای معماری تیموری قوی تر از معماری صفوی است. نما در معماری صفوی همچون صحنه‌آرایی تئاتر است. نما در اغلب موارد همچون ماسکی است که بر چهره ساختمان کشیده شده و عناصر اصلی ساختمان را پنهان می‌کند	نظم ظاهری از طریق غشاء تزئین شده با کاشی و آجر به دست می‌آید، بر جوهر ساختمانی بنا ارجحیت دارد. نمای دوره صفوی دقیق، پرکار و مرتبط با ساختارهندسی است که در تناسب با اندازه‌های افقی بناطراحی شده است. مطالعه هندسه نما و ارتباط آن با تناسبات پلان نشان می‌دهد، معماران آن به احتمال قوی تکنیک طراحی نما و پلان را می‌شناختند.	مکتب اصفهان
میدان توپخانه	از نظر سازماندهی کلی، عناصر نما، تزئینات و شیوه ساخت، تلفیقی از معماری بومی و قرن نوزدهمی اروپا بودند و میزان تاثیر الگوهای بومی یا غربی در هر بنا متفاوت بود. به طور کلی نمای بناهای دوره قاجار از نظر تنوع، تناسبات، نوآوری، تلفیق سبک‌های مختلف، پیچیدگی و غنای رنگ و تزئینات و ظرافت در خور توجه اند.	همراه با نیاز به خیابان‌های جدید، بحث طراحی بدنه خیابان‌ها مطرح شد. مانند میدان توپخانه که از میدان شاه اصفهان و میدانی باروک الهام گرفت. میدان بدنه ای یکپارچه و مدولار، متشکل از دو طبقه داشت. معماری نما برگرفته از معماری نئوکلاسیک بود. بناهای خیابان‌های جدید، نمای اصلی به خیابان داشتند عناصر وارداتی مانند برج ساعت، پله‌های بیرون آمده، نما رو به خیابان، ایوان‌های رو به خیابان و عناصر نئوکلاسیک به نماها اضافه شدند.	دوره قاجار
شهرهای معاصر تهران، قم و ...	از خود باختگی و مد گرایی منجر به بی هویتی جداره‌های شهری شده است	ظهور انواع مصالح ساختمانی و مد گرایی منجر به ملقمه ای از انواع سبک‌ها در جداره‌ها شده است و هیچ گونه وحدت و هماهنگی مشاهده نمی‌شود	دوره معاصر

۴- انسان و نیازهایش در فضای شهر

انسان با توجه به نیازها، ارزش‌ها و هدف‌های خود محیط را دگرگون می‌کند و به‌طور متقابل تحت تأثیر محیط دگرگون‌شده قرار می‌گیرند، به‌ویژه فن‌آوری پیشرفته موجب می‌گردد تأثیر انسان بر محیط شدت و سرعت یابد، دگرگونی سریع محیط از ویژگی‌های بنیادی دوران اخیر است. هرروز شهرها و محله‌ها و بناهای جدید ساخته می‌شود. این‌گونه الگوهای رفتاری و نقش‌های اجتماعی نوینی را بر ساکنان خود تحمیل می‌کنند؛ و موقعیت‌های کلیدی معیارهای رفتاری را تقویت و برخی دیگر را تضعیف می‌نمایند. یکی از مهم‌ترین طبقه‌بندی‌های مطرح‌شده در مورد نیاز سلسله‌مراتب نیازهای آبراهام مازلو^۱ است. مازلو معتقد است که انسان نیازهای مختلفی دارند این نیازها نه به‌صورت بی‌ارتباط و جدای از هم بلکه به‌صورت سلسله‌مراتبی از نیازها در طول زندگی فرد بروز می‌یابند، مازلو معتقد است نیازهای انسانی از نیازهای اساسی مربوط به بقا شروع شده و به نیازهای زیباشناختی و خودشکوفایی ختم می‌شوند، به همین دلیل است که نیازهای رده‌های پایین‌تر نیازهای اولیه نامیده می‌شود و با رشد فرد نیازهای رده‌های بالاتر به‌تدریج ظاهر می‌شوند. در این میان نکته مهم این است که گرچه این نیازها منشأ درونی دارند اما تحت تأثیر محیط پیرامون و به‌ویژه فرهنگ افراد قرار می‌گیرند. مازلو باور دارد نیازهای رده‌های بالاتر بروز نمی‌یابد مگر آنکه پیش از آن نیازهای رده پایین‌تر تا حدودی برطرف شده باشد. در واقع در یک‌زمان تنها یک نیاز غالب است و اینکه کدام نیاز غالب باشد بستگی به این دارد که کدام دسته از نیازها پیش از این ارضا شده باشد. اما اگر نگاه دقیق‌تری به نیازهای روزمره خود در زندگی داشته باشیم می‌بینیم که چنین سلسله‌مراتب سفت و سختی بین نیازهای ما وجود ندارد و در واقع بین این نیازها یک رابطه متقابل وجود دارد و الزاماً تأثیر آن‌ها بر یکدیگر به‌صورت سلسله‌مراتبی نیست.

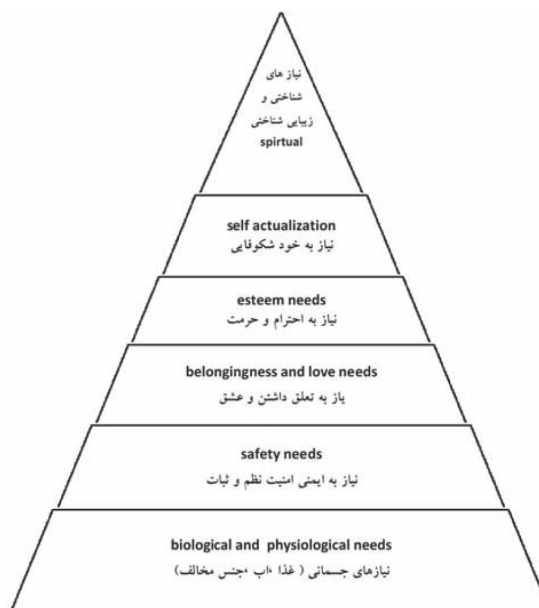
گرچه مدل ارائه شده از نیازهای انسان توسط مازلو نسبت به سایر مدل‌های ارائه شده تا حدودی کاملتر است، اما خود با نقدهای جدی روبه‌روست. از جمله اینکه وی به عواملی مانند تحولات فرهنگی، اجتماعی

۱. Abraham maslow روانشناس آمریکایی است و به دلیل توجهش به رویکرد انسان‌گرایی در روانشناسی به‌عنوان پدر روانشناسی انسان‌گرا شهرت دارد.

و اقتصادی بسیار کم اهمیت می‌دهد و در میزان قدرت، اراده و اختیار، و در منطقی و عقلانی بودن فرد اغراق می‌کند. تصویر خوشبینانه، ذهنی، متعالی و ارزش‌گرایانه روانشناسان انسان‌گرا را نمی‌شود با روشهای تجربه‌شده متداول علوم بررسی کرد. همچنین مازلو نیازهای انسان را دسته‌بندی می‌کند و بین آنها رابطه طولی قائل می‌شود. وی بیان می‌کند زمانی نوبت به نیازهای بالاتر می‌رسد که تا اندازه‌های نیاز پایتیر تأمین شده باشد. به نظر می‌رسد مطلب یادشده درباره غالب افراد معمولی درست است، ولی دارای کلیت نیست و بستگی به آن دارد که شخص چگونه و چه مقدار روی نیازهای خود کار کرده و روی آنها ارزشگذاری کرده است؛ مثلاً در آموزه‌های دینی سفارش شده است: «شکم از طعام خالی دارتا در آن نور معرفت بینی» از دیگر نقدهای جدی که به مازلو وارد است اینکه او درباره افراد خودشکوفای و ویژگی‌های آنها و افراد متعالی و اوج‌گرا که بزرگترین و بهترین مردان در تاریخ بشریت هستند سخن به میان آورده است، اما درباره انبیا و اولیای الهی که متعالی‌ترین انسانها هستند، سخنی به میان نیاورده است. لذا این مدل نیز علیرغم کاربردی بودن، نتوانسته است خلأ مدل جامع از انسان و نیازهای او را رفع کند و باید تلاش بیشتری در این حوزه صورت گیرد. لذا با توجه به اهمیت مقوله نیازهای انسان در خلق آثار معماری برای دستیابی به مدلی جامع و کاربردی از نیازهای انسان، مروری بر مهمترین منابع اسلامی و نظریه‌های متفکران مسلمان معاصر ضروری به نظر رسید. از منظر اسلام، انسان موجودی مرکب از ماده و روح است؛ به همین خاطر نیازهای انسانی دارای تعدد و تنوع بسیاری است.

در منابع اسلامی نیز اشارات زیادی به ابعاد وجودی انسان، قوا و نیازهای او شده است. یکی از کاملترین تعاریفی که از ابعاد وجودی انسان موجود است، مربوط به روایتی از امام علی (ع) است. در این تعریف انسان دارای چهار ساحت نفسانی است: نامی نباتی، حسی حیوانی، ناطقه قدسی و کلی الهی و هر کدام از این ساحات پنج قوه دارند و آنها هستند که به ترتیب مسبب زیادت و نقصان، خشنودی و ناراحتی، عفت و حکمت، و رضایت و تسلیم در انسان هستند (نقره کار و همکاران، ۱۳۹۳).

برخی صاحب‌نظران حوزه معماری و شهرسازی نیز به کلیات این طبقه‌بندی‌ها توجه نموده اند و حیات انسان را دارای سه بعد جسمانی، نفسانی و روحانی می‌دانند به‌عنوان نمونه دکتر نقی زاده نیازهای انسان را در سه ساحت به شرح ذیل معرفی می‌کند (جدول ۲).

نمودار ۱. هرم نیازهای انسانی مازلو بر اساس نظرات مازلو. www.1954.maslow.com

۵- هویت منظر شهری در ارتباط با نیازهای انسان

بررسی چگونگی تأثیر محیط کالبدی بر ادراک و فعالیت‌های انسان نشان می‌دهد عوامل محیط کالبدی از طریق تأثیرگذاری بر فعالیت‌ها، ایجاد معانی خاص بر احساس و رفتار افراد تأثیر می‌گذارند و در ایجاد روح مکان و القای معنی مؤثرند. انسان‌ها محیط شهر را می‌سازند و در مرحله بعد محیط شهر، رفتار سازی می‌کند. در صورتی که این رفتارها متناسب با روح و فرهنگ جامعه نباشد و از ارزش‌های فرهنگی تبعیت نکند می‌تواند منجر به بروز بی‌هویتی و از خود باختگی در سطح جامعه گردد. ما انسان‌ها موجوداتی جدا از پیرامون خود نیستیم و در هر لحظه با آن ارتباط داریم، رابطه بین ما و محیط تبادلات فیزیولوژیکی

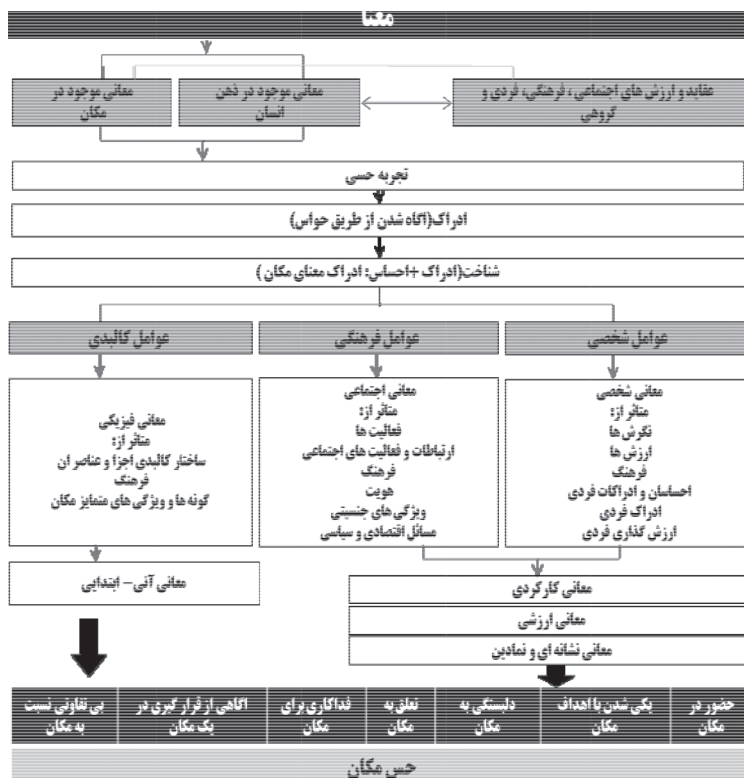
جدول ۲. ساحت حیات انسان و نیازهای متناسب با آن‌ها؛ ماخذ: نقی زاده، ۱۳۸۵، ص ۸۷

نیازهای انسان	ساحت مادی حیات (نیازهای فیزیولوژیک)	ساحت نفسانی حیات (نیازهای روانی)	ساحت روحانی حیات (نیازهای معنوی و روحی)
تغذیه (زمینه رشد)	خوراک	آگاهی و دانش	معرفت و عرفان
محیط مطلوب	شرایط محیطی تنظیم شده (حرارت فشار رطوبت) (سرپناه)	تأمین مفهوم سکونت، مسکن، حریم (خانواده) آرامش	مسکن (آرام و امن)، تجلی معنویت در محیط، ارتباط با فضاهای معنوی
محیط سالم	تأمین سلامت بیولوژیکی (فقدان آلودگی بیولوژیک)	تأمین سلامت روانی (فقدان آلودگی‌های محیطی)	تأمین سلامت روحی و انسانی (فقدان آلودگی‌های فرهنگی)
ارتباط با هستی	ارتباط با کالبد (مصنوع و طبیعت)	ارتباط معنایی (درک معنای محیط)	ارتباط با خداوند
امنیت	امنیت در برابر تجاوز و تهاجم	امنیت در برابر فشار عصبی	امنیت در برابر گناه و غفلت
زیبایی	زیبایی محسوس مادی و صوری	زیبایی ناشی احساس خوشی و لذت سیستم عصبی	ارتباط با ماورا الطبیعه
آرامش	فقدان فشارهای خارج از توان انسان بر حواس پنج‌گانه	فقدان فشارهای روانی	احساس ارتباط با خدا
لذت	اطفای غرائز (لذات حسی)	پرداختن به کارهای موردعلاقه، معنادار بودن و تداوم لذات حسی	مجالست با انسان‌های موردعلاقه، حضور در فضای معنوی
ارتباط با انسان‌ها	تأمین احتیاجات مادی	احساس هویت فرهنگی	احساس وحدت در جمع
آزادی	فقدان استثمار - آزادی عمل	آزادی فکر و اندیشه	رهایی از قید شیطان، بندگی خدا

نیازهای انسان	ساحت مادی حیات (نیازهای فیزیولوژیک)	ساحت نفسانی حیات (نیازهای روانی)	ساحت روحانی حیات (نیازهای معنوی و روحی)
احترام	احترام ظاهری در جامعه	احساس تشخیص و احترام معنوی و هویت	احساس گرمی بودن نزد خدا و احساس عدم گناه
یادگیری	خواندن نوشتن علوم حسی	احساس آگاهی و تخصص یافتن	عرفان درک و فهم نمادها و وحی ایات
خودباوری	امکان زنده بودن	امکان زندگی کردن	امکان حیات معنوی و زندگی اخروی
هویت	احساس تشخیص فردی	احساس این‌همانی با محیط و جامعه	احساس این‌همانی با هستی
عبادت	آمادگی جسمی	آمادگی روانی	ارتباط با خالق ارتباط با بی‌نهایت
رمزگرایی	آگاهی به نشانه‌های قراردادی	شناخت نشانه‌های مفهومی	درک رموز معنوی

مانند تنفس، دفع مواد زائد و غیره محدود نمی‌شود. همان‌گونه که از نظر جسمی با محیط ارتباط برقرار می‌کنیم با آن ارتباط عاطفی و روانی نیز داریم، ما در هر لحظه از محیط و اطلاعاتی که از آن کسب می‌کنیم تأثیر می‌پذیریم و به‌صورت متقابل بر آن تأثیر می‌گذاریم. محیط پیرامون ما سرشار از اطلاعات بالقوه است ما ابتدا متناسب با توانایی‌های جسمی و روانی خود بخشی از این

نمودار ۲. عوامل تأثیر گذار در ایجاد حس مکان

آثار یک شهر در طیف وسیعی قابل طبقه‌بندی می‌باشند، دسته‌ای که برای اهل شهر شناخته شده هستند. گروهی که برای یک تمدن عامل هویتی هستند و بالاخره طبقه‌ای که برای جهانیان، ملاک و معیار هویتی هستند. ویژگی‌های هنری و معماری شهرها به شیوه زیسته یک ملت اشاره می‌کنند و بیانگر تفکر، مذهب و باورهای متافیزیکی و دنیایی یک ملت نیز هستند. بنابراین آن دسته از عناصر و فضاهای شهری که بتوانند به‌عنوان نمایش‌دهنده اصول و ارزش‌های مأخوذ خود از فرهنگ و تاریخ جامعه ظاهر شده و کماکان به‌عنوان تجلی خاص آن اصول و ارزش‌ها ایفای نقش نموده و صاحبان و پدیدآورندگان خویش را معرفی کنند، خواهند توانست همچنان به‌عنوان عنصر شاخص هویتی آن تمدن و ملت شناخته شوند. تبعات حذف جبری و شاید عجولانه بسیاری از فعالیت‌های اجتماعی، فرهنگی، مذهبی و نگاه اقتصادی به محیط‌های عمومی شهری نشان‌دهنده اثرات منفی، تحولات سطحی ناشی از مدرنیسم در معماری معاصر هست. فرمول‌ها، ضابطه‌ها و الگوها جایگزین مواجهه‌های شخصی و تجربه‌های غنی و صمیمانه مکان‌ها شده و تجربه مدرن از فضا به‌صورت عنصری خالی جایگزین ویژگی‌هایی چون تنوع، شگفتی، ابهام، سرزندگی، خاطره‌انگیزی و بسیاری از مفاهیم کیفی فضا شده است.

یکی از اصلی‌ترین موضوعاتی که تعلق را به وجود می‌آورند رابطه هویتی بین انسان و مکان است. در رابطه تعلق انسان و مکان با یکدیگر هر کس طالب و خواستار مکانی است که به آن تعلق دارد و با آن همخوان و هماهنگ است. اولین عامل پیچیدگی در رابطه انسان و مکانش اراده و اختیار انسان در انتخاب مکان خویش است. دومین عاملی که این پیچیدگی را تقویت می‌کند ساحت‌های متعدد حیات در سه قلمرو ماده، نفس و روح است که هریک از آن‌ها مکان خاصی را طلب می‌کند و انسان را به آن فرامی‌خواند، عامل بعدی که به تبع دو عامل فوق‌الذکر ظاهر می‌شود جهان‌بینی و اعتقادات انسان است که غایت حیات و جایگاه و مکان نهایی انسان را به او می‌نمایاند (نقی‌زاده، ۱۳۸۹، صص ۴۷-۵۰).

پس از شکل‌گیری کالبدی که برآمده از هویت ملی ما، فعالیت و تعاملات اجتماعی است. خود مکان عنصری هویت‌ساز برای انسان هویت پرداز می‌شود. در نتیجه یک مکان به‌عنوان چارچوبی فضایی نه‌تنها زمینه وقوع رویداد و خاطره را فراهم می‌کند. بلکه به حفظ خاطرات جمعی

می‌انجامد.

موضوع سیما و منظر شهر به جهت رابطه تنگاتنگ با مقوله هویت و ویژگی شهر، ابعاد گسترده و پراهمیتی دارد. هویت تفسیری است که انسان از ارتباط خود با تاریخ در گذر زمان ارائه می‌دهد؛ تاریخی که با مؤلفه‌های گوناگون زندگی انسان امروز در ارتباط است. هویت انسان تفسیری چندب‌عدی است که بسیاری از عرصه‌های ذهنی و عینی زندگی او را در برمی‌گیرد؛ تفسیری که از تعامل این مؤلفه‌ها حاصل می‌شود. میل باطنی انسان جهت کشف هویت خود، باعث می‌شود تا مقوله هویت در عرصه‌های انسان‌ساخت و محیط‌های مصنوع نیز واجد ارزش شود. شهر به عنوان اصلی‌ترین مظهر تمدن بشر از این میل باطنی متأثر است. سبک‌های پدید آمده در قرن بیستم که برآمده از نهضت مدرنیسم بودند، به دلیل مقابله با این میل باطنی، نادیده گرفتن محیط انسان و حیات مدنی پایدار نبودند. منظر شهری به عنوان پدیده‌های عینی - ذهنی که با کالبد و خاطره شهر پیوند خورده، از این قاعده مستثنی نیست. آنچه ما به عنوان هویت منظر شهری از آن یاد می‌کنیم «میل به زندگی در شهرهای امروز با پشتوانه دیروز» است و سیاستهای حفظ کالبد صرف، برای احیای هویت و نادیده انگاشتن زندگی امروز، چالشی جدی در منظر شهرها محسوب می‌شود. از طرفی باید توجه داشت که هویت، نوعی تمایز است؛ تمایز انسان با انسان، شهر با شهر، فرهنگ با فرهنگ؛ موجودیت منظر شهری با هویت آن گره خورده است و جهانی سازی، علیرغم ظاهر فریبنده‌اش، بحران آفرین است. در واقع، بخشی از هویت منظر شهری با کالبد گذشته شهر پیوند خورده است و زمانی که مکان‌های خاطره انگیز با اتصال تاریخی به گذشته را از بین می‌بریم به دنبال قطع تداوم تاریخی، منظر شهری هویت‌مند را از بین برده‌ایم؛ منظری که می‌تواند با حیات مدنی امروز و تداوم تاریخی گذشته، شهر را هویت‌مندتر سازد. احراز هویت‌مندی در منظر شهرها، نسل‌های آینده از فضاهای آشنا برخوردار خواهند بود. یکی از مواردی که موجب درک هویت در محیط مصنوع می‌شود نگاه به این آثار به مثابه ابزار شناخت و فهم مکان است به صورتی که این فهم موجب تعلق انسان و آثار ساخته شده توسط او به یک مکان باشد.

۵-۱ عوامل موثر بر خلق منظر با هویت

- تأثیرپذیری از ایدئولوژی و اندیشه‌های حاکم بر

جامعه و تشکیل یک واحد اجتماعی تکامل پذیر. منظر شهری روی رفتار گروهی و فردی تأثیر می‌گذارد، رفتار فردی متأثر از رفتار گروهی و صفات فرد هست و مجموع صفات فردی صفات گروهی را می‌سازد که ساخت اجتماعی متأثر از این صفات گروهی است. لذا استفاده از اصول مناسب در سیما و منظر شهر می‌تواند منجر به تأثیرات مفیدی در این راستا گردد.

توجه به ادراک فضایی و ایجاد تصویر روشن از کالبد در ذهن بیننده.

احترام به انسان و محوریت انسان در طراحی فضا، رعایت مقیاسی انسانی به شکلی مطلوب و مردم‌پسند، نمود بارز فضای مردم وار است.

در فضای شهرهای بایستی پیوستگی اجزاء در یک کل هدفمند و منظم بوده که در عین کثرت خود مطلقاً کل مجرد نبوده بلکه با اجزاء دیگر وحدت یافته و به یک کل کمال یافته منتهی گردد.

ارتباط کالبد و معنا در منظر شهری می‌تواند منجر به خلق حس مکان، خاطره جمعی و حس تعلق به محیط گردد.

توجه به نمادپردازی و تحت تأثیر قرار دادن ناخودآگاه جمعی در ارتقا کیفیت محیط می‌تواند موثر باشد.

ایجاد غنای حسی در محیط شهری و منظر شهری موجب حس لذت بخشی در فضا با توجه به ارزش‌های زیبایی حسی، شکلی و نمادین گشته است.

وجود ارزش‌هایی مانند تداوم تاریخی، سلسله مراتب، عدم تقلیدی بودن، تناسب فضا با ارزش‌های فرهنگی و ویژگی‌های انسان، فراهم بودن زمینه مشارکت افراد جامعه در فضا، احساس این‌همانی فرد در فضا از شرایط لازم برای ایجاد حس تعلق را ایجاد می‌کند.

احترام به تاریخ و فرهنگ مردم جامعه و اشاره معنایی به غنای تاریخی آن‌ها برای احراز هویت اجتناب از شبیه شدن به معماری دوره ای خاص و سعی در استفاده از اصول و ارزش‌های تاریخی به جای تقلید ظاهری و شکلی

توجه به ترکیب متوازن معماری و شهرسازی و منظم بودن شکل فضاهای باز

- دوری جستن از بیهوده گزینی و اتلاف فضاها و اجتناب از تزئینات فاقد مصرف همچون مجسمه نمادهای فاقد کاربرد و صرفاً نمادین، که در بنای اروپایی دیده می‌شوند.

- تبعیت منظر شهری از معانی عاطفی-احساسی- فرهنگی- تاریخی محیط منجر به پیوند مستحکم آن با استفاده کنندگان می‌شود.

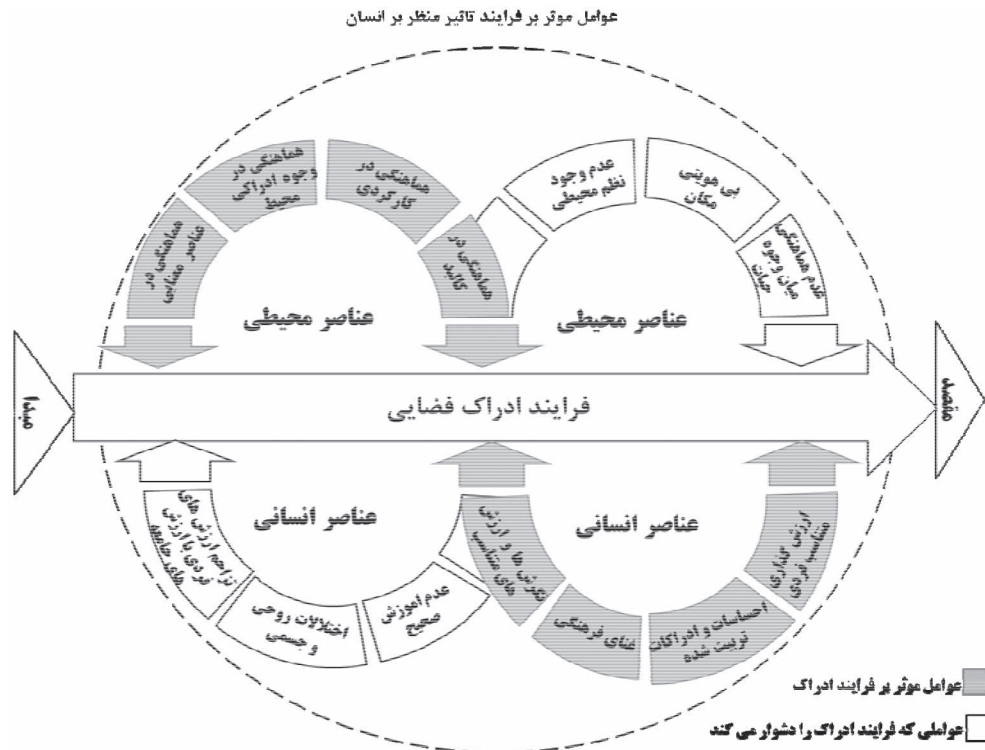
- توجه به ویژگی‌های رایج فرهنگی در شهر و احترام به اداب و عقاید مرسوم در جامع و پرهیز از شبیه شدن به بیگانگان.

۶- نتیجه گیری و جمع بندی

امروزه در دوران مدرن ما شاهد آثار زیانباری از عدم سازش انسان و محیط مانند افزایش بیماری، مرگ، روان پریشی، اضطراب، خودکشی و جنایت هستیم، غیرانسانی بودن معماری و شهرسازی معاصر می‌تواند در نتیجه قصور در توجه به بدن و ادراکات حسی و عدم تعادل در سیستم احساسی ما باشد. توجه به مفاهیمی مانند حس تعلق، احساس جمعی، حس مکان و تأمین خلوت در محیط می‌تواند این آثار زیان‌بار را کاهش دهد و موجب افزایش بهداشت روان و سلامت روحی جامعه گردد. مهم‌ترین عوامل مؤثر بر افزایش حس تعلق در محیط در دو دسته ساختار کالبدی و معانی قابل بررسی هستند. علاوه بر مؤلفه‌های کالبدی که نقشی مؤثر در شناخت ساختار و درک فضا دارند، معانی با ایجاد ادراکی درونی از فضا، عاملی در به وجود آمدن هویت، زیبایی و لذت از فضای ساخته شده هستند. ادراک به مثابه عامل سرنوشت ساز شکل دهنده رابطه انسان و محیط، در کسب دانش محیطی نقش به سزایی دارد. بر این اساس در مواجهه‌ی فرد با محیط در هر مرحله بخشی از ویژگی‌های محیط مورد ادراک قرار می‌گیرد. فضای پیرامونی ما در صورتی که متأثر از ارزش‌های تاریخی و فرهنگی ما باشد می‌تواند فضای ذهنی ما را متأثر از مؤلفه‌های مثبت و ارزشمند کند. وجود ارزش‌هایی مانند تداوم تاریخی، سلسله مراتب، عدم تقلیدی بودن، تناسب فضا با ارزش‌های فرهنگی و ویژگی‌های انسان، فراهم بودن زمینه مشارکت افراد جامعه در فضا، احساس این‌همانی فرد در فضا را فراهم نماید. بخش زیادی از این مؤلفه‌ها از طریق سیمای شهری می‌تواند صورت پذیرد. در صورتی که در طراحی سیمای شهر و فضاهای شهری به اصول و معیارهای برگرفته از

نمودار ۳. عوامل موثر بر فرایند ادراک فرد در محیط؛ ماخذ: نگارندگان.

۱. چاپ اول.
۲. لنگ، جان (۱۳۹۳) آفرینش نظریه معماری، نقش علوم رفتاری در طراحی محیط، ترجمه علیرضا عینی فر، چاپ هفتم، انتشارات دانشگاه تهران
۳. لینچ، کوین (۱۳۸۰) تئوری شکل شهر، سید حسین بحرینی، دانشگاه تهران، تهران
۴. دهخدا، علی اکبر (۱۳۷۸) لغت نامه دهخدا، زیر نظر محمد معین و سیدجعفر شهیدی: دانشگاه تهران
۵. عمید، حسن (۱۳۷۸) فرهنگ لغات عمید، جلد ۳، چاپ ششم، امیرکبیر، تهران.
۶. معین، محمد (۱۳۶۴) فرهنگ فارسی، امیر کبیر، تهران
۷. مشیری، مهشید (۱۳۶۹) فرهنگ الفبایی قیاسی زبان فارسی، سروش، تهران
۸. صفامنش، کامران (۱۳۷۳) طرح بهسازی خیابانهای لاله زار، سازمان زیباسازی شهر تهران.
۹. پا کزاد، جهانشاه (۱۳۸۶) مجموعه مقالات در باب طراحی شهری، انتشارات شهیدی.
۱۰. محمودی نژاد، ه و صادقی، ع. (۱۳۸۸) طراحی

فرهنگ و هویت بومی مطابق با روح زمانه توجه گردد، می‌توان علاوه بر حفظ حس تعلق جامعه به ارزش‌های بومی مانع از ایجاد بحران هویت و نگاه تقلیدوار به بیگانه شد. با بررسی معیارهای موثر بر ارتقا هویت نمای شهری می‌توان به اصول زیر به عنوان معیارهای نهایی دست یافت:

۱. توجه به مولفه‌های معنا در شکل دهی به نماهای شهری با در نظر گرفتن ایدئولوژی حاکم بر جامعه، احترام به انسان، توجه به نیازهای انسان، توجه به نماد و سمبل، ایجاد ارتباط کالبد و معنا و توجه به غنای حسی در محیط
۲. احترام به فرهنگ بومی و جلوگیری از شبیه شدن به بیگانه
۳. تداوم تاریخی با احترام به ابعاد معنایی تاریخ و پرهیز از تکرار فرم‌های قدیمی تحت عنوان تاریخ گری

منابع و ماخذ

۱. بل، سایمون (۱۳۸۲) منظر، الگو، ادراک، فرآیند، ترجمه بهناز امین زاده، انتشارات دانشگاه تهران،

- iranica ,dagli Achemonidi ai sasanidi ,giulio einaudi editore ,torino, ۱۹۶۴, p ۲۶۴
16. Crow ,Thomas .Brown,Terry .Young, Raymond De(۲۰۰۶), The Riverside and Berwyn experience:Contrasts in landscape structure, perceptions of the urban landscape, and their effects on people , Landscape and Urban Planning ,Vol ۷۵,p: ۲۸۲.
17. NASAR,J.L. ۲۰۱۱. Environmental Psychology and Urban Design. In: BANERJEE, T. SIDERIS, ANASTASIA LOUKAITOU (ed.) Companion to Urban Design
- شهری از روانشناسی محیط تا رفاه اجتماعی، انتشارات هله، چاپ اول، تهران.
۱۱. نقی زاده، محمد (۱۳۸۹) تحلیل و طراحی فضای شهری، پژوهشکده فرهنگ و هنر، چاپ اول
۱۲. نقی زاده، محمد (۱۳۸۶) ادراک زیبایی و هویت شهر (در پرتو تفکر اسلامی)، سازمان فرهنگی تفریحی شهرداری اصفهان، چاپ اول
۱۳. نقره کار، عبدالحمید (۱۳۸۷) درآمدی بر هویت اسلامی در معماری و شهرسازی، ناشر وزارت مسکن و شهرسازی، چاپ اول
۱۴. نقره کار. عبدالحمید، مظفر. فرهنگ، تقدی. سمانه (۱۳۹۳) بررسی قابلیت‌های فضای معماری برای ایجاد بستر پاسخ‌گویی به نیازهای انسان از منظر اسلام مطالعه موردی: خانه‌های زینت‌الملک شیراز و بروجردی‌های کاشان، فصلنامه علمی - پژوهشی شهرایرانی اسلامی، شماره پانزدهم.
15. Giorgio Gullini ,Architettura

گونه‌شناسی خانه‌های سنتی حیاط‌دار تبریز بر اساس معیارهای کالبدی موثر بر عملکرد اقلیمی حیاط مرکزی

ساسان مرادی - دانشجوی دکتری معماری، دانشکده معماری و شهرسازی، دانشگاه آزاد اسلامی واحد تهران مرکزی، تهران.

مهرداد متین* - استادیار گروه معماری، دانشکده معماری و شهرسازی، دانشگاه آزاد اسلامی واحد تهران مرکزی، تهران.

ریمایا فیاض - دانشیار گروه معماری، دانشگاه هنر تهران، تهران.

مزین دهباشی شریف - استادیار گروه معماری، دانشکده معماری و شهرسازی، دانشگاه آزاد اسلامی واحد تهران مرکزی، تهران.

Typology of Tabriz traditional courtyard houses based on physical criteria related to the climatic performance of the central courtyard

Abstract

From the peripheral vision, the central court has performed well as an efficient and efficient means to protect residents from adverse weather and environmental conditions and to benefit from non - active energies in the regions (hot and dry) and (warm and humid). The discovery of the hidden angles of the environmental and climatic function of the central courtyard in the traditional urban settlements of the country is an unknown issue that this study seeks to answer. For this purpose, traditional house houses of Tabriz have been selected as a study sample. This study aims to study the physical structure, patterns and variations of the central courtyard in traditional housing units of Tabriz based on effective elements on thermal treatment of courtyards. In order to perform the research of 120 examples of traditional houses of Tabriz in the historical range of the city, the identification and number of 64 houses that had full information and documents were selected for typology. The results of typology the factor towards other factors in determining the governing angles on the direction of the houses. It is in the sense that courtyards are closer to a square shape. Courtyards of area (100 - 300 m) have the highest frequency among the studied samples. The depletion of the area and the increase of the compound confinement face difficulty in the cold season due to deep shadows on adjacent surfaces of the courtyard, non - active heating of the adjacent spaces adjacent to the compound. The maximum frequency ratio is to a group of yards, the length of which is 2.5 times the height of them and the courts with a width of 2 equal to the height of the bodies are the highest. The rise of the sidewalls, especially in the south, will lead to vast shadows in the adjacent surfaces of the courtyard and thus reduce the quality of thermal comfort in the cold seasons of these regions.

Keywords: typology, central court, traditional houses, Tabriz, physical proportions, climatic performance

چکیده

از دیدگاه محیطی، حیاط مرکزی به منزله دستگای کارآمد و پاسخ‌دهنده، وظیفه خود را در حفاظت ساکنین از شرایط نامساعد جوی و محیطی و بهره‌مندی از انرژی‌های غیر فعال در مناطق (گرم و خشک) و (گرم و مرطوب) به خوبی انجام داده است. کشف زوایای پنهان عملکرد محیطی و اقلیمی حیاط مرکزی در مسکن سنتی مناطق سرد کشور موضوع مجهولی است که این پژوهش در پی پاسخ آن است. بدین منظور خانه‌های سنتی حیاط دار تبریز به عنوان نمونه مطالعاتی انتخاب شده است. این پژوهش قصد آن دارد که با بررسی ساختار کالبدی، الگوها و گونه‌های متنوع حیاط مرکزی در مسکن سنتی تبریز بر اساس مولفه‌های موثر بر رفتار حرارتی حیاط‌ها به گونه‌شناسی این خانه‌ها بپردازد. به منظور اجرای پژوهش ۱۲۰ نمونه از خانه‌های سنتی تبریز در محدوده تاریخی این شهر، شناسایی و تعداد ۶۴ خانه که واجد اطلاعات و مدارک کامل بودند جهت گونه‌بندی، برگزیده شدند. نتایج حاصل از گونه‌بندی غالب بودن عامل قیله را نسبت به عوامل دیگر در تعیین زوایای حاکم بر جهت‌گیری خانه‌ها قوت می‌بخشد. خانه‌های حیاط دار یک جبهه ساخت (با توده ساختمانی در وجه شمالی حیاط) دارای بیشترین و خانه‌های چهار جبهه ساخت دارای کمترین میزان فراوانی در میان نمونه‌های مورد مطالعه هستند. گونه‌بندی توده‌گذاری طبقات؛ بر کثرت گونه‌های دو طبقه (زیرزمین/اول) تاکید دارد. بیشینه فراوانی عرض به طول حیاط‌ها به نسبت‌های ۰/۸ و ۰/۹ اختصاص دارد و این به مفهوم آن است که حیاط‌ها عمدتاً به شکل مربع نزدیک‌تر هستند. حیاط‌های با مساحت (۱۰۰ الی ۳۰۰ متر) دارای بیشترین میزان فراوانی در بین نمونه‌های مورد مطالعه هستند. کاهش مساحت و افزایش محصوریت حیاط‌ها بدلیل ایجاد سایه‌های عمیق در سطوح مجاور حیاط، گرمایش غیرفعال فضاها را مجاور حیاط‌ها را در فصول سرد با دشواری مواجه می‌سازند. بیشینه فراوانی نسبت طول به ارتفاع، به گروهی از حیاط‌ها تعلق دارد که طول آن‌ها ۲/۵ برابر ارتفاع آن‌هاست و حیاط‌های با عرض ۲ برابر ارتفاع بدنه‌ها، واجد بیشترین تعداد فراوانی هستند. افزایش ارتفاع جداره‌ها بویژه در وجه جنوبی منجر به ایجاد سایه‌های وسیع در سطوح مجاور حیاط و به تبع آن منجر به کاهش کیفیت آسایش حرارتی در فصول سرد این مناطق خواهد شد.

واژگان کلیدی: گونه‌شناسی، حیاط مرکزی، خانه‌های سنتی، تبریز، تناسب کالبدی، عملکرد اقلیمی

مقدمه

در دهه‌های اخیر تحقیقات و پژوهش‌های گسترده‌ای در رابطه با معماری همساز با اقلیم آغاز شده است و طراحان سعی در استفاده از منابع تجدید پذیر انرژی داشته و دانش خود را جهت بهره‌مندی از این نوع انرژی گسترش داده اند. معماری بومی و سنتی ایران نیز در طول سالیان متمادی به نحو مطلوبی بر مشکلات و مسائل زیست محیطی خود فائق آمده و تدابیر هوشمندانه‌ای را در جهت هماهنگی و همسازي با طبیعت پیرامون خود به کار بسته که حد کمال آن را می‌توان در خانه‌های سنتی در مناطق مختلف اقلیمی کشور مشاهده نمود. یکی از الگوهای کهن و ارزشمند معماری سنتی ایران الگوی «حیاط مرکزی» است. این الگو به عنوان عنصر سازمان‌دهنده خانه‌های سنتی ایران، ابعاد مختلفی از نیازهای زیستی، اجتماعی و فرهنگی را پاسخ داده است. با اینکه حیاط مرکزی در مناطق گرم و خشک کویری کشور، پاسخی مطمئن و منطبق با شرایط زیست بوم منطقه بوده است و در مناطق گرم و مرطوب کشور، علی‌رغم رطوبت زیاد منطقه توانسته است به نیازهای آسایشی ساکنین پاسخگو باشد در مناطق سرد و کوهستانی نیز شمار متناهی از خانه‌های سنتی دارای حیاط مرکزی قابل استناد و بررسی هستند که دارای حیاط‌های میانی بوده و به جنبه‌های گوناگونی از نیازهای زیستی، فرهنگی و اجتماعی مردمان این مناطق پاسخ داده است. با عنایت به اینکه تحقیقات مدون و نظام‌مندی در زمینه بررسی و تحلیل ویژگی‌ها، تیپولوژی و گونه‌بندی‌ها و نحوه عملکرد و پاسخگویی عنصر حیاط مرکزی در مواجهه با شرایط و امکانات محیطی در اقلیم سرد صورت نگرفته است؛ این پژوهش قصد آن دارد که به بررسی ساختار کالبدی و الگوها و گونه‌های متنوع حیاط مرکزی در مسکن سنتی تبریز از دیدگاه اقلیمی و مولفه‌های موثر بر رفتار حرارتی این حیاط‌ها پردازد.

مبانی نظری

پیشینه حیاط

از زمانی که بشر خانه سازی را آغاز کرد، حیاط، فرمی و نوعی از ساختار و ساختمان به شمار می‌آید (Brid-son, 2012). «برایان ادواردز» خانه‌های حیاط دار را یکی از کهن ترین الگوهای بومی می‌داند که در بسیاری از نقاط جهان بویژه در بناهای مسکونی بکار گرفته شده است. به گفته وی قدمت خانه‌های حیاط دار به عنوان پیکره‌ای از

ساختمان به هزاران سال قبل تا عصر نوسنگی (تا ۵۰۰۰ سال) می‌رسد که با فرمی مشخص در بسیاری از مناطق جهان شکل گرفته است. (Edwards, 2006 : 1-15) بین النهرین، ایران، چین، روم و یونان از مناطقی با پیشینه کهن خانه‌های حیاط دار به شمار می‌روند. از صدها سال پیش خانه حیاط دار در آسیا، جنوب اروپا، شمال آفریقا و بعدها نیز در آمریکای جنوبی و مرکزی رواج یافته است. ریشه لغوی واژه حیاط (کرت) هند و اروپایی است و واژه‌های کرتیس^۱ که از ریشه اروپایی (چرده)^۲ به معنی در برگیرنده و یا حصار کردن است، در بعضی مدارک قرون وسطی آمده است (Monestiroli, 1979: 58). ساختمان‌های میانسرا دار در ایران پیشینه ای نزدیک به ۸۰۰۰ سال دارد. میانسرا در گونه گسترده‌تر در روستای باستانی تپه زاغه (بازمانده از ۸۰۰۰ سال پیش) در تپه حصار دامغان، در تپه حسنلوی آذربایجان، شهر باستانی شوش و کوه خواجه سیستان نیز یافت شده است. نیایشگاه چغازنبیل از نخست دارای میانسرا بوده و در مهرازی اشکانیان و ساسانیان میانسرا را در برخی کاخ‌ها می‌توان دید که اندام‌های دیگر گرداگرد آن جای دارند (رفیعی سرشکی و دیگران، ۱۳۸۲، ص ۴۲۲). حیاط مرکزی با تیپولوژی‌های مختلف به عنوان عنصر سازمان‌دهنده خانه‌های سنتی ایران، جنبه‌های مختلفی از نیازهای زیستی، اجتماعی و فرهنگی را پاسخ داده است که یکی از وجوه آن پاسخ به نیازهای زیستی و آسایشی ساکنین در مقابل عوامل جوی و شرایط نامساعد محیطی بوده است.

حیاط مرکزی در مناطق سرد ایران

در مناطق سرد نیز همانند نواحی مرکزی، خانه‌های سنتی دارای حیاط مرکزی بوده و سایر فضاهای زندگی پیرامون این حیاط‌ها استقرار می‌یابند. ابعاد حیاط‌ها در این نواحی قدری کوچک‌تر از مناطق فلات مرکزی ایران است. همانند مناطق گرم و خشک ایران، کف حیاط ساختمان‌ها یک الی یک و نیم متر پایین‌تر از پیاده رو است (قبادیان، ۱۳۸۴، ص ۱۰۴). میزان محصوریت و نظم هندسی حیاط‌های مرکزی در مناطق سرد کمتر از مناطق گرم و خشک بوده است. در مناطق سرد وجه شمالی خانه (زمستان‌نشین) و اتاق‌های واقع در سمت شمال حیاط از سایر قسمت‌ها بزرگ‌تر و وسیع‌تر هستند تا از تابش حرارت زای آفتاب

1. Curtis
2. Gherdh

در فصول سرد بهره گیرد. جبهه جنوبی این خانه‌ها به سبب کوتاه بودن فصل گرما کمتر مورد استفاده قرار می‌گیرند. فضاهای واقع در جبهه شرقی و غربی نیز (در صورت وجود) به عنوان فضاهای خدماتی نظیر: انباری، حمام، سرویس‌های بهداشتی کاربرد دارد.

گونه‌شناسی در معماری

گونه‌شناسی در معماری و شهرسازی مفهومی کلیدی به حساب می‌آید و توسط بسیاری از نویسندگان مورد بررسی قرار گرفته است. ویتروویوس در اثر مشهور خود (ده کتاب معماری) گونه‌های مختلف بناهای یونانی شامل: خانه‌ها، معابد و ساختمان‌های عمومی را گروه بندی نموده و خانه‌ها به دسته‌های حیاط دار و بدون حیاط و یا براساس مکان قرارگیری آنها در شهر و روستا گونه بندی شده اند (معماریان، ۱۳۹۲، ص ۱۰۴). در دوره معاصر نیز تعداد قابل توجهی از محققین معماری همانند؛ آلدو روسی^۳، آرگان^۴، آیمنونو^۵، کرایر^۶ به موضوع گونه‌شناسی پرداخته اند. در دهه ۱۹۹۰ میلادی موضوع گونه‌شناسی در دانشگاه‌های هاروارد، ام آی تی و بیرمنگام به بحث گذاشته شد و محصول آن ده‌ها مقاله بود. در این دوره در آغاز به دسته بندی بناها بر اساس یک ویژگی مشترک می پرداخته اند. بعدها با نگرش عملکردی دسته بندی‌ها براساس نوع کاربری و یا بر اساس ویژگی‌های مشترک نقشه بناها، مثل نقشه‌های با پلان مرکزی، مدور هشت گوش و چهارگوش بوده است (معماریان، ۱۳۸۴، ص ۱).

گونه‌شناسی خانه‌های حیاط دار

گونه‌شناسی خانه در پژوهش‌ها، در مقیاس‌های مختلفی از طراحی شهری و مجموعه‌های سکونتی تا مقیاس تک واحدهای مسکونی و فضاهای داخلی واحدها با معیارهای مختلفی صورت گرفته است. در پژوهشی با عنوان؛ «گونه‌شناسی خانه‌های حیاط دار» محققان آلمانی؛ پفیفر و برانک، خانه‌ها را به گروه‌های خانه‌هایی با باغ مرکزی، خانه‌های Lشکل، خانه‌های پاسیودار و خانه‌های آتریوم دار تفکیک کرده اند (Pfeifer & Brauneck, 2008). پرفسور هلموت شرام استاد و مدیر گروه مسکن دانشگاه

فنی وین در بخشی از کتاب؛ «خانه‌های افقی مترکم» به گونه بندی خانه‌های حیاط دار و ارائه نمونه‌های شاخص از هر گونه در کشورهای مختلف می‌پردازد. وی انواع گونه‌های؛ خانه حیاط مرکزی مستطیل شکل، L شکل، U شکل، کاملاً محصور از چهار سو، خانه‌های چند حیاطه، خانه‌های حیاط دار نواری و خانه‌های حیاط دار چند طبقه را در شهرهای مختلف دسته بندی و معرفی می‌کند (شرام، ۱۳۹۱، صص ۵۷-۴۷).

روش شناسی پژوهش

از آن جا که پژوهش حاضر به توصیف، دسته بندی، طبقه بندی، مقایسه و تحلیل مشخصه‌ها کالبدی و میزان انطباق پذیری حیاط خانه‌های سنتی تبریز با مولفه‌های اقلیمی می‌پردازد نوع تحقیق کاربردی محسوب می‌گردد. داده‌های پژوهش با توجه به ماهیت آنها از طریق مراجعه به مراجع مکتوب و منابع کتابخانه‌ای، مطالعات اسنادی و برداشت‌های میدانی گردآوری شده است. جامعه مورد بررسی خانه‌های سنتی دارای حیاط مرکزی تبریز را در بر می‌گیرد که بر اساس شاخص بودن بناها و وجود داده‌های کافی مرتبط با اهداف پژوهش در محدوده و محور تاریخی این شهر انتخاب خواهند شد. از نظر زمانی نمونه‌های مورد پژوهش به دوره‌های (اواخر زندیه، قاجاریه، و پهلوی اول) محدود می‌گردد. یافته‌ها بصورت توصیفی- تحلیلی و بصورت نوشتاری توأم با ارائه جداول، و نمودارهای نرم افزار اکسل، ارائه خواهد شد. پیشبرد فرآیند پژوهش و اجرای آن در سه گام صورت گرفته است. گام نخست شناسایی و انتخاب خانه‌های حیاط دار سنتی تبریز در محدوده و محور تاریخی این شهر از طریق مراجعه به مراجع مکتوب و منابع کتابخانه‌ای، مطالعات اسنادی و برداشت‌های میدانی نقشه‌ها بوده است. گام دوم گونه‌شناسی خانه‌های منتخب بر مبنی معیارها و مشخصه‌های کالبدی است که می‌تواند بر عملکرد خرد اقلیمی و رفتار حرارتی حیاط و فضاهای مجاور آن تاثیر بگذارد. گام سوم انتخاب سرنمونه‌هایی جهت بررسی رفتار حرارتی و عملکرد خرد اقلیمی حیاط‌ها را در بر می‌گیرد.

بررسی موقعیت و معرفی نمونه‌ها

موقعیت جغرافیایی تبریز

شهر تبریز با وسعتی حدود ۲۵۰۵۶ هکتار در ۳۸ درجه و ۱ دقیقه تا ۳۸ درجه و ۸ دقیقه عرض شمالی و ۴۶

3. Aldo Rossi
4. Arghan
5. Aymonino
6. Krier

شکل ۱. محدوده بافت تاریخی شهر تبریز و لکه‌گذاری خانه‌ها؛ ماخذ: سازمان میراث فرهنگی و گردشگری استان آذربایجان شرقی و شکل ۲. بافت مرکزی شهر تبریز در سال ۱۲۹۷؛ ماخذ: سلطان زاده، ۱۳۷۶

فرهنگی، هنری و آموزشی اختصاص پیدا کرده اند. اکثر این خانه‌ها در بافت تاریخی (قدیم) شهر تبریز قرار گرفته اند (طرح توسعه و عمران شهر تبریز، ۱۳۹۲، جلد چهارم).

بر اساس جستجو در کتاب‌ها و منابع موجود، پایگاه‌های اینترنتی و اداره میراث فرهنگی استان آذربایجان شرقی، اسامی و مشخصات حدود ۱۲۰ خانه تاریخی که قدمت آنها به اواخر زندیه، دوره قاجاریه و پهلوی اول می‌رسید برای مطالعه انتخاب گردید. از این تعداد، خانه‌هایی که اطلاعات و یا مدارک کامل با توجه به معیارهای گونه بندی نداشتند و یا فاقد حیاط (بصورت کوشک یا جداره شهری) بودند، از فهرست اولیه حذف و در نهایت تعداد ۶۴ خانه حیاط دار جهت مطالعه انتخاب گردید. در (جدول ۱)، ۶۴ نمونه مورد نظر جهت مطالعه مشخصات کالبدی و گونه بندی، با لکه گذاری محدوده حیاط و به ترتیب حروف الفبا ارائه شده است. بررسی نقشه‌ها و مطالعات اشاره به این امر دارد که اکثر خانه‌های سنتی از گونه درونگرا بوده و از اواخر دوره قاجار و دوره پهلوی اول به مرور خانه‌ها از گونه درونگرا، به گونه برونگرا (به شکل عمارت‌های کلاه فرنگی) تبدیل شده است.

معیارها و شاخص‌های کالبدی موثر در نقش

اقليمی حیاط ها

طبقه بندی و گونه بندی خانه‌های منتخب بر مبنای معیارهای کالبدی‌ای بوده است که بر رفتار حرارتی و

درجه و ۵ دقیقه تا ۴۶ درجه و ۲۲ دقیقه طول شرقی واقع شده است. متوسط ارتفاع شهر حدود ۱۴۶۰ متر از سطح دریاهای آزاد برآورد گردیده است. از ویژگی‌های اقلیمی تبریز، زمستان‌های سرد و سخت و طولانی بوده و چندین ماه از سال زمین پوشیده از یخ و برف است. بارش در زمستان‌ها اکثر به صورت برف بوده و به طور کلی در این منطقه بهاری کوتاه، زمستان و تابستان را از هم جدا می‌سازد. با بررسی اطلاعات جوی در تبریز در می‌یابیم که ۶۲ درصد اوقات هوا سرد و بسیار سرد و ۱۷ درصد از اوقات هوا گرم و اصولاً هوا خیلی گرم نمی‌شود و ۲۱ درصد از مواقع هوا معتدل است (شقایقی، ۱۳۸۵، ص ۲).

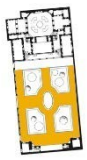

انتخاب نمونه‌های مورد بررسی پژوهش

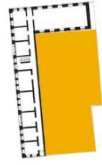
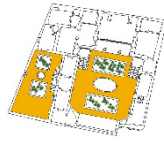
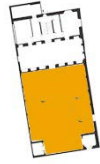

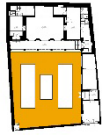
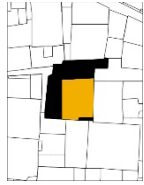
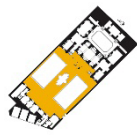
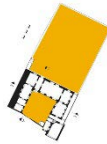

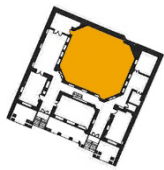
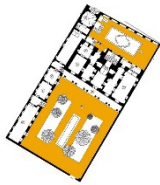
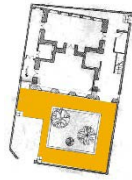
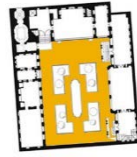
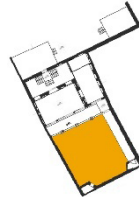
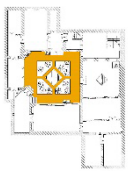
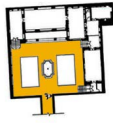

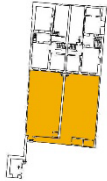
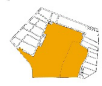

جهت گونه بندی خانه‌های حیاط دار تبریز، خانه‌های موجود در محدوده تاریخی این شهر به عنوان نمونه‌های مورد مطالعه انتخاب گردیده است. این محدوده که بنام محور تاریخی- فرهنگی تبریز مطرح است بعنوان یک پروژه بزرگ ملی در سازمان میراث فرهنگی و گردشگری کشور مطرح بوده است (شکل ۱).

شهر تبریز به عنوان یکی از مراکز شهری اصلی در عهد قاجاریه از لحاظ داشتن خانه‌های قدیمی قابل توجه است. در حدود ۳۰۰ خانه قدیمی ارزشمند در شهر تبریز وجود دارد که از این میان نزدیک به ۸۰ خانه با معرفی سازمان میراث فرهنگی و گردشگری تبریز به کاربری‌های

اقليمی حياط تأثير می‌گذارد. بدین منظور مولفه‌هایی نظیر؛ زاویه چرخش حياط‌ها نسبت به جبهه جنوبی، شکل حياط (توده گذاری پلان در جبهه‌های مختلف ساختمان)، توده گذاری طبقات، کشیدگی حياط، عرض حياط (L)، عرض حياط (W)، ارتفاع جداره‌های حياط (H)، مساحت حياط (S)، تناسب حياط شامل نسبت‌های عرض به طول (W/L) نسبت طول و ارتفاع جداره‌های مجاور حياط (L/H)

جدول ۱. اسامی و نقشه‌های ۶۴ نمونه خانه حياط دار انتخاب شده در محدوده مورد مطالعه مد نظر پژوهش؛ ماخذ: سازمان ميراث فرهنگي استان آذربايجان شرقي - استخراج و تدوين نگارندگان

				
۱- خانه انجمن خيريه ارامنه تبريز	۲- خانه ارفع الملک (مولوی)	۳- خانه امير پرويز	۴- خانه امير فاطمی	۵- خانه امير نظام گروسی
				
۶- خانه اميد يزدانی	۷- خانه انصاری	۸- خانه بلورچيان	۹- خانه بهتاش	۱۰- خانه بهنام (دانشکده معماري)
				
۱۱- خانه تربيت	۱۲- خانه جمالی	۱۳- خانه حاج شيخ	۱۴- خانه حداد	۱۵- خانه حریری
				
۱۶- خانه حسين زاده (ياشار)	۱۷- خانه حيدر زاده (مرکز گردشگری)	۱۸- خانه ختایی	۱۹- خانه خليفه گری	۲۰- خانه خيابانی

				
۲۵- خانه ساعتی (مقانی)	۲۴- خانه رستگار	۲۳- خانه رحیمی	۲۲- خانه دکتر صحتی	۲۱- خانه دباغچیان
				
۳۰- خانه سعادت	۲۹- خانه سرکاراتی	۲۸- خانه سرخه ای	۲۷- خانه ستارخان	۲۶- خانه ساوجبلاغی
				
۳۵- خانه شربت زاده	۳۴- خانه شربت اوغلی (کمپانی)	۳۳- خانه سیلابی	۳۲- خانه سلماسی (موزه سنجش)	۳۱- خانه سلطان قرایی
				
۴۰- خانه علی مسیو	۳۹- خانه علوی (صرافلار)	۳۸- خانه صلح جو	۳۷- خانه صدقیانی	۳۶- خانه شهریار
				
۴۵- خانه قدکی (دانشکده معماری)	۴۴- خانه قالیچی	۴۳- خانه فتیحی	۴۲- خانه فاخر	۴۱- خانه عهدی

۵۰- خانه کوزه کنانی (مشروطه)	۴۹- خانه کوچه مشکیان	۴۹- خانه کمپانی	۴۷- خانه کلکته چی	۴۶- خانه کاظمی
۵۵- خانه مجتهدی	۵۴- خانه لاله ای	۵۳- خانه گنجهای زاده (دانشکده معماری)	۵۲- خانه گنجعلی زاده	۵۱- خانه گاسپاریان
۶۰- خانه ناصح زاده	۵۹- خانه میرزایی	۵۸- خانه معبودی	۵۷- خانه مطلب زاده	۵۶- خانه مسکوچی ها
	۶۴- خانه نیکدل	۶۳- خانه نیشابوری (مهد قرآن)	۶۲- خانه نقشینیه	۶۱- خانه نعمت زاده (وتدی)

یک از گونه‌ها همراه با نمودار فراوانی، توسط نرم افزارهای مرتبط ترسیم گردد. این روند می‌تواند مسیر را به منظور انتخاب نمونه‌های مناسب جهت بررسی و مطالعات و شبیه سازی، مشخص و تسهیل نماید.

و (W/H) به عنوان معیارهای گونه بندی انتخاب گردید. بدین منظور (جدول ۲) شامل اسامی و مشخصات کالبدی هر یک از نمونه‌ها (بر مبنای منابع مرتبط و اسناد کتابخانه‌ای و نقشه‌های سازمان میراث فرهنگی استان آذربایجان شرقی)، استخراج و تدوین گردیده است تا پس از گونه بندی، درصد فراوانی هر

جدول ۲. اسامی و مشخصات کالبدی ۶۴ نمونه خانه حیاط دار منتخب؛ ماخذ: سازمان میراث فرهنگی استان آذربایجان شرقی) - استخراج و تدوین نگارندگان

ردیف	خانه	زوايا	شکل حیاط (توده گذاری پلان)	کشیدگی حیاط	عرض حیاط W	طول حیاط L	مساحت حیاط S	تناسبات (عرض به طول) W/L	توده گذاری طبقات	ارتفاع بدنه H	نسبت عرض حیاط به ارتفاع بنا W/H	نسبت طول حیاط به ارتفاع بنا L/H
1	انجمن خیریه ارامنه تبریز	SW 11		E-W	25	26	650	0.96		9.0	2.8	2.9
2	ارفع الملک (مولوی)	SW 14		E-W	24.7	27.5	680	0.89		8.6	2.9	3.2
3	امیر پرویز	NE 52		N-S	9.52	11.32	108	0.84		7.9	1.2	1.4
4	امیر فاطمی	SW 4		N-S	13.3	14	186	0.95		6.3	2.1	2.2
5	امیر نظام گروسی	SW 14		E-W	31	34	1054	0.91		8.5	3.7	4
6	امید یزدانی	8SE		N-S	15.2	16.1	445	0.94		8.9	1.7	1.8
7	انصاری	SW 8		N-S	14.3	19	272	0.75		9.1	1.6	2
8	بلورچیان	SW 7		N-S	18.3	19	348	0.96		8.6	2.1	2.2
9	بهتاش	SE 10		N-S	17	26	442	0.65		7.5	2.3	3.5
10	بهنام	SE 5		N-S	24.3	36	875	0.67		9.3	2.6	3.9
11	تربیت	SE 4		E-W	10	14.6	146	0.68		11.5	0.86	1.3
12	جمالی	SW 32		E-W	11.7	13	152	0.9		7.0	1.7	1.9
13	حاج شیخ	SE 50		N-S	13	15.7	204	0.82		8.2	1.6	1.9
14	حداد	2 SW		N-S	12.7	13.8	175	0.92		8.0	1.6	1.7
15	حریری	SE 26		N-S	11.7	14	164	0.83		7.1	1.6	2
16	حسین زاده (یاشار)	NE 8		N-S	16.5	17.6	290	0.93		7.6	2.1	2.3
17	حیدر زاده (مرکز گردشگری)	SE 18		E-W	11.8	13.3	157	0.88		7.7	1.5	1.7
18	ختایی	SW 2		E-W	16.7	21.6	361	0.77		8.7	1.9	2.5
19	خلیفه گری	10SW		E-W	30.5	33.6	1025	0.90		7.9	3.9	4.2
20	خیابانی	SW 21		N-S	15.3	21.8	334	0.70		5.2	3	4.2

مدیریت شهری

فصلنامه مدیریت شهری
Urban Management
شماره ۵۱ تابستان ۱۳۹۷
No.51 Summer 2018

ردیف	خانه	زوایا	شکل حیاط (نوده گذاری پلان)	کشیدگی حیاط	عرض حیاط W	طول حیاط L	مساحت حیاط S	تناسبات (عرض به طول) W/L	نوده گذاری طبقات	ارتفاع بدنه H	نسبت عرض حیاط به ارتفاع بنا W/H	نسبت طول حیاط به ارتفاع بنا L/H
21	دباغچیان	SW 12		E-W	11.2	14.6	164	0.76		6.2	1.8	2.3
22	دکتر صحتی	9 SE		N-S	13.8	16.3	225	0.84		9.3	1.5	1.7
23	رحیمی	SW 11		N-S	13.8	18.1	250	0.76		8.5	1.6	2
24	رستگار	5 SE		N-S	15.5	35.2	546	0.44		9.2	1.7	3.8
25	ساعتی (ممقانی)	18 SW		E-W	26	29.3	762	0.88		10.7	2.4	2.7
26	ساوجبلاغی	28 SW		N-S	12	16.8	202	0.71		7.3	1.6	2.3
27	ستارخان	NE 26		N-S	18	35	630	0.51		5.2	3.5	6.7
28	سرخه ای	SW 49		N-S	23.7	25	593	0.94		9.15	2.6	2.7
29	سرکاراتی	SE 3		N-S	13.9	17	236	0.81		8.4	1.7	2
30	سعادت	SE 3		N-S	14	14.8	208	0.94		8.4	1.7	1.8
31	سلطان قرایی	SE 25		N-S	10	11.3	113	0.88		6.7	1.5	1.7
32	سلماسی (موزه سنجش)	SE 3		N-S	14.5	24	348	0.60		7.0	2.1	3.4
33	سیلابی	8 SW		E-W	10.6	14.8	157	0.71		6.8	1.6	2.2
34	شربت اوغلی (کمپانی)	SW 32		N-S	20.8	24.5	510	0.84		10.2	2	2.4
35	شربت زاده	SW 23		N-S	19.4	22.5	437	0.86		9.4	3.7	2.4
36	شهریار	20 SW		E-W	7.9	12	95	0.65		5.3	1.5	2.3
37	صدقیانی	SE 3		N-S	27	47	1269	0.57		5.4	5	8.7
38	صلح جو	2SE		E-W	13.6	18.9	257	0.71		6.5	2.1	2.9
39	علوی (صرافلار)	SE 3		E-W	13.5	19	257	0.71		8.9	1.5	2.1
40	علی مسیو	S		E-W	9.5	15.6	148	0.60		4.5	2.1	3.5
41	عهدی	SE 10		E-W	11.7	16.7	195	0.70		8.2	1.4	2
42	فاخر	SE 45		E-W	16.7	24.4	407	0.68		8.0	2.1	3

ردیف	خانه	زوایا	شکل حیاط (توده گذاری پلان)	کشیدگی حیاط	عرض حیاط W	طول حیاط L	مساحت حیاط S	تناسبات (عرض به طول) W/L	توده گذاری طبقات	ارتفاع بدنه H	نسبت عرض حیاط به ارتفاع بنا W/H	نسبت طول حیاط به ارتفاع بنا L/H
43	فتحی	SW 20		N-S	20.5	23	471	0.89		7.8	2.6	3
44	قالیچی	SW 5		N-S	17.5	17.8	312	0.98		6.5	2.7	2.7
45	قدکی (دانشکده معماری)	SE 5		N-S	17.75	22	390	0.80		6.8	2.6	3.2
46	کاظمی	10 SE		N-S	15.4	19.5	300	0.78		7.8	2	2.5
47	کلکته چی	31 NW		E-W	18.4	27	497	0.68		7.7	2.4	3.5
48	کمپانی	SE 5		N-S	23.5	26.2	616	0.89		8.2	2.9	3.2
49	کوچه مشکیان	11NE		N-S	12.2	17.5	214	0.69		6.9	1.8	2.5
50	کوزه کنانی (مشروطه)	SW 11		E-W	15	19.7	296	0.76		8.4	1.8	2.3
51	گاسپاریان	12SW		E-W	20.3	24.8	503	0.81		8.5	2.4	2.9
52	گنجعلی زاده	W		E-W	26.3	34.2	900	0.76		7.9	3.3	4.3
53	گنجه‌ای زاده (دانشکده معماری)	S		E-W	22	25.7	565	0.85		9.8	2.2	2.6
54	لاله ای	SW 7		N-S	21.3	25.7	547	0.82		8.2	2.6	3
55	مجتهدی	SW 7		E-W	17	20	340	0.85		8.1	2.1	2.4
56	مسکوچی ها	SW 7		N-S	11.1	13.3	148	0.83		6.4	1.7	2
57	مطلب زاده	SW 3		E-W	16	17	272	0.94		6.7	2.4	2.5
58	معبودی	43SE		E-W	12.7	19.5	248	0.65		5.4	2.4	3.6
59	میرزایی	SW 12		N-S	21	21.4	449	0.98		8.7	2.4	2.4
60	ناصر زاده	SW 4		E-W	18.7	21.1	395	0.88		8.8	2.1	2.4
61	نعمت زاده (وتدی)	SE 5		E-W	15.5	16.2	251	0.95		6.9	2.2	2.3
62	نقشینه	11 SW		N-S	13.2	14.5	191	0.91		6.2	2.1	2.3
63	نیشابوری (مهد قرآن)	SW 17		E-W	13.5	18.2	246	0.74		6.9	2	2.6
64	نیکدل	SW 14		N-S	24.5	35	858	0.7		7.8	3.1	4.5

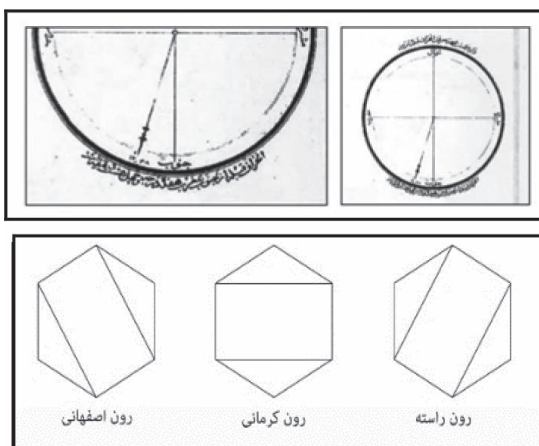
یافته‌ها

گونه بندی بر اساس زاویه چرخش حیاطها نسبت به جنوب جغرافیایی

بطور کلی مولفه‌ها و عوامل متعددی نظیر؛ عوامل محیطی (تابش خورشید)، جهت وزش باد، عوامل فرهنگی (جهت قبله) و دسترسی به آب و مسیر قنات در تعیین زاویه و جهت گیری بناهای سنتی اثر گذار بوده است. بنا بر نظریات محمد کریم پیرنیا، جهت گیری بافت و خانه‌های سنتی تبریز دارای رون راسته با جهت گیری (شمال شرقی - جنوب غربی) بوده است (شکل ۴). نقشه دارالسلطنه تبریز (ترسیم قراچه داغی سال ۱۲۹۷ ه.ق.)، (شکل ۳) جهت گیری قبله را زاویه ۱۷ درجه و ۴۸ دقیقه، نشان می‌دهد. با تطبیق جهت گیری پیشنهادی محمد کریم پیرنیا به عنوان رون راسته (جهت شمال شرقی - جنوب غربی) با جهت گیری قبله در نقشه دارالسلطنه تبریز و هماهنگی و همسویی این دو سند، در خصوص جهت گیری بافت سنتی تبریز می‌توان اینگونه استنباط نمود که علاوه بر عوامل محیطی، عوامل فرهنگی نظیر جهت قبله تاثیر پر رنگی در جهت گیری خانه‌ها و بافت شهر داشته است.

میزان فراوانی زوایای جهت گیری خانه‌های مد نظر پژوهش، مستخرج از (جدول ۲) طبق (نمودار ۱) حاصل شده است. به منظور درک سهل تر جهت گیری خانه‌ها، مبنای مقایسه، چرخش محور اصلی حیاط از راستای جنوب جغرافیایی در در سمت شرق و غرب در نظر گرفته شده است. چرخش محور حیاط نسبت به جنوب جغرافیایی در جهت موافق عقربه‌های ساعت (جنوب غربی) - (SW) و جهت مخالف عقربه‌های ساعت (جنوب شرقی) - (SE) با فواصل عددی ۵ درجه برای نمونه‌های مورد مطالعه در نظر گرفته شده است.

یافته‌های حاصل از گونه بندی زوایای چرخش حیاطها بیانگر آن است که بطور کلی بیشترین فراوانی جهت گیری‌ها

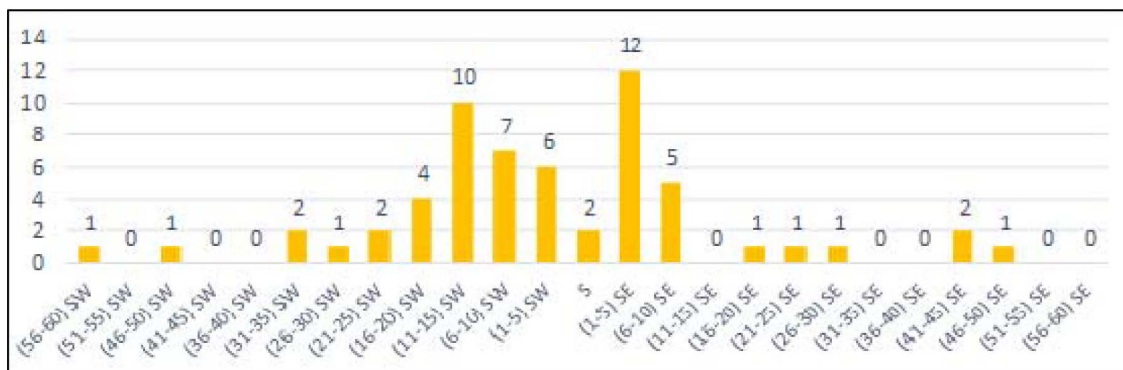

شکل ۳. انحراف قبله به جنوب غربی در نقشه دارالسلطنه تبریز (ترسیم قراچه داغی) سال ۱۲۹۷ ه.ق.؛ ماخذ: سنگری، ۱۳۹۳، ص ۷) و شکل ۴. رون (جهت گیری) های رایج در خانه های سنتی ایران؛ ماخذ: پیرنیا، ۱۳۸۶، ۱۷۲

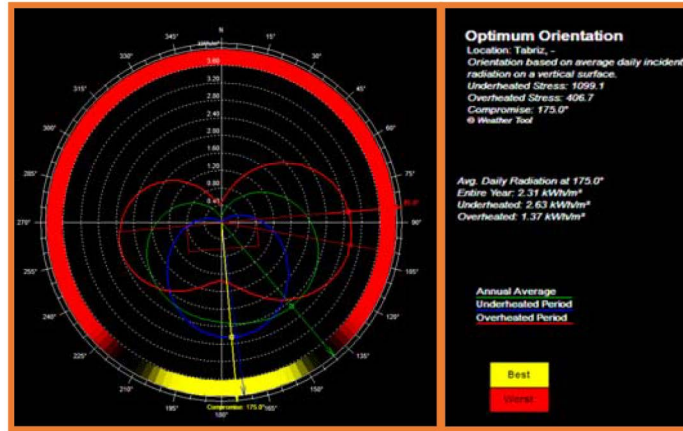
(حدود ۷۲٪) از ۱۰ درجه جنوب شرقی (SN) تا ۲۰ درجه جنوب غربی (SW) را در بر می‌گیرد و در دامنه خارج از محدوده ذکر شده فراوانی جهت گیری حیاطها به نحو چشمگیری کاهش می‌یابد. (نمودار ۱) نشان می‌دهد که فراوانی چرخش به سمت جنوب غربی بیشتر از جنوب شرقی است. فراوانی و غلبه چرخش حیاطها به سمت جنوب غربی غالب بودن تاثیر عامل قبله را نسبت به عوامل دیگر در تعیین زوایای حاکم بر جهت گیری خانه‌ها قوت می‌بخشد.

از سوی دیگر، زاویه چرخش ۵ درجه‌ای محور حیاطها از جنوب به جنوب شرق (۵-۱) SN با ۱۹٪ فراوانی، دارای بیشترین سهم در بین زوایای مختلف چرخش حیاطهاست و این فراوانی با یافته حاصل از شبیه سازی با نرم افزار اکوتکت که چرخش بهینه بناها در تبریز (همان زاویه چرخش ۵ درجه از جنوب به شرق) را پیشنهاد داده است، مطابقت دارد. و این

نمودار ۱. زاویه چرخش حیاط خانه‌ها نسبت به جهت جنوب جغرافیایی

نمودار ۲. (یافته حاصل از شبیه سازی نرم افزار اکوتکت برای جهت گیری بهینه ابنیه در تبریز از دیدگاه اقلیمی)؛ ماخذ: نگارندگان

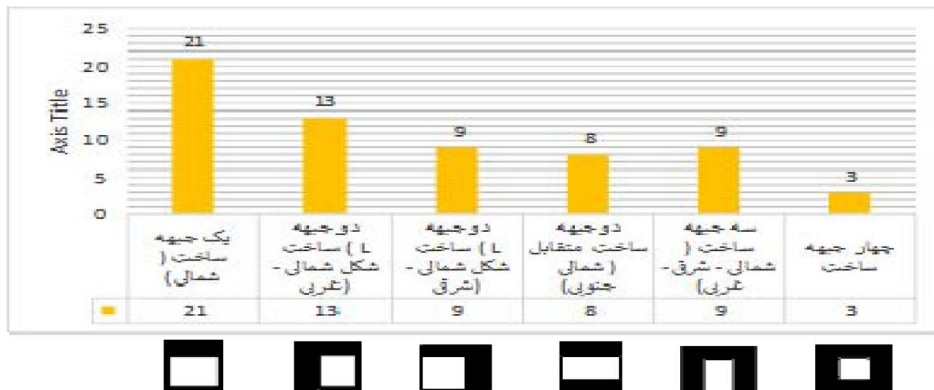

- حالت (گونه) به شرح زیر قابل بررسی و طبقه بندی است؛
- ۱- خانه‌های حیاط دار چهار جبهه ساخت.
  - ۲- خانه‌های حیاط دار سه جبهه ساخت با توده ساختمانی در جهات (شمال، شرق و غرب) بنا.
  - ۳- خانه‌های حیاط دار دو جبهه ساخت با توده ساختمانی در جهات (شمال و جنوب) بنا.
  - ۴- خانه‌های حیاط دار دو جبهه ساخت با توده ساختمانی در جهات (شمال و شرق) بنا.
  - ۵- خانه‌های حیاط دار دو جبهه ساخت با توده ساختمانی در جهات (شمال و غرب) بنا.
  - ۶- خانه‌های حیاط دار یک جبهه ساخت (در این گونه، عمدتاً بنا در جبهه شمالی حیاط واقع می‌گردد).

شکل ۵. گونه بندی بر اساس شکل حیاطها (توده گذاری پلان در جبهه‌های مختلف ساختمان)؛ گونه ۱؛ گونه ۲؛ گونه ۳؛ گونه ۴؛ گونه ۵؛ گونه ۶ (بترتیب از راست به چپ)

نمودار ۳. فراوانی گونه بندی بر اساس شکل حیاط (توده گذاری پلان در جبهه‌های مختلف ساختمان)؛ ماخذ: یافته‌های تحقیق.

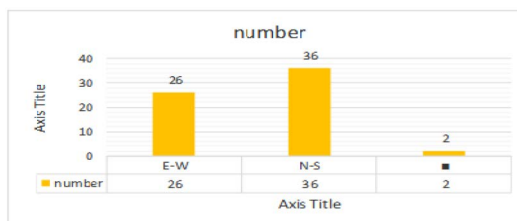

به مفهوم آن است که معماران منطقه علاوه بر عوامل فرهنگی به اصل بهره‌مندی از عوامل محیطی نیز توجه داشته‌اند. در مجموع؛ یافته‌های حاصل از گونه شناسی بر موثرتر بودن عامل قبله نسبت به عامل محیطی صحنه می‌گذارد. شایان ذکر است که یافته حاصل از مدل سازی نرم افزار اکوتکت از نظر رفتار حرارتی فضاهای بسته رو به جنوب حاصل شده است و مطلوب بودن این زوایا برای عملکرد حرارتی خود حیاطها از یافته مذکور قابل استنتاج نبوده و امر مجهولی است که نیاز به بررسی رفتار حرارتی حیاطها بطور مجزا دارد. (نمودار ۲) که از طریق شبیه سازی نرم افزار اکوتکت برای جهت گیری مطلوب و بهینه اقلیمی در تبریز بدست آمده، دامنه زوایا و جهت گیری مجاز و جهت گیری بهینه را نمایش می‌دهد.

گونه بندی بر اساس شکل حیاط (توده گذاری پلان در جبهه‌های مختلف ساختمان)

با بررسی پلان خانه‌های مورد پژوهش و نقشه بافت، در خصوص نحوه توده گذاری پلان و شکل حیاطها شش

نمودار ۴. فراوانی بر اساس کشیدگی و جهت گیری حیاط‌ها؛ ماخذ: یافته‌های تحقیق.

اندازی در سطوح افقی کف حیاط در فصول سرد سال، به عنوان ملزومات طراحی با رویکرد اقلیمی در مناطق سردی نظیر شهر تبریز، پیشنهاد می‌گردد.

گونه بندی بر اساس کشیدگی و جهت گیری حیاط

کشیدگی و امتداد حیاط‌ها در برخی نمونه‌ها هم راستا با محور اصلی حیاط و در برخی دیگر در راستای محور فرعی شکل گرفته است. محور اصلی حیاط‌ها محوری است که عمود بر نمای اصلی ساختمان فرض می‌گردد و عناصری نظیر باغچه و حوض‌ها در دو طرف محور اصلی بطور قرینه قرار می‌گیرند.

امتداد و کشیدگی برخی از حیاط‌ها دقیقا در راستای امتداد محور شمال و جنوب نبوده و اندکی به جهات شرق و غرب تمایل دارد. در مجموع امتداد شمالی جنوبی حیاط‌ها غالب است. بطور کلی هر چه امتداد شمالی جنوبی حیاط‌ها کشیده‌تر باشد میزان تابش و به تبع آن میزان دمای میانگین تابشی و بازتاب حرارتی از سطوح افقی کف حیاط و توده‌های ساختمانی افزایش یافته به بهبود کیفیت آسایش حرارتی حیاط‌ها در فصول سرد سال کمک می‌کند. برای ممانعت از تابش نامطلوب تابستان بر سطوح مجاور حیاط بهره گیری از تدابیری نظیر؛ سایه اندازی بر روی سطوح افقی و قائم مجاور حیاط با کاشت درختان خزان پذیر ضروری می‌نماید.

گونه بندی بر اساس توده‌گذاری طبقات

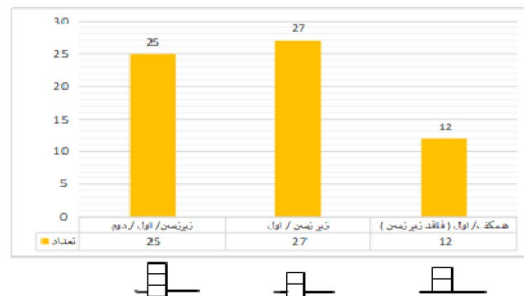
در رابطه با تعداد طبقات خانه‌ها و نحوه نشستن آنها در زمین، سه حالت قابل دسته بندی و تفکیک است؛ گونه اول بصورت سه طبقه (زیرزمین / اول / دوم)، گونه دوم بصورت دو طبقه (زیرزمین / اول) و گونه سوم دو طبقه (همکف / اول و بدون زیرزمین) ساخته شده اند. گونه دو طبقه (زیرزمین / اول) با ۴۲٪ دارای بیشترین فراوانی و گونه دو طبقه (همکف / اول و بدون زیرزمین) با ۱۹٪ دارای کمترین فراوانی در سه دسته رایج می‌باشند. (نمودار ۵).

یافته‌های حاصل از گونه شناسی بر اساس اشکال مختلف حیاط و توده گذاری پلان نشان می‌دهد که (۳۳٪) نمونه‌ها دارای توده ساختمانی صرفا در جبهه شمال حیاط، (۱۳٪) نمونه‌ها دارای توده ساختمانی در دو جبهه (شمال و جنوب حیاط)، (۱۴٪) نمونه‌ها در دو جبهه (شمال و شرق حیاط)، (۲۱٪) نمونه‌ها در جبهه (شمال و غرب حیاط) و (۱۴٪) نمونه‌ها در جبهه (شمال و غرب و شرق حیاط) و (۵٪) نمونه‌ها نیز در هر چهار جبهه اطراف حیاط دارای توده ساختمانی هستند. خانه‌های حیاط دار یک جبهه ساخت با حدود (۳۳٪) دارای بیشترین میزان فراوانی و خانه‌های چهار جبهه ساخت با حدود (۵٪) دارای کمترین میزان فراوانی در میان نمونه‌های مورد مطالعه هستند. فزونی نسبت خانه‌های حیاط دار با توده ساختمانی در وجه شمالی بدلیل ضرورت بهره گیری از تابش در فصول سرد مورد توجه بوده است. فضاهای اصلی زندگی از جمله شاه نشین، طنبی^۷ها و کله‌ای^۸ها نیز عمدتا در وجه شمالی حیاط واقع شده اند و ایوانی سرتاسری در مقابل نمای شمالی ساختمان قرار دارد تا از تابش‌های نامطلوب در فصل تابستان ممانعت نماید. خانه‌هایی که توده ساختمانی صرفا در وجه شمالی حیاط واقع شده عمدتا به دوره پهلوی اول تعلق دارد. جبهه جنوبی در خانه‌هایی که مربوط به اوایل قاجار است و از الگوی معماری درونگرای ایرانی تبعیت می‌کند به صورت تابستان نشین درآمده است. بطور کلی جبهه جنوبی به سبب کوتاه بودن فصل گرما کمتر مورد استفاده قرار می‌گیرند و مساحت قابل توجهی را به خود اختصاص نمی‌دهند. فضاهای واقع در جبهه شرقی و غربی نیز در اغلب موارد به فضاهای کم اهمیت و خدماتی نظیر؛ انباری، حمام، سرویس‌های بهداشتی اختصاص دارد. افزایش توده‌های ساختمانی در وجوه شمالی و آفتاب گیر و کاهش توده‌ها در وجوه جنوبی، جهت ممانعت از سایه

۷. اتاق بزرگ و اصلی خانه، واقع در مرکز و محور اصلی آن که عموما محل پذیرایی از مهمان است.

۸. اتاق در گوشه طنبی در طبقه بالای آن، که عموما مشرف به طنبی است.

نمودار ۵. فراوانی بر اساس توده گذاری طبقات مجاور حیاط‌ها؛ ماخذ: یافته‌های تحقیق.

تدقیق در روند گونه شناسی بطور مجزا نیز مورد بررسی قرار می‌گیرد. جهت بررسی فراوانی عرض حیاط‌ها نیز فواصل ۵ متر مد نظر قرار گرفته است. بیشترین فراوانی با ۳۷٪ اختصاص به اندازه‌های عرضی ۱۰ الی ۱۵ متر دارد. در مجموع کشیدگی عرض حیاط‌ها نیز همانند طول آن‌ها عمدتاً بین اندازه‌های ۱۰ الی ۲۵ متر تغییر می‌یابد.

گونه بندی بر اساس مساحت حیاط‌ها (S)

مساحت حیاط‌ها را می‌توان به عنوان مولفه و معیاری دانست که به میزان قابل توجهی تابع شرایط جوی بوده و از آن تاثیر می‌پذیرد و بر نحوه عملکرد و واکنش حرارتی حیاط و فضاهای مجاور آن تاثیر می‌گذارد.

حیاط‌های با مساحت (۱۰۰ الی ۳۰۰ متر) با حدود ۴۸٪ واجد بیشترین تعداد فراوانی در بین نمونه‌های مورد مطالعه هستند. با اینکه حیاط‌های کوچک و محصور از وزش مستقیم باد به جداره‌های معطوف به حیاط ممانعت می‌نمایند و سایه باد را در فصول سرد افزایش می‌دهند اما به همان نسبت میزان تابش خورشید در فصول سرد را محدود کرده و از ذخیره حرارت در بدنه‌ها و سطوح مجاور حیاط می‌کاهد. از طرفی کاهش مساحت حیاط‌ها و افزایش محصوریت آنها امکان تهویه در تابستان محدود می‌نماید.

گونه بندی بر اساس ارتفاع جداره‌های مجاور حیاط (H)

یافته‌های حاصل از گونه بندی بر اساس معیار ارتفاع جداره‌های مجاور حیاط حاکی از آن است که ارتفاع توده‌ها و جداره‌های از ۴ متر الی ۱۲ متر متغیر است. جداره‌های به ارتفاع ۸ الی ۹ متر با حدود ۳۰٪، بیشترین فراوانی را در بین نمونه‌های مورد بررسی دارد.

از دیدگاه اقلیمی جداره‌های مرتفع باعث تشکیل سایه‌های وسیع‌تر در سطوح و جداره‌های معطوف به حیاط خواهد شد که این امر در مناطق گرم و خشک به

خانه‌هایی که زیرزمین دارند، سقف فضای زیرزمین جهت تامین نور و تهویه حدود یک متر بالاتر از سطح حیاط‌ها قرار می‌گیرد. فرو نشستن بخشی از توده ساختمانی در زمین از مجاورت بنا از گزند گرما و سرما محیط بیرون کاسته و ظرفیت حرارتی بالای خاک، دمای فضاهای قرار گرفته در توده خاک را از تغییرات دمای بیرون مصون می‌دارد. با توجه به ضرورت جذب تابش آفتاب در فصول سرد که از ضروریات طراحی در اقلیم سرد به شمار می‌رود، به نظر می‌رسد اگر فضایی که در جبهه شمالی به عنوان زمستان‌نشین مورد استفاده است در ارتفاع بالاتر قرار گیرد به نحو مطلوب‌تری از تابش جنوبی بهره خواهد برد و البته طبقه زیر زمستان نشین که به ارتفاع نیم طبقه در زمین فرو نشسته این پتانسیل را دارد که در هر دو فصل گرما و سرما مورد استفاده باشد.

گونه بندی بر اساس طول حیاط (L)

با این که بحث در خصوص طول حیاط‌ها بدون در نظر گرفتن تناسب عرض و ارتفاع بدنه‌ها به تنهایی نمی‌تواند در حصول نتایج و تحلیل عملکرد حرارتی حیاط‌ها موثر افتد اما جهت تفکیک و تکمیل فرآیند گونه بندی، هر کدام از مولفه‌های کالبدی بطور مجزا نیز گونه بندی شده اند.

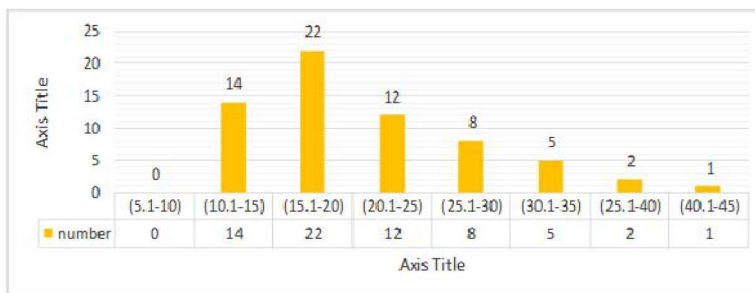
جهت گونه بندی طول حیاط‌ها گام‌های طولی با فواصل ۵ متر در نظر گرفته شد. مقایسه و تطبیق طول حیاط‌ها نشان می‌دهد اندازه‌های ۱۵ الی ۲۰ متر طول با ۳۴/۵٪ دارای بیشترین فراوانی در بین نمونه هاست (نمودار ۶). بطور کلی کشیدگی طول حیاط‌ها عمدتاً بین اندازه‌های ۱۰ الی ۲۵ متر متغیر است. اندازه طولی کمتر از ۱۰ متر و بیشتر از ۳۰ متر سهم بسیار ناچیزی را در بر می‌گیرد.

گونه بندی بر اساس عرض حیاط (W)

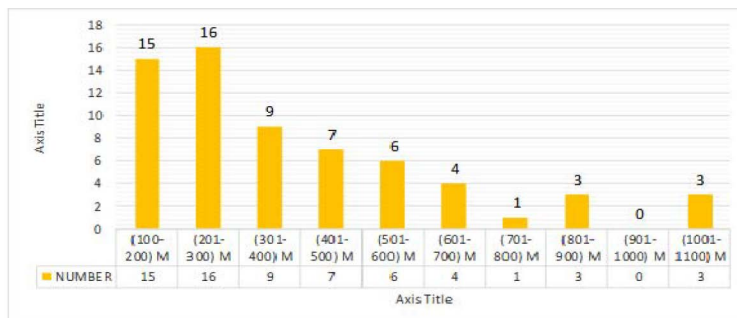
عرض حیاط‌ها نیز مولفه‌ای است که در ارتباط با تناسب طولی و ارتفاعی بنا قابل بحث و بررسی است. اما جهت

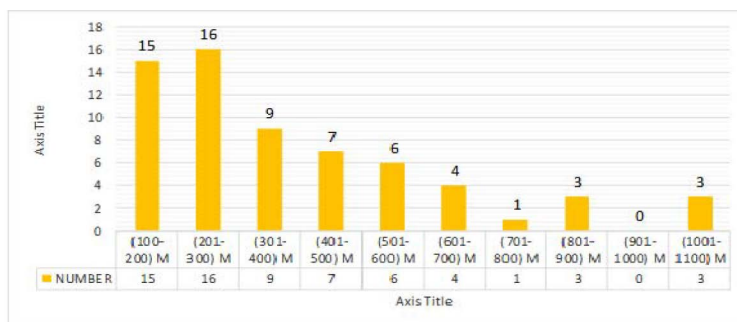
نمودار ۶. فراوانی بر اساس طول حیاطها (L) ماخذ: یافته‌های تحقیق.

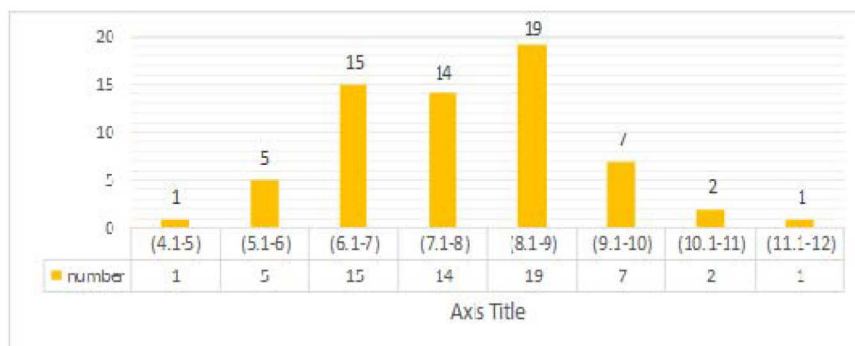
نمودار ۷. فراوانی بر اساس عرض حیاطها؛ ماخذ: یافته‌های تحقیق.

نمودار ۸. فراوانی بر اساس مساحت حیاطها (S)؛ ماخذ: یافته‌های تحقیق.

نمودار ۹. فراوانی گونه بندی بر اساس ارتفاع جداره‌های مجاور حیاطها (H)؛ ماخذ: یافته‌های تحقیق.

عنوان عاملی کارآمد در جهت تعدیل خرد اقلیم حیاط عمل می‌کند، اما در مناطق سرد، افزایش ارتفاع جداره‌ها بویژه در وجوه جنوبی منجر به ایجاد سایه‌های وسیع در سطوح مجاور حیاط و به تبع آن کاهش کیفیت آسایش حرارتی در حیاطها و فضاهای داخلی مجاور حیاطها در فصول سرد خواهد شد که مناسب مناطق سردی نظیر

عنوان عاملی کارآمد در جهت تعدیل خرد اقلیم حیاط عمل می‌کند، اما در مناطق سرد، افزایش ارتفاع جداره‌ها بویژه در وجوه جنوبی منجر به ایجاد سایه‌های وسیع در

تبریز نمی باشد. لذا شرایط بهینه آن است که جداره‌ها و توده‌های واقع در وجه جنوبی حیاط از جداره‌های شمالی کوتاه‌تر باشد تا زمینه جذب تابش حداکثری برای سطوح مجاور حیاط در فصول سرد فراهم آید.

گونه بندی بر اساس تناسب عرض به طول حیاط ها (W/L)

بحث درباره تناسب و هندسه فضاها در معماری همواره از جایگاه ویژه‌ای برخوردار بوده است. رعایت تناسب قاعده‌مند بین ابعاد فضاهای زیستی از دیدگاه‌های متعدد (زیبایی‌شناسانه، نظام‌سازهای و منطق‌هندسی) به ارتقا کیفیت معمارانه فضا می‌انجامد. از دیدگاه اقلیمی و محیطی نیز هندسه و تناسب فرم و کالبد بنا از شرایط محیطی تاثیر می‌پذیرد. هندسه ابعاد حیاط و تناسب طول و عرض آن از معیارهایی است که تاثیر تعیین کننده‌ای در نحوه رفتار حرارتی حیاط و فضاهای مجاور آن دارد. تناسب متفاوت بین طول و عرض حیاط از نظر میزان تابش دریافتی و سایه اندازی در سطوح و جداره‌های افقی و قائم مجاور حیاط‌ها و همچنین نحوه حرکت و چرخش باد در حیاط‌ها نقش تعیین کننده دارد.

با بررسی نسبت (W/L) می‌توان میزان کشیدگی حیاط‌ها را سنجید. طبق این مقیاس، کشیدگی حیاط‌ها بین (۱/۰) الی (۱) تغییر می‌کند. هر چه نسبت (W/L) به عدد ۱ نزدیک‌تر باشد ابعاد حیاط به مربع نزدیک‌تر شده و هر چه این تناسب به سمت نسبت ۰/۱ میل کند حیاط شکلی مستطیلی می‌یابد. طبق (نمودار ۱۰)، تناسب عرض به طول با نسبت ۰/۸ و ۰/۹ مجموعاً با میزان فراوانی ۵۸٪، بیشترین درصد فراوانی را در بین تناسب طول و عرض نمونه‌های مورد بررسی دارد و این به مفهوم آن است که حیاط‌ها عمدتاً به شکل مربع نزدیک‌تر هستند.

گونه بندی بر اساس نسبت طول و عرض حیاط‌ها به ارتفاع جداره‌های مجاور حیاط (L/H) و (W/H)

تناسبات کالبدی بین طول و عرض و ارتفاع به عنوان شاخصی با اهمیت ویژه در عملکرد حرارتی فضاهای باز نظیر حیاط‌هاست که شرایط حرارتی حاکم بر آنها را تابش خورشید تعیین می‌کند. بطور کلی در نیمکره شمالی و در مناطق سرد لازم است تناسب بین طول و عرض حیاط و ارتفاع جداره‌های مجاور آن به گونه‌ای باشد که در فصول سرد از تابش بر جداره‌های قائم وجه شمالی (نمای جنوبی) و سطوح افقی حیاط‌ها کاسته نشود. بدلیل تابش مایل آفتاب

در فصول سرد ضروری است بدنه قائم بویژه در وجه جنوبی حیاط ارتفاع زیادی نداشته باشد تا مانع از تابش نگردد. در عین حال با افزایش ارتفاع بدنه وجه شمالی (نمای جنوبی) می‌توان تابش بیشتری را برای گرمایش غیر فعال فضاهای رو به جنوب در مناطق سرد نظیر تبریز، مهیا نمود.

بررسی (نمودار ۱۱) نشان می‌دهد که بیشترین فراوانی نسبت (L/H) به گروهی از حیاط‌ها تعلق دارد که طول آن‌ها ۲/۵ برابر ارتفاع آن‌هاست. حیاط‌هایی که طولی معادل ۲ برابر ارتفاع نماهای مجاور حیاط را دارند در رتبه بعدی از نظر فراوانی قرار می‌گیرند. نسبت‌های طول به ارتفاع (L/H) حیاط‌ها با نسبت ۲ و ۲/۵ با حدود ۵۵٪ بیشترین تعداد فراوانی (L/H) نمونه‌های مورد بررسی را شامل می‌شود.

بررسی درصد فراوانی نسبت (W/H) در (نمودار ۱۲) حاکی از آن است که حیاط‌های با عرض ۲ برابر ارتفاع بدنه‌ها با حدود ۳۳٪ دارای بیشترین تعداد فراوانی هستند. بطور کلی یافته‌های گونه‌بندی تناسب (W/H) بیانگر آن است فراوان ترین تناسب (W/H) با مجموع حدود ۸۰٪ اختصاص به نسبت‌های ۱/۵، ۲ و ۲/۵ در بین نمونه‌های مورد بررسی دارد.

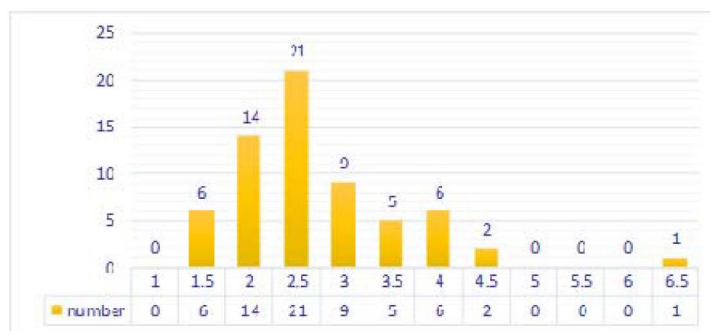
ارتفاع جداره‌ها و کشیدگی حیاط در واکنش حیاط و عملکرد آن در مقابل وزش باد نیز امری است که نیاز به تعمق ویژه دارد. با افزایش ارتفاع جداره‌های حیاط می‌توان سطح سایه باد را افزایش داد و این امر در مناطقی که در مواجهه با بادهای نامطلوب سرد زمستانی است می‌تواند از نفوذ باد و اتلاف حرارتی ناشی از آن، از جداره‌های مجاور حیاط بکاهد.

گونه‌شناسی خانه‌ها مسیر انتخاب تعداد معین و محدودی از نمونه‌ها (به عنوان سر نمونه) را جهت سنجش و آزمون آن‌ها هموار می‌سازد. لازم است سر نمونه‌هایی که برای مدل‌سازی و شبیه سازی انتخاب می‌گردد دارای شرایطی باشند که با تطبیق و مقایسه عملکرد آنها بتوان در خصوص عملکرد و پاسخگویی اقلیمی آنها به قضاوت پرداخت. بنابراین استراتژی انتخاب سر نمونه‌ها به گونه‌ای اتخاذ گردید که با گونه‌شناسی و گونه بندی نمونه‌ها بر مبنای معیارها و مشخصه‌های کالبدی که بر عملکرد خرد اقلیمی و رفتار حرارتی حیاط تاثیر می‌گذارد بتوان به سر نمونه‌هایی که نماینده و معرف جامع الوصفی از نمونه‌های آماری باشد دست یافت. سر نمونه‌ها لازم است به گونه‌ای انتخاب شوند که سر نمونه اول، واجد مشخصه‌های کالبدی با بیشترین قرابت و هماهنگی با فراوان‌های بیشینه گونه بندی و سر نمونه دوم دارای کمترین وجه اشتراک و مشابهت را با فراوان‌های بیشینه حاکم بر گونه بندی داشته باشند.

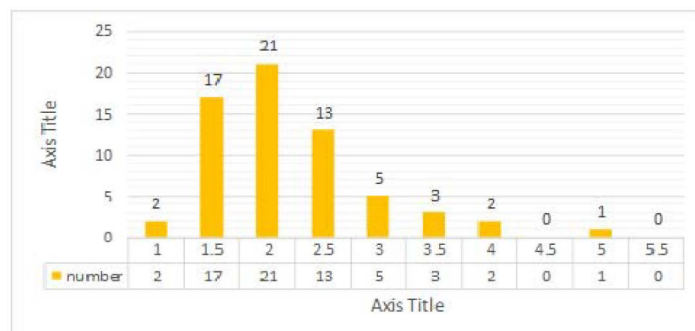
نمودار ۱۰. فراوانی بر اساس تناسب عرض به طول حیاطها (W/L)؛ ماخذ: یافته‌های تحقیق.

نمودار ۱۱. فراوانی نسبت طول حیاطها به ارتفاع جداره‌های مجاور حیاط؛ ماخذ: یافته‌های تحقیق.

نمودار ۱۲. فراوانی نسبت عرض حیاطها به ارتفاع جداره‌های مجاور حیاط (W/H)؛ ماخذ: یافته‌های تحقیق.

است. در واقع خانه نعمت زاده واجد مشخصه‌های کالبدی است که دارای بیشترین قرابت و هماهنگی و خانه ستارخان حائز کمترین هماهنگی و مشابهت، با گونه‌های موجود در بافت را از منظر مولفه‌های گونه بندی گفته شده دارا است. با تحلیل و مقایسه یافته‌های حاصل از شبیه سازی و مطالعات میدانی این دو خانه حیاط دار می‌توان به این سوال پاسخ داد که خانه نعمت زاده که دارای بیشترین قرابت با گونه‌های رایج در محدوده مورد مطالعه را دارد به چه میزانی نسبت به خانه ستارخان (با کمترین قرابت به گونه‌های موجود) به انتظارات خرد اقلیمی و تامین آسایش حرارتی ساکنین در حیاط این خانه‌ها پاسخ داده است.

به منظور دستیابی به معیاری که بتواند مبنای انتخاب سر نمونه‌های مذکور باشد (جدول ۳) تدوین گردیده و بیشینه و کمینه فراوانی حاصل از گونه بندی‌ها بر اساس معیارهای تناسبات کالبدی مورد نظر پژوهش در آن قید شده است. با مقایسه و جستجو در (جدول ۲) می‌توان نزدیک ترین نمونه‌ها به ردیف بیشینه (maximum) فراوانی و همچنین نزدیک ترین نمونه به کمینه (minimum) فراوانی را بر مبنای (جدول ۳) استخراج نمود. پس از جستجو در (جدول ۲) و مقایسه کمینه و بیشینه فراوانی‌ها، خانه نعمت زاده به عنوان نماینده گونه‌های با بیشترین فراوانی و خانه ستارخان به عنوان نماینده گونه‌های با کمترین فراوانی در بافت برگزیده شده

جدول ۳. بیشینه و کمینه فراوانی حاصل از گونه بندی‌ها بر اساس معیارهای تناسب کالبدی مرتبط با عملکرد اقلیمی حیاط‌ها؛ ماخذ: نگارندگان

Minimum کمترین فراوانی	Maximum بیشترین فراوانی	تناسبات کالبدی مرتبط با رفتار حرارتی حیاط‌ها
(21 - 50) SW	(1 - 5) SE	زویا(چرخش نسبت به جنوب)
		شکل حیاط(توده گذاری پلان)
		توده گذاری طبقات
(30.1-35) m	(15.1-20) m	طول حیاط(متر) L
(20.1-25) m	(10.1-15) m	عرض حیاط (متر) W
(600-700) m	(200-300) m	مساحت حیاط (متر مربع) S
(5.1-6) m	(8.1-9) m	ارتفاع بدنه های مجاور حیاط (متر) H
0.6	0.9	تناسبات(عرض / طول) (متر) W/L
3.5	2.5	نسبت طول حیاط به ارتفاع نما(متر) L/H
3	2	نسبت عرض حیاط به ارتفاع نما(متر) W/H

است. نتیجه گونه بندی بر اساس توده گذاری طبقات؛ گونه دو طبقه (زیرزمین / اول) با ۴۲٪ دارای بیشترین فراوانی بوده و بیشترین فراوانی ارتفاع جداره‌های مجاور حیاط‌ها (H) از ۶ الی ۹ متر می‌باشد. در خصوص فراوانی تناسب عرض به طول (W/L) حیاط‌ها، تناسب با نسبت ۰/۸ و ۰/۹ مجموعاً با میزان فراوانی ۵۸٪ دارای بیشترین درصد فراوانی در بین تناسب طول و عرض نمونه‌های مورد بررسی دارد و این به مفهوم آن است که حیاط‌ها عمدتاً به شکل مربع نزدیک‌تر هستند. حیاط‌های با مساحت (S) (۱۰۰ الی ۳۰۰ متر) با حدود ۴۸٪ دارای بیشترین تعداد فراوانی در بین نمونه‌های مورد مطالعه هستند. کوچک شدن و افزایش محصوریت حیاط‌ها منجر به افزایش سطوح تحت سایه شده و با ممانعت از تابش در طول روز، اثر گرما زای تابش خورشید و تشعشع حاصل از آن را در حیاط‌ها کاسته و گرمایش غیر فعال فضاهای مجاور حیاط‌ها را در فصول سرد با دشواری مواجه می‌سازند. بیشترین فراوانی نسبت طول به ارتفاع (L/H) به گروهی از حیاط‌ها تعلق دارد که طول آن‌ها ۲/۵ برابر ارتفاع آن‌هاست. همچنین حیاط‌های با عرض ۲ برابر ارتفاع بدنه‌ها با حدود ۳۳٪ دارای بیشترین تعداد فراوانی هستند. از دیدگاه اقلیمی افزایش ارتفاع جداره‌ها بویژه در وجوه جنوبی منجر به ایجاد سایه‌های وسیع در سطوح مجاور حیاط و به تبع آن کاهش کیفیت آسایش حرارتی در فصول سرد خواهد شد که مناسب مناطق سردی نظیر تبریز نمی‌باشد. لذا شرایط بهینه آن است که جداره‌های واقع در بخش جنوبی حیاط از جداره‌های شمالی کوتاه‌تر باشد تا زمینه جذب تابش حداکثری را برای

نتیجه‌گیری و جمع‌بندی

هدف اصلی پژوهش بر آن وجه استوار گردید که با بررسی ساختار کالبدی و الگوها و گونه‌های متنوع حیاط مرکزی در مسکن سنتی تبریز از دیدگاه اقلیمی و مولفه‌های موثر بر رفتار حرارتی حیاط‌ها، به گونه شناسی این خانه‌ها پردازد. روش تحقیق از نوع توصیفی - تحلیلی و گردآوری داده‌ها به روش کتابخانه‌ای، اسنادی و برداشت میدانی نمونه‌ها بوده و به منظور اجرای پژوهش ۱۲۰ نمونه از خانه‌های سنتی تبریز در محدوده تاریخی این شهر، شناسایی و تعداد ۶۴ خانه که واجد اطلاعات و مدارک کامل بودند جهت گونه بندی، برگزیده شد. گونه شناسی به عمل آمده با تحلیل ساختاری و یافتن الگوها و درون مایه‌های مشترک خانه‌های حیاط دار بر اساس شاخص‌های تاثیر گذار بر عملکرد خرد اقلیمی حیاط‌ها صورت گرفته است. پس از دسته بندی و مقایسه صورت گرفته خانه نعمت زاده به عنوان نماینده گونه‌های بیشترین فراوانی و خانه ستارخان به عنوان نماینده گونه‌های با کمترین فراوانی در بافت برگزیده شده است. نتایج حاصل از گونه بندی بر اساس زویا چرخش حیاط‌ها نشان داد که علاوه بر عوامل محیطی، عوامل فرهنگی نظیر جهت قبله تاثیر پر رنگی در جهت گیری خانه‌ها و بافت شهر داشته است. فراوانی و غلبه چرخش حیاط‌ها به سمت جنوب غربی در یافته‌های حاصل از گونه بندی، غالب بودن تاثیر عامل قبله را نسبت به عوامل دیگر در تعیین زویای حاکم بر جهت گیری خانه‌ها قوت می‌بخشد. در رابطه با امتداد و کشیدگی حیاط‌ها امتداد شمالی - جنوبی (S-N) حیاط‌ها دارای فراوانی غالب

سطوح مجاور حیاط در فصول سرد فراهم آورد.

پیشنهادات

در مناطق سرد، افزایش ارتفاع جداره‌ها بویژه در وجوه جنوبی منجر به ایجاد سایه‌های وسیع در سطوح مجاور حیاط و به تبع آن کاهش کیفیت آسایش حرارتی در حیاط‌ها و فضاهای داخلی مجاور حیاط‌ها در فصول سرد خواهد شد. بدلیل تابش مایل آفتاب در فصول سرد ضروری است بدنه قائم بویژه در وجه جنوبی حیاط ارتفاع زیادی نداشته باشد تا مانع از تابش نگردد. در عین حال با افزایش ارتفاع بدنه وجه شمالی (نمای جنوبی) می‌توان تابش بیشتری را برای گرمایش غیر فعال فضاهای رو به جنوب در مناطق سرد نظیر تبریز، مهیا نمود. افزایش توده‌های ساختمانی در وجوه شمالی و آفتاب گیر و کاهش توده‌ها در وجوه جنوبی، جهت ممانعت از سایه اندازی در سطوح افقی کف حیاط در فصول سرد سال، به عنوان ملزومات طراحی با رویکرد اقلیمی در مناطق سردی نظیر شهر تبریز، پیشنهاد می‌گردد. برای ممانعت از تابش نامطلوب تابستان بر سطوح مجاور حیاط بهره‌گیری از تدابیری نظیر؛ سایه اندازی بر روی سطوح افقی و قائم مجاور حیاط با کاشت درختان خزان پذیر ضروری می‌نماید. با اینکه حیاط‌های کوچک و محصور از وزش مستقیم باد به جداره‌های معطوف به حیاط ممانعت می‌نمایند و سایه باد را در فصول سرد افزایش می‌دهند اما به همان نسبت میزان تابش خورشید در فصول سرد را محدود کرده و از ذخیره حرارت در بدنه‌ها و سطوح مجاور حیاط می‌کاهدند. از طرفی کاهش مساحت حیاط‌ها و افزایش محصوریت آنها امکان تهویه را در تابستان محدود می‌نماید. لذا لازم است از طراحی حیاط‌های محصور با مساحت کم اجتناب نمود.

منابع و ماخذ

1. اسماعیلی سنگری، حسین و عمرانی، بهروز، (۱۳۹۳) تاریخ و معماری خانه‌های تبریز قدیم، تبریز، انتشارات: فروزش.
2. پیرنیا، محمد کریم (۱۳۷۴) آشنایی با معماری اسلامی ایران، تهران، انتشارات دانشگاه علم و صنعت ایران، چاپ سوم.
3. رفیعی سرشکی، بیژن، رفیع زاده، ندا، رنجبر کرمانی، علی محمد، (۱۳۸۲) فرهنگ مهرازی (معماری) ایران، تهران، انتشارات مرکز تحقیقات ساختمان و مسکن.

4. سازمان میراث فرهنگی و گردشگری استان آذربایجان شرقی.
5. سلطان‌زاده حسین (۱۳۷۶) تبریز خشتی استوار در معماری ایران، تهران، نشر دفتر پژوهش‌های فرهنگی.
6. شرام، هلموت (۱۳۹۱) خانه‌های افقی مترکم، ترجمه علی غفاری و مریم میرکریمی، تهران، انتشارات دانشگاه شهید بهشتی تهران، چاپ اول
7. شقاقی، شهریار، مفیدی، مجید (۱۳۸۱) رابطه توسعه پایدار و طراحی اقلیمی بناهای منطقه سرد و خشک (مورد مطالعاتی تبریز)، علوم و تکنولوژی محیط زیست، سال ۱۳۸۷، دوره دهم، شماره سه، ص ۲.
8. طرح توسعه و عمران شهر تبریز (۱۳۹۲) بررسی کلی منطقه، جلد چهارم (شناخت شهر)، وزارت راه و شهرسازی، اداره کل راه و شهرسازی استان آذربایجان شرقی. مهندسان مشاور نقش محیط.
9. قبادیان، وحید (۱۳۸۴) بررسی اقلیمی ابنیه سنتی ایران، تهران، انتشارات دانشگاه تهران.
10. معماریان، غلامحسین، طبرسا، محمد علی (۱۳۹۲) گونه و گونه شناسی معماری، نشریه علمی-پژوهشی انجمن علمی معماری و شهرسازی ایران، شماره ۶، پاییز و زمستان، ص ۱۰۴.
11. معماریان، غلامحسین (۱۳۸۴) آشنایی با معماری مسکونی ایرانی، (گونه شناسی درونگرا)، تهران، دانشگاه علم و صنعت ایران.

12. Bridson, D. (۲۰۱۲), Courtyard Housing Study, Djingis Khan and The Kingo Houses, ASBN ۲۶, Sustainable Urban Design Lund University.
13. Edwards, B., (۲۰۰۶), Courtyard Housing Past, Present and Future, Edited by: Brian Edwards; Magda Sibley; Mohammad Hakmi; Peter Land ISBN ۰۴۱۵۲۶۲۷۲۹-۹۷۸
14. Monestiroli, A., ۱۹۷۹, L' Architettura della Realta, Milano politecnico, di Milano, ۱۹۷۹, P. ۵۸.
15. Pfeifer, Günter, & Brauneck, Per, (۲۰۰۸) Courtyard Houses, A Housing Typology, Berlin, Springer.

تحلیل فضایی فقر روستایی در سکونتگاه‌های روستایی پاکدشت با استفاده از روش‌های خودهمبستگی فضایی

گیتی صلاحی اصفهانی* - استادیار گروه جغرافیا و برنامه ریزی روستایی دانشگاه پیام نور، تهران، ایران.
علی ایرانشاهی - دانشجوی دکتری جغرافیا و برنامه ریزی روستایی مرکز تحصیلات تکمیلی دانشگاه پیام نور، تهران، ایران.
سید رامین غفاری - دانشیار گروه جغرافیای دانشگاه پیام نور، تهران، ایران.
مصطفی تالشی - دانشیار گروه جغرافیا و برنامه ریزی روستایی دانشگاه پیام نور، تهران، ایران.

Spatial Analysis of Rural Poverty in Rural Settlements of Pakdasht County Using Spatial Autocorrelation Methods

Abstract

Poverty is a social, economic, political, cultural and political phenomenon that has long been the greatest of human problems, and human society, in spite of the tremendous changes that has taken place in various fields of science, is now struggling with. The present research is applied in a descriptive and analytical manner and is based on the studies conducted in this field and the analysis of the content of theoretical foundations and the extraction of indicators of poverty reduction on the one hand, and on the other hand, relying on the opinions of the relevant experts Using the Delphi model and the use of deep interviewing tools, the questionnaire, as well as the use of SPSS software in the statistical analyzes and ARC-GIS, GEODA TM and spatial statistics analysis were selected. The analysis shows that 8 villages in the high poverty range, 21 villages in a wide range, 8 in the medium range, 5 in low and 5 in the low range. The results also show that 3 cold clusters (LLL) and 5 hot clusters (HH) were identified in the region, which is the largest hot spot in the southeast of the city near Semnan and is located in villages In this spot, there is a high rural poverty and are adjacent to each other and is the largest cold spot in the northwest of the city and near the city of Tehran and Ray.

Key words: rural poverty, spatial analysis, Pakdasht city, spatial dependency

چکیده

فقر واقعیتی اجتماعی، اقتصادی، فرهنگی سیاسی است که از دیرباز از بزرگ‌ترین مشکلات انسان بوده است و در حال حاضر نیز جامعه بشری، علی‌رغم تحولات بسیار عظیمی که در زمینه‌های مختلف علوم روی داده، با آن روبرو می‌باشد. تحقیق حاضر از نوع کاربردی و رویکرد حاکم بر آن در این پژوهش توصیفی و تحلیلی است و بر پایه مطالعات انجام‌شده در این زمینه و تحلیل محتوی مبنایی نظری و استخراج شاخص‌های تعدیل فقر از یک سو و از سوی دیگر با تکیه بر نظرات کارشناسان ذی‌ربط، با بهره‌گیری از مدل دلفی و استفاده از ابزار مصاحبه عمیق، پرسشنامه و همچنین استفاده از نرم افزار SPSS در تحلیل‌های آماری و ابزار GEODA TM ARC-GIS و تحلیل‌های آمار فضایی انتخاب شده‌است. تحلیل‌ها نشان می‌دهد ۸ روستا در طیف فقر خیلی زیاد، ۲۱ روستا در طیف زیاد، ۸ روستا در طیف متوسط، ۵ روستا در طیف کم و ۵ روستا در طیف خیلی کم قرار گرفتند. همچنین نتایج نشان می‌دهد ۳ خوشه سرد: فقر روستایی پایین (LL)، و ۵ خوشه داغ فقر روستایی بالا (HH) در منطقه شناسایی گردید که بزرگترین لکه داغ در جنوب شرق شهرستان و در نزدیکی سمنان قرار دارد و روستاهای قرار گرفته در این لکه دارای فقر روستایی بالایی هستند و در مجاور هم‌دیگر قرار گرفته‌اند و بزرگترین لکه سرد شمال غرب شهرستان و در نزدیکی شهرستان تهران و ری قرار گرفته است.

واژگان کلیدی: فقر روستایی، تحلیل فضایی، شهرستان پاکدشت، خودهمبستگی فضایی

مقدمه

فقر از پدیده‌های نامطلوبی است که از آغاز زندگی بشر در این کره خاکی با وی قرین و هم نشین بوده است. پدیده فقرهنگامی که از نسلی به نسل دیگر تداوم یابد، ریشه دوانده و به صورت یک فرهنگ تبدیل شده و به عنوان مانعی پایدار در مقابل توسعه می گردد. فقر واقعیتی اجتماعی، اقتصادی، فرهنگی سیاسی است که از دیر باز از بزرگ ترین مشکلات انسان بوده است و در حال حاضر نیز جامعه بشری، علی رغم تحولات بسیار عظیمی که در زمینه‌های مختلف علوم روی داده است، با این پدیده شوم دست و پنجه نرم می‌کند. فقر ناشی از محرومیت مادی نیست، بلکه به طور عمده پدیده‌ای اجتماعی است که موجب می‌شود اشخاص فقیر از ظرفیت و توانایی خویش درک صحیحی نداشته باشند. فقر از زوایای گوناگونی چون فلسفی، علمی، ادبی، هنری و دینی قابل بررسی و تحمل است. این پدیده شوم چهره کره خود را در اختلاف طبقاتی افراد مختلف یک جامعه بیشتر نمایان می‌سازد. در اوایل هزاره سوم، فقر و توزیع ناعادلانه درآمد و ثروت به عنوان یکی از مهم ترین معضلات بشر خود را نمایانده و بسیاری از دولت‌های ملی و نهادهای بین المللی را به چالش فراخوانده است. از ۶ میلیارد نفر جمعیت جهان در سال حدود ۲٫۸ میلیارد نفر (تقریباً نیمی از جمعیت جهان) با درآمد کمتر از ۲ دلار در روز و حدود ۱٫۲ میلیارد نفر (حدود ۲۰ درصد از جمعیت جهان) با درآمدی کمتر از یک دلار در روز زندگی می کردند. آمارها نشان میدهد، فقر طی دهه‌های اخیر افزایش یافته است. ۴۰ درصد از فقیرترین جمعیت جهان، تنها دارای پنج درصد از درآمدهای جهانی می باشند. از سویی دیگر ۲۰ درصد جمعیت افراد ثروتمند، ۷۵ درصد کل درآمد جهان را در اختیار دارند (UNDP, P.82006). فقدان امکانات، فقرا را رنج نمی‌دهد، بلکه عدم حضور در جامعه و مشارکت‌ها، احساس شرم در مقابل خواسته‌های فرزندان و ناامیدی، مهمترین مشکلاتی هستند که بیشتر از گرسنگی فقرا را رنج می دهد بنابراین با توجه به موارد گفته شده می توان گفت فقر پدیده ای چند بعدی است؛ یعنی نه تنها شامل بعد اقتصادی برای ارضای نیازهای اساسی می شود، بلکه شامل بعد انسانی، فیزیکی، زیست محیطی، اجتماعی و سیاسی نیز هست (Zeller, and et al, 2006, P.54). بررسی‌های مربوط به آمار فقر نشان می دهد که همچنان

۱٫۴ میلیارد نفر از جمعیت جهان با درآمد کمتر از ۱٫۲۵ دلار در روز زندگی می‌کنند و یک میلیارد نفر از جمعیت جهان هم از گرسنگی رنج می برند. از دهه‌های پایانی قرن بیستم توجه به فقر زدایی مورد توجه قرار گرفت و حمایت‌های جدی سازمان ملل و نهادهای وابسته به آن باعث شد در اکثر کشورهای جهان این موضوع در دستورکار دولتها قرار گیرد. در همین راستا سازمان ملل دهه ۱۹۹۰ را دهه ریشه‌کنی فقر نام‌گذاری کرد. اعضای اسکاپ (کمیسیون اجتماعی و اقتصادی سازمان ملل متحد در آسیا و اقیانوسیه که ایران هم در آن عضویت دارد) متعهد شدند اقدامات لازم برای ریشه کنی فقر را تا سال ۲۰۱۰ انجام دهند. با این حال اطلاعات موجود بازگویی آن است به زعم این بسیج بین المللی نتایج مهمی بدست نیامده و فقرای جهان در حال افزایش است. در این میان حداقل ۷۰ درصد از جمعیت کل فقیر جهان ساکن نواحی روستایی می باشند بر اساس همین گزارش از هر چهار نفر کسانی که در جهان امروز دچار گرسنگی اند، سه نفر در نقاط روستایی زندگی می‌کنند و کشاورزان خرده پا بیشترین در صد از مردم گرسنه جهان را تشکیل می‌دهند. آمارهای مذکور، تاییدی بر ادامه فقر در جوامع روستایی می‌باشد (IFADT, P.10,2011). افزایش رفاه اقتصادی مردم و کاهش فقر یکی از اهداف اصلی برنامه‌های توسعه اقتصادی در هر کشوری است و مسئله مهم و هدف غایی در این رهگذر مبارزه با فقر و کاهش فقرا بویژه در مناطق روستایی می‌باشد. تمام کشورهای دنیا از جمله ایران در اینخصوص و در راستای افزایش سطح رفاه و آسایش مردم خود و در ادامه نیل به توسعه پایدار، برنامه‌ها، اقدامات و تلاشهای فراوانی در جهت ریشه کنی فقر انجام داده اند. فقرزدایی و مبارزه با فقر و حمایت از اقشار فقیر همواره به عنوان اهداف عالی در آموزه‌های دینی نیز مطرح بوده و مبارزه با آن به صورت سنتی و خودجوش و بر اساس تعالیم اسلام صورت می گرفته است. در این راستا همواره جوامع محلی در میان خود تشکیلاتی داشته اند تا بتوانند نیازهای افراد فقیر منطقه را برآورده سازند، اما با گذشت زمان و تحولات به وجود آمده در ساختار اقتصادی و اجتماعی جامعه و پیچیده تر شدن ابعاد آن، به تدریج این سنت به ویژه در شهرها رنگ باخته و به رویکردهای نوین نیازمند است. پس از انقلاب اسلامی گرایش به رشد اقتصادی فراگیر همراه با عدالت اجتماعی در دستور کار دولت

وقت قرار گرفت و عدالت اجتماعی و کاهش فقر از شعارهای محوری انقلاب بود و در این چارچوب برخی اقدامات حمایتی برای زدودن این معضل طراحی شد و به اجرا درآمد. افزایش امکانات آموزشی، برق رسانی، خدمات سازندگی و ترویجی برای روستاها، تعمیم بیمه همگانی و ایجاد زیربناها از جمله این اقدامات بود که برای کاهش فقر و توزیع عادلانه ثروت در کشور اجرا شد. با وجود این، به دلایل مختلف از جمله وقوع جنگ تحمیلی، رکود اقتصادی، تحولات جمعیتی، ضعف‌های اجرایی و همچنین عدم هماهنگی بین دستگاه‌ها، شفاف نبودن حمایت و کارکرد دوگانه و چندگانه برخی نهادهای حمایتی، ساختار تشکیلاتی چندلایه (اصطلاحاً عمودی) و ناکارآمد و بوروکراسی اداری در دستگاه‌های حمایتی برای مبارزه با فقر از جمله عواملی هستند که باعث تداوم فقر و نابرابری در کشور و رنج شهروندان از این عارضه شده است. در سند چشم انداز بیست ساله جمهوری اسلامی ایران ویژگیهای مختلف ایران در افق سال ۱۴۰۴ هجری شمسی مطرح شده است. بخشی از این ویژگیها عبارت است از: ایرانی برخوردار از سلامت، رفاه، امنیت غذایی، تأمین اجتماعی، فرصتهای برابر، توزیع مناسب درآمد و به دور از فقر و فساد. همچنین در مواد مختلف برنامه چهارم توسعه، دولت موظف به اقداماتی در جهت بهبود زندگی گروههای کم درآمد شده است. بنابر ماده ۸۴ برنامه ششم دربارهٔ ایجاد امنیت غذا و تغذیه، دولت موظف به تشکیل شورای عالی سلامت و امنیت غذایی، تخصیص منابع برای یارانه مواد غذایی، تهیه برنامه جهت ایمنی غذا و کاهش ضایعات مواد غذایی شده است. ماده ۹۰ بر اقداماتی جهت دسترسی عادلانه مردم به خدمات بهداشتی و درمانی تأکید دارد. ماده ۹۵ به استقرار عدالت، کاهش فقر و محرومیت و توانمندسازی فقرا از طریق تخصیص کار آمد و هدفمند منابع تأمین اجتماعی و تدوین برنامه جامع فقرزدایی تأکید دارد (خداداد کاشی و دیگران، ۱۳۸۸، ص ۴۹). همچنین که به آن اشاره شد، فقر در مناطق روستایی در دوران پس از انقلاب نیز ادامه داشته است و هنوز هم از معضلات مناطق روستایی است. باید توجه داشت که وجود فقر همه جانبه در این مناطق باعث میشود که ارائه راه حل برای آن با مشکلات زیادی مواجه شود. در روند رشد و توسعه اقتصادی و اجتماعی جامعه توجه به عدالت اجتماعی اجتناب ناپذیر است و مسلماً برای رسیدن به توسعه پایدار در ایران،

چاره‌ای جز فقرزدایی نیست زیرا آسیب پذیری فرد در جامعه دارای پیامدهای اجتماعی و اقتصادی و فرهنگی منفی می باشد که کل جامعه را تحت تاثیر قرار خواهد داد. با نگاهی گذرا به ادبیات تحقیق میتوان دریافت که راهکارهای بسیار متنوع و گوناگونی برای کاهش فقر در ابعاد جهانی، ملی و منطقه ای ارائه شده است. هر کدام از این راهکارها، بر روشی خاص و نگاهی خاص به مسئله فقر تکیه دارد و نقطه شروع کاهش فقر را در جایی متفاوت در نظر دارد. در ایران اگر چه اقدامات مربوط به تأمین اجتماعی و حمایت از فقرا و آسیب پذیران روستایی سابقه‌ای دست کم ۴۰ ساله دارد اما دستاوردهای برنامه‌ها از حیث کاهش فقر و آسیب پذیری در آمدی در نقاط روستایی کشور در خور توجه نیست در نتیجه پیش شرط اساسی توفیق در برنامه‌های کاهش فقر انجام مطالعات علمی و روشمند برای شناخت، تحلیل فقر و ارائه الگوی تعدیل فقر است. تعداد زیادی از فقرا و گرسنگان در نواحی روستایی زندگی می‌کنند بنابراین می‌توان گفت توفیق در برنامه‌های فقر زدایی مستلزم گسترش مطالعات علمی فقر شناسی در نواحی روستایی و کوشش مستمر برای ارتقای کمی و کیفی این مطالعات است (زاهدی مازندرانی و دیگران، ۱۳۸۴، ص ۹۸). سرعت بسیار زیاد شهری شدن در دوران قبل از انقلاب اسلامی و حتی بعد از آن که شدت بیشتری گرفت، باعث گردیده طی ۴۰ سال گذشته جمعیت روستایی ایران، از ۸۰ درصد به ۳۰ درصد جمعیت کل کشور برسد. این مسئله تا حدودی ناشی از فقر روستایی و تشدید این مشکل بوده است (خالدی و دیگران، ۱۳۷۹، ص ۶۷). رشد شتابان شهرنشینی طی چهار دهه اخیر سبب شده است که فضای فیزیکی - کالبدی شهرها گسترش یافته و ساختارهای اقتصادی، اجتماعی و کالبدی سکونتگاه‌های روستایی پیرامون شهرها را نیز مورد تهدید قرار دهد. این تهدید به ویژه در مورد کلانشهرها، خصوصاً تهران و شهرهای بزرگ و متوسط جدی است. بنابراین هر سکونتگاه روستایی که در حاشیه و پیرامون اینگونه مراکز شهری استقرار یافته باشد در معرض مشکلات جدی قرار گرفته و با چالشی دوسویه روبرو می باشد:

۱- به دلیل عدم خدمات رسانی و فقدان برنامه ریزی مناسب و جامع، روستاهای پیرامونی شهرها به خصوص کلان شهرها و شهرهای بزرگ ظرفیت تبدیل به اسکان غیررسمی و حاشیه نشینی و در پی آن افزایش

فقر را دارد.

۲- متأثر از تحولات اقتصادی و اجتماعی و نیروهای بیرونی، کالبد و ساختار درونی روستا در معرض فروپاشی و از هم گسیختگی ساختاری- کارکردی قرار خواهد گرفت.

روستاهای واقع در پیرامون کلانشهرها به دلیل نزدیکی مکانی و وابستگی فضایی- کالبدی با شهر از امکانات، محدودیت ها، فرصتها و چالش‌های متعددی برخوردار می باشند که در دیگر روستاهای کشور به چنین شدتی وجود ندارد. استقرار در پیرامون کلانشهر و بهره مندی از شبکه ارتباطی مناسب استفاده از زیرساختها و خدمات شهری بویژه در زمینه‌های اقتصادی و فرهنگی - اجتماعی برای اینگونه از روستاها را امکان پذیر می کند. فرصتهای شغلی، عمدتاً در بخش خدمات، زمینه تأمین درآمد و کار را برای ساکنین روستاهای واقع در پیرامون کلانشهرها، فراهم آورده است، به گونه ای که گروهی از این روستاها، کارکردی «خوابگاهی» یافته‌اند. اغلب روستائیان روزها در شهر به کارگری ساختمانی و کارگاههای صنعتی و یا مشاغل خدماتی اشتغال دارند و شبها در روستاهای پیرامونی به سر می‌برند. در این میان عامل مهاجرت از روستا به شهر، بویژه در مورد روستاهای خوابگاهی که در پیرامون کلانشهرها و شهرهای صنعتی قرار دارند، تأثیر تعیین‌کننده دارد. مهاجرین کنده از روستاهای دوردست که به امید یافتن شغل به شهرهای بزرگ و صنعتی مهاجرت می کنند، چون به دلیل گرانی زمین و مسکن نمی توانند در بافت درونی و متن شهر سکونت کنند، لاجرم به دنبال زمین و مسکن ارزان و احتمالاً بدور از محدودیت‌های قانونی و مقرراتی ساخت و سازهای شهری، به روستاهای پیرامون کلانشهر پناه می برند که به دلیل کمبود ظرفیتها و ساختارهای اقتصادی، اجتماعی و کالبدی مورد نیاز در اینگونه سکونتگاههای روستایی باعث افزایش فقر شده است (اسکندری، ۱۳۹۴، ص ۱۵). در این راستاشناخت عوامل مؤثر بر فقر و ارائه الگوی بهینه تعدیل فقر، از ضروریات برنامه‌های فقرزدایی برای شکستن تعادل فقر و گسستن زنجیره‌های تطابق و سازگاری با آن می‌باشد؛ چراکه عدم شناخت صحیح عوامل مؤثر بر فقر و عدم ارائه الگوی مناسب و بهینه در مناطق و میان گروه‌های مختلف جامعه و همچنین عوامل تشدیدکننده و یا تخفیف‌دهنده آن، در

برنامه‌های فقرزدایی، باعث سیاستگذاری‌های نامناسب، اتلاف منابع کمیاب اقتصادی، عقیم ماندن تلاش‌ها و برنامه‌ها و تداوم فقر و ممانعت از توسعه پایدار کشور می‌گردد. بنابراین، شناخت صحیح عوامل مؤثر و الگوی تعدیل فقر، به‌عنوان راهنمایی مناسب برای تدوین برنامه‌های فقرزدایی و ارائه الگوی بهینه تعدیل فقر و در پی آن استفاده بهینه از منابع برای کاهش فقر و محرومیت در کشور باشد. بررسی و تحلیل همه جانبه فقر روستایی بدون نگاه به ابعاد اجتماعی، اقتصادی، محیطی، فرهنگی و کالبدی آن و همچنین بدون واکاوی فضایی روابط و پیوندهای کانون‌های فقیرنشین روستایی با یکدیگر و با شهرهای مجاور آنها در راستای نیل به توسعه انسانی و پس از آن ارائه الگوی تعدیل فقر در راستای توسعه روستایی، امکانپذیر نمی باشد. شهرستان پاکدشت در جنوب شرقی تهران و در فاصله حدوداً ۳۰ کیلومتری تهران دارای ۴۷ روستا می باشد (مرکز آمار ایران، ۱۳۹۵). این شهرستان به دلیل نزدیکی به تهران و همچنین ارزانی زمین و مسکن نسبت به تهران، پذیرای مهاجرین سایر نقاط کشور می باشند که به مقصد تهران کوچ نموده اند. عمده فعالیت روستائیان این منطقه کشاورزی و اشتغال در بخش خدمات پایتخت می باشد که به دلیل خشکسالی‌های سالهای اخیر و همچنین فقدان معیشت پایدار روستائیان و از طرفی کمبود امکانات و زیرساخت‌های عمرانی، خدماتی، بهداشتی و... باعث بروز مشکلات عدیده‌ای در روستاهای پاکدشت شده است (گزارش فرمانداری پاکدشت، ۱۳۹۳). این شهرستان همچون دیگر شهرستانهای واقع در منطقه کلان شهری تهران، با پدیده‌های پیرامون شهرنشینی و اثرات آن مانند افت شتابان محیطی، دگرگونی بدون برنامه کاربرد زمین، کمبودهای شدید خدماتی و نیازهای پاسخ داده نشده و فقر روستایی مواجه می باشد. روستاهای پیرامون کلانشهر تهران (که بیشتر محل سکونت گروه‌های درآمدی پایینتر یعنی گروهی که بیش از گروه‌های درآمدی از اثرات منفی مجاورت شهرها و روستاها صدمه منفی می‌بینند) به دلیل واقع شدن در حوزه کلان شهری تهران دارای ویژگی‌هایی مانند مهاجرپذیری، توسعه شهرک‌ها و روستاهای خوابگاهی، نامشخص بودن مرز شهر و روستا، آمیختگی اجتماعی و قومیتی و فقر هستند. صدمات و خطرات ناشی از همجواریها و شرایط نامناسب بر سلامتی انسان ساکن در این روستاها را میتواند خطرهای کالبدی مربوط

به سکونت در مسکن نامناسب و ناامن، نبود بهداشت محیط لازم و کافی، محرومیت از انواع خدمات رفاهی و تسهیلات زیربنایی، دانست. برآیند تمامی این مشکلات، شکل گیری نابرابری اقتصادی اجتماعی، کیفیت نازل زندگی و در نهایت فقر نسبی در این روستاها است. در مجموع عواملی همچون عدم خدمات رسانی و فقدان برنامه ریزی مناسب و جامع برای روستاهای پاکدشت، تخریب زمینهای کشاورزی و باغات، محدودیتها و زیانهای ایجاد شده کالبدی، اقتصادی، اجتماعی و محیطی خاص از یکسو و از سوی دیگر تغییر ماهیت ساختار معیشت روستاها به دلیل تأثیر همجواری با کلانشهر تهران و اضمحلال روستاهای پیرامون، ساختار اقتصادی به دلیل تبعیت از فرآیندهای اقتصادی کلانشهر تهران باعث تشدید فقر در روستاهای پاکدشت شده است.

بنابراین به دلیل رشد جمعیت روستاهای پاکدشت پیرامون کلانشهر تهران از یک طرف و از طرف دیگر عدم خدمات رسانی لازم به این روستاها و فقدان زیرساختها و ساختارهای مورد نیاز روستائیان در حوزههای مختلف بویژه حوزه اقتصادی و اشتغال باعث رشد فقر و گسترش آن در این سکونتگاههای روستایی شده است. ادامه چنین وضعیتی در حال حاضر باعث افزایش چالشهای و مشکلات متعدد اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی در پیرامون کلانشهر تهران شده است که از جهت بروز ناامنیهای اجتماعی و سایر تبعات مترتب بر گسترش فقر در این مناطق، لزوم توجه به این موضوع را اجتناب پذیر نموده است. در این پژوهش تلاش گردیده است ابعاد مختلف فقر از طریق شناخت الگوی توزیع مکانی - فضایی گستره های فقر در سکونتگاههای روستایی شهرستان پاکدشت بر اساس مولفه های اقتصادی، اجتماعی، کالبدی و اکولوژیکی مورد بررسی و تحلیل قرار گیرد و با استفاده از روش های خودهمبستگی فضایی به ارائه مدل سازی فقر در منطقه جهت استخراج روابط فضایی فقر عینی و ذهنی پرداخته شود.

مبانی نظری

تعریف و مفهوم فقر

مطالعه متون نشان می دهد که تعاریف مختلفی از فقر ارائه شده است ولی در بسیاری از کتابها و مقالات مشخص نشده است که فقر چیست. نویسندگان این آثار،

دانستن تعریف فقر را برای خود و خوانندگان مسلم فرض کرده اند و پنداشته اند می دانند که بحث در مورد چه چیزی است در حالی که واژه فقر بسیار گیج کننده و مبهم است (Hazlitt, 2012, P.31). در تعریف فقر همواره اختلاف نظرهای فراوانی بین صاحب نظران وجود داشته و دارد. فقر و توانگری نسبت به محیط فیزیکی و اجتماعی، موقعیت شخصی و نیازهای مادی و فرهنگی شخص یا گروه، مفاهیمی نسبی هستند. بنابراین، فقر به هیچ وجه واژه ای یک معنایی با مفهومی مطلق نیست. با این حال برای برخورداری از منابع مادی و معنوی می توان سطح حداقلی را در نظر گرفت که تأمین کننده کرامت انسانی باشد. با این حال تعریف فقر تأثیر مستقیمی بر روش های اندازه گیری و سیاست های توسعه ای معطوف به فقر دارد و راهگشای این تحقیق خواهد بود. بدیهی است تعریفی از فقر که فقر را نبود یا کمبود درآمد می انگارد در هنگام اندازه گیری فقر و یا اندازه گیری درصد افراد فقیر از معیارهای درآمدی استفاده می کند؛ بدین معنا که فقر فقدان حداقل درآمد و فقیر به معنای کسی است که از این حداقل، درآمد کمتری دارد (محمودی و دیگران، ۱۳۸۴، ص ۱۷).

تعریف فقر با استفاده از شاخص های اجتماعی: شاخص های اجتماعی که با کمک آنها می توان فقر را اندازه گیری نمود عبارتند از:

- حداقل نیازهای اساسی

مجموعه شاخص های OECD، که از ۱۵ شاخص تشکیل شده است، برخی از این شاخص ها عبارتند از:

- ۱- امید به زندگی، ۲- نرخ مرگ و میر (نوزاد، بچه ها، بزرگسالان)، ۳- درصد کودکانی که دچار کم وزنی هستند، ۴- متوسط سالهای دبستان، ۵- تولید ناخالص داخلی سرانه، ۶- درآمد سرانه خانوار، ۷- نرخ بیکاری، ۸- دسترسی به آب سالم و...

- شاخص توسعه انسانی: UNDP این شاخص ترکیبی را در سال ۱۹۹۰ معرفی نمود که بر سه مولفه استوار است: طول عمر که براساس امید به زندگی در بدو تولد تعریف می شود، میزان آموزش و باسوادی و سطح زندگی که بر حسب تولید ناخالص داخلی سرانه و قدرت خرید تعریف می شود.

- شاخص فقر انسانی: این شاخص را نیز UNDP معرفی نمود. این شاخص، محرومیت

زندگی را از سه بعد منعکس می کند: طول عمر، دانش و سطح زندگی. محرومیت از بعد طول عمر بر حسب درصد افرادی که انتظار می رود قبل از چهارسالگی بمیرند و محرومیت در دانش بر حسب درصد افراد بالغ بی سواد و محرومیت در سطح زندگی از ترکیب سه متغیر: درصد افرادی که به آب سالم دسترسی ندارند، درصد افرادی که به خدمات بهداشتی دسترسی ندارند و درصد کودکان پنج ساله ای که دچار کم وزنی هستند به دست می آید (ارضروم چیلر، ۱۳۸۴).

ابعاد فقر

برای شناخت هر پدیده باید، ابعاد، مفهوم، تعاریف و چارچوب‌های نظری پیرامون آن را شناخت لذا در ذیل به برخی از ابعاد فقر با توجه به مفهوم هایی که از آن استنتاج می شود می پردازیم.

فقر ذهنی

زمانی که قضاوت شخص از وضعیت و موقعیت خویش در جامعه ملاک سنجش قرار می گیرد. فقر به عدم رضایت فردی از موقعیت اجتماعی و اقتصادی خویش تعریف می شود، با مفهوم فقر ذهنی مواجه هستیم یا به عبارت فقر ذهنی قضاوت هر فرد در مورد ارضای نیازهای وی به میزان کافی و یا غیر کافی است. فقر ذهنی، برآورده شدن نیازهای فراتر از نیازهای اساسی مطرح است.

فقر عینی

فقر است که منشاء آن نیازهای افراد می باشد به عبارتی دیگر فقر عینی ناتوانی یک فرد روستایی در برآورد کردن نیازهای اساسی است که لازمه ادامه زندگی است. فقر عینی نیز قضاوت شخص از وضعیت و موقعیت خود در جامعه ملاک سنجش قرار می گیرد و این تعریف وی ارائه می شود (حیدری و دیگران، ۱۳۸۹، ص ۲۳).

رویکردهای اساسی به فقر

رویکردهای اساسی به فقر را می توان به سه دسته تقسیم کرد. این رویکردها عبارتند از رویکرد فقر درآمدی، رویکرد فقر قابلیت و رویکرد طرد اجتماعی. در بررسی فقر باید مشخص شود که از کدام منظر به مسئله فقر می نگریم. دیدگاه‌های متفاوت به یک مسئله می تواند به

ارائه راه حل‌های مختلف بیانجامد. رویکرد عمده در بررسی فقر، رویکرد فقر درآمدی و قابلیت است. اشاره به رویکرد طرد اجتماعی بیشتر جنبه آشنایی و معرفی دارد زیرا این رویکرد اندازه‌گیری فقر اهمیت نمی‌دهد.

رویکرد فقر درآمدی: این رویکرد تک‌ساختی و یک‌بعدی است و فقط بر حسب درآمد یا مصرف ارزیابی می‌شود. رویکرد غالب در محاسبه فقر در ایران این رویکرد است. در این رویکرد دستیابی به سطح درآمدی معین، دسترسی به خدمات و کالاهای مورد نیاز را تضمین می‌کند. در این رویکرد فرض اساسی این است که افراد نیازهای خود را از بازارهای کالاها و خدمات تأمین می‌کنند. پرداخت انتقالی از سوی دولت برای کسانی است که با دلایلی نمی‌توانند نیازهای خود را از منابع ذکر شده تأمین کنند. به همین دلیل افراد در رویکرد فوق دسته‌بندی می‌شوند تا افرادی که مستحق دریافت کمک‌های نقدی هستند شناسایی شوند. سطح دسترسی به کالا و خدمات در بازار و سایر خدمات عمومی می‌تواند سطوح مختلفی از رفاه را با درآمد یکسان رقم زند. مضافاً این که ویژگی‌های فردی و یا مسائل خاصی که یک خانوار ممکن است با آن روبه‌رو باشد می‌تواند آن خانوار را علی‌رغم داشتن درآمد مساوی، در شرایط اقتصادی ضعیف‌تری قرار دهد.

رویکرد قابلیت: این رویکرد، فقر را بر اساس شاخص‌های انسانی و اجتماعی ارزیابی می‌کند. توجه اصلی در این رویکرد معطوف به ارتقای ظرفیت‌های انسانی و کسب توانایی‌های اداره یک زندگی شرافتمندانه است؛ از این رو علاوه بر تأکید بر دسترسی به تغذیه کافی و مسکن مناسب، توانایی دسترسی به خدمات بهداشتی، آموزشی، مشارکت در تصمیم‌گیری و حفظ عزت نفس مورد توجه است. در این رویکرد تأمین قابلیت‌های اساسی نه تنها هدف است بلکه وسیله‌ای است برای تأمین سایر نیازهای زندگی (محمودی و دیگران، ۱۳۸۴، ص ۲۳).

ضروریات زندگی علاوه بر کالاهای مادی شامل آزادی سیاسی، امنیت فردی و مشارکت در حیات اجتماعی نیز می‌شود. در این رویکرد فرض بر آن است که ضرورتاً نمی‌توان کالاها و خدمات مورد نیاز را از طریق ورود به بازار و کسب درآمد به دست آورد بلکه بعضی خدمات باید ضرورتاً اجتماعی شوند. عموماً نهادهای دولتی مسئول‌ترین سازمان‌ها برای ارائه خدمات

اقتصادی به خانوارهای آسیب‌پذیر هستند.

مفهوم قابلیت اولین بار توسط «آمارتیاسن» مطرح گردید. سن معتقد است ارزش کالاها به نقش و کارکردی است که در رفع نیازهای انسانی دارند. به این معنا می‌بایست توجه خود را از نگاه تنگ و محدود درآمدی که عملاً منتج از نظریه مطلوبیت است به نگاه مبسوط مبتنی بر قابلیت معطوف کنیم.

سن قابلیت را به معنی آن چه مردم واقعاً قادر به انجام آن هستند، تعبیر می‌کند. بنابراین آنچه که مهم است توانایی بالقوه افراد است برای انتخابی متفاوت از آنچه هستند و آنچه انجام می‌دهند. به عبارت بهتر وضعیت اقتصادی یا اجتماعی که افراد در آن قرار دارند باید محصول یک انتخاب باشد نه اجبار. به این معنا انتخاب زمانی وجود دارد که وضعیت‌های مختلفی برای انتخاب کردن وجود داشته باشد. این وضعیت‌های مختلف بستگی مستقیم به ویژگی‌های فردی و شرایط محیطی دارد. با در نظر گرفتن رویکردهای درآمدمحور نمی‌توان مطلوبیت برای یک فرد سالم و یک فرد معلول را مقایسه و اندازه‌گیری کرد. فرد معلول با درآمد مساوی با فرد سالم ممکن است در وضعیت نامناسب‌تری به سر ببرد، زیرا او از یک محرومیت قابلیت رنج می‌برد. بنابراین سن بر ضرورت تغییر زاویه دید و نحوه نگرش به اهمیت کالاها برای انسان تأکید کرد. ارزش کالا در رفع نیاز انسان است و این رفع نیاز و ارزش بستگی زیادی به شرایط فردی و قابلیت فرد دارد.

روشن است که بسط این مفهوم به حوزه درآمدها، نقاط ضعف متعددی از رویکرد درآمدی در حوزه مفاهیم اقتصادی، به خصوص مباحث مربوط به فقر را آشکار می‌سازد. درآمدهای به ظاهر بالای خط فقر می‌تواند به دلیل مشکلات بسیار و مصائب خاص عملاً فرد را در وضعیت فقر نگه دارد. سن در نهایت با مترادف قرار دادن قابلیت‌های انسانی با آزادی‌های انسانی، آن را در حد یک پارادایم توسعه در کتابی تحت عنوان «توسعه به مثابه آزادی» ارائه کرد. یکی از حوزه‌هایی که از نظر مفاهیم، تعاریف، روش اندازه‌گیری و سیاست‌گذاری‌ها تأثیر زیادی از رویکرد قابلیت پذیرفته حوزه مباحث مربوط به فقر است. اگر نگاه خود را از متغیرهای کمی مانند درآمد و رشد به سمت قابلیت‌ها معطوف نماییم، تعاریف و روش‌های اندازه‌گیری فقر بسیار متفاوت خواهد بود. هواداران رویکرد قابلیت همچون روبینز موضوع و مفهوم

قابلیت را بسط دادند و یکی از تقسیم‌بندی‌های قابلیت‌ها را به قابلیت پایه و بنیادی تقسیم نمودند. قابلیت پایه مواردی همچون سواد، آموزش، سلامتی و مانند آن را دربر می‌گیرد و قابلیت بنیادی به معنی وجود شرایطی است که توانایی لازم و مناسب برای رها شدن از قحطی و گرسنگی و سوء تغذیه، سواد داشتن و امکان مشارکت در زندگی اجتماعی، داشتن سرپناه، امکان مسافرت و ... را فراهم می‌آورد (همان منبع، ص ۳۵).

رویکرد طرد اجتماعی: مفاهیم و تحلیل‌های طرد اجتماعی بر این فرض اساسی استوار است که رفاه اجتماعی و اقتصادی قوام‌بخش و تشکیل‌دهنده حقوق مردم است. طرد اجتماعی مفهومی است که در چارچوب‌هایی توسعه و تکامل یافته است که در آن حقوق اساسی حیات تأمین می‌شود؛ در آن گرسنگی، بیماری‌های واگیردار و مرگ و میر کودکان محدود شده است، دسترسی بهداشتی، آب آشامیدنی و مدرسه تقریباً در همه جا وجود دارد. این رویکرد در بستر شهرنشینی پرشتاب، با تضعیف روابط خانوادگی و به موازات آن تقویت کار به عنوان بردار اصلی ارتباط اجتماعی و هویت اجتماعی و نیز وسیله اصلی دسترسی به ابزار حیات و بقا توسعه یافته است. وقتی یک کارگر مزدبگیر از دسترسی به کار محروم می‌شود دچار طرد اجتماعی می‌شود. در چنین شرایطی حمایت‌های اجتماعی در قالب تور ایمنی پایه، بخشی از نقش حمایتی است که به نهادهای عمومی اختصاص می‌یابد. رویکردهای طرد اجتماعی کمی نیستند، آنها تلاش نمی‌کنند که فقر را اندازه بگیرند، بلکه می‌کوشند پویایی فرایند طرد اجتماعی را نشان دهند، این که چگونه تولید و بازتولید می‌شوند، چگونه مردم در وضعیت محرومیت و حاشیه‌ای شدن اجتماعی قرار می‌گیرند و از آن بیرون می‌آیند، و این که نهادهایی که به طرد اجتماعی نظام می‌بخشند کدامند (راغفر، ۱۳۸۴، ص ۱۲).

ملاکهای تعیین اقشار فقیر و آسیب‌پذیر

۱- ناامنی غذایی: که با گرسنگی، سوء تغذیه یا هر گونه مخاطره در الگوی مصرف غذایی خانوار تعریف می‌شود

۲- ناامنی شغلی: که با بیکاری و تحت شرایط خاص اشتغال موقت و ناپایدار تعریف می‌شود.

۳- ناامنی اجتماعی: که با بی قدرت بودن و حالت

انزوای اجتماعی تعریف می‌شود و خود بازگویی فاصله اجتماعی فرد یا گروه با افراد یا گروه‌های دیگر است.

۴- ناامنی بهداشتی: که با بیماری، ضعف جسمانی و نیز فقدان و دشواری دسترسی به امکانات بهداشتی و درمانی تعریف می‌شود.

۵- وضعیت فقر روستایی: تعیین آسیب پذیری در جامعه روستایی و وضعیت فقر در آن، مستلزم تعریف وضعیت فقر روستایی و آگاهی از شرایط زندگی روستائیان فقیر است. برای تعریف وضعیت فقر روستایی علاوه بر استفاده از ملاکهای ماکیت زمین و دام و درآمد از شاخص‌های زیر می‌توان بهره گرفت.

۱- درجه امنیت غذایی: که بر مبنای الگوی تغذیه، میزان کالری و ترکیب غذایی متعارف خانوار تعریف می‌شود.

۲- وضعیت جسمانی: بر مبنای سلامت، قد، وزن، متوسط عمر و ... سنجیده می‌شود.

۳- قدرت: بر مبنای اقتدار خانوارهای مرفه و بی قدرتی خانوارهای کم درآمد و فقیر تعریف می‌گردد.

۴- رفتار اجتماعی: بر مبنای جمع‌گرائی و مشارکت فعال خانوارهای روستایی مرفه و متوسط و انزوای خانوارهای فقیر تعریف می‌شود.

نظریه‌های نابرابری و فقر از دیدگاه جغرافیدانان

علیرغم اینکه مدت زیادی است که از ورود جغرافیای فقر به عرصه ادبیات فقر گذشته است، جغرافیدانان، ظهور هر گونه فقر و نابرابری را در جامعه جهانی، مغایر با انسانیت و احترام به سرشت پاک انسانی می‌دانند. رونالد جانسون، یکی از جغرافیدانان سرشناس معاصر اذعان می‌دارد که هدف جغرافیا تنها این نیست که کیفیت زندگی روزمره انسانها را مطالعه کند، بلکه برای بسیاری از آنها کشف نابرابریهای جهانی و ناحیه‌ای یک نوع رسالت محسوب می‌شود. به عقیده وی هدف جغرافیدانان این نیست که در سراسر جهان با حذف نابرابریهای شدید اجتماعی و اقتصادی همه خانواده‌ها بتوانند به شغل دائمی، مسکن، بهداشت و درمان، آموزش و امنیت دست یابند، بلکه به اعتقاد وی هم اکنون بیشتر مردم جهان در فقر و سوء تغذیه بسر می‌برند، از سلامتی کامل بی‌بهره‌اند و زندگی غم‌انگیزی دارند. بر این اساس جغرافیدان وظیفه دارد که در بررسی‌های خود به ریشه این نابرابریها پی برده و تفکرات جغرافیایی خود را در

جهت حل این مسائل بکار گیرد.

جانسون معتقد است که تاکنون دو مدل توسعه در بیان علل و پیدایش نابرابریها بیش از همه مطرح بوده است. بر طبق مدل اول، توسعه در جهان، سازمان تولید، توزیع و مبادله، سوداگرانه و غیر اخلاقی است، زیرا بر اساس بهره‌کشی استعمار گونه از منابع عظیم جهانی و توده‌های انسانی سازمان‌یافته است، تا بدین ترتیب، اقلیتی مرفه از همه امتیازات زندگی بهره مند شوند و اکثریتی فقیر نیز در فقر و آلودگی ابدی زندگی کنند. دیدگاه دوم در امر توسعه این است که نابرابریهای موجود در جهان، موقتی و ناپایدار است. در این طرز تفکر که از دهه ۱۹۷۰ میلادی وارد ادبیات جغرافیایی شده، چنین تلقی می‌شود که اگر مردم جهان سوم به شدت کار کنند، تلاش و کار آنها در نظام کنونی سازمان اقتصادی تاثیر می‌گذارد و آن را پویاتر می‌سازد (عظیمی، ۱۳۹۴، ص ۴۰). به نظر جغرافیدانان، فقر بیشتر از دو عامل ذیل، می‌تواند نشأت بگیرد:

الف- فقر ناشی از طبیعت: بدین مفهوم که شرایط نامناسبی در طبیعت بوجود می‌آید و شرایط طبیعی متعادل و لازم را برای تولید غذا به شکلی به هم خورده و یک کاهش چشمگیری در امر تولید مواد غذایی و در نتیجه گرسنگی و فقر بوجود می‌آید.

ب- فقر ناشی از انسان: بدین مفهوم که انسان به منزله عاملی وارد عمل شده و با ایجاد تغییراتی در شرایط متعادل و مناسب طبیعی و یا برهم زدن روابط صحیح اجتماعی، زمینه را برای پیدایش کمبودهای حاد مواد غذایی فراهم می‌سازد (خالدی و دیگران، ۱۳۹۰، ص ۱۲۲).

پیشینه تحقیق

محمدی یگانه و همکاران (۱۳۹۴) در مقاله‌ای با عنوان «تحلیل عوامل موثر بر توزیع فضایی فقر در نواحی روستایی با تاکید بر ویژگیهای اقتصادی و اجتماعی، مورد شناسی دهستان محمود آباد شهرستان شاهین دژ» به بررسی عوامل ایجاد کننده فقر روستایی و نحوه پراکنش آن در محدوده مورد مطالعه می‌پردازند. با توجه به گستردگی منطقه مورد مطالعه و به منظور مطالعه دقیق ۱۱ روستا، استفاده از فرمول اصلاح شده کوکران انتخاب و بین طبقات جمعیتی مختلف دهستان از طریق روش نمونه‌گیری طبقه‌بندی، توزیع گردید. نتایج تحقیق نشان

می‌دهد که عامل دارایی، تحصیلات و اعتبارات بانکی از مهمترین عوامل مؤثر بر توزیع فضایی فقر در محدوده مورد مطالعه بود هاست.

زهرا یزدانی قره تپه در پایان نامه کارشناسی ارشد (۱۳۹۳) به تحلیل عوامل مؤثر بر توزیع فضایی فقر در نواحی روستایی با تاکید بر ساختار اقتصاد محلی، مطالعه موردی: دهستان محمودآباد پرداخته است. در این تحقیق عمدتاً شاخص‌ها و عوامل اقتصادی ایجادکننده فقر و نحوه توزیع آن در دهستان محمود آباد بررسی و تحلیل شده است. در همین راستا دو فرضیه مطرح شده است: ۱- رابطه‌ی معناداری بین فضای اقتصادی کارآفرینی و توزیع فضایی فقر در محدوده‌ی مورد مطالعه وجود دارد. ۲- رابطه‌ی معناداری بین توزیع فضایی فقر در روستاهای مورد مورد مطالعه.

خداداد کاشی (۱۳۹۱) در مقاله خود تحت عنوان «برآورد خط فقر و بررسی تغییرات آن در مناطق روستایی استان اصفهان» خط فقر خانوار در مناطق روستایی استان اصفهان طی سال‌های ۱۳۸۷-۱۳۸۲ را برآورد نموده است. و از روش سلطه تصادفی جهت مقایسه فقر استفاده نموده است. نتایج نشان می‌دهد که سیاست‌های فقر زدایی در برنامه سوم توسعه در کاهش فقر مناطق روستایی استان اصفهان مؤثر بوده است.

صادقی و داودی (۱۳۹۰) در مقاله خود به آثار مخارج دولت بر فقر روستایی در ایران پرداختند در این مطالعه اثر مخارج دولت بر فقر روستایی با استفاده از روش سیستم معادلات همزمان شامل متغیرهای تأثیر گذار بر فقر روستایی شامل (فقر روستایی، بهره وری نیروی کار در بخش کشاورزی، اشتغال در مناطق روستایی، آموزش، بهداشت، برق، تلفن و ...) مورد بررسی قرار دادند. نتیجه برآورد نشان می‌دهد سرمایه گذاری عمومی در بخش آب، بهداشت و جاده بیشترین آثار را در فقر روستایی داشته اند. هزینه‌های دولت در فصول آب، تحقیق و توسعه و آموزش به ارتقاء بیشتر در بهره‌وری یاری رسانده است. هزینه‌های عمومی در توسعه زیر ساخت‌های آموزشی، بهداشتی و راه ترابری باعث افزایش بیشتر اشتغال در مناطق روستایی گردیده و هزینه‌های آب، بهداشت و جاده باعث کاهش مهاجرت از شهر به روستاها شده است.

محمدزاده و همکاران (۱۳۸۹) با استفاده از مدل پروبیت به بررسی عوامل تعیین کننده فقر در سال

۱۳۸۷ پرداختند. نتایج مطالعه نشان داد که بیشترین کاهش احتمال فقر خانوارهای شهری مربوط به تحصیلات و جنسیت سرپرست خانوار است.

فرخ افتخاری، آیت اله کرمی (۱۳۸۹) در مقاله «بررسی عوامل مؤثر بر فقر در مناطق روستایی کهگیلویه و بویراحمد» به بررسی وضعیت فقر و عوامل مؤثر بر آن در مناطق روستایی استان کهگیلویه و بویراحمد پرداخته‌اند. جامعه آماری، ساکنین مناطق روستایی استان بوده که ابتدا با استفاده از جدول نمونه گیری پاتن، ۴۰۳ خانوار و در مرحله بعد با استفاده از روش نمونه گیری خوشه‌ای چندمرحله‌ای نمونه انتخاب گردید. نتایج نشان داد که خط فقر غذایی، غیر غذایی و خط فقر کل ماهیانه برای یک فرد بالغ در سال ۱۳۸۸ در مناطق روستایی استان، به ترتیب ۲/۳۳۷، ۶/۱۹۵ و ۵۳۲/۸ هزار ریال می‌باشد. همچنین، سرانه، شکاف و شدت فقر غذایی در منطقه مورد ۳۱/۳، ۹/۶ و ۴ درصد و سرانه، شکاف و شدت فقر کل نیز به ترتیب ۳۲/۳، ۸/۶ و ۶/۳ درصد می‌باشد.

پورطاهری و همکاران (۱۳۸۹) در پژوهشی با عنوان تحلیل عوامل اقتصادی و اجتماعی مؤثر بر فقر روستایی با تأکید بر فقر غذایی بخش خلیجستان استان قم پرداخته اند. به این منظور فقر خانوارهای نمونه به وسیله شاخص مصرف کالری در نزد ۲۶۵ خانوار از ۱۷ روستا از طریق پرسشنامه ارزیابی و سنجش شده است. نتایج تحقیق نشان می‌دهد عوامل اقتصادی در مقایسه با عوامل اجتماعی نقش بیشتری در شکل گیری فقر منطقه مورد مطالعه دارند.

عمرانی و همکاران (۱۳۸۸) در مطالعه ای به بررسی عوامل تعیین کننده فقر و همچنین تغییرات رفاهی خانوارهای روستایی شهرستان زابل طی دوره ۸۳-۱۳۷۶ پرداخته اند. در این تحقیق سن سرپرست خانوار، ترکیب سنی فرزندان خانوار و همچنین مجذور بعد خانوار از مهم ترین عوامل تعیین کننده فقر در مناطق روستایی شهرستان زابل تشخیص داده شده است.

شنگن و دیگران (۲۰۱۵) در مطالعه شان تاثیر هزینه‌های مختلف را بر رشد اقتصادی و نابرابری و فقر در جامعه روستایی چین بررسی کرده اند. آنان دریافتند که هزینه‌های دولت برای آموزش، تحقیق و توسعه (R&D) در بخش کشاورزی، سرمایه گذاری دولت برای افزایش تولید، هزینه‌های دولت برای توسعه

زیرساخت‌ها در روستاها از قبیل جاده، برق و تلفن علاوه بر اینکه بهره‌وری در بخش کشاورزی را افزایش می‌دهد به کاهش فقر در مناطق روستایی نیز می‌انجامد. اگرچه اثر آنها با یکدیگر برابر نیست و تفاوت دارند. هزینه‌های دولت برای آموزش دارای بیشترین اثر بر افزایش بهره‌وری و کاهش فقر در مناطق روستایی چین بوده است. پس از آن هزینه‌های دولت برای تحقیق و توسعه اثر زیادی بر افزایش تولید و بهره‌وری در اقتصاد روستایی چین داشته است. بهبود وضعیت ارتباطی و ایجاد زیرساخت‌هایی نظیر جاده، برق و تلفن نیز عامل بعدی در کاهش فقر به شمار می‌آید. این عامل از طریق افزایش غیرمستقیم دستمزدها و افزایش امکان اشتغال به فعالیت‌های غیرکشاورزی برای روستاییان در کاهش فقر و افزایش درآمد آنها موثر واقع می‌گردد. نتیجه غالب توجه دیگری که در پژوهش مذکور به دست آمده این است که هزینه‌هایی که دولت چین مشخصاً برای کاهش فقر در روستاها انجام می‌دهد، اثر چندانی بر کاهش فقر نداشته است. این امر بازنگری در نحوه هزینه کردن یا یافتن راه‌های افزایش کارایی اینگونه هزینه‌ها را نمایان ساخت.

مرکز مطالعات استانداردهای زندگی کانادا (۲۰۱۴) در مطالعه‌ای به بررسی ارتباط بین کاهش فقر و رشد بهره‌وری در کشورهای در حال توسعه پرداخته است. بر اساس نتایج پژوهش مذکور، ارتباط بین رشد بهره‌وری و کاهش فقر از ارتباط بین رشد اقتصادی و کاهش فقر بیشتر بوده و اهمیت آن تقریباً به اندازه‌ی ارتباط بین رشد تولید ناخالص داخلی به سرمایه و کاهش فقر است. همچنین مشخص گردید که سطوح نابرابری درآمد، حلقه‌ی واسط بین رشد بهره‌وری و کاهش فقر قلمداد می‌شود. سطوح بالاتر نابرابری و افزایش در آن موجب رشد کم بهره‌وری و درآمد و طبیعتاً افزایش فقر می‌گردد. این مطالعه که برای ۶۲ کشور در حال توسعه از نقاط مختلف جهان اعم از افریقا، امریکای لاتین و آسیا انجام شده است، رشد بهره‌وری نیروی انسانی را عامل اساسی در بهبود شاخص‌های زندگی در این کشورها برمی‌شمارد. تحقیقات یاسین و همکاران (۲۰۱۱) در مقاله‌ای تحت عنوان فقر روستایی در سودان جنوبی نشان داد که تحصیلات متوسطه، سرپرست خانوار طلاق گرفته و زن سرپرست بودن خانوار تعیین‌کننده‌های اصلی فقر خانوارهای شهری هستند. در مطالعه اچیا و

همکاران (۲۰۱۰): اچیا به همراه همکاران خود به بررسی فقر در کشور کنیا با توجه به عوامل اجتماعی و فرهنگی پرداختند. بر اساس مطالعات ایشان متغیرهای سن و تحصیلات سرپرست خانوار و منطقه سکونت ارتباط معناداری را با فقر در کنیا نشان داد. نتیجه مطالعات آنها در کنیا نشان داد متغیر سن با میزان فقر رابطه مستقیم و میزان تحصیلات با میزان فقر رابطه معکوس دارد.

منطقه مورد مطالعه

شهرستان پاکدشت در جنوب شرقی استان تهران و در محدوده جغرافیایی ۵۱ درجه و ۳۴ دقیقه تا ۵۱ درجه و ۵۶ دقیقه طول شرقی و ۳۵ درجه و ۱۷ دقیقه تا ۳۵ درجه و ۳۵ دقیقه عرض شمالی واقع شده است. این شهرستان که با مساحت ۵۸۹ کیلومتر مربع (۴٫۳ درصد از وسعت استان تهران) از دو بخش مرکزی و شریف آباد، ۶ دهستان و ۵۳ روستا تشکیل شده و جمعیت آن بر طبق آمار سال ۱۳۹۵ بالغ بر ۳۵۰۹۶۶ نفر بوده است، از شمال به کوه‌های البرز و دماوند، از غرب به تهران و ری، از جنوب به بخش مرکزی ورامین و شهر قرچک و از شرق به استان سمنان و شهرستان گرمسار محدود می‌شود (حیدریان و همکاران، ۱۳۹۳). تعداد روستاهای پاکدشت ۴۷ روستا می‌باشد. عمده فعالیت‌های روستاهای منطقه کشاورزی و گلخانه می‌باشد. بررسی آمارها و مشاهدات اولیه نشان می‌دهد که فقر روستایی در سکونتگاه‌های روستایی شهرستان پاکدشت گسترده می‌باشد (گزارش فرمانداری پاکدشت، ۱۳۹۳).

روش تحقیق

با توجه به نوع و اهداف تحقیق که پیش از این ذکر آن بین گردید، تحقیق حاضر از نوع کاربردی و رویکرد حاکم بر آن در این پژوهش توصیفی و تحلیلی است و بر پایه مطالعات انجام‌شده در این زمینه و تحلیل محتوی مبانی نظری و استخراج شاخص‌های تعدیل فقر از یک سو و از سوی دیگر با تکیه بر نظرات کارشناسان ذی‌ربط، با بهره‌گیری از مدل دلفی و استفاده از ابزار مصاحبه عمیق، پرسشنامه و همچنین استفاده از نرم افزار SPSS در تحلیل‌های آماری و افزار ARCGIS, GEODA و TM و تحلیل‌های آماری فضایی انتخاب شده است. بر این اساس فرایند پژوهش بدین‌گونه طرح‌ریزی و عملیاتی گردیده است که در وهله نخست با تکیه بر مصاحبه‌های

عمیق با کارشناسان و خبرگان موضوع مورد طرح پژوهش و همچنین با استناد بر مطالعات و پژوهشهای معتبر و مختلفی که تا کنون چه در عرصه ملی و چه در عرصه بین‌المللی صورت پذیرفته‌است، شاخص‌های تعدیل فقر مناطق روستایی شهرستان پاکدشت با توجه به ویژگی‌های خاص آن و تحلیل محتوی و روش دلفی و ایجاد طوفان فکری مشخص خواهد شد. در مرحله بعد با توجه به ابعاد و شاخص‌های مشخص‌شده و با استناد به مطالعات انجام‌شده در این زمینه، شاخص‌ها و معیارهای مرتبط با آن در قالب پیش‌نویس پرسشنامه برای دور اول استخراج خواهد شد. در این مرحله پیش‌نویس و طرح اولیه پرسشنامه توسط تعدادی از کارشناسان ذی‌ربط مورد ارزیابی و پرسشگری واقع گردیده و پس از آن رفع ابهامات و ویرایش‌های اولیه جهت روایی و پایایی فرایند پرسشگری صورت خواهد پذیرفت تا اینکه پرسشنامه نهایی تحقیق آماده پرسشگری نهایی از جامعه آماری مورد نظر گردد. و در نهایت پس از تکمیل پرسشنامه‌ها توسط جامعه آماری تحقیق، پرسشنامه‌ها با استفاده از نرم افزار Arc gis و تحلیل‌های آمار فضایی وضعیت فضایی فقر سکونتگاه‌های روستایی شهرستان مورد ارزیابی و تجزیه و تحلیل قرار خواهد گرفت.

یافته‌های تحقیق

در این پژوهش ضریب آلفای کرونباخ با توجه به اینکه با استفاده از نرم‌افزار SPSS محاسبه گردید، فقط خروجی عددی آن در جداولی که در ادامه آمده است، آورده شده است. برای محاسبه پایایی پژوهش تعداد ۲۰ پرسشنامه در سطح روستاها مورد مطالعه توزیع گردیده و براساس داده‌های جمع‌آوری شده میزان آلفای کرونباخ برای هر یک از ابعاد فقر روستایی در جدول شماره (۱) به شرح زیر به دست آمده است.

جدول ۱. بررسی میزان آلفای کرونباخ ابعاد فقر روستایی؛ مأخذ: یافته‌های پژوهش، ۱۳۹۶.

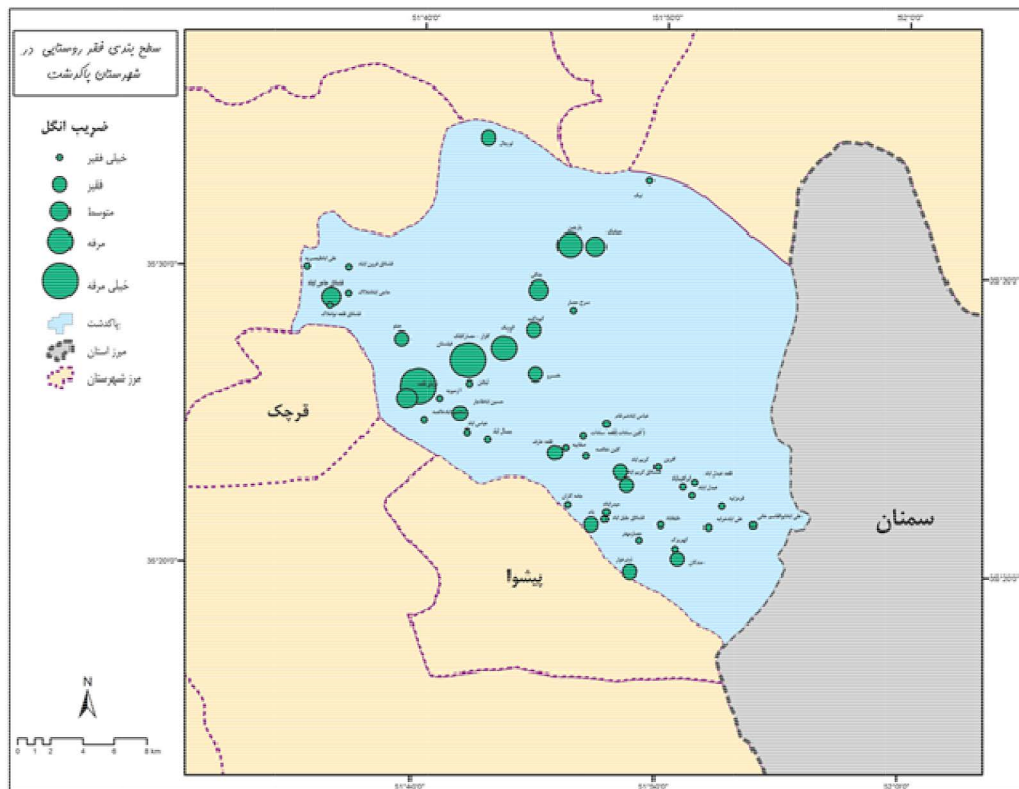
ردیف	ابعاد	میزان آلفای کرونباخ
۱	سیاسی	۰/۷۹۷
۲	اجتماعی	۰/۷۵۷
۳	اقتصادی	۰/۸۲۳
۴	محیطی	۰/۹۴

پژوهش حاضر با توجه به موضوع تحقیق به منظور دستیابی به حداکثر ضریب دقت در بدست آوردن نمونه‌هایی که دارای درجه بالایی از ویژگی‌های جامعه آماری بوده و نتایج بدست آمده از آن قابل تعمیم به کل جامعه باشد از نمونه‌گیری تصادفی استفاده خواهد شد. جامعه آماری روستاهای واقع در شهرستان پاکدشت به تعداد ۴۷ روستا در سال ۱۳۹۵ می‌باشد که کل روستاهای منطقه را شامل می‌گردد. اطلاعات موردنیاز از سرشماری سال ۱۳۹۵ مرکز آمار ایران اخذ می‌شود ضمناً در این پژوهش در رابطه با تعداد نمونه از تمام‌شماری استفاده می‌شود لیکن در صورت وجود محدودیت در دسترسی به اطلاعات روش نمونه‌گیری طبقه‌ای تصادفی بکار گرفته خواهد شد. در این راستا، بر طبق فرمول کوکران، ۲۷۰ نفر از سرپرستان خانوار به عنوان جامعه نمونه انتخاب گردید (این نکته باید قابل توجه باشد که این محاسبه با سطح خطای ۵ درصد صورت می‌گیرد).

محاسبه فقر در سکونتگاه‌های روستاهای شهرستان پاکدشت بر اساس شاخص معکوس ضریب انگل

ضریب انگل یکی از مهم‌ترین شاخص‌هایی است که در بررسی فقر در جامعه استفاده می‌شود. این شاخص که از نسبت هزینه‌های خوراکی به کل هزینه‌های مصرفی به دست می‌آید، نشان می‌دهد که چه سهمی از درآمد خانوار، صرف هزینه‌های اولیه و مواد خوراکی می‌شود. هر چه این ضریب بیشتر باشد، نشان می‌دهد که سهم بیشتری از درآمد خانوارها صرف هزینه‌های خوراکی می‌شود که این خود یکی از نشانه‌های فقر در جامعه است. کاربرد روش اخیر موجب تخمین مناسبی از خط فقر نسبی برحسب معیار معکوس ضریب انگل می‌باشد. لازم به توضیح است طبق سرشماری شناسنامه آبادی‌های کشور در سال ۱۳۹۰ ضریب انگل نسبت به خانوارهای مناطق روستایی محاسبه گردید که خانوارهای ۴۷ روستای منطقه در نظر گرفته شده و متوسط درآمد خانوارهای ۴۷ روستای دارای سکنه منطقه در ده دهک طبقه‌بندی و مخارج دهک اول درآمدی (فقیرترین) را به عنوان شاخصی از مخارج به عنوان پایه فقر در نظر گرفته شد و درصد مصرف این مخارج در سبد غذایی محاسبه و ضریب انگل برای

شکل ۱. سطح بندی فقر روستایی در شهرستان پاکدشت با شاخص انگل

جدول ۲. مطلوبیت و تعداد روستاهای قرار گرفته در طبقات فقر در شهرستان پاکدشت؛ منبع: یافته‌های تحقیق

ردیف	مطلوبیت	تعداد روستا
۱	خیلی مرفه	۲
۲	مرفه	۲
۳	متوسط	۴
۴	فقیر	۱۱
۵	خیلی فقیر	۲۸

است. هر یک از قسمتهای پرسشنامه برای جمع آوری اطلاعات در زمینه خاصی طراحی شده بود. اطلاعات فقر روستایی در ابعاد سیاسی، اقتصادی، محیطی و اجتماعی از پرسش شونده‌گان اخذ میشود.

۴۷ روستا محاسبه گردید. متوسط درآمد دهک اول در خانوار روستایی شهرستان پاکدشت ۷۲۲۵۶۰۰ ریال بوده که ملاک قرار گرفته و متوسط مخارج دهک اول در مواد خوراکی ۰٫۸۹۱۰۷۱ درصد می‌باشد که ملاک قرار گرفته است. همچنین با ایجاد دیتا بیس برای روستاهای موجود و اعمال ضریب انگل برای روستاهای منطقه، نقشه پراکنش فضایی روستاهای منطقه از لحاظ فقر در ۵ سطح تهیه گردید که در شکل شماره (۱) نشان داده شده است.

نتایج نشان می‌دهد روستاهای جنوب شرق شهرستان پاکدشت دارای فقر روستایی بیشتری هستند و روستاهای نزدیک تهران دارای فقر کمتری می‌باشند. در این رابطه جدول شماره (۲) مطلوبیت و تعداد روستاهای قرار گرفته در طبقات فقر روستایی را به تصویر می‌کشد.

نتایج حاصل از تحلیل محتوی مبانی نظری و استفاده از مدل دلفی شاخص‌های محلی کمی و کیفی فقر روستایی در منطقه استخراج گردید (جدول ۳). پرسشنامه مورد استفاده در این تحقیق چند قسمت بوده

جدول ۳. شاخص‌های فقر روستایی؛ یافته‌های تحقیق، ۱۳۹۶

ابعاد	مولفه	شاخص و گویه
سیاسی	امنیت	۱-عدم دسترسی به پاسگاه پلیس، ۲- نداشتن امنیت عمومی، ۳- وجود نزاع و کشمکش با دیگران
	مشارکت سیاسی	عدم شرکت در انتخابات شوراها، ۲- عدم شرکت در انتخابات مجلس شورای اسلامی، ۳- عدم شرکت در انتخابات ریاست جمهوری
	حقوق قومیت‌ها و اقلیت‌ها	۱-عدم پخش برنامه‌های رادیو و تلویزیون به زبان‌های محلی، ۲- عدم پوشش مناسب رسانه‌ای (تعداد اندک کانالهای تلویزیونی، رادیویی)، ۳- عادت‌ها و روشهای نامناسب قومی- قبیله‌ای و اصرار بر انجام آنها، ۴- نبود مجلات و بروشورهای مفید به زبان محلی
اقتصادی		۱-عدم استفاده از فرآورده‌های پروتئینی، ۲- عدم استفاده از لبنیات و حبوبات، ۳- عدم استفاده از انواع میوه و سبزیجات
	درآمد	۱-عدم رضایت از میزان درآمد، ۲- عدم پس انداز، ۳- عدم دسترسی به وام‌ها و اعتبارات بانکی، ۴- ناتوانی در خرید یا دسترسی به انواع کودها و بذرها و سموم دفع آفات نباتی، ۵- عدم توان سرمایه گذاری در امور کشاورزی، ۶- عدم دسترسی به بازار محصولات کشاورزی
محیطی	مسکن	۱-بی‌دوامی مصالح بکار رفته در مسکن، ۲- بی‌دوامی سازه واحدهای مسکونی، ۳- میزان تأثیر معماری واحدهای مسکونی روستایی در عدم صرفه جویی انرژی، ۴- کمبود فضای واحد مسکونی، ۵- میزان برخورداری واحد مسکونی از امکانات، ۶- میزان دسترسی به امکانات، ۷- عدم رضایت از معماری مسکن، ۸- عدم بهره وری مناسب در تولید مسکن
اجتماعی	آموزش	۱-عدم شرکت در کلاس‌های آموزشی و ترویجی، ۲- عدم دریافت نشریه ترویجی، ۳- عدم برخورداری از امکانات ترویجی بر اساس استفاده از مرکز خدمات جهاد کشاورزی در روستا، ۴- عدم وجود مدارس نوساز با کیفیت برای تحصیل فرزندان، ۵- نبود معلمان خوب و با تجربه برای تحصیل فرزندان
اجتماعی	بهداشت	۱-عدم دسترسی به خدمات درمانی و بهداشتی (خانه بهداشت، درمانگاه)، ۲-وجود مشکلات بهداشتی ناشی از جانوران موذی (موش، مگس و غیره)، ۳- عدم وجود جایگاه دفع زباله، ۴- نداشتن روش‌های بهداشتی جمع آوری زباله
	ارتباطات اجتماعی	۱-عدم مشارکت در فعالیت‌های اجتماعی روستا، ۲- نداشتن رابطه خوب با همسایگان و اهالی روستا، ۳- عدم توجه به سرنوشت دیگران (مهم نبودن سرنوشت افراد)، ۴- ناتوانی در دفاع از حق خود (گوشه گیری)، ۵- عدم وجود راههای مناسب برای حمل و نقل، ۶- وجود فاصله زمانی زیاد تا مراکز شهر، ۷- عدم رضایت از حمل و نقل عمومی، ۸- استفاده از شبکه‌های اجتماعی
	ذهنی (روانی)	۱-عدم رضایت از وضع موجود زندگی، ۲- نداشتن انگیزه برای بهبود وضعیت خود، ۳- عدم امید به بهتر شدن آینده، ۴- معتقد نبودن به ثروت و ثروتمندان، ۵- وجود حس محرومیت، ۶- اعتقاد به وجود بی عدالتی در حق خود

۲۳ شاخص مورد تجزیه و تحلیل قرار گرفته است.

تحلیل‌های میدانی فقر روستایی

از متغیرهای مورد بررسی (سیاسی، اقتصادی، محیطی و اجتماعی) که به عنوان عوامل تاثیرگذار شاخص‌های فقر روستایی بر مناطق سکونتگاههای روستایی شهرستان پاکدشت در نظر گرفته شده، بعد سیاسی دارای ۱۰ شاخص، بعد اقتصادی دارای ۹ شاخص، بعد محیطی دارای ۸ شاخص و بعد اجتماعی دارای

بعد سیاسی

به منظور بررسی ابعاد سیاسی اثرات شاخص‌های فقر روستایی بر روی سکونتگاه‌های روستایی شهرستان پاکدشت، از ۳ مولفه و در قالب ۱۰ شاخص و گویه استفاده شده است.

امنیت

این مولفه شامل: ۱- عدم دسترسی به پاسگاه پلیس، ۲- نداشتن امنیت عمومی، ۳- وجود نزاع و کشمکش با دیگران بوده که نتایج تحقیق نشان می‌دهد که بیشترین میانگین وزنی برای متغیر عدم دسترسی به پاسگاه پلیس با میانگین ۲/۶۶ و شاخص نداشتن امنیت عمومی با میانگین ۱/۹۸ کمترین میانگین را داشته‌اند. همچنین میانگین کل مولفه امنیت که بعد سیاسی را شامل می‌شود عدد ۲/۲۳ را نشان می‌دهد.

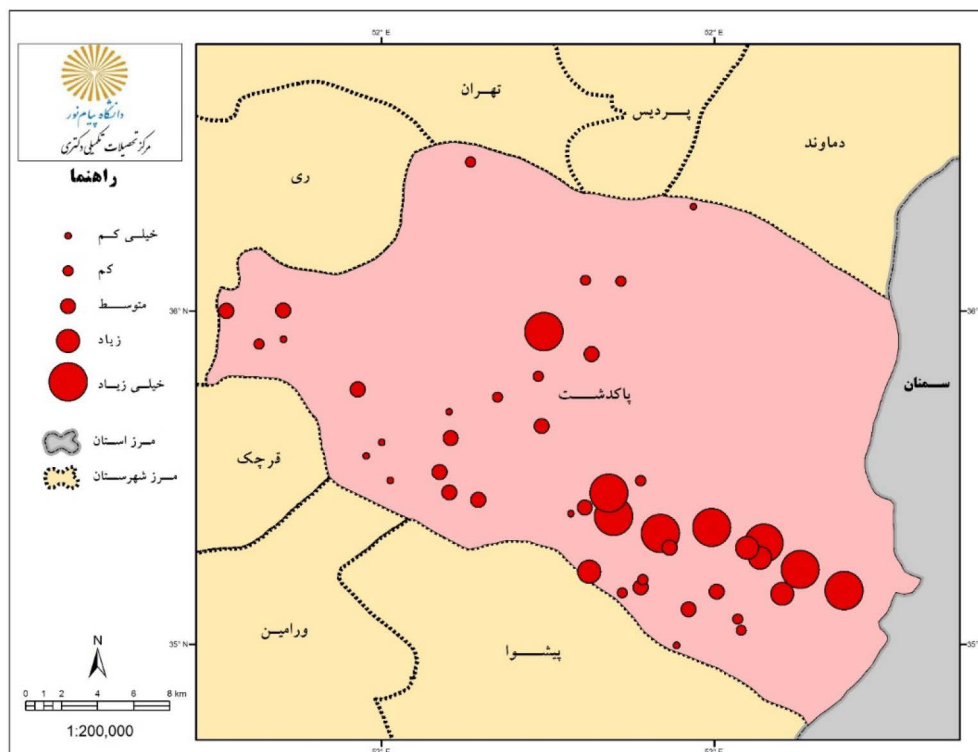
مشارکت سیاسی

این مولفه شامل: ۱- عدم شرکت در انتخابات شوراها، ۲- عدم شرکت در انتخابات مجلس شورای اسلامی، ۳- عدم شرکت در انتخابات ریاست جمهوری می‌باشد که مورد آزمون میدانی قرار گرفت. شاخص عدم شرکت در انتخابات ریاست جمهوری با میانگین ۲/۹۶ بیشترین میانگین وزنی، و شاخص عدم شرکت در انتخابات مجلس شورای اسلامی با میانگین ۱/۸۸ کمترین میانگین وزنی را به خود اختصاص داده‌اند. میانگین کل مولفه مشارکت سیاسی عدد، ۲/۴۴ بدست آمد

حقوق قومیت‌ها و اقلیت‌ها

این مولفه شامل: ۱- عدم پخش برنامه‌های رادیو و تلویزیون به زبان‌های محلی، ۲- عدم پوشش مناسب رسانه‌ای (تعداد اندک کانال‌های تلویزیونی، رادیویی)، ۳- عادت‌ها و روش‌های نامناسب قومی- قبیله‌ای و اصرار بر انجام آنها، ۴- نبود مجلات و بروشورهای مفید به زبان محلی می‌باشد که مورد آزمون میدانی قرار گرفت. شاخص عدم پخش برنامه‌های رادیو و تلویزیون به زبان‌های محلی با میانگین ۲/۹۳ بیشترین میانگین وزنی، و شاخص نبود مجلات و بروشورهای مفید به زبان محلی با میانگین ۲/۱۵ کمترین میانگین وزنی را به خود اختصاص داده‌اند. میانگین کل مولفه حقوق قومیت‌ها و اقلیت‌ها عدد، ۲/۴۳۵ بدست آمد. با توجه به میانگین وزنی استخراج شده هر روستا و تشکیل دیتا بیس موجود در پایگاه داده اطلاعاتی هر روستا، نقشه پراکندگی شاخص‌های فقر سیاسی روستاهای شهرستان پاکدشت مورد مطالعه در پنج طیف در شکل شماره (۲) نشان داده شده است. تحلیل‌ها نشان می‌دهد ۸ روستا در طیف فقر سیاسی خیلی زیاد، ۴ روستا در طیف زیاد، ۱۴ روستا

شکل ۲. نقشه پراکندگی فقر سیاسی در روستاهای شهرستان پاکدشت

در طیف متوسط، ۱۱ روستا در طیف کم و ۱۰ روستا در طیف خیلی کم قرار گرفتند (جدول ۳).

جدول ۳. پراکندگی فقر سیاسی در سکونتگاه های روستایی شهرستان پاکدشت؛ مأخذ: یافته های تحقیق، ۱۳۹۶.

ردیف	طبقات	تعداد روستاها
۱	خیلی زیاد	۸
۲	زیاد	۴
۳	متوسط	۱۴
۴	کم	۱۱
۵	خیلی کم	۱۰

امنیت غذایی

این مولفه شامل: ۱- عدم استفاده از فرآورده های پروتئینی، ۲- عدم استفاده از لبنیات و حبوبات، ۳- عدم استفاده از انواع میوه و سبزیجات بوده که نتایج تحقیق نشان می دهد که بیشترین میانگین وزنی برای متغیر عدم استفاده از انواع میوه و سبزیجات با میانگین ۳/۴۱ و شاخص عدم استفاده از فرآورده های پروتئینی با میانگین ۱/۵۶ کمترین میانگین را داشته اند. همچنین میانگین کل مولفه امنیت غذایی که بعد اقتصادی را شامل می شود عدد ۲/۳۲ را نشان می دهد.

درآمد

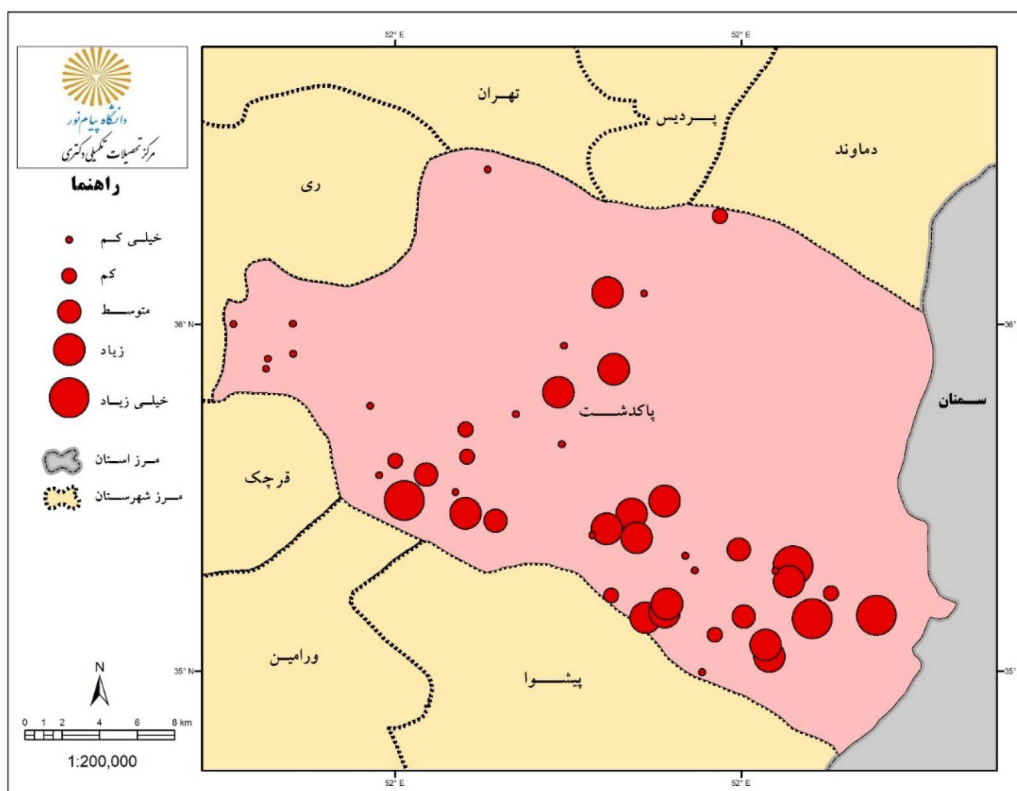
این مولفه شامل: ۱- عدم رضایت از میزان درآمد، ۲- عدم پس انداز، ۳- عدم دسترسی به وامها و اعتبارات بانکی، ۴- ناتوانی در خرید یا دسترسی به انواع کودها و بذرها و سموم دفع آفات نباتی، ۵- عدم توان سرمایه گذاری در امور کشاورزی، ۶- عدم دسترسی به بازار محصولات کشاورزی بوده که نتایج تحقیق نشان می دهد که بیشترین میانگین وزنی برای متغیر عدم دسترسی به بازار محصولات کشاورزی با میانگین ۳/۰۷ و شاخص عدم رضایت از میزان درآمد با میانگین ۰/۲۸ کمترین

بعد اقتصادی

به منظور بررسی ابعاد اقتصادی اثرات شاخص های فقر روستایی بر روی سکونتگاه های روستایی شهرستان پاکدشت از ۲ مولفه و در قالب ۹ شاخص و گویه استفاده شده است.

شکل ۳. نقشه پراکندگی فقر اقتصادی در روستاهای شهرستان پاکدشت

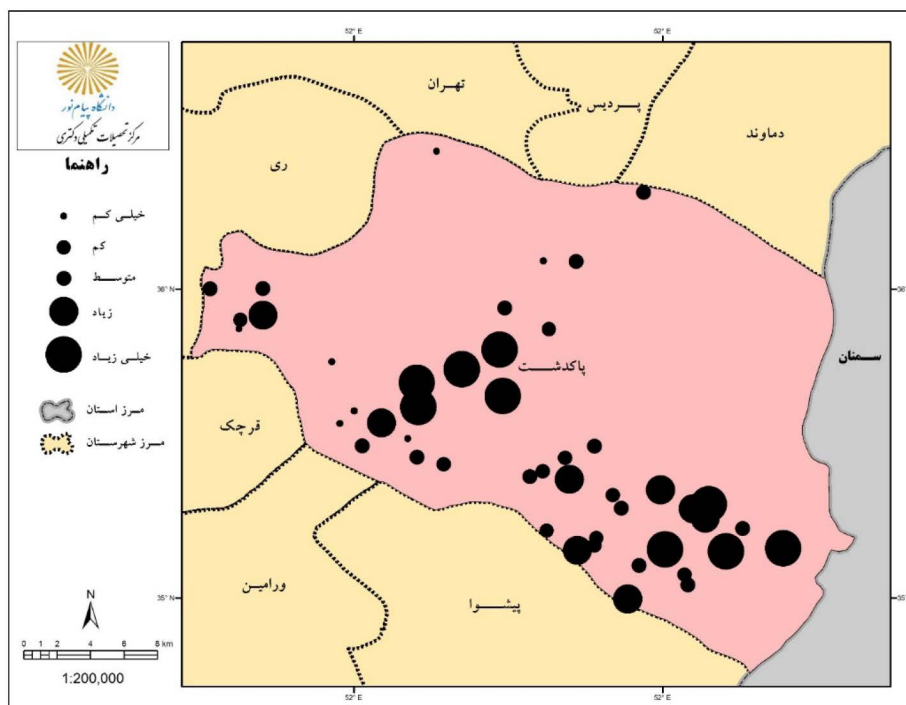

جدول ۴. پراکندگی فقر اقتصادی در سکونتگاه های روستایی شهرستان پاکدشت؛ مأخذ: یافته های تحقیق، ۱۳۹۶.

ردیف	طبقات	تعداد روستاها
۱	خیلی زیاد	۴
۲	زیاد	۱۴
۳	متوسط	۴
۴	کم	۷
۵	خیلی کم	۱۸

۴- کمبود فضای واحد مسکونی، ۵- میزان برخورداری واحد مسکونی از امکانات، ۶- میزان دسترسی به امکانات، ۷- عدم رضایت از معماری مسکن، ۸- عدم بهره وری مناسب در تولید مسکن بوده که نتایج تحقیق نشان می دهد که بیشترین میانگین وزنی برای متغیر عدم بهره وری مناسب در تولید مسکن با میانگین ۳/۴۱ و شاخص بی دوامی سازه واحدهای مسکونی با میانگین ۰/۱۲ کمترین میانگین را داشته اند. همچنین میانگین کل مولفه مسکن که بعد محیطی را شامل می شود عدد ۱/۵۵ را نشان می دهد. با توجه به میانگین وزنی استخراج شده هر روستا و تشکیل دیتا بیس موجود در پایگاه داده اطلاعاتی هر روستا،

شکل ۴. نقشه پراکندگی فقر محیطی در روستاهای شهرستان پاکدشت

میانگین را داشته اند. همچنین میانگین کل مولفه درآمد که بعد اقتصادی را شامل می شود عدد ۱/۸۸ را نشان می دهد.

با توجه به میانگین وزنی استخراج شده هر روستا و تشکیل دیتا بیس موجود در پایگاه داده اطلاعاتی هر روستا، نقشه پراکندگی شاخص های فقر اقتصادی روستاهای شهرستان پاکدشت مورد مطالعه در پنج طیف در شکل شماره (۳) نشان داده شده است.

تحلیل ها نشان می دهد ۴ روستا در طیف فقر اقتصادی خیلی زیاد، ۱۴ روستا در طیف زیاد، ۴ روستا در طیف متوسط، ۷ روستا در طیف کم و ۱۸ روستا در طیف خیلی کم قرار گرفتند (جدول ۴)

بعد محیطی

به منظور بررسی ابعاد محیطی اثرات شاخص های فقر روستایی بر روی سکونتگاه های روستایی شهرستان پاکدشت، از یک مولفه و در قالب ۸ شاخص و گویه استفاده شده است.

مسکن

این مولفه شامل: ۱- بی دوامی مصالح بکار رفته در مسکن؛ ۲- بی دوامی سازه واحدهای مسکونی، ۳- میزان تأثیر معماری واحدهای مسکونی روستایی در عدم صرفه جویی انرژی،

نقشه پراکندگی شاخص های فقر محیطی روستاهای شهرستان پاکدشت مورد مطالعه در پنج طیف در شکل شماره (۴) نشان داده شده است.

تحلیل ها نشان می دهد ۹ روستا در طیف فقر محیطی خیلی زیاد، ۸ روستا در طیف زیاد، ۱۳ روستا در طیف متوسط، ۱۰ روستا در طیف کم و ۷ روستا در طیف خیلی کم قرار گرفتند (جدول ۵)

جدول ۵. پراکندگی فقر محیطی در سکونتگاه های روستایی شهرستان پاکدشت؛ مأخذ: یافته های تحقیق، ۱۳۹۶.

ردیف	طبقات	تعداد روستاها
۱	خیلی زیاد	۹
۲	زیاد	۸
۳	متوسط	۱۳
۴	کم	۱۰
۵	خیلی کم	۷

بعد اجتماعی

به منظور بررسی ابعاد اجتماعی اثرات شاخص های فقر روستایی بر روی سکونتگاه های روستایی شهرستان پاکدشت، از چهار مولفه و در قالب ۲۳ شاخص و گویه استفاده شده است.

آموزش

این مولفه شامل: ۱- عدم شرکت در کلاس های آموزشی و ترویجی، ۲- عدم دریافت نشریه ترویجی، ۳- عدم برخورداری از امکانات ترویجی بر اساس استفاده از مرکز خدمات جهاد کشاورزی در روستا، ۴- عدم وجود مدارس نوساز با کیفیت برای تحصیل فرزندان، ۵- نبود معلمان خوب و با تجربه برای تحصیل فرزندان بوده که نتایج تحقیق نشان می دهد که بیشترین میانگین وزنی برای متغیر عدم شرکت در کلاس های آموزشی و ترویجی با میانگین ۲/۴۱ و شاخص عدم دریافت نشریه ترویجی با میانگین ۱/۱۲ کمترین میانگین را داشته اند. همچنین میانگین کل مولفه مسکن که بعد اجتماعی را شامل می شود عدد ۱/۸۰۶ را نشان می دهد.

بهداشت

این مولفه شامل: ۱- عدم دسترسی به خدمات درمانی و بهداشتی (خانه بهداشت، درمانگاه)، ۲- وجود مشکلات

بهداشتی ناشی از جانوران موذی (موش، مگس و غیره)، ۳- عدم وجود جایگاه دفع زباله، ۴- نداشتن روش های بهداشتی جمع آوری زباله بوده که نتایج تحقیق نشان می دهد که بیشترین میانگین وزنی برای متغیر وجود مشکلات بهداشتی ناشی از جانوران موذی (موش، مگس و غیره) با میانگین ۲/۱۲ و شاخص نداشتن روش های بهداشتی جمع آوری زباله با میانگین ۰/۱۴ کمترین میانگین را داشته اند. همچنین میانگین کل مولفه بهداشت که بعد اجتماعی را شامل می شود عدد ۰/۷۱ را نشان می دهد.

ارتباطات اجتماعی

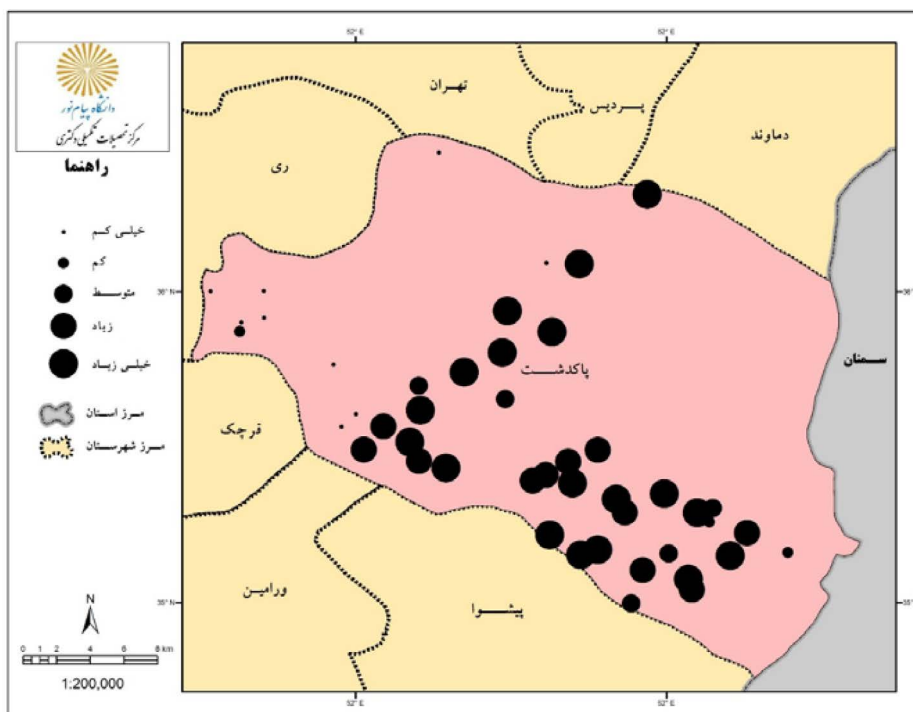
این مولفه شامل: ۱- عدم مشارکت در فعالیتهای اجتماعی روستا، ۲- نداشتن رابطه خوب با همسایگان و اهالی روستا، ۳- عدم توجه به سرنوشت دیگران (مهم نبودن سرنوشت افراد)، ۴- ناتوانی در دفاع از حق خود (گوشه گیری)، ۵- عدم وجود راههای مناسب برای حمل و نقل، ۶- وجود فاصله زمانی زیاد تا مراکز شهری، ۷- عدم رضایت از حمل و نقل عمومی، ۸- استفاده از شبکه های اجتماعی بوده که نتایج تحقیق نشان می دهد که بیشترین میانگین وزنی برای متغیر استفاده از شبکه های اجتماعی با میانگین ۳/۴۱ و شاخص نداشتن رابطه خوب با همسایگان و اهالی روستا با میانگین ۰/۱۲ کمترین میانگین را داشته اند. همچنین میانگین کل مولفه بهداشت که بعد اجتماعی را شامل می شود عدد ۱/۵۵ را نشان می دهد.

ذهنی (روانی)

این مولفه شامل: ۱- عدم رضایت از وضع موجود زندگی، ۲- نداشتن انگیزه برای بهبود وضعیت خود، ۳- عدم امید به بهتر شدن آینده، ۴- معتقد نبودن به ثروت و ثروتمندان، ۵- وجود حس محرومیت، ۶- اعتقاد به وجود بی عدالتی در حق خود بوده که نتایج تحقیق نشان می دهد که بیشترین میانگین وزنی برای متغیر عدم رضایت از وضع موجود زندگی با میانگین ۳/۹۸ و شاخص عدم امید به بهتر شدن آینده با میانگین ۲/۶۶ کمترین میانگین را داشته اند. همچنین میانگین کل مولفه ذهنی که بعد اجتماعی را شامل می شود عدد ۳/۳۴ را نشان می دهد. با توجه به میانگین وزنی استخراج شده هر روستا و تشکیل دیتا بیس موجود در پایگاه داده اطلاعاتی هر روستا، نقشه پراکندگی شاخص های فقر اجتماعی روستاهای شهرستان پاکدشت مورد مطالعه در پنج طیف در شکل شماره (۵) نشان داده شده است.

شکل ۵. نقشه پراکندگی فقر اجتماعی در روستاهای شهرستان پاکدشت

روستایی در منطقه را به تصویر می کشد. تحلیل‌ها نشان می‌دهد ۸ روستا در طیف فقر خیلی زیاد، ۲۱ روستا در طیف زیاد، ۸ روستا در طیف متوسط، ۵ روستا در طیف کم و ۵ روستا در طیف خیلی کم قرار گرفتند (جدول ۷).

جدول ۷. پراکندگی فقر روستایی در سکونتگاه‌های روستایی شهرستان پاکدشت؛ مأخذ: یافته‌های تحقیق، ۱۳۹۶.

ردیف	طبقات	تعداد روستاها
۱	خیلی زیاد	۸
۲	زیاد	۲۱
۳	متوسط	۸
۴	کم	۵
۵	خیلی کم	۵

در این بخش پژوهش به واکاوی فضایی و استخراج الگوی فضایی توزیع فقر روستایی در فضا و استخراج خوشه‌ها و ناخوشه‌های فضایی فقر روستایی پرداخته می‌شود. از شاخص موران جهت تهیه نقشه‌ی کانون‌های فقیرنشین که همان فقر روستایی بالا و

تحلیل‌ها نشان می‌دهد ۱۸ روستا در طیف فقر اجتماعی خیلی زیاد، ۱۱ روستا در طیف زیاد، ۵ روستا در طیف متوسط، ۴ روستا در طیف کم و ۹ روستا در طیف خیلی کم قرار گرفتند (جدول ۶).

جدول ۶. پراکندگی فقر اجتماعی در سکونتگاه‌های روستایی شهرستان پاکدشت؛ مأخذ: یافته‌های تحقیق، ۱۳۹۶.

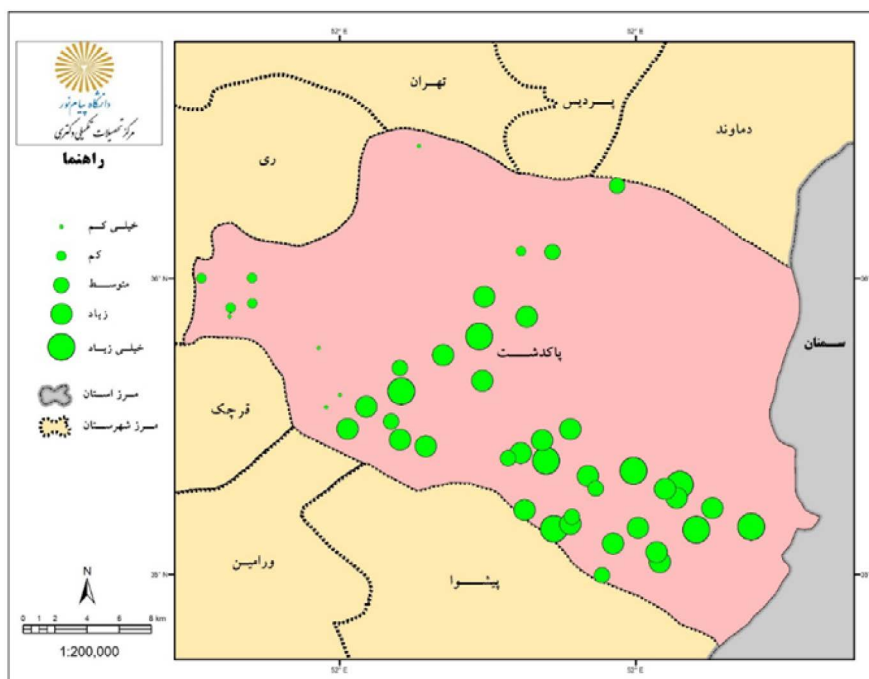
ردیف	طبقات	تعداد روستاها
۱	خیلی زیاد	۱۸
۲	زیاد	۱۱
۳	متوسط	۵
۴	کم	۴
۵	خیلی کم	۹

نقشه نهایی فقر روستایی

با توجه به نقشه‌های تهیه شده در ابعاد ۴ گانه فقر در منطقه و طی جمع جبری فیلدهای ۴ گانه، اقدام به تهیه نقشه نهایی فقر روستایی در منطقه گردید که در این رابطه شکل شماره (۶) پراکنش فضایی فقر

شکل ۶. نقشه نهایی فقر روستایی در شهرستان پاکدشت

Low-Low: این مناطق دارای مناطق روستایی با فقر روستایی پایین با شاخص انگل و فقر روستایی پایین با شاخص‌های محلی می‌باشند و روستاهای این مناطق دارای شرایط مناسب بوده و به عنوان مناطق پایدار معرفی می‌گردند. ۵ روستای مورد مطالعه در منطقه دارای این شرایط می‌باشند. (علی آباد قیصریه، قشلاق فرون آباد، حاجی آباد املاک، قشلاق حاجی آباد، قشلاق قلعه نو املاک)

Low-High: این مناطق دارای مناطق روستایی با فقر روستایی با شاخص انگل پایین و فقر روستایی محلی بالا می‌باشند که نشان دهنده این واقعیت است که شاخص‌های محلی بهتر توانسته فقر روستایی را به تصویر بکشد. ۱۵ روستای مورد مطالعه در منطقه دارای این شرایط می‌باشند. (کبود گنبد، قلعه سادات، صفاییه، قلعه عارف، قشلاق کریم آباد، جامه کاران، حیدر آباد، قشلاق جلیل آباد، یام، حصار مهتر، خلیف آباد، عبدل آباد، قلعه عبدل آباد، کهریزک، مندکان)

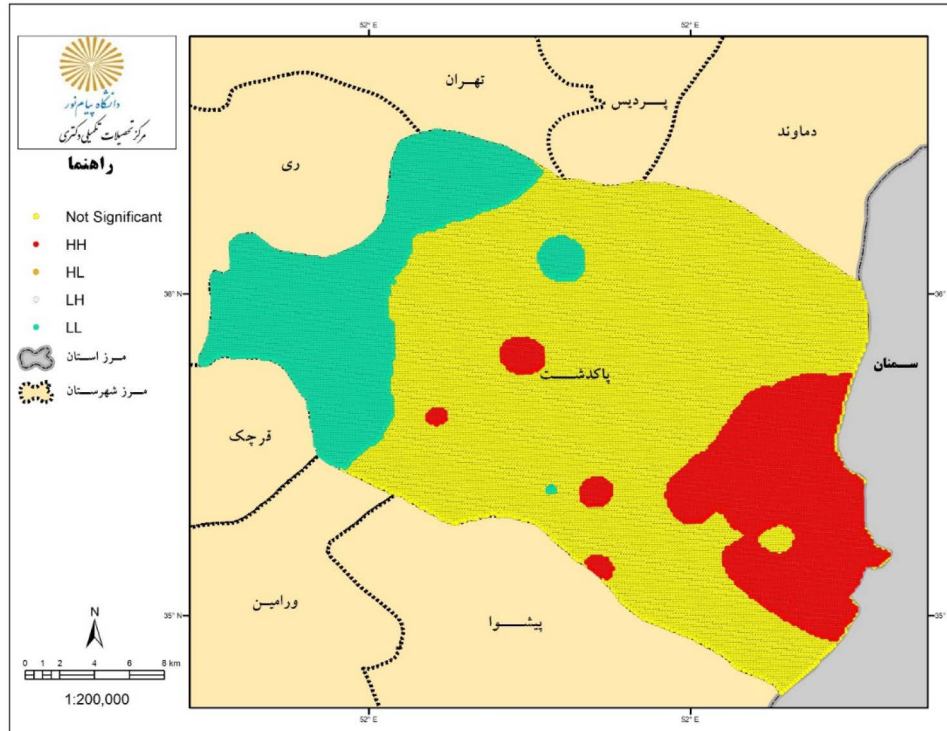
High-Low: این مناطق دارای مناطق روستایی با فقر روستایی با شاخص انگل بالا و فقر روستایی محلی پایین می‌باشند که نشان دهنده این واقعیت است که شاخص انگل توانسته فقر روستایی را به تصویر بکشد. دو روستای جیتو و توچال دارای این شرایط می‌باشند.

پایین می‌باشد استفاده گردید که نتایج نشان می‌دهد ۳ خوشه سرد (فقر روستایی پایین (LL)، و ۵ خوشه داغ (فقر روستایی بالا (HH) در منطقه شناسایی گردید که بزرگترین لکه داغ در جنوب شرق شهرستان و در نزدیکی سمنان قرار دارد و روستاهای قرار گرفته در این لکه دارای فقر روستایی بالایی هستند و در مجاور هم‌دیگر قرار گرفته اند و بزرگترین لکه سرد شمال غرب شهرستان و در نزدیکی شهرستان تهران و ری قرار گرفته است. (شکل ۷).

در این بخش تحقیق جهت واکاوی فضایی ارتباط فقر روستایی حاصل شاخص انگل و فقر روستایی حاصل تحلیل‌های شاخص مبنای محلی از آزمون موران دو متغیره در محیط GEODA_{TM} استفاده شده است. در این محیط امکان پایش فضایی دو متغیر وجود دارد و خروجی این نرم افزار تحلیل فضایی، ۴ خروجی می‌باشد:

High-High: این مناطق دارای مناطق روستایی با فقر روستایی بالا با شاخص انگل و فقر روستایی بالا با شاخص‌های محلی می‌باشند و روستاهای این مناطق شرایط بحرانی از لحاظ فقر روستایی دارند و به عنوان مناطق ناپایدار معرفی می‌گردند. ۵ روستای مورد مطالعه در منطقه دارای این شرایط می‌باشند (خسرو، عباس آباد ضرغام، کلین خالصه، کریم آباد و ابراهیم آباد).

شکل ۷. نقشه کانون‌های فقیرنشین (لکه‌های سرد و داغ) فقر روستایی در شهرستان پاکدشت

نتیجه‌گیری و جمع‌بندی

افزایش رفاه اقتصادی مردم و کاهش فقر یکی از اهداف اصلی برنامه‌های توسعه اقتصادی در هر کشوری است. فقر از پدیده‌های نامطلوبی است که از آغاز زندگی بشر در این کرهٔ خاکی با وی قرین و هم‌نشین بوده است. پدیدهٔ فقرهنگامی که از نسلی به نسل دیگر تداوم یابد، ریشه دوانده و به صورت یک فرهنگ تبدیل شده و به عنوان مانعی پایدار در مقابل توسعه می‌گردد. تحلیل‌ها نشان می‌دهد ۸ روستا در طیف فقر خیلی زیاد، ۲۱ روستا در طیف زیاد، ۸ روستا در طیف متوسط، ۵ روستا در طیف کم و ۵ روستا در طیف خیلی کم قرار گرفتند. همچنین نتایج نشان می‌دهد ۳ خوشه سرد (فقر روستایی پایین LL)، و ۵ خوشه ی داغ (فقر روستایی بالا HH) در منطقه شناسایی گردید که بزرگترین لکه داغ در جنوب شرق شهرستان و در نزدیکی سمنان قرار دارد و روستاهای قرار گرفته در این لکه دارای فقر روستایی بالایی هستند و در مجاور هم‌دیگر قرار گرفته‌اند و بزرگترین لکه سرد شمال غرب شهرستان و در نزدیکی شهرستان تهران و ری قرار گرفته است. همچنین نتایج آزمون دو متغیره موران نشان می‌دهد: ۵

روستای (خسرو، عباس آباد ضرغام، کلین خالصه، کریم آباد و ابراهیم آباد) دارای مناطق روستایی با فقر روستایی بالا با شاخص انگل و فقر روستایی بالا با شاخص‌های محلی می‌باشند و روستاهای این مناطق شرایط بحرانی از لحاظ فقر روستایی دارند و به عنوان مناطق ناپایدار معرفی می‌گردند. ۵ روستای (علی آباد فیصریه، قشلاق فرون آباد، حاجی آباد املاک، قشلاق حاجی آباد، قشلاق قلعه نو املاک) مناطق روستایی با فقر روستایی پایین با شاخص انگل و فقر روستایی پایین با شاخص‌های محلی می‌باشند و روستاهای این مناطق دارای شرایط مناسب بوده و به عنوان مناطق پایدار معرفی می‌گردند؛ ۱۵ روستای (کیود گنبد، قلعه سادات، صفاییه، قلعه عارف، قشلاق کریم آباد، جامه کاران، حیدر آباد، قشلاق جلیل آباد، یام، حصار مهتر، خلیف آباد، عبدل آباد، قلعه عبدل آباد، کهریزک، مندکان) مناطق روستایی با فقر روستایی با شاخص انگل پایین و فقر روستایی محلی بالا می‌باشند که نشان دهنده این واقعیت است که شاخص‌های محلی بهتر توانسته فقر روستایی را به تصویر بکشد. دو روستای جیتو و توچال دارای مناطق روستایی با فقر روستایی با شاخص انگل بالا و فقر روستایی محلی پایین

می‌باشند که نشان دهنده این واقعیت است که شاخص انگل توانسته فقر روستایی را به تصویر بکشد.

منابع و ماخذ

۱. حیدریان، پیمان، رنگزن، کاظم، ملکی، سعید، تقی زاده، ایوب، عزیزی قلاتی، سارا (۱۳۹۳) مکان یابی محل دفن پسماند شهری با استفاده از مدل‌های Fuzzy - TOPSIS و Fuzzy - AHP در محیط GIS: مطالعه موردی شهر پاکدشت استان تهران، مجله بهداشت و توسعه، سال سوم، شماره ۱.

۲. راغفر، حسین (۱۳۸۴) ساختار قدرت در ایران؛ فصلنامه رفاه اجتماعی، شماره ۱۷.
۳. زاهدی مازندرانی، محمدجواد (۱۳۸۴) «فقر روستایی، روند و اندازه گیری آن در ایران»؛ فصلنامه رفاه اجتماعی، شماره ۱۷.
۴. کاشی، خداداد (۱۳۸۱) «اندازه گیری شاخص‌های فقر در ایران»؛ پژوهشکده آمار ایران.
۵. محمودی، وحید و قاسم صمیمی فر (۱۳۸۴) «فقر قابلیت»، فصلنامه رفاه اجتماعی، شماره ۱۷.
۶. سرشماری نفوس و مسکن مرکز آمار ایران، ۱۳۹۵.
۷. فرمانداری شهرستان پاکدشت، گزارش سالانه، ۱۳۹۵.

بررسی تاثیر تعاملات اجتماعی در اماکن عمومی شهری یافته های حاصل از پژوهش شهروندان آیلسبری در کشور انگلستان

محبوبه احمدی نیک جونقانی - گروه معماری، دانشکده هنر و معماری، دانشگاه آزاد اسلامی واحد یادگار امام خمینی (ره) شهر ری.

سارا خدادادی فر - دانشجوی دکتری معماری، گروه معماری، واحد شهرکرد، دانشگاه آزاد اسلامی، شهرکرد، ایران.

سید محمد غفاری خلف محمدی* - دانشجوی دکتری معماری، گروه معماری، واحد بروجرد، دانشگاه آزاد اسلامی، بروجرد، ایران.

احمد رضا کریمیان بلداجی - کارشناس ارشد معماری، ایران.

چکیده

The effect of examining social interactions in urban public places is the findings of the study of citizens of Aylesbury in the country of England

Abstract

Public places allow people to communicate as they like, because it is possible for everyone to be involved, including families, social and cultural groups, friends, neighbors, colleagues, etc. the more convenient and better the relationships of the groups and the different strata, the social relations are more difficult. However, in this study, different groups are reluctant to communicate with each other, and the separation between them is obvious and tangible. This study investigates the different public places in urban areas over a year, a case study of the city of Aylesbury in the south - east of England with an estimated population of 69000. The purpose of this research is to find out how different people use public spaces and how interactions vary according to age and gender and location. The findings with respect to the policy of public spaces of regions are considered. The method of research is a combination of qualitative and quantitative research, which includes interviews of horsemen, managers and urban planners, business owners and shops, and passersby in these places. The study was carried out by 46 (16 - 73 years) over 12 months (from October 2004 to September 2005). Observations in general were made in 3 places, residential areas, green spaces, city centers, from 7 am to 1 in the night. In this study, we evaluate the accuracy of the social and demographic characteristics that observers have identified. Rather, the interpretation of observers is one of the ways determined by the groups assigned to it. As a result, the language and label that are used for each group will be used in this document. The study also analyses whether the interactions are different from the age or with the location. Or does the presence of people or special groups influence the use of public space.

Key words: social interactions, urban planners, urban planners, public space.

مکان‌های عمومی به مردم امکان می‌دهد هر طور که دلشان می‌خواهد با هم ارتباط برقرار کنند، زیرا برای هر قشری از جمله، خانواده‌ها، گروه‌های اجتماعی و فرهنگی، دوستان، همسایگان، همکاران و... امکان حضور و استفاده هست. هر چه روابط گروه‌ها و قشرهای مختلف راحتتر و بهتر باشد، روابط اجتماعی همگن‌تر می‌شود. با این حال در تحقیق مشاهده شد که گروه‌های مختلف تمایلی به برقراری ارتباط با یکدیگر ندارند، و جدایی بین آنها کاملاً مشهود و محسوس می‌باشد. این تحقیق به بررسی اماکن عمومی مختلف در مناطق شهری در طول یک سال می‌پردازد، که نمونه موردی شهر آیلسبری در جنوب شرقی انگلستان با جمعیت تقریبی ۶۹۰۰۰ می‌باشد. هدف از تحقیق پی بردن به این نکته است که افراد مختلف چگونه از فضاهای عمومی استفاده می‌کنند و تعاملات با توجه به سن و جنسیت و مکان چگونه تغییر می‌کند. یافته‌ها با توجه به سیاستگذاری‌ها در زمینه ایجاد فضاهای عمومی مناطق مورد نظر بررسی می‌شود. روش تحقیق ترکیبی از تحقیق کمی و کیفی می‌باشد، که شامل مصاحبه‌هایی از اسکیت سواران، مدیران و برنامه ریزان شهری، صاحبان مشاغل و فروشگاه‌ها، و مردم رهگذر در این مکانها می‌باشد. این تحقیق توسط ۴۶ نفر (۱۶ تا ۷۳ ساله) در طول ۱۲ ماه انجام شده است (از اکتبر ۲۰۰۴ تا سپتامبر ۲۰۰۵). مشاهدات در کل در ۳ مکان یعنی مناطق مسکونی، فضاهای سبز، مراکز شهر، از ۷ صبح تا ۱ نصف شب صورت گرفته است. در این پژوهش به ارزیابی صحت ویژگی‌های اجتماعی و جمعیتی خاص که ناظران آنها را شناسایی کردند نیست. بلکه، تفسیر ناظران از روش‌هایی است که گروه‌های تعیین شده در آن فعالیت و تعامل می‌کنند. در نتیجه، زبان و برجستگی که برای هر گروه در نظر گرفتند در این نوشتار از آنها استفاده خواهد شد. همچنین این پژوهش تجزیه و تحلیل اینکه آیا تعاملات نسبت به سن و یا با محل متفاوت است. و یا آیا حضور مردم یا گروه‌های خاص استفاده از فضای عمومی را تحت تاثیر قرار می‌دهد.

واژگان کلیدی: تعاملات اجتماعی، شهروندان آیلسبری، برنامه ریزان شهری، فضای عمومی.

مقدمه

ساده‌ترین بیان عرصه عمومی دربرگیرنده گروه‌های اجتماعی، سیاسی، فرهنگی و غیره است که از متن مردم و فعالیت‌های آنها ریشه گرفته است؛ به نوعی عرصه عمومی یک عرصه همگانی است که عموم مردم یک شهر حق حضور در آن را دارند. بر اساس «فرهنگ انگلیسی آکسفورد»، واژه *Public* به معنای کلی و در اکثر معانی متضاد خصوصی است. همچنین تعریف مربوط یا متعلق به مردم به عنوان یک کلیت، نیز برای آن ذکر شده است. در جدیدترین ویرایش فرهنگ آکسفورد تعریفی مشابه مطرح شده است: «متعلق یا متوجه مردم به مثابه یک کلیت در دسترس یا اشتراکی برای همه مردم و ارائه شده توسط دولت محلی یا مرکزی. به اتکای این تعریف برای مثال خیابانی عمومی، متعلق و مرتبط با تمام مردم به عنوان یک کلیت است، به روی‌شان باز است، موجودیتی محدود نشده دارد، از طرف دولت ارائه می‌شود و به آن مرتبط است. این مفاهیم در تعاریف مختلف فضای عمومی بازتاب یافته‌اند» (مدنی پور، ۱۳۸۴، ص ۲۱۳). لذا شایان ذکر است که موضوع تولید، تقویت و توسعه فضای شهری مناسب، فعال، پویا و زنده به‌عنوان یکی از اهداف راهبردی ارتقای کیفیت محیط در محیط‌های مصنوع شهری، همواره در صدر کار برنامه ریزان و طراحان شهری قرار دارد. اهمیت این موضوع اساساً به جهت نقش مؤثری است که این گونه فضاها در جامعه دارند و این مهم بارها از سوی بسیاری از دست‌اندرکاران مسائل شهری، اجتماعی و روان‌شناسی مانند (پاتریک گدس: ۱۹۱۵، گوردن کالن: ۱۹۵۹، کوین لینچ: ۱۹۶۱، لوییس مامفورد: ۱۹۶۱، جین جیکوب: ۱۹۶۱، ادموند بیکن: ۱۹۷۳، اموس راپاپورت: ۱۹۷۷ و ۱۹۷۸، ادوراد کروپات: ۱۹۸۵، کارولین فرانسوا: ۱۹۸۸، دیوید هربرت: ۱۹۸۱ و ۱۹۹۱، جان موننگمری: ۱۹۸۸، یان بنتلی: ۱۹۹۹) مطرح شده است (پارسی، ۱۳۸۱، ص ۴۲). کارمونا بر این باور است که فضاهای عمومی شهری، مکان‌ها و محیط‌های اجتماعی‌ای هستند که به عنوان میدانی برای رفتار و نمایش، زمینه‌ای مشترک و خنثی برای تعامل اجتماعی، اختلاط و ارتباط و مرحله‌ای برای معرفت اجتماعی، پیشرفت شخصی و تبادل اطلاعات عمل می‌کنند (کارمونا و همکاران، ۱۳۹۰، صص ۲۱۹-۲۲۱). از سویی دیگر، دولت مرکزی و محلی و سازمان‌های داوطلبانه تعهد خود را برای تامین فضاهای عمومی در انگلستان ابراز کرده‌اند. مطالعات نشان داده‌اند که فضای

عمومی با کیفیت، اقتصاد محلی را بهره‌مند می‌کند، مردم را به صرف زمان بیشتری در مغازه‌ها و کسب و کار تشویق می‌کند، و قیمت خانه هم افزایش می‌یابد. فضاهای عمومی مکانهای دموکراتیکی هستند که امکان استفاده از آنها برای همه وجود دارد و اجتماعات در آنها حضور می‌یابند و شکوفا می‌شوند. فضاهای عمومی اتاق نشیمن رو باز ما و مرکز تفریحی فضای باز ما هستند (لیپتون، ۲۰۰۲، پیش‌گفتار)، و برای سلامت و رفاه ساکنان در تمام سنین مهم می‌باشند. فضای اجتماعی و بودن در انظار عمومی راهی است برای گروه‌های اجتماعی که از حق مشروع خود در تعلق به جامعه بهره‌مند شوند. اما از آنجا که همه از فضاهای عمومی استفاده می‌کنند، جو غالب رقابتی تلقی می‌شود، زیرا عواملی مانند مخالفت، رویارویی، مقاومت و براندازی نقش مهمی بازی می‌کنند (میچل، ۱۹۹۵، ۲۰۰۳). این رقابت ممکن است بین طیف وسیعی از مردم از گروه‌های اجتماعی بر اساس جنسیت، سن، قومیت، توانایی (عدم توانایی)، طبقه اجتماعی و غیره صورت گیرد (ولنتاین، ۱۹۹۶؛ مالون، ۲۰۰۲). اما در اصل به نوع مکان و در نتیجه به کشمکشهای جدی در نمایندگی یک گروه اجتماعی مربوط می‌شود (کرسول، ۱۹۹۶).

«علی مدنی پور» در فصل هشتم از کتاب «فضاهای عمومی و خصوصی شهر»^۱ با یک نگاه ریشه‌ای، بنیادی‌ترین تفاوت میان فضاهای عمومی و خصوصی را تفاوت میان فضای درونی انسانی و فضای بیرونی جهان پیرامون می‌داند. وی در یک تحلیل، خصوصی‌ترین فضا را فضای درون بدن بر شمرده، سپس اولین لایه که رفتار شخص، حرکات بدن و زبان در آن تبلور می‌شود را فضای شخصی می‌داند. وی به دنبال این مطلب خصوصی بودن فضا را عمدتاً به ملک خصوصی ارجاع داده و در یک تعریف کلی حوزه خصوصی را بخشی از زندگی شخص می‌داند که وی در محدوده‌ای شخصی و به دور از دید و اطلاع مردم یا کنترل حکومت و مقامات رسمی، آن را کنترل می‌کند. تعبیر عده‌ای از داشتن حریم شخصی این است که فرد حق دارد تنها و به حال خود باشد. بر اساس این تعبیر، فضای خصوصی بخشی از فضا است که فرد بر آن مالکیت و اختیار دارد و حق داشته از آن بهره‌انحصاری ببرد و دیگران را در آن راه ندهد (مدنی پور، ۱۳۸۴، صص ۲۷-۲۶). اینکه فضاهای عمومی چگونه درک و مورد استفاده قرار می‌گیرند بستگی به شخصیت

تک تک افراد و گروه‌ها دارد (مراجعه شود به: میچل، ۱۹۹۵؛ لوز، ۱۹۹۷؛ مک داول، ۱۹۹۹؛ لوز، ۲۰۰۰؛ ماتیو و همکاران، ۲۰۰۰). به عنوان مثال، جامعه‌شناسی دوران کودکی (جیمز و همکاران، ۱۹۹۸). فضاهای عمومی به عنوان مکان‌های که در آن کودکان و نوجوانان می‌توانند شکلی از حفظ حریم خصوصی را به دور از کنترل و نظارت خانوادگی برای خود تشکیل دهند، تعریف می‌کند (مالون، ۲۰۰۲). فضاهای عمومی با روابط قدرت آغشته هستند: گروه‌های اجتماعی خاص می‌توانند به سمت چنین فضاهایی سوق پیدا کنند، آن را تحمل کنند، خود را با آن وفق دهند، و حتی گاهی اوقات از چنین فضاهایی دوری کنند در مواردی مثل: ولگردی، اسکیت برد ممکن است به دلیل بازنمایی‌های اجتماعی در ملاء عام مناسب جلوه نکند (ویلسون، ۱۹۹۱؛ ولتاین، ۱۹۹۶). در نتیجه حق تعلق به جامعه و نه فقط بودن در آن روش موثری است که گروه‌های مختلف حق مشروع خود در تعلق به جامعه ابراز کنند. در قلب هر دموکراسی فراگیر تعلق به بخشی از حوزه عمومی کاملاً استدلال شده است.

مواد و روشها

روش تحقیق ترکیبی از تحقیق کمی و کیفی می‌باشد، که شامل مصاحبه‌هایی از اسکیت سواران، مدیران و برنامه ریزان شهری، صاحبان مشاغل و فروشگاه‌ها، و مردم رهگذر در این مکانها می‌باشد. این تحقیق توسط ۴۶ نفر (۱۶ تا ۷۳ ساله) در طول ۱۲ ماه انجام شده است (از اکتبر ۲۰۰۴ تا سپتامبر ۲۰۰۵). مشاهدات درکل در ۳ مکان یعنی مناطق مسکونی، فضاهای سبز، مراکز شهر، از ۷ صبح تا ۱ نصف شب صورت گرفته است. این مطالعه با در نظر گرفتن مطالعات پیشین این پرسش‌ها را مطرح می‌کند: معنای فضای عمومی تنها با توجه به رقابت‌های گنج کننده و یا به ظاهر بی‌اهمیت در لذت بردن افراطی از مکانهای عمومی، مانند خیابان‌های قدیمی و یا پارک‌ها و گورستان‌های جدید درک می‌شود (گوهرین، ۱۹۹۸، ص ۴۹۳). اهداف اصلی این تحقیق عبارت بودند از: ۱. بررسی چگونگی تعاملات گروه‌های مختلف اجتماعی در فضاهای مهم عمومی نزدیک به منطقه شهری تعریف شده؛ ۲. تجزیه و تحلیل اینکه آیا تعاملات نسبت به سن و یا محل متفاوت است. و یا آیا حضور مردم یا گروه‌های خاص استفاده از فضای عمومی را تحت تاثیر قرار می‌دهد. ۳. ارتباط تجزیه و تحلیل تعاملات اجتماعی به برنامه‌های

سیاسی در حال ظهور در مورد اشتراک و استفاده از فضای رقابت؛ تعامل بین نسلی؛ ایمنی و امنیت در فضاهای عمومی؛ مدیریت و نگهداری از فضای عمومی؛ و پژوهش در جامعه در حال توسعه؛ ۴. تاثیر ابتکارات محلی برای توسعه استفاده از فضای عمومی توسط کاربران متنوع. رویکرد تحقیق ترکیبی از «روش کمی و کیفی» می‌باشد که در درجه اول شامل مشاهده غیر مشارکتی توسط نویسندگان و یک تیم بزرگ از محققان همکار، که از هشت نقطه کلیدی آیلسبری استخدام شده‌اند. علاوه بر این، نویسندگان مصاحبه‌ای از سهامداران و یک سری نظرسنجی خیابانی را ترتیب داده‌اند. محل‌های تحقیق شامل میدان مرکز شهر، مراکز خرید حومه، مراکز خرید مرکزی، خیابان‌های بالای شهر، زمین‌های بازی، پارک‌ها و مناطق مسکونی است.

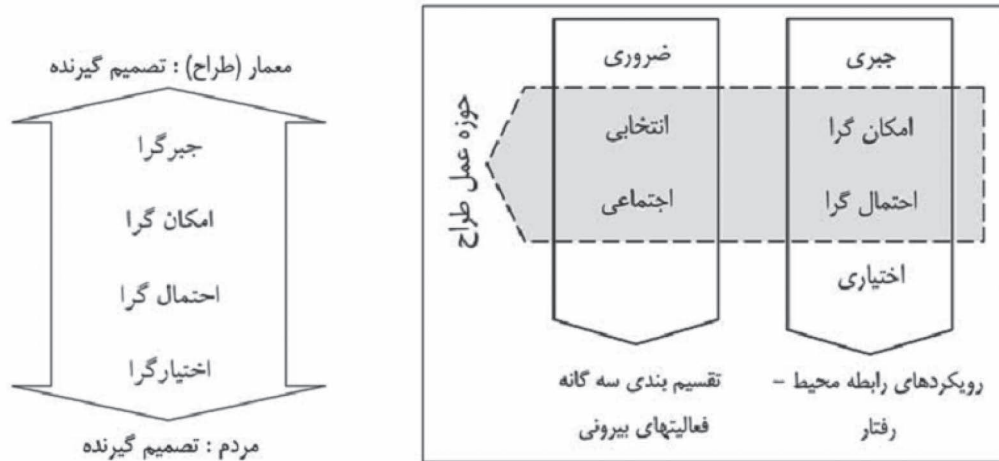
ادبیات تحقیق

مکانهای عمومی

فضای شهری، فضای خالی بین ساختمان‌ها نیست، بلکه مفهومی است دربرگیرنده محیط کالبدی، فعالیت‌ها، رویدادها و روابط میان آنها (مدنی پور، ۱۳۸۴). بنیانهای اصلی که فضاهای شهری را شکل می‌دهند، برآیند نیروهای اقتصادی، فرهنگی، اجتماعی، حقوقی، دینی، سیاسی هستند (ستارزاده و همکاران، ۱۳۸۹). فضای جمعی فضایی است که در آن با غریبه‌ها سهیم هستیم، مردمی که اقوام، دوستان یا همکار ما نیستند. فضایی است برای سیاست، مذهب، داد و ستد و ورزش، فضایی برای همزیستی مسالمت آمیز و برخوردهای غیر شخصی (Walzer, 1986:470). فضایی است که افراد و گروه‌های مختلف اجتماعی در آن سهیم اند، این فضاها محل تبادل افکار و اطلاعات و مکانی برای شکل گیری شبکه‌های اجتماعی هستند چنین فضاهایی بیش از آنکه تنها یک فضا باشند یک تجربه اند (دانشپور به نقل از Hajer, ۱۳۸۶). این فضاها در شهر به عنوان مکان‌هایی که بیشترین کنش‌ها و ارتباطات میان شهروندان در آن روی می‌دهد، بستر اصلی فعالیت‌های سکارکردی و مراسمی شهروندان را ایجاد نموده و عنصر مهمی در ایجاد پیوند اجتماعی میان شهروندان و هم چنین خاطره جمعی مشترک در بین آنهاست (عندلیب، ۱۳۸۹، ص ۱۸). فضاهای جمعی مطلوب و هماهنگ با فرهنگ، ویژگی‌ها و نیازهای اجتماعی و مناسب با شرایط محیطی را می‌توان ارزشی انکار ناپذیر در مطلوبیت فضای زندگی شهری

نمودار ۱. (سمت چپ) نقش مردم و معمار در رویکردهای ۴ گانه طراحی محیط؛ ماخذ: نگارندگان بر اساس لنگ، ۱۳۷۸؛ و نمودار ۲. (سمت راست) نقش طراحی در رابطه‌های ۳ گانه با تعامل محیط- رفتار؛ ماخذ: نگارندگان بر اساس لنگ، ۱۳۸۷.

متفکران مسائل شهری در ابعاد فرهنگی- اجتماعی، موضوع «فضاهای عمومی در شهر» است. این مفهوم در طراحی و برنامه ریزی شهری تحت عناوینی همچون «عرصه عمومی»^۲، «فضای شهری»^۳، «مکان عمومی»^۴ مورد نقد و بررسی قرار گرفته است. مکانهای عمومی به مردم امکان می‌دهد هر طور که دلشان می‌خواهد با هم ارتباط برقرار کنند، زیرا برای هر قشری از جمله، خانواده‌ها، گروه‌های اجتماعی و فرهنگی، دوستان، همسایگان، همکاران و ... امکان حضور و استفاده هست. هر چه روابط گروه‌ها و قشرهای مختلف راحتتر و بهتر باشد، روابط اجتماعی همگن تر می‌شود. عمده متون مربوط به فضای عمومی شهری و محتوای آن در بررسی‌های خود از ابعاد کالبدی و فعالیتی فضای شهری به سه منبع «زندگی اجتماعی در فضاهای شهری کوچک»^۵ اثر ویلیام آیت^۶ در ۱۹۸۰، «زندگی در بین ساختمان‌ها»^۷ اثر جان گهل^۸ در ۱۹۸۰ و «مکان‌های مردمی: راهنمای طراحی فضای باز شهری»^۹ اثر کلیو کوپر مارکوس^{۱۰} و کارولین فرانسیس^{۱۱} در ۱۹۸۸ ارجاع می‌دهند. فضای عمومی یک دنیای نهادی و مادی مشترک و فضای حائلی است که امکان حضور مشترک را فراهم کرده،

امروز به شمار آورد (گل، ۱۳۸۹، ص ۱). فضاهای شهری دربردارنده شاخص‌های تاریخی هستند و از اینرو فضاهای شهری، عامل انتقال میراث فرهنگی جامعه در طول زمان هستند (نصر، ۱۳۷۵). از دیدگاه عینی و مادی، فضا و فضای شهری، بستری است که روابط اجتماعی و حیات مدنی در آن جریان می‌یابد. روابطی که بر مبنای واقعه‌ها و حادثه‌ها شکل می‌گیرند و حیات مدنی را به حیات واقعه‌ای تبدیل کرده و سبب می‌گردند تا خاطره شکل گیرد و ذهن محل انباشت خاطره‌ها گردد (خاتمی، ۱۳۸۰، ص ۵۴). «فضای شهری» را می‌توان بخشی از «فضای هستی» تعریف کرد (ستارزاده و همکاران، ۱۳۸۹، ص ۸). فضای هستی در شاخه‌ای تقسیم‌بندی گردیده است که ارتباط بشر را با یک کلیت فرهنگی و اجتماعی پیوند می‌زند و از اینرو فضای شهری حوزه‌ای از فضای هستی فلسفی است. فضای شهری در یک تعریف عام، شامل فضای زندگی شهروندانی است که آگاهانه یا ناآگاهانه برای رسیدن به مقاصد مختلف طی می‌شود (پاکزاد، ۱۳۷۵).

فضای شهری فضایی است که زمان و انسان در آن حضور دارند. فضاهایی که در ادوار مختلف ایجاد شده‌اند. با توجه به نقش خلاقیتی که برای پیوند امروز با فردا برای فضای شهری قائل می‌شوند، تعداد و مصادیق فضای شهری به شدت تقلیل می‌یابد و محدود می‌شود. در واقع، اتفاقات خاصی که پیوند بین امروز و فردا را برقرار می‌کنند، یا اتفاقاتی بزرگ و همه‌گیر و تاثیرگذار و نادر هستند و یا اینکه به حدی تکرار می‌شوند که برای همه مردم واجد ارزش و اهمیت فوق العاده‌ای خواهند شد. از سوی دیگر، یکی از بحث‌های مهم امروزی در میان

2. Public Realm
3. Urban Space
4. Public Place
5. The Social Life of Small Urban Spaces
6. William H. Whyte
7. Life Between Buildings
8. Jon Gehl
9. People Places: Design Guidelines for Urban Open Spaces
10. Clare Cooper Marcus
11. Carolyn Francis

این مکان‌ها در مالکیت خصوصی قرار دارند. از آن جایی که قلمرو عمومی و مشترک شهرها به طور فزاینده‌ای در حال خصوصی شدن است (یا شاید بهتر است بگوییم قلمرو خصوصی، فضاهای عمومی را در اختیار می‌گذارد)؛ بنابراین ابهام گفته شده شاید در آینده نیز ادامه خواهد یافت. ابهام به دو دلیل ایجاد می‌شود:

۱. عناصر تعریف کننده قلمرو عمومی (به ویژه دیوارهای ساختمانها) غالباً در مالکیت خصوصی هستند که مسائلی را در رابطه با مالکیت عمومی در برابر خصوصی مطرح می‌کند و
۲. بسیاری از فضاها، هم در داخل و هم در خارج ساختمان‌ها نیمه عمومی هستند (Lang ۱۹۹۴:۱۸۷-۱۸۹).

چرمایف - الکساندر و مکان‌های عمومی؛ «چرمایف»^{۱۳} و «الکساندر»^{۱۴} به طور کلی سلسله مراتب فضاهای شهری یا عرصه‌های زندگی جمعی و زندگی خصوصی را در شش دسته زیر طبقه بندی می‌کنند: ۱. «فضاهای عمومی شهری»: اماکن و تسهیلاتی که متعلق به عموم مردم است، مانند شاهراه‌ها، جاده‌ها، راه‌ها و پارک‌های شهری؛ ۲. «فضاهای نیمه عمومی شهری»: فضاهایی خاص از شهر که مورد استفاده عموم قرار می‌گیرند ولی دولت یا مؤسسه‌ای بر آنها نظارت می‌کند و سرپرستی آنها را به عهده دارد. مانند بنای شهرداری‌ها، دادگاه‌ها، مدارس دولتی، دفاتر پست، بیمارستان‌ها، ایستگاه‌های مسافری، پارکینگ‌ها، گاراژها، استادیوم‌ها و تئاترها. ۳. «فضاهای عمومی خاص یک گروه»: جاهایی که در مرز عرصه خدمات و تسهیلات عمومی و خصوصی قرار گرفته‌اند و هر دو عرصه باید به آن دسترسی داشته باشند و در قبال آن مسئول هستند. مانند جاهایی که از خدمات پستی، آب و برق، آتش نشانی از آن استفاده می‌کنند. ۴. «فضاهای خصوصی خاص یک گروه»: انواع جاهایی کم اهمیت تر که تحت نظارت دستگاه اداره کننده‌ای باشند از جانب بخش دولتی یا بخش خصوصی برای مستأجرین حقیقی و یا حقوقی. مانند باغ‌های عمومی، زمین‌های بازی، انبار و غیره. ۵. «فضاهای خصوصی خانواده»: فضاهایی در عرصه خصوصی که در اختیار یک خانواده واحد باشد مانند صرف غذا، تفریح و غیره. ۶. «فضاهای خصوصی فرد»: اتاق اختصاصی هر شخص یا هر یک از اعضای خانواده (چرمایف و الکساندر، ۱۳۷۶، ص ۱۵۷).

روابط متقابل میان افراد را تنظیم می‌کند. ما با حضور در مکانی که دیگران نیز در آن حضور دارند به تجربه مشترکی از جهان می‌رسیم و به این ترتیب با همه انسان‌هایی که در گذشته (یا آینده) چنین واقعیت فیزیکی را تجربه کرده‌اند (یا خواهند کرد) پیوند برقرار می‌کنیم. این بخش پیوند دهنده که دوره‌های مختلف تاریخی را به هم متصل می‌کند، فضای عمومی را از ثبات و تداوم برخوردار می‌سازد. ما با حضور مشترک در نهادهایی خاص همچون آیین‌ها و مناسک، نمایش‌ها و اجراها، گفت و گوهای دسته جمعی هم می‌توانیم به تجربه مشترک دست یابیم (مدنی پور، ۱۳۸۴، ص ۳۱).

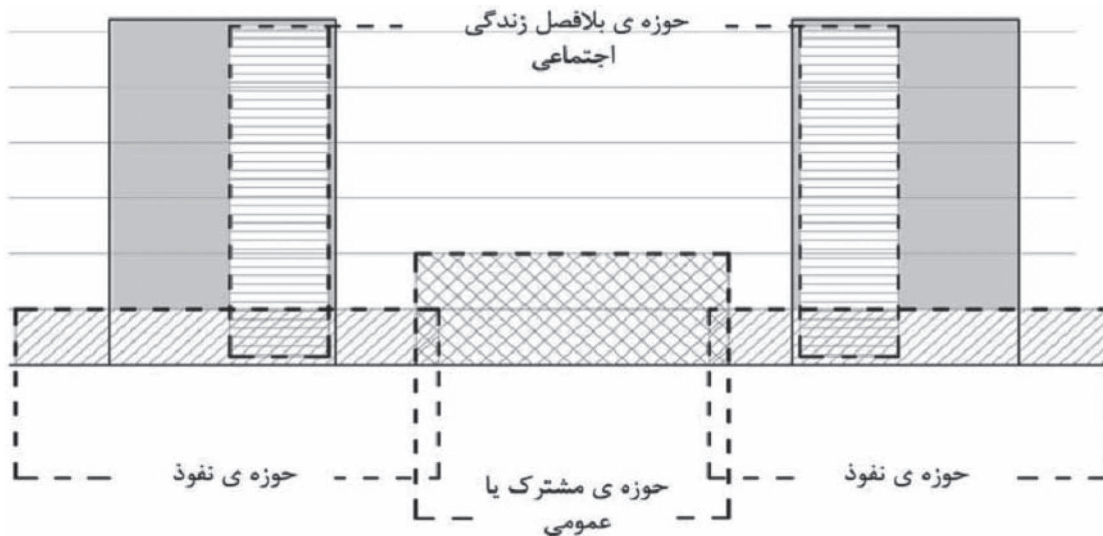
کوستوف و مکانهای عمومی

«کوستوف»^{۱۵} علی‌رغم اینکه در تعاریف خود از قلمرو عمومی بیشتر «فضاهای باز» را مدنظر دارد، اما به دلیل تعریفی که از فعالیت‌های انجام شده در این فضاها می‌کند به نظری مشابه لنگ می‌رسد: «شاید به صورت بنیادی، آیین‌های خاص خود ما در زمینه تعامل اجتماعی به آهستگی در درون یک رشته فضاهای خصوصی شده عمومی که منحصر به زمان ماست، رفته‌اند که شامل آنژیوم، پارک‌های موضوعی و مراکز خرید می‌گردد» (اهری، ۱۳۸۵، ص ۲۰۸؛ به نقل از Kostof 1992:82.of).

لنگ و مکانهای عمومی؛ لنگ می‌گوید: اگرچه، در مورد آنچه که قلمرو عمومی را تشکیل می‌دهد، مقداری ابهام وجود دارد، ولی چنان‌که تحلیل مختصری از عناصر محاط‌کننده آن نشان می‌دهد، قلمرو عمومی را کف و سطوح ساختمان‌های احاطه کننده آن دربرگرفته است. برخی از این سطوح دیوارهای خارجی هستند که فضای عمومی و خصوصی را از هم جدا می‌کنند، اما سطوح دیگر، دیوارها و سقف‌هایی هستند که فضاهای داخلی را در خود جای می‌دهند. لنگ اشاره می‌کند که در مورد محدوده فضای عمومی و خصوصی ابهام وجود دارد. به این دلیل که هر دو سطوح مشترک کالبدی می‌یابند. در واقع محدوده فضای عمومی گاه به درون محوطه‌هایی که دارای مالکیت خصوصی هستند، نفوذ می‌کند و این محوطه‌های را (به دلیل استفاده عمومی از آنها) به عنوان فضای عمومی مطرح می‌کند؛ یعنی محدوده اجتماعی فضای عمومی با محدوده حقوقی و کالبدی آن، روی هم قرار نمی‌گیرند. در نتیجه مرز کالبدی فضا با قلمرو اجتماعی آن یکسان نیست. وی در این ابهام فضاهای عمومی اعتقاد دارد که اگرچه مردم از نظر دسترسی به آنها از آزادی نسبی برخوردارند، اما

13. Chermayeff
14. Alexander

12. Kostof

محیط؛ ۲. استفاده از کاربری مختلط چه به لحاظ تنوع استفاده و چه از نظر حضور ابنیه با قدمتهای مختلف در یک ناحیه؛ ۳. توجه به عنصر خیابان؛ ۴. نفوذ پذیر بودن (قابل دسترس بودن) بافت؛ و ۵. اختلاط اجتماعی و انعطاف پذیر بودن فضاها.

لینچ و مکانهای عمومی؛ «کوبین لینچ» با انتشار «تئوری شکل خوب شهر» در سال ۱۹۸۱ میلادی حصول کیفیت مناسب طراحی شهری و به تبع آن ارتقاء کیفیت زندگی شهری را در گرو پنج معیار و دو فوق معیار زیر اعلان می‌دارد: ۱. «سرزندگی»: به مفهوم امکان بقای زیست شناختی و جامعه شناختی انسان در محیط شهر؛ ۲. «معنی (حس)»: به معنی نقش انگیزی ذهنی و معنادار بودن مکان‌های شهری؛ ۳. «سازگاری»: به منظور انطباق فرم شهری با فعالیت‌های گوناگون و مدارهای رفتاری؛ ۴. «دسترسی»: به مفهوم سهولت نفوذ فیزیکی به بخش‌های مختلف بافت شهری؛ ۵. «کنترل و نظارت»: به مفهوم فراهم بودن امکان انتخاب و مداخله شهروندان در امور مرتبط با مدیریت و استفاده از عرصه همانی؛ ۶. «کارایی»: کارا بودن هریک از معیارهای فوق باتوجه به هزینه؛ و ۷. «عدالت»: پرداخته شدن هزینه معیارها از طریق سازمان یا طبقه اجتماعی که باید برای آن هزینه کنند.^{۱۷}

یان بنتلی و مکانهای عمومی؛ یکی از مشهورترین

نیروی ویژه شهری و مکانهای عمومی؛ «نیروی ویژه مسائل شهری»^{۱۵} با بر شمردن فضاهایی همچون خیابانها، میدین و پارکها به عنوان فضای عمومی به شبکه فضاهای عمومی اشاره می‌کند و چنین بیان می‌دارد که چنین شبکه‌ای دامنه انتخاب‌های مردم در زندگی روزمره شهری را گسترده می‌کند. از دید آنها بهترین شهرهای فشرده و منظم حول یک الگوی ارتباطی مناسب از خیابان‌ها و فضاهای عمومی طراحی می‌شوند. این گروه سپس جهت ایجاد یک عرصه عمومی با ارزش‌های مثبت نیاز به یک رویکرد و برنامه ریزی جامع در مورد فضاهای عمومی را مطرح کرده و دو توصیه اساسی می‌دهد: ۱. نهادهای مدیریت علمی نیاز به فراهم آوردن یک استراتژی جداگانه برای عرصه عمومی و فضاهای باز دامنه که با طراحی نگهداری، مدیریت و مسائل مالی سروکار دارد. و ۲. ۲- معرفی یک برنامه ملی جهت ایجاد مسیرهای سبز پیاده شهری اطراف یا درون شهرهای بزرگ و کوچک.

نظریه جین جیکوبز و مکانهای عمومی؛ «جین جیکوبز»^{۱۶} در سال ۱۹۶۱ در کتاب «زندگی و مرگ شهرهای بزرگ آمریکا»، ۵ معیار را برای محیطی با کیفیت مطلوب بیان می‌کند: ۱. ملحوظ داشتن فعالیت‌های مناسب پیش از توجه به نظم بصری

۱۷. برای اطلاعات بیشتر ر.ک. به: لینچ، کوبین (۱۳۸۷) تئوری شکل خوب شهر. ترجمه: سید حسین بحرینی. انتشارات دانشگاه تهران.

15. Urban Task Force
16. Jacobs

مکان	معیارهای سنجش
تصویر ذهنی	خاطره و نمادگرایی، خوانایی و نمایانی، تجربه‌های حسی، ارتباطات روانی، ادراک، شخصی، جهانی
فعالیت	گوناگونی، سرزندگی، زنده بودن خیابان، نظاره کردن مردم، کافه فرهنگی، سرگرمی‌های محلی - سنتی، ساعنهای فعالیت، فعالیتهای جاذب، معامله و اقتصاد
فرم	مقیاس، مرکزگرایی، نفوذپذیری، نشانه‌ها، فضاهای ساخته شده، نسبتها، فضاهای عمومی

۱۹۹۱ نیز بحث کیفیت را در موارد زیر مطرح کرده‌اند: «کیفیت پایداری زیست محیطی»؛ «کیفیت منظر شهر»؛ «کیفیت دیده‌ها»؛ «کیفیت فرم شهر»؛ «کیفیت فرم ساختمان»؛ و «کیفیت عرصه همگانی». تحلیلی دیگر از «کیفیات محیط کالبدی» در کتاب معروف «متیو کرمونا» تحت عنوان «مکان‌های عمومی - فضاهای شهری»^{۳۶} ارائه شده است. در این اثر کرمونا کیفیات تأثیرگذار بر محیط کالبدی را به ۷ دسته تقسیم کرده است که عبارتند از: دسترسی؛ سخت فضا و نرم فضا؛ فضای همگانی؛ ایمنی و امنیت؛ منظر شهری؛ اختلاط و تراکم؛ و همه شمول بودن.

OPDM و مکانهای عمومی؛ دفتر معاونت نخست وزیر
انگلیس (OPDM) در بررسی شخصیت و هویت فضای عمومی سه بعد را مطرح می‌کند: ۱. «بستر فعالیت»^{۲۷}: که شامل محیط فیزیکی، اجتماعی و اقتصادی می‌شود؛ ۲. «جعبه ابزار»^{۲۸}: که عناصر اصلی و کلیدی که فضای عمومی را تشکیل می‌دهند، شامل می‌شود؛ و ۳. «کیفیت‌ها»^{۲۹}: که برتری‌های خاص و ویژه فضا را در بردارد. این دفتر سپس باتکیه بر آنچه در سند «به کمک طراحی»^{۳۰} که توسط CABE^{۳۱} و DETR^{۳۲} در سال ۲۰۰۰ منتشر شده است، اشاره می‌کند که فضاهای عمومی می‌توانند با ۱۰ عامل زیر متمایز و

مجموعه کیفیتهای طراحی شهری مجموعه ارائه شده توسط «یان بنتلی و همکارانش» در کتاب «محیط‌های پاسخده»^{۱۸} است. این ۷ معیار که باید در ایجاد محیطهای پاسخده رعایت شوند عبارتند از: «نفوذپذیری»؛ «گوناگونی»؛ «خوانایی»؛ «انعطاف پذیری»؛ «تاسبات بصری»؛ «غناى حسی»؛ و «رنگ تعلق». در بسیاری متون این کیفیات در قالب اهداف طراحی شهری بیان شده است، بطور مثال در کتاب «به کمک طراحی»^{۱۹} که بیان کننده موفقیت طراحی در سیستم برنامه‌ریزی است، اهداف طراحی به نوعی بیان کننده کیفیت‌های مورد توجه در طراحی شهری محیط کالبدی است. این اهداف عبارتند از: هویت؛ تداوم و محصوریت؛ کیفیت عرصه همگانی؛ سهولت حرکت؛ خوانایی؛ تطابق؛ و تنوع.

PPS و مکانهای عمومی؛ در همین زمینه مطالعه‌ای که PPS^{۲۰} بر روی بیش از ۱۰۰۰ قطعه فضای عمومی شهری در کشورهای مختلف دنیا انجام داده است، حاکی از آن است که ۴ عامل اساسی سنجش «مطلوبیت کیفی وضعیت فضاهای عمومی شهری» از اهمیت بیشتری برخوردار بوده است: «دسترسی و به همپیوستگی»^{۲۱}؛ «آسایش و»^{۲۲} تصویر ذهنی؛ «استفاده‌ها و فعالیتهای»^{۲۳}؛ «اجتماعی بودن»^{۲۴}.

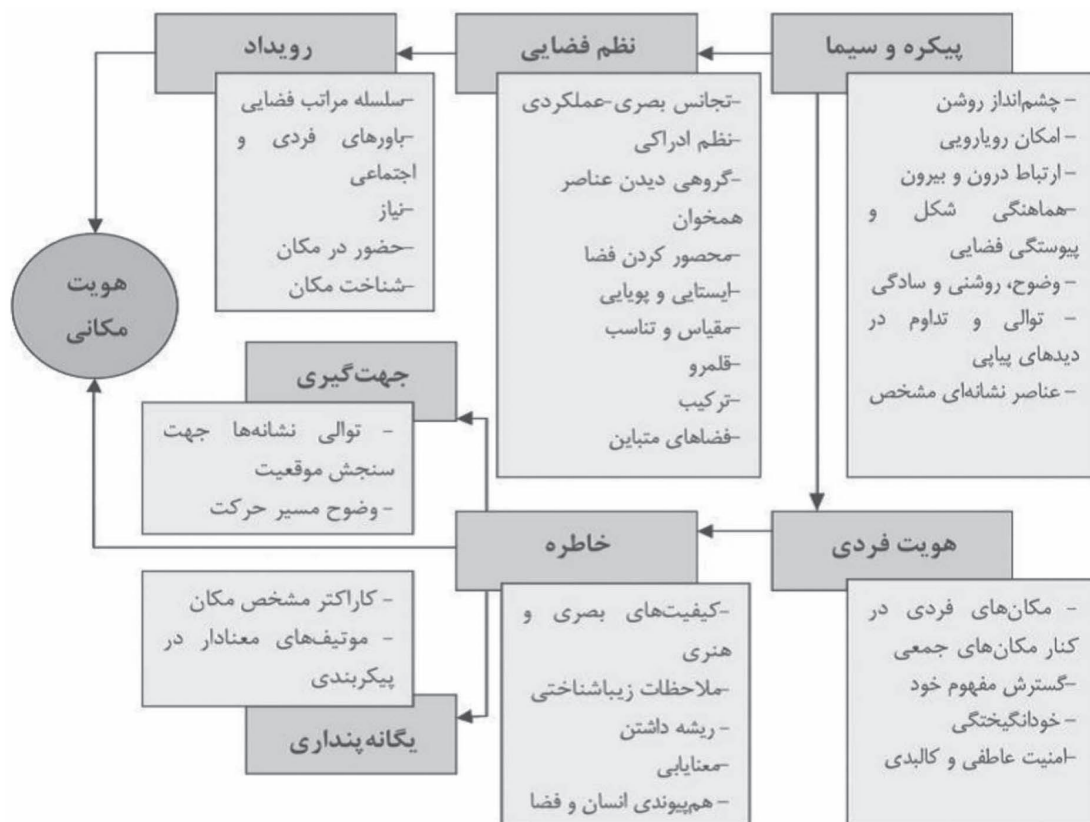
پانتر و کرمونا و مکانهای عمومی؛ «جان پانتر و متیو کرمونا» در کتاب «ابعاد طراحانه برنامه ریزی شهری»^{۲۵} در

- Punter, J and Carmona, M(1997)*The Design dimension of Planing/E & FN SPON*
۲۶. برای اطلاعات بیشتر ر.ک. به:
- Carmona, M (2003) *Public places, Urban spaces. Architectural press*
27. *The Context for Actions*
28. *The Kit of Parts*
29. *The Causalities*
30. *By Design*
31. *Commission for Architecture and the Built Environment*
32. *Department of the Environment, transport and the Regions*

۱۸. برای اطلاعات بیشتر ر.ک. به: بنتلی، یان (۱۳۸۲) محیط‌های پاسخده، ترجمه: بهزادفر، مصطفی، تهران، مرکز انتشارات دانشگاه علم و صنعت.

19. *DETR(2000) By Design, Urban desaign in Planning System: towards better practice. Commission for Architecture & Built Environment London*
20. *Project for Public Spaces (www.pps.org)*
21. *Access & Linking*
22. *Comfort & Image*
23. *Uses & Activities*
24. *Sociability*

۲۵. برای اطلاعات بیشتر ر.ک. به:

این فضا یک شخصیت خاص دارد؟؛ «ایمنی و امنیت»^{۴۱}؛ آیا این فضاها احساس امنیت را القا می‌کنند و فضاهای امنی هستند؟؛ «نیرومندی»^{۴۲}؛ تا چه حد در طول زمان انعطاف پذیر هستند؟ (ODPM:19:2004). با این حال در تحقیق مشاهده شد که گروه‌های مختلف تمایلی به برقراری ارتباط با یکدیگر ندارند، و جدایی بین آنها کاملاً مشهود و محسوس می‌باشد. افراد از ملیت، سن، جنسیت با قابلیت‌های مختلف در یک مکان عمومی حضور دارند که این تنوع به مردم امکان می‌دهد روابط خود با دیگران را بسنجند و با شخصیت‌های مختلف آشنا شوند. طبق مشاهدات افراد و گروه‌هایی که از سوی اکثریت جامعه و جبهه مناسبی ندارند مانند، ولگردان، معتادان، افراد مست و بی‌خانمان نوع روابطشان با بقیه چندان مشخص نبود، و اغلب مکانهای خاصی را در پارک به خود اختصاص داده بودند. این باعث شده بود بقیه مردم در سایر مکانها راحتتر و بیشتر حضور یابند، مخصوصاً در برخی ساعات مشخص از شبانه روز.

مشخص شوند: «نظافت و پاکیزگی»^{۳۳}؛ آیا این مکانها تمیز هستند و به تمیزی آنها رسیدگی می‌شود؟؛ «دسترسی»^{۳۴}؛ این فضاها تا چه اندازه در دسترسند و قابلیت تحرک در آنها وجود دارد؟؛ «جذابیت»^{۳۵}؛ تا چه اندازه جذابیت بصری دارند؟؛ «راحتی»^{۳۶}؛ آیا افراد در گذراندن اوقات فراغت در این مکان راحتند؟؛ «جامعیت»^{۳۷}؛ به چه میزان پذیرای طیف‌های مختلف اجتماعی هستند؟؛ «سرزندگی و پویایی»^{۳۸}؛ تا چه حد از فضا استفاده شده و امکان انجام فعالیت‌های شاد و زندگی بخش وجود دارد؛ «عملکرد»^{۳۹}؛ تا چه حد قابلیت به مرحله اجرا درآمدن فعالیت‌های مختلف در فضا وجود دارد؟؛ «تمایز و تشخیص»^{۴۰}؛ آیا

33. Cleanliness
34. Accessibility
35. Attractiveness
36. Comfort
37. Inclusively
38. Vitality and Viability
39. Functionality
40. Distinctiveness

41. Safety and Security
42. Robustness

تعاملات اجتماعی در مکان‌های عمومی شهری

رابطه میان دو نفر و یا بیشتر را که ممکن است منجر به واکنشی در میان آنها گردد و این نوع واکنش برای هر دو آشنا است، تعامل اجتماعی خوانده اند. یک موضوع فیزیکی، یک نگاه، یک مکالمه و ارتباط بین افراد، نیز می‌تواند در زمره تعاملات اجتماعی قلمداد شود (دانشپور و چرخچیان، ۱۳۹۶، ص ۲۲). سطح تعامل اجتماعی در افراد مختلف متفاوت است و سطح مطلوب نیز در فرهنگ‌های مختلف متمایز است. این سطح مطلوب را می‌توان در گفته‌های مردم و موضع‌گیری‌های هنجاری آنها نسبت به زندگی اجتماعی خوب یافت (لنگ، ۱۳۸۰). ازدحام و تراکم، هنجارها و روابط اجتماعی، باورها و اخلاق، طبقه‌بندی اجتماعی، خلوت و قرارگاه فیزیکی دسته‌ای از مولفه‌ها هستند که بر تعاملات اجتماعی اثر گذارند. راپاپورت معتقد است چهارجنبه فرهنگی محیط شهری با وجود آنکه دارای کنش متقابل با یکدیگرند، هر یک از قواعد منظمی پیروی می‌کنند که قابل شناسایی است. سازمان یک محیط شهری در واقع حاصلی است

از اجرای این قواعد که در نهایت منعکس کننده مفاهیم متفاوتی از کیفیت محیطی اند. برای سهولت مطالعه کیفیت محیطی می‌توان فضا را به اجزای ساختاری‌اش تجزیه کرده و آنها را در قالب چهار سازمان طبقه‌بندی و معرفی کرد: ۱. «سازمان محیط فضایی محیط»: به اعتقاد او روابط متقابل در محیط‌های فیزیکی، در وهله اول فضایی اند. زیرا اصولاً مردم و اشیاء از طریق جدایی توسط فضا با یکدیگر ارتباط دارند. ۲. «سازمان مفهومی محیط»: که با مفاهیمی که از طریق فرمها، جنسها و اجزای کالبدی محیط درک می‌شوند ارتباط دارد. در اینجا تاثیرات نشانه‌ها، رنگ‌ها، دورنماها، مصالح و غیره مورد توجه قرار می‌گیرند. ۳. «سازمان زمانی محیط»: به معنی شدت و ریتم فعالیت‌های انسانی و سازگاری یا عدم سازگاری آنها با یکدیگر است. به اعتقاد راپاپورت، مردم همان طور که از نظر فضایی از یکدیگر جدا هستند، از نظر زمانی هم می‌توانند مجزا باشند.

جدول ۱. عوامل و شاخص‌های مؤثر بر تعاملات اجتماعی در فضای عمومی؛ ماخذ: یافته‌های تحقیق.

۱. نفوذپذیری	۲. گوناگونی	۳. خوانایی	بتلی و همکاران (۱۳۸۲)
۴. انعطاف پذیری	۵. تناسبات بصری	۶. غنای حسی	
۷. رنگ تعلق			
۱. دسترسی	۲. سخت فضا و نرم فضا	۳. فضای همگانی	متیو کارمونا (۱۳۹۰)
۴. ایمنی و امنیت	۵. منظر شهری	۶. اختلاط و تراکم	
۷. همه شمول بودن			
۱. نفوذپذیری فیزیکی و بصری	۲. تسهیلات و خدمات	۳. محرک خارجی	ویلیام (پرتوی، ۱۳۹۴)
۴. حفاظت	۵. حس راحتی	۶. حضور مردم	
۱. سرزندگی	۲. هویت و کنترل	۳. دسترسی به فرصت‌ها، تخیل و شادی	آلن جیکوبز و دونالد اپیلارد (۱۹۸۷)
۴. اصالت و معنا	۵. زندگی اجتماعی و همگانی	۶. خود اتکایی شهری	
۷. محیطی برای همه			
۱. تامین قلمرو، امنیت، ساختار انسجام، تداوم، خوانایی و قابل پیش بینی بودن فضاها	۲. وجود تسهیلات مناسب در فضا، پاسخگویی، راحتی و آسایش محیطی	۳. میزان اطلاعات و هیجان محیطی، پیچیدگی و رمز آلودی، تضاد	لارس (۱۹۷۲)
۴. تعاملات اجتماعی			
۱. کاربری‌ها و فعالیت‌ها	۲. دسترسی و ارتباط	۳. اجتماعی بودن	p.p.s (رفعیان، ۱۳۹۱)
۴. تصویر ذهنی و آرامش			

۴. «سازمان ارتباطی محیط»: شامل ارتباط محیط و مردم و ارتباط مردم و مردم در محیط است. از نظر رایاپورت در محیط‌های شهری، این سازمان از دوره قابل درک است: پیوستگی با سیستم‌های جابه جایی و ابزارهای ارتباطی مثل تابلوها و هم چنین روابط انسانی رودرو (پروند، ۱۳۷۲، ص ۱۵۰).

مکانهای عمومی و شکاف نسلی

مردم اغلب با محیط عمومی اطراف محل زندگی خود در تعامل اند، مخصوصا افراد مسن که امکان رفتن به جاهای دورتر برایشان مشکلتر است، هر چه امکانات در هر محله‌ای بیشتر و بهتر باشد تجمع اکثریت در مکان خاصی از شهر هم کمتر می‌شود. جوانان به گردهمایی در اماکن عمومی نیاز دارند، چرا که باعث شکل گیری شخصیت اجتماعی آنان می‌شود. اما گروه‌های بزرگسالان و مدیران و نگهبانان مکانهای عمومی، حضور آنان را باعث بی‌نظمی و برزو جرم می‌دانند، به همین دلیل اغلب از حضورشان جلوگیری می‌کنند تا فضا امن تر شود. مشاهدات نشان داد مکانهایی که جوانان برای ملاقات و جمع شدن کنار هم انتخاب می‌کنند اغلب دور از مکانهایی است که بزرگترها و خانواده حضور دارند. بنابراین طراحی اماکن عمومی باید طوری باشد که همه افراد از هر قشری در امنیت بتوانند از آن استفاده کنند. همچنین طبق مشاهدات، سالمندان اغلب در ساعاتی به پارک یا دیگر مکانها می‌روند که جوانان و کودکان کمتری حضور دارند، حتی از رفتن به مکانهای بسیار خلوت هم اجتناب می‌کنند.

مدیریت اماکن عمومی

احساس امنیت از مهمترین عوامل در مدیریت اماکن عمومی است. اکثر مردم خود تابع قوانین هستند اما این در مورد همه صدق نمی‌کند و در مورد برخی گروه‌ها و افراد باید اعمال قانون شود. در مشاهدات نیز چنین مواردی دیده شد. مردم تمایل به حضور در مکانهایی دارند که امکانات و تفریحات متنوع و متفاوتی ارائه می‌شود و در عین حال امنیت هم وجود دارد و ممکن است افراد از هر قشر و گروهی در کنار هم از فضا لذت ببرند. این نکته گفتنی است که طبق مشاهدات و مصاحبات از افراد در جاهای مختلف مردم زیاد هم تمایلی به جاهای بانظم و قانونمند ندارند و بیشتر می‌خواهند احساس راحتی کنند. بر اساس

پژوهش‌های انجام شده، انسان‌ها به دلیل نیاز و علاقه به هم‌نوگان خود، از معاشرت با دیگران لذت می‌برند. صحبت کردن، خوردن یا نوشیدن در فضای عمومی، راه رفتن، تماشای ویتترین مغازه‌ها، بازی کردن، اجرا یا دیدن برنامه‌ها در خیابان با یک یا چند همراه، از جمله تعاملات اجتماعی محسوب می‌شوند (Mehta, 2007). تعامل اجتماعی و برقراری ارتباط می‌تواند یک موضوع فیزیکی، یک نگاه، یک مکالمه و ارتباط بین افراد باشد که خود مستلزم تعریف رویدادها و فعالیت‌های متناسب و در نتیجه نقش‌پذیری مردم در فضا و عضویت آن‌ها در گروه‌ها و شبکه‌های اجتماعی است (Car et al, 1992).

طراحی اماکن عمومی

دسترسی و امکانات از فاکتورهایی هستند که در استفاده ی مردم از فضاهای عمومی تاثیر می‌گذارند. مثلا کمبود سرویس بهداشتی در مرکز شهر، مردم و به خصوص سالمندان و کودکان را دچار مشکل می‌کرد. ماشینهای پارک شده در مرکز رفت و آمد مانع بزرگی برای جوانان و خانواده‌ها در خرید از فروشگاه‌ها و رفتن مهد کودک‌ها شده بود. بر اساس مشاهدات مبلمان شهری در نحوه ی استفاده از اماکن عمومی تاثیر به سزایی داشت، مثلا محل قرار گیری صندلی‌ها اینکه رو به منظره و فضای باز هستند یا برعکس موقعیت مناسبی ندارند و به سمت فضای بن بست هستند. حتی با توجه به نظرات مردم دسته و تکیه دار بودن صندلی‌ها، جمعی یا تک نفره بودنشان نیز بسیار مهم است و باید در طراحی‌ها به این موارد توجه شود. تابلوها کاربردهای مختلفی در اماکن عمومی دارند، مثلا اعلام قوانین، موارد ایمنی و سلامتی که اغلب هم مورد بی‌توجهی قرار می‌گیرند، و یا تابلوهای اطلاعاتی، که مسیرها و مکانها را نشان می‌دهند. افراد مختلف استفاده‌های متفاوتی از اماکن عمومی می‌کنند. حضور برخی در پارک ممکن است مانع از حضور برخی دیگر شود. دیده شده با اینکه گروه‌های جوانان و نوجوانان در کنار ولگردان و معتادان در قسمتی از پارک نشستند اما هرگز ارتباطی بینشان برقرار نشده است. به منظور آموزش مردم در مورد نقش مکانهای عمومی و اهمیت دموکراسی، دولت و مقامات محلی باید با آگاهی دادن به مردم از طرق مختلف اقدام کنند و محیطهای بیرونی را برای حضور و استفاده همه به محلی مناسب تبدیل کنند. شادابی و زیبایی شهرها بیشتر متاثر از چالش و جنب و جوش مردم است.

با بازسازی می‌توان مکانهای عمومی طبیعی را با توجه به نیازها ساخت. این مطالعه پیشنهاد می‌کند که بازسازی و احیای تاثیر گذار، نیاز به فهم عمیق و مشارکت کاربران همیشگی آن مکان خاص و به خصوص افراد محلی آنجا دارد.

مسائل سیاستگذاری و عمل

انگلستان (و ولز) موضوع سیاست گذاری و برنامه ریزی زندگی شهری می‌باشد، که از مقالات و راهنماهای عملی خوبی در این راه استفاده شده است (دتر، ۱۹۹۸، ۱۹۹۹، ۲۰۰۰، ۲۰۰۱؛ نیروی کار شهری، ۱۹۹۹). ظهور مفاهیمی مانند توسعه پایدار، باعث شد روند کلی به سمت ساخت محیط‌های شهری جذاب تر، هم برای ساکنان، و هم نسل‌های آینده پیش برود (دتر، ۲۰۰۰). برنامه عمل یکپارچه ای، شامل طراحی و برنامه ریزی بهتر، ساماندهی زمین‌های آلوده و متروکه، ترویج سرمایه گذاری‌های جدید، بهبود حفاظت از محیط زیست، فراهم آوردن فرصت‌های اوقات فراغت شهری مانند پارک‌ها، مناطق بازی و فضاهای عمومی و افزایش ایمنی و جذابیت خیابان‌ها. در هر مورد، هدف ارتقا محیط، برای تسهیل زندگی شهری است (استید و هپنبرور، ۲۰۰۴). مسئله اصلی تداوم این همکاری در آینده می‌باشد. چگونگی فضای باز در شهرها و شهرستانهای انگلستان هنوز هم موضوع مهمی است، که باعث کاهش کیفیت زندگی شهروندان شده است (حمل و نقل، دولت محلی و کمیته مناطق، ۲۰۰۲). این نظر از سوی هدایت برنامه ریزی ملی در فضای عمومی در سال ۲۰۰۲، قبل از تصمیم دولت به اختصاص ۸۹ یلیون پوند از محل برنامه ریزی جوامع پایدار، برای رسیدگی با وضعیت پارک‌ها و فضاهای عمومی مطرح شد. این کار منافع اجتماعی و اقتصادی را ارمغان می‌آورد، که اداره آمادگی و مدیریت بلایا، (۲۰۰۲) فاکتورهای لازم برای محل زندگی را، پاکیزگی، امنیت، سرسبزی مطرح کرد و سازمان محیط زیست، غذا، و امور روستایی، (۲۰۰۲) هم قدرت، حقوق، و مسئولیت را در اولویت قرار داد.

جامعه پاکیزه، امن، و سرسبز در دستور کار مقامات محلی قرار گرفت تا مکانهای عمومی با کیفیتی که در مردم حس تعلق ایجاد می‌کند، ساخته شوند. توجه معطوف به نقش پارک‌ها و فضای سبز شهری برای ارتقای کیفیت زندگی مردم و چگونگی پیشرفت زندگی شهرها و مراکز

شهرستان با تکیه بر اقتصاد عصر و شب مراکز خرید می‌باشد (www.cleanersaferegreener.gov). در کنار فضای سبز، خیابانها، مراکز خرید و منازل مسکونی نیز مورد توجه می‌باشند. این موارد باعث شد کمیسیون معماری و ساخت محیط زیست انگلستان منابع خود را به جای فضای سبز در گسترش و طراحی مکانهای عمومی متمرکز کرده است.

در حالی که تحقیقات گسترده‌ای در زمینه ارتباط بین رفتار ضد اجتماعی و فضاهای عمومی صورت گرفته است (نیومن، ۱۹۷۲؛ کلمن، ۱۹۹۰) اما کمتر، توجهی به ماهیت اجتماعی این فضاها شده است. رفتار ضد اجتماعی، به شدت در مناطق محروم شهری به چشم می‌خورد (دتر، ۱۹۹۸؛ کمیسیون حساسرسی، ۲۰۰۶). برخی از فضاهای عمومی، به ویژه در مراکز شهر، با مشکلاتی مانند مصرف الکل و مواد، بی‌خانمان‌ها و دیگر افراد نامطلوب مواجه هستند. نظر به توصیه‌های نیومن (۱۹۷۲) و کولمن (۱۹۹۰)، تلاشهایی مانند، از بین بردن صندلی‌ها، جلوگیری از خوردن و مقررات برای جلوگیری از ولگردی در جهت تنگ تر کردن عرصه برای این قشر اقلیت نه تنها این معضل را رفع نمی‌کند بلکه جذابیت محیط را برای حضور و استفاده اکثریت مردم از بین می‌برد. در عوض، برنامه واحد محرومیت اجتماعی در مورد سلامت روان و نوجوانان مشکلدار، از جمله راهکارهایی به کار گرفته شده است. برای امکان حضور اجتماعی قشرهای نامطلوب در جامعه می‌باشد البته پیشتر نیز برنامه حذف قشر سالمند به کار گرفته شده است (اداره آمادگی و مدیریت بلایا، ۲۰۰۵). این طرح نشان می‌دهد که نیاز به یک رویکرد اساسی تر در به نظر گرفتن دید عمومی و گنجاندن گروههای به حاشیه رانده شده و تنظیم رفتار در فضاهای رقابتی وجود دارد. فرآیند این مطالعه با مشاهده چگونگی اعمال مردم، به فهم چگونگی تعاملات اجتماعی و ارتباط بین گروه‌های مختلف در محیط شهری می‌پردازد. عرصه عمومی متنوع است در حالی که مسائلی مانند نظم یا بی‌نظمی عمومی و جنایت منجر به مقررات بیشتر و اقدام پلیس علیه اعضای خاص از جامعه می‌شود که توجه کافی را به سایر علل بی‌نظمی عمومی از بین می‌برد. بازی، استفاده از وسایل نقلیه غیر موتوری، موسیقی، اجتماع گروه‌های خاص یا افراد و بسیاری دیگر از استفاده‌های مشروع از فضای عمومی توسط یک مجموعه‌ای از افراد ممکن است رفتار دیگران را تحت تاثیر قرار دهد. درک تعاملات اجتماعی

بین مردم در فضاهای عمومی شهری ممکن است بر اساس سیاستهای حاکم باشد، این زمانی درست است که تمامی استراتژی‌ها بر اساس پژوهش، درک نیازهای جامعه، و میزان سود حاصله باشد

این مطالعه با بررسی چگونگی استفاده افراد مختلف از فضاهای عمومی محله‌ی خود در یک منطقه شهری، سیاست‌گذاری و برنامه‌های عملی مورد بحث در این نوشتار می‌پردازد. پژوهش حاضر با هدف درک، مدیریت و استفاده مردم از انواع فضاهای عمومی می‌پردازد. این مطالعه در مکانهای مختلفی، از جمله مناطق مسکونی، فضای سبز و مرکز شهر، خیابان‌های بالای شهر و مراکز خرید پوشش داده شده است. این یافته‌ها در مورد شهروندان آیلسبری و درباره نیازهای شهر خودشان می‌باشد، اما آنها نیز برای مناطق دیگر نیز کاربرد دارد. به عنوان مثال، اخیراً دو دیدگاه برجسته در مورد فضای عمومی در اروپا و شمال آمریکا نوشته شده است. یکی به کاهش آشکار فضای عمومی، مرتبط با فرآیندهای مانند خصوصی سازی، مقررات و نظارت اشاره دارد. دیگری دیدگاه نسبتاً بهتری را معرفی میکند، اینکه فضاهای عمومی گروه‌های مختلف را برای نمایش هویت خود در عرصه عمومی گرد هم می‌آورد. بنابراین جو مکانهای عمومی هم تفاوتها را کم رنگتر کرده و هم به تفاوتها ارزش بخشیده است. این بحث تعدادی سوال را در مورد نمونه موردی که اینجا بحث شده مطرح می‌کند. آیا مکانهای عمومی در آیلسبری در حال کم رنگ شدن هستند؟ آیا مراکز خرید خصوصی سازی شده‌ی بالای شهر جایگزین مکانهای عمومی مرکز شهر شده اند؟ آیا میدان‌های شهر به عنوان مرکز زندگی اجتماعی استفاده می‌شوند؟ آیا گروه‌های خاص از فضاهای عمومی شهر حذف شده اند و یا محیطی امن و بدون تهدید برایشان تعبیه شده است؟ آیا گروه‌های اجتماعی خاص مختص فضاهای مختلف شهر در زمان‌های مختلف روز یا شب هستند؟ و به نوبه خود، چگونه ممکن است این فرآیندها در فضاهای عمومی حمایت و ایجاد شوند؟ ریتم زندگی عمومی در شهر چیست؟ چه کسانی در این ریتم شرکت میکنند؟ این اشخاص را چه زمانی می‌توان مشاهده کرد؟ از این افراد چه کسانی در زندگی عمومی شهری از نظر پنهان می‌مانند؟

تحقیق بدون شرکت کننده

تحقیق غیر مشارکتی، نیمه ساختار یافته برای ضبط داده‌های اولیه در مورد ویژگی، محل و فعالیت‌های گروه‌ها و افراد در مکانها می‌باشد. فضاهای عمومی انتخاب شده برای تحقیق

بیش از حد بزرگ و پیچیده هستند. برای هر میکروسایت یک برگه تحقیق تبیین شده است که شامل یک نمودار کلی از ویژگی‌های کلیدی از مکان، و یک ماتریس که ناظران می‌تواند ویژگی‌های جمعیت شناختی را با استفاده از تعاملات بین افراد تشخیص دهند. مشاهدات از اکتبر ۲۰۰۴ تا سپتامبر ۲۰۰۵ اتفاق افتاد، در تمام روزهای هفته و در تمام شرایط آب و هوایی (به ضمیمه مراجعه شود). علاوه بر نویسندگان، ۶۶ فرد ۱۶ تا ۷۳ ساله این مشاهده و تحقیق را انجام دادند. ناظران (محققان همکار) به دلایل ایمنی معمولاً به صورت جفت کار می‌کردند و حقوقشان ساعتی محاسبه می‌شد. کسانی که تحقیق را آموزش انجام دادند حمایت اولیه و مداوم دریافت کردند. بسیاری از مشاهدات از ۸ صبح تا ۹ شب انجام شد، اگر برخی در مرکز شهر تا ۱ نصف شب هم طول کشید. استراتژی‌های به کار رفته برای این بود که مشاهده کمی به واقعیت نزدیک تر باشد. و لازمه این کار احساس امنیت تحقیق شوندگان بود که به واقعیت آنچه در زندگی شهری آنها اتفاق می‌افتد بپردازند. اگر چه به علت طول کشیدن مطالعه، بسیاری از ناظران به ناچار از اطراف شهر انتخاب شدند. این ادعا در مورد تحقیق وجود ندارد که بسیار کامل و نتایج کاملاً طبیعی می‌باشند.

مطالعات میدانی و یافته ها

سوالات از افرادی که انتظار می‌رفت اطلاعات خوبی در مورد تعاملات اجتماعی دارند، و در آیلسبری مورد مصاحبه قرار گرفتند، پرسیده شد: مقامات دولتی محلی (مرکز شهر، مراکز محلی، و روابط نژادی): ۸ نفر؛ نمایندگان محلی و نمایندگان منتخب: ۲ نفر؛ سازمانهای محلی غیردولتی و نمایندگان انجمن: ۲ نفر؛ مدیران مرکز خرید: ۲ نفر؛ پرسنل امنیتی: ۲ نفر؛ صاحبان کسب و کار و مدیران: ۸ نفر؛ افراد مست خیابانی و افراد بی‌خانمان: ۴ نفر. نظرات آنها محرمانه و شخصی بود، و در این گزارش بدون اسم ثبت شدند. بررسی‌های خیابانی در برخی از مکانهای‌های تعیین شده انجام شد که از مردم نظراتشان را در مورد استفاده از مکانهای خاص جویا شدند. در مجموع ۱۷۹ نفر با استفاده از ابزار نظرسنجی نیمه ساختار یافته مصاحبه شد. پاسخ دهندگان از طیف وسیعی از مردم با سن، جنسیت و قومیت مختلف انتخاب شدند. برخی از پاسخ دهندگان فرصت صحبت در مورد مکان‌های با جزئیات بیشتر را داشتند که برخی از آنها در این گزارش گنجانده شده اند. ابزار تحقیق در طول ماه فوریه سال

مختلف در طول یک سال به دست آمد با اطلاعات حاصله از پرسشنامه‌ها، مصاحبه‌ها، بازخورد ناظران، با هم ترکیب شده و پکیج کامل اطلاعاتی را در اختیار ما قرار داد. اگر چه ادعا نمی‌شود این داده‌ها تمام حقیقت را در مورد فضاهای عمومی در شهر بیان می‌کند، اما چند روایت مهم که در طول سال جمع‌آوری شده در این پژوهش آورده شده است.

تصویر ۱. وال پارک: دانش‌آموزان در حال استراحت بعد از ناهار

تصویر ۲. مکان آیلسبری در انگلستان؛ ماخذ: گوگل ارث.

شهرستان باکینگهامشیر به چهار ناحیه تقسیم می‌شود که آیلسبری واله هم جز آنها و مهمترین ناحیه می‌باشد. طبق سرشماری سال ۲۰۰۱ جمعیت آیلسبری واله در کل انگلستان به طور متوسط جوانتر می‌باشد، بدین صورت که در آیلسبری کودکان و نوجوانان زیر ۱۹ سال ۲۶٫۵٪ از جمعیت را تشکیل می‌دهند (انگلیس ۲۵٪)؛ در حالیکه افراد بالای ۶۵ سال فقط ۱۳٪ (در مقایسه با کل انگلیس که ۱۶٪ می‌باشد). ۹۴ درصد جمعیت را سفید پوستان، و بقیه هم از نژاد آسیایی هستند. بین سالهای ۱۹۸۹ تا ۲۰۰۲ جمعیت آیلسبری به ۲۴٪ افزایش یافت که این دو برابر میزان افزایش جمعیت ناحیه جنوب شرقی است که ۱۱٪ بود. در دهه‌های اخیر، امکانات رفت و آمد به لندن در این شهر بسیار بهبود یافته است، از جمله راه آهن، محورهای مواصلاتی خوب، خانه‌های ارزان، مدارس خوب، حومه شهر زیبا و دلفریب، مانند تپه‌های چیلترن. رشد جمعیت نیاز به وجود زیرساختهای لازم را ایجاد کرده است. برآورد جمعیت برای آیلسبری تا سال ۲۰۰۱، ۶۹۰۰۰ نفر بود، اما با راهکارهای حومه شهری انتظار افزایش تا بیش از ۱۵۰۰۰ سکنه تا سال ۲۰۲۱ می‌رود. ثبات اقتصادی شهر به شکل

۲۰۰۵ در میدان بازار تنظیم شد. و مصاحبه در ماه می در مرکز شهر و فایرفورد لیز و در اوت در والتون کورت، فایرفورد لیز، وال پارک و خیابان‌های انجام شد. بازخورد از پژوهشگران همکار؛ به عنوان بخشی از فرایند جمع‌آوری داده‌ها و تجزیه و تحلیل، محققان دو روش به کار بردند: ۱. در دو نقطه در طول دوره مشاهده (فوریه و ژوئن) همه محققان به جلسات گروه برای بحث در مورد مشاهدات خود، و تفسیر خود از آنچه دیده بودند و تجربیاتشان دعوت شدند؛ ۲. پس از اتمام مشاهدات، با تک تک محققان تماس گرفته شد، ابتدا از طریق تلفن، تجربه خود، و دلایلی که باعث شد درگیر این پروژه شوند و مهارت‌های که به دست آوردند را بیان کردند.

مفهوم‌دار کردن اطلاعات؛ با وجود ماهیت ساختاری تحقیق، مهم است که بدانیم که بسیاری از داده‌های جمع‌آوری شده ذهنی و وابسته به درک و دیدگاه ناظران فردی بوده است. نقل قول‌های زیر از مصاحبه با ناظران گردآوری شده است: «من چیزی دیدم که در حین تفاوت بسیار برایم آشنا بود. من هر روز از این مکانها عبور می‌کنم ولی وقتی می‌خواهی از اونا استفاده می‌کنی همه چیز برات تازگی داره.» یا «این پروژه برای من بسیار جالب بود چون بسیار حسی و ذهنی است، و کاملا بر خلاف شغل منه.» برخی از جنبه‌های تحقیق بیشتر ذهنی و یا مشکل به نظر می‌رسد. به عنوان مثال، بسیاری از ناظران نگران این بودند که نتوانند سن، قومیت یا طبقه اجتماعی را درست ثبت کنند. به عنوان مثال، سالمندان توسط افرادی که سرعت تحرک بیشتری داشتند تحقیق شدند. داده‌ها حقیقت عینی نیستند بلکه نظرات شخصی افراد از واقعیتی است که مشاهده کرده اند: «با یک زن مسن و دختر آسیایی کار می‌کردم و دیدگاه اون در مورد زندگی و اینکه دینش چطور زندگیشو تحت تاثیر قرار داده بود برام واقعا جالب بود. و این به من کمک کرد تا بیشتر در مورد واقعیت زندگیه دختره بدونم. خوبه که مردم شناسی رو تجربه کنی.»

هدف این پژوهش ارزیابی صحت ویژگی‌های اجتماعی و جمعیتی خاص که ناظران آنها را شناسایی کردند نیست. بلکه، تفسیر ناظران از روش‌هایی است که گروه‌های تعیین شده در آن فعالیت و تعامل می‌کنند. در نتیجه، زبان و برجستگی که برای هر گروه در نظر گرفتند در انتهای این مقاله از آنها استفاده خواهد شد. با این حال، به دلیل ذهنی بودن تحقیق نباید چنین تصور کرد که نمی‌توان الگوی خاص از اطلاعات به دست آورد. نمودارها و خاطراتی که از افراد در یک محل در زمانهای

جدول ۲. انواع اماکن عمومی در آیلسبری

وال پارک	والتون کورت	میدان بازار	کینگزبری	های استریت	هال لیز	میدان فریز	فایرفورد لیز	مسیر کانال	
					*	*			داخل
								*	بیرون - توسعه نیافته
	*	*	*	*			*		بیرون - توسعه یافته
*	*							*	فضای سبز
		*	*	*	*	*			فضای تجاری و شهری
	*						*		مناطق مسکونی
*	*							*	فضای بازسازی شده
*	*	*	*	*			*	*	اماکن عمومی
					*	*			فضای نیمه عمومی
	*						*		مرکز مجاور
*		*	*	*	*	*		*	مرکز شهر

فزاینده‌ای به بخشهای خدماتی و دانش محور بستگی دارد. **خیابان سنتی خرید(های استریت)؛** قسمتی از خیابان‌های استریت مختص عابران پیاده می‌باشد، که از میدان خرید به ایکسچنج استریت می‌رسد، که از طریق یک زیر گذر به وال پارک که دارای غرفه فست فود، ون بستنی فروشی و فروشگاه بیگ ایشو می‌باشد، دسترسی دارد. در میدان بازار علاوه بر نیمکتها، صندلی‌های دائمی در مسیرهای خرید وجود دارد. کافی شاپ در ساعات باز علاوه بر داخل، میز و صندلی‌هایی را در خارج نیز قرار می‌دهد. امتدادهای استریت به دو فروشگاه زنجیره‌ای بزرگ می‌رسد، گرچه بسیاری از فروشگاه‌های دیگر به مراکز خرید دیگر نقل مکان کرده اند. مشاهدات ما در سمت بالایی‌های استریت جایی که به میدان بازار، اطراف نیمکت‌های اسمیت، و تا پایان مسیر عابر پیاده که نیمکت‌های مک دونالد دارد، انجام شد.

پارک شهری (وال پارک)؛ وال پارک نزدیک مرکز شهر واقع شده است. از سمت‌های استریت از خیابان شلوغ ایکسچنج جدا شده است و به زیر گذر عابر پیاده وصل می‌شود. مردم از سمت دیگر با ماشین وارد مرکز تفریحی می‌شوند. در زمان تحقیق ما هنوز بافت عصر ویکتوریایی

قرن ۲۰ را داشت، گرچه اقدامات برای احیای آن منطقه با حمایت صندوق فضای سبز و سایر منابع برنامه ریزی شده بود. در کل وال پارک فضای چندان جذابی نه برای ساکنان و نه بازدید کنندگان داشت. تحولات تدریجی شامل امکانات ورزشی، ترمیم باغ‌های قدیمی و ایجاد مناطق خاص برای کودکان و نوجوانان جلوه وال پارک را تغییر داد. شورای منطقه آیلسبری وال از دیدگاه‌های مردم برای اولویت بخشی به ایجاد امکانات استفاده کرد.

فصل، شرایط آب و هوایی و نور خورشید از عواملی هستند که بر استفاده مردم از پارک تاثیر می‌گذارد. در زمستان پارک اکثراً خلوت است اما علاوه بر افراد مست، گاهی مردم و بچه مدرسه‌ای‌ها برای تفریح می‌آیند. در تابستان مردم در هر شرایط آب و هوایی به پارک می‌آمدند، اما با تاریک شدن هوا بعد از تعطیلات آخر هفته اکثراً خلوت و بدون عبور و مرور بود. نقشه آمارگیری شهر نشان می‌دهد که اکثر افراد در پارک سفید پوست بودند، و تعداد انگشت شماری جوان آسیایی به چشم می‌خورد. زنان در طول روز در پارک قدم می‌زنند و در تابستان اکثراً تنهایی در جاهای مختلف پارک دیده می‌شوند، و در هوای خوب بیش از مردان همراه با بچه هستند. اما در کل مردان

اکثرا به صورت گروهی در پارک بودند. افراد سالمند اکثرا در زمستان و عصرها در پارک به چشم نمی خوردند و فقط در تابستان به ندرت رفت و آمد دارند. بزرگسالان اغلب با جوانترها کنار مراکز تفریح و زمینهای بازی بودند، به ندرت به طرف باغچه‌ها، زمین تنیس، زمینهای سبز بولینگ می‌رفتند. زمینهای بولینگ را تقریباً هیچ کس استفاده نمی کرد.

مناطق مسکونی و مراکز مجاور

زندگی عمومی شهری فقط منحصر به مراکز شهر نیستند، بلکه در مناطق عمومی محلی و خیابان‌ها را هم شامل می‌شود. مکان‌هایی عمومی که معمولاً در دور از مراکز شهر و نسبتاً کوچک هستند اغلب امکاناتی مانند: محوطه‌های تفریح و نشستن، کافی شاپ و اداره پست، را برای خانه‌هایی که آن حوالی فراهم می‌کنند. ارتباط بین مناطق مسکونی یک منطقه نیز از همین طریق برقرار می‌شود. جوانان همان منطقه هم اغلب همان جا جمع می‌شوند. ۲ مرکز که در همسایگی هم قرار دارند، این دو منطقه همسایه که مورد مطالعه قرار گرفتند در فاصله چند مایلی از هم قرار دارند که از هر دو به آیلسبری با اتوموبیل یا اتوبوس مسیر کوتاهی است. جوانان به تابلوهای بازی و اسکیت برد ممنوع اصلاً اعتنایی نمی‌کنند، اما به نظر هم نمی‌رسد کسی از این کارها اذیت شود. گاهی اوقات، بازی‌های خشن و پرسر و صدا مردم را مجبور می‌کند تا مسیر خود را عوض کنند. جوانان برای بازی فقط به اینجا می‌آیند چون جای دیگری برای این کارها وجود ندارد. معمولاً عصرها این گروه‌های بازی که متشکل از دختران و پسران جوان هست تعدادشان بسیار زیاد و گاهی تا ۲۰ نفر می‌رسد، و بزرگسالان می‌ترسند به این سمت منطقه خرید بیایند. جو کاملاً در دست گروه‌های جوان و نوجوان است، با ملحق شدن دسته‌های دیگر، از نظر محو می‌شوند و صدا بسیار بالا می‌رود و محوطه برای مشاهده و تحقیق نسبت به سایر نقاط مرکز چندان مناسب نیست و ازدحام جمعیت بسیار زیاد شده است (والتون کورت، ساعت ۱۹:۳۰ تا ۱۸، ۱۸ ژانویه). ناظران این منطقه را به شهر ارواح یا مثل فیلم‌های ترسناک تلقی می‌کردند. در مورد سیاه پوستان و افرادی از سایر نژادها صحبت کردند که به رستوران‌ها می‌رفتند انگار فقط آنها اینکاره بودند. در عوض کسانی که اینجا زندگی می‌کنند چه صاحب‌شونده‌ها چه صاحب‌کننده‌ها، با اینکه در مورد روند کند پیشرفت منطقه شاکی اند اما اینجا را محل خوبی برای زندگی می‌دانند،

چون کاملاً به سبک بریتانیایی است، با سبکهای مختلف خانه‌های قدیمی، خانه‌های خانوادگی بدون باغ و باغچه در مقابل درب. برای زوجهای جوان ایمنی، امنیت، امکانات آموزشی خوب، قیمت مناسب مسکن، از عواملی هستند که در خرید خانه مد نظرند.

تعاملات اجتماعی

فضای عمومی توسعه یافته اکثراً مخصوص بزرگسالان تلقی می‌شود (ولنتاین، ۱۹۹۶). چون اغلب نگرش بزرگسالان در استفاده از اینگونه فضاها بر خواست و نگرش کودکان و قشر جوان اولویت دارد و غالب می‌شود.

۱. نوجوانان و جوانان؛ نوجوانان (سنین بین ۱۱ تا

۱۵ سال) و جوانان (رده سنی ۱۶ تا ۱۹) بیش از بزرگسالان و در قالب گروه‌های بزرگتر و در تمامی مکانها و در هر ساعتی از شبانه روز، به خصوص بعد از مدرسه و در تعطیلات در مکانهای عمومی زمان سپری می‌کنند. مصاحبه شوندگان تحقیق اغلب این گروه‌ها را تهدیدی برای سایرین و منشا رفتارهای بد و جرایم کوچک می‌دانستند. ساعات ازدحام این رده‌های سنی زمان اسکیت برد، و تجمع گروه‌های موسیقی بود. جوانان در مصاحبه‌ها گفتند به این دلیل اطراف نوازندگان تجمع می‌کنند که در فایرفورد لیز امکانات دیگری وجود ندارد. به همین خاطر جو اینجا با گروه نوازندگان وال پارک کاملاً تفاوت دارد، آنجا امکانات دیگری هم هست که بشود استفاده کرد و در آخر سری هم به گروه موسیقی زد.

۲. بزرگسالان؛ آنچه در مصاحبه با بزرگسالان توجه ما را جلب کرد این بود که آنها اغلب خود را از مکانهای عمومی کنار گذاشته شده می‌دانستند و اینکه جایی در چنین فضاهایی ندارند، و البته این در مورد همه بزرگسالان صادق نبود بعضی هایشان عضو فعال در مکانهای عمومی هستند و زمان زیادی را خارج از خانه صرف می‌کنند. بیشتر از این جهت ناراضی بودند که نمی‌توانند از تمامی امکانات پارک استفاده کنند. و اینکه در گردش‌ها اکثراً تنها هستند و نمی‌توانند گروه‌هایی را برای قدم زدن و خرید در حومه شهر و مراکز خرید تشکیل دهند. اکثراً خانمهای مسن در آخر هفته‌ها زمانیکه خانواده‌ها برای خرید جمع می‌شوند، همراه با دیگر گروه‌های سنی هستند.

میدان فریری مکانهایی را به افراد مسن اختصاص داده است تا بتوانند از نور خورشید استفاده کنند و از مرکز میدان بعد از خرید با احساس امنیت، لذت ببرند. افراد مسن در والتون کورت هم خارج از خانه دیده شدند اما نه به اندازه فایرفورد لیز، و در وال پارک هم بسیار کم بودند. مشاهدات نشان داد که سالمندان نسبت به حضور سایرین بسیار حساس اند. و تمایلی به حضور در مکانهایی که کودکان و نوجوانان هستند، ندارند، حتی از مکانهای خیلی خلوت و تاریک هم خوششان نمی آید، و در مکانهایی که پلیس و پرسنل امنیتی وجود دارد و یا امکاناتی مثل توالت، صندلی، نور کافی در دسترس هست، احساس امنیت و راحتی می کنند (مراجعه شود به پیس و همکاران، ۲۰۰۶). این مطالعه به بررسی مکانهای عمومی که در آیلسبری مناسب هستند می پردازد. مکانهای دیگری هم مشاهده شدند. به طور مثال، افراد مست و معتاد خیابانی، و برخی از جوانان در جاهای مشهور و مرکز شهر قدیمی دیده شدند. مردم همه در طول روز و موقع ناهار از این مکان استفاده می کنند. همچنین مکان خاصی برای مهمانی های بزرگ که اغلب جمعه ها و در تابستان برگزار می شد داشتند، که اکثرا هم سفید پوست بودند.

۳. **ترکیب گروه های اجتماعی؛ هم افراد مسن و هم جوان معمولا با هم سن و سالان خود تعامل داشتند. در موقعیتهای بسیار کمی تعامل واقعی بین سالمندان و جوانان دیده شد. و زمانی هم که هر دو این رده های سنی با هم در مکانی هستند سعی می کنند به هم توجهی نداشته باشند و تعاملی پیش نیاید و کنار هم نشینند. درحالیکه اغلب جوانان گروه های بزرگی از هم سن و سالانشان را تشکیل می دهند مسن ترها اکثرا تنهایی یا دو سه نفری بیرون می روند. افراد مسن در حضور پلیس و پرسنل امنیتی در پارک ها همراه با جوانان اغلب پسر دیده شده اند در صورتیکه سایر بزرگسالان در حضور گروه های جوانان که اکثرا مشروبات الکلی و مواد مخدر مصرف می کنند احساس نگرانی می کنند و حضور پیدا نمی کنند.**

نتیجه گیری و جمع بندی

عمومیت و دسترس بودن مکان عمومی به عوامل مختلف بستگی دارد از جمله اینکه شما چطور می خواهید از آن لذت ببرید، چه سن و جنسیتی دارید، و چه زمانی از روز را به فضای باز می خواهید اختصاص دهید. زمان استفاده بسیار مهم است زیرا بر امکانات و افراد که احتمال حضورشان هست تاثیر می گذارد. برخی از مردم فکر می کنند از مکانهای عمومی رانده شده اند و جایگاهی در این مکانها ندارند. که اغلب به فایرفورد لیز و والتون کورت روی می آورند. در بیانیه انجمن مهندسان ساختمان اینگونه بیان شد که فضاهای بازمانند چسب می مانند که جامعه را به هم وصل می کند. علاوه بر کابری هدفمند فضاهای باز مثلا خرید، تفریح خانوادگی و غیره باعث روبرو شدن و تعامل افراد در بیرون از خانه و اعلام حضور آنان در جامعه می باشد. این مطالعه به بهره مندی قشرهای مختلف جامعه از فضای عمومی می پردازد به خصوص جوانان که معمولا از اینگونه فضاها رانده می شوند، و اینکه آیا این ترکیب قشرهای مختلف در بیرون مردم را به حضور تشویق می کند و یا برعکس. هرچه تعداد افراد در گروه های جوانان بیشتر باشد آنها احساس قدرت بیشتری می کنند و برای مهار یا متفرق کردنشان اغلب به حضور پلیس نیاز است. مشاهدات نشان داد ایجاد امنیت هدفمند و با برنامه ریزی باید طوری باشد که امنیت را در شب نیز تامین کند. و این کار در جاهای مختلف آیلسبری از جمله والتون کورت مورد توجه بود. ماموران تحقیق سعی کردند فعالیت مادران جوان، میان سالان و افراد مسن را زیر نظر داشته باشند. در وال پارک نیز این کارها انجام شد و نیاز به حضور فیزیکی نیروهای پلیس و امنیتی برای جلوگیری از برخی فعالیتهای گروه های خاصی که مزاحم سایرین هستند، مثلا افراد مست و ولگرد ضروری جلوه کرد. در تابستان سال ۲۰۰۴ در وال پارک برخی قوانین بازدارنده اعمال شد به طور مثال، غیر قانونی بودن اسکیت بورد، دوچرخه سواری، بازی های توبی در محوطه پارک، همچنین برای امنیت هر چه بیشتر کاربران پارک آوردن مشروبات الکلی به پارک ممنوع شد. شماره تلفنی هم برای شکایت در مورد کسانی که توهین می کنند در نظر گرفتند. با همه ی این تدابیر باز هم اسکیت بازان، بیکاران و ولگردان از بقیه بیشتر از پارک استفاده می کردند. قوانینی که برای ممانعت حضور افراد مست در نظر گرفتند فقط این افراد را محدود می کند اما ممانعت از اسکیت بازان و دوچرخه سواران مانعی برای اکثریت قشر جوان است. در اوت ۲۰۰۵ هم در مورد افراد

نامناسی که در محوطه پارک باعث ناراحتی اکثریت قشر جامعه می‌شود از مردم نظر سنجی شد و افراد ولگرد و مست در صدر قرار گرفتند. در حقیقت فعالیت اصلی مردم در پارک‌ها از نظر ناظران تحقیق، نشستن، تماشای صحبت کردن، بود، و رفتار دور از شان و نامناسب به ندرت گزارش شد. البته نباید مزاحمت برخی افراد و گروه‌ها را هم انکار کرد، به این موارد هم باید رسیدگی شود. شهرها نیاز به جاهایی دارند که افراد فارغ از سن، فرهنگ و ظاهرشان احساس آزادی و امنیت کنند. در حالیکه در این تحقیق شهر خاصی در نظر گرفته شد و مکانها و مشکلاتش مورد مشاهده و تحقیق قرار گرفت اما اکثر یافته‌ها شبیه به سایر شهرها در کل کشور انگلستان می‌باشد و کاربرد سیاست گذاری‌ها تنها منحصر به آیلسبری نمی‌شود. مطالعه نشان داد تعاملات اجتماعی در خارج خانه کمتر است. مردم در مکانهای تاریک و ناآشنا احساس ترس می‌کنند و تمایلی به حضور در این مکانها ندارند. مردم از مکانهایی لذت می‌برند که احساس شادابی و سرزندگی به آنها دست میدهد.

منابع و ماخذ

۱. بنتلی، ای. ین و دیگران (۱۳۸۷) محیط‌های پاسخده: کتاب راهنمای طراحان، ترجمه مصطفی بهزادفر، انتشارات دانشگاه علم و صنعت، تهران.
۲. پاکزاد، جهان‌شاه (۱۳۷۵) هویت و این همانی با فضا، صفه، سال ششم، شماره ۲۱-۲۲
۳. پاکزاد، جهان‌شاه (۱۳۸۶) مبانی نظری و فرآیند طراحی شهری، چاپ دوم، تهران، انتشارات شهیدی.
۴. پروند، محمد حسین (۱۳۹۰) اندیشه‌های جامعه شناسی فرهنگ، نشریه اندیشه حوزه.
۵. خاتمی، محمود (۱۳۸۴) جهان در اندیشه هایدگر، تهران، موسسه فرهنگی دانش و اندیشه معاصر، چاپ دوم.
۶. دانشپور، سید عبدالهادی و چرخچیان، مریم (۱۳۸۶) فضاهای عمومی و عوامل موثر بر حیات جمعی، نشریه باغ نظر، شماره ۷، تهران، صفحات ۱۹-۲۸، بهار و تابستان.
۷. رفیعیان، مجتبی، سیفایی، مهسا (۱۳۸۴) فضاهای عمومی شهری، بازنگری و ارزیابی کیفی، تهران: نشریه هنرهای زیبا. شماره ۲۳.
۸. رفیعیان، مجتبی، محمدی، محمود، مقدم، حامد (۱۳۹۱) فضای عمومی شهری، تحقق تعاملات

۴. اجتماع‌های در بافت‌های تاریخی (نمونه موردی شهر قدیم لار)، مرمت آثار و بافت‌های تاریخی، شماره ۴.
۹. ستارزاده، محمد (۱۳۸۳)، جغرافیایی مکان، تهران: انتشارات بهار نو.
۱۰. عندلیب، علیرضا (۱۳۸۹) فضای جمعی و حیات مدنی، نشریه تخصصی منظر، شماره، تهران، خرداد.
۱۱. کارمونا، متیو و همکاران (۱۳۹۰) مکانهای عمومی، فضاهای شهری، ابعاد گوناگون طراحی شهری. ترجمه اهری، زهرا و دیگران. تهران: دانشگاه هنر تهران
۱۲. کرمونا، متیو، تیم هیت، تنراک و استیون تیزدل (۲۰۰۳) مکان‌های عمومی، فضاهای شهری، ترجمه فریبا قرایی و دیگران. تهران: انتشارات دانشگاه هنر.
۱۳. عطایی، رقیه (۱۳۹۴) تاثیر مولفه‌های هویت کالبدی در ایجاد تعاملات اجتماعی، مدیریت شهری، شماره ۴۱.
۱۴. یزدانفر، سید عباس و دیگران (۱۳۹۲) فضاهای عمومی و افزایش تعاملات اجتماعی، مدیریت شهری، شماره ۳۲.
۱۵. گل، یان (۱۳۸۷) زندگی در فضای میان ساختمان‌ها، ترجمه شیما شصتی، تهران، انتشارات جهاد دانشگاهی، چاپ اول.
۱۶. گل، یان (۱۳۸۹) فضاهای عمومی و زندگی جمعی، مترجم علی غفاری و صادق سهیلی پور، تهران، مرکز چاپ و انتشارات دانشگاه شهید بهشتی.
۱۷. گلکار، کورش (۱۳۸۰) مولفه‌های سازنده کیفیت در طراحی شهری، نشریه صفه شماره ۳۲.
۱۸. مدنی پور، علی (۱۳۸۱) تهران، ظهور یک کلانشهر، ترجمه حمید زراوند، تهران، انتشارات پردازش و برنامه ریزی شهری.
۱۹. مدنی پور، علی، فضاهای عمومی و خصوصی شهر، ترجمه نوریان، فرشاد. انتشارات سازمان فناوری اطلاعات و ارتباطات شهرداری تهران. ۱۳۸۹.
20. Carr, Stephen; Mark, Francis; Leanne, Rivilyn & Andrew, stone; (1992) Public Space; Massachusetts: Cambridge university press.
21. Gehl, Jan; (2002); Public space and Public life; City Of Adelaide; downtown seattle; green features research & design; lab; Colleg of built environment.
22. Gehl, Jan; Kaefel, Johansen, Lotte & Reigstad,

- cial Inclusion Unit Interim Report, London: ODPM.
35. ODPM (2005b) 'Announcing new policy statement: PPS6 planning for town centres', press release (Keith Hill), 21 March.
  36. Peace, S., Holland, C. and Kellaheer, L. (2006) *Environment and Identity in Later Life*, Maidenhead: Open University Press/McGraw-Hill Education.
  37. Sennett, R. (1974) *The Fall of Public Man*, New York: Norton.
  38. Sorkin, M. (ed) (1992) *Variations on a Theme Park: The New American City and the End of*
  39. *Public Space*, Berkeley, CA: University of California Press.
  40. Stead, D. and Hoppenbrouwer, E. C. (2004) 'Promoting an urban renaissance in England and the Netherlands', *Cities*, 21 (2), pp 119-36.
  41. Transport, Local Government and the Regions Committee (2002) *Public Space: The Role of PPG17 in the Urban Renaissance*, Third report of Session 2001-2002, HC 238-1, section 50, London: The Stationery Office.
  42. Urban Task Force (1999) *Towards an Urban Renaissance*, London: Spon Press.
  43. Valentine, G (1996) 'Children should be seen and not heard', *Area*, 17, pp 205-20.
  44. Wilson, E. (1991) *The Sphinx in the City: Urban Life, the Control of Disorder and Women*, Berkeley, CA: University of California Press.
  23. Solvejg (2006) 'Close encounters with buildings', *Urban Design International*; 11; pp 29-47.
  24. Mehta, Vikas; (2007) *Lively Streets, Determining Environment Characteristics to Support Social Behaviour*; pp 45 - 67.
  25. Rapoport, Amos; (1984) *Culture and The Urban Order*; In Agnew John Mercer & David Sopher Eds; *The City in Cultural Context*; Boston; Massachusetts: Allen and Unwin.
  26. Walzer, M; (1986) 'pleasures and costs of urbanity', *Dissent* 33:4; pp470-475.
  27. Mitchell, D. (1995) 'The end of public space? People's park, definitions of the public, and democracy', *Annals of the Association of American Geographers*, 85, pp 108-33.
  28. Mitchell, D. (2003) *The Right to the City: Social Justice and the Fight for Public Space*, New York: Guilford Press.
  29. Monbiot, G. (2006) 'Wiping beauty off our canals', *The Guardian*, 31 May.
  30. Newman, O. (1972) *Defensible Space*, New York: Macmillan.
  31. ODPM (Office of the Deputy Prime Minister) (2002) *Living Places: Cleaner, Safer, Greener*, London: The Stationery Office.
  32. ODPM (2004) *Creating Sustainable Communities in The South East: Introduction*, London:
  33. ODPM.
  34. ODPM (2005a) *Excluded Older People: So-*

ابعاد معماری طراحی ساختمانهای پوسته‌ای بلند شهری با تاکید بر تحلیل سازه‌ای

داوود پوریان* - گروه مهندسی عمران، واحد صفادشت، دانشگاه آزاد اسلامی، تهران، ایران

Architectural Dimensions of Designing Tall Urban Shell Buildings with Emphasis On Structural Analysis

Abstract

During the last four decades, the maximum buildings, especially tall buildings in cities have designed urban architectural buildings using structural metal systems. While metal structures include many weaknesses in relation to the climate and components of bioclimatic design, weakness and difficulty of implementation and structural components in developmental dimensions and fluidity and flotation and components of avoiding form rigidity and volumetric dynamic from architectural aspect. On the other hand, shell structures could promote the mentioned disadvantages to a large extent and provide more balanced design. In this paper, types of shell structures and their structural characteristics and analysis are mentioned and the examples used are mentioned in the architecture of tall buildings and other architectural spaces.

Keywords: Tall Buildings, Design Dimensions, Shells, Structural Analysis

چکیده

در دهه چهار دهه اخیر، بیشینه ساختمانها بالاخص ساختمان‌های بلندمرتبه شهرها با بهره‌گیری از سیستم‌های سازه‌ای فلزی به طراحی بناهای معماری شهری پرداخته‌اند. در خالی که سازه‌های فلزی با این حال شامل ضعف‌های فراوانی در ارتباط با اقلیم و مولفه‌های طراحی بیوکلیماتیک، ضعف و دشواری اجرا و مولفه‌ها سازه‌ای در ابعاد عمرانی و سیالیت و شناوری و مولفه‌های اجتناب از صلیت فرمی و پویایی حجمی از جنبه معماری می‌باشند. از سویی دیگر، سازه‌های پوسته‌ای توانسته‌اند تا حدود زیادی معایب فوق‌الذکر را ارتقا داده و امکان طراحی متعادل تری را فراهم کنند. در این مقاله انواع سازه‌های پوسته‌ای و ویژگیها و تحلیل‌های سازه‌ای آنها مورد اشاره قرار گرفته و نمونه‌های موردی بکار رفته آن در معماری ساختمانهای بلندمرتبه و سایر فضاهای معماری مرود اشاره قرار می‌گیرد.

واژگان کلیدی: ساختمانهای بلند، ابعاد طراحی، پوسته‌ها، تحلیل سازه‌ای.

مقدمه

در طول دهه‌های ۱۹۹۰، ۱۹۸۰ و ۲۰۰۰ میلادی در غالب سازه‌های با دهانه‌های وسیع از جمله موزه‌ها، سالن‌های همایش و سینماها، سالن‌های موسیقی، تئاتر، ورزشگاه‌ها و فرودگاه‌ها، تمایل طراحان بیشتر به سوی استفاده از سازه‌های فلزی، غالباً به شکل خرپا، سازه‌های فضاکار و یا سازه‌های مشبک فلزی بوده است. سازه‌های فلزی با این حال شامل ضعف‌های فراوانی به ویژه در زمینه طراحی اقلیمی در مناطق گرمسیری و یا سردسیری که تبادل حرارت در ساختمان می‌بایست به حداقل خود برسد، هستند. در این میان، سازه‌های پوسته‌ای بتنی با توجه به قابلیت پوشش دهانه‌های وسیع، ظرفیت انتقال حرارتی پایین بتن نسبت به فولاد، قابلیت همزمان کاربری سازه‌ای در کنار پوشش کامل سقف و از میان رفتن پل‌های حرارتی به دلیل عدم اختلاف جنس مصالح پوشش دهنده سقف و سازه نگه دارنده آن و همچنین عدم انبساط و انقباض قابل توجه نسبت به سازه‌های فلزی، مزایای فراوانی به جهت استفاده در مناطق با گرما و یا سرمای شدید دارند. با وجود مزایای ذکر شده، مواردی از جمله روند اجرای دشوار بتن ریزی درجا، ضعف سازه‌ای در برابر بارهای غیر یکنواخت و همچنین بارهای جانبی موجب کاهش مقبولیت سازه‌های بتنی در مقابل سازه‌های فلزی در طی دهه‌های اخیر شده است (Lui and Chen, 1988). از سویی دیگر، سازه‌های پوسته‌ای توانسته‌اند تا حدود زیادی معایب فوق‌الذکر را ارتقا داده و امکان طراحی متعادل تری را فراهم کنند. در این مقاله انواع سازه‌های پوسته‌ای و ویژگیها و تحلیل‌های سازه‌ای آنها مورد اشاره قرار گرفته و نمونه‌های موردی بکار رفته ان در معماری ساختمانهای بلندمرتبه سایر فضاهای معماری مورد اشاره قرار می‌گیرد. در این مقاله به بررسی ابعاد معماری طراحی ساختمانهای پوسته‌ای بلند شهری با تاکید بر تحلیل سازه‌ای پرداخته می‌شود و تحلیل‌های معماری ان به اجمال مورد اشاره قرار می‌گیرد.

مبانی نظری

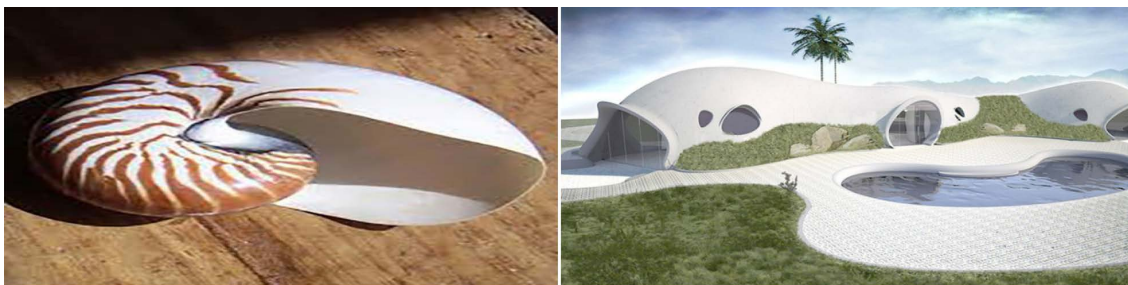
پوسته‌ها و سازه‌های پوسته‌ای

سازه‌های پوسته‌ای یکی از فرم‌های زیبایی است که انواع مختلف آن در طبیعت به وفور یافت می‌شود و به جرات می‌توان گفت پوسته یکی از عالی‌ترین انواع سازه در علم مهندسی به شمار می‌روند و بسیاری از عناصر موجود در طبیعت دارای سازه پوسته‌ای است؛ مانند جمجمه و تخم مرغ و اسکلت حیوانات سیلواها و بدنه هواپیماها و کشتیها و قایقها از انواع دیگر پوسته‌ها بشمار می‌روند.

پوسته از نظر هندسی به دو دسته تقسیم می‌شوند (Xu L., 2002, p. 32):

۱. «پوسته‌های گسترش‌پذیر»: به پوسته‌هایی اطلاق می‌شود که بدون ایجاد بریدگی بتوانیم انرا بصورت صفحه در آوریم مانند پوسته استوانه و مخروط. این پوسته‌ها در یک جهت دارای انحنا و در جهت دیگر داری خطوط مستقیم هستند؛
  ۲. «پوسته گسترش‌ناپذیر»: که مانند حالت اول نیستند این نوع پوسته دارای تاب زیادی هستند بنابراین در مقابل بارهای وارده بسیار مقاوم هستند پوسته‌های کروی از این پوسته‌ها بشمار می‌روند.
- در رابطه با تنش در پوسته‌ها می‌توان به دو نکته اشاره کرد (Fathi, Daneshjoo, Melchers, 2006):

«تنش در پوسته‌ها»: در موقع محاسبات باید نیروهای برشی و لنگر خمشی و نیروی پیچشی را منظور نمود علاوه بر آن باید نیروی غشائی را در نظر گرفت. نکته قابل توجه این است که در تیرها و قوس‌ها نیروهای برشی و لنگر خمشی تا فاصله دوری در تیر نفوذ می‌کند در صورتی که در سقف‌های پوسته‌ای نیروی برشی و لنگر خمشی کاملاً موضعی است و هرچه قدر از تکیه‌گاه و ناحیه زیر بار دور شویم اثر این نیروها بیشتر خواهد شد؛ «تنش برش باد در پوسته‌ها»: فرض میکنیم بادی با سرعت ۱۶۰ کیلو متر در ساعت بر سطح گنبدی که قطر آن ۳۰ متر با

تصویر ۱. الهام از فرم پوسته حلزون در طراحی معماری ساختمان؛ ماخذ: آرشیو نگارنده.

ضخامت ۷,۵ سانتیمتر وارد شود تنش برشی ایجاد شده معادل یک کیلوگرم بر سانتیمتر مربع است و با توجه باینکه تنش برشی مجاز ۵,۴ کیلوگرم بر سانتیمتر مربع است باین نتیجه میرسیم گنبدها با وجود ضخامت کم در مقابل نیروهای باد بسیار مقاومند.

سقفهای پوسته‌ای سقف‌های هستند منحنی و ممکن است در یک و یا دو جهت انحنا داشته باشند با ترکیب این سقف‌ها میتوان حجم زیبای را خلق نمود و از طرفی این سقف‌ها قادر به تحمل بارهای سنگین هستند بنابراین امکان پوشش دهنه‌های بزرگ وجود دارد. با توجه به خمیری بودن آنها میتوان فرم دلخوا را طراحی و اجرا نمود. امروزه با پیشرفت تکنولوژی در تمام علوم و بوجود آمدن نرم‌افزارهای کامپیوتری قادریم طراحی و محاسبات این سقف‌ها را بدقت انجام دهیم. از طرفی امکان شبیه سازی این سقف‌ها قبل از ساخت وجود دارد. فرودگاه بین المللی جان اف کندی که بین سالهای ۱۹۵۶ و ۱۹۶۲ ساخته شد یکی از کارهای موفق ارو سارینن است. این سقف پوسته‌ای یکی از شاهکارهای معماری است که در نوع خود بی نظیر است. حجم تندیس‌گونه این فرودگاه نه تنها مورد استقبال بازدیدکنندگان قرار گرفت بلکه مورد تحسین صاحبان قرار واقع گردید (Chiorean, 2009). یکی دیگر از شاهکارهای سقفهای پوسته‌ای ساختمان اپرا سیدنی است که نماد استرالیا بشمار می‌رود و پوششهای قطاعی سقف اپرا قطعاتی از یک کره هستند. یکی از بنیانگذاران سقف‌های پوسته‌ای «هاینس

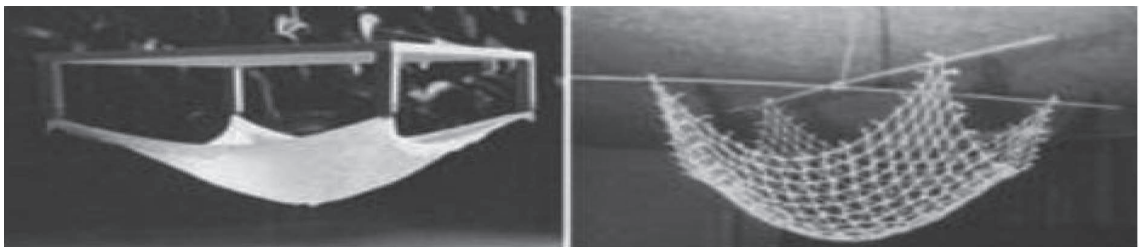
ایسلر» است. این مهندس که در سوئیس متولد شده، اولین فرم پوسته را بوجود آورد. این مهندس مبتکر پارچه‌ها را به شکل منحنی خم می‌کرد و سپس این پارچه‌های خم شده را مرطوب نموده و آنرا در فصل زمستان آویزان می‌کرد تا کاملاً یخ بزنند و با وارونه کردن آنها توانست مطالعاتی در مورد سقف‌های پوسته‌ای انجام دهد. وی باین نتیجه رسید اشکالی که از هندسه ساده تشکیل شده باشند، نسبت به اشکال غیر هندسی مقاوم‌ترند.

تحلیل سازه‌ای معماری سقفهای پوسته‌ای

برای مطالعه سقف‌های پوسته‌ای شکل زیر را در نظر می‌گیریم: اگر از نقاط A خطی بر صفحه مربع عمود کنیم به نقطه E میرسیم بهمین ترتیب میتوانیم نقطه F را بدست آوریم و در شکل وضعیت بارگذاری و نیروی رانشی آنها نشان داده شده؛ بنا براین پوسته قوس BD تحت فشار و قوس EF تحت کشش قرار میگیرند و بار وارده بین قوسها و کابل‌ها تقسیم میشود. اگر قوس BD را مورد مطالعه قرار دهیم نقطه B در قسمت فوقانی و نقطه D در قسمت تحتانی قرار دارد بنابراین سطح پوسته‌ای در سطح خارجی BD تحت فشار و در امتداد EF تحت کشش قرار میگیرد و بار بین منحنی و کابل معلق تقسیم میشود. از آنجائیکه شکل پوسته بگونه‌ای است که بار زیادی را تحمل می‌کند، بنابراین ضخامت پوسته بسیار کم است و این ضخامت بین ۸ تا ۱۰ سانتیمتر متغیر است ولی بهر صورت دهنه و میزان بار وارده در ضخامت پوسته موثر

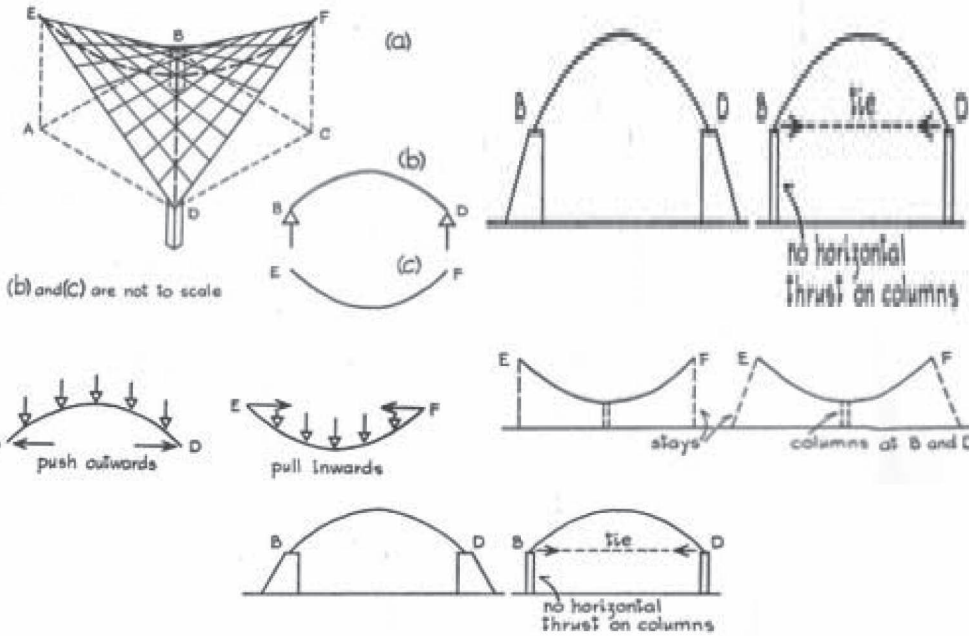

تصویر ۲. نمونه‌ای سازه‌های پوسته‌ای توسط نروی و همکاران؛ ماخذ: pierluigi nervi with antonio nervi and Gino corve-Palazzo Del lavoro, Turin, 1959-61

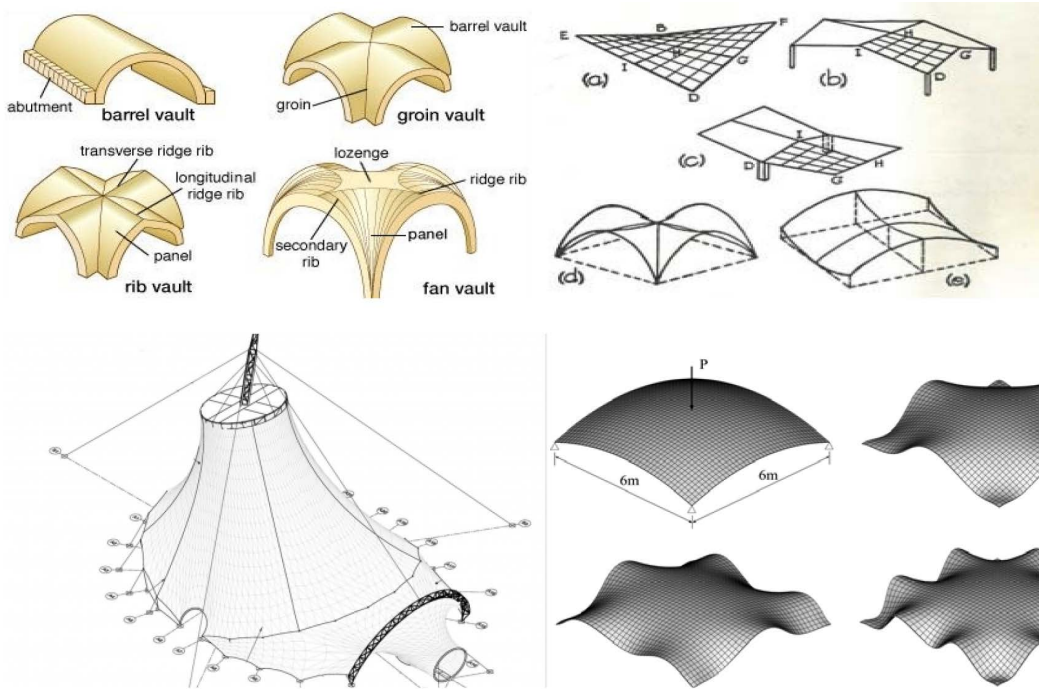

تصویر ۳. نمونه کارهای هاینس ایسلر؛ ماخذ: آرشیو شخصی.

است؛ بطورمثال یک غرفه‌ای که در دانشگاه مکزیک ساخته شده ضخامت آن ۱۶ سانتیمتر است (G. Rocha, 2000). سقف‌های پوسته‌ای ممکن است از ترکیب هیپربولیک و پارابولیک باشند. در شکل زیر یک سقف پوسته‌ای معمولی و یک سقف پوسته‌ای که وزن سقف را به چهار قوس منتقل

تصویر ۴ الی ۸. تحلیل سازه‌ای معماری سقفهای پوسته‌ای؛ ماخذ: نگارنده.

تصویر ۹. (سمت راست) نمونه‌ای از پوسته زین اسبی و تصویر ۱۰. (سمت چپ) پوسته استوانه‌ای؛ ماخذ: نگارنده.

میشود و یک سقف زین اسبی نشان داده شده است. انواع پوسته‌ها عبارتند از:
 ۱. پوسته سین کلاسیک این پوسته‌ها دارای دو منحنی هستند و خطوط انحنا در دو جهت مشابه است مانند گنبدها.

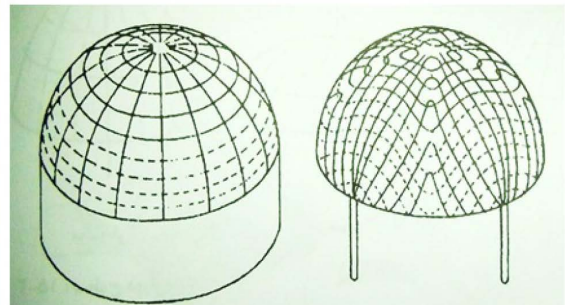

تصویر ۱۱. نمونه‌های انواع پوسته‌ها؛ ماخذ: درگاه اینترنتی: sabsaze.com

۲. اشکال قابل توسعه این پوسته‌ها در یک جهت دارای انحنا و در جهت دیگر دارای خطوط مستقیم هستند شامل مخروط و استوانه؛
 ۳. اشکال آنتی کلاسیک شامل مخروطی سهموی شبه هذلولی این پوسته در دو جهت انحنا دارند.

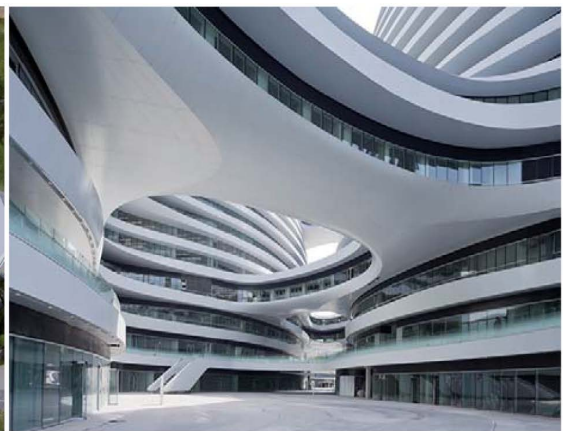
مقاومت رانشی در گنبدها

همانطوریکه قوس‌ها دارای نیروی رانشی بیرونی هستند گنبدها نیز همین خاصیت را دارند. نکته قابل توجه این است که هر چه قدر ارتفاع گنبد بیشتر باشد میزان نیروی رانشی آن کمتر خواهد بود و در گنبدهای مرتفع مقاومت حلقی ای کششی پوسته کافی است در صورتی که در گنبدهای کم ارتفاع معمولا یک حلقه کششی بوسیله افزایش ضخامت گنبد در آن ایجاد می‌شود و این حلقه از نیروی برشی جلوگیری می‌کند (W.F. Chen, 1987).

نقش در نیم کره برای بار گذاری یگواخت مورد مطالعه قرار گرفته

تصویر ۱۲. (سمت راست) توضیح تصویر: در شکل سمت راست تکیه‌گاه روی چهار ستون است و شکل سمت چپ تکیه‌گاه‌ها ممتد است و تصویر ۱۳. (سمت چپ) پوسته از متریاچوب؛ ماخذ: نگارنده.

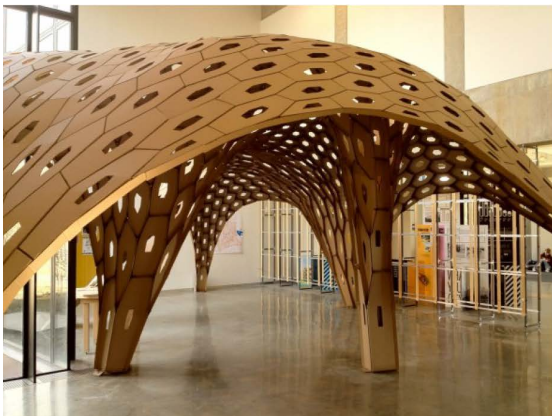
تصویر ۱۴ و ۱۵. نمونه‌های از کاربرد سقفهای پوسته‌ای در ساختمانهای شهری؛ ماخذ: اینترنت.

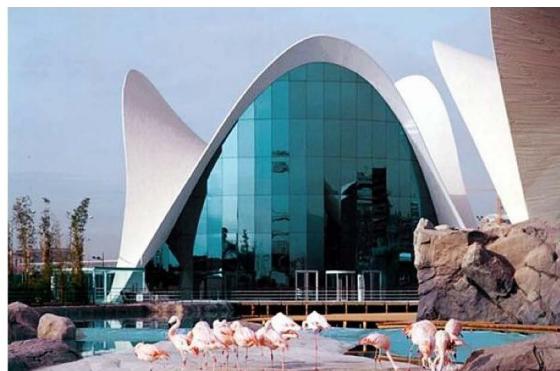
تصویر ۱۶ الی ۱۹. نمونه‌های از کاربرد سقفهای پوسته‌ای در ساختمانهای شهری؛ ماخذ: اینترنت.

تصویر ۲۰. معماری سقف پوسته‌ای که از قایق الهام گرفته شده؛ ماخذ: تحلیل نگارنده.

تصویر ۲۱. نمونه‌هایی از سقف پوسته‌ای چوبی؛ ماخذ: نگارنده.

تصویر ۲۲. بکارگیری سازه پوسته‌ای در معماری ساختمانهای شهری؛ ماخذ: اینترنت

تصویر ۲۳. معماری سقف اپرای سیدنی و بکارگیری از سازه پوسته‌ای در آن؛ ماخذ: اینترنت

مدیریت شهری

فصلنامه مدیریت شهری
Urban Management
شماره ۵۱ تابستان ۱۳۹۷
No.51 Summer 2018

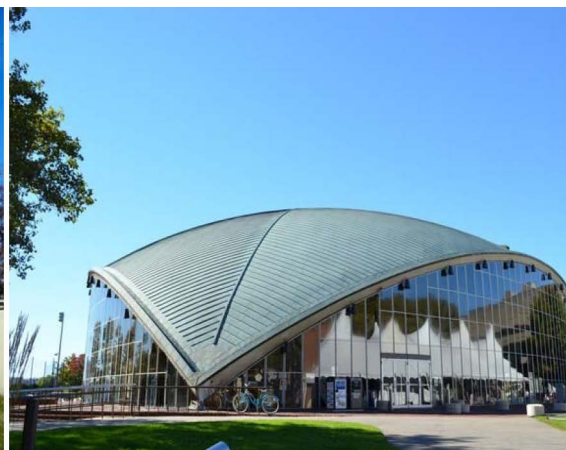
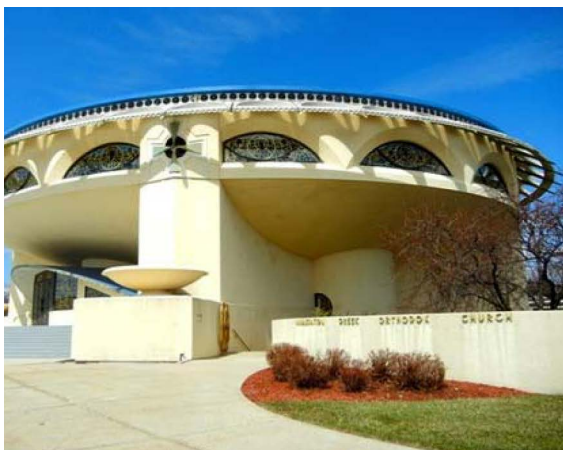
■ ۱۵۳ ■

پوسته‌ای بتن مسلح است زیرا بتن نسبت به سایر مصالح قابلیت فرم‌پذیری بهتری را دارد و همچنین در مقابل فشار مقاوم تر است (Pinheiro and R. A. M. Silveira, 2003).

پوسته یک سازه منحنی نازکی است که بارهای کششی و فشاری را تحمل می‌کند. در این سازه‌ها بار از سقف به سپس به پی‌ها منتقل می‌شود. از آنجائیکه سطوح منحنی نسبت به سطوح صاف بار زیادی را تحمل می‌کنند؛ بنابراین پوشش دهنه‌های بزرگ با سقف‌های پوسته‌ای امکان‌پذیر است. مصالحی که در پوسته بکار می‌رود؛ عبارتند از بتن فولاد ولی بهترین مصالح برای سقف‌های

نمونه‌های موردی

سالن سخنرانی کرسک؛ به‌عنوان نمونه بدیع آن می‌توان به سالن سخنرانی کرسک اشاره کرد. این سالن زیبای

تصویر ۲۴. (سمت راست) سالن سخنرانی کرسک و تصویر ۲۵. (سمت چپ) کلیسای ارتدوکس یونان؛ ماخذ: نگارنده.

تصویر ۲۶. (سمت راست) ترمینال جان اف کندی و تصویر ۲۷. (سمت چپ) ایستگاه تژو؛ ماخذ: نگارنده.

پنجره‌های قوسی قرار دارد که نور سالن را تامین میکنند طراحی بصورتی انجام شده که انسان تصور میکند که گنبد معلق استوزن سقف گنبد به دیوارهای قوسی بالای پنجره و از آنجا به سقف زیرین و سپس به دیوارها باربر (که دارای ضخامت زیاری هستند و ستون‌ها وارد میشود. طبقه زیر زمین شامل کلاسها و تاسیسات میباشد.

ترمینال TWA؛ یکی از بناهای زیبا ی وبی نظیر فرودگاه بین المللی اف کندی در نیویورک است. این بنای تاریخی بین سالهای ۱۹۵۶ و ۱۹۶۲ ساخته شده این ساختمان باشکوه که پرنده‌ای در حال پرواز را نشان می‌دهد. یکی از کارهای موفق ارو سارین بشمار میرود و شکل دیوارهای مقعر تماشاچیان را بطرف ورودی راهنمایی میکند. حجم تندیس گونه این فرودگاه رویائی یادآور پرنده‌ای پرگشوده برای پرواز است. به جرات میتوان گفت طراحی ساختمان بر اساس عملکردهای آن انجام شده که هر ساله میلیونها توریست از این بنای زیبا بازدید بعمل می‌آورند سقف‌های پوسته‌ای زیبای آنظر هر بیننده‌ای را بخود جلب میکند.

سخرانی بتنی توسط آرشیکت معروف سارتین طراحی و در شهر ماساچوست در سال ۱۹۵۵ بنا گردیده و محاسبات آن توسط امان ویتینی انجام شده است. این بنا عظیم دارای گنبد بزرگی است که شعاع آن ۳۴ متر است. این گنبد با بتن مسلح ساخته شده که ضخامت آن بین ۳۰ تا ۵۰ سانتی متر متغیر است. گنبد از یک هشتم کره تشکیل گردیده و تکیه گاه آن سه نقطه است. گنبد با یک لایحه ۵ سانتیمتری فابیرگلاس عایق شده است. ارتفاع این گنبد ۱۸,۶ متر است و برای این سالن عایق مناسب صوتی پیش بینی نشده است.

کلیسای ارتدوکس یونان: این کلیسای زیبا در سال ۱۹۵۶ توسط فرانک لوید رایت که شهرت جهانی دارد ساخته شده است. این کلیسا گنجایش ۶۷۰ نفر را دارد. در طبقه اول ورودی و پیلوت قرار دارد و در طبقه دوم یک سالن زیبای درنظر گرفته شده است. در قسمت غربی این سالنیک تراس طراحی شده؛ که سقف سالن با گنبد زیبایی از جنس بتن مسلح پوسته‌ای پوشیده شده است. این گنبد دارای قطر ۲۸,۶ متر است. در زیرگنبد

تصویر ۲۸. خانه گنبدی و استفاده از سازه‌های پوسته‌ای؛ ماخذ: تحلیل نگارنده.

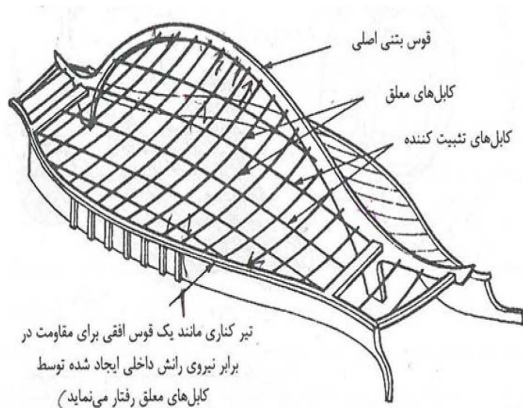

تصویر ۲۹. نمونه سقف پوسته‌ای با الهم گیری از فرم تخم مرغی؛ ماخذ: آرشیو شخصی نگارنده.

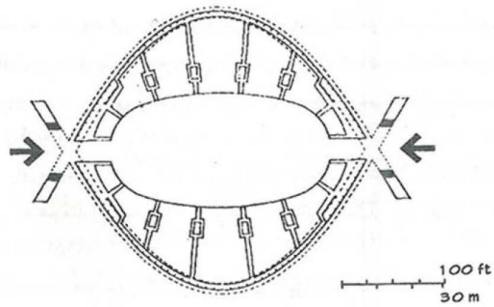
۷۳ متر است این قوس منحنی دارای یک طره ۱۲,۲ متر می‌باشد. برای پوشش سقف از یک سری کابل استفاده شده که این کابل‌ها با فاصله ۱,۸۳ متر قرار گرفته برای استحکام بیشتر سه کابل اضافی در سقف قرار گرفته است دیوارهای اطراف به صورت مورب ساخته شده و برای جلوگیری از نیروی افقی در روی این دیوار یک قوس افقی بعرض ۴۶ سانتیمتر قرار گرفته است. یدان ورزشی رالی: این بنا برای نمایشگاه در نظر گرفته شده و گنجایش ۵۵۰۰ نفر را دارد و در کارولینای شمالی ساخته شده و توسط دیتریک طراحی شده و قسمت جایگاه از حداکثر نور استفاده می‌کند. دهانه این بنا ۹۰,۱ متر است این دهانه با کابل پوشیده شده فواصل کابل‌ها ۱,۸ متر و قطر کابل‌ها بین ۱۸ تا ۳۲ میلیمتر است عمود بر کابل‌ها از کابل‌های تثبیت شده استفاده شده که قطر آنها ۱۲ تا ۱۸ میلیمتر است و بواصل ۱,۸ قرار دارد.

ایستگاه قطار TGV در فرانسه: یکی از کارهای زیبا و تماشایی کالاتراوا طرح ایستگاه در شهر لیون فرانسه است. این هنرمند برجسته با طراحی این ایستگاه توانست اعتبار جهانی برای خود کسب نماید. طرح این ایستگاه عظیم یادآور ماهی یا نوعی پرند ه در حال پرواز است. تالار اصلی ایستگاه دارای ابعاد ۱۲۰*۱۰۰ و ارتفاع ۴۰ متر و دهانه ۵۳ متر است. ساختمان شامل شش خط راه آهن و دو محوطه بتنی مخصوص قطارهای سریع السیر و بدون توقف است برای این ساختمان پارکینک‌های متعدد در نظر گرفته شده است.

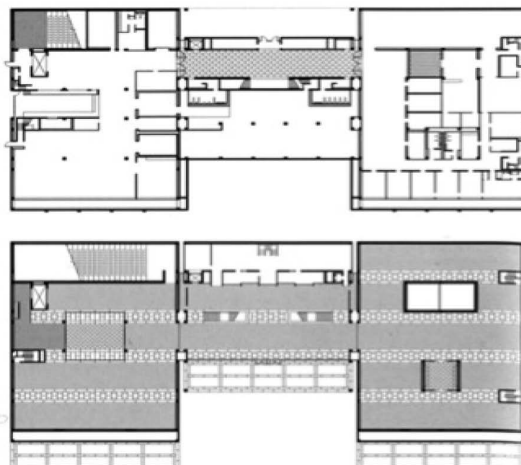
زمین بازی هاکی دانشگاه بیل: این ساختمان بشگل کشتی به گل نشسته است. این بنا بوسیله اروسائین طراحی شده دارای پلان تخم مرغی شکل است. و گنجایش ۲۹۰۰ تماچی را دارد، بعلت داشتن شکل منحنی محدب از انعکاس صوت جلوگیری می‌کند. در وهله اول قوس سهمی آن به چشم می‌خورد که دهانه آن

تصویر ۳۰. زمین بازی هاکی و سازه پوسته‌ای؛ ماخذ: اینترنت.

تصویر ۳۱. زمین ورزشی راکی و سازه پوسته ای؛ ماخذ: اینترنت.

تصویر ۳۲. موزه کیمبال و سازه پوسته ای؛ ماخذ: اینترنت.

سقف‌های پوسته‌ای چتری که در سال ۱۹۳۵ در مادرید ساخته شد، میدان اسب دوانی زارزوتلا استاین بنای جاودانی که از لحاظ مقاومت در نوع خود بی نظیر است توانسته مدت زیادی برجا بماند. با وجود اینکه انفجارهای زیادی در اسپانیا رخ داده، کوچکترین ترکی در آن بوجود نیامده و طبق محاسباتی که با کامپیوتر صورت گرفته ابعاد آن بسیار قوی استاین میدان اسب دوانی دارای ابعاد $۳۰,۵ \times ۷$ متر تشکیل شده است. این پوسته‌ها دارای مقطع دایره هستند. ضخامت این پوسته استوانه‌ای حدود ۱۲ سانتیمتر بوده و بار از سقف به ستون‌ها منتقل می‌گردد. برای روشنایی این بنا نورگیری هائی در بالای سقف پیش بینی شده است. بین دو سقف پوسته‌ای یک سقف افقی ایجاد گردیده و برای عایق کردن سقف از پوشش مسی استفاده شده است. برای اینکه نور مستقیم وارد سالن نشود در زیر پنجرها منعکس کننده فازی قرار داده شده است. برای جلوگیری از نیروی افقی در تکیه‌گاه‌ها ضخامت پوسته در قسمت تکیه‌ها زیاد گردیده و برای مقاومت بیشتر پوسته‌ها علاوه بر میله گردهای اصلی سه کابل پیش تنیده در قسمت تحتانی قرار داده اند.

موزه کیمبال: این ساختمان توسط آرشیکت معروف لویی کان در سال ۱۹۷۲ ساخته شده و مهندس سازه این بنای زیبا کامدانت است. این ساختمان از چهارده پوسته استوانه‌ای با ابعاد $۳۰,۵ \times ۷$ متر تشکیل گردیده؛ و پوسته‌ها دارای مقطع دایره هستند. ضخامت این پوسته استوانه‌ای حدود ۱۲ سانتیمتر بوده و بار از سقف به ستون‌ها منتقل می‌گردد. برای روشنایی این بنا نورگیری هائی در بالای سقف پیش بینی شده است. بین دو سقف پوسته‌ای یک سقف افقی ایجاد گردیده و برای عایق کردن سقف از پوشش مسی استفاده شده است. برای اینکه نور مستقیم وارد سالن نشود در زیر پنجرها منعکس کننده فازی قرار داده شده است. برای جلوگیری از نیروی افقی در تکیه‌گاه‌ها ضخامت پوسته در قسمت تکیه‌ها زیاد گردیده و برای مقاومت بیشتر پوسته‌ها علاوه بر میله گردهای اصلی سه کابل پیش تنیده در قسمت تحتانی قرار داده اند. میدان اسب دوانی زارزوتلا؛ یکی از اولین نمونه

رستوران لس مانانتیالیس؛ با ترکیب چند قوس پوسته‌ای متقاطع میتوان یک فرم زیبایی را خلق نمود. این رستوران دارای پلان هشت ضلعی است و از چهار قوس متقاطع تشکیل شده قوسها یک حالت رفت و برگشتی دارد. ارتفاع این سازه در مرکز ۵,۸ است و بلندترین ارتفاع آن حدود ۱۰ متر است و ضخامت پوسته بین ۱۷ تا ۳۴ میلیمتر متغیر است.

تصویر ۳۳. میدان اسب دوانی و سازه پوسته ای؛ ماخذ: اینترنت.

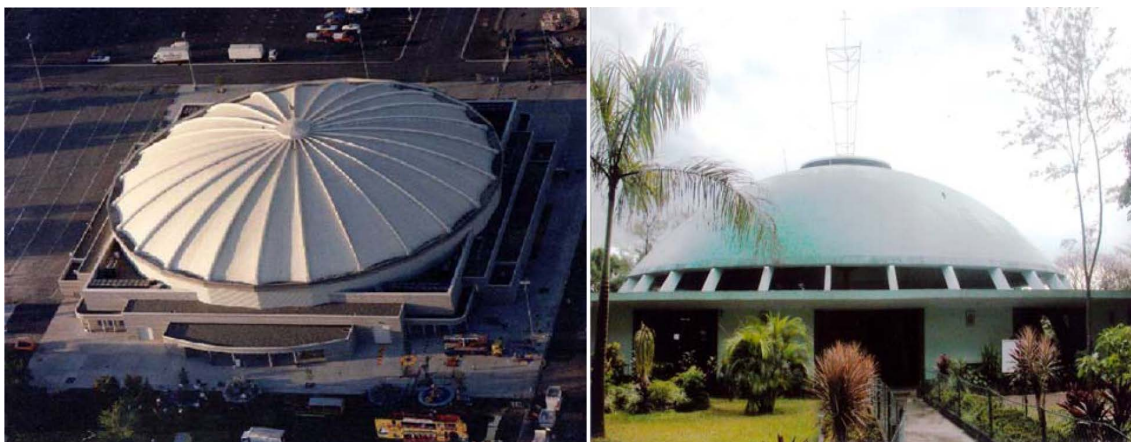
تصویر ۳۴. رستوران لس مانانتیالیس و سازه پوسته ای؛ ماخذ: اینترنت.

مدیریت شهری

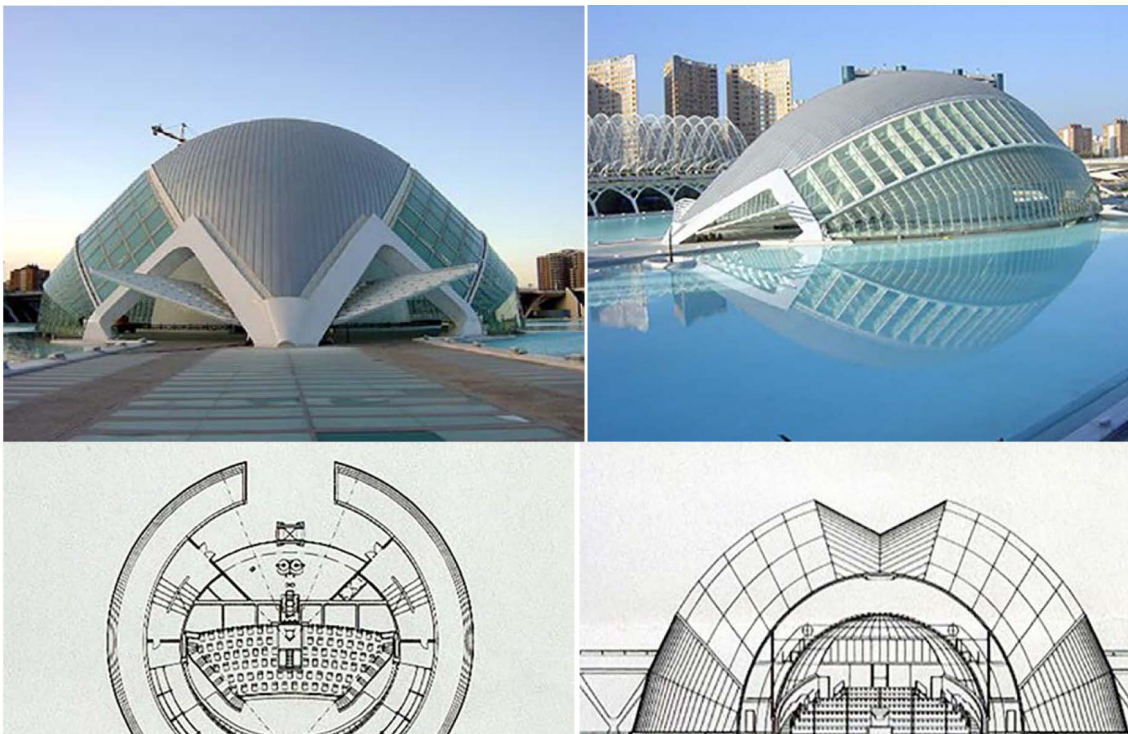
فصلنامه مدیریت شهری
Urban Management
شماره ۵۱ تابستان ۱۳۹۷
No.51 Summer 2018

■ ۱۵۷ ■

گنبد خورشید؛ این استادیوم ورزشی دارای قطر ۸۲,۲ متر می باشد و مهندس معمار این استادیوم شرکت معماری لوف بارو می باشد و شکل کلی سقف چتری دندانهای است. ارتفاع آن از ۱۲,۲ شروع شده و در بالا به ۴۸,۸ میرسد سقف به ۲۴ قوس تقسیم شده که بار آن به حلقه فشاری منتقل می شود. این حلقه بر روی ۲۴ ستون بتنی مسلح قرار دارد ضخامت پوسته در پائین ۱۱ سانتیمتر و در بالا ۷,۵ سانتیمتر است.

تصویر ۳۵. گنبد خورشید و سازه پوسته ای؛ ماخذ: اینترنت.

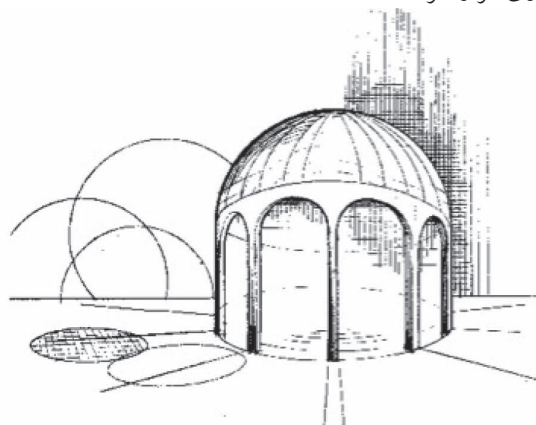
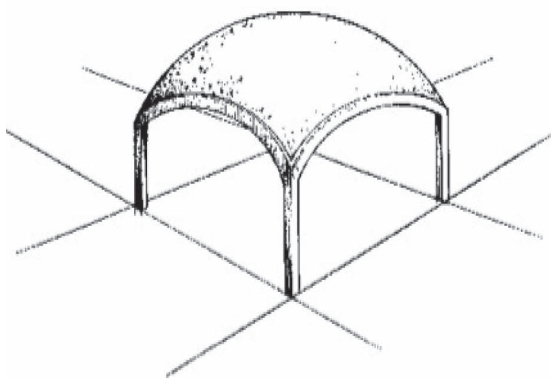

تصویر ۳۶. موزه هنر و علوم در اسپانیا اثر کالاتراوا در میلوآکی و ابعاد زیبایی شناختی سقف پوسته‌ای آن با الهام گیری از فرم چشم؛ ماخذ: آرشیو نگارنده.

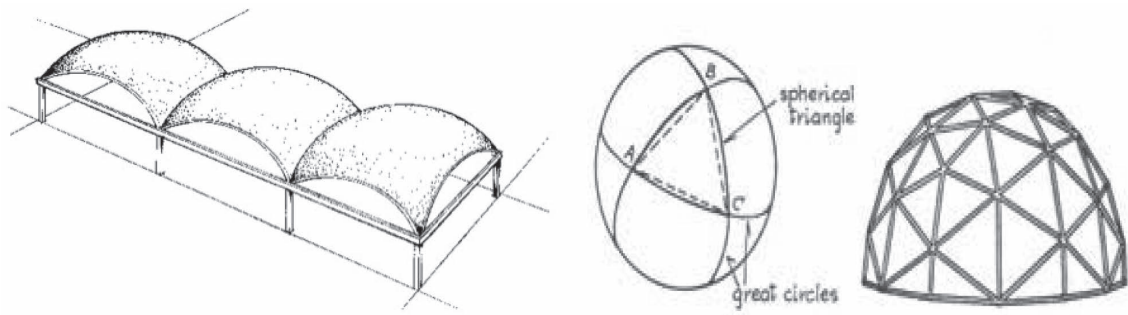
نیروی رانشی: در تکیه گاه گنبدها نیروی رانشی زیادی ایجاد میشود معمولاً گنبدهای کروی دارای خطوط نصف النهارات و مدارات هستند و بار به این حلقه‌ها وارد میشود. اگر ارتفاع گنبد باندازه کافی باشد، در نتیجه حلقه‌های کششی میتوانند این نیروی رانش را خنثی کنند ولی در صورتی که ارتفاع گنبد کافی نباشد برای جلوگیری از نیروی رانش باید از پشت بتد استفاده نمود و یا میتوان یا میتوان با ایجاد حلقه اضافی از رانش جلوگیری نمود.

زیبایی‌شناسی سازه‌های پوسته‌ای

گنبدهای بتنی علاوه بر زیبایی میتواند دهنه‌های بزرگ را پوشش دهند، بطور کلی از دوران منحنی حول یک محور گنبد بوجود می‌آید و در اثر چرخش دایره حول محور عمودی کره تشکیل می‌گردد. گنبد از دو قسمت اصلی تشکیل شده و بخش‌های عمودی که از یکسری قوس تشکیل شده که بنام نصف النهار معروف است و قوس‌های افقی این قوس‌ها حلقوی هستند و بصورت موازی قرار گرفته اند.

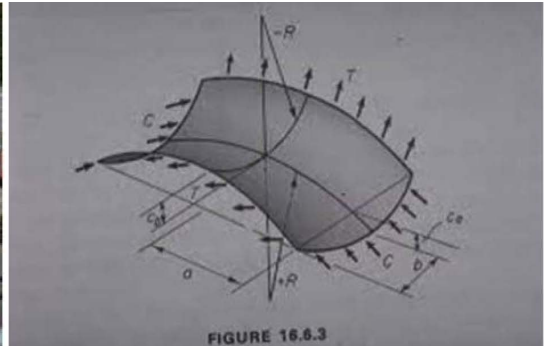

تصویر ۳۷. نمونه یک گنبد با پلان دایره و تصویر ۳۸. (سمت چپ) ساخت پوسته با استفاده از مربع؛ ماخذ: نگارنده.

تصویر ۳۹ (سمت راست). نمونه گنبد ژئودزیک و تصویر ۴۰. (سمت چپ) نمونه ساخت گنبد بصورت ممتد؛ ماخذ: نگارنده.

سقف‌های زین اسبی: این سقف‌ها همانطوری که از نامش پیدا است شبیه به زین اسب است؛ به این سقفها آنتی کلاسیک نیز گفته میشود این سقف‌های پوسته‌ای علاوه بر زیبا بودن میتوانند بار زیادی را تحمل نمایند. این سقف‌ها ممکن است یکی از اشکال مخروطی، سهموی و هذلولی باشند.

تصویر ۴۱. (سمت راست) تحلیل سازه‌ای نمونه یک سقف زین اسبی و تصویر ۴۲. سقف پوسته‌ای ساختکان کلگری؛ ماخذ: نگارنده.

و شناخته شده ترین مصالحی که سیر تکامل سازه‌ها را طی یک قرن گذشته دستخوش تحولات چشم گیری نموده‌اند دانست. مقاومت کششی و فشاری بسیار بالای این مصالح این امکان را در اختیار طراحان سازه گذاشته است که دهانه‌های بسیار بزرگ با استفاده از این مصالح پوشش داده شوند. با وجود تحولات شگرف، همزمان با ورود بتن

نتیجه گیری و جمع‌بندی

علی رغم ورود و گسترش سازه‌ها و مصالح نوین منحصر به ۱۰۰ سال اخیر همچون سازه‌های کابلی، تنسگریتی و پنوماتیک و نیز مصالحی همچون پلی کربناتها که می‌توان گفت کمتر مشابهی در پیشینه ساختمان سازی بشر داشته‌اند، می‌توان بتن و فولاد را مهمترین، تاثیرگذارترین

انحنای مضاعف بوده که خطوط انحنا در جهت مخالف هم می‌باشند.
 ۴. اشکال آزاد: دارای فرمهای آزادی هستند که از محاسبات ریاضی بدست نمی‌آیند.

منابع و مآخذ

1. Ang KM, Morris GA. Analysis of three-dimensional frames with flexible beam-column connections, Canadian. J Civil Eng 1984;11:245-54.
2. Chan SL, Chui PPT. Nonlinear static and cyclic analysis of steel frames with semi-rigid connections. Elsevier; 2000.
3. Chen WF, Kishi N. Semirigid steel beam-to-column connections - data-base and modeling. J Struct Eng ASCE 1989; 115:105-19.
4. Chiorean CG. A computer method for nonlinear inelastic analysis of 3D semi-rigid steel frameworks. Eng Struct 2009;31:3016-33.
5. Chopra AK. Dynamics of structures: theory and applications to earthquake engineering.
6. E. M. Lui and W. F. Chen. Behavior of braced and unbraced semi-rigid frames. International Journal of Solids Structures, 24(9):893{913, 1988.
7. E.M. Lui and W. F. Chen. Analysis and behavior of flexibly jointed frames. Engineering Structures, 8:107{118, 1986.
8. Faella, C. Piluso, V. Rizzano, G., (2000). Structural steel semi-rigid connections: Theory, design and software. CRC press LC. Florida.
9. Fathi, M., Daneshjoo, F., Melchers, R.E.; (2006) A method for determining the behavior factor of moment-resisting steel frames with semi-rigid connections; Engineering Structures, 28, 514-531
10. G. Rocha. Load Increment and Iterative Strategies for Nonlinear Analysis of Slender Structural Systems. M.Sc. Thesis. PROPEC/Deciv/School of Mines, UFOP (in Portuguese), 2000.
11. H.-T. Thai, S.-E. Kim, Nonlinear inelastic analysis of space frames, J. Constr. Steel Res. 67 (2011) 585-592.
12. Ihaddoudène, A.N.T., Saidani, M. and Chemrouk, M., "Mechanical model for the analysis of steel frames with semi rigid joints", J. Constr Steel Res., Vol. 65, (2009), 631-640.
13. Iványi, M., "Full-scale tests of steel frames with semirigid connections, Eng. Struct., Vol. 22, (2000), 168-179.
14. J.G. Orbison, W. McGuire, J.F. Abel, Yield

و فولاد همراه با ارتقای دانش مهندسی و طراحی سازه ای، پایه اصلی غالب سازه‌های بکار گرفته شده جهت استفاده از این مصالح ریشه بسیار عمیقی در دانش معماری گذشته بشر داشته است. استفاده از خرپاهای عظیم فولادی و نیز پوسته‌های بتنی با ابعاد بسیار بزرگ که رایج‌ترین راهکارهای طراحی سازه‌ای جهت پوشش دهانه‌های عظیم بشمار می‌روند، در حقیقت شکل تکامل یافته خرپاهای چوبی با قدمت بیش از هزار سال و نیز سازه‌های پوسته‌ای با استفاده از مصالح بنایی همچون طاق‌ها و گنبدها با عمری بالغ بر ۳ هزار سال هستند که تنها در انتخاب نوع مصالح بروز شده و در مواردی، به لحاظ تکنیک‌های اجرا و ساخت، تکامل یافته‌اند. در این میان پوسته‌های تویزه دار و دو جداره دارای قدمت بسیار طولانی و نزدیک به ۸ قرن در گنبدها و طاق‌های دو پوشش با مصالح بنایی بوده‌اند که به شکل گسترده به ویژه در ایران اسلامی پس از رواج شیوه آذری تکامل و توسعه پیدا کرده‌اند. در رابطه با تحلیل سازه‌ای پوسته، می‌توان گفت که سازه‌ای نازک با سطح منحنی می‌باشد که بارها را بصورت کشش، فشار و برش به تکیه‌گاه‌ها منتقل می‌نماید. سازه‌های پوسته‌ای مشابه طاق‌های سنتی می‌باشند؛ با این تفاوت که سازه پوسته‌ای در برابر نیروهای کششی مقاوم می‌باشد. اغلب پوسته‌های معماری از بتن مسلح ساخته شده‌اند همچنین از تخته چن‌دلایی، فلز پلاستیک‌های شیشه‌ای مسلح هم استفاده می‌شود. پوسته‌ها به علت شکل منحنی خود مقاومت خوبی در برابر بارهای گسترده یکنواخت در سازه‌هایی مانند سقف دارند، اما مقاومت این نوع سازه به علت نازک بودن، در برابر خمش‌های ناحیه‌ای که از طریق بارهای متمرکز تولید شده قابل توجه نمی‌باشد. در پایان می‌توان گفت که پوسته‌ها با توجه به شکلشان به چهار دسته (سین کلاستیک، آنتی کلاستیک، قابل توسعه، و شکل آزاد) تقسیم می‌شوند:

۱. اشکال سین کلاستیک (گنبد‌ها): دارای دو منحنی هستند که خطوط انحنای آن در جهت مشابه می‌باشد.
۲. اشکال قابل توسعه (مخروط، استوانه، استوانه ای): آنها در یک جهت دارای خطوط مستقیم و در جهت دیگر بصورت منحنی می‌باشند که از خمش در صفحه‌ی مسطح حاصل شده‌اند.
۳. اشکال آنتی کلاستیک (اشکال زین اسبی شامل مخروطی، سهموی - هذلولی شبه هذلولی) دارای

27. Nader, M.N. and Astaneh-Asl, A. (1992) Seismic Behavior and Design of Semi-Rigid Steel Frames, Earthquake Engineering Research Center, Report No. UCB/EERC92/06, University of California at Berkeley.
28. Newmark NM. A method of computation for structural dynamic. J Eng Mech Div ASCE 1959;85:67-94.
29. Ngo-Huu C, Nguyen P-C, Kim S-E. Second-order plastic-hinge analysis of space semi-rigid steel frames. Thin Walled Struct 2012;60:98-104.
30. Prakash V, Powell GH. DRAIN-3DX: base program user guide, version 1.10. A computer program distributed by NISEE/Computer applications. Berkeley: Department of Civil Engineering, University of California; 1993.
31. S. L. Chan and P. P. T. Chui. Nonlinear Static and Cyclic Analysis of Steel Frames with Semi-Rigid Connections. Elsevier, Oxford, 2000.
32. S.L. Chan, P.P.T. Chui, Nonlinear Static and Dynamic Analysis of Steel Frames with Semi-Rigid Connections, Elsevier, Amsterdam, 2000.
33. Sekulovic, M. and Salatic, R., "Nonlinear analysis of frames with flexible connections", Comput. Struct., Vol. 79, (2001), 1097-1107.
34. Thai HT, Kim SE. Practical advanced analysis software for nonlinear inelastic analysis of space steel structures. Adv Eng Software 2009;40:786-97.
35. U. Vogel, Calibrating Frames, Stahlbau, Berlin, Germany (1985) 295-301.
36. Upper Saddle River, New Jersey 07458: Pearson Prentice Hall; 2007.
37. W.F. Chen, E.M. Lui, Structural Stability: Theory and Implementation, Elsevier, New York, 1987.
38. W.F.Chen, N.Kishi, Semi rigid steel beam-to-column connections - data-base and modeling, J.Struct.Eng.-ASCE115(1989)105-119.
39. Xu L. The buckling loads of unbraced PR frames under non-proportional loading J Constr Steel Res 2002;58:443-65.
40. Y. B. Yang and S. R. Kuo. Theory & Analysis of Nonlinear Framed Structures. Prentice Hall, 1994.
41. Yu CH, Shanmugam NE. Stability of semi-rigid space frames. Comput Struct 1988;28:85-91.
15. Kameshki, E. S., Saka, M. P., "Genetic Algorithm Based Optimum Design of Nonlinear Planar Steel Frames with Various Semi-Rigid Connections", Journal of Constructional Steel Research 59, pp. 109-134, 2003.
16. Kim, S.E., Park, M.H., Choi, S.H., 2001. Direct design of three-dimensional frames using practical advanced analysis. Engineering Structures 23 (11), 1491-1502.
17. King, W. S. & Chen, W. F. (1993). LRFDA analysis for semi-rigid frame design. Eng. J. AISC, Vol. 30, No. 4, pp. 130-140.
18. Kishi, N., Chen, W. F., Goto, Y., Komuro, M., "Effective Length Factor of Columns in flexibly Jointed and Braced Frames", Journal of Constructional Steel Research 47, pp. 93-118, 1998.
19. Kishi, N., Chen, W. F., Goto, Y., Matsuoka, K. G., "Design Aid of Semi-rigid Connections for Frame Analysis", Engineering Journal, v. 30, 3rd Quarter, pp. 90-107, 1993.
20. L. Pinheiro and R. A. M. Silveira. Nonlinear analysis of steel frames with semi-rigid connections. In Proceedings of the XXIV Iberian-Latin American Congress of Computational Methods in Engineering (XXIV CILAMCE), volume 1, pages 1-18, Ouro Preto/Brazil, 2003. (CD-ROM) (in Portuguese).
21. Liew, J. Y. R., Chen, H., Shanmugam, N. E., Chen, W. F., "Improved Nonlinear Plastic Hinge Analysis of Space Frame Structures", Engineering Structures, Vol. 22, pp. 1324-1338, 2000.
22. Lui EM, Chen WF. Analysis and behavior of flexibly-jointed frames. Eng Struct 1986;8:107-18.
23. Lui EM, Lopes A. Dynamic analysis and response of semirigid frames. Eng Struct 1997;19:644-54.
24. M. Sekulovic and M. Nefovska-Danilovic. Static inelastic analysis of steel frames with flexible connections. Theoret. Appl. Mech., 31(2):101-134, 2004.
25. M. Sekulovic and R. Salatic. Nonlinear analysis of frames with flexible connections. Computers and Structures, 79(11):1097-1107, 2001.
26. Mazzolani F.M. (2000) Moment Resistant Connections of Steel Frames in Seismic Areas, Design and Reliability, E & FN SPON, London, UK.

بررسی نقش اقتصاد مقاومتی در ارتقاء امنیت اکولوژیک در شهر

زینب محسنی‌نیا - دانشجوی دوره دکتری شهرسازی، گروه شهرسازی، دانشکده عمران، معماری و هنر، واحد علوم و تحقیقات، دانشگاه آزاد اسلامی، تهران، ایران.

منوچهر طیبیان* - استاد، گروه شهرسازی، پردیس هنرهای زیبا، دانشگاه تهران، تهران، ایران.

فرح حبیب - استاد، گروه شهرسازی، دانشکده عمران، معماری و هنر، واحد علوم و تحقیقات، دانشگاه آزاد اسلامی، تهران، ایران.

The Role of the Moghavemati economy on the promotion of ecological security in the city

Abstract

Today the emergence of problems and environmental crises is a threat to the different aspects of social, cultural, economic and even physical aspects of human societies. The attention of many researchers has attracted as far as the design of environmental security and a systematic approach and system such as ecological approach to supply it especially in the city. Because of the reciprocal relationship between city environment and city economy and the domination of capitalism and its destructive effects on natural resources, in addition to the plan of urban security and economic swing in the city to reduce the damages caused by environmental threats, it tries to explain the position of modern theory of Moghavemati economics to improve the urban ecological security. Because of Islamic origin, resistive economy theory, nature and environment are important in the theory of Moghavemati economics. In this paper, descriptive analytical method has been proposed to examine the principles set forth in proof of a Moghavemati economy by The Leadership which has a direct and indirect effect on environmental issues and the issue of ecological security. Based on the results, the Moghavemati economics approach towards achieving ecological security in the city is located in two spheres of economic planning and cultural planning and the Moghavemati economy with strong wings, namely economic jihad, economic justice and strengthening of production, aims at providing, improving and promoting ecological security in the city.

key words: security, economics, urban security, ecological security, Moghavemati economics.

چکیده

امروزه بروز و ظهور معضلات و بحران‌های زیست محیطی، تهدیدی برای ابعاد مختلف اجتماعی، فرهنگی، اقتصادی و حتی کالبدی زندگی جوامع انسانی می‌باشد. تاجایی که طرح مسائلی چون امنیت زیست محیطی و ارائه رویکردی جامع‌نگر و سیستمی مانند رویکرد اکولوژیک در تأمین آن بخصوص در بستر شهر، توجه بسیاری از محققین را به خود جلب کرده است. به دلیل ارتباط دو سویه امنیت محیط زیست شهری با اقتصاد شهر و تسلط سودجویانه اقتصاد سرمایه‌داری و آثار مخرب آن بر منابع طبیعی، این نوشتار سعی دارد تا علاوه بر طرح مبنای امنیت اکولوژیک در شهر و مفهوم اقتصاد مقاومتی به منظور کاهش خسارات ناشی از تهدیدات زیست محیطی به تبیین جایگاه این مفهوم نوین در بهبود امنیت اکولوژیک شهر بپردازد. چرا که با توجه به خاستگاه اسلامی اقتصاد مقاومتی، عنصر طبیعت و محیط زیست در آن از جایگاه مهمی برخوردار است. در مقاله حاضر به بررسی اصول ۲۴ گانه مندرج در سند ابلاغی اقتصاد مقاومتی از سوی رهبری معظم (زیدعزه) که اثری مستقیم و غیرمستقیم بر مسایل زیست محیطی و موضوع امنیت اکولوژیک دارد، پرداخته شده است. به طور کلی این مقاله از منظر اهداف، تحقیقی توصیفی و از منظر اقدام محقق، پژوهشی تحلیلی در خصوص امنیت اکولوژیک در شهر و رهیافت نظام اقتصاد مقاومتی در ارتقاء آن می‌باشد. در راستای پیشبرد این تحقیق و در چارچوب روش‌شناسی، روش اسنادی و البته روش تحلیل محتوا در کنار یکدیگر مورد استفاده قرار گرفته‌اند. کتابها و مقالات داخلی و خارجی در حوزه اکولوژی در شهر، امنیت، محیط زیست و اقتصاد مقاومتی از مراجع و منابع اصلی این مقاله می‌باشند. بر مبنای نتایج به دست آمده، رهیافت اقتصاد مقاومتی در جهت تحقق امنیت اکولوژیک در شهر، در دو حوزه برنامه‌ریزی اقتصادی و برنامه‌ریزی فرهنگی قرار می‌گیرد و اقداماتی نظیر بررسی وضع موجود فرهنگ، سرمایه انسانی و امکانات فیزیکی برای تولید، جهاد اقتصادی به عنوان مهمترین مولفه برنامه‌ریزی فرهنگی و برطرف کردن موانع تولید و تقویت تولید در حوزه محیط زیست و در بستر شهر را پیشنهاد می‌دهد. در نهایت اقتصاد مقاومتی با بالهای پر قدرت خود یعنی جهاد اقتصادی، عدالت اقتصادی و تقویت تولید، اهداف تأمین، بهبود و ترویج امنیت اکولوژیک در شهر را محقق می‌کند.

واژگان کلیدی: امنیت، اقتصاد، امنیت شهری، امنیت اکولوژیک در شهر، اقتصاد مقاومتی.

* این مقاله مستخرج از رساله دکتری زینب محسنی‌نیا با عنوان: تبیین مؤلفه‌های امنیت اکولوژیک در شهر، به راهنمایی دکتر منوچهر طیبیان و مشاوره دکتر فرح حبیب در دانشکده عمران، هنر و معماری دانشگاه آزاد اسلامی واحد علوم و تحقیقات می‌باشد.

مقدمه و بیان مسئله

امنیت مفهومی پیچیده، چند وجهی و دارای ابعاد مختلف اجتماعی، اقتصادی، کالبدی، محیط زیستی و ... می‌باشد. تأمین امنیت به ویژه در بستری به نام شهر، زمینه‌ساز رشد و تعالی مادی و معنوی انسانها و ضامن شکوفایی استعداد های آنها خواهد بود. محدود کردن تعریف امنیت در دیوارهای محصور شهرها و خلاصه کردن آن در حفاظت فیزیکی و مقابله با جرم و جنایت در شهرها از یک سو و گسترده‌گی مفهوم امنیت در ابعاد مختلف اجتماعی، اقتصادی، کالبدی و محیط زیستی و صد البته فقدان کاربست مرجعی غنی و کامل برای ترسیم خط مشیء فکری و اخلاقی شهروندان در جهت افزایش امنیت شهری از سوی دیگر، باعث شده است که شهرسازان و معماران تا کنون نتوانند یک تعریف جامع از شهر امن و مؤلفه‌های مؤثر بر ارتقاء امنیت شهری ارائه دهند. امروزه و با توجه شرایط روز شهرهای جهان، بعد زیست محیطی امنیت شهری در میان ابعاد مذکور از جایگاه ویژه ای برخوردار است. چرا که در حوزه شهر و فضاهای شهری، بحران زیست محیطی و تعامل نامطلوب انسان و طبیعت به طور قابل توجهی بروز کرده است، تا جاییکه عده ای از متخصصین امر خود شهر و چیرگی زندگی شهری و ماشینی را دلیل اصلی تشدید این بحران و عدم توجه کافی به محیط طبیعی را نتیجه غیرقابل اجتناب شهرنشینی دانسته و حتی آن را انتخاب خود انسان و لازمه چنین زندگی‌ای می‌خوانند.

اما در تبیین ارتباط بحران محیط زیست و امنیت شهری می‌توان گفت که معضلات محیط زیستی وجوه گوناگون اجتماعی، اقتصادی و حتی سیاسی جوامع شهری را تحت تأثیر قرار می‌دهد. به این صورت که تخریب محیط زیست باعث کاهش و در نهایت تهی‌سازی سرمایه‌های طبیعی به عنوان رافع نیازهای اولیه انسان می‌شود و این امر موجبات فقرزایی، نزاع بر سر منابع، روند نزولی ابعاد انسانی، اجتماعی و اقتصادی توسعه را فراهم می‌آورد و با ایجاد یک سیکل معیوب به تخریب هرچه بیشتر محیط زیست و در نهایت نابودی آن می‌انجامد. نارضایتی مردم، اختلال در روند کسب و کار، اقتصاد و تعاملات اجتماعی در مقیاس شهر و به تدریج در مقیاس ملی و بین‌المللی را نتیجه‌ی قطعی تخریب و نابودی محیط زیست خواهد بود و از این ره، امنیت شهری و در نهایت امنیت ملی را در تمامی ابعاد تحت الشعاع خود قرار خواهد داد. در راستای ریشه‌یابی و حل بحران زیست محیطی،

ارتقاء تعامل انسان با طبیعت به خصوص در شهرها و حفظ امنیت محیط زیست مطالعات متعددی انجام شده است. هرچند میزان این مطالعات نسبت به سایر موضوعات مرتبط به علم شهرسازی چشمگیر نمی‌باشد، لکن می‌توان با بررسی دقیق تر آنها به نتایج مفیدی دست یافت. از جمله مهم‌ترین این نتایج لزوم بررسی همه جانبه دلایل و تأثیرات بحران محیط زیست بر جوامع شهری از یک سو و توجه به نقش ارزشهای اخلاقی و هنجارهای فرهنگی در کاهش این معضلات از سوی دیگر می‌باشد. به عبارت دیگر، به منظور حل معضلات شهرهای امروز و بهبود نحوه تعامل انسان با طبیعت در شهرها، تلفیق اصول اخلاقی با دانش نوین، همه جانبه نگر و کاربردی روز لازم به نظر می‌رسد. از این روست که، پژوهش حاضر به طرح رویکرد اکولوژیک در جهت استخراج مؤلفه‌های مؤثر بر ارتقاء امنیت محیط زیست شهری می‌پردازد. چرا که نگرش سیستمی به شهر و بهره‌گیری از علم اکولوژی شهری، می‌تواند یاری‌دهنده محقق در بررسی همه جانبه عوامل دخیل در کیفیت زندگی شهروندان و بخصوص موضوع امنیت شهری باشد. از منظر این علم، شهر به مثابه سیستمی است که در آن انسان و محیط طبیعی و محیط مصنوع به تعامل و کنش متقابل با یکدیگر می‌پردازند و از آنجا که بدون ایجاد امنیت، انتظار تعامل کارا بین این عناصر انتظاری بجا نخواهد بود؛ رویکرد اکولوژیک و به دنبال آن موضوع امنیت اکولوژیک، به واسطه برخورداری از نگاه جامع‌نگر در عصر حاضر، در انگاره توسعه پایدار شهری به عنوان راه‌حلی کارا و پرطرفدار در تبیین مبانی شهر امن مطرح می‌شود. به طور کلی باید گفت، امنیت اکولوژیک ناظر بر ارتباط ابعاد مختلف امنیت، نظیر امنیت اقتصادی، امنیت اجتماعی، امنیت ملی و ... با امنیت محیط زیست می‌باشد.

همانطور که بیان شد نظریه پردازان امنیت، بر موضوعات گوناگون و تهدیداتی فراتر از آنچه تا کنون در میان مردم مصطلح بوده است تأکید دارند. به طور مثال آنها بر این اعتقادند که مشکلات مربوط به محیط زیست شهری، از جمله آلودگی هوا، استفاده بی رویه از منابع آب، تغییرات اقلیمی و تخریب و انهدام منابع، با در هم نوردیدن محدوده‌های شهری، سلامت، سعادت، رفاه و مشاغل شهروندان را به مخاطره می‌اندازند و از آن به عنوان «مخاطرات مشترک» تمام شهرهای جهان یاد می‌کنند. بروز این مخاطرات در شهرهای امروز، تغییر در گفتمان‌ها و

کنار مفاهیم اقتصادی دیگر چون اقتصاد سبز و اقتصاد رفاه می‌تواند در تامین و حفظ محیط زیست شهری کارا باشد. به عبارتی دیگر اقتصاد مقاومتی به دنبال موازنه و تعادل بین فعالیتهای اقتصادی توسعه و اثرات زیست محیطی ناشی از این فعالیت‌هاست و از طرفی با افزایش بهره‌وری و استفاده‌ی بهینه از منابع طبیعی موجبات رفاه و بهبود کیفیت زندگی شهروندان را فراهم می‌آورد. بنابراین مقاله پیش رو به دنبال پاسخ به این سوال اساسی است: اقتصاد مقاومتی چگونه می‌تواند به اهداف فوق دست یابد و در تامین و حفظ امنیت اکولوژیک در بستری به نام شهر موثر واقع شود؟

روش پژوهش

این مقاله از منظر اهداف، تحقیقی توصیفی و از منظر اقدام محقق، پژوهشی تحلیلی در خصوص امنیت اکولوژیک در شهر و رهیافت نظام اقتصاد مقاومتی در ارتقاء آن می‌باشد. در راستای پیشبرد این تحقیق و در چارچوب روش‌شناسی، روش اسنادی و البته روش تحلیل محتوا در کنار یکدیگر مورد استفاده قرار گرفته‌اند. کتابها و مقالات داخلی و خارجی در حوزه‌ی اکولوژی در شهر، امنیت محیط زیست و اقتصاد مقاومتی از مراجع و منابع اصلی این مقاله می‌باشند.

پیشینه پژوهش

از آنجا که هدف این پژوهش تبیین جایگاه اقتصاد مقاومتی در ارتقاء امنیت اکولوژیک در شهر می‌باشد، نمی‌توان سابقه موردی خاصی را در انطباق کامل با این هدف یافت. به دیگر سخن تا کنون تحقیقات انگشت شماری در تشریح ارتباط اقتصاد مقاومتی با مقوله‌ی محیط زیست انجام شده است و بسط این ارتباط در بستر شهر متاسفانه مغفول مانده است. در عین حال باید اشاره کرد که مقوله امنیت انسانی و امنیت زیست محیطی که به تازگی وارد مبنای پژوهشی حوزه امنیت در دنیا شده‌اند و در رویکردهای جهانی مورد بررسی قرار گرفته‌اند، تا حدودی با ساختار این پژوهش نزدیکی دارند و به طور کلی امنیت شهر را بایستی از رویکردهای جدید در ادبیات شهرنشینی جهان دانست که به بررسی و ارزیابی میزان امنیت شهروندان در بعد مذکور و در چشم اندازی بلند مدت می‌پردازد. برخی از نمونه‌های مطرح جهانی مرتبط با موضوع این تحقیق بدین شرح می‌باشند:

درون مایه‌ها و جهت‌گیری جستارهای سیاسی-امنیتی را به دنبال داشته است و برقراری امنیت زیست محیطی با توجه به اهمیت آن در ادامه حیات انسان توجه بسیاری از پژوهشگران را به خود جلب کرده است. از سوی دیگر، همانطور که بیان شد امنیت محیط زیست شهری بر سایر ابعاد امنیت تاثیر می‌گذارد و از آنها تاثیر می‌پذیرد. یکی از مهمترین این ابعاد، بعد اقتصادی امنیت شهر است. چراکه امروزه رویکرد رایج اقتصاد سرمایه داری موجب نابسامانی تعاملات اقتصاد و محیط زیست شهری و بروز بحرانهای محیط زیستی شده است، چرا که بشر در مسیر تحقق اهداف اقتصادی خود، به‌طور عمومی اثرات تراحم زیست محیطی را لحاظ نکرده، در جریان عملیات اقتصادی به تخریب فضای زندگی اقدام می‌کند که نتیجه آن در میان و بلندمدت کاهش ظرفیت‌های زیستی فضای زندگی و نیز کاهش بهره‌وری عوامل طبیعی (منابع طبیعی) به طور مستقیم و کاهش غیرمستقیم بهره‌وری عوامل غیرطبیعی (از جمله انسان) است. از این رو لازم است یک نظام اقتصادی کارآمد بومی برای حل معضل فوق ارائه شود.

در کشور ما و طی سالهای اخیر همزمان با بحرانهای سیاسی و اقتصادی جهان و افزایش تحریمهای همه جانبه اقتصادی، تخریبهای فزاینده منابع طبیعی موجب معضلات عدیده زیست محیطی و کاهش ظرفیت‌های تولیدی در بسیاری از عرصه‌های اقتصادی شد و بالتبع محیط زیست شهری نیز از این اتفاقات مصون نماند. از این رو اقتصاد مقاومتی به عنوان یک نسخه همه جانبه نگر و بومی برای اولین بار در سال ۱۳۸۹ توسط مقام معظم رهبری (مدظله العالی) معرفی شد. اقتصاد مقاومتی به طور کلی به عنوان اقتصادی که در شرایط دشواری، تهدید و دشمنی به اهداف خود برسد، شناخته می‌شود. این مدل اقتصادی با هدف آسیب زدایی و ترمیم ساختارهای اقتصادی موجود، و ایجاد نهادهای اقتصادی با رویکرد انقلابی و جهادی با نگاهی کلان و بلندمدت به اقتصاد و با رویکردی ایجابی به دنبال نیل به اقتصادی اسلامی و زمینه ساز تمدن بزرگ اسلام می‌باشد^۱.

در حوزه زیست محیطی و تامین امنیت اکولوژیک اقتصاد مقاومتی و سیاست‌های ۲۴ گانه ابلاغی در راستای حصول به آن، در چارچوب مفهوم پایداری، تامین عدالت بین‌نسلی، محافظت از منابع طبیعی در کنار افزایش رفاه شهروندان قابل تبیین و تفسیر است. اقتصاد مقاومتی در

۱. برگرفته از: khamenei.ir

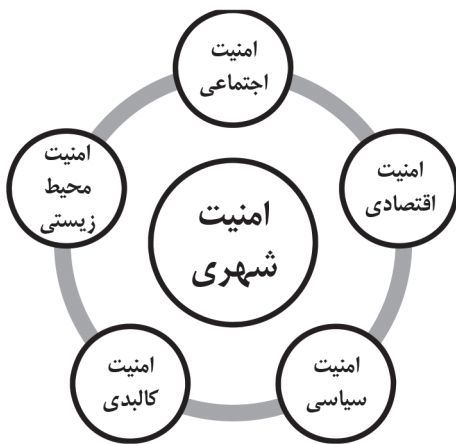
۱. تحقیقی با عنوان سنجش امنیت اکولوژیک شهری بر مبنای روش فازی که توسط جیانگ در کشور چین انجام شده است. در این تحقیق به ارزیابی مؤلفه‌های اقتصادی، اجتماعی و زیست محیطی موثر بر امنیت اکولوژیک در شهرهای چین با استفاده از منطق فازی پرداخته می‌شود.
۲. در پژوهش دیگری تحت عنوان «تحقیقی بر ارزیابی امنیت اکولوژیک منطقه‌ای» که در چین و توسط تیان و گانگ انجام شد، با بررسی امنیت اکولوژیک مناطق شهری بیان می‌دارد که با در نظر گرفتن شهر به عنوان یک اکوسیستم و تامین امنیت همه جانبه آن، امنیت اکولوژیک شهری نیز تامین می‌شود.
۳. گروه VWG در «سند شهرهای جهانی» با اشاره به راهکارها، راهبردها و مکانیزم‌های مداخلات شهری برای ایجاد یک شهر امن، توجه به تمامی مؤلفه‌های مطلوبیت زندگی در شهر را در ابعاد اقتصادی، اجتماعی، کالبدی و زیست محیطی مورد اشاره قرار می‌دهد و به بررسی آن در سطح جهان می‌پردازد.
۴. جامع ترین تحقیق درباره امنیت و مؤلفه‌های اجتماعی و اقتصادی و محیطی را باید سندی دانست که با همکاری ارگان ایمن شهرهایتات و ارگان USL به انجام رسیده است، و معطوف به ارائه اهداف، روش شناسی، راهبردها و راه کارهایی است که به افزایش مؤلفه‌های امنیت شهری در ابعاد اقتصادی و اجتماعی و خاصه کالبدی و محیطی می‌پردازد.
۵. انجمن اجتماعی و اقتصادی وابسته به سازمان ملل متحد نیز، مباردت به بررسی و ارزیابی پیرامون امنیت شهری کرده است که از محورهای این تحقیق می‌توان به دولت، صلح، امنیت، محیط زیست، جمعیت و شهرنشینی و توسعه منابع انسانی و اشتغال زایی اشاره کرد که رویکردهایی معطوف به برقراری امنیت سیاسی، اقتصادی و محیطی در شهر بشمار می‌روند.
۶. پژوهش‌های صورت گرفته در ایران نیز بیشتر معطوف به مؤلفه‌های جرم خیزی شهری و میزان جرایم در سطح شهر در میان اقشار اجتماعی بوده و کمتر با نگاه سیستمی به شهر به بررسی سایر ابعاد امنیت شهری پرداخته اند. لکن در این میان می‌توان به موارد اندکی اشاره کرد که تا اندازه‌ای می‌توانند یاری‌دهنده محقق در تدوین تحقیق حاضر باشند. مواردی چون:
  ۷. تحقیقی در سنجش عوامل تأثیرگذار بر احساس امنیت شهری که توسط هادی محمودی نژاد در سطح شهر کرمان صورت گرفته است. این پژوهش به سنجش احساس امنیت شهروندان در جنبه‌های مختلف اقتصادی، سیاسی، مذهبی و محیطی می‌پردازد و در مقایسه با سایر تحقیقات در این حوزه، از جامعیت بیشتری برخوردار است.
  ۸. تحلیلی پیرامون شرایط محیط اجتماعی و طبیعی استان کردستان در ارتباط با بزهکاری که با استفاده از روش‌های مشاهده، مصاحبه و پرسش نامه به بررسی پدیده جرم خیزی در سطح استان کردستان می‌پردازد.
  ۹. همچنین می‌توان به تحقیقی درباره جرم خیزی و مصرف مواد مخدر در شهرهای آسیب دیده از سوانح طبیعی اشاره داشت که بوسیله فرهودیان و همکارانش در سالهای ۱۳۸۳-۱۳۸۴ با حمایت دفتر مواد و جرایم سازمان ملل صورت گرفته است.
  ۱۰. مساواتی آذر نیز در پژوهشی، آسیب شناسی اجتماعی ایران در سطح کشور و معطوف به استان آذربایجان شرقی را مورد بررسی قرار داده است. در حوزه بررسی امنیت در برابر سوانح طبیعی نیز می‌توان به تحقیق ربانی و افشار کهن در سال ۱۳۸۳ و در سطح شهرستان بهارستان اشاره کرد.
  ۱۱. همانطور که مشاهده شد، کمتر پژوهشی را می‌توان یافت که به طور مستقیم به ارتباط امنیت شهری و مسایل زیست محیطی پرداخته باشد. همچنین در تبیین تاریخچه اقتصاد مقاومتی می‌توان چند دوره زمانی مهم را در نظر گرفت. ابتدا باید توجه داشت که نظریه اقتصاد مقاومتی با وجود این که در ادبیات اقتصاد متعارف هم تحت عناوینی کمابیش مرتبط (از جمله تاب‌آوری اقتصادی، ضد شکنندگی و ...) مطرح شده است، نظریه‌ای است که مقام معظم رهبری (مدظله العالی) آن را مطرح کرده‌اند. در مطالعه سیر تاریخی این

مبانی نظری

امنیت در شهر

با نگاهی گذرا به رشد و گسترش روند شهرنشینی و افزایش جمعیت شهری، می‌توان به این نتیجه رسید که زندگی در بستر شهر داری آثار، پیامدها و ویژگی‌های منحصر بفردی می‌باشد که در این میان تأمین، حفظ و بهبود امنیت و احساس امنیت می‌تواند نقش بسیار مهمی در تعدیل پیامدهای منفی و ارتقا کیفیت زندگی و سطح رضایتمندی شهروندان ایفا کند. از آنجا که زندگی شهری دارای ابعاد مختلف اجتماعی، اقتصادی، سیاسی، کالبدی و زیست محیطی بوده و حاصل تعاملات شهروندان در تمامی این ابعاد می‌باشد، امنیت شهری نیز ماهیتی چند بعدی پیدا می‌کند و همانطور که در بحث کلی امنیت تمامی ابعاد بر یکدیگر تاثیرگذار هستند، ابعاد مختلف امنیت شهری نیز بر یکدیگر مؤثر بوده و به صورت حلقه‌هایی از یک زنجیر، چرخه امنیت شهر را تشکیل می‌دهند.

نمودار ۱. ابعاد مختلف امنیت شهری؛ ماخذ: نگارندگان.

توجه به مقوله امنیت در دانش شهرسازی، یکی از رویکردهای جدید در شهرسازی را با عنوان شهری ایمن شکل می‌دهد. امنیت نوعی احساس آرامش و آسایش درونی قلمداد می‌شود که از مولفه‌های فعال محیط حاصل می‌شود و پس از ادراک ذهنی، گونه‌ای احساس در امان بودن را به وجود می‌آورد. احساس امنیت نیز از قرارگیری انسان در شرایط محیطی به مثابه نوعی ادراک روانی حاصل می‌شود که از یک ساختار شهری و فرهنگی خاص، با ساختار فرهنگی و اجتماعی دیگر متمایز می‌شود. بر این اساس

نظریه مشاهده می‌شود تأکید بر این‌که ایران در آینده مورد تهاجم اقتصادی خواهد داشت از سال ۱۳۸۶ توسط مقام معظم رهبری (مدظله العالی) مطرح شده است (این در حالیست که در این سال اقتصاد ایران در سطح بین‌الملل در یکی از بهترین وضعیت‌های خودش به سر می‌برد). اما دور اندیشی ایشان با بروز خصومت‌های شدید و تحریم‌های سنگین غرب از سال ۱۳۸۸ به خوبی نمایان شد (عبدالملکی، ۱۳۹۳، ص ۱۰). در هر صورت از سال ۱۳۹۰ به بعد، رویکرد اقتصاد مقاومتی وارد ادبیات اقتصادی کشور شد. با وجود گذشت چند سال از طرح نظریه اقتصاد مقاومتی، هرچند تکاپوی کافی در عرصه‌های مختلف اقتصادی کشور- و از جمله در اقتصاد شهری- صورت نگرفته و هنوز راه طولانی در پیش است، لکن مطالعاتی در این ارتباط انجام شده که قابل ذکر است:

۱۲. دانش جعفری و ملائی (۱۳۹۲) از شهرداری‌ها به عنوان تأثیرگذارترین سازمان در تحقق اقتصاد مقاومتی یاد کرده اند و با تأکید بر ابعاد و اصول اقتصاد مقاومتی و به روش توصیفی- تحلیلی، به بررسی بندهای ۲۴ گانه مندرج در سند ابلاغی اقتصاد مقاومتی از سوی رهبری معظم انقلاب که اثراتی مستقیم و یا غیرمستقیم بر درآمد شهرداری‌ها دارند، پرداخته اند.

۱۳. همچنین پیری و همکارانش (۱۳۹۲) در مطالعه‌ای به روش اسنادی و با استفاده از منابع نظری موجود به دنبال برساختن یک مبنای فکری برای تبیین جایگاه اقتصاد مقاومتی در توسعه پایدار شهری در ایران در شرایط تحریم اقتصادی بوده اند.

۱۴. بهروش و مهدی (۱۳۹۴) نیز، در مقاله ای تحت عنوان نقش اقتصاد مقاومتی در حفاظت از محیط زیست با تأکید بر توسعه پایدار بیان می‌دارند که اقتصاد مقاومتی در کنار مفهوم اقتصاد سبز به دنبال موازنه و تعادل بین فعالیت‌های اقتصادی توسعه و اثرات زیست محیطی ناشی از فعالیت‌های مذکور بوده و از ارتباط با مفهوم اقتصاد رفاه، به دنبال افزایش رفاه عمومی از طریق افزایش بهره‌وری و استفاده بهینه از منابع می‌باشد.

شکل‌گیری احساس امنیت از لحاظ روان شناختی، وابسته به شرایط محیط شهری، کنشها و حوادث آن از یک سو و از سویی دیگر نوع برداشت و سطوح ادراکی در آن ساختار فرهنگی است و همین دو اصل آن را از شهری به شهری و از ملیتی تا ملیتی دیگر، متفاوت می‌کند (بمانیان و محمودی نژاد، ۱۳۸۹).

مارشال حقوق شهروندی را به سه دسته مدنی، اجتماعی و سیاسی تقسیم می‌کند و در این زمینه، امنیت را یکی از مهم ترین مؤلفه‌های حقوق اجتماعی به شمار می‌آورد (نقدی، ۱۳۸۲، ص ۲۷). ویرث نیز، زندگی شهری را بی سازمان و فاقد همبستگی اجتماعی و شهرنشینان را افرادی با احساس تنهایی، انزوا و «نامنی» معرفی می‌کند و معتقد است، محیط شهری روابط فرد را با اشیاء بیشتر و با طبیعت کمتر می‌کند (Wirth, 1938). به طور کلی امنیت شهری به معنای آرامش، اطمینان خاطر و هراس نداشتن شهروندان از شهروندان، فضاهای شهری، ساختمان‌ها، سازمان‌ها، تأسیسات، زیرساخت‌های شهری و سایر عناصر مهم در زندگی شهری است که موجب نگرانی و احساس ناامنی در شهروندان می‌شود (گوهری، ۱۳۸۷، ص ۴). همچنین پروفیسور لئونارد دوهل، واضع ایده شهر سالم در معرفی تیپولوژی نیازهای شهری، امنیت را در قالب اولین رده از نیازها (نیازهای اساسی و اولیه) می‌شمارد و با طرح این پرسش که شهر به چه چیزهایی نیاز دارد تا به صورت ارگانیک‌تری سالم توسعه یابد و به افراد امکان تکامل بدهد، توضیح می‌دهد که در مرحله نخست، شهر باید توانایی تأمین نیازهای اساسی شهرنشینان خود مانند غذا، لباس خانه، امنیت و... را داشته باشد (دوهل، ۱۹۸۶، ص ۳۳). اکسورسی نیز در WUF درباره شهر ایمن توجه به مولفه‌های کیفی زندگی از لحاظ زیست محیطی و در قالب محیطی و کالبدی را یادآوری می‌کند. بنابراین همانطور که بیان شد امنیت شهری دارای ابعاد مختلف می‌باشد. که تمامی این ابعاد بر یکدیگر مؤثر بوده و از یکدیگر تأثیر می‌پذیرند. در این بین بعد زیست محیطی امنیت شهری از اهمیت ویژه‌ای برخوردار است چرا که، امنیت محیط زیست شهری نیز به عنوان یکی دیگر از ابعاد مهم امنیت شهر مورد توجه متخصصین امر قرار گرفته است. چراکه توسعه بی‌رویه شهرهای بزرگ که به علت افزایش جمعیت و مهاجرت به آن

صورت می‌گیرد، موجب تخریب محیط زیست شده و آلودگی زیست محیطی را برای و شهروندان به وجود آورده است. آلودگی هوا، آلودگی صوتی، تغییر کاربری و تخریب فضای سبز، کمبود منابع آب و مواردی از این دست معضلاتی هستند که امنیت محیط زیست شهری را تهدید می‌کنند.

بحران محیط زیست، برآیند تحولات مدرنیته، انقلاب صنعتی و تقویت و گسترش اندیشه‌های سوداگرایانه بوده، به گونه ای که طی این مدت، شیوه بهره برداری انسان از محیط متناسب با نگرش توسعه گرا، نیازهای فزاینده و ابزارهای پیشرفته از منابع محدود تغییر کرده که نتیجه آنها، آلودگی و آشفتنگی تعادل محیط زیست بوده است (کاویانی راد، ۱۳۹۰، ص ۱۲۲). بی شک این آشفتنگی و برهم خوردن تعادل امنیت محیط زیست را مورد حمله قرار داده است. امنیت زیست محیطی یکی از ابعاد مهم امنیت ملی است. اهمیت امنیت زیست محیطی، طی فرایند رشد تکنولوژی و صنعت پدید آمده است. اخیراً ملاحظات مربوط به رشد سریع وبی رویه جمعیت، کاهش منابع طبیعی و گسترش غیرقابل کنترل آلودگی‌های صنعتی و معدنی، وارد صحنه اصلی تفکر روابط بین الملل، پژوهشگران و حتی مردم شده است (ربیعی، ۱۳۸۳، ص ۱۴۷).

چالش‌های ناشی از محیط زیست به دو صورت، امنیت کشورهای جهان را درگیر خود می‌کند. اول در عرصه حفاظت از محیط زیست و منابع کمیاب، دوم در زمینه درگیرها و آشوب‌های ناشی از کمبود منابع طبیعی و اختلافات بر سر تقسیم آنها که منجر به درگیری و جنگ می‌شود. امروزه در سطح جهان نمونه‌های مختلفی از جنگ و اختلافات درون کشوری بر سر محیط زیست و منابع طبیعی کمیاب مشاهده می‌شود و روند رو به گسترشی دارد (Barnett, 2005:645). به عبارت دیگر، تهدید زیست محیطی امنیت ملی همانند تهدیدات نظامی و اقتصادی به پایگاه مادی دولت لطمه می‌زند و شاید تا جایی پیش بروند که دولت و نهادهای آن را تهدید کنند (بوزان، ۱۳۸۷، ص ۴۵). به طور کلی پیش بینی‌های صورت گرفته حاکی از آن است که در آینده، جهان با کمبود منابع روبه رو خواهد شد. آلودگی هوا، گازهای گلخانه‌ای و تخریب لایه اوزون و بعضی موضوعات دیگر تهدیدهایی

هستند، که متوجه کل جهان بوده و تمامی اقسام امنیت را با مخاطره مواجه خواهند کرد. متخصصین امر راهکارها و رویکردهای مختلفی را در جهت بهبود و تامین امنیت محیط زیست ارائه کرده اند، در این میان کاربست رویکرد اکولوژیک تحت عنوان امنیت اکولوژیک به دلیل نگاه سیستمی و جامع نگر در این عرصه، امروزه مورد اقبال قرار گرفته است.

امنیت اکولوژیک در شهر

امروزه تغییر سریع ساختار و عملکرد شهری، خدمات زیست محیطی ارائه شده توسط زیرساختهای اکولوژیکی را تضعیف و امنیت محیط زیست شهری و توسعه پایدار شهر را تهدید کرده است. برای حفظ امنیت اکولوژیک شهر، مدیران و متخصصین امر، همواره به دنبال روشی مناسب جهت برنامه‌ریزی شهری با هدف تنظیم ساختار شهر و حمایت از ثبات عملکرد اکوسیستم بوده‌اند (Zhaoxue & Linyu, 2010). نویسندگان مقاله «محیط و امنیت جهانی» (1394): در تعریف مفهوم امنیت اکولوژیک، بیان می‌دارند که این واژه برای اولین بار توسط دولت ایالات متحده آمریکا پیشنهاد شد و نمی‌توان برای آن تعریف جامعی ارائه کرد (Ezeonu & Ezeonu, 2000). به طور کلی در تبیین رابطه‌ی بین اکوسیستم شهری و امنیت اکولوژیک، می‌توان آن را به عنوان وضعیتی پایدار و یکپارچه در نظر گرفت که در آن حمایت کافی از توسعه اجتماعی- اقتصادی و توسعه‌ی پایدار شهری صورت می‌گیرد (Zhaoxue & Linyu, 2010: 1394). بنابراین می‌توان به این نتیجه رسید در صورت تهدید امنیت اکولوژیک، جوامع شهری نمی‌توانند از منظر اجتماعی، اقتصادی به توسعه مورد انتظار دست یابند و این نشان دهنده‌ی یکپارچگی و پیوستگی همه عوامل دخیل در شهر می‌باشد. آنچه مسلم است، امنیت اکولوژیک بخش مهمی از امنیت منطقه‌ای و ثبات جامعه را تشکیل می‌دهد که در حال حاضر تبدیل به یک موضوع داغ در محافل علمی جهان شده است. لذا محققان داخلی و خارجی برای این مفهوم جدید، تفسیرهای متفاوتی ارائه می‌کنند. به طور کلی، امنیت اکولوژیک را می‌توان به طرق ذیل تعریف کرد:

- مفهوم امنیت اکولوژیک در تعریفی کلان و گسترده که توسط مؤسسه بین‌المللی تحلیل

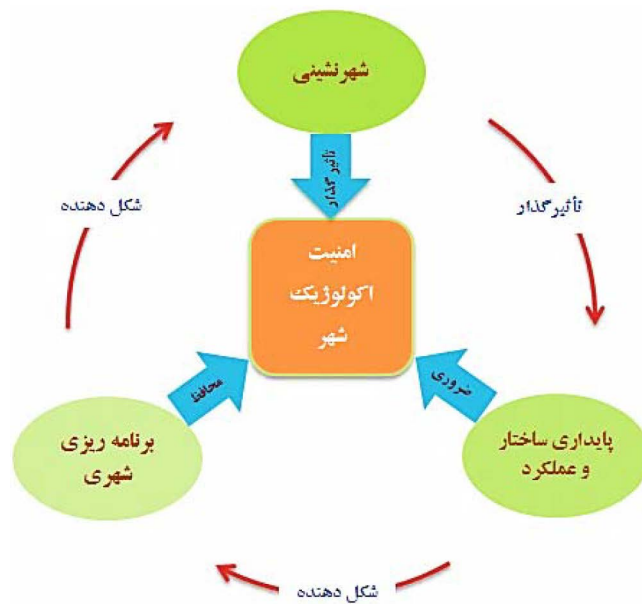
سیستم‌های کاربردی (IIASA) در سال ۱۹۹۸ میلادی، ارائه شده است به معنای: «عدم تهدید زندگی بشر، بهداشت، آسایش، حقوق اولیه، دسترسی به منابع ضامن حیات و منابع ضروری، توالی اجتماعی و در نهایت توانایی انطباق با تغییرات محیطی می‌باشد» (Yuan et al, 2002). در معنایی خردتر، مفهوم امنیت اکولوژیک را صرفاً امنیت اکوسیستم‌های طبیعی و نیمه‌طبیعی و به طور کلی حفاظت زیست محیطی معرفی می‌کنند (همان).

- اکولوژیست‌ها از جمله فلیکس گاتاری، بر ویژگی زیست محیطی امنیت اکولوژیک تمرکز بیشتری دارند و برای آن خصوصیات ذیل را بیان می‌کنند: «هوای پاکیزه، منابع آبی ایمن و قابل اطمینان، غذا، محیط‌های زندگی و کاری سالم، خدمات شهری و حمایت در برابر سوانح طبیعی» (Guattari, 2000).

- از دیدگاه بارنت امنیت اکولوژیک به معنای تاب آوری و ظرفیت اکوسیستم برای حفظ حیات، حفظ ساختار و عملکرد سازمانی خود در برابر آشفتگی و تغییر می‌باشد (Barnett 2001); Adger et al (2011). بر این اساس با قبول شهر به عنوان یک اکوسیستم پویا، امنیت اکولوژیک شهر نیز به معنای توانایی اکوسیستم شهری در حفاظت از خود در مقابل تهدیدات مختلف در طول زمان می‌باشد.

- از منظر اکولوژی سیاسی یا اکوپولیتیک، که پیوستگاه علم سیاست و محیط زیست به شمار می‌رود، امنیت اکولوژیک زمانی نمود عینی می‌یابد که پیوستگی ابعاد مختلف اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی حیات انسان‌ها جدای از وابستگی‌های زیستی و اعتقادی در هماهنگی با بن‌مایه‌های زیست‌کره، یکپارچه و متعامل در نظر گرفته شود (حافظنیا و کاویانی‌راد، ۱۳۹۳، ص ۲۴۷).

به طور کلی باید گفت، از آنجا که شهرنشینی بر امنیت اکولوژیک شهر و بر پایداری ساختار و عملکرد شهری تأثیر گذار است. استفاده از ابزارهای مانند برنامه‌ریزی شهری در حفظ امنیت اکولوژیک ضروری به نظر می‌رسد (نمودار ۲).

نمودار ۲. رابطه بین شهرنشینی، برنامه‌ریزی شهری و پایداری ساختار و عملکرد با امنیت اکولوژیک شهر؛ مأخذ: Linyu & Zhaoxue, 2010:1394

اقتصاد و محیط زیست شهری؛ ارتباطات و تقابلات
 همانطور که بیان شد، امروزه بروز بحران محیط زیست در جوامع شهری بر کسی پوشیده و قابل انکار نیست. این بحران جدی و فراگیر که به نوعی در تمامی کشورهای جهان در حال گسترش است ریشه در مسائل گوناگونی دارد. اقتصاد شهری و به طور دقیق تر، تغییر در مناسبات اقتصادی و تمایل به اقتصاد سرمایه‌داری در انسان معاصر، یکی از مهم ترین دلایل مواجهه شهرها با معضلات محیط زیستی است. چنانچه به اعتقاد «استفن ام. ویلر» از صاحب نظران مطرح در زمینه‌ی توسعه پایدار شهری و منطقه ای، اغلب به نظر می رسد که اهداف زیست محیطی درمغایرت کامل با اهداف اقتصادی هستند و در سطحی وسیعتر، جهان بینی اکولوژیکی با دیدگاه‌های بسیاری از اقتصاددانان به خصوص آن هایی که با فلسفه بازار آزاد موافق هستند در تقابل است. بدین ترتیب، یافتن راه هایی که از طریق آنها اقتصاد امروز بتواند بیشتر و بهتر با توسعه پایدار سازگار شود، وظیفه دشواری می‌باشد. از نقطه نظر وی اقتصاد سرمایه داری بازار محور، می‌تواند در تنظیم کردن عرضه و تقاضا، تخصیص منابع، و فراهم کردن مشوق‌ها و انگیزه‌ها برای کارآفرینی و نوآوری موفق باشد؛ همچنین این سیستم تا کنون در ایجاد ثروت و سطح بالایی از رفاه مادی برای بسیاری مشخصاً خوب عمل کرده است. تمامی این موارد از نکات مثبت اقتصاد سرمایه

با جمع بندی مطالب فوق می‌توان به این نتیجه رسید که به طور کلی امنیت اکولوژیک ناظر بر ارتباط ابعاد مختلف امنیت، نظیر امنیت اقتصادی، امنیت اجتماعی، و امنیت ملی با امنیت محیط زیست می‌باشد. امروزه نظریه‌پردازان امنیت نیز، بر موضوعات گوناگون و تهدیداتی فراتر از آنچه تا کنون در میان مردم مصطلح بوده است تأکید دارند. به طور مثال آنها بر این اعتقادند که مشکلات مربوط به محیط زیست شهری، از جمله آلودگی هوا، استفاده بی رویه از منابع آب، تغییرات اقلیمی و تخریب و انهدام منابع، با در هم نوردیدن محدوده‌های شهری، سلامت، سعادت، رفاه و مشاغل شهروندان را به مخاطره می‌اندازند و از آن به عنوان «مخاطرات مشترک» تمام شهرهای جهان یاد می‌کنند. بروز این مخاطرات در شهرهای امروز، تغییر در گفتمان‌ها و درون مایه‌ها و جهت‌گیری جستارهای سیاسی - امنیتی را به دنبال داشته است و برقراری امنیت زیست محیطی با توجه به اهمیت آن در ادامه‌ی حیات انسان توجه بسیاری از پژوهشگران را به خود جلب کرده است. در تامین امنیت اکولوژیک بخصوص در بستر شهر عوامل مختلفی دخیل هستند. یکی از مهم ترین این عوامل، عامل اقتصاد و تأثیر زندگی اقتصادی شهروندان بر محیط زیست شهری می‌باشد که تمرکز مقاله حاضر بر آن قرار گرفته است.

اهداف اقتصادی با کمترین صدمه به اهداف محیط زیستی ارائه کرده اند، که اقتصاد تاب آور و اقتصاد مقاومتی از مهم ترین آنها می باشد.

اقتصاد مقاومتی؛ مفهوم، خاستگاه و ماهیت

آنچه مسلم است، بحث اقتصاد مقاومتی صرفاً مختص به ایران نیست و بسیاری از کشورهای دیگر دنیا نیز با تعبیری نزدیک، به سمت مقاوم کردن اقتصاد خود حرکت کرده اند. مفهوم مقاومت اقتصادی در ایران با انقلاب اسلامی ملازم است. این بدان معناست که ماهیت اقتصادی انقلاب اسلامی به جهت اصول و اهدافی که مطرح می کند اقتضاء یک نوع مقاومت را به همراه دارد. مبتنی بر مبانی، اهداف اقتصادی انقلاب اسلامی عبارتند از استقلال اقتصادی، افزایش رفاه عمومی و بنای اقتصادی پیشرفته. در پی ساختن اقتصادی پیشرفته است. این اهداف که در منویات رهبران کبیر و معظم انقلاب اسلامی نیز متجلی است، دارای مفاهیم ویژه ای هستند. اهمیت هر یک از این اهداف در مسیر تحقق هدف نهایی انقلاب اسلامی (یعنی انسان سازی و هدایت جامعه به سمت کمال الهی) مشخص است (عبدالملکی، ۱۳۹۳، ص ۹۰).

در همین راستا رهبر معظم انقلاب مدل اصلی برای اقتصاد کشور را مدل اقتصاد مقاومتی عنوان کردند و در جمع کارآفرینان کشور در ماه مبارک رمضان سال ۱۳۸۹ به تشریح این مسئله پرداختند. ایشان اقتصاد مقاومتی را مدلی میدانند که همراه باشد با مقاومت در مقابل کارشکنی دشمن، خباثت دشمن، معنایش حصار کشیدن دور خود و فقط انجام یک کارهای تدافعی نمایند بلکه اقتصادی است که به یک ملت امکان میدهد و اجازه میدهد حتی در شرایط تحریم و فشار هم رشد کند و شکوفایی داشته باشد. هم روند رو به رشد اقتصادی محفوظ می ماند و هم آسیب پذیری آن کاهش می یابد (دفتر حفظ و نشر آثار، ۱۳۹۱).

اقتصاد مقاومتی یک نظام اقتصادی است که هماهنگ با سیاستهای کلان سیاسی و امنیتی نظام اسلامی و برای مقاومت در برابر اقدامات تخریبی شکل بگیرد تا بتواند در برابر ضربات اقتصادی تحریمها و توطئههای گوناگون اقتصادی نظام استکبار مقاومت کرده و توسعه و پیشرفت خود را ادامه دهد و روند روبه رشد همجانبه خود را در ابعاد ملی، منطقه‌ای و جهانی حفظ کند. اقتصاد مقاومتی رابطه نزدیکی با انسجام ملی دارد. منظور از اقتصاد مقاومتی

داری از منظر پایداری می باشد اما اقتصاد سرمایه داری فعلی - چه در تئوری و چه در عمل - از همین منظر دارای ایراداتی بدین شرح است:

۱. ایراد مربوط به ارزشیابی و تعیین قیمت: قیمت گذاری کالاهای اجتماعی و زیست محیطی (مانند سلامت انسانی، برابری و کیفیت زیست محیطی) برای لحاظ کردن آنها در محاسبات و تصمیم گیریهای اقتصادی بی نهایت دشوار است.

۲. ایراد مربوط به کالاهای عمومی: تصمیمات اقتصادی معنادار در ارتباط با چیزهایی همچون هوای پاک، خیابانهای امن، یا فضاهای عمومی جذاب که هر کس بتواند از آنها به طور رایگان استفاده کند، بسیار مشکل است.

۳. ایراد مربوط به پیامدهای خارجی این اقتصاد: شامل اثرات اجتماعی و زیست محیطی گسترده حاصل تولید و مصرف که معمولاً در تصمیم گیریهای اقتصادی لحاظ نمی شود.

۴. در نهایت، ایراد کم توجهی و کم بها دادن به آینده: وجود نرخهای بهره و تورم در محاسبات بدین معناست که هزینه‌ها و فایده‌های مرتبط با آینده کم ارزش تر از معادله‌شان در لحظه حال هستند و گنجاندن اثرات بلندمدت اقدامات در معادلات اقتصادی بسیار دشوار است. بیشتر مدل‌های هزینه-فایده موجود به واقع از لحاظ کردن اثرات بلندمدت تر از ۳۰ سال در آینده، ناتوان هستند. در نتیجه، تئوری اقتصادی فعلی، به طور ساختاری در اتخاذ رویکرد بلندمدت مورد نیاز در برنامه ریزی پایداری دارای نارسایی است (ام. ویلر، ۱۳۹۳، صص ۱۱۳-۱۱۲).

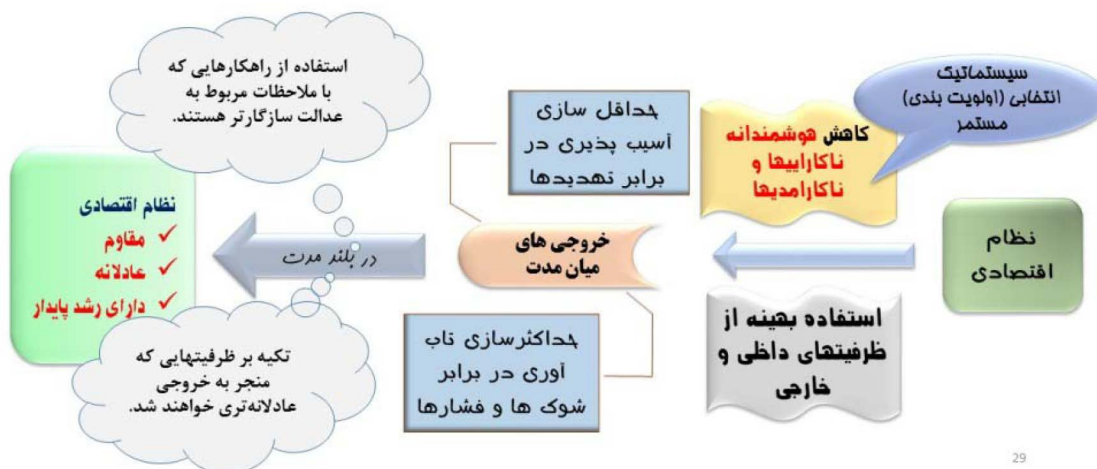
با توجه به مطالب فوق و ایرادات وارد بر تعاملات اقتصاد سرمایه داری (به عنوان نظام رایج اقتصادی در جهان) با محیط زیست، تلاش برای استقرار نظام اقتصادی مطلوب در جهت کاهش این معضلات ضروری به نظر می رسد. چراکه، تمام ایرادات و کاستیهای اقتصاد سرمایه داری و به طور کلی تحلیل‌های اقتصادی از این دست، مقوله پایداری را نفی می کنند و می توانند به پایداری شهری ضربه بزنند. لذا تحلیل‌ها و به عبارتی ابزارهای اقتصادی دیگری در مسیر نیل به شهری پایدار مورد نیاز می باشد. در همین راستا پژوهشگران، طی سالها مطالعه اصلاحات و استراتژی‌های اقتصادی نوینی را برای تحقق

واقعی یک اقتصاد مقاومتی فعال و پویاست نه یک اقتصاد منفعل و بسته به طوری که کشور ضمن مقاومت در مقابل موانع و نامالایمات مسیر خود، روند پیشرفت پایدار خود را حفظ کند (عسکری، ۱۳۹۱).

اقتصاد مقاومتی را به طور خلاصه می توان این گونه تعریف نمود: اقتصادی که در شرایط دشواری، تهدید و دشمنی به اهداف خودش برسد. اما در بحث از ماهیت نظری اقتصاد مقاومتی گفته می شود: اقتصاد مقاومتی نسخه معاصر نظام اقتصادی اسلام است. نظام اقتصادی اسلام خروجی مکتب اقتصادی اسلام در بستر زمان و مکان است. این بدان معناست که اجرای مکتب اقتصادی اسلام در هر شرایط زمانی- مکانی، موجب شکل گیری شکل خاصی از نرم افزار و سخت افزار اقتصادی خواهد شد. این شکل خاص از بروز و ظهور عوامل و ساختارهای اقتصادی را نظام اقتصادی اسلامی می نامند. بدین ترتیب نظام اقتصادی اسلام، بازتاب پرتوهای مکتب اقتصادی اسلام در آئینه زمان و مکان است (عبدالملکی، ۱۳۹۳، صص ۶۳-۶۶). هدف اقتصاد مقاومتی بازسازی و احیای اقتصاد ملی است. این نوع اقتصاد، مردمی است و از ظرفیتهای مردم و نخبگان در آن استفاده می شود، ضمن اینکه از دانش فنی دنیا هم در آن استفاده می شود (رضایی، ۱۳۹۱). اقتصاد مقاومتی یعنی اقتصادی که با توجه به همه قوتها و ضعفهای داخلی و خارجی و تهدیدها و فرصتهای بیرونی سناریوسازی میکند و برای هر شرایطی برنامه دارد و محیط سنج است و درون و برون را به خوبی م ی شناسد و برای تغییرات واکنش مناسبی دارد (حسین زاده بحرینی، ۱۳۹۲). چهار راهبرد کنترل، مهار، کم اثر و در نهایت

بی اثرسازی تهدیدها در فرایند اقتصاد مقاومتی باید مورد توجه قرار گیرد (خوش چهره، ۱۳۹۱). در نهایت می توان بر اساس تصویر ۱، تعریفی نسبتا جامع از اقتصاد مقاومتی ارائه داد.

از سوی دیگر در وضعیت اقتصادی فعلی کشور (از سال ۱۳۸۸ به بعد) شرایط زمانی و مکانی ویژه ای بروز کرده است، شرایطی که به نوعی مملو است از خصومت های اقتصادی. این خصومت های اقتصادی را می توان به خصومت های اقتصادی داخلی و خارجی تفکیک کرد. خصومت های اقتصادی خارجی آنهایی هستند که توسط دشمنان خارجی اعمال می شوند و در شکل تحریم ها و یا فشارهای اقتصادی دشمنان خارجی متجلی شده است. مراد از خصومت های اقتصادی داخلی، ناکارآمدی ها و رفتارهای نامطلوبی است که اجزاء و عوامل اقتصادی داخلی از خود نشان داده اند که این معلوم نامطلوب بودن بخشی از ارزش ها، هنجارها، ساختارها و فرآیندهای اقتصادی در کشور است. در چنین شرایطی طبیعی است که اجرای مکتب اقتصادی اسلام مستلزم ایجاد یک نظام جدید خواهد بود. در این تعبیر اقتصاد مقاومتی به معنای طراحی و اجرای نظام اقتصادی است که در شرایط پرخصومت کنونی مکتب اقتصادی اسلام را به فعلیت برساند و به طور مشخص اهداف اقتصادی انقلاب اسلامی را محقق نماید. در همین راستا ابلاغ سیاست های کلی اقتصاد مقاومتی توسط رهبر معظم انقلاب، به منزله تعیین خطوطی کلی در جهت طراحی نظام جدید است (عبدالملکی، ۱۳۹۳، صص ۱۲۸-۱۲۴). به طور کلی اقتصاد مقاومتی دو شاخصه اساسی دارد:

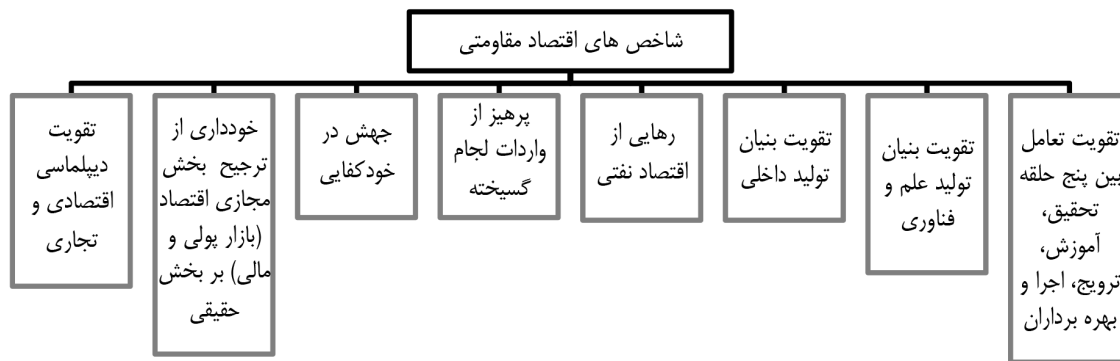

تصویر ۱. تعریف پیشنهادی اقتصاد مقاومتی؛ مأخذ: گویا، ۱۳۹۴.

۱. در برابر تهدیدها و ترفندهای دشمن مقاوم است و کمتر آسیب می بیند.
  ۲. تهدید را تبدیل به فرصت کرده و در وضعیت تهدید رشد می کند (میرمعزی، ۱۳۹۱).
- با تعمق بیشتر در سیاست‌های ۲۴ گانه ابلاغی مقام معظم رهبری می‌توان به موارد زیر به عنوان شاخص‌های اقتصاد مقاومتی به طور خلاصه اشاره کرد (نمودار ۳):

نمودار ۳. شاخص‌های اقتصاد مقاومتی بر گرفته از سیاست‌های ۲۴ گانه ابلاغی مقام رهبری

خصوصیت‌های خارجی و داخلی بر علیه کشور است. در این خصوص از دانش اقتصاد متعارف نیز با لحاظ چارچوب روش شناختی مورد نظر در اقتصاد مقاومتی استفاده می‌شود (عبدالملکی، ۱۳۹۳، صص ۱۵۸ - ۱۶۱).

در نهایت باید به این نکته‌ی مهم توجه داشت که مقوله‌ی اقتصاد مقاومتی صرفاً به مباحث اقتصادی محدود نمی‌شود و نباید از ارتباط تنگاتنگ اقتصاد مقاومتی با بحث‌های مهمی چون عدالت، توجه و احترام به حقوق انسانها و ثبات سیاسی، امنیت، توسعه پایدار و محیط زیست به عنوان موضوع اصلی مرقومه حاضر غافل شد.

یافته‌های پژوهش

تطبیق مفهوم اقتصاد مقاومتی در حوزه مدیریت اقتصادی شهر

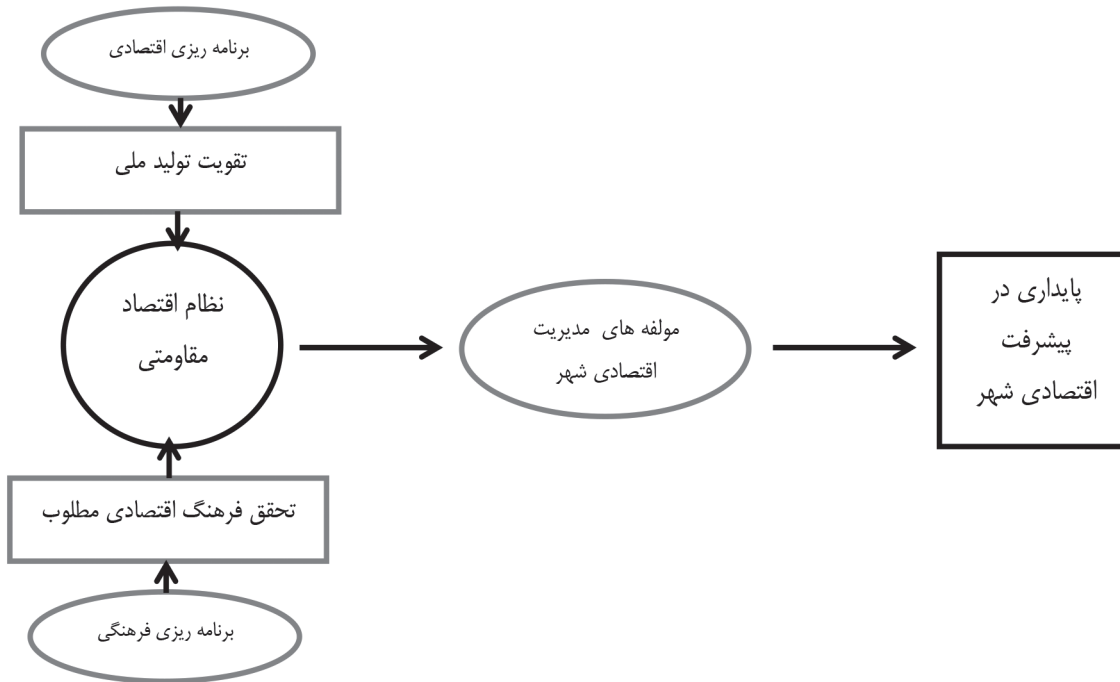
براساس آنچه در قسمت قبل گفته شد، فرآیند علمی در اقتصاد مقاومتی عبارت است از طراحی یک نظام اقتصادی که طی آن مکتب اقتصادی اسلام در شرایط کنونی اقتصاد کشور (که مملو است از خصوصیت‌های خارجی و ناکارآمدی‌های داخلی) اجرا و در نتیجه آن اهداف اقتصادی انقلاب اسلامی (استقلال، رفاه و پیشرفت) محقق شود. این نظام به عرصه‌های مختلف اقتصادی نظر خواهد داشت که یکی از آنها مدیریت اقتصادی شهر است. در واقع سخت افزار و نرم

با توجه به این تبیین از ماهیت نظری اقتصاد مقاومتی، طراحی این نظام مستلزم دو مقدمه علمی است که عبارتند از: الف. شناسایی مکتب اقتصادی اسلام (در حوزه‌های مختلف) و ب. شناسایی وضعیت کنونی کشور (تحلیل زمانی- مکانی اقتصاد ایران در حوزه‌های مختلف). با تامین این دو مقدمه، فرآیند طراحی نظام عبارت خواهد بود از: بهره‌گیری از الگوهای نوآورانه در الف. ارزیابی نظام موجود، ب. طراحی نظام جدید. این بدان معناست که نوآوری و ابداع از اهمیت قابل توجهی در طراحی نظام اقتصاد مقاومتی برخوردار است و بهره‌گیری از شیوه‌های پیشین به طور کامل کارآمد نخواهد بود. در این بخش از چارچوب سیاست‌های کلی اقتصاد مقاومتی نیز استفاده خواهد شد. در تامین مقدمات علمی اقتصاد مقاومتی به شکل زیر عمل می‌شود:

مرحله اول) تبیین مکتب اقتصادی اسلام در موضوعات مختلف: روش مبنایی در این خصوص، اجتهاد است. به نظر می‌رسد می‌توان در مجموع آموزه‌های عقاید، احکام و اخلاق اقتصادی اسلامی را (که معادل مکتب اقتصادی اسلام است) در سه اصل عدالت اقتصادی، جهاد اقتصادی و عزت اقتصادی جمع بندی نمود.

مرحله دوم) شناسایی وضعیت کشور (تحلیل زمانی- مکانی اقتصاد ایران): این بخش مستلزم شناسایی اولاً، ظرفیت‌های اقتصاد ایران و ثانیاً، نقشه

نمودار ۴. مدل مفهومی انطباق مفهوم اقتصاد مقاومتی در حوزه مدیریت اقتصادی شهر؛ مأخذ: نگارندگان، ۱۳۹۷

از آنجا که دانشمندان اقتصاد متعارف شهرها را موتورهای محرک اقتصادی هر کشور می‌دانند، مدیریت اقتصادی شهر را در نوک پیکان پیشبرد اهداف اقتصادی کشورها قرار می‌دهند. از نظر این گروه از متخصصان، در طول تاریخ شهرنشینی، همواره رابطه ای روشن و صریح میان شهر و ارتباطات اقتصادی وجود داشته است. عمده سرمایه‌گذاری‌های خارجی و فعالیت‌های خدماتی- تولیدی مؤسسات مالی مهم جهانی بین‌مراکز شهری واقع در شبکه‌های شهری انجام می‌شود (دانش‌جعفری، ۱۳۹۲). در این زمینه با مطرح شدن اصل توسعه پایدار و مباحث مربوط به آن، دیدگاه‌های مربوط به توسعه شهری و بهبود شهر با توجه با نیازهای آینده انسجام بیشتری پیدا نموده است. در همین راستا با توجه به کمبود منابع (زمین، خاک، هوا و ...) و برای کاهش هزینه‌های توسعه شهری و ارائه خدمات مطلوب تر و مطابق با اصول توسعه پایدار و در عین حال اقتصادی، توجه به توسعه هدفمند شهر افزایش یافته و ساماندهی شهری به عنوان یکی از مهمترین مقوله‌ها در زمینه مدیریت و توسعه شهری مطرح شده است (پرهیزکار، ۱۳۹۰). با توجه به توضیحات فوق، در طراحی نظام اقتصاد مقاومتی به مولفه‌های مدیریت اقتصادی شهر

افزار اقتصاد شهر در چارچوب نظام اقتصاد مقاومتی ویژگی‌های خاصی خواهد داشت. بدین جهت کم و کیف مدیریت اقتصادی شهر در این نظریه از اهمیت متناهی برخوردار است. اما همانگونه که پیشتر نیز گفته شد، در روش شناسی اقتصاد مقاومتی ضمن توجه و تاکید بر مبانی مکتب اقتصادی اسلام و روش شناسی نظام سازی در چارچوب معارف اقتصاد مقاومتی، از تجربیات قابل استفاده بشری در حوزه اقتصاد نیز بهره برداری خواهد شد.

در چارچوب ادبیات اقتصادی متعارف، مفهوم مدیریت شهری اولین بار زمانی مورد توجه واقع گردید که در سال ۱۹۷۶ میلادی در کنار مفاهیم دیگری چون توسعه پایدار شهری و پروژه شهر سالم در دستور کار یکی از برنامه‌های توسعه سازمان ملل با عنوان برنامه مدیریت شهری قرار گرفت. مطرح شدن چنین مفهوم و اصطلاحی از مدیریت در قالب مدیریت شهری ناشی از حرکت شیوه مدیریت متمرکز به سمت مدیریت غیر متمرکز با هدف توسعه شهری است. هدف کلان مدیریت شهری ایجاد محیطی قابل زندگی برای همه شهروندان همراه با عدالت اجتماعی، کارآیی اقتصادی و پایداری زیست محیطی اعلام شده است (پرهیزکار، ۱۳۹۰).

اقتصاد مقاومتی، می‌توان وجوه ذیل را مورد توجه و بررسی قرار داد:

۱. جایگاه عنصر محیط زیست و منابع طبیعی در نظام اقتصاد مقاومتی،
۲. سیاست‌های اقتصاد مقاومتی مبتنی بر تحقق و حفظ امنیت اکولوژیک،
۳. مؤلفه‌های رهیافت اقتصاد مقاومتی در مسیر تأمین امنیت اکولوژیک در شهر،
۴. راهبردهای تأمین کننده امنیت اکولوژیک در نظام اقتصاد مقاومتی.

در ادامه هر یک از موارد فوق- که مجموعاً بخشی از الگوی امنیت اکولوژیک در شهر، در نظریه اقتصاد مقاومتی را بیان می‌کند- با توجه به ظرفیت نوشتار حاضر مطرح می‌شود.

سیاست‌های اقتصاد مقاومتی مبتنی بر تحقق و حفظ امنیت اکولوژیک

اهمیت طبیعت و محیط زیست در مکتب اقتصادی اسلام، منجر به طراحی الگویی عملیاتی خواهد شد که به لحاظ سخت افزاری و نرم افزاری موجب بهره برداری مناسب از محیط زیست و منابع طبیعی شود. همانگونه که پیشتر گفته شد، این شکل از اقتصاد، نظام اقتصادی اسلامی نام دارد که در شرایط پر خصومت کنونی عنوان نظام اقتصاد مقاومتی به آن اطلاق می‌شود. بدین جهت پیشاپیش می‌توان نتیجه گرفت که در صورت تحقق نظام اقتصاد مقاومتی (براساس مبانی و روش شناسی پایه آن) مساله امنیت اکولوژیک در شهر به خودی خود محقق خواهد بود. به بیان دیگر در یک نظام اقتصادی مقاومتی، نامی اکولوژیک و ناپایداری شهری (به معنای استفاده نامطلوب از منابع طبیعی، تخریب محیط زیست و ...) به عنوان یک معضل و مساله مطرح نخواهد بود، چرا که در طراحی و اجرای چنین نظامی به این عناصر پیشتر توجه شده است.

در مجموعه سیاست‌های کلی اقتصاد مقاومتی- به عنوان خطوط راهنمای کلی در طراحی نظام اقتصاد مقاومتی- نیز ردپای این موضوع به خوبی مشاهده می‌شود. یکی از نتایج مجموع سیاست‌های ذیل به شکل عمومی، اصلاح الگوی تعامل با محیط زیست و منابع طبیعی است که به تبع آن امنیت اکولوژیک نیز محقق خواهد شد (جدول ۱):

توجه می‌شود. مدخل اصلی در ورود اقتصاد مقاومتی به عرصه‌های مختلف اقتصادی و از جمله مدیریت اقتصادی شهر، دو عنصر اقتصادی (یعنی برنامه‌ریزی اقتصادی متعارف) و فرهنگی (برنامه‌ریزی فرهنگ اقتصادی در چارچوب ادبیات اقتصاد مقاومتی) است. از سوی دیگر سیاست‌های کلی ۲۴ گانه اقتصاد مقاومتی را می‌توان در دو حوزه کلی شامل: الف. سیاست‌های حوزه تقویت تولید ملی و ب. سیاست‌های حوزه فرهنگ‌سازی اقتصادی دسته بندی کرد. براین اساس دو رکن اقتصاد مقاومتی نیز عبارتند از: تقویت تولید ملی و فرهنگ اقتصادی، که در عنوان جهاد اقتصادی متجلی می‌شود. عملیات تحقق این دو رکن نیز عبارت خواهند بود از: ۱. برنامه‌ریزی اقتصادی (در معنای متعارف) و ۲. برنامه‌ریزی فرهنگی.

بدین ترتیب در فرآیند طراحی نظام اقتصاد مقاومتی، آنجایی که برنامه‌ریزی اقتصادی (در فرآیند تقویت تولید ملی) و برنامه‌ریزی فرهنگی (در مسیر تحقق فرهنگ اقتصادی مطلوب) ایجاب نماید، مؤلفه‌های مدیریت اقتصادی شهر مورد توجه قرار می‌گیرند، که در نهایت منجر به پایداری در پیشرفت اقتصادی شهر خواهد شد.

رهیافت امنیت اکولوژیک در شهر، در اقتصاد مقاومتی: مبانی و راهبردها

براساس آنچه پیشتر در تبیین مفهوم امنیت اکولوژیک - در ادبیات متعارف- بیان شد، عنصر مبنایی در این پژوهش عبارت است از: توجه به ملاحظات زیست محیطی در جریان پیگیری اهداف اقتصادی شهر. بر این مبنا امنیت اکولوژیک و پایداری در توسعه اقتصادی شهر منوط است به نوع خاصی از تعامل با محیط زیست و منابع طبیعی که:

۱. سلامت حیات مادی نسل‌های کنونی را تأمین کند و
۲. بهره مندی نسل‌های آتی از این منابع را (براساس تعریفی که از عدالت بین‌نسلی ارائه می‌کند) تضمین نماید.

با توجه به این مفهوم و نیز با لحاظ ماهیت و روش شناسی اقتصاد مقاومتی (و آنچه در باب مدخلیت این رهیافت در مدیریت اقتصادی شهر بیان شد) در بررسی جایگاه مفهوم امنیت اکولوژیک شهر در نظریه

جدول ۱. سیاست‌های کلی اقتصاد مقاومتی، مرتبط با موضوع امنیت اکولوژیک؛ مأخذ: نگارندگان و khamenei.ir

شماره بند	کلید واژه	متن اصلی بند	نکات زیست محیطی بند
بند دوم	توسعه اقتصاد دانش بنیان	پیشسازی اقتصاد دانش بنیان، اجرای نقشه جامع علمی کشور و ساماندهی نظام ملی نوآوری به منظور ارتقای جایگاه جهانی کشور و افزایش سهم تولید و صادرات محصولات و خدمات دانش بنیان و دستیابی به رتبه اول اقتصاد دانش بنیان در منطقه	یکی از زیربخش‌های بند دوم، استفاده از فناوری‌های متناسب با محیط زیست است.
بند سوم	توجه به مزیت‌های استان‌ها	محور قرار دادن رشد بهره‌وری در اقتصاد با تقویت عوامل تولید، توانمندسازی نیروی کار، تقویت رقابت پذیری اقتصاد، ایجاد بستر رقابت بین مناطق و استان‌ها و به کارگیری ظرفیت و قابلیت‌های متنوع در جغرافیای مزی‌تهای مناطق کشور	یکی از مولفه‌های بند سوم، عوامل طبیعی و زیست محیطی است.
بند هفتم	امنیت غذایی	تأمین امنیت غذا و درمان و ایجاد ذخایر راهبردی با تأکید بر افزایش کمی و کیفی تولید (مواد اولیه و کالا)	از الزامات اجرای بند هفتم، پایداری منابع طبیعی است.
بند هشتم	اصلاح الگوی مصرف	مدیریت مصرف با تأکید بر اجرای سیاست‌های کلی اصلاح الگوی مصرف و ترویج مصرف کالاهای داخلی همراه با برنامه ریزی برای ارتقای کیفیت و رقابت پذیری در تولید	کنترل مصرف منابع، تولید آلاینده‌ها و ... از بخش‌های مهم بند هشتم است.
بندهای سیزدهم و چهاردهم	بهره برداری و استفاده مناسب از منابع نفت و گاز	بند سیزدهم: مقابله با ضرب‌هیدری درآمد حاصل از صادرات نفت بند چهاردهم: افزایش ذخایر راهبردی نفت و گاز کشور به منظور اثرگذاری بر بازار جهانی نفت و گاز و تأکید بر حفظ و توسعه ظرفیت‌های تولید نفت و گاز، به ویژه در میادین مشترک	در بندهای سیزدهم و چهاردهم تولید صیانتی به عنوان یک مولفه مهم در پایداری طبیعت مورد تأکید است.
بند بیست و یکم	گفتمان سازی و تقویت فرهنگ اقتصاد مقاومتی	تبیین ابعاد اقتصاد مقاومتی و گفتمان سازی آن به ویژه در محی‌طهای علمی، آموزشی و رسان‌های و تبدیل آن به گفتمان فراگیر و رایج ملی	در نتیجه کاربست بند بیست و یکم فرهنگ استفاده مناسب از محیط زیست و منابع طبیعی نیز ترویج می‌شود.
بند بیست و چهارم	تقویت استاندارد	افزایش پوشش استاندارد برای کلیه محصولات داخلی و ترویج آن.	از نتایج اجرای بند بیست و چهارم کاهش آلاینده‌گی و استفاده مناسب از منابع طبیعی می‌باشد.

مدیریت شهری

فصلنامه مدیریت شهری
Urban Management
شماره ۵۱ تابستان ۱۳۹۷
No.51 Summer 2018

۱۷۶

های مورد نظر و در نهایت پایداری اقتصاد شهری است. رهیافت اقتصاد مقاومتی در این ارتباط در دو حوزه برنامه ریزی اقتصادی و برنامه ریزی فرهنگی قرار می‌گیرد. اما پیش از تبیین مولفه‌های رهیافت مذکور، لازم است برخی اشکالات در رهیافت متعارف

مؤلفه‌های رهیافت اقتصاد مقاومتی در مسیر تأمین امنیت اکولوژیک در شهر

آخرین بحث در تبیین الگوی امنیت اکولوژیک در شهر در چارچوب نظریه اقتصاد مقاومتی، نحوه برنامه ریزی و رهیافت‌های کلی آن برای تحقق شاخص

در مسیر تحقق امنیت اکولوژیک و پایداری در توسعه شهری- به شرح ذیل- خاطر نشان شود:

الف. برنامه‌ریزی در چارچوب فرهنگ لیبرال اقتصادی: مفهوم توسعه پایدار در غرب در چارچوب پارادایم لیبرالیسم اقتصادی مطرح شده است. در واقع پس از مشاهده اثرات نامطلوب رفتارهای لیبرال مصرف‌کنندگان و تولیدکنندگان در غرب بر محیط زیست و طبیعت، نظریه‌ای مطرح شد با عنوان توسعه پایدار که رهیافت آن کنترل انسانی است که ذاتاً قرار بوده است لیبرال و به طور کامل آزاد باشد. به همین جهت رویکرد اتخاذ شده در این پارادایم، کنترل و تقابل با انسان‌هایی است که به لحاظ مبانی اومانیزم مجاز هستند در مسیر حداکثر کردن مطلوبیت و سود خود هر کاری انجام دهند. به همین جهت برنامه اصلی، ایجاد محدودیت بیرونی (به جای تقویت محدودیت‌ها و کنترل‌های درونی- یا فرهنگی) است که نتیجه‌ی این برنامه چیزی جز کاهش امنیت اکولوژیک در شهر و تهدید منابع زیست محیطی شهر نخواهد بود.

ب. رویکرد محدودیت (به جای خلق امکانات) در برنامه‌ریزی: همچنین با ملاحظه شاخص‌ها و برنامه‌های توسعه پایدار در نگاه متعارف (غربی) مشاهده می‌شود که یکی از رویکردهای جدی، ایجاد محدودیت است (از طریق افزایش قیمت‌ها، ایجاد کنترل تردد، متراکم کردن جمعیت و ...); که این محدودیت موجب ایجاد حس ناامنی در شهروندان می‌شود.

اما مولفه‌های اصلی رهیافت اقتصاد مقاومتی در تامین امنیت اکولوژیک در شهر، تاکید بر برنامه‌های فرهنگی و تقویت تولید است. در این چارچوب به طور کلی اهداف تقویت امنیت اکولوژیک در شهر را می‌توان در سه مورد به شرح ذیل خلاصه نمود:

۱. تأمین امنیت اکولوژیک،
۲. بهبود امنیت اکولوژیک،
۳. ترویج امنیت اکولوژیک.

در این نظریه اقداماتی که به منظور تحقق اهداف مذکور انجام می‌شوند عبارتند از:

۱. بررسی وضع موجود فرهنگ، سرمایه انسانی و امکانات فیزیکی برای تولید: سرمایه انسانی و فیزیکی (مادی) در ارتباط متقابل و تنگاتنگی قرار

دارند و همواره هماهنگی بین سرمایه انسانی و سرمایه فیزیکی شهرها، به عنوان دو عامل تولید مطرح می‌شود (عمادزاده، ۱۳۷۷). رفتار اقتصادی انسان‌ها فرهنگ اقتصادی در هر شهر را به وجود می‌آورد و سه عامل فرهنگ، اقتصاد و اقلیم مشخصه‌های شهری را به وجود می‌آورند. فرهنگ‌های متفاوت، نظام‌های اقتصادی متفاوتی را خلق می‌کنند و توان تغییر اهداف اقتصادی و سیاسی یک جامعه را دارند (زیاری، ۱۳۸۲). در ادامه به منظور برنامه‌ریزی در جهت تقویت تولید در شهر، شناسایی زیرساختها و امکانات فیزیکی تسهیل‌کننده تولید در شهر (از جمله مزیت‌های اقتصادی طبیعی، زیست بوم و ...) صورت می‌گیرد.

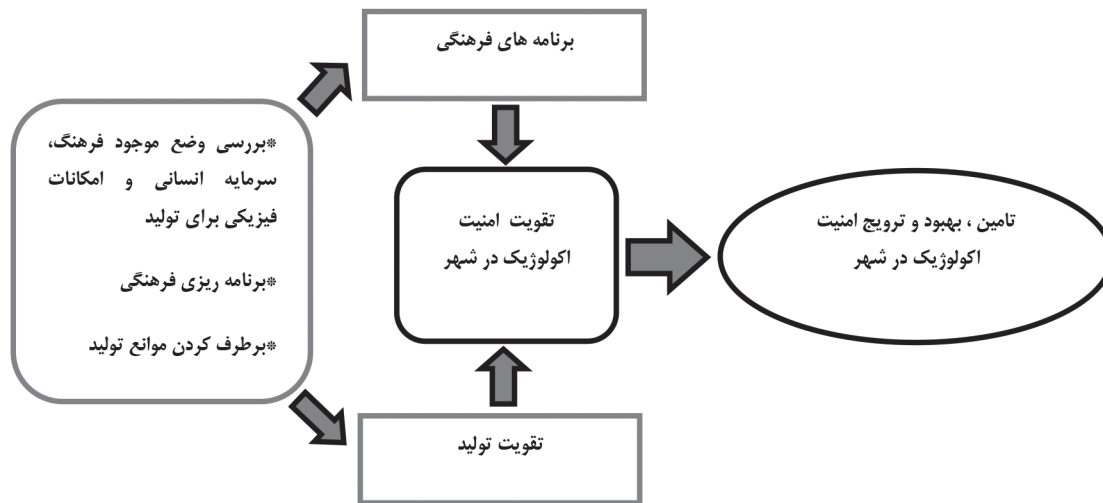
۲. برنامه‌ریزی فرهنگی: مهمترین مولفه فرهنگی در اقتصاد مقاومتی، جهاد اقتصادی است. این مولفه فرهنگی نقش مهمی در ایجاد، بهبود و ترویج پایداری دارد. اگر یک فرهنگ و عنصر جهادی وارد انگیزه‌های اقتصادی افراد در همه سطوح (اعم از مصرف‌کننده و تولیدکننده و مدیران) شود، فضا را برای تحقق اهداف اقتصادی بسیار آماده می‌کند. جهاد اقتصادی یکی از حوزه‌های سه‌گانه مکتب اقتصادی اسلام است. در این خصوص گفته می‌شود: مکتب اقتصادی اسلام این‌گونه اقتصاد را هدایت می‌کند و به جلو می‌برد که افراد و بنگاه‌های اقتصادی صرفاً به دنبال منافع خودشان نباشند بلکه باید به منافع دیگران و جامعه نیز توجه کنند (عبدالملکی، ۱۳۹۳، ص ۱۶۲).

۳. برطرف کردن موانع تولید و تقویت تولید: که با هدف ایجاد، بهبود و ترویج امنیت اکولوژیک صورت می‌گیرد. در چارچوب برنامه‌های اقتصاد مقاومتی در عرصه تولید، تقویت تولید شهری به نحوی برنامه‌ریزی می‌شود که شاخص‌های زیست محیطی مورد نظر را تقویت نماید (و یا دست کم باعث بدتر شدن آن نشود).

به طور کلی رهیافت اقتصاد مقاومتی در تقویت امنیت اکولوژیک را اینگونه می‌توان جمع‌بندی نمود: نیل به اهداف تأمین، بهبود و ترویج امنیت اکولوژیک در شهر، با بالهای قدرتمند اقتصاد مقاومتی یعنی جهاد اقتصادی، عدالت اقتصادی و تقویت تولید محقق خواهد شد (نمودار ۵).

نمودار ۵. مولفه های رهیافت اقتصاد مقاومتی در مسیر تقویت امنیت اکولوژیک در شهر؛ مأخذ: نگارندگان، ۱۳۹۷

راهبردهای تأمین کننده امنیت اکولوژیک در شهر، در نظام اقتصاد مقاومتی

به طور کلی با توجه به جایگاه مهم و اساسی محیط زیست و منابع طبیعی در نظام اقتصاد مقاومتی دهد، با تحلیل و تدقیق در مفهوم اقتصاد مقاومتی می توان به راهبردهایی در جهت حفظ و بهبود امنیت اکولوژیک در شهر و در چهار حوزه اصلی به شرح ذیل دست یافت (جدول ۲):

جدول ۲. راهبردهای امنیت اکولوژیک در شهر در نظام اقتصاد مقاومتی؛ مأخذ: نگارندگان

حوزه مورد بررسی	راهبردها
اقتصادی	تقویت تولید و اشتغال با به فعلیت رساندن مزیت های طبیعی شهرها (با توجه به ملاحظات زیست محیطی و الگوی اسلامی بهره برداری از منابع طبیعی)، کاهش وابستگی بودجه دولت به منابعی که از الزامات آن افزایش آلاینده هاست (کاهش وابستگی به درآمدها یا مالیات های صنایع آلاینده)، اصلاح نظام صدور مجوز برای فعالیت های آلاینده در شهر،
فرهنگی و اجتماعی	آگاه سازی عموم مردم در خصوص فرهنگ اسلامی تعامل با منابع طبیعی و محیط زیست (آموزش حقوق محیط زیست و منابع طبیعی) به تفکیک اقشار و گروه های کاری مختلف، ترویج فرهنگی (فرهنگ سازی) جهت هماهنگ سازی رفتارهای عمومی با بایسته های آن (در تعامل با محیط زیست و منابع طبیعی) به تفکیک اقشار و گروه های کاری مختلف، تقویت و پشتیبانی از گروه های جهادی فعال در عرصه محیط زیست و منابع طبیعی،
کالبدی	توسعه الگوهای ارائه خدمات به جمعیت های پراکنده، اصلاح سازوکار بروکراتیک به سمت کاهش نیاز به مراجعه به مراکز رسمی و دولتی، طراحی سیستم های حمل و نقل براساس الف. ساختار اقتصادی هر شهر، ب. زیست بوم هر شهر،
محیط زیستی	مکان یابی سکونتگاه ها (برنامه ریزی سکونتگاهی) براساس ظرفیت های طبیعی مناطق و نواحی، طراحی و ترویج الگوهای زندگی متناسب با زیست بوم های طبیعی هر شهر (سیستم های حمل و نقل، سیستم های تبدیل انرژی و ...)

آنچه مسلم است راهبردهای امنیت اکولوژیک در شهر در فرآیند پیشرفت اقتصادی و دسته بندی آنها در چارچوب نظام اقتصاد مقاومتی به مرور زمان و با تحقیقات وسیع تر و ترویج هرچه بیشتر مفهوم اقتصاد مقاومتی بسط و گسترش بیشتری خواهد یافت.

نتیجه گیری و جمع بندی

امروزه با رشد شهرنشینی، معضلات گوناگونی گریبانگیر شهرها شده است. از جمله این معضلات، می توان به بحران های زیست محیطی ناشی از آلودگی محیط شهری و استفاده بی رویه از منابع طبیعی اشاره کرد. شدت بحران های مذکور تا حدیست که امنیت شهرها و کشورهای جهان را در تمامی ابعاد متزلزل ساخته است و پژوهشگران را برآن داشته تا راه حلی کارا در جهت بهبود وضعیت زیست محیطی شهرها ارائه دهند. آنچه مسلم است، برقراری امنیت زیست محیطی در شهرها مستلزم اتخاذ رویکردی متقن و جامع نگر در حوزه ی دانش روز می باشد که برای حفظ و بهبود این بعد از ابعاد امنیت شهری و استفاده ی بهینه از منابع طبیعی راهکارهای مفیدی را ارائه می دهد. در این بین رویکرد اکولوژیک به دلیل نگاه جامع و در نظر گرفتن تمامی ابعاد اقتصادی، اجتماعی، کالبدی و حتی سیاسی امنیت و تاثیر آن بر بعد زیست محیطی می تواند انتخاب مناسبی برای تحلیل و تبیین جایگاه امنیت محیط زیست شهری باشد. از سوی دیگر با توجه به تسلط اقتصاد سرمایه داری و لیبرال بر دنیای امروز و اتخاذ رویکرد بهره کشانه از طبیعت در راستای تحقق اهداف این نظام اقتصادی، بحرانهای محیط زیستی در تمام سطوح روستایی، شهری، ملی و بین المللی تشدید شده است و امنیت شهروندان در تمامی اقسام امنیت مورد تهدید قرار گرفته است. لذا کاربست یک نظام اقتصادی نوین مانند اقتصاد تاب آور و اقتصاد مقاومتی، که ضمن تعالی و رونق زندگی اقتصادی شهروندان، مدافع حقوق محیط زیست و محافظ منابع طبیعی نیز هست لازم و ضروری به نظر می رسد.

در چارچوب نظریه اقتصاد مقاومتی به عنوان یک رهیافت اقتصادی جدید، حوزه های سخت و نرم اقتصاد کشور تحت تاثیر قرار می گیرد. این تغییرات (و گاهی تحولات) با عنوان نظام سازی مورد بررسی قرار می گیرد. تغییرات مذکور عرصه های مختلف اقتصاد کشور را تحت تاثیر قرار خواهد داد که یکی از آنها عرصه جغرافیایی و

فضایی (شهری- منطقه ای) کشور است. اما در چارچوب نظام مسائل اقتصاد شهری، یکی از موضوعات مهم، مسئله امنیت به طور کلی و تاثیر آن بر ابعاد مختلف زندگی شهری از جمله بعد زیست محیطی می باشد. در این مقاله به تطبیق مبانی امنیت شهری و امنیت اکولوژیک در شهر با مبانی نظری رهیافت اقتصاد مقاومتی و استنباط تناسب نظریه مذکور و مبانی، راهبردها و مولفه های آن در چارچوب رهیافت مورد نظر پرداخته شد. به این منظور ضمن مروری بر تعریف امنیت اکولوژیک در شهر و مبانی، خاستگاه و روش شناسی اقتصاد مقاومتی به صورت اجمالی بیان شد و در ادامه جایگاه محیط زیست و امنیت اکولوژیک در پیشرفت اقتصادی شهر در چارچوب این نظریه نظام مند تبیین گردید. مهم ترین یافته های این پژوهش را می تون در عناوین زیر خلاصه نمود:

الف. ضرورت توجه به عنصر محیط زیست و منابع طبیعی در نظام اقتصاد مقاومتی: مبتنی بر مکتب اقتصادی اسلام، محیط زیست و الگوی تعامل با طبیعت در عموم برنامه های فردی و اجتماعی بشر اهمیت دارد. بر همین اساس در چارچوب یک نظام اقتصادی مقاومتی بی شک این عنصر جایگاه بسیار مهمی خواهد داشت؛

ب. عدم بروز معضل ناامنی اکولوژیک در شهر در نتیجه تحقق نظام اقتصاد مقاومتی: در یک نظام اقتصادی مقاومتی، ناامنی اکولوژیک در شهر (به معنای استفاده نامطلوب از منابع طبیعی، تخریب محیط زیست و ...) به عنوان یک معضل و مساله مطرح نخواهد بود، چرا که در طراحی و اجرای چنین نظامی به این عناصر بیشتر توجه شده است. در سیاست های کلی اقتصاد مقاومتی (از جمله بند دوم: توسعه اقتصاد دانش بنیان، بند سوم: توجه به مزیت های استان ها، بند هفتم: امنیت غذایی، بند هشتم: اصلاح الگوی مصرف، بندهای سیزدهم و چهاردهم: بهره برداری و استفاده مناسب از منابع نفت و گاز، بند بیست و یکم: گفتمان سازی و تقویت فرهنگ اقتصاد مقاومتی، بند بیست و چهارم: تقویت استاندارد) نیز رد این موضوع به خوبی مشاهده می شود.

ج. اضافه شدن راهبردهای امنیت اکولوژیک در شهر در نظام اقتصاد مقاومتی: مبتنی بر روش شناسی اقتصاد مقاومتی تعدادی راهبرد در حوزه های مختلف اجتماعی، اقتصادی، کالبدی و محیط زیستی در راستای سنجش و ارتقاء امنیت محیط زیست شهری اضافه شد. که با نگاهی دقیق تر می توان با کاربست این راهبردها به بهبود

امنیت اکولوژیک در شهر کمک شایانی کرد. د. مؤلفه‌های رهیافت اقتصاد مقاومتی در مسیر امنیت اکولوژیک در شهر: رهیافت اقتصاد مقاومتی در جهت تحقق امنیت اکولوژیک در شهر، در دو حوزه برنامه‌ریزی اقتصادی و برنامه‌ریزی فرهنگی قرار می‌گیرد. اقتصاد مقاومتی با بالهای پر قدرت خود یعنی جهاد اقتصادی، عدالت اقتصادی و تقویت تولید، اهداف تأمین، بهبود و ترویج امنیت اکولوژیک در شهر را محقق می‌کند. در نهایت هر چند فحوای کلی موضوع امنیت اکولوژیک شهر (یعنی حفظ و ارتقاء شاخصه‌های زیست محیطی شهر) مورد تایید و پشتیبانی مکتب اقتصادی اسلام و به تبع آن رهیافت اقتصاد مقاومتی است، لکن این رهیافت نوین برآمده از مکتب اقتصادی اسلام رویکردهایی متناسب با مبانی خود برای تحقق پایداری در جریان پیشرفت اقتصادی شهر ارائه می‌کند که در این نوشتار تلاش شد به بخش‌هایی از آن اشاره شود. در پایان و به عنوان پیشنهاد باید گفت، با توجه به نقش برنامه‌ریزی فرهنگی در تأمین امنیت اکولوژیک، علاوه بر موارد فوق نباید از جایگاه دین به عنوان یکی از زیرمجموعه‌های اصلی فرهنگ غافل شد و با تدوین و تبیین نظام نامه اخلاق زیست محیطی با توجه به منابع موجود دینی و فرهنگ بومی کشور و آموزش اخلاق زیست محیطی با استفاده از رسانه‌ها و یا از طریق برگزاری کارگاه‌ها و کلاسهای آموزشی در نهادهای فرهنگی و مذهبی به نهادینه کردن اصول، ارزشها و اخلاق زیست محیطی بین مردم، مسئولین، فعالان اجتماعی فرهنگی و مدیران جامعه مبادرت ورزید.

منابع و مأخذ

۱. ام. ویلر، استفن (۱۳۹۳) «برنامه‌ریزی برای پایداری (ایجاد جامعه زیست پذیر، متعادل و اکولوژیک)»، ترجمه جمعه پور، م و احمدی، ش. چاپ اول، نشر علوم اجتماعی، تهران.
۲. بمانیان، محمدرضا. محمودی نژاد، هادی (۱۳۸۸) «امنیت و طراحی شهری»، چاپ اول، انتشارات طحان، تهران.
۳. بوزان، باری (۱۳۷۸)، «مردم، دولت‌ها و هراس»، مترجم ناشر، پژوهشکده مطالعات راهبردی، تهران.
۴. تایی، چی. یوئن، بلیندا (۱۳۹۲) «برنامه‌ریزی شهر

- اکولوژیک: سیاستها، تجارب و طراحی». ترجمه رهنما، م. کریمی، ا، انتشارات جهاد دانشگاهی، مشهد.
۵. حافظ نیا، محمد رضا، کاویانی راد، مراد (۱۳۹۳) «فلسفه جغرافیای سیاسی»، پژوهشکده مطالعات راهبردی، تهران.
  ۶. حسین زاده بحرینی، محمد حسین (۱۳۹۲) «اقتصاد مقاومتی راهکاری برای توسعه»، مجله مشکوه، بهار، شماره ۱۱۸.
  ۷. دانش جعفری، داود. فرجی ملائی، امین (۱۳۹۲) «اقتصاد مقاومتی؛ راهکاری برای بهبود وضعیت درآمدی شهرداری‌ها»، فصلنامه اقتصاد شهر، سال پنجم، شماره ۲۰. صص ۱۸-۳۱.
  ۸. دفتر حفظ و نشر آثار آیت الله خامنه ای (۱۳۹۱) «اقتصاد مقاومتی و حمایت از سرمایه ایرانی».
  ۹. ربیعی، علی (۱۳۸۳)، «مطالعات امنیت ملی»، انتشارات مرکز چاپ و انتشارات وزارت امور خارجه، تهران.
  ۱۰. رفیعیان، مجتبی. رضایی، محمد رضا. عسگری، علی. پرهیزکار، اکبر. شایان، سیاوش (۱۳۹۰) «تبیین مفهومی تاب اوری اقتصادی و شاخص سازی آن در مدیریت سوانح اجتماع محور»، برنامه‌ریزی و امایش فضا. دوره پانزدهم. شماره ۴. صص ۱۹-۴۱.
  ۱۱. زیاری، کرامت الله (۱۳۸۲) «تاثیر فرهنگ در ساخت شهر»، مجله جغرافیا و توسعه، شماره ۲، صص ۹۵-۱۰۸.
  ۱۲. عبدالملکی، حجت الله (۱۳۹۳) «نظریه اقتصاد مقاومتی: درآمدی بر مبانی، سیاستها و برنامه عمل»، انتشارات سدید، تهران.
  ۱۳. عسگری، علی (۱۳۹۱) «۱۸ راهکار عملیاتی در اقتصاد مقاومتی»، روزنامه جام جم، شماره ۳۵۱۵، دوشنبه ۳ مهر.
  ۱۴. عمادزاده، مصطفی (۱۳۷۷) «سرمایه انسانی و رشد اقتصادی»، مجله دانشکده ادبیات و علوم انسانی (دانشگاه اصفهان)، شماره ۱۲، صص ۱۵۱-۱۷۶.
  ۱۵. کاویانی راد، مراد (۱۳۹۰) «نسبت ژئوپلیتیکی امنیت زیست محیطی و توسعه پایدار؛ مطالعه موردی دریاچه ارومیه»، فصلنامه مطالعات

25. Folke, C. (2006). Resilience: The emergence of a perspective for social ecological systems analyses. *Global Environmental Change* 3(16), PP. 267-253,
26. Folke, C., S. Carpenter, T. Elmqvist, L. Gunderson, C. Holling, B. Walker, J. Bengtsson, F. Berkes, J. Colding, K. Danell, M. Falkenmark, L. Gordon, R. E. Kasperson, N. Kautsky, A. Kinzig, S. Levin, K. G. Maler, F. Moberg, L. Ohlsson, P. Olsson, E. Ostrom, W. Reid, J. Rockstrom, H. Savenije, and U. Svedin. (2002), Resilience and sustainable development: building adaptive capacity in a world of transformations, international council for science, CSU series on science for sustainable development, NO.3.
27. Guattari, F. (2000). *The Three Ecologies*, trans. I. Pindar and P. Sutton. London: Athlone Press.
28. Huang, H., Chen, B., Zhiyuan, M., Guangcheng, C. (2017). Assessing the ecological security of the estuary in view of the ecological services—A case study of the Xiamen Estuary. *Ocean & Coastal Management* 23-137:12
29. Rose, A. (2004). Defining and measuring economic resilience to disasters. *Disaster Prevention and Management*: An International Journal, Vol 4(13), pp314-307
30. Suzuki, Hiroaki et al. (2010). *Eco Cities, Ecological Cities as Economic Cities*, The World Bank Report.
- راهبردی، دوره ۱۴، شماره ۵۱، بهار ۱۳۹۰، صص ۱۱۵-۱۴۸.
۱۶. گوهری، ساویس (۱۳۸۷) «تأمین امنیت شهری از طریق سیاستهای شهرسازانه»، انتشارات دانشگاه تهران، تهران.
۱۷. مصباحی مقدم، غلامرضا. رضایی، محمدجواد. موحدی بکنظر، مهدی (۱۳۸۹) «تحلیل نحوه مواجهه با آثار خارجی منفی از منظر اسلامی»، دوفصلنامه علمی- تخصصی مطالعات اقتصاد اسلامی سال دوم، شماره دوم- بهار و تابستان ۱۳۸۹، صص ۶۷-۹۸.
۱۸. میرمعزی، سیدحسن. (۱۳۹۱) «اقتصاد مقاومتی و ملزومات آن با تأکید بر دیدگاه مقام معظم رهبری»، مجله اقتصاد اسلامی، پاییز، شماره ۴۷.
۱۹. نقدی، اسداله (۱۳۸۲) «درآمدی بر جامعه شناسی شهر انسان و شهر»، انتشارات فن آوران، همدان.
۲۰. نقدی پور بیرگانی، معصومه. فیروزی، محمدعلی (۱۳۹۲) «تاب‌آوری ساختن شهرها؛ رویکردی راهبردی برای مدیریت مخاطرات طبیعی در راستای دستیابی به توسعه پایدار شهری»، کنفرانس بین‌المللی توسعه پایدار شهری. تبریز.
21. Barnett, J., (2001). *The Meaning of Environmental Security: Ecological Politics and Policy in the New Security Era*. Zed Books, London, UK and New York, NY, USA, 184 pp.
22. Duhl, L., (1986). *The Healthy City its Function and its Future Health Promotion*, Oxford University press, Vol. 2, .No. 2.
23. Caputo, S. (2014). *A methodology to plan resilient urban development. From control to co-evolution*, AESOP, annual congress, Utrecht, Netherlands.
24. Ezeonu, I.C. Ezeonu, F.C. (2000). *The Environment and Global Security*. in: 20 *The Environmentalist*, pp. 48-41.

۳۳. خوش چهره، محمد (۱۳۹۱) «اصل استراتژیک اقتصاد مقاومتی»، در
<http://www.tebyan.net/newindex.aspx?pid=217374>

۳۴. رضایی، محسن (۱۳۹۱) «هدف از اقتصاد مقاومتی چیست؟»، به نقل از
<http://www.tebyan.net/newindex.aspx?pid=218340>

۳۵. گویا، محمدی (۱۳۹۴) «اقتصاد مقاومتی چیست؟ تاملی بر تعاریف اقتصاد مقاومتی و پیشنهاد تعریفی جدید، در
<http://gptt.ir> و <http://khamenei.ir>

31. Wirth, L. (1938). Urbanism as a Way of Life”, American Journal of Sociology, 24-1 :44

32. Zhaoxue, L. Linyu X. (2010). Evaluation indicators for urban ecological security based on ecological network analysis. International Society for Environmental Information Sciences 2010 Annual Conference. Procedia Environmental Sciences 2 .pp 1399-393.

مدیریت شهری

فصلنامه مدیریت شهری
Urban Management
شماره ۵۱ تابستان ۱۳۹۷
No.51 Summer 2018

نقش مدیریت شهری در توسعه پایدار گردشگری شهری، مطالعه موردی: شهر رامسر

مصطفی آقاعلیخانی* - دانشجو دکتری شهرسازی دانشگاه عدالت، تهران، تهران
عباس بخشنده نصرت- استاد جغرافیا انسانی دانشگاه تهران، واحد تهران، تهران
محمود رحمانی- استاد جغرافیا و برنامه ریزی شهری، دانشگاه عدالت، واحد تهران، تهران

The Role of Urban Management in the Sustainable Development of Urban Tourism; Case Study: Ramsar City

Abstract

Tourism is the largest and most diverse industry in the world. Many countries regard this industry as the main source of income, employment, private sector growth and infrastructure development; Due to the climatic and ethnic conditions, the history of ancient civilization and ancient works and its special status in the attractions of ecotourism, If it solves its problems and provides appropriate services, it can reach the right point. Due to geographical conditions, the city of Ramsar has a great potential in attracting domestic and foreign tourists. The expansion of tourism flows in this region has led to adverse environmental, economic and social impacts due to inappropriate planning and the weakness of infrastructure and tourism management. This research seeks to understand the role of management factors in the sustainable development of tourism in Ramsar. The research method is descriptive-applied research and has been used to collect information through documentary and library methods. The statistical population of this research includes high school administrators of municipal organizations and all citizens of Ramsar. Due to the wide extent of the statistical society and the impossibility of conducting research on the whole society, a multistage cluster sampling method has been used. And the data was analyzed using the Delphi method and the Topsis Technique. As a result, the ranking of the criteria has been addressed. The impact of urban management on interacting with the use of natural and man-made resources has been able to rank at the top of the criteria by gaining a score of 0.654286.

Keywords: Management, Tourism, Sustainable Development, Ramsar

چکیده

گردشگری بزرگترین و متنوع‌ترین صنعت در دنیا به حساب می‌آید. بسیاری از کشورها این صنعت را به عنوان منبع اصلی درآمد، اشتغال، رشد بخش خصوصی و توسعه زیربنایی می‌دانند؛ کشور ایران به دلیل برخورداری از شرایط اقلیمی و قومی، تاریخ تمدن کهن و آثار باستانی و داشتن در جاذبه‌های اکوتوریسم دارای جایگاه ویژه‌ای است که در صورت پرداختن به حل مشکلات آن و ارائه خدمات مناسب، می‌تواند به نقطه مناسبی برسد. شهر رامسر به دلیل داشتن شرایط خاص جغرافیایی، پتانسیل زیادی در زمینه جذب گردشگران داخلی و خارجی دارد. گسترش جریانهای گردشگری در این منطقه، با برنامه ریزی نامناسب و ضعف زیرساختها و مدیریت گردشگری اثرات منفی زیادی از لحاظ زیست محیطی، اقتصادی و اجتماعی در پی داشته است. این تحقیق، در پی شناخت نقش عوامل مدیریتی در توسعه پایدار گردشگری شهر رامسر می‌باشد. روش تحقیق در پژوهش از نوع کاربردی- توصیفی می‌باشد و با استفاده از روش اسنادی و کتابخانه‌ای به جمع‌آوری اطلاعات پرداخته شده است. جامعه آماری این پژوهش شامل مدیران عالی سازمان‌های وابسته به شهرداری و کلیه شهروندان شهرستان رامسر می‌باشد و با توجه به گستردگی جامعه آماری و میسر نبودن امکان اجرای تحقیق بر روی کل جامعه، از روش نمونه‌گیری تصادفی خوشه‌ای چند مرحله‌ای استفاده شده است و اطلاعات یدست آمده با استفاده از روش دلفی و تکنیک تاپسیس تحلیل نموده و در نتیجه به رتبه‌بندی معیارها پرداخته شده که نقش مدیریت شهری در برقراری تعامل استفاده از جاذبه‌های طبیعی و انسان ساخت با کسب امتیاز ۰/۶۵۴۲۸۶ توانسته است در صدر معیارهای مورد بررسی قرار بگیرد.

واژگان کلیدی: مدیریت، گردشگری، توسعه پایدار، رامسر

۱. مقدمه

امروزه، صنعت گردشگری که سطح بالایی از توسعه را برای بخش اقتصادی اکثر کشورها در سطح جهان فراهم ساخته است، به عنوان بخش پایه‌ای توسعه اقتصادی گردشگری دیده می‌شود (ریویرو، ۲۰۰۹، ص ۱۱). در این میان، ویژگی یا ویژگی‌های منابع گردشگری مقصد است که مردم را برای انجام فعالیت‌های گردشگری، به سوی مقصد هدایت می‌کند. این منابع، شامل منابع طبیعی، فرهنگی، وقایع و رویدادها، منابع فعالیت‌های گردشگری، منابع خدماتی می‌شود (صالحی و همکاران، ۱۳۹۱، ص ۹). برای گردشگران‌ها و مسافرانی که به کشوری مسافرت می‌کنند، فعالیت‌ها، رویدادها و محصولات فرهنگی به عنوان نیروی الهام بخش (نیروی جذب گردشگران) تصور می‌شود (قادری و همکاران، ۱۳۸۸). میل گردشگران به تجربه کردن فرهنگی متفاوت، هنوز یکی از انگیزه‌های اصلی گردشگری است که این مهم از طریق تجربه کردن فرهنگ حقیقی و مظاهر آن از حیث هنر، موسیقی، رقص و صنایع دستی صورت می‌پذیرد در این بین، کشور ما به دلیل وجود آثار باستانی ملی، تمدنی، تاریخی، زیارتی و... (فرهودی و همکاران، ۱۳۸۹، ص ۴۶). به عنوان یکی از مدهای گردشگری فرهنگی، از قابلیت‌های بسیار بالایی برخوردار است. در بین استان‌های مختلف، استان مازندران از دیرباز، دیار آشنای گردشگران، سفرنامه نویسان، تجار و طالبان علم بوده است و از مکان‌های سنتی گردشگری فرهنگی ایران به‌شمار می‌رود (یزدان‌پناه، ۱۳۸۵، ص ۹۶). شناسایی این مکان‌ها به عنوان خاستگاه اولیه بشری، کشف آثار و اشیای باستانی، معماری ویژه و منحصر به فرد، ساختمان موزه‌ها، به وقوع پیوستن حوادث و رخدادهای تاریخی و باستانی گوناگون، نقش انکار نشدنی تاریخ و فرهنگ منطقه در استقبال و علاقه مندی بازدید کنندگان و نقش پررنگ‌تر جاذبه‌های فرهنگی مانند موزه و بناهای تاریخی نسبت به جاذبه‌های طبیعی در استان مازندران و به ویژه شرق آن، از جمله عوامل مهمی است که بر اهمیت مطالعه و پژوهش درباره‌ی نقش و کارکرد مولفه‌های تاریخی و فرهنگی بر توسعه‌ی گردشگری در مقصد مورد نظر می‌افزاید (محسنی، ۱۳۸۸، ص ۱۵۰).

از طرفی دیگر پر واضح و بدیهی است که کشور پهناور ایران در راستای مدیریت کلان خود نیازمند یک سیستم کارآمد مدیریت در واحدهای کوچک خود یعنی استان‌ها و به ویژه شهرها می‌باشد به عبارتی مدیریت شهری

می‌تواند ضمن دنباله روی از سیاست‌های کلان کشور زمینه ساز توسعه در منطقه پیرامونی خود باشد در واقع مدیریت شهری به‌عنوان چارچوب سازمانی توسعه شهر به سیاستها، برنامه‌ها و طرحها و عملیاتی اطلاق می‌شود که در پی اطمینان از تطابق رشد جمعیت با دسترسی به زیرساختهای اساسی مسکن و اشتغال هستند. براین اساس، کارآیی مدیریت شهری وابستگی مشخصی به عوامل زمینه‌ای از قبیل ثبات سیاسی، یکپارچگی اجتماعی و رونق اقتصادی و نیز عوامل دیگری از قبیل مهارت و انگیزه‌های سیاستمداران و اشخاص استفاده‌کننده از این سیاستها دارد (زاهدی‌فر، ۱۳۹۱).

آنچه در مسئله حاضر مورد نظر محقق می‌باشد در هم آمیزی این دو مقوله خطیر در یکدیگر می‌باشد؛ در واقع محقق به دنبال آن است که تاثیر مدیریت شهر را در توسعه پایدار گردشگر شهری مورد مطالعه قرار دهد و در این راستا شهر رامسر را به عنوان منطقه‌ای با ظرفیت بالای گردشگری در زمینه‌های فرهنگی، تاریخی و طبیعی مورد مطالعه قرار داده و چگونگی تاثیر تصمیمات و مدیریت در حوزه شهری رامسر بر ابعاد مختلف گردشگری این شهر مورد مطالعه قرار می‌دهد. بنابراین می‌توان گفت نقش مدیریت شهری در توسعه گردشگری رامسر، یکی از مواردی است که در سال‌های اخیر، به آن توجه بسیار شده است. در کشور ما و سایر کشورها نیز در این زمینه پژوهش‌هایی صورت گرفته است که از جمله می‌توان به موارد زیر اشاره کرد:

- اسدالله دیوسالار، میثم توکلی و امیر حسن خادمی (۱۳۹۳) تحقیقی را با عنوان «نقش مدیریت شهری در توسعه پایدار گردشگری» به انجام رساندند. این تحقیق نقش مدیریت شهری در توسعه گردشگری پایدار شهر نور را به عنوان یکی از قطب‌های گردشگری ساحلی در استان مازندران مورد بررسی قرار داده است. هدف از این تحقیق شناخت ابعاد اقتصادی، اجتماعی و اکولوژی گردشگری شهری در راستای زمینه سازی جهت برنامه‌ریزی و مدیریت پایدار گردشگری شهر ساحلی نور و تعیین و ارائه راهکارهای عملی برای توسعه گردشگری شهر مذکور و به طور کلی ایجاد توسعه پایدار شهرهای ساحلی حسب گردشگری برای سایر شهرهای ساحلی کشور می‌باشد. این تحقیق از نوع توصیفی تحلیلی و در

آن گردآوری داده‌ها بر پایه پرسشنامه‌هایی می‌باشد که جامعه آماری آن شامل ۲۵۶ نفر از شهروندان و تمامی جامعه مدیران شهری به تعداد ۵۰ بوده است. نتایج حاصل از آزمون T تک‌نمونه‌ای نشان داده است که از نگاه پاسخگویان، وضعیت موجود شاخصهای اقتصادی، اجتماعی فرهنگی و زیست محیطی گردشگری در شهر نور نامطلوب بوده و در راستای توسعه گردشگری پایدار نمی‌باشد.

- مسعود تقوایی و اعظم صفر آبادی (۱۳۹۰) مقاله «نقش مدیریت شهری در دستیابی به توسعه پایدار گردشگری شهری» را با مطالعه موردی شهر کرمانشاه به انجام رساندند. هدف آنها در این مقاله بررسی متغیرهای ضروری عملکرد مدیریت شهری، در ارتباط با توسعه گردشگری پایدار شهری در شهر کرمانشاه بوده است. نتایج این تحقیق حاکی از آن است که بین مدیریت یک‌پارچه شهری و همکاری‌های متقابل مدیران شهری و مردم محلی با دستیابی به توسعه پایدار گردشگری شهری رابطه مثبت و مستقیم وجود دارد، یعنی هر مقدار مدیری شهری هماهنگ تر باشد و ارتباطات بیش‌تر بین مدیریت شهری و مردم محلی برقرار شود به‌همان اندازه امکان دستیابی به توسعه پایدار گردشگری شهری بیش‌تر خواهد شد.

- محمد منصوری‌فر (۱۳۸۹) در کتابی تحت عنوان «بررسی موانع توسعه صنعت گردشگری» استان مازندران را از جنبه‌های ساختاری، امکانات زیر بنایی و خدماتی و فرهنگی و اجتماعی مورد بررسی قرار داد و همچنین علل توسعه نیافتگی صنعت گردشگری در استان مازندران را تشریح کرد، در پژوهش او مشخص گردید که منظور از عوامل ساختاری همان همکاری‌ها و هماهنگی و روابط بین سازمانی میان سازمان‌های متولی و مرتبط با صنعت گردشگر است، و منظور از امکانات زیر بنایی و خدماتی یعنی ایجاد شبکه‌های ارتباطی منظم در مسیرهای توریستی و حل مشکلات حمل و نقل و بهبود تاسیسات بهداشتی و شبکه‌های آب و .. و تاسیسات اقامتی و خدمات گردشگری است؛ و توسعه نیافتگی باعث می‌شود که وضعیت عوامل اجتماعی نظیر

بهداشت، آموزش، حمل و نقل، مسکن و .. بهبود نیابد و بطور کلی باعث کاهش استانداردهای زندگی شود.

- احمد حشمتی (۱۳۸۸) در مقاله‌ای تحت عنوان نقش مدیریت شهری در توسعه توریسم پایدار، بر این اعتقاد است که اگرچه در شهرها نهادهای متعددی برای توسعه گردشگری و گسترش آن فعالیت دارند ولی تمام آنها به صورت جداگانه و موازی حرکت می‌کنند. بنابراین پیشنهاد میشود که مدیران شهرها در زمینه تأسیس نهاد جداگانه در سطح شهرها که فقط به امور مربوط به گردشگری رسیدگی نمایند به اتفاق نظر دست یابند.

- ایوانا لوگار، در مطالعه‌ای درباره مدیریت گردشگری پایدار در شهر ساحلی کریکوانیکا کشور کرواسی که در سال ۲۰۱۰ انجام داده است به ارزیابی تاثیرات منفی ایجاد شده صنعت گردشگری روی محیط زیست، جامعه، فرهنگ و حتی بر اقتصاد توجه می‌کند و با ابزار و تصمیم گیری‌های سیاسی سعی در بهبود و پایدارتر نمودن توریسم در این شهر دارد.

- بوسا سیتیکارن در سال ۲۰۰۲ در مقاله‌ای با عنوان جنبه‌های گردشگری و توجهی کلیدی به توسعه پایدار به تاثیرات مستقیم و غیرمستقیم صنعت گردشگری روی منابع طبیعی، ساختمان‌سازی و محیط فرهنگی در هر ناحیه توریستی و نواحی مجاور آن توجه داشته و به ابعاد گوناگون تاثیرات گردشگری بر جنبه‌های اقتصادی، اجتماعی، فرهنگی و زیست محیطی توجه می‌کند و در نهایت راهکارهایی را برای دستیابی به توسعه پایدار گردشگری پیشنهاد می‌کند.

- پرسیلا بونی فیس در کتاب «مدیریت گردشگری فرهنگی» که در سال ۱۳۹۰ توسط محمود عبدالله زاده ترجمه شد، به کاهش صنعت گردشگری می‌پردازد، وی بیان می‌کند که عواملی چون تسهیلات کم، عدم جاذبه‌های مناسب، عدم امنیت و عدم زیر ساخت‌های مناسب باعث کاهش در صنعت و جذب گردشگر می‌شود. یعنی عواملی که باعث تسهیلات کم می‌شوند مانند نبود قوانین و مقررات، نبود تبلیغات برای جهانگردی بطور هماهنگی‌های لازم برای فعالیت‌های جهانگردان،

عدم جاذبه‌های مناسب که منظور همان عوامل و امکاناتی که برای گردشگران طراحی می‌شوند و از نظر بازدید کنندگان بسیار مطلوب باشد نه به میزان یک جاذبه‌ی فراهم به آن نگاه کرد. عدم امنیت و خطر که منظور این عامل کاهش صنعت گردشگری می‌گردد مقابل درک است که شورش‌ها، سرقت‌ها، کیف زنی و تروریسم موجب بی میلی گردشگران می‌شود. نبود زیر ساخت‌های مناسب نظیر خطوط زمینی، دریایی، هوایی و همچنین امکانات رفاهی برای بازدیدکنندگان از مراکز دینی و باستانی می‌باشد.

- داسل ویل راجر در سال ۱۳۸۸ در کتاب «مدیریت جهانگردی (مبانی، راهبردها و آثار)» که توسط محمد اعرابی و داوود ایزد ترجمه گردید، به نقش دولت و مدیریت کلان آن و وظایف دستگاه گردشگری که در امر سیاستگذاری و اداره آن ایفای نقش می‌کنند، می‌پردازد. او در نتایج کارش بیان می‌کند که اختصاص وزارت خانه‌ای کامل به امر گردشگری و هماهنگی با اهداف اقتصادی و اجتماعی کشور و ایجاد اشتغال برای ایجاد درآمد و تشویق سرمایه‌گذاران بخش خصوصی در این بخش و همچنین ایجاد قوانین امنیتی برای جذب جهانگرد مفید می‌باشد.

۲. مبانی نظری

۲-۱- مدیریت شهری

مدیریت شهری به همه نهادها، سازمان‌ها و افرادی گفته می‌شود که به صورت رسمی و غیررسمی در فرایند مدیریت شهری اثرگذار هستند؛ مدیریت شهر فقط شهرداری یا شورای شهر نیست بلکه، هر عنصری که در فرایند مدیریتی شهر، اثرگذار است. در این حیطه قرار دارد (لطفی، ۱۳۸۸، ص ۱۰۵). در تدوین برنامه‌های مدیریت توسعه‌ای و برنامه‌های منطقه‌ای و کشوی جایگاه شهر و مدیریت شهری باید به روشنی تبیین و مشخص شود که برنامه‌های مختلف اجرا شده در سطح شهر، تاثیرگذار هستند یا خیر، و برنامه‌ها را چگونه باید تدوین کرد که طرح‌های توسعه شهری و منطقه‌ای بدون وقفه اجرا شوند (شیعه، ۱۳۸۲، ص ۴۰). مدیریت، عامل اصلی و حیات بخش هر سازمان و نهادی است. مقوله بخش لاینفک هر نوع برنامه‌ریزی است و شاید رکن اصلی آن باشد. از این

رو، می‌توان گفت که برنامه ریزی، سازماندهی، هدایت، هماهنگی، کنترل و اصلاح برنامه‌ها، عناصر اصلی چرخه مدیریت گردشگری محسوب می‌شوند. در واقع مدیریت سنجش عملی برنامه‌ریزی گردشگری را شامل می‌شود که طی آن باید با استفاده از ابزارهای مناسب به اهداف از پیش تعیین شده خود دست یابد (Elliott, 1977: 166).

«وان جیجک» (۲۰۰۴) اشاره می‌کند که یک عنصر کلیدی مدیریت شهری ساختن یک شهر رقابتی، متساوی و پایدار از طریق تشریک مساعی و یکپارچگی بخش‌های عمومی و خصوصی برای هجوم بردن به مشکلات عمده‌ای که ساکنان شهرها با آن مواجه اند، می‌باشد. هنگامی که اهداف کلی مدیریت شهری برای نایل شدن به توسعه پایدار شهری و مشخص کردن یک دسته وسیعی از بخشها که شامل ابعاد محیطی، فرهنگی، اجتماعی، اقتصادی، کالبدی، و نهادی است، مدیریت شهری به عنوان یک مفهوم پیچیده ملاحظه می‌شود (Wong et al, 2006: 647).

مک گیل (۱۹۹۸) معنای اساسی مدیریت شهری را با اشاره به این که آن یک هدف دوتایی دارد، شرح می‌دهد: برنامه ریزی، فراهم کردن و حفظ کردن زیرساخت‌های شهری و خدمات و مطمئن شدن از این که حکومت شهری در یک حالت مناسب قرار دارد. تفسیر او به روشنی اشاره دارد که مدیریت شهری هم کارکردهای استراتژیک (برنامه‌ریزی) و هم کارکردهای عملیاتی (فراهم کردن و حفظ کردن) را دارد.

داو بدسون (۱۹۹۶) اشاره می‌کند که مدیریت شهری یک مفهوم وسیع است و برنامه‌ریزی شهری یک ابزار برای مدیریت شهری است. راکودی (۲۰۰۱) از این دیدگاه پشتیبانی می‌کند که مدیریت شهری شامل سیاست گذاری، تخصیص منابع، اجرا و عملیات است یعنی برنامه‌ریزی فقط یکی از کارکردهای مدیریت شهری است. همان‌طور که در ادبیات نظری بالا ترسیم شد، یک تفسیر از نتایج مفهومی مدیریت شهری می‌تواند در ترکیب برخی نکات کلیدی در مورد مدیریت شهری کمک کند: اول، مدیریت شهری نیاز به یک رویکرد یکپارچه دارد به عنوان این که آن با همه بخش‌های وابسته به توسعه شهر ارتباط دارد، با ذکر این نکته که این بخش‌ها همه در کنش متقابل هستند. سوم، مدیریت شهری با مداخله راهبردی و عملیاتی ارتباط دارد (Wong, Tang, van Boren, 2006: 648).

مهم ترین هدف مدیریت شهری ارتقای شرایط کار و زندگی جمعیت ساکن، در قالب اقشار و گروه‌های مختلف

اجتماعی و اقتصادی و حفاظت از حقوق شهروندان، تشویق به توسعه اقتصادی و اجتماعی پایدار و حفاظت از محیط کالبدی است؛ بنابراین هنگامی که شهر دارای مشکلات و نارسایی‌هایی در چرخه امور است و از مشکلات بهداشت شهری و آلودگی‌های محیطی برخوردار است و در عین حال از اقسام آسیب‌های اجتماعی، و بحران‌هایی هم چون مسکن، نقص در ظرفیت کافی تاسیسات عمومی، بیکاری، کمی درآمد، زاغه نشینی، مشقات اجتماعی، رشد خودروی شهری و بی‌هویتی در شکل‌گیری بافت‌ها و ساختمان‌ها در عذاب است، می‌توان به این نتیجه رسید که؛ مدیریت شهری آن در تنگنا و نارسایی به سر می‌برد در این باره مدیریت شهری باید ضمن دارا بودن برنامه برای وضع موجود شهر و فایق آمدن بر مشکلات آن، برنامه‌های آینده شهر را تدوین کرده و براساس آن‌ها به ترسیم آینده ایده آل که بر مبنای واقعیت‌ها و شرایط زمان و مکان قرار دارد بپردازد و مدیریت شهری باید حافظ شهرها و منافع مردم شهرها باشد (شیعه، ۱۳۸۲، ص ۳۹). یکی از مهم‌ترین عوامل مؤثر در توسعه گردشگری در هر منطقه، چگونگی مدیریت این فعالیت‌ها است. مدیریت دربرگیرنده یک نگرش نظام‌مند است که در آن پویایی گردشگری در چهارچوب عرضه و تقاضا با تاکید بر پایداری مدنظر قرار می‌گیرد. در این راستا مدیریت گردشگری پایدار درخصوص توسعه گردشگری و برآورد پایداری آن نیازمند در نظر گرفتن سودمندی اقتصادی و پیامدهای اجتماعی گردشگری است (پاپلی‌یزدی و همکار، ۱۳۸۵، ص ۱۹۶).

در چنین شرایطی شهرداری‌ها به عنوان سازمان‌های محلی منتخب مردم، می‌بایست در چارچوب قوانین و مقررات خود و از محل‌های مختلف درآمدی مانند درآمدهای عمرانی، درآمدهای خدماتی و درآمدهای محلی اداره گردند اما گستردگی و عدم مشارکت مناسب مردم در اداره امور موجبات آن را فراهم ساخت تا مشکلات مالی عدیده‌ای برای شهرداری‌های کشور به وجود آید و وزارت کشور به منظور ایفای نقش مؤثر، اعطای برخی کمک‌های مالی را به آنها معمول دارد. عمده این کمک‌ها شهرداری‌های شهرهای کوچک و متوسط را دربرمی‌گرفته، و متأثر از سیاست‌های اتخاذ شده در زمینه کمک به شهرداری‌ها با تأکید بر خودکفایی و عدم وابستگی آنها به اعتبارات دولتی بوده است.

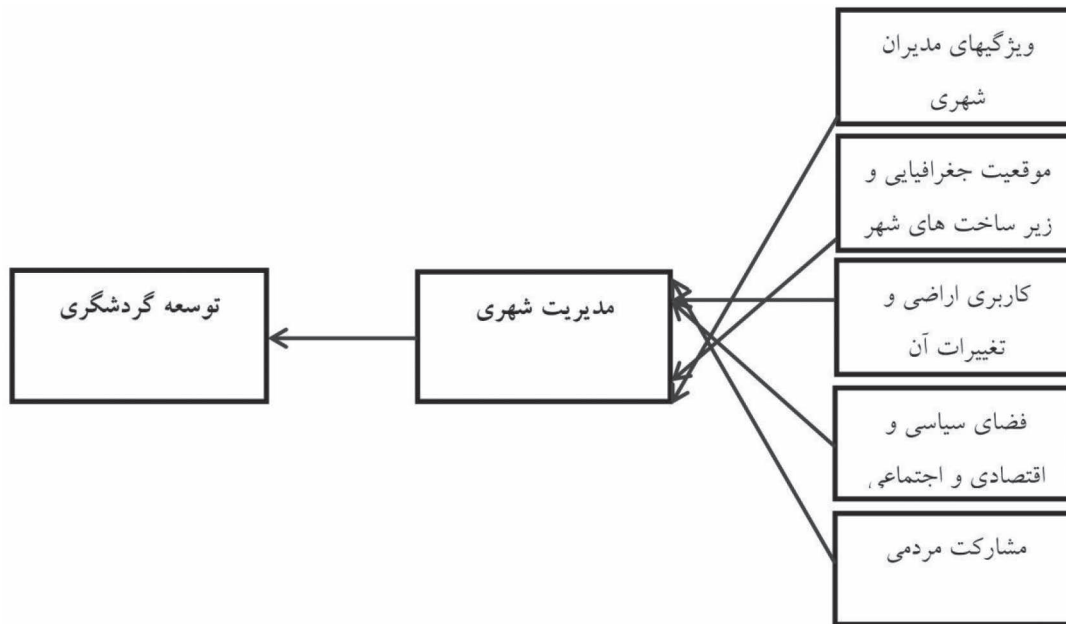
۲-۲- گردشگری پایدار

گردشگری پایدار برای ایجاد توازن در توسعه گردشگری از طریق رویکردها و سیاست‌های نوین بخش خصوصی و دولتی در

آینده تأکید دارد. کاربرد اصول پایداری در توسعه گردشگری نوین به‌این معناست که هتل‌های ساحلی نباید باعث آلودگی سواحل و از بین بردن چشم‌اندازهای زیبای طبیعی شوند و دامنه کوه‌ها نباید با ریختن زباله‌ها آلوده شود، همچنین منابع کمیاب طبیعی و حیات وحش نباید در معرض آسیب گردشگران قرار گیرد. دولت موظف است با وضع قوانین و مقررات به‌طور جدی از منابع طبیعی و فرهنگی مقاصد گردشگری محافظت کند و گردشگران هم باید در چهارچوب مقررات و با رعایت ضوابط از جاذبه‌های گردشگری بازدید و استفاده کنند؛ تنها در چنین چهارچوبی است که می‌توان استمرار کیفیت، محصول گردشگری را تضمین کند (Gan, 2002: 81). تحقق توسعه پایدار گردشگری در گرو سه رویکرد همه‌جانبه‌نگر و کل‌گرا، آینده‌نگر و مساوات‌گرا است. نگرش اول بر این باور است که توسعه هنگامی پایدار است که در بستر سیاسی، اقتصادی و اکولوژیک ملاحظه گردد. در رویکرد دوم، برآورد احتیاجات کنونی گردشگران، جامعه میزبان و به موازات آن محافظت از محیط زیست و حفظ فرصت‌های برابر برای آیندگان مطرح است. در رویکرد سوم، مساوات درون نسلی و فرانسلی در استفاده از امکانات، داده‌ها و منابع موردنظر است (تولایی، ۱۳۸۶، ص ۴۲).

گردشگری پایدار را نمی‌توان جدا از مفهوم توسعه پایدار بحث کرد، بنابراین، مفاهیم توسعه‌ی پایدار در بخش گردشگری، در قالب مفاهیم توسعه پایدار اقتصاد کلان، قابل تبیین است. گردشگری پایدار بر ضرورت استفاده و توسعه منابع گردشگری در مسیرهای سالم تأکید می‌کند (رحمانی، ۱۳۸۹، ص ۴۴). رویکرد زیربنایی که هم‌اکنون در برنامه‌ریزی صنعت گردشگری و در سایر انواع توسعه به کار می‌رود، رویکرد رسیدن به توسعه‌ی پایدار است. بر اساس روش توسعه‌ی پایدار، باید منابع طبیعی، فرهنگی و سایر منابع گردشگری برای استفاده مداوم در آینده حفظ شود، و در عین حال، برای جامعه کنونی سودمند و مفید باشد. برنامه‌ریزی گردشگری مستلزم تدوین اصولی است که توسعه پایدار گردشگری بر مبنای آن‌ها بنا نهاده شوند گردشگری یک بخش اقتصادی است که دارای آثاری بر سایر فعالیت‌های اقتصادی است و از آنها نیز تأثیر می‌پذیرد؛ - خالقیت الزم برای توسعه پایدار در زمینه گردشگری نیازمند استفاده از تخصص و تجارب افراد در زمینه‌های تخصصی مختلف است؛ - اصل تجربه قبلی، اصل حاکم بر توسعه پایدار گردشگری است؛ - برتر بودن هر چیز در حال طبیعی، از اصول مهم در توسعه‌ی پایدار گردشگری است؛ - اصل سیاست و قدرت، در گذر

نمودار ۱. ساختار مدیریت شهری در توسعه پایدار گردشگری؛ ماخذ: نگارندگان.

رودبار، سخت سر، چهل شهید و اشکور و ۱۳۲ روستا است. منطقه رامسر از نظر موقعیت جغرافیایی در ۵۰ درجه و ۴۴ دقیقه ۴۸ ثانیه الی ۵۰ درجه و ۲۵ دقیقه و ۳۴ ثانیه طول شرقی و ۳۶ درجه و ۵۷ دقیقه ۴۰ ثانیه الی ۳۶ درجه و ۴۷ دقیقه ۴۶ ثانیه عرض شمالی و در غرب استان مازندران، شمال غرب شهرستان رامسر واقع شده است (حلاجی، ۱۳۸۲، ص ۲۶). وجود قله‌های مخروطی شکل با پوشش انبوه گیاهان متنوع، باغ‌های مرکبات، چای، مزرعه‌های برنج، برخورداری از ساحل زیبا، منطقه‌های بیلابقی خوش آب و هوا، منابع فراوان آب‌های گرم معدنی، وجود فرودگاه و هتل‌های قدیم و جدید این شهر را به یکی از شهرهای منحصر به فرد تبدیل کرده است. وجود آب‌های گرم معدنی در نزدیکی ساحل دریا و چند وان و استخر آب گرم معدنی در شهرهای کتالم و سادات شهر، بوستان جنگلی صفارود در میان دره، روستای جواهرده در ارتفاع ۱۸۰۰ متری سطح دریا، قله مخروطی شکل مارکو و جداشده از سلسله کوه‌های البرز در شرق رامسر، چشمه دمکش در دهستان اوشیان و شرق رامسر جنگل دالخان در مسیر رامسر به تنکابن، کاخ موزه تماشاگاه خزر نزدیک هتل بزرگ رامسر و سرولات در شرق رامسر و ده‌ها اثر تاریخی و دیدنی سبب شده است که سالانه هزاران مسافر و گردشگر داخلی و خارجی از رامسر عروس شهرهای ایران دیدن کنند همچنین رامسر یکی از نزدیک‌ترین فواصل میان کوه و دریا را داراست که این ویژگی بر جذابیت رامسر افزوده است.

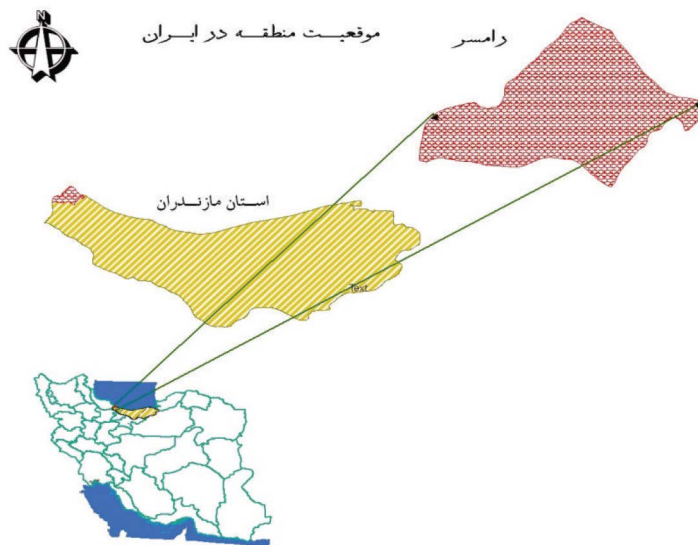
زمان وضعیت جهانی تغییر کرده و موجب نابرابری‌هایی بین کشورهای غنی و فقیر شده است در بحث توسعه پایدار گردشگری این نکته را باید در ذهن داشت که پایداری برای چه کسی جستجو می‌شود توسعه گردشگری در فضاهای جغرافیایی علاوه بر آثار اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی، آثار زیست محیطی نیز به دنبال دارد این آثار در صورت عدم پیگیری راهبردها، استانداردها و ارزیابی‌های مشخص و روشن در زمینه توسعه گردشگری، دارای جنبه‌های تخریبی بسیاری در ابعاد محیط انسانی و طبیعی است. از دیدگاه زیست محیطی توجه به فواید گردشگری نباید مانع از پرداختن به جنبه‌های نامطلوب این پدیده گردد. مطالعات سازمان ملل در مورد تأثیر گردشگری بر کشورهای در حال توسعه، نشان از آن دارد که با وجود این که گردشگری موجب شکوفایی اقتصادی کشورهای میزبان گردیده و مبادلات فرهنگی را بین کشورهای مختلف قوت بخشیده است؛ ولی از طرف دیگر، موجب خلل‌های اجتماعی و زیست محیطی نیز شده است (Aydyn, 1374: 1).

۳. محدوده مورد مطالعه

شهرستان رامسر مطابق آخرین تقسیمات سیاسی کشور دارای ۲ شهر به نام‌های رامسر با مساحت ۲۳/۲ کیلومتر مربع و کتالم و سادات شهر با مساحت ۱۸۷ کیلومتر مربع، یک بخش به نام بخش مرکزی با مرکزیت رامسر و ۴ دهستان با نام‌های جنت

نقشه ۱. موقعیت جغرافیایی رامسر

جدول ۱. جاذبه‌های گردشگری شهر رامسر؛ منبع: سجادی، ۱۳۸۴، صص ۲۰۰-۲۵۰

موقعیت	جاذبه ها
جواهرده در ۲۷ کیلومتری رامسر و در ارتفاع ۱۸۰۰ متری از سطح دریا قرار گرفته و مسیر دسترسی به جواهرده از منتهی‌الیه غربی شهر رامسر بوده که با عبور از میان کوههای مشجر و در امتداد رودخانه صفارود این منطقه بیلابقی خودنمایی می‌کند. روستای جواهرده در فصل تابستان به لحاظ برخورداری از آب و هوای خنک مورد استقبال گردشگران داخلی و خارجی واقع شده و امکانات اقامتی در این منطقه برای گردشگران فراهم است.	روستای جواهرده
جنت رودبار منطقه‌ای بسیار زیبا و جذاب است که یکی از مهم‌ترین مناطق گردشگری رامسر محسوب می‌شود. ییلاق‌های جنت رودبار مانند اکراسر، چاک، چرته، نمکدره، ایزکی و جیرود مناطقی بسیار زیبا بوده و آب و هوای دلنشینی دارند. از آبشارهای نام برده شده از منطقه جنت رودبار می‌توان به آبشار سیاسرت، آبشار آزارک، آبشار حسینیه، آبشار چاردر، آبشار خشکاک، آبشار ریش بزار و آبشار هیسیان اشاره کرد قسمت اعظم آب و هوای جنت رودبار کوهستانی است. از ویژگی‌های آب و هوای کوهستانی آب و هوای سرد و پربرف آن در زمستان و آب و هوای معتدل و مطبوع در فصل تابستان می‌باشد.	روستای جنت رودبار
مسیر دسترسی به این بوستان از ابتدای جاده جواهرده در میدان غربی شهر رامسر آغاز و پس از طی ۹ کیلومتر و عبور از مسیری زیبا به این پارک در کنار رود صفارود می‌رسد. این بوستان در میان دره و در پایین جاده قرار گرفته که پله‌هایی نیز برای ورود به آن از جاده ساخته شده‌است و وجود جنگل، رودخانه، آب معدنی، آب و هوای مطبوع به این مکان جلوه خاصی بخشیده است.	بوستان جنگلی صفارود
مسیر دسترسی به دالخانگی از خروجی شرق شهر رامسر آغاز و پس از طی هفت کیلومتر در مسیر آسفالتی رامسر به تنکابن به سه‌راهی جنت رودبار می‌رسد. جنگل دالخانگی پس از طی ۲۳ کیلومتر در مسیر ارتباطی و آسفالتی جنت رودبار در کنار جاده قرار داشته که برای احداث پارک جنگلی در نظر گرفته شده و اکنون نیز به عنوان یک تفرجگاه مهم شهر رامسر مورد استفاده گردشگران قرار می‌گیرد.	جنگل دالخانگی
رامسر به علت داشتن کوههای پر برف، ریزش باران‌های فراوان در آن و قرار داشتن در منطقه پر آب ایران از چندین آبشار زیبا و دیدنی با چشم اندازه‌های دیدنی، طبیعی و رویایی برخوردار است. وجود شیب‌های تند و رودهای فراوان در کوهستان‌های وحشی رامسر، آبشارهای بزرگ و کوچکی را تشکیل داده است، که بجز یکی دو آبشار در مسیر جاده جواهرده که در معرض دید قرار داشته مابقی آبشارها در مناطقی دور از دسترس با فضایی زیبا و با شکوه، در کلیه فصول سال می‌باشند	آبشار

جاذبه ها	موقعیت
قله مارکوه	در ۳ کیلومتری دریای خزر و در ۶ کیلومتری شرق رامسر در مسیر تنکابن به رامسر، قله مارکو با وسعت حدود ۶۰۰ هزار متر مربع که از مجموعه کوه‌های البرز می‌باشد، قرار گرفته است. ارتفاع قله این کوه از سطح دریا ۵۰۰ متر بوده و سرتاسر آن پوشیده از انواع درختچه‌ها، درختان انجیر، بلوط، شمشاد و ازگیل می‌باشد.
آب‌های گرم معدنی	آب‌های گرم معدنی که خاصیت طبی و درمانی دارند، بخش وسیعی از شهرستان رامسر را در بر گرفته اند که گردشگران زیادی از این آب‌های گرم معدنی استفاده می‌کنند. از جمله ویژگی‌های بسیار جالب رامسر، وجود آب گرم‌ها در نزدیکی ساحل دریا می‌باشد که منحصر به فرد و تماشایی است. برای درمان بیماری‌های پوستی و رماتیسم، همچنین برای درمان دردهای عصبی و عضلانی مفید می‌باشد.
موزه تماشاگاه خزر	موزه تماشاگاه راز که معروف به کاخ مرمر می‌باشد و دارای معماری اروپایی است، به مساحت ۶۰۰ متر در سال ۱۳۱۶ در باغی به مساحت ۶۰ هزار متر ساخته شده است. هنرمندان بزرگ ایران و جهان، استادانه طرح زیبای خویش را در داخل کاخ با گچ بری‌های تماشایی و سقف بسیار زیبا که با ۴ ستون سنگی بزرگ خوش تراش مهار شده، به کار برده‌اند و ببر سنگی، مجسمه‌های برنزی و مرمری و نقاشی عتیقه، فرش‌های نفیس و گران بها و کریستال، همه و همه در این کاخ موزه در معرض دید قرار گرفته اند.
گرسماسر	مسیری جنگلی و زیبا در مسیر رامسر به کنالم که اگر تا آخر آن را با اتومبیل خود بروید، به گرسماسر که از ییلاقات باشکوه و زیبای رامسر می‌باشد، می‌رسید. گرسماسر در مسیر کوهنوردانی است که برای بهره مندی از مناظر طبیعی و زیبای لباسر، به قله ۳۶۰۰ متری پوشیده از برف به نام سماموس می‌روند. گرسماسر و جواهرده، دو ییلاق بسیار معروف و خوش آب و هوای شهرستان رامسر می‌باشند.
تله کابین رامسر	بزرگترین تله کابین کشور، تله کابین رامسر می‌باشد که از ساحل خزر تا ارتفاعات جنگلی کشیده شده است. این تله کابین که توسط بخش خصوصی ایجاد شده، دارای ۵۰ کابین بوده و طول مسیر آن ۲ کیلومتر می‌باشد. همچنین این تله کابین که در ۳۰۰ متری شهر چابکسر و ۵ کیلومتری غرب رامسر قرار دارد، جزو اولین تله کابین‌های خاورمیانه می‌باشد که از ساحل به ارتفاعات جنگلی کشیده شده است. این تله کابین از ۵۰ کابین تشکیل شده است که در مجموع، ظرفیت حمل ۴۵۰ نفر در یک ساعت را دارد.
غارهای تاریخی رامسر	غار گرگرلوکا: این غار دارای شیبی تند بوده و در منطقه صعب العبور از ارتفاعات کوه ایلیمیلی با دیواره‌های صخره‌ای قرار دارد. لوکا به زبان محلی به سوراخ و شیار گفته می‌شود. غار یاغی لوکا: غار یاغی لوکا دارای شیبی ۹۵ درجه بوده که دهنه بالائی غار ۳ متر است و حدود هزار متر از سطح دریا ارتفاع داشته و در شمال غربی رامسر واقع است. غار بام بام: این غار در جنوب هتل و جنوب غربی محله رمک در میان جنگل‌های پوشیده از درختان کهنسال در فاصله ۲۰۰ متری دامنه کوه قلعه بند قرار گرفته است. غار شب پره چال: این غار به علت وجود شب پره (خفاش) فراوان و آویزان در داخلش به این نام معرف شده است.
هتل قدیم رامسر	هتل قدیم رامسر با معماری بسیار زیبا در مرکز شهر در دامنه کوه‌های مشجر و فضای سبز با محوطه‌سازی چشم نواز واقع شده و در سال ۱۳۱۲ ساخته شده است. زیربنای این هتل حدود ۵ هزار متر مربع در ۳ طبقه است و به لحاظ نوع معماری، زیبایی، موقعیت مکانی و تجهیزات یکی از مشهورترین هتل‌های خاورمیانه به شمار می‌رود.
پلاژهای رامسر	پلاژ لیدو: مکانی دنج و خانوادگی با آلاچیقی در دریا که در منطقه ساحلی لیدو واقع شده است. رستوران و قهوه خانه و چند فروشگاه صنایع دستی و غذایی نیز در آن وجود دارد. پلاژ توسکاسرا: این پلاژ نام خود را از رستوران و استخر توسکاسرا گرفته و دارای رستوران، فروشگاه صنایع دستی و حیوانات تاکسیدرمی شده، کتاب فروشی، قایق سواری، شهر بازی، سالن تیراندازی و محل شنا است. پلاژ شهرداری: این پلاژ در انتهای خیابان ۲۰ متری و در منطقه‌ای زیبا با فضا سازی جدید واقع شده و دارای صنایع دستی، فروشگاه‌های مواد غذایی، قهوه خانه و رستوران است. در تصویر زیر مسیر دستیابی به این پلاژ دیده می‌شود.

۴. روش تحقیق

نوع تحقیق از نظر هدف، کاربردی است و از نظر نحوه گردآوری داده‌ها توصیفی می‌باشد. برای جمع‌آوری اطلاعات پژوهش، مطالعات کتابخانه‌ای و میدانی انجام گرفته که ابزارهای مطالعات میدانی، شامل مشاهده، مصاحبه و پرسش‌نامه بوده است. جامعه آماری این پژوهش را گردشگران و کارشناسان گردشگری تشکیل می‌دهند. و برای تجزیه و تحلیل اطلاعات از تکنیک تاپسیس استفاده شده است.

در روش تاپسیس، ماتریس $n \times m$ که دارای m گزینه و n معیار می‌باشد، مورد ارزیابی قرار می‌گیرد. در این الگوریتم، فرض بر این است که مطلوبیت هر شاخص به طور یکنواخت افزایشی (یا کاهش) است. بدان صورت که بهترین ارزش موجود از یک شاخص نشان دهنده ایده‌آل مثبت بوده و بدترین ارزش موجود از آن مشخص کننده ایده‌آل منفی خواهد بود. همچنین شاخص‌ها مستقل از هم هستند. در ضمن فاصله یک گزینه از ایده‌آل مثبت (یا منفی) ممکن است به صورت اقلیدسی از (توان دوم) و یا به صورت مجموع قدر مطلق از فواصل خطی (معروف به فواصل بلوکی) محاسبه گردد، که این امر بستگی به تبادل و جایگزینی در بین شاخص‌ها دارد (Willis, Hepu, 2005:526). جهت بهره‌برداری از این تکنیک، مراحل زیر به اجرا گذاشته می‌شود.

مرحله اول: تشکیل ماتریس داده‌ها بر اساس n آترناتیو و k شاخص

$$V_{ij} = \begin{bmatrix} w_1 r_{11} & w_2 r_{12} & \dots & w_n r_{1n} \\ w_1 r_{21} & w_2 r_{22} & \dots & w_n r_{2n} \\ \vdots & \vdots & \dots & \vdots \\ w_1 r_{m1} & w_2 r_{m2} & \dots & w_n r_{m} \end{bmatrix}$$

مرحله دوم: استاندارد نمودن داده‌ها و تشکیل ماتریس استاندارد از طریق رابطه زیر:

$$r_{ij} = \frac{a_j}{\sqrt{\sum_{k=1}^m a_k^2}}$$

مرحله سوم: تعیین وزن هر یک از شاخص‌ها w_i بر اساس $\sum_{i=1}^n w_i = 1$. در این راستا شاخص‌های دارای اهمیت

بیشتر از وزن بالاتری نیز برخوردارند.

$$V_{ij} = \begin{bmatrix} w_1 r_{11} & w_2 r_{12} & \dots & w_n r_{1n} \\ w_1 r_{21} & w_2 r_{22} & \dots & w_n r_{2n} \\ \vdots & \vdots & \dots & \vdots \\ w_1 r_{m1} & w_2 r_{m2} & \dots & w_n r_{m} \end{bmatrix}$$

مرحله چهارم: تعیین فاصله i امین آترناتیو از آترناتیو ایده‌آل (بالاترین عملکرد هر شاخص) که آن را با (A^+) نشان می‌دهند.

$$A^+ = \left\{ \left(\max_j v_j \mid j \in J \right), \left(\min_j v_j \mid j \in J' \right) \right\}$$

$$A^+ = \{v_1^+, v_2^+, \dots, v_n^+\}$$

مرحله پنجم: تعیین فاصله i امین آترناتیو از آترناتیو حداقل (پایین‌ترین عملکرد هر شاخص) که آن را با (A^-) نشان می‌دهند.

$$A^- = \left\{ \left(\min_j v_j \mid j \in J \right), \left(\max_j v_j \mid j \in J' \right) \right\}$$

$$A^- = \{v_1^-, v_2^-, \dots, v_n^-\}$$

مرحله ششم: تعیین معیار فاصله‌ای برای آترناتیو ایده‌آل (S_i^+) و آترناتیو (S_i^-) .

$$S_i^+ = \sqrt{\sum_{j=1}^n (v_j - v_j^+)^2}$$

$$S_i^- = \sqrt{\sum_{j=1}^n (v_j - v_j^-)^2}$$

مرحله هفتم: تعیین ضریبی که برابر است با فاصله آترناتیو حداقل (S_i^-) تقسیم بر مجموع فاصله آترناتیو حداقل (S_i^-) و فاصله آترناتیو ایده‌آل (S_i^+) که آن را با (C_i^*) نشان داده و از رابطه زیر استفاده می‌شود:

$$C_i^* = \frac{S_i^-}{S_i^- + S_i^+}$$

مرحله هشتم: رتبه‌بندی آترناتیوها بر اساس میزان C_i^* . میزان فوق بین صفر و یک $(0 \leq C_i^* \leq 1)$ در نوسان است. در این راستا $C_i^* = 1$ نشان دهنده بالاترین رتبه و $C_i^* = 0$ نیز نشان‌دهنده کمترین رتبه است.

۵. یافته‌های پژوهش

با توجه به نقش مدیریت شهری در توسعه پایدار گردشگری رامسر بر اساس اطلاعات استخراج شده از پرسش نامه به رتبه بندی معیارها با استفاده از مدل تاپسیس پرداخته شده است.

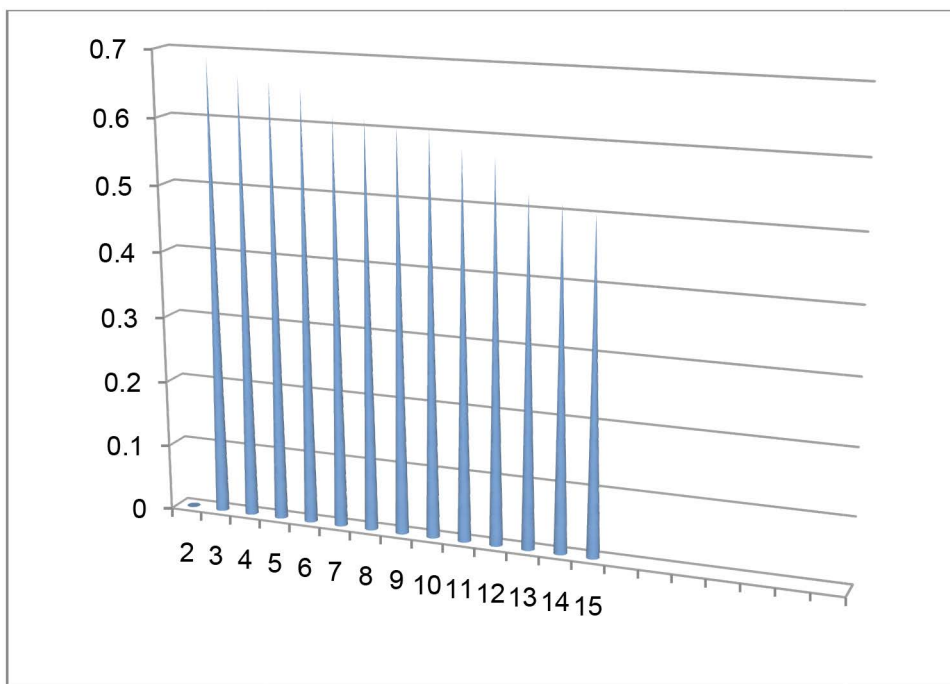
جدول ۲. معیارهای مدیریت شهری در توسعه پایدار گردشگری رامسر؛ منبع: یافته‌های پژوهش، ۱۳۹۷

کد	معیارها	Di+	Di-	CLi	TOPSIS
A1	نقش مدیریت شهری در تغییرات کاربری اراضی و حفظ فضای سبز شهر	0.025279	0.040681	0.616752	7
A2	مشخصات فردی مدیران و بومی بودن آنها	0.033168	0.034943	0.513027	14
A3	میزان تمرکززدایی تصمیم گیری ها و تلاش در جلب مشارکت مردمی	0.028567	0.043845	0.605493	9
A4	میزان هماهنگی بین ارگان های تصمیم گیرنده و عوامل اجرایی	0.033679	0.037171	0.524641	13
A5	مدیریت شهری در برقراری امنیت شهری و کاهش جرم و جنایت	0.028523	0.043604	0.604548	10
A6	میزان تحقق اجرای برنامه ها و طرح ها توسعه شهری	0.032911	0.03319	0.502108	15
A7	نقش مدیریت شهری در برقراری تعامل استفاده از جاذبه های طبیعی و انسان ساخت	0.018721	0.051976	0.735193	1
A8	نقش مدیریت شهری در حفظ منابع ساحلی برای نسلهای آینده	0.022239	0.043312	0.660738	4
A9	نقش همکارهای متقابل مدیران شهری و مردم محلی در توسعه پایدار گردشگری شهری	0.022877	0.042843	0.6519	5
A10	نقش مدیریت شهری در معرفی جاذبه های گردشگری در سطح بین المللی و ملی	0.027632	0.038061	0.57937	11
A11	ایجاد فرصت های شغلی و حفظ نیروی کار شهر در دستیابی به توسعه پایدار گردشگری	0.0219	0.043369	0.66447	3
A12	میزان تلاش مدیریت شهری در جهت افزایش آگاهی های عمومی، و توجه بر آموزش مردم محلی	0.029356	0.039055	0.570886	12
A13	نقش مدیریت شهری در تامین تاسیسات و تجهیزات شهری چون دسترسی به منابع آب، برق، گاز و مخابرات و ... در ساحل	0.024179	0.041767	0.633349	6
A14	نقش مدیریت شهری در حفظ محیط زیست مانند طرح سالم سازی دریا	0.026256	0.041787	0.614131	8
A15	نقش مدیریت شهری در حفظ فرهنگ های بومی و هویت تاریخی شهر	0.022007	0.048751	0.688986	2

کسب امتیاز ۰/۷۳۵۱۹۳ توانسته است در صدر معیارهای مورد بررسی قرار بگیرد و جایگاه نخست را به خود اختصاص دهد در همین راستا معیار نقش مدیریت شهری در حفظ فرهنگ‌های بومی و هویت تاریخی شهر با کسب امتیاز ۰/۶۸۸۹۹۶ توانست جایگاه دوم را در بین معیارها

نتایج یافته‌های معیارهای گردشگری در توسعه پایدار با استفاده از مدل تاپسیس حاکی از آن است در میان معیارهای بررسی شده نقش مدیریت شهری در برقراری تعامل استفاده از جاذبه‌های طبیعی و انسان ساخت به عنوان منطقه ای توریستی مهم جهت توسعه بخش گردشگری با

نمودار ۲. رتبه‌بندی معیارهای مورد سنجش بر اساس مدل تاپسیس؛ ماخذ: یافته‌های تحقیق.

طبیعت گردی فواید زیادی را برای منطقه به همراه داشته است ولی گسترش بی‌رویه آن منجر به پیامدهای منفی زیست محیطی نیز شده است. به طور نمونه گردشگری بدون برنامه ریزی از طریق فاضلاب های ناشی از توسعه فعالیت‌های گردشگری منجر به تخریب زیستگاه‌های دریایی نزدیک ساحل شده است و یا قایقرانی به عنوان یکی از فعالیت اصلی گردشگری در سواحل، زیستگاه‌های دریایی را که گنجینه تنوع زیستی را حمایت می کنند، تحت تاثیر قرار داده است. این واقعیات آشکارا بیانگر آن است که تعادل بین گردشگری و محیط زیست بسیار حساس بوده و حفظ این تعادل از طریق برنامه ریزی مناسب و مدیریت پایدار گردشگری در مناطق گردشگری ضروری است. در واقع طبیعت گردی از مهمترین زیر بخش های صنعت گردشگری به عنوان یک منبع جهت ارزش افزوده و درآمد ویژه برای شهرهای مختلف توریستی مورد توجه قرار گرفته است، امروزه درکنار انواع گردشگری، اکوتوریسم با تاکید بر توسعه پایدار اهمیت فراوانی یافته است. شهرستان رامسر که در دامنه جنگلی و ساحل دریای مازندران در فضایی سرسبز واقع شده از شهرهای قدیمی استان مازندران به شمار می رود و هم اکنون این شهر تاریخی از بهترین تفرج گاه‌های شمال ایران به ویژه از دیدگاه مسافران و گردشگران خارجی است. منطقه رامسر

به خود اختصاص دهد و معیاری که جایگاه سوم را به خود اختصاص داد می‌توان به ایجاد فرصت‌های شغلی و حفظ نیروی کار شهر در دستیابی به توسعه پایدار گردشگری اشاره کرد و در نهایت اینکه معیارهایی مانند نقش مدیریت شهری در حفظ منابع ساحلی برای نسل‌های آینده نقش همکارهای متقابل مدیران شهری و مردم محلی در توسعه پایدار گردشگری شهری، نقش مدیریت شهری در تامین تاسیسات و تجهیزات، نقش مدیریت شهری در تغییرات کاربری اراضی و حفظ فضای سبز شهر و... به ترتیب در پایین ترین رتبه قرار دارند.

۶. نتیجه گیری و جمع‌بندی

فعالیت گردشگری امروزه به عنوان یکی از مهمترین و پویاترین فعالیتها در جهان مطرح است. به طوری که شمار گردشگران خارجی و داخلی و میزان درآمدزایی آن در سطح جهانی پیوسته روبه افزایش می باشد. از طرف دیگر درصد عمده ای از این فعالیت گردشگری را گردشگری متکی بر طبیعت تشکیل می دهد و بخش عمده ای از این فعالیت در سطح جهان در حال حاضر در نواحی خوش آب و هوا متمرکز شده است. طبیعت گردی و اکوتوریسم به عنوان یکی از سریع ترین نواحی در حال رشد گردشگری به شمار می آید. بر این اساس گرچه رشد

به خاطر داشتن شرایط زیست محیطی مناسب نظیر منابع غذایی فراوان، خاک مساعد از دیرباز سکونت گاه اقوام مختلف بوده است و وجود آثار و محوطه‌های تاریخی متعدد میزبان گردشگران بوده است. رامسر از سمت شرق به تنکابن از غرب به جلگه رودسر اولین شهرستان شرق گیلان، از جنوب به کوه‌های البرز و از سمت شمال به دریای خزر محدود است. آب و هوای رامسر در تابستان گرم و مرطوب و در زمستان سرد است. نزدیکی جنگل و دریا در این شهر زیبایی ویژه‌ای به این شهر داده‌است و این امر موجب گیرایی گردشگران در فصل تابستان و روزهای تعطیل می‌شود و ضمناً دارای فرودگاه است. از رودخانه‌های مهم شهرستان رامسر، صفارود است که از ارتفاعات جواهر ده و در دامنه‌های ارتفاعات جنت رودبار سرچشمه می‌گیرد، روستاهای اطراف رامسر را مشروب کرده و پس از عبور از شهر رامسر به دریای خزر می‌ریزد. جاذبه‌های توریستی در شهر توریستی رامسر به دلیل محیط طبیعی آن از یک سو و فعال بودن حیات اجتماعی آن از سوی دیگر بسیار گوناگون و پرتنوع و جذاب است. اصولاً بدلیل تنوع و چگونگی فعالیت‌های صنعت گردشگری، ارتباط تنگاتنگی میان این صنعت با طبیعت برقرار بوده و توسعه این صنعت مستلزم ارتباط نزدیک با محیط می‌باشد و اصولاً محیط طبیعی یکی از منابع اصلی گردشگری است. از آنجا که توسعه بی‌رویه گردشگری مانند سایر فعالیت‌های بشری، می‌تواند دارای آثار منفی بر روی محیط زیست باشد در سالهای اخیر مورد توجه بسیار زیادی قرار گرفته است.

نگرانی‌های مدیریتی در محیط زیست در سطح جهان مدتهاست مطرح شده و در عرصه بین‌الملل دارای قدمتی چندین ساله می‌باشد و امروزه حفظ و حراست از محیط زیست با مدیریت صحیح شهری به عنوان یک مسأله مهم اجتماعی و سیاسی عمده مورد قبول واقع شده است و نظرسنجی‌های افکار عمومی مرتباً نشان می‌دهد که مردم در سراسر جهان محیط زیست را در زمره مهم‌ترین مسائل خود می‌دانند. این بدان معنی است که انسان می‌باید با مدیریت متناسب با محیط به دنبال پایداری نه فقط برای محیط زیست بلکه محیطی برای فعالیت‌های اقتصادی خود باشد تا شاید بشریت و محیط زیست بتوانند آینده طولانی تری داشته باشند و اصولاً رایج شدن مفاهیمی همچون طبیعت

گردی، گردشگری سبز و گردشگری پایدار در دو دهه گذشته، ناشی از حساسیت‌های مورد اشاره و افزایش آگاهی گردشگران درباره ارزشمندی محیط و ضرورت حفاظت از آن به منظور توسعه این صنعت است. همچنین توسعه گردشگری و حفظ منابع کمیاب و با ارزش محیطی در نواحی ساحلی نیازمند برنامه‌ریزی دقیق، پایدار و استفاده از مدیریت توانمند در راستای تقویت و توسعه زیرساخت‌های شهرهای ساحلی است. با اینکه ایران از لحاظ تعداد جاذبه‌های گردشگری در زمره ده کشور اول است و از لحاظ تنوع زیستی و تنوع جاذبه‌های طبیعی رتبه پنجم جهان را دارد ولی از لحاظ پذیرش گردشگری و ایجاد درآمد همواره رتبه‌ای پایینتر از ۶۰ و از نظر هزینه گردشگری نیز رتبه‌ای بعد از ۴۰، داشته است. بنابراین پیشنهاد میشود با شناسایی تواناییهای گردشگری در نواحی مختلف کشور از جمله نواحی ساحلی شهری (رامسر)، اقدامات و برنامه‌های مفیدی جهت استفاده بهینه از این پتانسیلها و همچنین توسعه و گسترش اثرات مثبت گردشگری با کمک مدیران شهری در این نواحی صورت بگیرد. رامسر به دلیل شرایط خاص جغرافیایی و سواحل مناسبی که دارد، هر ساله شمار زیادی از مسافران داخلی و خارجی را جذب مینماید. گسترش جریانهای گردشگری در منطقه مذکور و نیز فقدان برنامه‌ریزی و مدیریت کارآمد اثرات مثبت و منفی اقتصادی، اجتماعی و محیطی را به همراه داشته‌است. از اینرو از اینرو بررسی اثرات مثبت و منفی صنعت گردشگری در منطقه مورد مطالعه در جهت بهبود تاثیرات منفی درک‌شده از سوی جامعه میزبان و در نهایت دستیابی به توسعه گردشگری پایدار امری ضروری برای مدیران شهری به نظر میرسد. و می‌توان چنین نتیجه گرفت که عدم برخورداری از مدیریت صحیح شهری مانع دستیابی شهرهای ساحلی (رامسر) به توسعه پایدار گردشگری می‌شود. در نهایت پس از بررسی یافته‌های پژوهش مهم‌ترین مشکلات مدیریتی که سبب عدم دستیابی به توسعه پایدار گردشگری رامسر شده است را می‌توان به ترتیب زیر ذکر نمود:

- مشکلات ناشی از تغییر کاربری اراضی جلگه‌ای و ساحلی
- مشکلات ناشی از فصلی بودن اشتغال مرتبط با گردشگری

به محیط زیست

- تحقق مدیریت یکپارچه ساحلی در حوزه شمالی کشور در جهت جلوگیری از نابسامانی مدیریت حوزه های ساحلی - گردشگری و حفظ منابع طبیعی
- تمرکز و تکیه بر تهیه طرح جامع گردشگری شهر رامسر به عنوان عنصر وحدت بخش برای رشد پایدار و هماهنگ تر توسعه صنعت گردشگری در شهر
- تهیه و اجرای مؤثر طرح آمایش ناحیه ای و منطقه ای، بویژه در مناطق با تغییرات سریع از جمله نواحی شمالی کشور
- با تدوین تدابیر بازاریابی مثبت و منفی مثل اعمال محدودیت های مکانی و زمانی برای استفاده محدودیت تراکم فعالیت ها، افزایش قیمت ورودی، و سایر تمهیدات می توان گردشگری را به سمت یکپارچه سازی منافع اقتصادی بلند مدت و پایداری محیطی سوق داد.

راهبرد گردشگری پایدار در دنیای امروز، رهیافت جامعی است که خواهان رشد بلند مدت صنعت گردشگری بدون اثرات مخرب بر زیست بوم های طبیعی است و بر این نکته تاکید دارد که در قالب توسعه گردشگری، انسان قادر خواهد بود که جوانب خاصی از محیط را در جهت مثبت یا منفی دستکاری کند. توجه به عوامل یاد شده و در نظر گرفتن اصل پیوستگی و نظام ارتباطی بین متغیرها و عوامل یاد شده و به کارگیری آن در تدوین برنامه جامعه گردشگری می تواند به توسعه پایدار صنعت گردشگری کمک نماید.

منابع و ماخذ

۱. الوانی، سید مهدی، دهستی، زهره (۱۳۷۳)، اصول و مبانی جهانگردی، مطالعات ایرانگردی و جهانگردی، تهران.
۲. اندی درام، آلن مور (۱۳۸۸)، مقدمه ای بر برنامه ریزی و مدیریت اکوتوریسم، ترجمه محسن رنجبر، انتشارات آبیژ.
۳. پاپلی، یزدی، محمدحسین، سقایی، مهدی (۱۳۸۶)، گردشگری (ماهیت و مفاهیم)، انتشارات سمت. تهران.
۴. پیترمیسون (۱۳۸۷)، گردشگری اثرات، برنامه

- آلودگی آب های سطحی ناشی از دفع نامناسب سیستم های فاضلاب و جمع آوری زباله
- آلودگی آب های زیرزمینی به واسطه آب های سطحی از طریق سیستم نامناسب فاضلاب اماکن اقامتی
- مشکلات مرتبط با بهره برداری خصوصی از سواحل و محدود کردن فرصت های استفاده عمومی
- مشکلات ناشی از تغییر بسیاری از باغات و مزارع در نزدیکی ساحل و تبدیل به اقامتگاه ها و رستوران
- مشکلات ناشی از عدم وجود اطلاع رسانی در زمینه مکان های اقامتی
- مشکلات مرتبط با فقدان مکان های مناسب برای کمپ و اسکان مسافران در مکان های شهری
- مشکلات مرتبط با تخریب منابع طبیعی و محیط زیست

با توجه به ارزیابی های بعمل آمده و سنجش وضع موجود جایگاه و موقعیت گردشگری شهرستان رامسر، می توان پیشنهادهایی را جهت پایدار نمودن گردشگری موجود به شرح زیر ارائه نمود:

- رشد هماهنگ تر و موزون تر گردشگری شهری و روستایی به موازات هم، به دلیل جلوگیری از عدم تمرکز و آسیب بر یک محیط خاص (نواحی شهری) از یکسو و از سوی دیگر جلوگیری از رشد بی مهابا و بدون برنامه گردشگری نقاط روستایی.
- تهیه بروشورها و بنرهایی با محتوای رعایت بهداشت محیط زیست و نصب آنها در مکان های پر تردد طبیعی
- به کارگیری نیروی انسانی متخصص و کارشناس در زمینه محیط زیست در غالب محیط بان و پلیس توریسم در مناطق میراث طبیعی (کوه، جنگل، دریا)
- توسعه مناسب زیرساخت ها و واحدهای خدماتی در محورهای گردشگر پذیر به خصوص نواحی روستایی شهرستان
- ایجاد مکان هایی مناسب برای کمپ و اسکان مسافران در مکانهای شهری و روستایی
- افزایش آگاهی ساکنان مناطق گردشگری درباره اثرات گردشگری کنترل نشده و تهدیدها نسبت

- مدیریت شهری در توسعه گردشگری (مطالعه موردی: رامسر)، فصلنامه مطالعات جهانگردی، شماره ۱۱.
۱۷. کاظمی، مهدی (۱۳۸۰)، فرهنگ زیربنای جهانگردی پایدار در ایران، مجله دانشکده علوم انسانی دانشگاه سیستان و بلوچستان، ویژه نامه اقتصاد و مدیریت.
۱۸. کوپر، کریس- جان، فلچر- گیلبرت، دیوید ون هیل، گیلبرت (۱۳۸۰)، اصول و مبانی جهانگردی، ترجمه اکبر غمخوار، انتشارات فرآمد، تهران.
۱۹. محسنی، رضاعلی (۱۳۸۸)، گردشگری پایدار، در ایران، کارکردها، چالش‌ها و راهکارها، مجله علمی- پژوهشی فضای جغرافیایی، سال نهم، شماره ۲۸، زمستان ۱۳۸۸، صص ۱۴۹-۱۷۱.
۲۰. مهندسین مشاور شهر و بنیان (۱۳۸۳)، طرح راهبردی کالبدی شهرستان رامسر.
21. Bussaba Sitikarn (۲۰۰۲) Tourism impacts: key concerns for achievement. School of management
22. Cevat, T (۲۰۰۱) challenge of sustainable tourism development developing world: the case of Turkey, Tourism management ۲۲ (۲۰۰۱) Received ۴ April ۱۹۹۹; accepted ۶ June ۲۰۰۰.
23. Craig- Smith and Stephen, J. (۲۰۰۵) Global warming and Oceania, in Cooper and Hall, Oceania, a Tourism handbook, channel publications, Clevedon, England.
24. Goodwin, H (۱۹۹۵) "Tourism and the environment", Biologist (London) ۱۹۹۵ Vol. ۴۲ No. ۳ pp. ۱۲۹-۱۳۳, ISSN ۰۰۰۶-۳۳۴۷.
25. Holden, A (۲۰۰۱) Environment and Tourism, Routledge, London and new york.
- ریزی و مدیریت، ترجمه روزبه میرزایی و پونه ترابیان، انتشارات ترمه، تهران.
۵. چاک‌وای. گی (۱۳۸۵)، جهانگردی در چشم انداز جامع، ترجمه علی پارسایان و سید محمد اعرابی، دفتر پژوهش‌های فرهنگی، تهران.
۶. حلاج‌ثانی، مصطفی (۱۳۷۶)، توریسم در رامسر، انتشارات معین، تهران.
۷. خاکساری، علی (۱۳۸۲)، نقش برنامه ریزی در توسعه گردشگری پایدار، سمینار بررسی سیاستها و برنامه های توسعه جهانگردی در جمهوری اسلامی ایران، سازمان ایرانگردی و جهانگردی.
۸. درام، اندی و آلن مور (۱۳۸۸)، مقدمه ای بر برنامه ریزی و مدیریت اکوسیستم، ترجمه محسن رنجبر، انتشارات آبیژ، تهران.
۹. دهستانی، بهبود (۱۳۸۳)، برنامه ریزی کالبدی گردشگری (مطالعه موردی: شهرستان آستارا)، پایان‌نامه کارشناسی ارشد دانشگاه تربیت مدرس.
۱۰. دیناری، احمد (۱۳۸۴)، گردشگری شهری در ایران و جهان، انتشارات واژگان خرد.
۱۱. رضوانی، علی اصغر (۱۳۸۵)، جغرافیا و صنعت توریسم، انتشارات پیام نور، تهران.
۱۲. رنجبریان، بهرام، زاهدی، محمد (۱۳۸۸)، شناخت گردشگری، انتشارات چهار باغ، اصفهان.
۱۳. زاهدی، شمس‌السادات، (۱۳۸۲)، چالش‌های توریسم پایدار از منظر اکوتوریسم، مجموعه مقاله های بررسی سیاست‌ها و برنامه های توسعه جهانگردی در جمهوری اسلامی ایران، دانشگاه علامه طباطبایی، اردیبهشت ۸۲، تهران.
۱۴. زنگی آبادی علی، ابوالحسنی فرحناز (۱۳۸۷)، تحلیل فضایی، سطح بندی و برنامه‌ریزی مراکز اقامتی با استفاده از شاخص توسعه گردشگری (TDI)، فصلنامه مطالعات جهانگردی، شماره ۸.
۱۵. فنل‌دی‌ای (۱۳۸۵)، مقدمه ای بر طبیعت گردی، ترجمه جعفر اولادی قادی‌کلایی، دانشگاه مازندران.
۱۶. فنی، زهره، محمد نژاد، علی (۱۳۸۸)، نقش

- ty Evaluation using Spatial multi Criteria Evaluation, Research journal of applied sciences, Engineering and technology ۳ (۷): ۶۳۹-۷۰۰, ۲۰۱۱. ISSN: ۲۰۴۰-۷۴۶۷.
29. Logar, I (۲۰۱۰) sustainable tourism management in Crikvanica. Croatia: an assessment of policy instruments-tourism management ۳۱ (۲۰۱۰)۱۲۵-۱۳۵.
26. Inskip, E (۱۹۹۱) Tourism planning, van nosrat Reinhold, new york.
27. Jinyang, D; King, B and Bauer, T (۲۰۰۲) Evaluating natural Attractions for tourism, Annals of tourism Research, vol. ۲۹, No. ۲, pp. ۴۲۲-۴۳۸, ۲۰۰۲ Elsevier.
28. KHeirkhah Zarkesh, M and Almasi, N and Taghizadeh, f (۲۰۰۱) Ecotourism land Capabili-

تحلیلی بر همبستگی و ارتباط میزان مشارکت شهروندی در مدیریت شهرهای جدید و عوامل زمینه‌ای اثرگذار؛ نمونه موردی: شهر جدید پرند

گلاره شاه‌حسینی* - دانشجوی دکتری شهرسازی، دانشکده هنر و معماری، دانشگاه تربیت مدرس، تهران، ایران
حمیدرضا صارمی - استادیار گروه شهرسازی، دانشکده هنر و معماری، دانشگاه تربیت مدرس، تهران، ایران

Analysis on correlation between citizen participation in new towns management and effective factors; Case study: Parand new town

Abstract

Citizen participation in urban management is the newest approach that is trying to make synergy among the ideas and capabilities of citizens in order to bring into force moving from management to governance. The ultimate goal of this approach is to reach decentralization, transparency, creation of unity and justice in the field of urban management. This research believing the need to move towards utilizing the views of citizens in the management of cities, aims at detailed study of the concepts and practices of citizen participation, and having a model of citizen participation level in this process. The *Parand new town* new was selected as the case study. This research is Descriptive and analytical and the method of study has been quantitative and qualitative using questionnaires, interviews, and combining the results with official statistics. In order to identify the effective indicators and measure them different scientific instruments were used. Data analysis in two stages: Describing the data using frequency distribution tables and central measures and dispersion. Testing the hypothesis and investigating the relationships between variables using the statistical methods of Pearson correlation, variance analysis and multiple regressions were performed. The results show that among all independent variables related to personal, economic, social characteristics of the citizens and informing them of the process or citizen participation, there is a significant correlation. The Variable of the type of home ownership has the biggest correlation or the level of participation and it seems that is the stronger people's economic base is, the higher their participation is, and vice versa. Finally, Since there is a direct correlation between the independent variables and the dependent variable of citizen participation, improving the status of each of mentioned factors can contribute to a significant increase in the participation of citizens in the management of Parand new town That should be on the agenda with regard to prioritization based on the correlation between the independent variables and level of participation. Among the independent variables of the first hypothesis, type of home ownership with a correlation coefficient of 0.56 has the highest correlation with the level of participation, so taking measures as regards affordable and cheap housing in order to overcome the problem of ownership of housing can play an important part in increasing the participation of citizens; Increasing the level of Information delivery by Development Company of the new town of Parand can play an important role in increasing citizens' participation. This can be achieved through strengthening citizens' participation in the management of the new town of Parand and boosting the culture of participation, holding public meetings, conducting polls in various fields and inform them about the plans and programs of development.

KeyWords: Citizen Participation, Urban management, new town, effective factors.

چکیده

مشارکت شهروندان در مدیریت شهری، نوین‌ترین رویکردی است که با هم‌افزایی اندیشه‌ها و قابلیت‌های شهروندان، حرکت از اداره شهری به حکمروائی را محقق می‌سازد. هدف غایی این رویکرد تمرکززدایی، شفافیت، ایجاد وفاق و عدالت در عرصه مدیریت شهری است. پژوهش پیش‌رو، با باورمندی لزوم حرکت به سمت بهره‌گیری از اندیشه‌های شهروندی در مدیریت شهرهای جدید، بر آن است تا با بررسی موشکافانه مفاهیم مشارکت شهروندی، میزان همبستگی بین مشارکت و عوامل مؤثر را ارزیابی نماید. شهر جدید پرند به‌عنوان محدوده مکانی این پژوهش انتخاب شده است. نوع پژوهش تحلیلی- توصیفی بوده، جمع‌آوری اطلاعات با استفاده از پرسشنامه (۳۸۰ عدد بر مبنای فرمول کوکران) و مصاحبه با شرکت عمران (مدیریت شهر پرند) انجام شده و ارزیابی میزان همبستگی عوامل اثرگذار با میزان مشارکت، با استفاده از ضریب همبستگی پیرسون، آنالیز واریانس و رگرسیون چندمتغیره صورت گرفته است. نتایج بیانگر آن است که تمامی زیر متغیرهای مستقل شخصیتی، اقتصادی، اجتماعی شهروندان (فرضیه اول) و میزان اطلاع‌رسانی (فرضیه دوم)، با میزان مشارکت شهروندان ارتباط معناداری دارند. نوع مالکیت مسکن (زیرمتغیر اقتصادی) بیشترین همبستگی مستقیم- شدید (۰,۵۶) را با میزان مشارکت دارا بوده و بین متغیر اطلاع‌رسانی به شهروندان و میزان مشارکت، نیز همبستگی مستقیم- نسبتاً قوی (۰,۲۷) وجود دارد. در نهایت با توجه به اولویت اهمیت تأثیر متغیرها، پیشنهادهایی با هدف بسترسازی جهت ارتقا مشارکت ارائه شده است.

واژگان کلیدی: مشارکت شهروندی، مدیریت شهری، شهر جدید، عوامل اثرگذار.

مقدمه

رشد شتابان شهرنشینی در دهه‌های اخیر، به ویژه در کشورهای در حال توسعه و از جمله ایران، منجر به توسعه و رشد شهرها و افزایش تعداد آنها و تمرکز بیش از حد جمعیت در شهرهای بزرگ گردیده، تاحدی که دیگر این شهرها قادر به ادامه حیات سالم شهری و ارائه مناسب خدمات به ساکنین خود نیستند؛ بنابراین سیاست احداث شهرهای جدید، یکی از راه‌حل‌هایی است که به منظور مرتفع ساختن این مشکل با هدف توزیع متناسب جمعیت و دسترسی به خدمات، در اطراف شهرهای بزرگ به اجرا درآمده است (شکوهی، ۱۳۸۱، ص ۹۶).

اما عملاً این راهکار به اهداف مورد انتظار خود دست نیافته و این شهرها اغلب تنها به صورت شهرک‌های خوابگاهی که شهروندان احساس مکان زندگی نسبت به آن ندارند و صرفاً بعنوان محلی برای استراحت شبانه استفاده می‌کنند در کنار مادر شهرها دیده می‌شوند (مشکینی و همکاران، ۱۳۸۱، ص ۸۲)، شهرها به مثابه یک سازمان، در رأس خود به منظور اداره امور شهر به فن و روشی نیازمندند که همان مدیریت شهری است (شیعه، ۱۳۸۲، ص ۳۹). بنابراین، این مقوله در شهرهای جدید نیز از اهمیت خاصی برخوردار است و شاید یکی از مهمترین دلایل عدم تحقق پذیری شهرهای جدید در ایران، ضعف در مدیریت این شهرها باشد، بی توجهی به خواسته‌های عمومی در برنامه‌ریزی و مدیریت شهرهای جدید و عدم انطباق این شهرها با علایق، خواسته‌ها و نیازهای ساکنین موجب شده تا زندگی در این شهرها با مشکلات فراوانی همراه باشد. بررسی سیر تحول مدیریت شهری از دهه ۱۹۵۰ به بعد بیانگر آن است که با ورود بحث مشارکت به عرصه مدیریت شهری و شهرسازی در دهه ۱۹۹۰، پارادایم نوینی در جریان مدیریت شهرها شکل گرفت؛ این پارادایم نوین اساس خود را بر پایه تمرکززدایی و واگذاری مسئولیت‌ها به حکومت‌های محلی و سطوح پایین مدیریت شهری قرارداد. در واقع در این دوره با توجه به نیازهای نوین مدیریت شهری، وزن تصمیم‌گیری از سطوح بالاتر به پایین منتقل شد و نقش مردم و سازمان‌های غیردولتی در جریان مدیریت شهری کاملاً برجسته شده و از حالت تزئینی به جنبه محوری تغییر پیدا کرد (مرادی مسیحی، ۱۳۸۲، ص ۶۹).

به نظر می‌رسد توجه به این پارادایم نوین در جریان مدیریت شهرهای جدید و توجه به ویژگی‌های حکمروایی

شهری مطلوب با تأکید بر اصل مشارکت شهروندان، می‌تواند نقش بسزایی در بهبود شرایط این شهرها داشته باشد (اجزاء شکوهی و همکاران، ۱۳۸۲، ص ۳). شهر جدید پرنده از جمله شهرهایی است که برای اسکان بخشی از سرریز جمعیت شهر تهران در نظر گرفته شده است، این شهر در ۳۰ کیلومتری مادرشهر تهران واقع شده که در طرح بازنگری (۱۳۸۵)، جمعیت افق طرح آن به ۱۵۰ هزار نفر تغییر یافت. با توجه به این که در شهر جدید پرنده هنوز نهاد شهرداری تأسیس نشده است، تمامی فعالیت‌های مربوط به عمران و مدیریت شهری به عهده شرکت عمران شهر جدید پرنده است که در تاریخ ۱۳۷۴/۳/۲۲ تأسیس شده است (طرح بازنگری شهر جدید پرنده، ۱۳۸۵، ص ۱).

لذا به منظور شناسایی عوامل مؤثر بر میزان مشارکت شهروندان در مدیریت شهرهای جدید، این شهر به عنوان یک نمونه پایه انتخاب گردید تا مشارکت شهروندان در مدیریت شهرهای جدید در قالب دو رکن اساسی، شهروندان شهر جدید پرنده و مدیریت این شهر (شرکت عمران شهر جدید پرنده) مورد بررسی قرار گیرد. با در نظر داشتن این نکته که شهروندان به لحاظ ویژگی‌های فردی و مدیریت شهری به واسطه اطلاع رسانی و شفاف سازی اقدامات صورت گرفته توسط شرکت عمران شهر جدید پرنده، می‌توانند در میزان مشارکت شهروندان در مدیریت شهرهای جدید، در قالب ۲ فرضیه اثرگذار باشند: فرضیه ۱. به نظر می‌رسد بین میزان مشارکت شهروندان در مدیریت شهر جدید پرنده با ویژگی‌های اقتصادی، اجتماعی و شخصیتی شهروندان ارتباط معناداری وجود دارد. فرضیه ۲. به نظر می‌رسد بین میزان اطلاع رسانی به شهروندان شهر جدید پرنده از روند برنامه‌های مدیریت شهری با میزان مشارکت آنان رابطه معناداری وجود دارد.

ادبیات پژوهش

مدیریت و حکمروایی شهری

یونسکو مدیریت شهری را فرایندهایی می‌داند که ارتباطات متفاوت و گوناگونی را مابین بازیگران متعدد عرصه شهری، حکومت محلی و شهروندان رهبری می‌کند و سازمان می‌دهد. این تعریف شامل هر دو شکل برنامه ریزی بالا به پایین و پایین به بالا برای رسیدن به شفافیت در عرصه مدیریت شهری، پاسخگویی و مسئولیت پذیری و نوآوری در استراتژی‌های شهری و تصمیم‌گیری است

در سال‌های اخیر، موضوع مشارکت شهروندی در امور شهرها، در صدر گفتمان‌های اجتماعی و سیاسی جامعه و عصری مهم در راستای دستیابی به دموکراسی و توسعه پایدار محسوب می‌گردد (محمدی و همکاران، ۱۳۸۲، ص ۳).

سهم و نقش مشارکت شهروندی و نهادهای مدنی در مدیریت شهرهای جدید نیز، جایگاه مشخصی در فرآیند ایجاد و توسعه شهرهای جدید دارد. به عبارت دقیق تر، اهمیت و ضرورت حضور و مشارکت نهادهای غیردولتی در فرآیند مدیریت شهری انکارناپذیر است. عرصه‌های مشارکت شهروندی در مدیریت شهرهای جدید، فعالیت‌های متعددی اعم از زیست محیطی، عمرانی (ساخت و سازهای عمرانی، طراحی و نگهداری معابر و ...)، خدماتی (جمع‌آوری و دفع مواد زائد جامد، نظافت شهری، تأسیسات و تسهیلات شهری، فعالیت‌های نظارت، ارزیابی و پایش، فعالیت‌های مربوط به ایمنی شهر، شامل فضاهای سبز شهری، جلوگیری از آلودگی‌ها و ...) را شامل می‌شود. وظایف داوطلبان مشارکت در مدیریت شهری را می‌توان در قالب ۴ دسته مشارکت در بررسی مسائل و مشکلات شهر جدید، مشارکت در برنامه‌ریزی، مشارکت در تصمیم‌گیری و مدیریت، مشارکت در اجرا، مشارکت در نظارت و پایش و ... دسته بندی نمود (ارجمندینا، ۱۳۸۵، صص ۳۲۶-۳۲۵).

عوامل زمینه‌ای اثرگذار بر میزان مشارکت

در این رابطه، متخصصین در زمینه‌های متعددی همچون جامعه‌شناسی، روان‌شناسی، علوم اجتماعی و سیاسی و ... عوامل متعددی را به عنوان عوامل موثر بر مشارکت ذکر کرده‌اند؛ که در این پژوهش، به بیان دیدگاه‌های جامعه‌شناسی و روان‌شناسی پرداخته می‌شود. از دیدگاه روانشناختی، عوامل انگیزه و ویژگی‌های شخصیتی به عنوان عوامل محرک نگرش‌های فردی در مبادرت به فعالیت‌های اجتماعی عنوان شده‌اند. لذا در بررسی فعالیت‌های مشارکتی افراد، می‌بایست میزان احساس تعلق به جامعه، اعتماد به نفس، خلاقیت، استعدادهای فردی، انگیزه پیشرفت، انگیزه شایستگی و انگیزه کار را مدنظر قرار داد (دانشپور و هادیان، ۱۳۸۶، ص ۳). در این راستا، هیگن^۴، خلاقیت و نوآوری، مک کلند^۵

4. . Hagen
5. . McClelland

(Kaufmann& Etal, 2006:2). سیر تحول مدیریت شهری از اواسط دهه ۱۹۹۰ به بعد، دربردارنده گذار از مدیریت شهری به حکمرانی شهری بوده و بر لزوم مشارکت و دموکراسی تأکید ویژه دارد (مرادی مسیحی، ۱۳۸۲، ص ۸۹). حکمرانی^۱ مفهوم جدیدی نیست و قدمت آن به تمدن بشری می‌رسد. واژه حکمرانی در مقابل واژه «حکومت»^۲ قرار می‌گیرد. در سال ۱۹۹۷، برنامه توسعه سازمان ملل^۳، حکمرانی را به صورت مقابل تعریف کرد: «حکمرانی، اعمال قدرت سیاسی، اقتصادی، اداری برای مدیریت یک کشور در همه سطوح است. این حکمرانی شامل سازوکارها، فرایندها و موسساتی می‌شود که از طریق آنها، شهروندان و گروه‌های مختلف عقاید خود را ابراز می‌دارند، اختلاف نظرهای خود را تعدیل می‌کنند و به توافق نظر می‌رسند و براساس حقوق و تعهدات قانونی خود عمل می‌کنند (UNDP,1997:2-3). حکمرانی شهری به طور مستقیم با رفاه شهروندان در ارتباط است و در واقع بایستی زمینه شکوفایی قابلیت‌ها و استعدادهای زنان و مردان جامعه را در قالب شهر نمایان سازد (VANSANT, 2001: 5).

جایگاه مشارکت در مدیریت شهری

همانطور که اشاره گردید، سیر تحول مدیریت شهری از دهه ۱۹۵۰ به بعد بیانگر تغییر و تحول و نگرش نوین به مسئله مدیریت و برنامه‌ریزی شهری در ۱۹۹۰ است، تأکید این نگرش نوین بر الگویی غالب، تحت عنوان حکمروایی شهری است که در آن، مدیریت شهری از بالا به پایین نیست و مشارکت شهروندی در اداره امور شهری جزو جدایی‌ناپذیر این الگو به شمار می‌رود (زیاری و همکاران، ۱۳۸۲، ص ۷۰). مشارکت عبارت است از فعالیتهای ارادی و داوطلبانه‌ای که از طریق آنها اعضای یک جامعه در امور محله، شهر و روستای خود شرکت می‌کنند و به صورت مستقیم و غیرمستقیم در شکل دادن به حیات اجتماعی خود سهم می‌شوند (محسنی تبریزی، ۱۳۷۵، ص ۹۳). نظریه پردازان علوم اجتماعی، مشارکت را معرف اصلی شهروندی دانسته‌اند و هابرماس بر شرایط دسترسی برابر به مشارکت متمرکز بوده و اجتماعات گفتمانی را پیشنهاد می‌کند (Habermas,1992:350).

1. Governance
2. Government
3. United Nation Development Program (UNDP)

ریسک پذیری، مسئولیت پذیری و مشارکت اجتماعی را از عوامل مرتبط با مشارکت می‌داند (کلدی، ۱۳۸۱، ص ۵). در دیدگاه جامعه شناختی مشارکت، بر فرایندهای اجتماعی، اقتصادی، نهادهای خانوادگی و نظام تعلیم و تربیت تأکید می‌شود، بدین ترتیب لرنر^۶ بر سه فرآیند شهرنشینی، سطح تحصیلات و مشارکت رسانه‌ای اشاره می‌نماید (هریسون، ۱۳۷۶). لیپست^۷ در مطالعه خود در باب تأثیر عوامل مختلف بر میزان مشارکت شهروندان، از بعد جنسیتی، به مشارکت بیشتر مردان در مقایسه با زنان و از بعد تحصیلات، به تأثیر مثبت افزایش تحصیلات بر میزان مشارکت اشاره نمود. در خصوص متغیر سن، معتقد به مشارکت بیشتر رده سنی (۳۵-۵۵) نسبت به گروه‌های سنی جوانتر می‌باشد؛ و در زمینه تأثیر سابقه سکونت بر میزان مشارکت شهروندان، افزایش میزان مشارکت در نتیجه افزایش سابقه سکونت را مطرح می‌نماید، به گونه‌ای که ساکنین قدیمی محدوده نسبت به تازه واردین، از میزان مشارکت بالاتری برخوردارند (کلدی، ۱۳۸۱، ص ۶).

بنابر عقیده امیل دورکیم، هنگامی که شهروندان نسبت به محیط اجتماعی احساس تعلق نمایند، شرایط لازم برای اجتماعی خلاق فراهم می‌شود و با افزایش این حس تعلق در شهروندان، طبیعتاً میزان مشارکت آنها نیز افزایش پیدا می‌کند. دال براین باور است که، بین میزان تصور فرد از کارایی اش و میزان مشارکت او ارتباط تنگاتنگی وجود دارد؛ به عبارت دیگر، کسانی که تصور می‌کنند کارایی بیشتری در امور مشارکتی دارند، میزان مشارکت آنها بیشتر است (همان منبع، ص ۱۶). همان طور که پیشتر اشاره گردید، باوجود تعدد متغیرها و ویژگی‌های تأثیرگذار بر میزان مشارکت، در این پژوهش بررسی تأثیر برخی از این عوامل بر میزان مشارکت مورد نظر است.

متغیرهای بررسی شده در ویژگی‌های اجتماعی تحصیلات، سابقه سکونت در محل، سن و حس تعلق مکانی را شامل می‌شوند. لرنر و لیپست معتقدند که افزایش سطح تحصیلات، یکی از عوامل مهم در راستای افزایش میزان مشارکت شهروندان محسوب می‌شود (هریسون، ۱۳۷۶). او سابقه سکونت در یک محل را، به عنوان عامل مؤثر بر میزان مشارکت معرفی نموده و بیان

۶. Lerner .
۷. Lipset .v

می‌دارد که ساکنین قدیمی هر محل نسبت به تازه واردین از میزان مشارکت بالاتری برخوردارند. بر پایه تحقیقات این محقق، شهروندان ۳۵ تا ۵۵ سال، بیشتر از گروه‌های سنی جوانتر به مشارکت در اداره امور شهرها می‌پردازند. در ارتباط با حس تعلق، دورکیم معتقد به افزایش میزان مشارکت شهروندان در نتیجه افزایش حس تعلق آنهاست (کلدی، ۱۳۸۱، ص ۶).

مهمترین متغیرهای اقتصادی مورد نظر نیز به ترتیب میزان درآمد، نوع مالکیت مسکن می‌باشند؛ کسالایی (۱۳۷۹) به بررسی رابطه میزان درآمد شهروندان با میزان مشارکت پرداخته و با تأکید بر اهمیت تأثیر پایگاه اقتصادی بر میزان مشارکت شهروندان، میزان درآمد شهروندان را به عنوان یکی از عوامل مؤثر بر شکل‌گیری پایگاه اقتصادی معرفی می‌نماید. تقوایی (۱۳۸۸) رابطه نوع مالکیت مسکن و میزان مشارکت شهروندان را به اثبات رسانده است (تقوایی، ۱۳۸۸، ص ۳۲). ویژگی‌های شخصیتی به عنوان یکی دیگر از عوامل مؤثر، زیرمتغیرهای متعددی را شامل می‌شود؛ هیگن در باب عوامل مؤثر بر مشارکت به عواملی از قبیل خلاقیت و نوآوری، اعتماد به نفس، انگیزه پیشرفت، انگیزه مشارکت در تصمیمات و فعالیت‌های گروهی اشاره می‌نماید. دال بیان می‌دارد که بین میزان تصور فرد از کارایی اش و میزان مشارکت او ارتباط تنگاتنگی وجود دارد. مک کللند، ریسک‌پذیری و مسئولیت‌پذیری را به عنوان عوامل مؤثر بر مشارکت مطرح می‌نماید (هریسون، ۱۳۷۶).

اطلاع‌رسانی به عنوان یکی از پیش‌نیازهای مشارکت

در ارتباط با عامل اطلاع‌رسانی و نقش آن در پدیده مشارکت، دیدگاه‌ها و نظریات متفاوتی وجود دارد؛ شری‌ارنشتاین، در نردبان مشارکت شهروندی، عامل اطلاع‌رسانی و شفاف‌سازی را به عنوان یکی از سطوح مشارکت معرفی می‌نماید (Kotus and Sowa, 2017:82). دیویدسون، اطلاع‌رسانی را به عنوان یکی از سطوح مشارکت در گردونه مشارکت شهروندی معرفی می‌نماید (کشتکار و حاتمی، ۱۳۹۴، ص ۴۶). ارجمند نیا (۱۳۸۵) اطلاع‌رسانی را به عنوان یکی از ارکان اصلی مشارکت دانسته و معتقد است بدون نظام کارآمد اطلاع‌رسانی و آگاه‌سازی، مشارکت مردمی و نهادهای مدنی امکان‌پذیر نخواهند بود. کسالایی (۱۳۷۹) عدم آگاهی

نمودار ۱. مدل مفهومی پژوهش

با استفاده از نرم افزار spss، روش‌های آماری پی‌رسون، آنالیز واریانس و رگرسیون چند متغیره انجام شده است. جهت ارزیابی همبستگی عوامل مؤثر با میزان مشارکت شهروندان، مدل مفهومی ذیل مبنای قرار گرفته است.

شهروندان در ارتباط با امور مدیریت شهری را ناشی از عدم اطلاع‌رسانی و شفاف‌سازی اقدامات مدیریت شهری دانسته و آن را به عنوان عاملی مؤثر در کاهش میزان مشارکت شهروندان می‌شمرد. چرت و موسلی^۸ معتقد است که اطلاع‌رسانی در ارتباط با ترویج فرهنگ مشارکت از طریق آموزش وسیع و اجرای مداوم آن نقش تعیین‌کننده‌ای در ارتقا مشارکت فعال مردم محلی ایفا می‌نماید (Bosworth et al, 2016:5).

یافته‌های پژوهش

به منظور بررسی یافته‌های پژوهش، داده‌های حاصل از نظرات پاسخگویان در خصوص زیر متغیرهای فرضیه اول و دوم، در قالب جداول و نمودارهای ذیل ترسیم شده است.

روش پژوهش

جمع‌آوری اطلاعات با استفاده از مطالعات کتابخانه‌ای و اسنادی، پرسشنامه و مصاحبه (با اعضای شرکت عمران شهر جدید پرنده) صورت گرفته است. ابتدا حجم نمونه جهت تعیین تعداد پرسشنامه مورد نیاز از طریق فرمول کوکران محاسبه گردید، بر پایه نتایج آن ۳۸۰ پرسشنامه در میان شهروندان شهر جدید پرنده توزیع گردید. سوالات پرسشنامه با استفاده از طیف ۵ گزینه‌ای لیکرت (بسیار کم، کم، متوسط، زیاد، بسیار زیاد) مطرح شده اند، لذا جهت سنجش آماری، طیف گزینه‌ها براساس دامنه ۱ (گزینه بسیار کم) تا ۵ (گزینه بسیار زیاد) امتیاز بندی گردید. سپس تجزیه و تحلیل آماری داده‌های گردآوری شده در دو مرحله، توصیف داده‌ها با استفاده از جداول توزیع فراوانی و شاخص‌های مرکزی و پراکندگی و سپس، آزمون فرضیه و بررسی همبستگی میان متغیرها

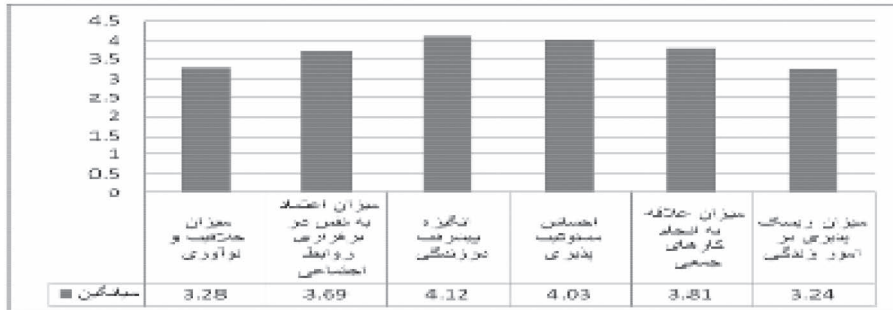
متغیرها و زیرمتغیرهای مستقل فرضیه نخست

نمودارهای زیر، بیانگر وضعیت پاسخگویان برحسب ارزیابی ویژگی‌های شخصیتی، اجتماعی و اقتصادی است. نمودار شماره ۲ نشان می‌دهد که اغلب شهروندان انگیزه بالایی به منظور پیشرفت در زندگی دارند، در ضمن از احساس مسئولیت پذیری نسبتاً بالایی برخوردار بوده و انجام کارهای جمعی را به اقدامات فردی ترجیح می‌دهند.

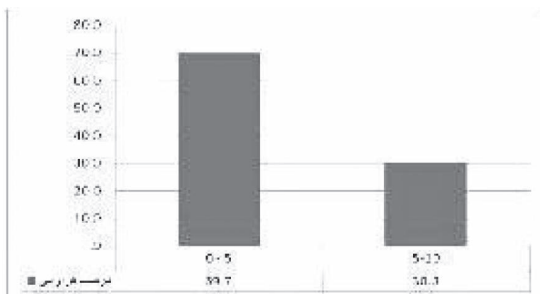
بررسی وضعیت پاسخ دهندگان به لحاظ سنی، نشانگر آن است که بیشترین تجمع پاسخگویان در سن ۲۵ تا ۳۵ سالگی و کمترین تجمع در سن ۵۵ تا ۶۵ سال دیده می‌شود. بررسی میزان تحصیلات پاسخ دهندگان بیانگر آن است که اغلب پاسخگویان در این تحقیق از لحاظ میزان تحصیلات در سطح دیپلم قرار دارند.

۸. Cherrett & Moseley

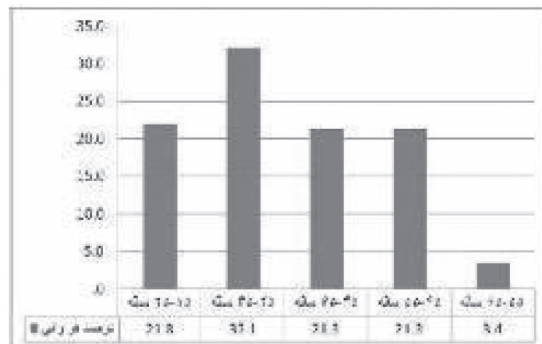
نمودار ۲. توزیع پاسخگویان بر حسب ارزیابی ویژگی‌های شخصی

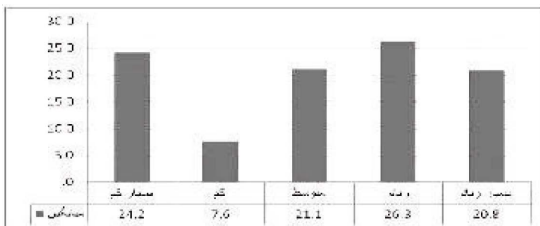
نمودار ۵. توزیع پاسخگویان بر حسب سابقه سکونت

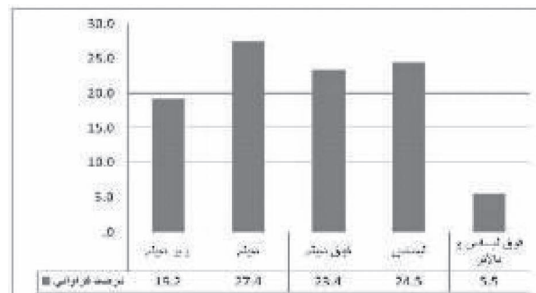
نمودار ۳. توزیع پاسخگویان بر حسب سن

نمودار ۶. توزیع پاسخگویان بر حسب حس تعلق مکانی

نمودار ۴. توزیع پاسخگویان بر حسب تحصیلات

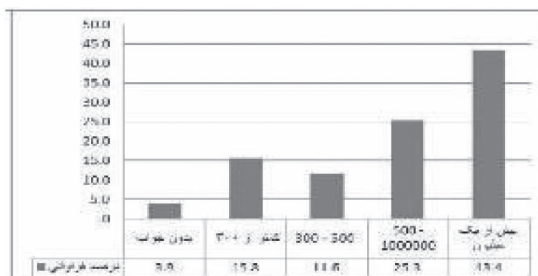

از میان پاسخ دهندگان به پرسشنامه از لحاظ وضعیت میزان درآمد ماهیانه، بیشترین تجمع پاسخگویان در سطح درآمدی بالاتر از یک میلیون تومان قرار دارند. از میان پاسخ دهندگان به پرسشنامه از لحاظ وضعیت مالکیت مسکن، اغلب پاسخگویان (۵۷,۱٪) دارای مسکن اجاره‌ای می‌باشند. مسکن در مقابل خدمت (۸,۲٪) مربوط به برخی از شهروندان شهر جدید پرند است که از پرسنل شرکت عمران پرند هستند.

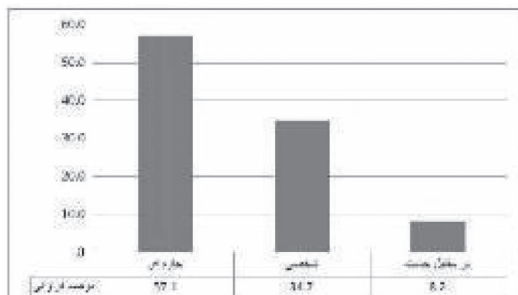
از میان پاسخ دهندگان به پرسشنامه از لحاظ وضعیت سابقه سکونت در شهر جدید پرند، ۷۰ درصد از پاسخ دهندگان بین صفر تا ۵ سال و ۳۰ درصد از پاسخ دهندگان بین ۵ تا ۱۰ سال در شهر جدید پرند سکونت دارند. داده‌های نمودار شماره ۱۰، بیانگر کم‌رنگ بودن حس تعلق مکانی در میان ساکنین محدوده مورد نظر است، به طوری که میزان حس تعلق در سطح قابل توجهی از مخاطبان تحقیق (۶۸,۲) در سطح متوسط و پایین تر از آن قرار دارد.

نمودار ۷. توزیع پاسخگویان برحسب وضعیت درآمد

نمودار ۸. توزیع پاسخگویان برحسب نوع مالکیت مسکن

متغیرها و زیرمتغیرهای مستقل فرضیه دوم

جداول ذیل نشان می‌دهد که میزان اطلاع رسانی به شهروندان از سوی شرکت عمران پرند در خصوص شفاف سازی اقدامات و ترویج فرهنگ مشارکت در سطح پایینی قرار دارد، چرا که اکثریت پاسخ دهندگان (۷۲.۱) درصد آن را پایین ارزیابی کرده اند.

جدول ۱. میزان اطلاع رسانی به شهروندان از سوی مدیریت شهری پرند

ردیف	متغیر	زیرمتغیر	بسیار کم		کم		متوسط		زیاد		بسیار زیاد
			%	N	%	N	%	N	%	N	
۴	۰,۱۸۲	۱,۰۳	۹۶,۶	۳۶۷	۳,۴	۱۳					
۱	۰,۸۰۹	۲,۴۲	۲۵,۵	۹۷	۱۰,۸	۴۱	۶۰,۳	۲۲۹	۳,۴	۱۳	مسائل و مشکلات شهری
۲	۰,۹۳۳	۲,۰۸	۳۶,۳	۱۳۸	۲۲,۹	۸۷	۳۷,۴	۱۴۲	۳,۴	۱۳	تصمیمات مدیریت شهری
۳	۰,۵۴۵	۱,۱۸	۸۹,۲	۳۳۹	۳,۴	۱۳	۷,۴	۲۸			نحوه مدیریت فضاهای شهری

جدول ۲. ارزیابی میزان اطلاع رسانی به شهروندان از سوی مدیریت شهری پرند

میزان اطلاع رسانی به شهروندان از سوی مدیریت شهری	تعداد	درصد
بالا	۶	۱,۶
متوسط	۱۰۰	۲۶,۳
پایین	۲۷۴	۷۲,۱
مجموع	۳۸۰	۱۰۰

متغیر وابسته میزان مشارکت شهروندان در شهر جدید پرند

وضعیت میزان تمایل شهروندان به مشارکت در حل مسائل و مشکلات و اداره امور شهر پرند و وضعیت میزان مشارکت شهروندان در روند تهیه طرح‌های شهری ارزیابی شده است.

میزان مشارکت شهروندان در شهر جدید پرند، براساس میانگین

جدول ۳. میزان تمایل شهروندان به مشارکت در حل مسائل و مشکلات و اداره امور شهر پرنده

ردیف	نوع مسئله	بسیار کم		کم		متوسط		زیاد		بسیار زیاد		بدون جواب		تمایل به مشارکت در اداره امور شهری
		%	N	%	N	%	N	%	N	%	N	%	N	
۱	مسائل عمرانی شهر	۷٫۶	۲۹	۳٫۴	۱۳	۱۸٫۲	۶۹	۲۲٫۱	۸۴	۴۸٫۷	۱۸	۱٫۲۲۳	۴۰٫۱	
۲	محیط زیست شهری	۷٫۶	۲۹	۳٫۴	۱۳	۲۰٫۰	۷۶	۳۵٫۵	۱۳	۴۴٫۵	۱۶	۱٫۵۵۳	۴۲٫۴	
۳	احداث فضاهای رفاهی	۷٫۶	۲۹	۳٫۴	۱۳	۱۹٫۲	۷۳	۲۳٫۷	۹۰	۳۴٫۷	۹۴	۱٫۴۸۸	۳۰٫۱۲	۲۸٫۹
۴	مسائل خدماتی شهر	۷٫۶	۲۹	۳٫۴	۱۳	۱۵٫۸	۶۰	۲۱٫۱	۸۰	۴۴٫۵	۱۶	۱٫۴۸۸	۳۰٫۱۲	۱۸٫۷
۵	پرداخت عوارض	۷٫۶	۲۹	۳٫۴	۱۳	۲۳٫۲	۸۸	۸٫۹	۳۴	۵۲٫۶	۲۰	۱٫۵۵۶	۳۸٫۰	۳٫۴
۶	برگزاری مراسم مختلف	۷٫۶	۲۹	۳٫۴	۱۳	۱۲٫۹	۴۹	۷٫۴	۲۸	۳۰٫۳	۱۱	۱٫۷۲۸	۳۰٫۱۲	۴۱٫۸

با توجه به جدول شماره شماره ۴، می توان دریافت که اکثریت افراد هیچ گونه مشارکتی نداشته اند و تنها ۳٫۴ درصد از پاسخ دهندگان، شهروندانی که اغلب از پرسنل شرکت عمران پرنده هستند، مشارکت بالایی در روند تهیه طرح ها داشتند.

جدول ۴. وضعیت میزان مشارکت شهروندان در روند تهیه طرح های شهری

ردیف	نوع مسئله	بسیار کم		کم		متوسط		زیاد		بسیار زیاد		مشارکت در روند تهیه
		%	N	%	N	%	N	%	N	%	N	
۱	ارائه اطلاعات	۰٫۳۷	۱۳	۳٫۴	۱۳	۸۹٫۲	۳۳۹	۳٫۴	۱۳	۳٫۹	۱۵	۱٫۱۹۹
۲	مشارکت در	۰٫۱۹	۱۳	۳٫۴	۱۳	۹۲٫۶	۳۵۲	۳٫۹	۱۵	۰٫۷۹۴	۲	۰٫۷۹۴
۳	مشارکت در	۰٫۱۹	۱۳	۳٫۴	۱۳	۹۲٫۶	۳۵۲	۳٫۹	۱۵	۰٫۷۹۴	۲	۰٫۷۹۴
۴	نظارت بر	۰٫۱۹	۱۳	۳٫۴	۱۳	۹۲٫۶	۳۵۲	۳٫۹	۱۵	۰٫۷۹۴	۲	۰٫۷۹۴

سکونت، تعلق

مکانی، سن و تحصیلات) با میزان مشارکت صورت گرفته که براساس نتایج، چون مقدار سطح معنی داری^۹ آزمون بررسی ضریب همبستگی بین میزان مشارکت و تمامی زیرمتغیرها کوچکتر از $\alpha=0.05$ است، بنابراین فرض وجود رابطه معنادار برای تمامی ۷ زیرفرضیه فوق پذیرفته می شود. براساس تحلیل های انجام شده، ضریب همبستگی^{۱۰} بین سن، تحصیلات، سابقه سکونت و تعلق مکانی با میزان مشارکت، به ترتیب ۰٫۲۲، ۰٫۴۳، ۰٫۱۶ و ۰٫۴۱ است.

در گام دوم، زیرفرضیه های مرتبط با متغیرهای شخصیتی و میزان مشارکت برپایه رگرسیون چندمتغیره آزمون شدند؛ ضریب همبستگی این متغیرها با میزان مشارکت، ۰٫۵۳ می باشد.

جدول ۵. آزمون زیرفرضیه های مبتنی بر زیرمتغیرهای اجتماعی با میزان مشارکت

زیرمتغیر	مقدار خطا	سطح معنی داری	ضریب همبستگی	تایید زیرفرضیه
سن	۰٫۰۵	۰٫۰۳۵	۰٫۲۳	H1
تحصیلات	۰٫۰۵	۰٫۰۰۰	۰٫۲۲	H1
سابقه سکونت	۰٫۰۵	۰٫۰۰۲	۰٫۱۶	H1
تعلق مکانی	۰٫۰۵	۰٫۰۰۰	۰٫۴۱	H1

تجزیه و تحلیل یافته ها

اطلاعات به دست آمده از تکمیل پرسشنامه ها و انجام مصاحبه با اعضای شرکت عمران، به منظور آزمون فرضیه ها مورد تجزیه و تحلیل قرار گرفتند، به منظور آزمون تمامی فرضیه ها و زیرفرضیه ها، دو فرض در نظر گرفته شده است: فرض H_0 : عدم وجود رابطه معنادار، فرض H_1 : وجود رابطه معنادار.

• آزمون فرضیه نخست

به منظور آزمون فرضیه اول، ۷ زیر فرضیه مبتنی بر ویژگی های اجتماعی، اقتصادی و شخصیتی در نظر گرفته شده است و در گام نخست، آزمون زیرفرضیه های مبتنی بر زیرمتغیرهای اجتماعی (سابقه

9. . Sig

10. . Constant Pearson Correlation

جدول ۶. آزمون زیرفرضیه‌های مبتنی بر زیرمتغیرهای شخصیتی با میزان مشارکت

مدل	ضریب همبستگی	توان دوم ضریب همبستگی	ضریب همبستگی تعدیل شده	خطای استاندارد
۱	۰.۵۳	۰.۲۸۱	۰.۲۶۹	۶.۲۴۸

مقدار t و سطح معنی داری آن در جدول شماره ۷ بیانگر آن است که تمامی زیرمتغیرهای مستقل شخصیتی بر میزان مشارکت تأثیر مستقیم می‌گذارند. همچنین ضرایب مسیر (Betaها) نشان می‌دهد که متغیر مستقل تمایل به کارهای گروهی ($\beta=0.052$)، بیشترین تأثیر را بر میزان مشارکت شهروندان دارد.

جدول ۷. ضرایب رگرسیون چندمتغیره زیرمتغیرهای شخصیتی

مدل	ضرایب غیر استاندارد		ضرایب استاندارد	آزمون t	سطح معنی داری
	ضرایب مدل	خطای استاندارد			
ثابت ^{۱۳}	۱۴.۱۵۴	۱.۹۴۵	۰.۲۸۹	۷.۲۷۹	۰.۰۰۰
خلاقیت	۲.۱۴۹	۰.۳۹۹	۰.۳۵۷	۵.۳۸۲	۰.۰۰۰
اعتماد به نفس	۲.۶۳۱	۰.۵۴۵	۰.۳۲۴	۴.۸۲۵	۰.۰۰۰
انگیزه پیشرفت	۳.۲۳۸	۰.۷۴۹	۰.۳۰۲	-۴.۲۲۱	۰.۰۰۰
مسئولیت پذیری	۲.۰۹۵	۰.۴۹۷	۰.۵۲۶	-۴.۲۱۷	۰.۰۰۰
تمایل به کارهای گروهی	۴.۲۱۶	۰.۴۹۱		۸.۵۹۲	۰.۰۰۰
ریسک پذیری	۰.۶۸۶	۰.۳۹۶	۰.۱۰۲	۱.۷۳۱	۰.۰۴۰

در گام سوم، آزمون زیرفرضیه‌های مبتنی بر رابطه متغیرهای اقتصادی (میزان درآمد، نوع مالکیت مسکن) با میزان مشارکت با استفاده از روش ضریب همبستگی پیرسون و آنالیز واریانس انجام شده است. نتایج جدول شماره ۸ حاکی از آن است که بین زیرمتغیرهای میزان درآمد و نوع مالکیت مسکن با سطح مشارکت، به ترتیب رابطه معناداری با ضریب همبستگی ۰.۳۲ و ۰.۵۶ وجود دارد.

جدول ۸. ضریب همبستگی بین میزان مشارکت و نوع مالکیت مسکن

زیرمتغیر	مقدار خطا	سطح معنی داری	ضریب همبستگی	تایید زیرفرضیه
میزان درآمد	۰.۰۵	۰.۰۰۰	۰.۳۲	H1
نوع مالکیت مسکن	۰.۰۵	۰.۰۰۰	۰.۵۶	H1

نتایج جدول آنالیز واریانس، نشان می‌دهد که مقدار آماره فیشرف ($F=120.9$) در سطح $0/000$ معنی دار است. بنابراین به لحاظ آماری تفاوت موجود در میانگین میزان مشارکت اجتماعی در انواع مختلف مالکیت مسکن معنی دار می‌باشد.

جدول ۹. آنالیز واریانس

منابع	مجموع مربعات	درجه آزادی	میانگین مربعات	آماره فیشرف	سطح معنی داری
بین گروهی	۷۹۱۴	۲	۳۹۵۷.۲	۱۲۰.۹	۰
درون گروهی	۱۲۳۴۱	۳۷۷	۳۲.۷		

جدول شماره ۱۰، اولویت میزان مشارکت را به تفکیک نوع مالکیت بیان می‌کند. براساس این جدول، شهروندانی که نوع مالکیت مسکن آنان در مقابل خدمت است، از لحاظ میزان مشارکت در اولویت اول، شهروندانی که مالکیت مسکن آنان شخصی است، از لحاظ میزان مشارکت در اولویت دوم و شهروندانی که نوع مالکیت مسکن آنان اجاره‌ای باشند از لحاظ میزان مشارکت در اولویت سوم قرار دارند.

جدول ۱۰. آماره‌های توصیفی

فاصله اطمینان ۹۵٪		خطای استاندارد	انحراف معیار	میانگین	فراوانی	
کران بالا	کران پایین					
۲۵,۶۰۴	۲۴,۰۶۵	۰,۳۹	۵,۷۵	۲۴,۸۳۴	۲۱۷	اجاره‌ای
۲۹,۰۹۵	۲۷,۲۶۹	۰,۴۶	۵,۳۰۱	۲۸,۱۸۲	۱۳۲	شخصی
۴۴,۳۸۳	۳۹,۱۶۶	۱,۲۸	۷,۱۱۲	۴۱,۷۷۴	۳۱	در مقابل خدمت
۲۸,۱۱۶	۲۶,۶۴۲	÷	۷,۳۱۱	۲۷,۷۳۹	۳۸۰	کل

از آنجایی که برای تمامی زیر فرضیه‌های مطرح شده در خصوص فرضیه یک، فرض H_0 رد و فرض H_1 پذیرفته شده است، بنابراین فرضیه اول به اثبات می‌رسد.

• آزمون فرضیه دوم

به منظور آزمون فرضیه دوم و به منظور تعیین میزان تأثیر هر یک از روش‌های اطلاع رسانی بر روی میزان مشارکت شهروندان از روش رگرسیون چند متغیره استفاده شده است.

جدول ۱۱. آزمون زیرفرضیه‌های مبتنی بر زیرمتغیرهای اطلاع رسانی با میزان مشارکت

مدل	ضریب همبستگی	توان دوم ضریب همبستگی	ضریب همبستگی تعدیل شده	خطای استاندارد
۱	۰,۲۷	۰,۰۷۷	۰,۰۶۷	۷,۰۶۱

مقدار t و سطح معنی‌داری آن در جدول شماره ۱۲ نشان می‌دهد که تمامی زیر متغیرهای مستقل اطلاع رسانی بر میزان مشارکت تأثیر مستقیم می‌گذارند. همچنین ضرایب مسیر (Betaها) نشان می‌دهد که متغیر مستقل اطلاع رسانی در ارتباط با مسائل و مشکلات شهری ($\beta = 0.27$)، بیشترین تأثیر را بر میزان مشارکت شهروندان دارد.

جدول ۱۲. ضرایب رگرسیون چندمتغیره زیرمتغیرهای اطلاع رسانی

مدل	ضرایب غیراستاندارد		ضرایب استاندارد	آزمون t	سطح معنی‌داری
	ضرایب مدل	خطای استاندارد			
ثابت	۳۲,۳۷۴	۲,۳۲۷		۱۳,۹۱۴	۰,۰۰۰
اطلاع رسانی ترویج فرهنگ مشارکت	۶,۷۳۰	۲,۶۱۴	۰,۱۶۸	۲,۵۷۴	۰,۰۱۰
اطلاع رسانی مشکلات شهری	۲,۲۰۵	۰,۵۴۵	۰,۲۷۴	۴,۰۴۴	۰,۰۰۰
اطلاع رسانی تصمیمات مدیریت شهری	۲,۰۷۸	۰,۵۲۶	۰,۲۶۵	۳,۹۴۹	۰,۰۰۰
اطلاع رسانی مدیریت	۲,۵۱۵	۰,۸۷۶	۰,۱۸۷	۲,۹۰۱	۰,۰۰۴

حال به منظور بررسی همبستگی هر یک از متغیرهای مذکور (ویژگی‌های اجتماعی، ویژگی‌های اقتصادی، ویژگی‌های شخصیتی، میزان اطلاع رسانی شرکت عمران پرند) با میزان مشارکت، میانگین ضریب همبستگی زیرمتغیرهای هر یک از متغیرها با میزان مشارکت محاسبه شده است. در نهایت شدت و میزان همبستگی هر یک از زیر متغیرها و متغیرها با میزان مشارکت، برپایه جدول شماره ۱۳ ارزیابی شده است. مهدوی و طاهرخانی (۱۳۸۵)، نحوه ارزیابی میزان عددی ضریب همبستگی را در قالب سه دسته همبستگی مستقیم، معکوس و عدم وجود همبستگی تقسیم بندی نموده است؛ که در این پژوهش با توجه به مستقیم بودن همبستگی‌ها، تقسیم‌بندی دسته همبستگی مستقیم در قالب ضعیف (۰-۰.۲۵)، نسبتاً قوی (۰.۲۵-۰.۵۰)، شدید (۰.۵۰-۰.۷۵)، بسیار شدید (۰.۷۵-۱) مبنا قرار گرفته است.

جدول ۱۳. ارزیابی ضریب همبستگی متغیرها و زیر مستقل با میزان مشارکت

فرضیه	متغیرهای مستقل	زیرمتغیرهای مستقل	ضریب همبستگی	ارزیابی	اولویت بندی
۱	ویژگی‌های اجتماعی	سابقه سکونت	۰.۳۰	همبستگی مستقیم ضعیف	۸
		میزان تحصیلات		همبستگی مستقیم ضعیف	۷
		سن شهروندان		همبستگی مستقیم - نسبتاً قوی	۳
		تعلق مکانی		همبستگی مستقیم - نسبتاً قوی	۴
		میزان درآمد		همبستگی مستقیم - نسبتاً قوی	۵
۲	ویژگی‌های اقتصادی	نوع مالکیت مسکن	۰.۴۴	همبستگی مستقیم - شدید	۱
		ویژگی شخصی	۰.۵۳	همبستگی مستقیم - شدید	۲
۳	اطلاع‌رسانی شرکت عمران پرنده	اطلاع رسانی	۰.۲۷	همبستگی مستقیم - نسبتاً قوی	۶

ارزیابی میزان ارتباط متغیرهای اجتماعی و اقتصادی با میزان مشارکت، نشان می‌دهد که این دو متغیر به ترتیب و به صورت میانگین، ارتباط معناداری با ضریب همبستگی $(r=0.30)$ و $(r=0.44)$ با میزان مشارکت دارند که بیانگر وجود یک رابطه مستقیم نسبتاً قوی بین متغیرهای اجتماعی - اقتصادی با میزان مشارکت است. بدین معنا که با افزایش هر یک از متغیرهای اجتماعی و یا اقتصادی، میزان مشارکت افزایش و با کاهش آنها میزان مشارکت کاهش می‌یابد. به عبارت دقیق‌تر، از منظر متغیرهای اقتصادی، هرچه افراد از پایگاه اقتصادی قویتری برخوردار باشند، میزان مشارکت آنها در مدیریت شهری بالاتر است و بالعکس.

از سوی دیگر، ارزیابی میزان ارتباط ویژگی‌های شخصی با میزان مشارکت، حاکی از وجود همبستگی مستقیم شدید $(r=0.53)$ بین این دو متغیر است. در حالی که ارزیابی میزان ارتباط بین اطلاع‌رسانی به شهروندان شهر جدید پرنده از اقدامات شرکت عمران و میزان مشارکت، مؤید رابطه معناداری با $(r=0.27)$ است که همبستگی مستقیم نسبتاً قوی بین این دو متغیر را بیان می‌کند. در مجموع از نتایج حاصل از ارزیابی می‌توان این گونه استنباط نمود که متغیرهای مستقل مرتبط با ویژگی‌های شخصی، اقتصادی، اجتماعی شهروندان و میزان اطلاع‌رسانی به آنها از روند اقدامات صورت گرفته در شرکت عمران پرنده، به ترتیب بیشترین میزان همبستگی را با متغیر وابسته میزان مشارکت شهروندان در مدیریت شهر جدید پرنده را دارا هستند.

میزان مشارکت بیانگر ضرایب همبستگی با دامنه (0.16) تا $(r=0.56)$ از شدت همبستگی مستقیم ضعیف تا مستقیم شدید است؛ که نوع مالکیت مسکن به عنوان یک زیرمتغیر اقتصادی، بیشترین میزان همبستگی $(r=0.56)$ - همبستگی مستقیم شدید - را با میزان مشارکت داراست. این در حالی است که ارزیابی میزان ارتباط بین متغیرهای مستقل پژوهش با متغیر وابسته میزان مشارکت، نشان می‌دهد که متغیرهای مستقل ویژگی‌های شخصی، اقتصادی، اجتماعی و اطلاع‌رسانی شرکت عمران، به ترتیب بیشترین میزان همبستگی (از مستقیم نسبتاً قوی تا مستقیم شدید) را با میزان مشارکت شهروندی دارا هستند. با توجه به وجود همبستگی مستقیم بین تمامی متغیرهای مستقل مطرح شده در پژوهش با متغیر وابسته میزان مشارکت شهروندان، ارتقا و بهبود وضعیت هر یک از عوامل مطرحه می‌تواند کمک به سزایی در افزایش میزان مشارکت شهروندان در مدیریت شهر جدید پرنده ایفا نماید که پیشنهاد می‌گردد با توجه به اولویت بندی‌های صورت گرفته، در دستورکار قرار گیرند. زیرمتغیرهای مستقل مرتبط با ۴ دسته (ویژگی‌های اجتماعی، اقتصادی و شخصی) در فرضیه اول، بر مبنای اولویت بالاتر و متغیر میزان اطلاع‌رسانی شرکت عمران پرنده، تنها متغیر فرضیه دوم انتخاب شده و پیشنهاداتی در خصوص آنها ارائه گردیده است.

پیشنهادات مرتبط با زیرمتغیرهای مستقل فرضیه اول

اولویت نخست، ارائه پیشنهادی در خصوص زیر متغیر مستقل نوع مالکیت مسکن (ویژگی‌های اقتصادی) است که توسعه مسکن حمایتی و ارزان قیمت با هدف مرتفع نمودن مشکل مالکیت مسکن، می‌تواند سهم بسزایی در افزایش مشارکت شهروندان داشته باشد. به طور مثال، اهتمام هرچه بیشتر مسئولین در خصوص بحث مسکن مهر در پرنده، می‌تواند نقش موثری در بهبود وضعیت مالکیت مسکن در شهر جدید پرنده داشته باشد.

نتیجه‌گیری و جمع‌بندی

تحلیل همبستگی و ارتباط بین تمامی متغیرها و زیر متغیرهای مستقل پژوهش شان می‌دهد که تمامی آنها با متغیر وابسته میزان مشارکت شهروندان در مدیریت شهر جدید پرنده، ارتباط معنادار و مستقیمی دارند. ارزیابی میزان ارتباط بین زیر متغیرهای مستقل پژوهش با متغیر وابسته

اولویت دوم، مبتنی بر متغیر مستقل تعلق مکانی (ویژگی‌های اجتماعی) است که همانطور که در داده‌ها مشهود است، حس تعلق اکثریت پاسخگویان نسبت به محل سکونت خود، در حد متوسط و پایین تر از آن قرار دارد. انجام اقداماتی در راستای هویت مند نمودن شهر جدید پرند، ایجاد یک سری فضاهای باز همگانی که در آنها اتفاقات غیرمعمول و به یادماندنی رخ می‌دهد، می‌تواند در هویت بخشی و ارتقا حس تعلق ساکنین مثرتر واقع شود.

اولویت سوم ارائه پیشنهادات بررسی‌های صورت گرفته مرتبط با زیرمتغیر مستقل میزان درآمد ماهیانه شهروندان (ویژگی‌های اقتصادی) است که مبتنی بر این مهم است که زمینه سازی جهت ایجاد فرصت‌های شغلی مناسب با سطح درآمدی مطلوب در سطح شهر جدید پرند، باعث می‌شود تا شهروندان این شهر جدید، به منظور تأمین مایحتاج زندگی، مجبور به رفت و آمد به شهرهای اطراف محدوده، به ویژه تهران نبوده و فرصت بیشتری به منظور مشارکت در اداره امور شهری پرند داشته باشند.

پیشنهادات مرتبط با متغیر مستقل فرضیه دوم

در خصوص متغیر اطلاع رسانی اقدامات شرکت عمران شهر جدید پرند، افزایش میزان اطلاع رسانی به شهروندان از سوی شرکت عمران پرند، می‌تواند نقش بسزایی در افزایش مشارکت شهروندان ایفا نماید. این امر می‌تواند از طریق بسترسازی به منظور امکان مشارکت شهروندان در مدیریت شهر جدید پرند و به واسطه آموزش فرهنگ مشارکت، برگزاری نشست‌های عمومی، نظر سنجی از شهروندان در زمینه‌های مختلف و اطلاع رسانی در خصوص طرح‌ها و برنامه‌های عمرانی محقق گردد.

منابع و ماخذ

۱. اجزای شکوهی، محمد؛ سلمانی مقدم، محمد؛ و قنبری، محمد (۱۳۹۲). «ارزیابی مشارکت شهروندی در شهرهای جدید ایران با تأکید بر بومی و غیر بومی بودن شهروندان (مطالعه موردی: شهر جدید بینالود)». پنجمین کنفرانس برنامه ریزی و مدیریت شهری، اردیبهشت ۲۵-۲۴، (ص ۲۲-۱)، مشهد: ایران.
۲. احمدزاده نانو، حسین (۱۳۸۷) «سنجش‌وارزیابی ظرفیت های مشارکت اجتماعی در فرایند

بهبودی و نوسازی محلات ناکارآمد شهری، (نمونه مطالعاتی: محله هادی آباد قزوین)». پایان نامه دوره کارشناسی ارشد شهرسازی، دانشگاه تربیت مدرس، تهران.

۳. ارجمندنی، اصغر (۱۳۸۵) مکانیسم سازماندهی و مشارکت مردم و نهادهای غیردولتی در ساخت، بهره برداری و اسکان در شهرهای جدید. مجموعه مقالات ارائه شده در سمینار شهرهای جدید- تهران. چاپ اول، تهران: شرکت عمران شهرهای جدید.

۴. بایزیدی؛ و دیگران (۱۳۹۰). «تحلیل داده‌های پرسش نامه‌ای به کمک نرم افزار SPSS». تهران: انتشارات عابد.

۵. تقوایی، علی اکبر؛ و تاجدار، رسول (۱۳۸۸) «درآمدی بر حکمروایی خوب شهری در رویکردی تحلیلی». فصلنامه مدیریت شهری، ۲۳، ۵۸-۴۵.

۶. تقوایی، مسعود؛ بابانسیب، رسول؛ و چمران، موسوی (۱۳۸۸) «تحلیلی بر سنجش عوامل مؤثر بر مشارکت شهروندان در مدیریت شهری: منطقه ۴ تبریز». مطالعات و پژوهش های شهری و منطقه ای، سال اول، ۱۹، ۳۶-۲.

۷. حاتمی، حمیدرضا؛ کشتکار، مهران (۱۳۹۴) «الگوی مفهومی مشارکت سازمان یافته مردمی برای تحقق استحکام ساخت درونی قدرت نظام». فصلنامه علمی - پژوهشی مطالعات راهبردی بسیج، سال هجدهم، ۶۹، ۶۷-۳۹.

۸. زیاری، کرامت اله؛ نیک پی، وحید؛ و حسینی، علی (۱۳۹۲) «سنجش میزان مشارکت شهروندان در مدیریت شهری براساس الگوی حکمرانی خوب شهری، مطالعه موردی: شهر یاسوج». مجله مسکن و محیط روستا، ۱۴۱، ۸۶-۶۹.

۹. شریفیان ثانی، مریم (۱۳۸۰) «مشارکت شهروندی، حکمرانی شهری و مدیریت شهری». فصلنامه مدیریت شهری، ۸، ۵۵-۴۲

۱۰. شکوهی، محمد (۱۳۸۱) «اجزاء یک مدل توسعه ای برای شهرهای جدید: تجربه شهرهای جدید انگلستان»، مجله تحقیقات جغرافیایی، ۶۵ و ۶۶، ۹۵-۱۱۵.

۱۱. شیعه، اسماعیل (۱۳۸۲) «لزوم تحول مدیریت شهری در ایران». مجله جغرافیا و توسعه، ۲۶۱،

- Tialda and Aagaard Thuesene , Annette. (2016). Identifying social innovations in European local rural development initiatives, *Innovation: The European Journal of Social Science Research*, 4(29), 461-442
23. 23. Habermas, J. (1992) *Citizenship and National Identity: same Reflections on the future of Europe*. in B. S. turner and P. Hamilton, ed., citizenship critical concepts. London: Routledge.
24. 24. Kaufmann, Daniel, Léautier, Frannie and Mastruzzi, Massimo. *Governance and the City: An Empirical Exploration into Global Determinants of Urban performance*. Retrieved from <http://www.worldbank.org/wbi/governance>.
25. 25. Kotus, J., Sowada, T. (2017). Behavioural model of collaborative urban management: extending the concept of Arnstein's ladder. *Cities*, 65, -78 86
26. 26. UNDP (1997). *Governance for Sustainable Human development: a UNDP policy document*, United nations development programme.
27. 27. Vansant, Jerry (2001). *Cooperation for Good Governance*. Muskie/FSA Alumni Regional Conference Yerevan Armenia. October 29-26, (pp. 37-1). Terry Sanford Institute of Public Policy: Duke University.
- ۳۷-۶۲
۱۲. کسالایی، افشین (۱۳۷۹) «جایگاه و نقش مدیریت مشارکتی در شهرهای جدید (نمونه موردی: شهر جدید پردیس)»، پایان نامه کارشناسی ارشد جامعه شناسی، دانشگاه شیراز، شیراز.
۱۳. کلدی، علیرضا (۱۳۸۱) «بررسی نگرش شهروندان از مشارکت در مدیریت شهری (نمونه موردی منطقه ۷ تهران)». فصلنامه جمعیت، ۴۲، ۲۰-۱
۱۴. محسنی تبریزی، علیرضا (۱۳۷۳) بیگانگی مانع مشارکت و توسعه ملی، فصلنامه تحقیقات فرهنگی، ۱، ۸۹-۱۱۰.
۱۵. محمدی، جمال؛ باقری، کیوان؛ و حیدری، سامان (۱۳۹۲). «سنجش و بررسی میزان مشارکت شهروندان در امور شهری و عوامل مؤثر بر آن (مطالعه موردی: شهر سنندج)». مجله تحلیل اجتماعی، ۶۹، ۲۰۹-۱۷۹.
۱۶. مرادی مسیحی، وراز (۱۳۸۲). «روند تحولات برنامه ریزی شهری». جزوه درسی برنامه ریزی شهری، دانشگاه آزاد اسلامی، واحد تحقیقات تکمیلی.
۱۷. مشکینی، ابوالفضل؛ خلیج، اکبر؛ و عزیزی، حسین (۱۳۹۱). «بررسی نقش مشارکت شهروندان در تحقق پذیری اهداف شهرهای جدید در ایران (نمونه موردی: شهر جدید صدرا)». فصل نامه جغرافیا و برنامه ریزی شهری چشم انداز زاگرس، ۸۱-۹۸، (۱۴)۴.
۱۸. مهدوی، مسعود؛ و طاهرخانی، مهدی (۱۳۸۵). «کاربرد آمار در جغرافیا»، تهران: نشر قومس.
۱۹. مهندسین مشاور امکو ایران (۱۳۸۵). «طرح بازنگری توسعه و عمران شهر جدید پرند». تهران.
۲۰. هادیان، اکرم؛ و دانشپور، سید عبدالهادی (۱۳۸۷). «نوسازی بافت‌های فرسوده شهری و مشارکت شهروندان»، مجموعه مقالات همایش بهسازی و نوسازی بافت‌های فرسوده شهری. مشهد..
۲۱. هریسون، دیوید (۱۳۷۶). «جامعه‌شناسی نوسازی و توسعه». (علیرضا کلدی، مترجم). تهران: انتشارات دانشگاه علوم بهزیستی و توانبخشی.
22. 22. Boswortha , Gary, Rizzob, Fulvio, Marquardtc , Doris, Strijkerd, Dirk, Haartsend,

آسیب پذیری و تاب آوری منطقه ۱۵ تهران در برابر زلزله با استفاده از روش تحلیل سلسله مراتبی

حامد رضا صبحی - دانشجوی دکتری مهندسی عمران - مهندسی و مدیریت ساخت، گروه مهندسی عمران، دانشگاه آزاد اسلامی، واحد علوم و

تحقیقات، تهران، ایران

محمود رحیمی* - استادیار، گروه شهرسازی، دانشگاه آزاد اسلامی، واحد شهرقدس، شهرقدس، ایران

مهدی روانشادنیایا - دانشیار، گروه مهندسی عمران، دانشگاه آزاد اسلامی، واحد علوم و تحقیقات، تهران، ایران

چکیده

امروزه تحلیل و افزایش تاب آوری نسبت به سوانح طبیعی به حوزه‌ای مهم و گسترده تبدیل شده است به طوری که در حال حاضر از حرکت همزمان و متقابل توسعه پایدار و مدیریت سوانح به سمت افزایش تاب آوری بحث می‌شود. بر این اساس، تحلیل و افزایش تاب آوری سیستم‌های انسانی و محیطی در برابر سوانح طبیعی در مسیر نیل به آرمان توسعه پایدار از اهمیت ویژه‌ای برخوردار شده است. این پژوهش غیر آزمایشی دارای همبستگی بر اساس هدف کاربردی به آسیب پذیری و تاب آوری منطقه ۱۵ تهران در برابر زلزله با استفاده از روش تحلیل سلسله‌مراتبی پرداخته است. در این مقاله، بر اساس مبانی نظری و تجربی تاب آوری اجتماعی در برابر زلزله در ارتباط با انتخاب شاخص‌های مناسب جهت سنجش تاب آوری در مقیاس اجتماعات منطقه ۱۵ تهران، از ابعاد چهارگانه (اجتماعی، اقتصادی، نهادی و کالبدی - محیطی) استفاده شده است. هرچه میزان بعد اجتماعی در بین شهروندان بالاتر باشد، بر میزان تاب آوری نیز افزوده می‌شود. بین تاب آوری و ابعاد چهارگانه آن رابطه مثبت و معناداری وجود دارد. رابطه بین ابعاد چهارگانه اجتماعی، اقتصادی، نهادی و کالبدی - محیطی کاملاً معنادار می‌باشد. در کل با توجه به نتایج حاصل از تحلیل مسیر می‌توان گفت که بعد اجتماعی بیشترین تاثیر را در میان ابعاد در تبیین میزان تاب آوری دارد.

واژگان کلیدی: تاب آوری، آسیب پذیری، زلزله، تهران،

مدیریت بحران

Vulnerability and vulnerability of region 15 Tehran against earthquake using hierarchical analysis method

Abstract

Today, our analysis of natural disasters has become an important and broad range that is currently being discussed at the simultaneous and interdependence of sustainable development and disaster management. Accordingly, the analysis and development of human and environmental systems against natural disasters in the way of achieving sustainable development is of particular importance. This non - experimental study has correlation based on the practical goal of earthquake vulnerability in the region of 15 Tehran against earthquakes using hierarchical analysis method. in this paper, four dimensions of social, economic, institutional and physical - physical aspects have been used in this paper based on theoretical and empirical bases of social against earthquake. The higher the level of social dimension among citizens, the higher the swing rate is added. There is a positive and significant relationship between vulnerability and its four dimensions. The relationship between the four dimensions of social, economic, institutional and physical - environment is quite meaningful. in general, due to the results of path analysis, the social dimension has the greatest impact among the dimensions in explanation.

Key words: vulnerability, earthquake, Tehran, crisis management

مقدمه

بحران حادثه‌ای است که در اثر رخدادها و عملکردهای طبیعی و انسانی به طور ناگهانی بوجود می‌آید؛ مشقت، سختی و خسارت را به یک مجموعه یا جامعه انسانی تحمیل می‌کند و برطرف کردن آن نیاز به اقدامات و عملیات اضطراری و فوق‌العاده دارد آنچه در ادامه بحران نیاز است، مدیریت بحران است. مدیریت بحران فرایند برنامه‌ریزی‌ها و اقدامات مقامات دولتی و دستگاه‌های اجرایی دولتی، شهرداری و عمومی است که با مشاهده، تجزیه و تحلیل بحران‌ها، بصورت یکپارچه، جامع و هماهنگ با استفاده از ابزارهای موجود تلاش می‌کند از بحران‌ها پیشگیری نمایند یا در صورت وقوع آنها در جهت کاهش آثار، ایجاد آمادگی لازم، مقابله، امداد رسانی سریع و بهبود اوضاع تا رسیدن به وضعیت عادی و بازسازی تلاش کند. اغلب فاجعه‌های شهری به سبب وقوع زلزله رخ می‌دهند. تعداد بسیاری از شهرهای دارای تراکم جمعیتی و ساختمانی زیاد روی کمربندهای زلزله قرار دارند و علت اصلی تلفات جانی و خسارات مالی ناشی از زلزله، سقوط اجزای ساختمان‌ها و تاسیسات زیربنایی می‌باشد [۱]. اگرچه مخاطرات در هر دو جهان توسعه یافته و در حال توسعه روی می‌دهد اما کشورهای پذیرتر هستند. شهرهای بسیاری تحت تاثیر مخاطرات انسانی و طبیعی قرار گرفته و هزاران نفر بر اثر زلزله جان خود را از دست داده‌اند. چنین مخاطراتی باعث شد تا انسان شهری به فکر عکس‌العمل مناسب به این مخاطرات باشد. شهرها مرکز تجمع انسانی، صنعتی و فعالیت‌های تجاری است بنابراین عملکرد شهر باید جامعه را توانمند کند. هر جا که مخاطره‌ای در شهری روی می‌دهد، باتوجه به شدت مخاطره عواقب گسترده‌ای از نظر تلفات انسانی و اقتصادی ایجاد می‌کند. آنچه که برای مقابله با این مخاطرات از جمله زلزله صورت می‌گیرد علاوه بر مدیریت بحران امروزه اصطلاح جدیدی تحت عنوان تاب‌آوری مطرح می‌شود. تاب‌آوری شهری عمدتاً تابعی از عملکرد شهروندان و حکومت‌های مدبر است. مشارکت جدی شهروندان در سطح توده‌ای می‌تواند منجر به تاب‌آوری شهری شود [۲]. اولین بار تاب‌آوری در زمینه اکولوژی بخصوص در مقاله تاثیر گذار سی. اس هولینگ تاب‌آوری و پایداری سیستم اکولوژیکی معرفی شده است [۳]. تب، محققان و سازمان‌های مختلفی عبارت تاب‌آوری را به

روش‌های مختلف در مبانی نظری مفهوم سازی کرده‌اند. استراتژی بین‌المللی سازمان ملل برای کاهش مخاطرات (UNISDR) تاب‌آوری را بعنوان توانایی یک سیستم یا جامعه برای دوام، جذب و وفق با مخاطره و حفظ خود از اثرات مخاطرات در سریعترین زمان و بشکل کارا تعریف کرده است. این چهار توانایی متصل بهم و همدیگر را تقویت می‌کنند. تعاریف بسیاری از تاب‌آوری توسط محققان با دیدگاه‌های مختلفی بیان شده است. بعنوان مثال پاتون و جانستون تاب‌آوری را از دیدگاه اجتماعی بررسی کرده‌اند. آنها پیشنهاد کردند که تاب‌آوری جامعه نسبت به مخاطرات نیازمند حفظ سلامت جسمی، تضمین اقتصاد مداوم، تجارت و فعالیت‌های اجرایی و همچنین تضمین اینکه اعضای جامعه منابع، ظرفیت و قابلیت‌های ضروری لازم برای استفاده از منابع فیزیکی و اقتصادی به منظور به حداقل رساندن مخاطرات را دارند [۴]. تاب‌آوری یک مفهوم حساس زمینه محور است، به همین دلیل تعریف آن به چهارچوب مفهومی، فرهنگی و کاربردی وابسته است. انواع مختلفی از تاب‌آوری شناسایی شده است: اکولوژیکی، زیست محیطی، سازمانی، زیرساختاری، اقتصادی، اجتماعی، عمومی، خانوادگی و شخصی، در طول ۲۰ سال گذشته، تاب‌آوری در زمینه جامعه‌شناسی مخاطرات، بحران‌ها و مدیریت مخاطرات، و برنامه‌ریزی مخاطرات با اهمیت در نظر گرفته شده است [۵]. امروزه کلمه تاب‌آوری کاربرد گسترده‌ای یافته است. تاب‌آوری یک مفهوم انسانی یا اجتماعی نیست. معرفی و کاربرد این مفهوم در علوم اجتماعی و انسانی مساله ساده‌ای نیست؛ زیرا که چندبعدی بودن مشخصه آن است و ابعاد مختلفی در آن درگیر هستند که تعریف این مفهوم را بسیار سخت می‌کند. نوریس و همکاران (۲۰۰۸) بحث کردند که زمانی که برای مردم و محیط آنها به کار گرفته شد، تاب‌آوری اساساً بخاطر چندبعدی بودن خودش یک استعاره بود. همانطور که مایونگا (۲۰۰۷) اشاره کرده است، مفهوم سازی تاب‌آوری به این طریق ممکن نیست زیرا که به فهم ما نمی‌افزاید. وفور تعاریف از تاب‌آوری مخاطرات و این حقیقت که این مفهوم توسط رشته‌های مختلفی به خدمت گرفته شده است بسیار سخت است که تعریف مشترکی از این مفهوم داشته باشیم. بنابراین مهم است که یک تعریف کاری داشته باشیم که پایه‌ای برای بحث باشد. آگیره (۲۰۰۶) تاب‌آوری را اینگونه مفهوم سازی کرده است: یک فرایند بی‌نهایت و چند بعدی که عوامل

بسیاری را درگیر می‌کند.

ادبیات تحقیق

دی اوراتزیو و همکاران در سال ۲۰۱۴ در پژوهشی بیان داشتند که، ارزیابی خطر زلزله در مقیاس شهری، در حقیقت رفتارهای انسانی را در طی مراحل و مرحله اول تخلیه در نظر نمی‌گیرد. با این وجود، درک و شبیه سازی این جنبه‌ها در تعیین اینکه چگونه رفتارهای انسانی بر سطح ایمنی ساکنان تاثیر می‌گذارد، تعیین ترکیب نقشه‌های خطر و ارزیابی ویژگی‌های تاب آوری جامعه، ضروری است. [۶] لوچینی در سال ۲۰۱۴ به ارائه یک چارچوب مفهومی جامعه شناختی برای افزایش ظرفیت عملیاتی فاجعه و تاب آوری فرهنگی در زمان جابجایی و پیشگیری پرداختند. از طریق تجزیه و تحلیل مطالعه‌ای در دو زلزله اصلی ایتالیا، نشان داده شده است که رویکرد چند فرهنگی به فاجعه و تاب آوری فرهنگی وجود دارد. درک این مسائل می‌تواند با تکمیل یک مدل تحلیلی بر یک پیوستگی جامعه شناختی تسهیل شود. [۷]

شائو و همکاران در سال ۲۰۱۶ در پژوهشی بیان داشتند که، در میان ویژگی‌های تاب آوری شهری، یک توافق وجود دارد و آن قابلیت ایجاد سرمایه در مناطق محلی یکی از ویژگی‌های ضروری آن است. بر اساس این درک، شائو و همکاران نمونه‌ای از شهر کاسنوما، (یک شهر ساحلی کوچک در استان میاگی ژاپن است) که پس از زلزله و سونامی بزرگ ژاپن در سال ۲۰۱۱ (EJET) به شدت آسیب دیده است را بررسی کرده اند تا نشان دهند که چگونه پیگیری برای ساخت سرمایه‌های محلی در دستور کار برنامه ریزی بازسازی قرار گرفت. [۸] ساندرز و بکر در سال ۲۰۱۵ در تحقیقی بیان داشتند که، اصطلاح تاب آوری به طور فزاینده‌ای در بسیاری از زمینه‌ها مورد استفاده قرار می‌گیرد. جامعه تاب آور باید یک جامعه پایدار باشد تا بتواند نیازهای قانونی و مهمتر از همه اطمینان از نیازهای نسل‌های آینده از لحاظ اقتصادی، اجتماعی، فرهنگی و زیست محیطی را تامین نماید. [۹]

ژو و همکاران در سال ۲۰۱۷ در پژوهشی برای حذف شاخص‌های آسیب پذیر اجتماعی نامناسب و بهینه سازی مدل پیشنهادی، روش کاهش خصلت مجموعه‌ای را استفاده کردند. در نهایت، یک روش پیشرفت فاجعه برای آسیب پذیری اجتماعی در برابر فاجعه زلزله، برای

غلبه بر شاخص تعیین وزن آسیب پذیری اجتماعی در روش ارزیابی آسیب پذیری مورد استفاده قرار گرفت. نتایج نشان می‌دهد که مناطق شمال شرقی و مرکزی استان سیچوان متعلق به گروه دارای آسیب پذیری اجتماعی بالا هستند؛ به طور خاص، گوان‌گیوان^۲ آسیب پذیر ترین منطقه است. [۱۰]

ارتوگای و همکاران در سال ۲۰۱۶ در پژوهشی بیان داشتند که، یکی از اصلی ترین اهداف مدیریت بحران، کاهش میزان تاثیرات بلایا با ایجاد برنامه‌های مدیریتی و راهبردهای مدیریت اضطراری است. در این زمینه، مدلسازی دسترسی به خدمات اضطراری مانند خدمات بهداشتی، آتش نشانی، خدمات امنیتی و یا پناهگاه‌ها در مورد زلزله می‌تواند یک ابزار ارزشمند برای مدیران فاجعه بویژه در ارزیابی آسیب پذیری مناطق شهری و نیز میزان و مناسب بودن سایت‌های خدمات اضطراری باشد. در این مطالعات خاص، بسته شدن جاده‌ها به شکست زمین و آسیب رساندن به پل‌ها و همچنین آسیب گذرگاه‌ها و سقوط ساختمان‌های مجاور لبه‌های جاده مرتبط است. روش توسعه یافته می‌تواند پشتیبانی پیشرفته و واقع گرایانه‌ای را در اختیار مدیران و تصمیم گیرندگان اورژانسی قرار دهد. [۱۱]

برناردینی و همکاران در سال ۲۰۱۴ به ارزیابی ریسک زلزله با رفتارهای انسانی در طی زلزله پرداختند. [۱۲] افتخار احمد در سال ۲۰۱۶ به گزارش پروژه آزمایشی که در سالهای ۲۰۱۲-۲۰۱۳ در بنگلادش اجرا شد پرداخت. این پروژه با مطالعه چارچوب شهری برای شناسایی چالش‌ها و فرصت‌های ایجاد تاب آوری در محله‌های فقیرنشین از فعالیت‌های مرتبط با آن آغاز شد. که شامل ارائه آموزش به متخصصان محلی در مفاهیم و کاربردهای تاب آوری شهری و ابزارهای ارزیابی ریسک و برنامه ریزی اقدامات بود. [۱۳]

مواد و روش

روش ارزیابی فرایند تحلیل سلسله مراتبی جزء روش‌های ارزیابی چند شاخصی است که در این پژوهش به کار رفته است. استفاده از روش فرایند تحلیل سلسله مراتبی با توجه به سادگی، انعطاف پذیری، به کارگیری معیارهای کیفی و کمی به طور همزمان و نیز قابلیت بررسی سازگاری در قضاوت‌ها نتایج مطلوب و بهینه ای را به همراه دارد. فرایند

جدول ۱. تحلیل سلسله مراتبی حاصل از نظرات کارشناسان، برای مشخص نمودن پارامترهای موثر در تعیین مسیرهای تخلیه

هدف (سطح اول)	مشخص نمودن پارامترهای موثر در تعیین مسیر بهینه ایمن برای تخلیه اضطراری
شاخص‌ها (سطح دوم)	ایمنی
پارامترها (سطح سوم)	آسیب پذیری ساختمان‌های مجاور شبکه
	تراکم جمعیت
	مستحدثات حمل و نقل از قبیل پل
	کاربری‌های خطرناک
گزینه‌ها (سطح چهارم)	۱- بسیار خطرناک؛ ۲- خطرناک؛ ۳- متوسط؛ ۴- کم خطر

تحلیل سلسله مراتبی با شناسایی و اولویت بندی عناصر تصمیم گیری شروع می‌شود. این عناصر شامل چهار سطح اهداف، شاخص‌ها، پارامترها و گزینه‌های احتمالی می‌شود که در اولویت بندی به کار گرفته می‌شوند. فرایند شناسایی عناصر و ارتباط بین آنها منجر به ساختاری می‌گردد که به آن ساختار سلسله مراتبی می‌گویند. تبدیل موضوع یا مسئله مورد بررسی به یک ساختار سلسله

جدول ۲. جدول نه کمیته مقایسه دودویی شاخص‌ها

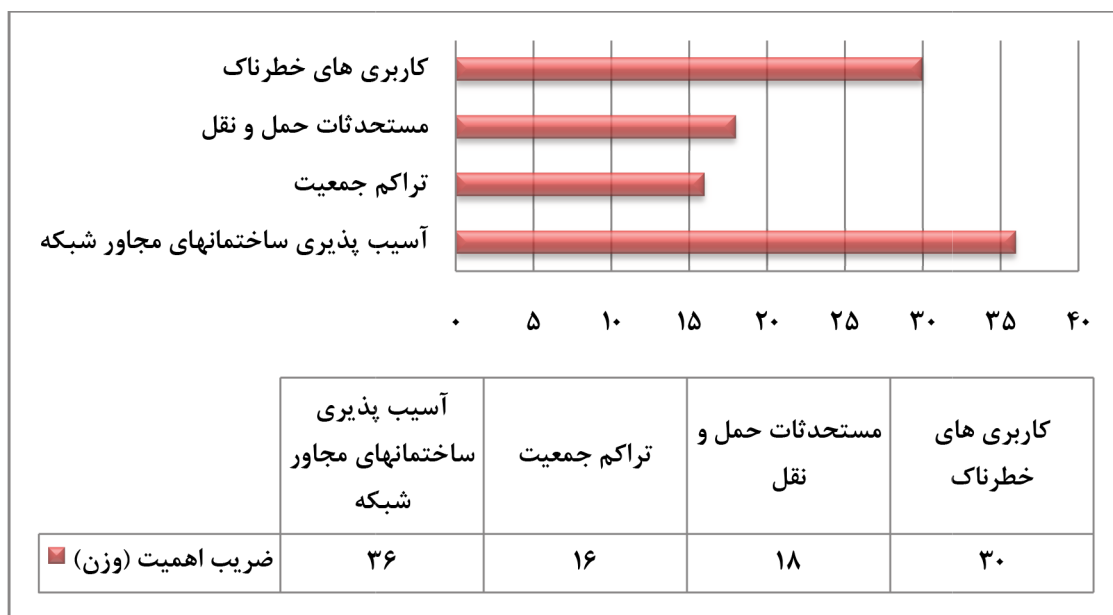
امتیاز (شدت ارجحیت)	تعریف	توضیح
۱	اهمیت مساوی	در تحقق هدف دو معیار اهمیت مساوی دارند
۳	اهمیت اندکی بیشتر	تجربه نشان می‌دهد که برای تحقق هدف اهمیت ۱ بیشتر از ۳ است
۵	اهمیت بیشتر	تجربه نشان می‌دهد که اهمیت ۱ بیشتر از ۵ است
۷	اهمیت خیلی بیشتر	تجربه نشان می‌دهد که اهمیت ۱ خیلی بیشتر از ۷ است
۹	اهمیت مطلق	اهمیت خیلی بیشتر ۱ نسبت به ۹ به طور قطعی به اثبات رسیده است
۲، ۴، ۶ و ۸	ترجیحات بینابینی	

هدف بررسی، شدت برتری پارامتر ۱ نسبت به پارامتر ۲ تعیین می‌شود. به این ترتیب برای n شاخص تعداد n^n مقایسه صورت خواهد گرفت. مقایسه دودویی در یک ماتریس تحت عنوان ماتریس دودویی پارامترها ثبت می‌گردد. عناصر این ماتریس همگی مثبت بوده و با توجه به اصل شرط معکوس در فرایند تحلیل سلسله مراتبی تهیه می‌شوند. در پژوهش حاضر برای تعیین شدت برتری پارامترهای ایمنی بر مبنای نظرات خبرگان و کارشناسان ۵۸۸۸ مقایسه صورت گرفت که نتایج آن در جدول ۳ نشان داده شده است. همانطور که مشهود است، آسیب

مراتبی مهمترین قسمت فرایند تحلیل سلسله مراتبی محسوب می‌گردد. برای تعیین پارامترهای ایمنی موثر در تعیین مسیرهای بهینه ایمن تخلیه اضطراری پرسشنامه‌ای بر مبنای روش تحلیل سلسله مراتبی تدوین شده و در اختیار کارشناسان امداد و نجات، مدیران بحران، برنامه ریزان شهری، مهندسان عمران، زلزله و سایر کارشناسان مرتبط با موضوع مورد بررسی قرار گرفت. از کارشناسان خواسته شد که پارامترهای موثر بر ایمنی مسیرهای تخلیه را بر مبنای درجه اهمیت هر یک از پارامترها مشخص نمایند. بر اساس نتایج بدست آمده از نظرات کارشناسان،

جدول ۳. ماتریس مقایسه دودویی پارامترهای شاخص ایمنی

شاخص	آسیب پذیری ساختمانهای مجاور شبکه	تراکم جمعیت	مستحدثات حمل و نقل	کاربری های خطرناک	نرمالیزه شده	ضریب اهمیت (وزن)
آسیب پذیری ساختمانهای مجاور شبکه	۱	۲/۵۱	۱/۸۶	۱/۴۱	۱/۵۸	۰/۳۶
تراکم جمعیت		۱	۰/۷۲	۰/۵۶	۰/۶۳	۰/۱۶
مستحدثات حمل و نقل			۱	۰/۷۵	۰/۸۸	۰/۱۸
کاربری های خطرناک				۱	۱/۱۲	۰/۳۰

شکل ۱. مقایسه اهمیت پارامترهای شاخص ایمنی از دیدگاه کارشناسان؛ ماخذ: یافته های تحقیق.

ضریبی به نام ضریب ناسازگاری^۳ (I.R.) است که از تقسیم شاخص ناسازگاری^۴ (I.I.) به شاخص تصادفی بودن^۵ (R.I.) حاصل می شود. چنانچه این ضریب کوچک تر یا مساوی ۰/۱ باشد، سازگاری در قضاوت ها مورد قبول است و گرنه باید در قضاوت ها تجدید نظر شود. به عبارت دیگر ماتریس مقایسه دودویی معیارها باید مجدداً تشکیل شود.

$$I. I. = \frac{(max - n)}{(n - 1)}$$

3. Inconsistency Ratio
4. Inconsistency Index
5. Random Index

پذیری ساختمان های مجاور شبکه معابر بیشترین اهمیت و تاثیر گذاری را در تعیین مسیرهای بهینه ایمن برای تخلیه اضطراری دارند، لذا اقدامات لازم برای ایمن سازی و بهسازی این گونه ساختمان ها باید در اولویت امور مربوطه قرار گیرد.

از مزایای فرایند تحلیل سلسله مراتبی امکان بررسی سازگاری در قضاوت های انجام شده برای تعیین ضریب اهمیت معیارها و زیر معیارها می باشد. وقتی اهمیت معیارها نسبت به یکدیگر برآورد می شود احتمال ناهماهنگی در قضاوت ها وجود دارد. مکانیزمی که برای بررسی ناسازگاری در قضاوت ها در نظر گرفته شده است، محاسبه

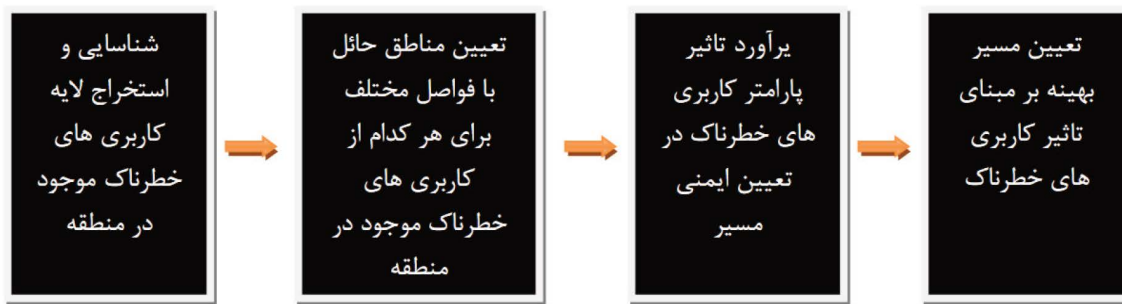
جدول ۴. جدول محاسبه شاخص تصادفی بودن؛ ماخذ: یافته های تحقیق.

۱۵	۱۴	۱۳	۱۲	۱۱	۱۰	۹	۸	۷	۶	۵	۴	۳	۲	n
۱/۵۹	۱/۵۷	۱/۵۶	۱/۴۸	۱/۵۱	۱/۴۹	۱/۴۵	۱/۴۱	۱/۳۲	۱/۲۴	۱/۱۲	۰/۹	۰/۵۸	۰	R.I

شاخص تصادفی بودن با توجه به تعداد معیارها (n) از جدول ۴ قابل استخراج می باشد. در روش میانگین هندسی که یک روش تقریبی است، به جای محاسبه مقدار ویژه ماکزیمم (λ_{max}) از L به شرح زیر استفاده می شود:

$$L = \left(\frac{1}{n}\right) \sum_{i=1}^n \left[\frac{AW_i}{W_i}\right]$$

که در آن AW_i برداری است که از ضرب ماتریس مقایسه دودویی معیارها در بردار W_i (بردار وزن یا ضریب اهمیت معیارها) بدست می آید. در این پژوهش از نرم افزار Expert Choice برای تعیین سازگاری قضاوتها استفاده شده است. بررسی سازگاری قضاوتها در ماتریسهای مقایسه دودویی پارامترهای ایمنی حاکی از آن است که سازگاری در قضاوتها رعایت شده است؛ زیرا $C.R. = 0.00307 < 0.1$ می باشد.

شکل ۲. روش برآورد شاخص کاربری های خطرناک و مدل سازی آن

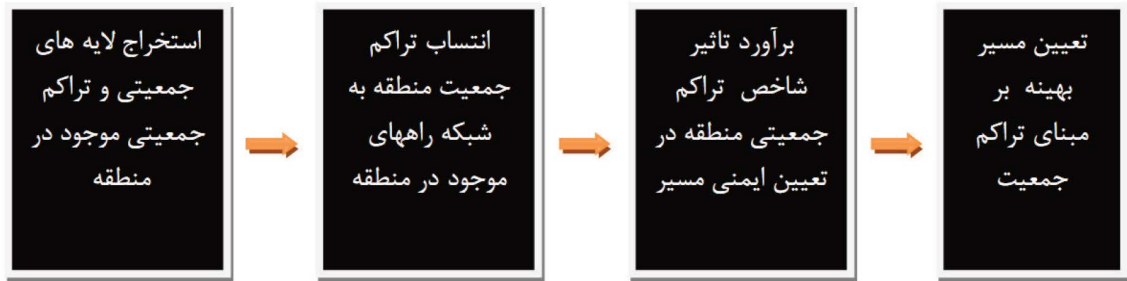

شکل ۳. روش برآورد شاخص مستحذات حمل و نقل و مدل سازی آن

مربوط به هر یک از شاخصها مورد تحلیل قرار گرفته و ارزش تمامی مسیرها در ماتریسهای مورد نظر استخراج می گردد. پس از ارزش گذاری تمامی مسیرها بر مبنای هر شاخص، ماتریسهای حاصل شده در نرم افزاری بر مبنای الگوریتم کوتاه ترین مسیر نوشته شده است پیاده سازی شده است. سپس نرم افزار بهینه ترین مسیر ممکن را از تمامی تقاطعها و مسیرهای دیگر شبکه تا مقصد را با تحلیل هایی که انجام می دهد، مشخص ساخته و نمایش می دهد.

مدل سازی پارامترهای شاخص ایمنی

مدل پیشنهادی برای ارزیابی و پیاده سازی شاخص ایمنی مسیرها در این تحقیق شامل بررسی وضعیت ساختمانهای مجاور شبکه و ارزیابی میزان آسیب پذیری آنها، تاثیر کاربری های خطرناک موجود در منطقه، بررسی وضعیت مستحذات حمل و نقل و تراکم جمعیت منطقه ۱۵ مورد مطالعه می باشد که در شکل های ۲ الی ۵ نحوه مدلسازی هر یک از این شاخصها آورده شده است. در این مرحله نقشه های

شکل ۴. روش برآورد شاخص تراکم جمعیت و مدل سازی آن

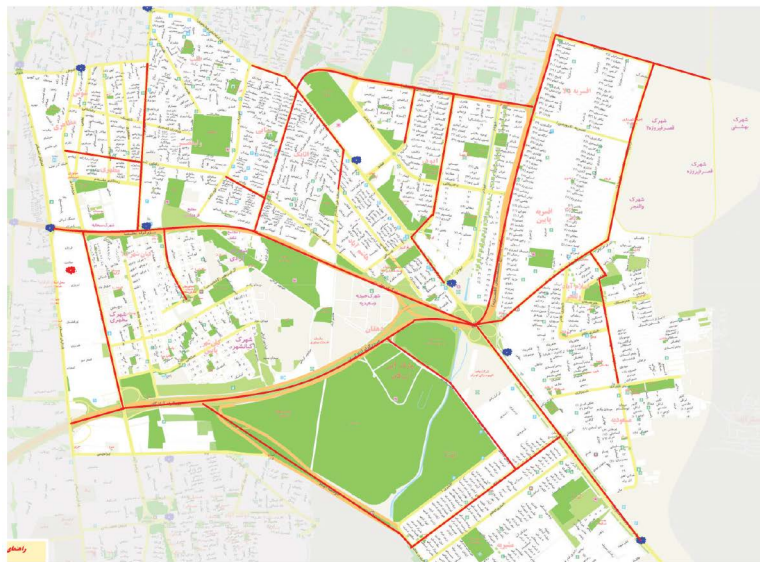

شکل ۵. روش برآورد پارامتر آسیب پذیری ساختمان‌های مجاور شبکه معابر و مدل سازی آن

ایمنی می‌باشد. ایمنی شامل پارامترهای بسیاری می‌باشد که با توجه به میزان اهمیتشان به ترتیب شامل:

۱. آسیب پذیری ساختمانهای مجاور شبکه راهها و خسارات سنگین وارده به ساختمانها
۲. کاربری‌های خطرناک
۳. مستحذات حمل و نقل
۴. تراکم جمعیت موجود در بلوک‌های ساختمانی مجاور شبکه راهها می‌باشد.

با تحلیل و ارزیابی پارامترهای موثر در ایمنی مسیرهای تخلیه اضطراری در منطقه ۱۵ تهران از طریق مدل تحلیل سلسله مراتبی مسیر بهینه تخلیه اضطراری به لحاظ ایمنی منطقه ۱۵ تهران به صورت شکل ۶ خواهد بود. محل اسکان اضطراری با توجه به فضای باز وسیع موجود در مجاورت منطقه انتخاب شده و مسیرهای ایمن بهینه از تقاطع‌های اصلی موجود در منطقه تا محل اسکان اضطراری مشخص شده است. شاخص‌های بسیاری در انتخاب مسیر دخیل می‌باشند، اما مهم ترین شاخص در انتخاب مسیرهای تخلیه اضطراری،

شکل ۶. مسیرهای تخلیه اضطراری بهینه.

یافته های تحقیق

این بخش از پژوهش دارای چهار فرضیه به شرح زیر است:

۱. بین مولفه های اجتماعی (سطح دانش و آگاهی ها، مهارت، نگرش و سرمایه اجتماعی) و افزایش تاب آوری اجتماعات منطقه ۱۵ تهران رابطه معنی داری وجود دارد.
۲. بین مولفه های اقتصادی (جایگاه شغلی، سطح درآمد و ...) و افزایش تاب آوری اجتماعات محلی منطقه ۱۵ تهران رابطه معنی داری وجود دارد.
۳. بین مولفه های نهادی (بستر، عملکرد و رابط بین نهادها و مردم و ...) و افزایش تاب آوری اجتماعات محلی منطقه ۱۵ تهران رابطه معنی داری وجود دارد.
۴. بین مولفه های کالبدی (کیفیت ساخت و ساز، نوع کاربری ها، شبکه معابر، جنس مصالح، کیفیت ابنیه و ...) و افزایش تاب آوری اجتماعات محلی منطقه ۱۵ تهران رابطه معنی داری وجود دارد.

با توجه به فرضیه های تحقیق و ماهیت آن ها، روش کمی - پیمایشی و از نوع رابطه ای (همبستگی) می باشد. در واقع، براساس طرح تحقیق توصیفی، در قالب تحقیق موردی منطقه ۱۵ تهران، چگونگی توزیع متغیرهای مستقل و وابسته بررسی می شود. اندازه گیری متغیرهای مستقل و وابسته و توصیف واحد تحلیل بر اساس آن ها (یعنی توصیف مشخصه های اجتماعی و فضایی محلات و تاب آوری آن ها) نیز بخش دیگری از طرح تحقیق توصیفی می باشد که جملگی زمینه ساز انجام تحقیق رابطه ای می باشند. تحقیق همبستگی برای پیش بینی و بررسی روابط متغیرها بکار می رود.

در این رساله بر اساس مبانی نظری و تجربی تاب آوری اجتماعی در برابر زلزله در ارتباط با انتخاب شاخص های مناسب جهت سنجش تاب آوری در مقیاس اجتماعات منطقه ۱۵ تهران، از ابعاد چهارگانه (اجتماعی، اقتصادی، نهادی و کالبدی - محیطی) استفاده شده است. از اینرو مرحله مهم در ایجاد شاخص ها، شناسایی متغیرهایی است که متناسب، قوی و بیانگر آن عامل باشند، چون نقطه قوت و ضعف شاخص ها بر مبنای کیفیت متغیرهای انتخاب شده تعیین می شود. معیار مطمئن شدن از کیفیت متغیرها در ادبیات مرتبط با این شاخص ها، تنوع وسیعی دارد

که بر مبنای این یافته ها، باید شاخص و ویژگی های یک اجتماع محلی تاب آور در قالب ابعاد تاب آوری مشخص شود.

- ۱- اولین مولفه تاب آوری، بعد اجتماعی است، که از تفاوت ظرفیت اجتماعی، در بین جوامع به دست می آید. به عبارت دیگر ظرفیت گروه های اجتماعی و جوامع در بازیابی یافتن از یا پاسخ مثبت دادن به سوانح است.
- ۲- دومین مولفه، بعد اقتصادی است، در اقتصاد، تاب آوری به عنوان واکنش و سازگاری ذاتی افراد و جوامع در برابر مخاطرات بطوری که آنها را قادر به کاهش خسارات زیانهای بالقوه ناشی از مخاطرات سازد تعریف می شود.
- ۳- سومین مولفه، بعد نهادی است که حاوی ویژگیهای مرتبط با تقلیل خطر، برنامه ریزی و تجربه سوانح قبلی است. در اینجا تاب آوری بوسیله ظرفیت جوامع برای کاهش خطر، اشتغال افراد محلی در تقلیل خطر، برای ایجاد پیوندهای سازمانی و بهبود و حفاظت از سیستم های اجتماعی در یک جامعه تحت تاثیر قرار می گیرد.
- ۴- چهارمین مولفه، بعد کالبدی - محیطی (زیرساختی) است که اساسا ارزیابی واکنش جامعه و ظرفیت بازیابی بعد از سانحه نظیر پناهگاه، واحدهای مسکونی خالی یا اجاره ای، و تسهیلات سلامتی می شود. همچنین این شاخص ها ارزیابی کلی از مقدار اموال خصوصی که ممکن است در برابر خسارت دائمی و زیان های اقتصادی احتمالی، به شکل ویژه ای آسیب پذیر باشند در اختیار قرار می دهد. زیرساخت های آسیب پذیر، شامل خانه های کم دوام که مخصوصا به یک حادثه فاجعه بار حساس هستند. در همین ارتباط متغیرهای کالبدی مهم مانند مقدار شریان های اصلی در یک ناحیه که این نوع از زیرساخت نه تنها ابزاری را برای تخلیه های پیش از حادثه فراهم می کند بلکه به این دلیل که همانند مجرای برای تامین مواد حیاتی پس از سوانح عمل می کند در مقیاس گنجانده شده است. همچنین شامل سیستم های فیزیکی نظیر تعداد خطوط لوله، جاده ها و زیرساخت های حیاتی و بحرانی، شبکه حمل و نقل، کاربری زمین، نوع مسکن (ویلاپی - آپارتمانی)، جنس مصالح، مقاومت بنا، کیفیت و قدمت بنا، مالکیت، نوع ساخت و ساز، ارتفاع ساختمان ها، فضای باز ساختمان محل سکونت، فضای سبز، تراکم محیط ساخته شده، نوع مسکن، پتانسیل دسترسی و تخلیه، ویژگی های جغرافیایی، شدت و تکرار مخاطرات، شناسایی مکانهای امن، شناسایی گسلها، دور شدن از مناطق آسیب پذیر،

نزدیک بودن به نواحی مخاطره آمیز است.

میزان تاب آوری در مقیاس خانوار، تابعی از معرف‌های ذیل تعریف شده است:
تابع میزان تاب آوری:

$$S = \sum_{i=1}^5 (s_i w_i)$$

$$E = \sum_{i=1}^3 (e_i w_i)$$

$$I = \sum_{i=1}^3 (i_i w_i);$$

$$PH = \sum_{i=1}^7 (ph_i w_i)$$

$$\sum_{i=0}^4 (W_i S) + (W_i E) + (W_i I) + (W_i PH)$$

خانوارهای ساکن در منطقه ۱۵ تهران جامعه آماری این تحقیق را تشکیل می‌دهند که با توجه به مسئله و هدف تحقیق؛ واحد تحلیل خانوار در محله، که واحد تحلیلی دو وجهی (اجتماعی و فضایی) می‌باشد، زمینه‌های لازم را برای دستیابی به هدف مذکور در قالب پژوهشی جغرافیایی از فراهم می‌سازد. منظور محقق از انجام آن سنجش و اندازه‌گیری تاب آوری موجود اجتماعات محلی شهر تهران بود که به همین منظور با استفاده از پرسشنامه در واحد تحلیل داده‌ها گردآوری شده و در محیط SPSS با بهره‌گیری از آزمون‌های آماری همبستگی از طریق تکنیک پیرسون آزمون شدند. به طوری که:

- نتایج به دست آمده از آزمون فرضیه اول مبنی بر وجود رابطه معنادار بین مولفه‌های بعد اجتماعی و تاب آوری اجتماعات محلی یا محلات نمونه از طریق آزمون ضریب همبستگی پیرسون، نشان داد که بین مولفه‌های بعد اجتماعی و میزان تاب آوری رابطه مثبت معناداری ($\text{sig} = 0$) با ضریب $0/89$ درصد وجود دارد، به بیان دیگر هر چه میزان بعد اجتماعی در بین شهروندان بالاتر باشد، بر میزان تاب آوری نیز افزوده می‌شود. بنابراین می‌توان گفت که فرضیه فوق تأیید می‌شود.

- در آزمون فرضیه دوم مبنی بر وجود رابطه معنادار بین مولفه‌های بعد اقتصادی و تاب آوری اجتماعات محلیف نتایج حاصل از آزمون ضریب همبستگی پیرسون نشان داد که بین دو متغیر میزان تاب آوری و مولفه‌های بعد اقتصادی رابطه مثبت

و معناداری ($\text{sig} = 0/000$) با ضریب اطمینان $0/77$ درصد وجود دارد و می‌توان گفت که این فرضیه تأیید می‌شود.

- در آزمون فرضیه سوم مبنی بر وجود رابطه معنادار بین مولفه‌های بعد نهادی و تاب آوری اجتماعات محلی، نتایج حاصل از آزمون ضریب همبستگی پیرسون نشان داد که بین میزان تاب آوری و ابعاد نهادی رابطه ضعیف مثبت و معناداری ($\text{sig} = 0/001$) در سطح $0/196$ درصد وجود دارد و می‌توان گفت که فرضیه فوق تأیید می‌شود.

- در آزمون فرضیه چهارم مبنی بر وجود رابطه معنادار بین مولفه‌های بعد کالبدی و تاب آوری اجتماعات محلی، نتایج حاصل از آزمون ضریب همبستگی پیرسون نشان می‌دهد که بین دو متغیر بعد کالبدی- محیطی و میزان تاب آوری رابطه مثبت و معناداری ($\text{sig} = 0/000$) با سطح اطمینان $0/625$ درصد وجود دارد و می‌توان گفت که فرضیه فوق نیز تأیید می‌شود.

نتیجه‌گیری و جمع‌بندی

این مقاله اصولاً یک کار نظری پایه است که در جهت بررسی و مدیریت سوانح طبیعی، آسیب‌پذیری، سیاست‌های تقلیل خطر بحران و همچنین جهت در برنامه‌ریزی و سیاست‌گذاری‌های کلانشهر تهران و شهرهای مشابه در خصوص مدیریت سوانح طبیعی می‌تواند استفاده شود. همچنین می‌تواند گامی در جهت ارتقای دانش تاب آوری اجتماعات در برابر سوانح طبیعی باشد این تحقیق کاربردی است. میزان تاب آوری در ابعاد اجتماعی $62/70$ ، اقتصادی $45/47$ ، نهادی $47/52$ و بعد کالبدی- محیطی $53/20$ است. در بالاترین حد آن $63/96$ و $60/62$ درصد و پایین‌ترین حد آن $43/58$ و $40/73$ درصد است. بیشترین مقدار تاب آوری اقتصادی و کالبدی به ترتیب با $66/50$ و $70/17$ درصد و بیشترین میزان تاب آوری اجتماعی و نهادی به ترتیب با $73/53$ و $52/35$ است. کمترین میزان تاب آوری در ابعاد اقتصادی، نهادی و کالبدی به ترتیب با $27/92$ ، $43/30$ و $30/94$ درصد و از نظر بعد اجتماعی هم کمترین میزان تاب آوری $45/45$ درصد می‌باشد. تحلیل توصیفی داده‌های بعد اجتماعی تاب آوری نشان داد که میانگین میزان تاب آوری برای کل خانوارهای نمونه $62/7$

است. تحلیل توصیفی داده‌های بعد اقتصادی تاب آوری نشان داد که میانگین میزان تاب آوری برای کل خانوارهای نمونه ۴۵/۴۷ است. تحلیل توصیفی داده‌های بعد نهادی تاب آوری نشان داد که میانگین میزان تاب آوری برای کل خانوارهای نمونه ۴۵/۵۲ است. تحلیل توصیفی داده‌های بعد کالبدی تاب آوری نشان داد که میانگین میزان تاب آوری برای کل خانوارهای نمونه ۵۳/۲۰ است. بین مولفه‌های بعد اجتماعی و میزان تاب آوری رابطه مثبت معناداری ($= \text{sig}/0.000$) با ضریب ۰/۸۹ درصد وجود دارد، به بیان دیگر هر چه میزان بعد اجتماعی در بین شهروندان بالاتر باشد، بر میزان تاب آوری نیز افزوده می‌شود. بین دو متغیر میزان تاب آوری و مولفه‌های بعد اقتصادی رابطه مثبت و معناداری ($= \text{sig}/0.000$) با ضریب اطمینان ۰/۷۷ درصد وجود دارد. بین میزان تاب آوری و ابعاد نهادی رابطه ضعیف مثبت و معناداری ($= \text{sig}/0.001$) در سطح ۰/۱۹۶ درصد وجود دارد. بین دو متغیر بعد کالبدی- محیطی و میزان تاب آوری رابطه مثبت و معناداری ($= \text{sig}/0.000$) با سطح اطمینان ۰/۶۲۵ درصد وجود دارد. بین تاب آوری و ابعاد چهارگانه آن رابطه مثبت و معناداری وجود دارد. رابطه بین ابعاد چهارگانه اجتماعی، اقتصادی، نهادی و کالبدی- محیطی کاملاً معنادار می‌باشد. در کل با توجه به نتایج حاصل از تحلیل مسیر می‌توان گفت که بعد اجتماعی بیشترین تاثیر را در میان ابعاد در تبیین میزان تاب آوری دارد. قبل از آنکه میزان استحکام ساختمان، وضعیت اقتصادی افراد، میزان تبلیغات و آمادگی نهادهای دولتی و غیره تاثیر داشته باشند، متغیرهایی مثل آگاهی از وقوع زلزله و واکنش منطقی در برابر آن، میزان مهارت افراد و میزان دانش و سرمایه اجتماعی آنان است که نقش اول را در میزان تاب آوری بازی می‌کند. ابعاد اجتماعی مهمترین نقش را داشته اند و باید توجه اصلی را بر روی این موارد در مواقع بحران متمرکز ساخت. شاخص‌های بسیاری در انتخاب مسیر دخیل می‌باشند، اما مهم ترین شاخص در انتخاب مسیرهای تخلیه اضطراری، ایمنی می‌باشد. ایمنی شامل پارامترهای بسیاری می‌باشد که با توجه به میزان اهمیتشان به ترتیب شامل:

۱. آسیب پذیری ساختمانهای مجاور شبکه راه‌ها و خسارات سنگین وارده به ساختمان ها
۲. کاربری‌های خطرناک
۳. مستحذات حمل و نقل
۴. تراکم جمعیت موجود در بلوک‌های ساختمانی

مجاور شبکه راه‌ها می‌باشد.

با افزایش حجم جمعیت ساکن در بلوک‌های مجاور شبکه معابر از میزان مطلوبیت آن مسیر برای بهینه شدن برای تخلیه اضطراری کاسته می‌گردد. به عبارت دیگر مسیرهایی که به نسبت دارای تراکم جمعیت بالاتری باشند از مطلوبیت کمتری در فرآیند بهینه سازی مسیرها برخوردار خواهند بود. قرارگیری پل و تونل در مسیرهای تخلیه اضطراری می‌تواند خطرناک و یا حتی بسیار خطرناک باشد. لذا از قرارگیری پل بر روی این مسیرها باید به شدت اجتناب گردد و یا اینکه حداقل الزامات ایمن سازی و مقاوم سازی باید به طور شایسته و بایسته بر روی این پل‌ها اعمال گردد.

منابع و مأخذ

۱. حسینی، مازیار (۱۳۸۵) مدیریت بحران، نشر شهر، تهران .
2. G. A. Parvin, A. Surjan, Atta-ur-Rahman, and R. Shaw, "2 - Urban Risk, City Government, and Resilience BT - Urban Disasters and Resilience in Asia," Butterworth-Heinemann, 2016, pp. 34-21.
3. C. S. Holling, "Resilience and stability of ecological systems," *Annu. Rev. Ecol. Syst.*, pp. 23-1 1973.
4. R. D. Kusumastuti, Viverita, Z. A. Husodo, L. Suardi, and D. N. Danarsari, "Developing a resilience index towards natural disasters in Indonesia," *Int. J. Disaster Risk Reduct.*, vol. 10, Part A, no. PA, pp. 340-327, Dec. 2014.
5. B. Lucini, *Disaster Resilience from a Sociological Perspective*, no. 251 2014.
6. Marco D'Orazio , Enrico Quagliarini, Gabriele Bernardini , Luca Spalazzi, EPES – Earthquake pedestrians' evacuation simulator:

[Zhang, Xiaohong Chen](#), Social vulnerability assessment of earthquake disaster based on the catastrophe progression method: A Sichuan Province ,case study, [International Journal of Disaster Risk Reduction](#), Available online 23 June 2017, [In Press, Accepted Manuscript](#) – [Note to users](#)

11. Kivanc Ertugay, Sotiris Argyroudis, H. Şebnem Düzgün, Accessibility modeling in earthquake case considering road closure probabilities: A case study of health and shelter service accessibility in Thessaloniki, Greece, *International Journal of Disaster Risk Reduction* (2016) 17 66–49
12. Gabriele Bernardini , Marco D’Orazio , Enrico Quagliarini , Luca Spalazzi, An agent-based model for earthquake pedestrians’ evacuation simulation in urban scenarios, *Transportation Research Procedia* 263 – 255 (2014) 2
13. Iftekhar Ahmed, Building Resilience of Urban Slums in Dhaka, Bangladesh, 11th International Conference of The International Institute for Infrastructure Resilience and Reconstruction (I3R2) : Complex Disasters and Disaster Risk Management, *Procedia - Social and Behavioral Sciences* 202 (2016) 218 213 –.
7. Barbara Lucini, Multicultural approaches to disaster and cultural resilience. How to consider them to improve disaster management and prevention: the Italian case of two earthquakes, 4th International Conference on Building Resilience, Building Resilience 10-8 ,2014 September 2014, Salford Quays, United kingdom, *Procedia Economics and Finance* 2014) 18 156 – 151 (
8. Yiwen Shaoa, Osamu Sodab , Jiang Xu, Capital Building for Urban Resilience: the Case of Reconstruction Planning of Kesennuma City, Miyagi Prefecture, Japan, *International Conference on Geographies of Health and Living in Cities: Making Cities Healthy for All, Healthy Cities 2016*, *Procedia Environmental Sciences* 2016) 36 129 – 122 (
9. W.S.A. Saunders , J.S. Becker, A discussion of resilience and sustainability: Land use planning recovery from the Canterbury earthquake sequence, New Zealand, *International Journal of Disaster Risk Reduction* (2015) 14 81–73
10. [Xuanhua Xu, Weiwei](#)

تحلیل عوامل مؤثر بر بقای عضویت اعضای شورای اجتماعی محلات شهر مشهد به روش تحلیل تاریخچه رویداد

محسن نوغانی* - دانشیار گروه علوم اجتماعی دانشگاه فردوسی مشهد، مشهد، ایران

حمید مسعودی - دانشجوی دکتری جامعه شناسی اقتصاد و توسعه دانشگاه فردوسی و پژوهشگر جهاد دانشگاهی، مشهد، ایران

Analysis of factors affecting the survival of the membership of the Social Council of the city of Mashhad, event history analysis

Abstract

This study aimed to analyze the factors affecting the survival of the membership of the Social Council of the city of Mashhad. In this study, using a comprehensive system, information is collected about the neighborhood community council members. On the other hand, using survival analysis to has been examine three issues, the survival, factors affecting the survival and the survival graph of Council members. Among the survival factors three areas is considered, individual factors, the council and the region. The findings show that 70 percent chance of survival in the Social Council communities. Indicators related to the performance of the council have the greatest impact on member's survival. Leaving Probability of women and young people are more than others. The variables meetings Number, decisions and community members increase survival and variables that reduce its the number of missing, number of council members, credit rating, ranking social status, number of Council in Regional, local population and local problems are survival of its members. The end of article, regarding the research findings provide recommendations as appropriate approvals and meetings with potential members, organizational support and headquarters management by the council.

Keywords: Social Council of Neighborhoods, event history analysis, Mashhad, survival analysis

چکیده

هدف پژوهش حاضر تحلیل عوامل مؤثر بر بقای عضویت اعضای شورای اجتماعی محلات شهر مشهد می‌باشد. در این پژوهش با استفاده از سامانه جامع اعضای شورای اجتماعی محلات اطلاعات مربوط گردآوری شده است. از سوی دیگر با استفاده از روش تحلیل بقا به بررسی سه مسئله میزان بقا، عوامل مؤثر بر بقا و نمودار بقا اعضای شورا پرداخته شده است. در بین عوامل بقا سه حیطه عوامل فردی، شواری و منطقه در نظر گرفته شده است. یافته‌ها نشان می‌دهد که ۷۰ درصد احتمال بقا در شورای اجتماعی محلات می‌باشد. از سوی دیگر، شاخص‌های مرتبط با عملکرد شورا بیشترین تأثیر را بر بقای اعضا دارد. احتمال ترک عضویت زنان و افراد جوان بیشتر از سایرین است. از سوی دیگر متغیرهای تعداد جلسات، مصوبات و محله افزاینده بقای اعضا و متغیرهای کاهنده تعداد غیبت، تعداد اعضای شورا، رتبه اعتبار مالی، رتبه منزلت اجتماعی، تعداد شورای منطقه، جمعیت محله و مشکلات محله میزان بقای اعضای شورا هستند. در پایان مقاله نیز به ارائه پیشنهادهایی با توجه به یافته‌های پژوهش همچون تناسب مصوبات و جلسات با توان اعضا، حمایت سازمانی و مدیریت ستادی شوراها همت گمارده شده است.

واژگان کلیدی: شورای اجتماعی محلات، تحلیل تاریخچه رویداد، شهر مشهد، تحلیل بقا

مقدمه

شهر به عنوان یک نظام دارای عناصر گوناگونی است و به صورت مداوم بر آنها اثر می‌گذارد و یا از آنها تاثیر می‌پذیرد. این نظام دارای تقسیمات کوچکتری با عنوان محله می‌باشد. در فرایند کنونی برنامه‌ریزی و مدیریت توسعه‌ی شهری، استفاده از راهبردهای مشارکتی و رویکرد برنامه‌ریزی از پایین به بالا به تدریج مورد اجماع نظر برنامه‌ریزان و مدیران شهری قرار گرفته است. استفاده از راهبرد مشارکتی به منظور تصمیم‌گیری و چاره‌اندیشی در خصوص حل مسائل شهری مبتنی بر اجتماعات محله‌ای و با هدف تامین شرایط لازم برای رفاه شهروندان است (اوانا، ۲۰۰۱، ص ۱۰۳)؛ بطوریکه می‌توان گفت برنامه‌ریزی‌های مشارکتی، سبب ارتقای کیفی جوامع شهری و گرایش به توسعه‌ای خودجوش از درون جامعه می‌گردد. مشارکت اجتماعی مفهومی ذاتی در جوامع بشری است که بر خصوصیات چگونگی سهم شدن در یک فعالیت جمعی، درگیری ذهنی و روانی در موقعیت‌های تیمی، دستیابی به هدف‌های گروهی، اختیاری بودن، تمرکز زدایی و ... تاکید شده است.

یکی از راه‌های مشارکت مردم در اداره‌ی امور، ایجاد و توسعه‌ی سازمان‌های محلی می‌باشد. تقریباً در تمامی کشورهای جهان تقویت و تجدید نظر در چگونگی فعالیت سازمان‌های محلی در سرلوحه‌ی برنامه‌های اصلاحی قرار دارد. در کشورهایی که به افکار و عقاید مردم احترام گذاشته می‌شود، سازمان‌های محلی به معنای صحیح کلمه وجود دارند؛ یعنی مردم محل در مسائل مربوط به امور محل مشارکت دارند و پس از ایجاد سازمان محلی تا آنجا که امکان دارد در پیشرفت نیت و مقاصد سازمان به آن کمک می‌کنند (آذربایجانی و دریایی، ۱۳۸۶، ص ۱۴). از سوی دیگر، در دهه‌های اخیر برای اصلاحات سازمانی و خلق نهادهای سیاسی برای رویارویی با این چالش‌ها تلاش‌های بسیاری صورت گرفته و استقرار اشکال سازمانی با عنوان حکومت شهری با مشکل روبرو بوده است (رهنمایی و همکاران، ۱۳۸۹، ص ۱۵۷).

برای این منظور مشارکت در اینگونه برنامه‌ریزی‌های از پایین به بالا که با تشکیل انجمن‌ها، شوراهای و تشکلهای مردمی در محلات محقق می‌شود به تقویت جامعه مدنی منجر می‌گردد و افراد حاضر در اینگونه تشکلهای سعی در تجدید حیات اجتماعی و حفاظت از حوزه عمومی محله دارند (گیدنز، ۱۳۸۹). در ایران نیز این نقش به شوراهای

اسلامی شهرها، مجلس شورای اسلامی، انجمن‌های مردمی و سازمان‌های مردم نهاد و به طور استثناء در شهر مشهد به شورای اجتماعی محلات واگذار شده است. این نقش با توجه به محله محوری اهمیت دوچندان دارد به طوریکه، می‌توان گفت که خروج از توسعه نیافتگی محلات مستلزم اقدامات جامع و یکپارچه در تمامی بخش‌های مرتبط با توسعه در چارچوب مدیریت و برنامه‌ریزی توسعه محله‌ای است. از این رو مشارکت شهروندی، برنامه‌ریزی در سطح محله‌ای و توانمندسازی ساکنان محلات از نظر معیارهای اقتصادی و اجتماعی به نحوی که در توسعه محلات اثرگذار باشد، ضروری است (محمدی و پاشازاده، ۱۳۹۳، ص ۶۱). شهرداری مشهد با توجه به شناسایی پتانسیل‌های موجود در محلات و رفع مشکلات موجود، اقدام به تاسیس شورای اجتماعی محلات نموده است که از آغاز آن حدود ۶ سال می‌گذرد. از مهمترین اهداف شورای اجتماعی محلات نیز افزایش مشارکت‌های اجتماعی، تقویت هویت محلات، افزایش اعتماد اجتماعی، شناسایی و بهره‌گیری هدفمند از فرصت‌های اجتماعی محلات، نهادینه‌سازی نظارت همگانی و ... است. از سوی دیگر اعضای منتخب در چارچوب قوانین مدون و در زمان معین به صورت داوطلبانه و آگاهانه انتخاب می‌شوند (دبیرخانه شورای اجتماعی محلات شهر مشهد، ۱۳۹۳).

مشارکت مردم در عضویت در شوراهای محلی موضوعی است که امروزه در اغلب پژوهش‌ها بدان توجه شده است ولی در این بین توجه به جدایی افراد عضو و خروج آنها از این انجمن‌ها بیشتر مورد توجه قرار می‌گیرد. به طوریکه، با توجه به آمار دریافت شده از دبیرخانه شورا در سال ۱۳۹۳، ۱۵۰۰ عضو در این شورا فعالیت دارند. از این تعداد تاکنون ۱۵۰ نفر به دلایل مختلف انصراف داده اند؛ بنابراین مسئله این پژوهش نیز این است که با توجه به سرمایه و هزینه‌های بالایی که برای تشکیل و اداره شورای اجتماعی محلات شده است، اعضا از مشارکت خود انصراف می‌دهند و عوامل مختلفی نیز بر این انصراف مؤثر بوده و هر فرد که منصرف می‌شود دلایل خاصی دارد. این مهم نیازمند استفاده از روش‌های جدید در بررسی میزان بقاء و ماندگاری افراد است که مشابه روش‌های مرسوم در پزشکی به آن تجزیه و تحلیل بقاء می‌گوییم و

۱. آغاز به کار رسمی شورای اجتماعی محلات ۱۳۸۹ بوده و در آن سال به صورت پایلوت محلی حدود ۳۵ نفر به عضویت شورا در آمده اند. اما در سال‌های بعد تعداد افزوده شد.

هدف اصلی آن نیز سنجش میزان ماندگاری افراد در گروه ها، انجمن ها و مواردی از این قسم است.

پیشینه تجربی

در رابطه با شوراهای اجتماعی محلات پژوهشی صورت نگرفته است ولی از آنجا که عملکرد این شورا تا حدودی مشابه شوراهای شهرهای دیگر است در این رابطه به تعدادی از پژوهش‌ها اشاره می‌گردد. ایمانی جارجرمی و نوابی (۱۳۹۳) در رابطه با شوراهای روستایی بیان می‌کند که، عواملی چون شفافیت، ضمانت اجرایی، جامعیت و... در قانون و ابعاد نهادی، اجتماعی مانند تمرکززدایی و انعطاف نهادها، حمایت‌های دولتی به منظور افزایش اطمینان، مشروعیت دهیاری، میزان آشنایی دهیار با قوانین و روند فعالیت‌ها، روابط مبتنی بر اعتماد بین مردم روستا و دهیاری و حکومت مرکزی، شفافیت برنامه‌های دهیاری، آگاهی روستاییان، عدم وابستگی آنها و گرایش به تغییر نقاطی است که در صورت ارتقا، بر اساس ویژگی‌های هر روستا، ظرفیت‌های مشارکتی محسوب خواهند شد. شهرانی و همکاران (۱۳۹۱)، ضعف اصلی حوزه داوطلبان هلال احمر در جذب و نگهداری اعضای در مواردی همچون ناکافی بودن اطلاع رسانی و تبلیغات، نبود برنامه و سازماندهی مناسب جهت بهره‌گیری از توانایی داوطلبان، اجرای برنامه‌های یک طرفه به سود جمعیت و نداشتن هیچ منفعتی برای داوطلبان، آشنایی اندک سرگروه‌های رسته‌های چهارگانه با دستورالعمل‌ها و وظایف داوطلبان، پرداخت مبلغ بالای حق عضویت بدون توجیه، تقسیم‌بندی غیرکارشناسی داوطلبان در رشته‌های چهارگانه و عدم برگزاری دوره‌های آموزشی تخصصی برای داوطلبان می‌داند. پیشگاهی فرد و همکاران (۱۳۹۱) بیان می‌کنند، وجود قوانین مبهم و نظام اداری متمرکز به عدم کارایی مناسب شوراهای اسلامی منجر می‌شود و حوزه عمل و اختیارات آن‌ها را محدود می‌کند. در این شرایط، به جای توزیع قدرت در دست نهادهای مردمی مانند شوراهای شورایی‌ها و شهرداری‌ها، قدرت در دست حکومت مرکزی متمرکز خواهد بود و این نهادهای مردمی به جای تمرکززدایی به حمایت خواهی از دولت و تمرکزگرایی شدیدتر قدرت در دست دولت مرکزی دامن می‌زنند. مشکینی و همکاران (۱۳۹۱) مهمترین شاخص مشارکت را میزان شکل‌گیری نهادهای مردمی همچون هیئت‌های مذهبی، شوراییاری، صندوق قرض الحسنه و

غیره می‌دانند. از سوی دیگر میزان همکاری با سازمان‌های شهری همچون شورای شهر، شهرداری، شرکت عمران و... کمترین میزان را به خود اختصاص می‌دهد. جالب توجه این است که مهمترین دلیل مشارکت ضعیف شهروندان در مدیریت شهری و همکاری با سازمان‌های شهری به آمانه بودن مدیریت و نگاه از بالا به پایین در جمعیت پذیری شهرهای جدید مربوط می‌شود. رسولی و همکاران (۱۳۸۹) نیز در پژوهش خود به این نتیجه می‌رسند که مردم از عملکرد شورای شهرهای استان آذربایجان شرقی در نظارت بر حسن اجرای مصوبات شورا، مشارکت مردم در انجام خدمات اجتماعی، اقتصادی، عمرانی، فرهنگی، آموزشی و سایر امور رفاهی، تشکیل انجمن‌ها و نهادهای اجتماعی، امدادی، فرهنگی، ارشادی، تأسیس تعاونی‌های تولید، توزیع و مصرف، وضع مقررات و نظارت بر حفاری و مسیرهای تأسیسات شهری، ایجاد و توسعه معابر، خیابان‌ها و میدانی و فضاهای سبز و تأسیسات عمومی شهر و وضع مقررات مربوط به ایجاد و اداره میدانی میوه و تره بار رضایت کمی دارند. معمارزاده (۱۳۸۸) به انجام پژوهشی برای آرایه الگویی اثربخش از عملکرد شوراهای اسلامی شهر (مطالعه موردی: شورای اسلامی شهر تبریز) پرداخته است. در این پژوهش شوراهای اسلامی شهر بعنوان یک سیستم باز سازمانی در نظر گرفته شده اند که دارای چهار نوع فعالیت به شرح فعالیت‌های درون سازمانی، میان سازمانی، برون سازمانی و فعالیت‌های فردی هستند و مدل آرایه شده در واقع تناسب بهینه بین این فعالیت‌ها است که رضایت ذینفعان شوراها را حداکثر می‌کند. آذربایجانی و دریایی (۱۳۸۶) در بررسی تاثیر عملکرد شوراهای شهر بر اثربخشی شهرداری‌ها، بیان می‌کنند که از دید کارکنان، بین اثربخشی شهرداری قبل و بعد از تشکیل شورا تفاوت معناداری وجود ندارد؛ این در حالی است که شهرداران انتخابی شورا ضعیف تر بوده اند. از دید شهروندان بین اثربخشی شهرداری قبل و بعد از تشکیل شورا تفاوت معناداری وجود دارد این در حالی است که در زمینه انتخاب شهردار تفاوت معناداری وجود ندارد. ازکیا و ایمانی (۱۳۸۴)، بررسی جامعه شناختی عوامل کارایی شوراهای اسلامی شهر با استفاده از رهیافت کیفی (نظریه بنیانی) با هدف شناخت عوامل موثر بر عملکرد آن‌ها و ارزیابی نظریه سرمایه اجتماعی، انجام داده اند. به بیان آنها شرایط علی (فقدان سنت‌های دمکراتیک)، (نظام اداری متمرکز) و (قوانین مبهم) منجر به پدیده (فقدان نهادینگی)

در شوراها می‌شوند و حوزه عمل و اختیارات آن‌ها را محدود می‌کنند. در این وضعیت اعضای شورای شهر با اتخاذ راهبردهای (نهاد خواهی) و (حمایت خواهی) از دولت، با پدیده فقدان نهادینگی مقابله می‌کنند. پیامدهای این راهبردها برای اعضای شوراهای مورد مطالعه، (نگرانی)، (امتناع از مشارکت)، (امیدواری) و (کارایی) بوده‌اند. با وجود تایید تاثیر سرمایه اجتماعی بر کارایی سازمان‌های دموکراتیک، آنچه در تجربه ایران باید مورد توجه قرار گیرد؛ مسئله (نهادینگی) سازمان‌های مذکور به معنای ساختارهای حقوقی- اداری کارآمد و تجربه‌های عمل جمعی دموکراتیک است. وگل سانگ کومبز^۲ (۲۰۱۲) در بررسی خود با رویکرد شورای شهر مدنی به این نتیجه می‌رسد که شوراهای امروزی بایستی ضمن داشتن همبستگی بین اعضا و چارچوب شهری خود به سمت مهارت‌های رهبری، مدیریت گروه و فعالیت گروهی حرکت کرده و در نهایت اینکه، ضمن توجه به تاریخ شهرها، وضعیت اخلاق اجتماعی در شهر به موضوع مشارکت شهروندان به روش‌های نوین در مدیریت شهری توجه ویژه نمایند. این مهم سبب پاربرجایی شورای شهر و در نتیجه گذران امورات شهری خواهد شد. جانسون^۳ (۲۰۰۷) نیز در پژوهشی در زمینه مشارکت اعضای شورای شهر در فعالیت گروهی به بررسی فعالیت جمعی در کمیته‌های شورای شهر و همیاری دولت به شهرها به این نتیجه می‌رسد که فعالیت در شورای شهر بین فعالیت بر اساس سیاست محلی و همچنین قوانین سازمانی و ملی محدود شده است. از سوی دیگر ساختارهای شورای شهر نیز از این قاعده مستثنی نیست و در نتیجه با توجه به قوانین کشورها، ساختار شوراهای محلی نیز با یکدیگر متفاوت است؛ بنابراین در این پژوهش آنها سعی می‌کنند بهترین ساختار مشارکتی را مبتنی بر این دو حدود مشخص نمایند. در این بین توجه به همیاری دولت‌ها، ساختار شورا و مشارکت مردم و اعضا مورد توجه قرار گرفته است. مالونی و همکاران^۴ (۲۰۰۰)، در پژوهشی به بررسی جایگاه مدیریت شهری در سرمایه اجتماعی با توجه به رویکرد بالا به پایین می‌پردازند. به نظر آنها، سرمایه اجتماعی در پژوهش‌های سیاسی جایگاه خاصی یافته و آنها نیز از مکتب پوتنام در پژوهش خود

استفاده می‌کنند. به بیان آنها این مکتب فاقد دو رویکرد اصلی است. اول اینکه به نقش اقتدار عمومی در ایجاد سرمایه اجتماعی توجهی نکرده است؛ و دوم ساختار قدرت نمی‌تواند به سادگی از کنار فعالیت‌های نهادی همچون شوراها و انجمن‌ها عبور کند. مفهوم ساختار اقتدار سیاسی چارچوبی را برای تحلیل سرمایه اجتماعی فراهم می‌کند. در نهایت این رویکرد نگاه تقویت سرمایه اجتماعی از بالا به پایین را مورد کنکاش خود قرار می‌دهد. لاونز و ویلسون^۵ (۲۰۰۱)، نیز در پژوهش خود به بررسی جایگاه سرمایه اجتماعی در مدیریت شهری می‌پردازند. به نظر آنها، جهت بررسی جایگاه سرمایه اجتماعی بایستی به دنبال کشف و طراحی متغیرهای نهادی رسید. بدین ترتیب، آنها نیز در پژوهش خود به نظریه سرمایه اجتماعی پوتنام و دو جنبه نظریه وی یعنی محور جامعه مرکز و دولت ارزشی در عامل‌های سیاسی اشاره می‌کنند. آنها بیان می‌کنند که سرمایه اجتماعی در دولت‌های دموکراتیک امری لازم است و بنابراین در همین زمینه بایستی به ظهور انجمن‌ها و شوراها و گروه‌های مردمی بیشتر توجه نمود.

مدل مفهومی و فرضیات پژوهش

مشارکت فرایندی است که از طریق آن مردم بر روی تصمیمات و منابعی که آنها را متأثر می‌سازد، اثر گذاشته و در آنها سهیم می‌شوند (ریترگن و مک کراگن^۶، ۱۹۹۸، ص ۴). بر این مبنا مشارکت مشمول درگیری تمام عیار مردم در کلیه مراحل برنامه‌ریزی و طراحی به‌منظور بهبود وضعیت و بهره‌گیری از توان نهفته آنان در قالب یک سازمان جمعی است. در واقع مشارکت، مردم را با امکانات و محدودیت‌های پیرامون خود آشنا می‌کند. مردم با مشارکت یاد می‌گیرند که نه به صورت افراد مجزا، بلکه در قالب گروه‌های اجتماعی کار عضویت در شبکه‌های اجتماعی کنند و قدرت بالقوه خود را در سطوح گوناگون به منصه ظهور برسانند (صیدائی و همکاران، ۱۳۸۹).

بنابراین مشارکت استفاده مناسب از مشاوره مردم است که میزان قابل توجهی موجب واقع‌گرایی در تدوین اهداف و قابلیت‌های اجرایی طرح‌ها و اتکاء طرح بر داده‌های موثق و دقیق می‌شود و تضمین کننده موفقیت طرح‌های شهری می‌گردد (معزی مقدم، ۱۳۸۵، ص ۹۹)؛ اما مشارکت شهروندان در سطوح مختلف و درجات متفاوت تحقق

2. Vogel sang Coombs, V.

3. Bertram Johnson

4. Maloney, W. Smith, G. & Stoker, G.

5. Lowndes, V. & Wilson, D.

6. Rietbergen-McCracken

می‌یابد، به عبارت دیگر بین وارد شدن در مشارکت تشریفاتی و ساختگی و مشارکتی که نشانگر قدرت واقعی تأثیر در نتایج و فرایند برنامه ریزی هاست، تفاوت وجود دارد (مشکینی و همکاران، ۱۳۹۱، ص ۸۵). این نکته بسیار مهم، باید در تمامی برنامه‌های مدیریت شهری و حکمرانی شهری، مورد توجه متخصصان برنامه‌ریزی و مدیریت و سیاستگذاران قرار گیرد (آرنستزینز، ۱۹۶۹، ص ۲۱).

پل در سال ۱۹۸۸ چهار سطح را برای مشارکت در اجتماعات محلی شناسایی کرد: سطح اول: تسهیم اطلاعات (پایینترین سطح)، سطح دوم: مشاوره، سطح سوم: تصمیم‌گیری، سطح چهارم: اقدام به عمل (بالاترین سطح)، (شریفیان ثانی، ۱۳۸۰، ص ۴۴)؛ به عبارت دیگر هرچه مشارکت شهروندان به سطح اقدام نزدیکتر باشد، مشارکت بیشتر به منصفه ظهور رسیده است. لذا شورای اجتماعی محلات که هم در تصمیم‌گیری برنامه‌های شهر مشهود و همچنین در سطح اقدام به عمل مشارکتی وارد می‌شود می‌تواند نمونه بارز مشارکت در محلات باشد. شورای اجتماعی محلات پس از انتخاب در جریان برنامه‌های شهرداری قرار گرفته، برنامه‌های جدید را با نظر شهرداری تصویب نموده و به نوعی در تصمیم‌گیری‌ها دخالت کرده و در نهایت یکی از اعضا مسئول اقدام معرفی می‌گردد (مسعودی، ۱۳۹۱).

در تبیین ساختاری کارکردی مدیریت مشارکتی شهری شهر مشهد دو نیمه‌ی «از بالا به پایین» (سازمان‌های شهری) و «از پایین به بالا» (شورای شهر و شهرداری) در ساختار مدیریت شهری مشهد، به طور همزمان و هم تراز فعالیت دارند (دوگانگی ساختاری)، به گونه‌ای که نیمه‌ی «از بالا به پایین»، یک کارکرد به نسبت غیرمشارکتی و نیمه‌ی «از پایین به بالا» یک کارکرد نسبی مشارکتی را از خود آشکار می‌کند (دوگانگی کارکردی). بنابراین به دنبال «دوگانگی ساختاری»، «کارکرد نیمه مشارکتی» نیز از ویژگی‌های مدیریت شهری مشهد است. در تبیین این دوگانگی باید گفت: در نیمه‌ی «از بالا به پایین» (سازمان‌های شهری)، منبع اصلی تأثیرپذیری و به دنبال آن، طرف پاسخ‌خواه، سازمان‌های فرادست هستند، در صورتی که در نیمه‌ی «از پایین به بالا» (شهرداری شورای شهر)، منبع اصلی تأثیرپذیری و به دنبال آن، طرف پاسخ‌خواه، شهروندان هستند. گذرنکردن برنامه‌های سازمان‌های شهری، از صافی شورای شهر و همچنین، نبود مدیریت یکپارچه نیز، از مهم‌ترین چالش‌های پیشروی مدیریت مشارکتی شهری

است (صادقی و رهنما، ۱۳۹۲).

ظرفه روی اجتماعی در توصیف پدیده کاهش تلاش افراد در کار، زمانی که در قالب یک گروه همکاری می‌کنند، به کار برده می‌شود و بر خلاف عقیده رایج مبنی بر اینکه زمانی که افراد با یکدیگر در قالب تیم یا گروه همکاری می‌کنند، تیم یا گروه تلاش بیشتر افراد را موجب می‌گردد، در عالم واقع صادق نیست بلکه به کاهش بهره‌وری آن‌ها می‌انجامد (لاتان و همکاران، ۱۹۷۹). در این رابطه موارد چندی توسط پژوهشگران مختلف ارائه شده است، از جمله این موارد در سطح فعالیت می‌توان به متمایز نبودن سهم کار هر فرد، تعریف نشدن فعالیت گروهی، نبود استاندارد ساختاری و گروهی، انگیزشی نبودن فعالیت گروهی در سطح گروه نیز عوامل بزرگ بودن اندازه گروه، نبود ارزیابی و نظارت بر افراد، فضای نامناسب گروه و عوامل فردی همچون ادراک ظرفه روی سایر اعضا توسط فرد، وجود ویژگی‌های فردگرایی در افراد اشاره کرده و پنج نوع ظرفه روی تلافی جویانه، ناشی از ناامیدی، برای کم رنگ کردن، برای گوشه‌گیری و برای بالاتر بردن خود نام می‌برند (چیت سزایان و مرتضوی، ۱۳۸۹). با توجه به اساس نامه شورای اجتماعی محلات شهر مشهد، عضویت در این شورا داوطلبانه بوده و انگیزه‌های مختلفی در پس آن نهفته است. در این زمینه چلبی (۱۳۷۵) ارادی بودن عضویت و داوطلبانه بودن فعالیت در این گروه‌ها، وجود نوعی گرمی روابط در آن، غیر انتفاعی بودن، مجاب سازی به عنوان اصل محوری تنظیم روابط و در نهایت رعایت اصل سازماندهی رسمی را بخشی از علل عضویت افراد در این نوع گروه‌ها می‌نامد (چلبی، ۱۳۷۵، ص ۲۴۲).

از سوی دیگر، خدایی و اکبری تأکید می‌کنند که علل عضویت افراد در این نوع گروه‌ها در دسته‌هایی کلی همچون سیستم‌های ارزشی، چارچوبهای فرهنگی نهادینه شده و پیوستگی اجتماعی (تئوری‌های مشارکت، بوردیو)، دموکراتیزه شدن، مدرنیزاسیون قرار گرفته و سایر موارد همچون اعتماد، مذهب، جنسیت، نژاد و قومیت، پایگاه اجتماعی و اقتصادی و ابعاد آن را نیز می‌توان نام برد (خدایی و اکبری، ۱۳۸۷)؛ اما می‌توانیم اینگونه استنباط کنیم که هرگاه نوع انجمن خاص شود، شاخص‌های مؤثر نیز می‌تواند از زوایایی خاصی علت مشارکت افراد باشد. در شورای اجتماعی محلات نیز در بررسی علل

7. Latane, Bibb & Williams, Kipling & Stephen Harkins

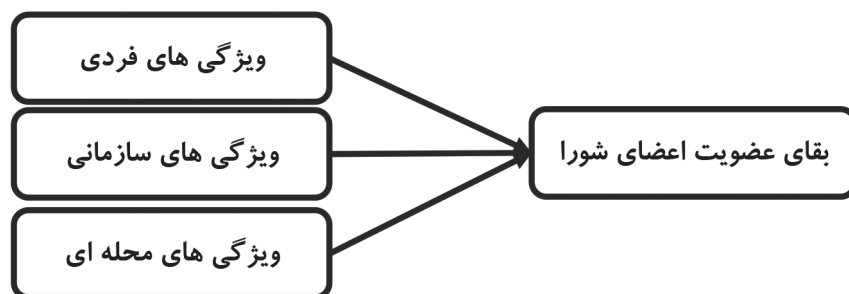
عضویت افراد در این شورا به مواردی همچون انجام رفتار خیرخواهانه، خدمت به شهروندان، رضای خدا، حل مشکلات مردم محله، افزایش نظارت علاقه شخصی، ارتباط با جامعه و شهروندان و در نهایت اعمال نظر در برنامه‌های شهرداری اشاره شده است (مسعودی، ۱۳۹۱). همچنین عضویت در گروه‌های انجمنی و داوطلبانه سبب افزایش اطلاعات و دانش افراد می‌گردد و آنها در تصمیم‌گیری خود در زندگی اجتماعی و در نتیجه افزایش مشارکت نقش خواهند داشت. پژوهش‌های انجام شده در مورد همکاری و مشارکت مردم در قالب نهادهای مردمی توسط اندیشمندان مختلف مورد بررسی قرار گرفته است؛ به طوریکه کلمن (۱۹۸۸)، در زمینه مشارکت در امور مدرسه، بوردیو (۱۹۸۵) نیز در همین زمینه، پاتنام (۱۹۹۳)، در زمینه رابطه سرمایه اجتماعی و نهادهای دموکراتیک در ایتالیا و فوکویاما (۱۹۹۹) درباره رشد و توسعه اقتصادی کشورها و در ایران نیز صبوری کاشانی (۱۳۵۴)، محسنی تبریزی (۱۳۷۳) و قالیباف (۱۳۸۰) در مورد دولت‌های محلی به این نتیجه می‌رسند که دولت به سمت تمرکز زدایی قدرت رفته و در حال حاضر سهم مردم در امور محلی اندک است (خدایی و اکبری، ۱۳۸۷). در بسیاری از پژوهش‌های مرتبط با سرمایه اجتماعی، تأثیر شاخص‌های داوطلبی، رفتارهای داوطلبانه، انجمن‌های داوطلبانه، روحیه داوطلبی و داوطلب‌گرایی مدنی بر سرمایه اجتماعی و پیامدهای اخلاقی و ارزشی آن مورد توجه بوده است (روشنفکر و ذکایی، ۱۳۸۵). از سوی دیگر، در بسیاری از پژوهش‌ها این نتیجه عاید شده است که عضویت در گروه‌های اجتماعی به نوعی افزایش، گسترش و تعمیق سرمایه اجتماعی افراد است. به طوریکه، تقویت کارایی کارکرد زندگی اجتماعی و سیاسی، تقویت شبکه‌های متراکم اجتماعی و ترویج فرهنگ انجمنی، قوت زندگی انجمنی، مشارکت داوطلبانه در سازمان‌ها و انجمن‌ها، ارتقای اعتماد اجتماعی با خلق شبکه‌های اجتماعی، روحیه دینداری و مذهبی بودن، افزایش سرمایه اجتماعی از جمله محورهای مورد بحث در این زمینه می‌باشد (خدایی و اکبری، ۱۳۸۷). با توجه به این مبانی می‌توانیم ترک عضویت را در دو بعد زیر تقسیم بندی کنیم:

الف: ضعف متغیرهای عضویت ابتدایی ب: ضعف عملکرد شورای اجتماعی محلات پس از عضویت

در هر دو بخش اگر مشکلاتی بوجود آید اعضا از عضویت خود انصراف می‌دهند. به طوریکه ازکیا و ایمانی (۱۳۸۴) در بررسی جامعه شناختی عوامل کارایی شوراهای اسلامی شهر به این نتیجه می‌رسند که، فقدان سنت‌های دموکراتیک، نظام اداری متمرکز و قوانین مبهم منجر به پدیده فقدان نهادینگی در شوراها شده و حوزه عمل و اختیارات آنها را محدود کرده و در این وضعیت اعضای شورا با اتخاذ راهبردهای نهادخواهی و حمایت خواهی از دولت با پدیده فقدان نهادینگی مقابله می‌کنند. در نتیجه پیامدهای این راهبردها برای اعضای شوراها، چهار رویکرد نگرانی (خوش بین نبودن به آینده و موفقیت شورا)، امتناع از مشارکت (ترک عضویت یا عدم مشارکت در انتخابات آتی)، امیدواری (خوش بین بودن به گسترش اختیارات و موفقیت) و کارایی (تلاش بیشتر برای موفقیت شورا) را به دنبال دارد.

در تعریف شورای اجتماعی محله آمده است که شورایی محلی است که با عضویت حداقل ۱۱ نفر از اشخاص حقیقی و حقوقی به عنوان رابط اقشار و صنوف مختلف اعم از امام جماعت مسجد، مدیر مدرسه، خیر محله، نماینده مجتمع مسکونی، نماینده تشکل مردمی، بانوی خانه دار، کاسب محله، رابط سلامت، جوان محله، پژوهشگر محله، پیشکسوت محله، رابط دادگستری یا کلانتری، یک نفر از اقشار غالب محله تشکیل و اعضای آن در چهارچوب قوانین مدون و در زمان معین به صورت افتخاری و داوطلبانه فعالیت می‌نمایند. لذا، تشکیل شورای اجتماعی محله در قالب نظام شورایی که مورد تاکید دین مبین اسلام و قانون اساسی جمهوری اسلامی ایران می‌باشد، با رویکرد محله محور و در راستای افزایش مشارکت‌های اجتماعی می‌تواند پاسخی به نیاز مدیریت شهری در اداره ی مناسب تر امور شهر باشد. اهداف کلان این شورا به شرح زیر می‌باشد:

- تقویت فعالیت‌های جمعی مبتنی بر آموزه‌های دینی
- افزایش مشارکت‌های اجتماعی در اداره ی شهر
- تقویت هویت محلات مشهد در راستای افزایش تعلق شهری

- نهادینه سازی نظارت های همگانی

با توجه به انگیزه عضویت افراد در انجمن های مردم نهاد، شورای شهر و گروه های اجتماعی این نتیجه عاید شده است که سه محور، ویژگی های فردی، سازمانی و گروهی سه محور اصلی است و در این رابطه نیز با توجه به رویکرد اصلی پژوهش سه فرضیه اصلی زیر بررسی می گردد:

- ویژگی های فردی یا جمعیت شناختی اعضای شورای اجتماعی محلات بر بقای آنها در عضویت در شورا مؤثر است.

- ویژگی های سازمانی یا شورایی اعضای شورای اجتماعی محلات بر بقای آنها در عضویت در شورا مؤثر است.

- ویژگی های محله ای یا شهری اعضای شورای اجتماعی محلات بر بقای آنها در عضویت در شورا مؤثر است.

هدف اصلی پژوهش حاضر نیز این است که نشان دهد چه عواملی بیشترین تأثیر را بر ماندگاری یا بقای اعضای شورای اجتماعی محلات در آن را دارند. (شکل بالا)

روش تحقیق

روش انجام پژوهش تحلیل بقاء است. تحلیل بقاء مجموعه آماری متنوع برای تجزیه و تحلیل متغیرهای تصادفی دارای مقادیر مثبت می باشد. این نوع تجزیه و تحلیل در حوزه های مختلفی از علوم و فنون توسعه و گسترش فراوانی یافته است. یکی از برجسته ترین مشخصات آنها، زمان از کارافتادگی یک پدیده فیزیکی (مکانیکی یا الکتریکی)، زمان مرگ یک واحد بیولوژیک (انسان، حیوان یا سلول زنده) و ... می باشد. در حالی که تجزیه و تحلیل بقاء به کارهای ابتدائی در قالب جداول مرگ و میر نسبت داده می شود. ولی باید گفت که دوره نوین آن با کاربرد در مهندسی آغاز و بیشتر تحقیقات آماری در علوم مهندسی که قبلاً روی مدل های پارامتری متمرکز بود با گذشت چند

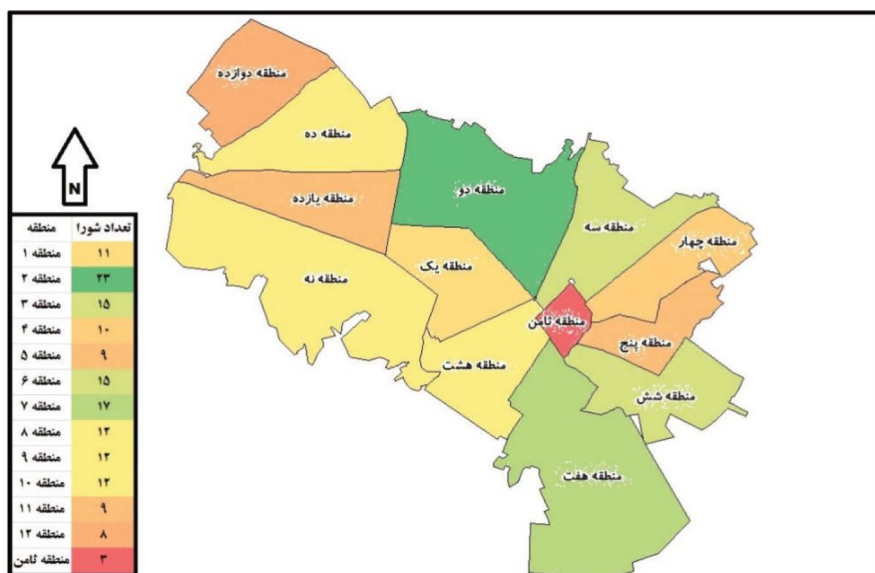
دهه و با افزایش تعداد آزمایشات تجربی، ناچار از استفاده از مدل های پارامتری بقاء گردیدند (ترکی نجف آبادی، ۱۳۸۸، ص ۱۲). در این پژوهش نیز منظور از بقاء، باقی ماندن یا عضو ماندن اعضای شورای اجتماعی محلات شهر مشهد می باشد. داده های مربوط به این پژوهش بر اساس اطاعات درج شده در سامانه عضویت اعضای شورا دریافت شده است^۸. به طوری که اطاعات جمعیت شناختی، شهری و سازمانی ۱۵۰۰ نفر از اعضای شورای اجتماعی محلات که ۱۵۰ نفر از آنها انصرافی بوده و تاریخ انصرافشان مشخص است، دریافت شده است. داده ها نیز پس از ویرایش با نرم افزار SPSS مورد تجزیه و تحلیل قرار گرفت. شایان ذکر است که بررسی ۱۵۰۰ نفر امری غیر ممکن بوده و در نتیجه با استفاده از نرم افزار NCSS PASS به انتخاب نمونه ای تصادفی اقدام نمودیم. در این روش تعداد ۱۱۷ نفر انتخاب شده اند که ۵۰ نفر آنها ترک عضویت کرده و مابقی نیز عضو می باشند. گفتنی است که این تعداد حداقل ممکن برای انجام تجزیه و تحلیل بقاء می باشد. از سوی دیگر اگرچه در اغلب مطالعات بقاء نیاز به پیگیری موردها از ابتدای مطالعه است ولی در این پژوهش با توجه به سامانه ثبت اطاعات این مهم وجود داشته است. شاخص های مورد توجه در این پژوهش نیز در سه بخش زیر خلاصه شده است:

الف: شاخص های جمعیت شناختی: شامل جنسیت، تحصیلات، سن.

ب: شاخص های مربوط به شورای محله (سازمانی): تعداد اعضای فعال، تعداد غایبین کلی، تعداد شورای محلات منطقه، تعداد جلسات، تعداد مصوبات اجرا شده، رتبه بودجه تخصیصی، تعداد اعضای فعال.

ج: شاخص های مربوط به محله و شهر: رتبه منزلت اجتماعی محله، تعداد شورای منطقه، میزان جمعیت محله،

۸. با تشکر از جناب آقای ابراهیمی مسئول محترم دبیرخانه شورای اجتماعی محلات شهر مشهد که اطاعات فوق را در اختیار ما قرار داده اند.

شکل ۲. نمایش پراکندگی تعداد شورای اجتماعی محلات در مشهد؛ منبع: نگارنده.

تعداد مشکلات محله و تعداد محله منطقه.

و تحلیل قرار گرفتند، در ثانی میانگین سنی اعضا (۴۲،۲۸) بوده و از سوی دیگر ۶۴ درصد اعضا مرد و ۳۶ درصد دیگر نیز زن هستند. همچنین توصیف تحصیلات اعضا نیز نشان دهنده این است که ۱۲ درصد اعضا سیکل، ۲۷ درصد دیپلم، ۹ درصد کاردانی، ۴۰ درصد کارشناسی، ۱۰ درصد کارشناسی ارشد و ۲ درصد نیز دکتری هستند.

با توجه به جدول فوق مشخص است که میانگین تعداد جلسات در هر شورا منطقه ۶۱ جلسه بوده و کمترین آن منطقه ثامن و بیشترین آن نیز منطقه ۲ می باشد. همچنین میانگین تعداد اعضای فعال هر منطقه ۱۰۶ نفر و کمترین و بیشترین آن نیز به ترتیب منطقه ثامن و منطقه دو بوده، میانگین تعداد مصوبات اجرا شده در هر منطقه ۲۲ و کمترین و بیشترین آن ثامن و ۱۲ و منطقه سه می باشد. در نهایت اینکه میانگین رتبه تخصصی ۳،۸ از رقم کلی شهرداری می باشد.

یافته‌های پژوهش

پراکندگی تعداد شورای اجتماعی محلات شهر مشهد، نقشه زیر نمایش داده شده است. با توجه به این نقشه بیشترین تعداد شورا در منطقه دو و کمترین آن نیز در منطقه ثامن قرار دارد.

به عبارتی دیگر سه خوشه توزیع شورای اجتماعی محلات به ترتیب خوشه اول (مناطق ۲، ۳، ۶ و ۷) خوشه دو (۱۰، ۹، ۸) و خوشه سه (مناطق ۱۲، ۱۱، ۴، ۵، ۱ و ثامن) قابل تشخیص است. با توجه به سامانه ثبت اطلاعات اعضا سه متغیر سن، جنسیت و تحصیلات آنها درج شده است که توصیف آنها نشان می دهد که اولاً در مجموع ۱۶۱۲ نفر اعضای فعال و غیرفعال (ترک عضویت نموده) مورد تجزیه

جدول ۱. توصیف وضعیت شورای اجتماعی محلات مشهد.

منطقه	تعداد جلسات	تعداد اعضای فعال ^۱	تعداد مصوبات اجرا شده ^۲	رتبه بودجه تخصیصی ^۳
میانگین مناطق	۶۱	۱۰۶	۲۲	۳،۸
جمع	۷۹۲	۱۳۸۱	۳۰۰	-

۱. شاخصی است که در آن از نظر شورای محله فرد در مباحث شرکت کرده، غیبت کمتری نموده و در کل فعال است.
۲. اگر چه شورای اجتماعی هر محله مصوبات بسیاری دارد ولی تنها بخشی از آنها به دلیل محدودیت های اجرایی و مالی به اجرا در می آید.
۳. بودجه هر شورا در هر محله مشخص بوده و توسط شهرداری تأمین می گردد، اما به علت محرمانه بودن رتبه بندی شده و در این بخش آورده شده است.

جدول ۲. توصیف وضعیت مناطق مشهد در زمینه شورای اجتماعی محلات

عنوان منطقه	جمعیت	تعداد محله	تعداد شورا	فراوانی مشکلات مردم ^۱
میانگین	۲۱۵۹۵۸	۴	۴	۴۲۹۳
جمع	۲۸۰۷۴۶۴	۱۵۸	۱۵۶	۵۵۸۱۰

۱. این اعداد تعداد مشکلاتی است که در سال ۱۳۹۳ توسط مردم شهر مشهد به مرکز ۱۳۷ اعلام شده است. اگرچه این رقم در حال تغییر است ولی مسئله مهم رتبه بندی آن می‌باشد. که کدام محله بیشترین و کدام محله کمترین مشکلات را داشته است.

جدول ۳. جدول بقای اعضای شورای اجتماعی محلات مشهد

بازه زمانی	افراد وارد شده	بقای تجمعی	نرخ بقاء	نرخ خطر
۰	۱۶۱۲	۱,۰۰	۱,۰۰	۰,۰۰
۴	۱۶۱۱	۱,۰۰	۱,۰۰	۰,۰۰
۸	۱۵۳۹	۱,۰۰	۱,۰۰	۰,۰۰
۱۲	۱۳۸۶	۰,۹۹	۰,۹۹	۰,۰۰
۱۶	۱۲۳۸	۰,۹۹	۰,۹۹	۰,۰۰
۲۰	۱۱۱۱	۰,۹۸	۰,۹۹	۰,۰۰
۲۴	۹۱۶	۰,۹۰	۰,۹۳	۰,۰۲
۲۸	۶۵۶	۰,۹۰	۰,۹۹	۰,۰۰
۳۲	۶۱۱	۰,۹۰	۰,۱۰۰	۰,۰۰
۳۶	۵۶۰	۰,۸۷	۰,۹۷	۰,۰۱
۴۰	۳۸۵	۰,۸۵	۰,۹۹	۰,۰۰
۴۴	۲۷۴	۰,۸۴	۰,۹۸	۰,۰۰
۴۸	۲۲۲	۰,۷۳	۰,۸۶	۰,۰۴
۵۲	۲۴	۰,۶۵	۰,۸۹	۰,۰۳
۵۶	۱۲	۰,۶۵	۱,۰۰	۰,۰۰
۶۰	۱۲	۰,۴۶	۰,۷۱	۰,۰۰

جدول و نمودار بقای عضویت اعضا

در این بخش به ارائه متوسط بقاء، جدول بقاء^۹ و نمودار بقای عضویت اعضای شورای اجتماعی محلات در این شورا پرداخته شده است.

جدول ۳ نشان دهنده جدول بقای عضویت اعضای شورای اجتماعی محلات شهر مشهد می‌باشد. همانطور که در این جدول روشن است در ستون اول بازه‌های

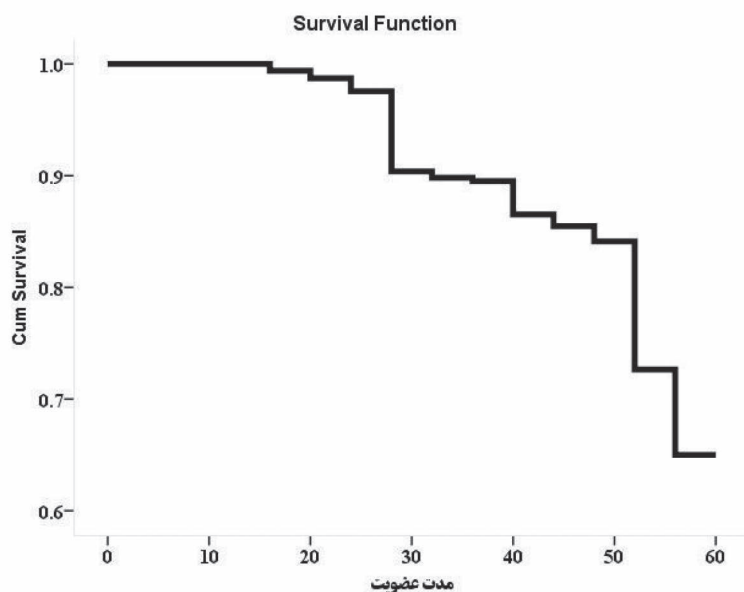
با توجه به جدول فوق میانگین جمعیت هر منطقه ۲۱۶ هزار نفر، میانگین تعداد محله در هر منطقه ۱۲ محله، میانگین فراوانی مشکل ۴۲۹۳ مشکل شهری در سال می‌باشد. در نهایت اینکه سه منطقه در خوشه بالا (۱)، سه منطقه در خوشه (۲)، سه منطقه در خوشه سه، سه منطقه در خوشه چهار و یک منطقه در خوشه پایین (۵) قرار دارد.

زمانی^{۱۱} آغاز هر دوره ۴ ماهه^{۱۱} نمایش داده شده است. در ستون دوم تعداد افرادی که در هر بازه وارد شورا شده اند^{۱۲} نشان داده شده است. این ستون نشان می‌دهد که اولاً فراوانی اعضای وارد شده با افزایش زمان کاهش می‌یابد. این بدان معنی است که اعضای که بیشترین زمان را در شورا باقی می‌مانند در حال کاهش هستند. ستون سوم احتمال بقای تجمعی^{۱۳} را نشان می‌دهد بعنوان مثال احتمال عضو باقیماندن تا یک سال ۱۰۰ درصد است. اما رفته رفته این درصد کاهش یافته و به ۴۶ درصد می‌رسد. این ستون نشان دهنده میزان باقیماندن در هر بازه زمانی است که منطقی با افزایش زمان کاهش نشان می‌دهد. در ستون بعد نرخ بقای اعضا نشان داده شده است و در هر بازه می‌توانیم نرخ بقا^{۱۴} را ملاحظه نماییم. به طوریکه در رابطه با آخرین بازه نرخ بقا ۷۰ درصد و در بازه‌های اول نیز نرخ بقا ۱۰۰ درصد است. در نهایت در ستون آخر نیز نرخ خطر^{۱۵} نشان داده شده است که در برخی موارد به ۹۵ درصد می‌رسد. خطر در اینجا به معنای ترک عضویت

است. اما بهترین حالت نمایش بقای عضویت اعضای شورای اجتماعی محلات مشهد نمودار بقا می‌باشد. نمودار زیر نشان دهنده میزان بقای عضویت اعضای شورای اجتماعی محلات شهر مشهد است. این نمودار دارای چند مشخصه است. اولاً طول پله‌ها با توجه به طول بازه زمانی برابر با ۴ ماه می‌باشد. در ثانی این نمودار همیشه در حال سقوط می‌باشد و هرچه به انتهای آن نزدیک می‌شویم یعنی احتمال بقای عضویت اعضای شورای اجتماعی محلات کاهش می‌یابد. در نهایت اینکه محققین با در نظر گرفتن هر بازه می‌توانند احتمال بقا را حدس بزنند مثلاً در بازه ۵۰ تا ۵۴ ماه احتمال بقای اعضا ۷۰ درصد می‌باشد.

سنجش عوامل مؤثر بر بقای عضویت در شورا

حال با توجه به توصیف جدول و نمودار بقا نوبت به بررسی فرضیات پژوهش و پاسخ به مسئله اصلی پژوهش می‌رسد. نکته حائز اهمیت این است که در پژوهش‌های

شکل ۳. نمودار بقای اعضای شورای اجتماعی محلات شهر مشهد

اجتماعی نیازمند متغیرهایی هستیم که به بهترین نحو بتوانند مسئله پژوهش را تبیین نمایند، اما در مطالعاتی که مبتنی بر گردآوری اطلاعات و آمار می‌باشد این مسئله نگرانی‌های خاصی را به دنبال دارد. در این پژوهش با تلاش و پیگیری فراوان متغیرهایی در سه گروه فردی، گروهی و شهری گردآوری شده است تا به بهترین نحو بتواند مسئله پژوهش را بسنجد. جهت سنجش عوامل مؤثر

10. Interval Start Time

۱۱. این بازه در اختیار محقق است و می‌تواند هر مقداری را اختیار نماید و ما نیز در این پژوهش بازه ۴ ماهه را در نظر گرفته ایم.

12. Number Entering Interval

13. Cumulative Proportion Surviving at End of Interval

14. Proportion Surviving

15. Hazard Rate

جدول ۴. برازش مدل رگرسیون کاکس

شاخص کلی	متغیرهای مستقل	مقدار B	خطای استاندارد	آماره والد ۱	معناداری	نسبت بخت ها ۲
ویژگی های فردی	جنسیت	-۰,۱۷۸	۰,۰۵۵	۱۰,۴۶۴	۰,۰۰۱	۰,۸۳۷
	تحصیلات	۰,۰۰۵	۰,۰۲۰	۰,۰۶۴	۰,۸۰۰	۱,۰۰۵
	سن	-۰,۰۲۰	۰,۰۰۳	۵۵,۷۳۰	۰,۰۰۰	۰,۹۸۰

1. Wald

2. Exp(B): Odds ratio

جدول زیر نتیجه نهایی آزمون رگرسیون کاکس و آزمون نهایی پژوهش می باشد.

با استفاده از رگرسیون کاکس به بررسی فرضیات اصلی پژوهش می پردازیم. اگرچه ساخت شاخص کلی و بررسی تأثیر آنها بر بقای اعضا از نظر مبانی روش و شاخص سازی اشتباه می باشد ولی دسته بندی فرضیات تنها به جهت سهولت ارائه و تحلیل یافته های می باشد.

در تفسیر آزمون رگرسیون کاکس نیز به سه آماره مقدار والد (معادل t در رگرسیون خطی)، مقدار معناداری و مقدار نسبت بخت ها (معادل بتا) توجه می کنیم. اگر نسبت بخت ها کمتر از ۱ باشد تأثیر منفی و اگر مثبت باشد تأثیر مثبت بر میزان بقای عضویت اعضا دارد. با توجه به جدول شماره (۱) این نتایج عاید شده است:

در رابطه با فرضیه اصلی اول: ویژگی های فردی با جمعیت شناختی اعضای شورای اجتماعی محلات بر بقای آنها در عضویت در شورا مؤثر است. (جدول ۵)

از بین سه متغیر جنسیت، تحصیلات و سن، دو متغیر جنسیت و سن بر زمان بقای اعضای شورای اجتماعی محلات مؤثر بوده ولی متغیر تحصیلات مؤثر نمی باشد. با توجه به اینکه مقدار نسبت بخت ها در رابطه با متغیر جنسیت (کد ۱ مرد، کد ۲ زن) کمتر از یک می باشد می توان گفت جنسیت تأثیر منفی بر بقای اعضا داشته و به طور دقیقتر $(16,3) = (0,837 \times 100) -$ ۱۰۰٪ تغییر در میزان بقای اعضا به ازای تغییر در یک واحد جنسیت است. هر گاه جنسیت یک واحد به نفع زنان تغییر می یابد بقای اعضا ۱۶ درصد کاهش می یابد. احتمال ترک عضویت زنان بیشتر از مردان است. از سوی دیگر با توجه به اینکه مقدار نسبت بخت ها در رابطه با متغیر سن کمتر از یک می باشد می توان گفت سن نیز تأثیر منفی بر بقای اعضا داشته و به طور دقیقتر $(2,0) = (0,980 \times 100) -$ ۱۰۰٪ تغییر در میزان بقای اعضا به ازای تغییر در یک واحد سن است. هر گاه سن یک واحد افزایش می یابد بقای اعضا ۲ درصد کاهش می یابد.

بر میزان بقاء در مطالعات تحلیل تاریخچه رویداد روش های مختلفی وجود دارد که مهمترین آن استفاده از روش رگرسیون کاکس که به مدل خطرات متناسب نیز شناخته شده است. وقتی که تحقیق و بررسی اثرات چند متغیر بر روی زمان بقاء به طور همزمان مدنظر باشد مدل کاکس کاربرد فراوانی دارد به منظور سهولت هر چه بیشتر مدل خطرات متناسب کاکس را برای حالتی شروع می کنیم که خطرات غیرمتناسب و یا متغیرهای توجیهی مرتبط با زمان در مدل وجود نداشته باشد. بنابر این اگر K متغیر مستقل $(x_1, x_2, \dots, x_k)$ داشته باشیم تابع خطر در زمان t به صورت زیر تعریف می شود:

$$h_1(t) = h_0(t) \exp\{B_1 X_{1t} + B_2 X_{2t} + B_3 X_{3t} + \dots + B_k X_{kt}\}$$

مدل کاکس، یک مدل نیمه پارامتری است و به توزیع خاصی برای زمان های بقاء نیاز ندارد؛ اما دو فرض بسیار حساس و محکم در این مدل وجود دارد. اول اینکه اثر متغیرهای مختلف بقاء و در طی زمان یکنواخت و ثابت است. دیگر اینکه این اثرات طبق قانون جمع پذیری به مقیاس خاص افزوده می شوند. با استفاده از مدل خطرات متناسب می توان خطر تجمعی را نیز برآورد کرد. بدین ترتیب که خطر مرگ در فاصله زمانی آغاز تا رخداد به طور متوالی به هم افزوده شده تا خطر متناسب تجمعی به دست آید. در ادامه نتایج این رگرسیون شرح داده شده است. در جدول (۴) نتایج آزمون برازش مدل یعنی آزمون اوبنیموس^{۱۶} نشان داده شده است. در قسمت نمره کلی^{۱۷} مدل رگرسیون کاکس ارائه شده مورد ارزیابی قرار می گیرد که می بایست به ستون معناداری آنها مراجعه نمود. در صورتی مدل مورد قبول خواهد بود که معناداری کمتر از ۰/۰۵ باشد. در اینجا از آنجاکه مقدار معناداری کمتر از ۰/۰۵ می باشد می توانیم بگوییم مدل برازش دارد. شایان ذکر است که خروجی این آزمون مشابه آزمون آنالیز واریانس در رگرسیون خطی است.

- 16. Omnibus Tests of Model Coefficients
- 17. Overall (score)

جدول ۵. سنجش تأثیر عوامل فردی بر بقای اعضا

آماره برازش	نمره کلی			تغییر از مرحله قبل ^۱			تغییر از بلوک قبل ^۲		
	آزادی	آزادی	معداری	آزادی	آزادی	معداری	آزادی	آزادی	معداری
۱۶۹۱,۶۶۰	۹۳,۲۷۳	۱۶	۰,۰۰	۱۱۰,۵۹۰	۱۶	۰,۰۰	۱۱۰,۵۹۰	۱۶	۰,۰۰

1. Change from Previous Step
2. Change from Previous Block

در رابطه با فرضیه اصلی دوم: ویژگی‌های سازمانی یا شورایی اعضای شورای اجتماعی محلات بر بقای آنها در عضویت در شورا مؤثر است.

جدول ۶. سنجش تأثیر عوامل شورایی بر بقای اعضا

متغیرهای مستقل	مقدار B	خطای استاندارد	آماره والد	معداری	نسبت بخت ها
تعداد غیبت	-۰,۱۴۰	۰,۰۴۶	۹,۱۰۱	۰,۰۰	۰,۸۷۳
تعداد اعضا	-۰,۲۰۰	۰,۰۷۲	۷,۷۸۲	۰,۰۰	۰,۹۸۹
تعداد جلسات	۰,۰۸۸	۰,۰۶۰	۶,۵۹۹	۰,۰۰	۱,۰۱۵
رتبه اعتبار مالی	-۰,۰۹۰	۰,۰۴۴	۲,۰۱۵	۰,۰۰	۰,۹۹۱
تعداد مصوبات	۰,۱۶۵	۰,۰۷۲	۵,۲۴۱	۰,۰۰	۱,۰۱۷
سمت در شورا	-۰,۰۲۸	۰,۰۱۰	۷,۷۱۶	۰,۰۰	-

اعضا ۱ درصد کاهش می‌یابد. با توجه به اینکه مقدار نسبت بخت‌ها در رابطه با متغیر تعداد جلسات بیشتر از یک می‌باشد می‌توان گفت تعداد جلسات تأثیر مثبت بر بقای اعضا داشته و به طور دقیقتر $(1,05) = (1,00 \times 1,05) - (1,00) \%$ تغییر در میزان بقای اعضا به ازای تغییر در یک واحد تعداد جلسات است. هر گاه تعداد جلسات شورا یک واحد افزایش می‌یابد بقای اعضا ۱ درصد افزایش می‌یابد. با توجه به اینکه مقدار نسبت بخت‌ها در رابطه با متغیر رتبه اعتبار مالی کمتر از یک می‌باشد می‌توان گفت رتبه اعتبار مالی تأثیر منفی بر بقای اعضا داشته و به طور دقیقتر $(0,991) = (1,00 \times 0,991) - (1,00) \%$ تغییر در میزان بقای اعضا به ازای تغییر در یک واحد رتبه اعتبار مالی است. هر گاه رتبه اعتبار مالی شورا یک واحد افزایش می‌یابد بقای اعضا ۰,۱ درصد کاهش می‌یابد. با توجه به اینکه مقدار نسبت بخت‌ها در رابطه با متغیر تعداد مصوبات بیشتر از یک می‌باشد می‌توان گفت تعداد مصوبات تأثیر مثبت بر بقای اعضا داشته و به طور

از بین شش متغیر مستقل تعداد غیبت، تعداد اعضا، تعداد جلسات، رتبه اعتبار مالی، تعداد مصوبات و سمت در شورا، کلیه متغیرها بر زمان بقای اعضای شورای اجتماعی محلات مؤثر می‌باشند، البته با این فرض که برخی از سطوح سمت در شورا مؤثر نیستند. با توجه به اینکه مقدار نسبت بخت‌ها در رابطه با متغیر تعداد غیبت کمتر از یک می‌باشد می‌توان گفت تعداد غیبت تأثیر منفی بر بقای اعضا داشته و به طور دقیقتر $(12,7) = (1,00 \times 0,873) - (1,00) \%$ تغییر در میزان بقای اعضا به ازای تغییر در یک واحد تعداد غیبت است. هر گاه تعداد غیبت یک واحد افزایش می‌یابد بقای اعضا ۱۳ درصد کاهش می‌یابد. با توجه به اینکه مقدار نسبت بخت‌ها در رابطه با متغیر تعداد اعضا کمتر از یک می‌باشد می‌توان گفت تعداد اعضا تأثیر منفی بر بقای اعضا داشته و به طور دقیقتر $(1,1) = (1,00 \times 0,989) - (1,00) \%$ تغییر در میزان بقای اعضا به ازای تغییر در یک واحد تعداد اعضا است. هر گاه تعداد اعضای شورا یک واحد افزایش می‌یابد بقای

جدول ۷. سنجش تأثیر عوامل منطقه‌ای بر بقای اعضا

متغیرهای مستقل	مقدار B	خطای استاندارد	آماره والد	معناداری	نسبت بخت ها
رتبه منزلتی محله	-۰,۱۰۲	۰,۰۴۳	۵,۶۱۵	۰,۰۱۸	۰,۹۰۳
تعداد شورای منطقه	-۰,۱۷۹	۰,۰۷۰	۶,۴۳۷	۰,۰۱۱	۰,۸۳۶
میزان جمعیت محله	-۰,۱۶۲	۰,۰۶۰	۵,۱۱۳	۰,۰۲۴	۰,۹۴۲
تعداد مشکلات محله	-۰,۱۵۰	۰,۰۵۶	۵,۹۱۴	۰,۰۳۹	۰,۹۱۵
تعداد محله منطقه	۰,۱۶۱	۰,۰۷۱	۵,۱۰۰	۰,۰۲۴	۱,۱۷۴

دقیقت $(1,7\% = (1,07 \times 100 - 100)\%)$ تغییر در میزان بقای اعضا به ازای تغییر در یک واحد تعداد مصوبات است. هر گاه تعداد مصوبات شورا یک واحد افزایش می‌یابد بقای اعضا ۲ درصد افزایش می‌یابد.

در نهایت اینکه متغیر سمت فرد عضو در شورای اجتماعی محلات بر بقای آنها مؤثر است به طوریکه سمت‌های پژوهشگر محله، نماینده جوانان، رابط بهداشت، رابط خیریه، رابط دادگستری و نماینده مجتمع بیشتر تأثیر مثبت را بر بقاء دارند.

در رابطه با فرضیه اصلی سوم: ویژگی‌های محله‌ای یا شهری اعضای شورای اجتماعی محلات بر بقای آنها در عضویت در شورا مؤثر است. (جدول ۷)

از بین هفت متغیر مستقل رتبه منزلتی محله، تعداد شورا منطقه، میزان جمعیت محله، تعداد مشکلات محله و تعداد محله منطقه، کلیه متغیرها بر زمان بقای اعضای شورای اجتماعی محلات مؤثر می‌باشند. به این صورت که:

با توجه به اینکه مقدار نسبت بخت‌ها در رابطه با متغیر رتبه منزلتی محله کمتر از یک می‌باشد می‌توان گفت رتبه منزلتی محله تأثیر منفی بر بقای اعضا داشته و به طور دقیقتر $(9,7\% = (90,3 \times 100 - 100)\%)$ تغییر در میزان بقای اعضا به ازای تغییر در یک واحد رتبه منزلتی محله است. هر گاه میزان رتبه منزلتی یک واحد افزایش می‌یابد بقای اعضا ۱۰ درصد کاهش می‌یابد.

با توجه به اینکه مقدار نسبت بخت‌ها در رابطه با متغیر تعداد شورای منطقه نیز کمتر از یک می‌باشد می‌توان گفت تعداد شورای منطقه تأثیر منفی بر بقای اعضا داشته و به طور دقیقتر $(16,4\% = (83,6 \times 100 - 100)\%)$ تغییر در میزان بقای اعضا به ازای تغییر در یک واحد تعداد شورای منطقه است. هر گاه تعداد شورای منطقه یک واحد افزایش می‌یابد بقای اعضا ۱۶ درصد کاهش می‌یابد.

با توجه به اینکه مقدار نسبت بخت‌ها در رابطه با متغیر جمعیت محله نیز کمتر از یک می‌باشد می‌توان گفت جمعیت محله تأثیر منفی بر بقای اعضا داشته و به طور دقیقتر $(5,8\% = (94,2 \times 100 - 100)\%)$ تغییر در میزان بقای اعضا به ازای تغییر در یک واحد جمعیت محله است. هر گاه جمعیت محله یک واحد افزایش می‌یابد بقای اعضا ۶ درصد کاهش می‌یابد.

با توجه به اینکه مقدار نسبت بخت‌ها در رابطه با متغیر تعداد مشکلات محله نیز کمتر از یک می‌باشد می‌توان گفت میزان مشکلات محله تأثیر منفی بر بقای اعضا داشته و به طور دقیقتر $(8,5\% = (91,5 \times 100 - 100)\%)$ تغییر در میزان بقای اعضا به ازای تغییر در یک واحد از مشکلات محله است. هر گاه مشکلات محله یک واحد افزایش می‌یابد بقای اعضا ۸ درصد کاهش می‌یابد.

با توجه به اینکه مقدار نسبت بخت‌ها در رابطه با متغیر تعداد محله منطقه بیشتر از یک می‌باشد می‌توان گفت تعداد محلات تأثیر مثبت بر بقای اعضا داشته و به طور دقیقتر $(1,7\% = (1,07 \times 100 - 100)\%)$ تغییر در میزان بقای اعضا به ازای تغییر در یک واحد تعداد محلات است. هر گاه تعداد محلات منطقه یک واحد افزایش می‌یابد بقای اعضا ۱ درصد افزایش می‌یابد.

نتیجه‌گیری و جمع‌بندی

برای اینکه بتوان مردم را به سمت مشارکت در مدیریت شهری سوق داده و شهر را توسط مردم و برای مردم طراحی، اجرا و مدیریت نمود، راهکارهای چندی وجود دارد که یکی از آنها تقویت سازمان‌های مردمی است. این سازمان‌ها ارتباط بین مردم و مدیران شهری را تسهیل می‌کنند و نه مردم و نه مدیران نیازی به تقابل دو به دو نمی‌باشند. از سوی دیگر استقرار اشکال سازمانی و دیکته شده از بالا به پایین برای تشکیل این نوع سازمان‌ها و

دعوت مردم به مشارکت در آن نیز تا کنون ثمره مناسبی نداشته است. چرا که این سازمان‌ها بیشتر جنبه مدیریتی داشته و تنها در رابطه با اوامر و نواهی دارای اختیارات هستند و در رابطه با نظر مردم عملاً از اختیارات خود استفاده نمی‌کنند.

برنامه‌ریزی‌های از پایین به بالا در شهرها بالاخص کلانشهرهایی همچون مشهد می‌تواند با تشکیل انجمن‌های مردمی و متشکله از دو گروه مردم و مدیران باشد. از دوران کهن تا به امروز نیز موضوع شورا، مشورت و مشارکت مردم در مدیریت شهری (همچون امنیت، نظافت، حمل و نقل) از اهمیت بسزایی برخوردار بوده است. یکی از نمودهای واقعی این نوع مشارکت در شهر مشهد تشکیل شورای اجتماعی محلات در سال ۱۳۸۹ است که توانستند عملکرد مناسبی از خود داشته باشد و به طوریکه اعضای شورا از روند فعالیت‌ها و برنامه‌های این شورا رضایتمند بودند. اقدام شهرداری مشهد در این زمینه دارای یک نوآوری خاص دیگری نیز می‌باشد و آن اینکه این شورا، تنها منتخب مردم نیست بلکه ترکیب اعضا مشتمل بر اعضای سازمان‌های شهری، مردم و همچنین شهرداری می‌باشد. این موضوع سبب مشارکت هرچه بیشتر اعضا در جلسات و مصوبات گردیده است. به طوریکه انگیزه اصلی آنها در تبادل نظر شنوآبودن نمایندگان سازمانها (کلانتری، بهداشت و ...) و همچنین اجرا شدن سریعتر امور می‌باشد. در هر صورت بعد از گذشت چهار سال از فعالیت این شورا به نظر می‌رسد که برخی از اعضا به دلایلی از فعالیت در آن انصراف می‌دهند. خروج از شوراها و انجمن‌های مردمی دلایل مختلفی دارد که در این مقاله بدان اشاراتی گردید. روشی که برای سنجش میزان بقاء و عوامل کلیدی مؤثر بر آن در نظر گرفت تحلیل بقاء است که در علوم اجتماعی بدان تحلیل تاریخچه رویداد اطلاق می‌کنند.

نتیجه اول: یافته‌های حاصل از این پژوهش در سه بخش اصلی در قالب آزمون فرضیات آورده شده است و نشان از آن دارد که، در زمینه متغیرهای جمعیت شناختی، هر گاه جنسیت یک واحد به نفع زنان تغییر می‌یابد بقاء اعضا ۱۶ درصد کاهش می‌یابد پس احتمال ترک عضویت زنان بیشتر از مردان است. هر گاه سن یک واحد افزایش می‌یابد بقاء اعضا ۲ درصد کاهش می‌یابد پس افراد مسن از افراد جوان بیشتر در شورای اجتماعی محلات باقی می‌مانند.

- بنابراین در رابطه با فرضیه اول می‌توان گفت که از بین ویژگی‌های فردی یا جمعیت شناختی اعضای شورای اجتماعی محلات متغیرهای جنسیت و سن بر بقاء آنها در عضویت در شورا مؤثر هستند. **نتیجه دوم:** در زمینه متغیرهای مرتبط با شورا، هر گاه تعداد غیبت یک واحد افزایش می‌یابد بقاء اعضا ۱۳ درصد کاهش می‌یابد. هر گاه تعداد اعضای شورا یک واحد افزایش می‌یابد بقاء اعضا ۱ درصد کاهش می‌یابد. هر گاه تعداد جلسات شورا یک واحد افزایش می‌یابد بقاء اعضا ۱ درصد افزایش می‌یابد. هر گاه رتبه اعتبار مالی شورا یک واحد افزایش می‌یابد بقاء اعضا ۰٫۱ درصد کاهش می‌یابد. هر گاه تعداد مصوبات شورا یک واحد افزایش می‌یابد بقاء اعضا ۲ درصد افزایش می‌یابد. در نهایت اینکه متغیر سمت فرد عضو در شورای اجتماعی محلات بر بقاء آنها مؤثر است به طوریکه سمت‌های پژوهشگر محله، نماینده جوانان، رابط بهداشت، رابط خیریه، رابط دادگستری و نماینده مجتمع بیشتر تأثیر مثبت را بر بقاء دارند.

- بنابراین در رابطه با فرضیه دوم می‌توان گفت که کلیه ویژگی‌های شورایی اعضای شورای اجتماعی محلات بر بقاء آنها در عضویت در شورا مؤثر هستند.

نتیجه سوم: در زمینه متغیرهای محله‌ای شهری نیز، هر گاه میزان رتبه منزلتی یک واحد افزایش می‌یابد بقاء اعضا ۱۰ درصد کاهش می‌یابد. هر گاه تعداد شورای منطقه یک واحد افزایش می‌یابد بقاء اعضا ۱۶ درصد کاهش می‌یابد. هر گاه جمعیت محله یک واحد افزایش می‌یابد بقاء اعضا ۶ درصد کاهش می‌یابد. هر گاه مشکلات محله یک واحد افزایش می‌یابد بقاء اعضا ۸ درصد کاهش می‌یابد. هر گاه تعداد محلات منطقه یک واحد افزایش می‌یابد بقاء اعضا ۱ درصد افزایش می‌یابد.

- بنابراین در رابطه با فرضیه سوک می‌توان گفت که کلیه ویژگی‌های منطقه‌ای شهری اعضای شورای اجتماعی محلات بر بقاء آنها در عضویت در شورا مؤثر هستند.

حال برای افزایش بقاء عضویت اعضای شورای اجتماعی محلات چه باید کرد. همانطور که یافته‌ها نشان می‌دهد بیشترین علت ترک عضویت در عملکرد شورا نهمته است و پس از آن متغیرهای جمعیتی و منطقه‌ای. لذا است که در ابتدا باید به گروه شورا و فعالیت‌های آن تمرکز

[Persian]

6. Chitsazian AR, Mortazavi, S. (۲۰۱۱), and to investigate the factors influencing the phenomenon of "social loafing" in group activities (case study: University study groups Imam Sadiq (AS)), strategic management thought (idea management), Volume ۴, Number ۱ ۱۸۰-۱۶۱ ;(۷). [Persian]
7. Cleave, S. and Doherty, A. (۲۰۰۵). "Understanding volunteer and no volunteer constraints": a mixed-method approach. Eleventh Canadian Congress on Leisure Research. May ۲۰-۱۷.
8. Ghatak, M and Ghatak, M, (۱۹۹۵) Recent Reforms in Panchayat System in West Bengal: Towards Greater Participatory Government? Department of Economics University of Chicago.
9. Giddens, A. (۲۰۱۳). The third way: The renewal of social democracy. John Wiley & Sons.
10. Imani Jajarmi, H. Nawab, A. (۲۰۱۵) examine ways to achieve sustainable earnings-based administrators the capacity of the local community, Community Development Journal, Volume ۶, Number ۲: pp. ۲۵۴-۲۳۳. [Persian]
11. Johnson, B. (۲۰۰۷). Collective Action, City Council Committees, and State Aid to Cities. Urban Affairs Review, ۴۷۸-۴۵۷ ,(۴)۴۲.
12. Lowndes, V. & Wilson, D. (۲۰۰۱). Social capital and local governance: exploring the institutional design variable. Political Studies, -۶۲۹ ,(۴)۴۹

نموده و پس از آن نیز در رابطه با انتخاب و صلاحیت افراد متقاضی دقت نظر نمود. به طور خلاصه برای افزایش بقای اعضا با توجه به یافته‌های این پژوهش می‌توان، مشارکت افراد مسن، ریش سفید و صاحبان تجربه را در عضویت تسهیل نمود. غیبت اعضا را کاسته و برای غیبت جریمه در نظر گرفت. تعداد اعضا را متناسب با ظرفیت محله تعریف کرد. تعداد جلسات را متناسب با مشکلات و مصوبات تعریف کرد. هزینه‌های اضافی و مبالغ بیهوده را حذف نمود. تعداد مصوبات را حد توان اعضا کاهش داد. از افراد خلاق و مبتکر محله بیشتر در عضویت دعوت به عمل آورد. مدیریت ستادی شوراهای مناطقی که تعداد شورای آن بالاست را تقویت نموده و همچنین مدیریت شهری در این مناطق حمایت بیشتری نماید.

منابع و ماخذ

1. Arnstein, S.R., ۱۹۶۹. A Ladder of Citizen Participation. Boston: American Institute of Planners, -۲۱۶ ۲۲۴.
2. Azerbaijani Karimi, Daryae, J. (۲۰۰۸), the effect on the effectiveness of municipal council's function (Case Study: City Council and Municipal of Abadeh), Journal of Humanities and Social Sciences, Volume ۷, Number ۲۵ (for management); pp ۲۸-۱۳. [Persian]
3. Azkia, M. Imani, J.H. (۲۰۰۶), sociological analysis of the efficiency of city councils, letters social science: Winter ۱۳۸۴, Volume ۱۱, Issue ۲۶) ۴); pp ۶۴-۳۳. [Persian]
4. BarakPoor, N. (۲۰۰۹), urban governance and urban management system in Iran, Conference Planning and Urban Management, Jlddvm, Mashhad. [Persian]
5. Chalabi, M. (۱۳۷۵), the sociology order, explaining the theory of social order, Tehran: Ney publication.

- Urban Renewal in Manila in website www.csur.t.u-tokyo.ac.jp/ws2004/papers/B-1Oana.pdf.
20. Pishgahi fard, Z, Salman zadeh, A, Pourmousavi M., Ahmadi Firouzjaji, M, Ramezani N (۲۰۱۳), clarifying the role of the City Council in the spatial distribution of political power in Iran with an emphasis on social capital theory, and Spatial Planning (Madras Science human), Volume ۱۶, Issue ۳(۱); pp ۶۱-۴۳. [Persian]
  21. Putnam, Robert, Making Democracy Work: Civic Traditions in Modern Italy, Princeton University Press, ۱۹۹۳.
  22. Rahnamaee MT, Mohammadpour S, Eskandari H. (۲۰۱۲) analyze the role of migration in the context of rapid urbanization to the emergence of social problems in Iran, new attitude in Human Geography (Human Geography), Volume ۳, Number ۱; pp ۱۷۵-۱۵۷. [Persian]
  23. Rasouli, R.; Karimian A., Salehi A, (۲۰۱۲), investigated people's attitudes towards city councils and "evaluate the performance of Islamic Councils" in East Azerbaijan province in ۱۳۸۷ urban management: Fall-Winter ۱۳۸۹, Volume ۸, Number ۲۶; pp -۲۷ ۴۰. [Persian]
  24. Reforma, M and De Guzman, R, (۱۹۹۳) Decentralization Towards Democrization and Development, EROPA, Japan.
  25. Rietbergen-McCracken, J., ۱۹۹۸. Participation and social assessment (Tools and techniques), The world ۶۴۷.
  13. Maloney, W. Smith, G. & Stoker, G. (۲۰۰۰). Social capital and urban governance: adding a more contextualized 'top-down' perspective. Political Studies, ۸۲۰-۸۰۲, (۴)۴۸.
  14. Masoudi Hamid (۲۰۱۴), the current status of Social Council of Neighborhoods Mashhad in terms of its members, project, Mashhad Municipality. [Persian]
  15. Memarzade Tehran G., Bohlulizadeh, N, (۲۰۱۱), providing an effective pattern of function city councils (Case study: Tabriz City Council) productivity management, Vol. ۳, No. ۹: pp ۷۵-۵۱. [Persian]
  16. Meshkini, A., Khalaj, A. and Azizi, H, (۲۰۱۳), examines the role of citizen participation in the realization of the objectives of the new cities in Iran, Case study Sadra new town, urban planning and landscape Geography Zagros, Issue ۱۳: pp ۴۷-۲۶. [Persian]
  17. Moezzi Moghadam, H, (۲۰۰۹), assessment of urban development plans and the reasons for their non-realization of Iran, Journal of the village, (۵۰): pp ۲۴-۱۲. [Persian]
  18. Mohammadi AR, Pashazade, A (۲۰۱۶), assessment of the sustainability of Ardabil Neighborhoods with an emphasis on rural core neighborhoods, Urban Studies, Volume and Issue: Volume ۳, Issue ۱۱: pp ۹۸-۱. [Persian]
  19. Oaña, JR(۲۰۰۱), A Community-based Approach for Sustainable

31. Sheydaee, I. Dehghani, A, (۲۰۱۲), the role of public participation in rural development with an emphasis on traditional and new partnerships (case study: the central city Nurabad mamasani), Journal of Applied Sociology, Vol. ۲۱, No. ۳۷ the first issue. [Persian]
32. Turky Najafabadi, A. (۲۰۱۰), Introduction to survival analysis, Isfahan, Isfahan, Planning Department. [Persian]
33. United Nations, (۱۹۶۶) Local Government Personnel System, United Nation Publication.
34. Vogel sang Coombs, V. (۲۰۱۲). Toward the Civil City Council. State and Local Government Review, ۰۱۶۰۳۲۳X۱۲۴۵۷۱۸۴.
35. Zahedi yeganeh, A. Ghorbani, M. (۲۰۱۲), the influence of neighborhood management schemes in citizen participation in urban governance, citizenship and management of neighborhood rights and duties of Congress, the Department of Social and Cultural Studies in collaboration with the University of Tehran Islamic Azad. [Persian]
- bank, Washington, U.S.A.
26. Roshanfekar, p, Zokaei MS (۲۰۰۹) Youths, Social capitaql and voluntary behaviors, Volume ۶, Number ۲۳; pp ۱۴۶-۱۱۳. [Persian]
27. Sadeghi, M. Rahnama, MR, (۲۰۱۵), explaining the structural - functional urban participative management (case study: the city of Mashhad) Research of human geography (geographical research): Spring ۱۳۹۲, Volume ۴۵, Number ۱: pp ۱۸۴-۱۶۹. [Persian]
28. Secretariat of the Social Council of Mashhad city neighborhoods, the report Statutes, Regulations and perspective Social Council districts, approved in ۲۰۱۵. [Persian]
29. Shahrani F, Farooqi, M., Mortazavi, A, Asadi G. (۲۰۱۳) investigate the causes of loss and reduction Red Crescent volunteers and provide suitable solutions for lasting Member Therefore rescue: ۱۳۹۱, Volume ۴, Number ۳; pp -۴۷ ۵۸. [Persian]
30. Sharifian Sani, M. (۲۰۰۳), citizen participation, urban governance, urban management Quarterly, No. ۸, in the second year. [Persian]

بازشناسی فضاهای مذهبی به عنوان عناصر نشانه‌ای بنیادین در ساختار شهرهای ایران؛ نمونه

موردی: شهر ری

اصغر مولائی* - استادیار دانشکده معماری و شهرسازی، دانشگاه هنر اسلامی تبریز، تبریز، ایران
محمد تقی پیربابایی - استادیار دانشکده معماری و شهرسازی، دانشگاه هنر اسلامی تبریز، تبریز، ایران

چکیده

فضاهای مذهبی نقش مهمی در ساختار فضایی شهرهای ایرانی و حیات فردی-اجتماعی شهروندان دارد. این فضاها ضمن داشتن مرکزیت در استخوان‌بندی شهرهای ایرانی، بستر رویدادها و حیات فرهنگی-اجتماعی شهروندان در مناسبتها و ایام خاص می‌باشد. اما تحولات فرهنگی-اجتماعی دوره معاصر، تغییراتی قابل توجه را در برنامه‌ها، طرح‌ها، سرمایه‌گذاریهای شهری موجب شده است. تحولاتی که اغلب زمینه‌های بومی را نادیده می‌گیرد. یکی از این زمینه‌ها، زمینه دینی و مذهبی شهروندان و فضاها و مراکز مربوط به آنهاست. حال این پرسش به ذهن متبادر می‌شود که فضاهای دینی و مذهبی در نظر مردم چه جایگاهی دارند؟ تحقیق حاضر به بررسی جایگاه فضاهای مذهبی در تصویر ذهنی مردم در شهرهایی با مراکز مذهبی شاخص مانند شهر ری با مرکزیت مذهبی حرم شاه عبدالعظیم(ع)، می‌پردازد. در این تحقیق با روش تحقیق با تکنیک استخراج تصویر ذهنی شهروندان و پرسش‌گری در مورد تعلق خاطر به فضاهای عمومی و همگانی، مورد بررسی قرار گرفته است. طی این مطالعات، ضمن مصاحبه و پرسش از ۶۸ نفر از ساکنان، عابرن و مراجعین فضاهای مذهبی شهری در نقاط مختلف شهر، نقشه ذهنی ۴۰ نفر از شهروندان استخراج گردید: در این نقشه‌های ذهنی، فضاهای مذهبی به‌عنوان گره‌ها و نشانه‌هایی مهم و نقطه آغازین، کانونی و محل تاکید نقشه‌ها بوده‌اند. همچنین در پرسشنامه‌های مذکور که ۵۴ نفر آن را پاسخ داده‌اند (فضاها و مکانهای مورد علاقه خود را به ترتیب اولویت نام ببرید): فضاهای مذهبی بالاترین و بیشترین اولویتهای انتخابی و تعلق خاطر شهروندان را داشتند. این فضاهای عبارتند از: حرم حضرت شاه عبدالعظیم(ع) و فضاهای پیرامونی، مجموعه آرامگاهی ابن بابویه و امامزاده عبدالله. همچنین نتایج نشان می‌دهد که فضاهای عمومی جدیدالاحداث مانند پارک رازی، سینمای جدید، بزرگراه کمربندی شهری، پاساژها و مجموعه‌های تجاری و ... در تصویر ذهنی مصاحبه‌شوندگان و اولویتهای موردعلاقه‌شان جایگاهی نداشته‌اند. بنابراین «شناخت، تحلیل و ارزیابی» برنامه‌ها و طرحهای شهری از طریق مراجعه به تصویر ذهنی شهروندان و پرسش از آنها و مدنظر قرار دادن تصویر ذهنی و آرای مردمی، امری ضروری و مهم در توسعه شهری به سمت پایداری ارزشهای بومی و زمینه‌ای می‌باشد.

واژگان کلیدی: فضاهای مذهبی، تصویر ذهنی، نشانه، شهری، حرم حضرت عبدالعظیم(ع).

Recognition the religious places as Strategic Urban Signs in Iranian Cities; (Case Study: Shahr-e-Ray)

Abstract

The Urban design is a course, profession and art that aims to upgrading environmental qualities. In this field, attention to vernacular contexts especially religious and cultural places and citizen's cognitive image is very essential. Religious places as unifier complexes, has a basic role in urban life. Iranian cities has many religious spaces, as valuable contexts that are threatened by adverse urban construction. Now this question are introduced that though contemporary evolutions, what importance of religious places in urban life and citizen's cognitive image? This research aims to studying the importance of religious places especially religious places in citizen's cognitive image as identical themes in cultural, social and physical aspects of Iranian cities. The research methods that used in this paper is descriptive, analytical, and exploratory and case study research method with questionnaire usage, interview from people about their cognitive image techniques. In case study, via interview from 40 people of Shahr_e Ray citizens, the cognitive image of Ray citizen's has questioned. This questionnaire showed the religious spaces are the basic, important, essential signs and places in urban life. Also religious places are maximum interests between other places. Shah-Abdol-Azim Shrine, Ebn-e-Babouye cemetery and Imamzadeh-Abdollah are the most interesting places. Against, other modern spaces such as parks, cinema, mall and highway have very low role in people's cognitive images.

Keywords: Religious Spaces, cognitive image, Shahr-e-Ray, Shah-Abdol-Azim Shrine.

مقدمه

از نظر میرچا الیاده، مکانهای مقدس فناپذیرند و به عنوان سمبلی از جاودانگی جامعه دینی شناخته می‌شوند. وی اماکن مذهبی را محورهای جهان می‌نامد چرا که آن مکان از زوایه نگاه زائر به منزله مرکز جهان اوست. فضاهای مذهبی به مکانی برای رویدادهای مذهبی برخاسته از اعتقادات دینی و سنتی هستند که از نگاهی واقع‌گرایانه در زندگی معاصر شهرهای شیعی از دیرباز حضور داشته‌اند. فضاهای مذهبی در سفرنامه‌های سیاحان اروپایی در دوره‌های صفویه و قاجاریه نیز مهم و با اهمیت بوده‌اند. دوران صفوی، اوج رونق سفر سیاحان و جهانگردان به ایران است و جهشی که در این دوران صورت گرفت، موجب شد سیاحت اروپاییان به ایران مورد توجه قرار گیرد و در ادوار بعد به اوج خود برسد. بطوریکه اکثر سفرنامه‌هایی که درباره ایران نوشته شده مربوط به دوران صفویه و بعد از آن است (دانش‌پژوه، ۱۳۸۵، صص ۳۶-۳۸). انگلبرت کمپر سیاح آلمانی که در سال ۱۶۸۳ م، در زمان شاه سلیمان صفوی، به ایران سفر کرده است مشاهدات خود را اینگونه بیان می‌کند: مقابر یا بقاع متبرکه از نظر تقدس و طرز ساختمان با مساجد چشم و هم‌چشمی برخاسته‌اند. حالت احترام‌آور تعظیم ایرانیان برای چنین مقبره‌هایی حیرت‌آور است (کمپر، ۱۳۶۳، ص ۱۳۳). ایرانیان از قبور امامزاده‌ها که در دوران صفویه به بهترین وجه تجدید ساختمان و تزیین شده، مراقبت کرده‌اند. این امامزاده‌ها از طریق وقف مزارع، دهات و گرمابه‌ها از عواید بسیاری بهره‌مند می‌شدند، این عواید خرج نگهداری ساختمانها، تهیه روغن چراغها، تامین معاش متولیان و قاریان می‌شده است (کمپر، ۱۳۶۳، ص ۱۲۴). اغلب بقاع متبرکه و فضاهای مختلف آن به عنوان گنجینه‌های هنر و معماری ایرانی-اسلامی تلقی می‌شوند. همین امر بیانگر اعتبار و ارزش اجتماعی امامزادگان در نزد عموم جامعه و اهل فن و هنر است. از نظر سیاحان و مستشرقان، هنرهای بکار رفته و آثار ایجاد شده، یکی از بهترین نمونه‌های هنر و معماری محسوب می‌شوند (ابن بطوطه، ۱۳۷۶، صص ۴۰۷/۱) و (هیل، ۱۳۶۸، ص ۸۴). دین و مذهب با زندگی و حیات مردم شهرهای ایران عجین می‌باشد، به عبارت دیگر دین و مذهب رابطه‌ای ژنتیکی و فطری با مردم دارند. این امر را می‌توان در رویدادها و مناسبت‌های خاص مذهبی همچون ایام ماه رمضان و محرم مشاهده نمود. از این‌رو فضاها و مراکز دینی و مذهبی نیز باید جایگاهی والا در زندگی

مردم داشته باشد. اما زندگی دوره معاصر با پیچیدگی‌های متعدد در ابعاد مختلف اجتماعی، فرهنگی، اقتصادی، کالبدی و ... این امر را با تهدید و چالش‌هایی جدی مواجه کرده است. تحولات فرهنگی بویژه نفوذ فرهنگ بیگانه به زندگی مردم، توجه به دین و مراکز دینی مذهبی را از اهمیتی مضاعف برخوردار می‌کند. تحقیق در این راستا از راهها و شیوه‌های مختلفی ممکن می‌باشد. در حوزه رشته طراحی شهری، یکی از شیوه‌های سنجش و ارزیابی اهمیت و جایگاه چنین مراکز و فضاهایی، استخراج سیمای شهر یا تصویر ذهنی شهروندان است. همچنین با پرسش از شهروندان می‌توان میزان تعلق خاطر شهروندان به مراکز و فضاهای موردنظر را تعیین و از نتایج آن در برنامه‌ریزی و طراحی شهرها استفاده نمود.

هدف این تحقیق، تبیین جایگاه و اهمیت مراکز و فضاهای دینی- مذهبی در زندگی شهروندان از طریق کاوش در تصویر ذهنی آنها و نیز سنجش تعلق خاطر شهروندان به این مراکز می‌باشد. این تکنیک نوعی نظرسنجی از مردم و شهرسازی مشارکتی و بکارگیری نظر شهروندان در فرایند توسعه شهری است. تحقیق درباره سیمای شهر نخستین با توسط کوین لینچ، شهرساز و پژوهشگر آمریکایی، انجام و مطرح شده است. اما در کشورمان این موضوع بیشتر در حد آموزه‌های دانشگاهی بوده و هنوز جایگاه آنچنانی در برنامه‌ریزی و طراحی شهرها ندارد. بنابراین ضمن طرح مساله فوق و اهمیت فضاهای مذهبی به‌عنوان عناصر بومی و زمینه‌ای در ابعاد فضایی/کالبدی و فرهنگی - اجتماعی شهرهای ایرانی، سوال‌های این تحقیق عبارتند از: ۱) تصویر ذهنی چیست؟ و چه اهمیتی در توسعه شهری معاصر دارد؟ ۲) فضاهای مذهبی چه جایگاهی در تصویر ذهنی مردم دارند؟ ۳) شهروندان چه مکانهایی را دوست دارند؟

روش تحقیق

در تحقیق حاضر، با مطالعه و پژوهش در مبانی نظری «فضاهای مذهبی، تصویر ذهنی مردم و تعلق خاطر شهروندان»، به تبیین اهمیت و رابطه آنها پرداخته می‌شود. سپس در نمونه مورد بررسی، از دو تکنیک به‌عنوان مکمل هم استفاده شده است: براین این منظور تعداد ۶۸ پرسشنامه بین پرسش‌شوندگان توزیع گردید. در پرسش اول که ۴۰ نفر از پرسش‌شوندگان آن را پر نمودند، تصویر ذهنی ۴۰ نفر از شهروندان شهری استخراج و نقشه‌های

حاصله روی هم‌پوشی و تحلیل گردید. پرسش‌شوندگان طیفی تقریباً برابر از ساکنان محله‌های پیرامون (بوژه محله نفرآباد)، کسبه و عابران و مراجعین به فضاهای عمومی (بوژه بازار تاریخی شهرری، پایانه اتوبوس، ایستگاه مترو شهرری) می‌باشند. در تکنیک دوم که ۵۴ نفر از پرسش‌شوندگان آن را پاسخ داده‌اند با تکنیک پرسش‌گری از شهروندان درباره فضاهای مورد علاقه‌شان، ترتیب اولویت تعلق خاطر فضاهای مهم شهری استخراج، جمع‌بندی و تحلیل شد. در پایان با جمع‌بندی و تجزیه و تحلیل این نتایج به استنتاج و نتیجه‌گیری پرداخته شده است. در تکنیک پرسش‌گری سعی شد از هرگونه اعمال نظر به افراد پرهیز گردد. با این فرض که تمامی گزینه‌هایی که در پاسخ‌ها دریافت کردند در تحلیل‌های پژوهش لحاظ شوند. بنابراین در این بخش طیفی متنوع از گزینه‌ها، اعم از مکانهای پرتکرار (مکانهای با تعلق خاطر بیشتر) یا مکانهای کم‌تکرار (مکانهای با تعلق خاطر کمتر) عنوان شد که لیست مکانهای مورد پرسش را تشکیل می‌دهند.

فضاها و مراکز دینی - مذهبی شهرها

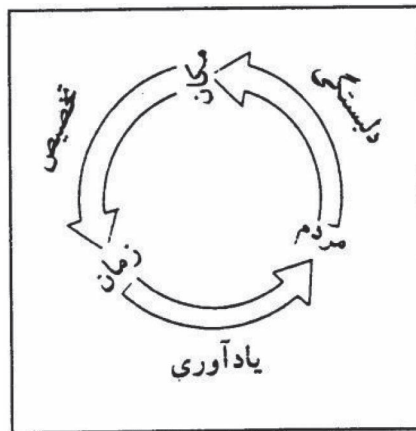
یکی از مهم‌ترین گرایش‌های فطری انسان، حس عشق و پرستش می‌باشد (مطهری، ۱۳۷۰، ص ۳). هر آنچه بود، هر آنچه هست و هر آنچه خواهد بود با پرستش بوده و خواهد بود. پرستش رکن هستی است. سبب اتصال خالق و مخلوق، علت ارتباط فرع با اصل و دلیل پیوست ناقص به کامل است. هیچ‌گاه و هیچ‌جا از معبود بی‌نیاز و از پرستش بیگانه و از پرستنده خالی و از پرستشگاه تهی نبوده‌اند (جوهری، ۱۳۸۵). و این امر دلیلی بر اهمیت فضاهای مذهبی می‌باشد. شاید مهم‌ترین مکان مذهبی در کل عالم از آغاز هبوط آدم بر زمین، بنای کعبه و مجموعه مسجدالحرام باشد. «همانا اولین خانه‌ای که برای مردم و عبادت آنها قرار داده شد سرزمین مکه است که پربركت و مایه هدایت جهانیان است» (سوره بقره، آیه ۳۸). مسجد در صدر اسلام مرکز فرماندهی، محل قضاوت، سیاست و میعادگاه تجمع و تصمیمات بود و این سنت در زمان خلفا و امیرالمومنین نیز ادامه داشت. زیرا اسلام دین جامع دنیا و آخرت است و حاکم بر دنیا باید دین و خدا باشد (جوهری، ۱۳۸۵). امام خمینی نیز مسجد را مرکز و کانون می‌داند: مسجدالحرام و مساجد در زمان پیغمبر اکرم مرکز جنگ‌ها و سیاست‌ها و مرکز امور اجتماعی و سیاسی بوده ... از مسجد شروع کنید این امور را .... مسجد در

هر شهر و دیاری مرکز تجمع مسلمین و تلاقی افکار و عقاید آنها بوده و نیز به همین سبب بود که تعلیمات پیامبر اسلام و خلفا غالباً در مسجد مدینه صورت می‌گرفت و همین سنت تا چند قرن باقی بود. در قرون نخست هر نوع تجمع سالمی در مسجد صورت می‌گرفت. درهای مسجد شب و روز باز بود. مردم عادی پس از ادای نماز ساعتی برای ملاقات با دوستان، کسب اطلاعات و پرداختن به اخبار نو در محوطه مسجد باقی می‌ماندند. و صرفاً یک مکان مذهبی به طور مصطلح نبود، بلکه در آن فعالیت‌های فرهنگی و اجتماعی نیز صورت می‌گرفت (جوهری، ۱۳۸۵). می‌توان گفت که مسجد به عنوان قلب تپنده شهر و مهم‌ترین مرکز اجتماعی و فرهنگی مسلمانان و با کارکردهای چندگانه بوده است.

به‌طور کلی بناهای دوره اسلامی را می‌توان در دو گروه عمده تقسیم نمود: ۱) بناهای مذهبی شامل مساجد، آرامگاهها، مدارس، حسینیه‌ها، تکایا و مصلی‌ها؛ ب) بناهای غیرمذهبی شامل پلها، کاخها، کاروانسراها، حمامها، بازارها و .... مساجد مهم‌ترین بناهای مذهبی هر شهر و روستا هستند که همواره نقش مهمی در زندگی مسلمانان داشته‌اند. اهمیت مساجد در شهرها به‌حدی بود که اگر شهری مسجد جامع یا آدینه نداشت، اهمیت شهری هم نداشت (کیانی، ۱۳۸۱، ص ۸). نزد مسلمانان فضاهای مذهبی از نظر قداست به چند گروه تقسیم می‌شوند: الف) حرم و یا مرقدهای امامان و یا منسوبین آنها؛ ب) حرم و یا مرقد غیر امام‌زادگان؛ ج) مساجد و مصلی‌ها؛ د) تکایا و حسینیه‌ها (علی‌آبادی، ۱۳۹۰). در فرهنگ عمید معنی تکیه و حسینیه هر دو یکی بشمار رفته‌اند و تکیه در لغتنامه دهخدا پشت به چیزی گذاشتن معنا شده و معنای مجازی‌اش اعتماد است. با توجه باینکه در فضاهای گروه (الف، ب و ج) اصل کلی برای انجام مراسم زیارت همراه با تلاوت قرآن و کتاب دعا و ادای نماز است و غیر مسلمانان حق ورود به آنرا ندارند و لیکن در تکایا و حسینیه اصل بر انجام مراسم مذهبی مخصوصاً مراسم ایام محرم می‌باشد و غیر مسلمانان نیز در این مراسم شرکت می‌کنند. حرم امامان و یا منسوبین آنها در هر شهر و یا کوی و برزن وجود ندارد و لیکن در هر شهر و یا قصبات و دهات ایران تکایا و حسینیه‌ها احداث شده و وجود دارند. مسلمانان شیعه ایرانی عشق خاصی به امامان مخصوصاً حضرت امام حسین (ع) دارند و حسینیه محلی که ماه محرم در آنجا به مناسبت شهادت امام حسین روضه

خوانی و عزا داری می‌کنند (علی‌آبادی، ۱۳۹۰). حسینیه‌ها و تکایا به‌عنوان تجلی وحدت در محیط کالبدی، اتحادی بین زمان، مکان و مردم می‌باشد (امین‌زاده، ۱۳۷۹).

شکل ۱. وحدت بین زمان، مکان و مردم در حسینیه؛
ماخذ: امین‌زاده، ۱۳۷۹.

یکی از ویژگیهای مذاهب وجود مناسک و سنتهای فردی و اجتماعی خاصی است که به عنوان مناسک مذهبی شناخته می‌شوند. مناسک اساسا برای حفظ انسجام گروهی‌اند و برای کارکرد درست زندگی اخلاقی به اندازه خوراک برای حفظ زندگی جسمانی اهمیت دارند و از طریق همین مناسک، گروه خود را تایید و حفظ می‌کند (همیلتون، ۱۳۹۰، ص ۱۷۸). از نظر جامعه‌شناسی دین، زیارت، دربردارنده شیوه‌های اساسی ارتباط نمادین انسانها یعنی زبان گفتاری، نوشتاری و جسمانی است که آموزش و حفظ میراث فرهنگی را تسهیل می‌کنند.

بنای آرامگاه‌ها به عنوان سمبل خواسته‌های سیاسی و مذهبی شیعه شناخته شد. پس تعجبی نیست که آرامگاه‌ها، هدایای فراوان شامل پول و ملک و اثاث و موقوفاتی برای تامین آینده را به آینده خود جلب می‌کرد (هیلن براند، ۱۳۸۹، ص ۶۱). با سمبل‌ها بود که شیعه با احداث آرامگاه‌ها، می‌توانست حقانیت خود را به اثبات رسانده، به بهشتی که انسان پرهیزگارد انتظار آن بود اشاره نماید (هیلن براند، ۱۳۸۹، صص ۶۷-۶۸). اوج این اقدامات در دوران صفویه و قاجاریه مشاهده می‌شود. زیرا شالوده کلامی و مذهبی مشروعیت صفویان در پذیرش تشیع دوازده امامی از سوی عموم مردم و نقش صفویان به عنوان متولیان این مذهب بود (بلر و بلوم، ۱۳۹۰، ص ۴۷۶).

امامزادگان به‌عنوان فضاهای اجتماع‌طلب در مقابل

فضاهای اجتماع‌گریز، با جذب شیعیان حتی غیر شیعه، به سوی خود، تسهیل‌کننده تعامل اجتماعی‌اند. فضاهای اجتماع‌طلب در کسب رضایت انسان از زندگی، امید به آینده، پویایی و تحرک او نیز نقش دارند. همچنین از منظر هنر معماری مذهبی، بناهای زیارتی، بدلیل ویژگیهای نور و صداها و نجوای مذهبی، محیط تعاملی‌ای پویا هستند. زیارت و صداها را باید موسیقی دلنشین و عمیق مذهبی و تاثیرگذار دانست (فرگاس، ۱۳۷۹، صص ۳۶۱-۳۶۴).

کیلفورد گیرتر، انسان‌شناس آمریکایی، معتقد است: بدون شک مراسم مذهبی، موقعیتهای برجسته‌ای هستند که از طریق آنها سمبلهای مذهبی برای حفظ ایمان کوشش می‌کنند برای اکثریت مذهبی‌ها در هر جمعیتی، شرکت در اشکال مختلف مراسم موجب می‌شود علاوه بر مواجه شدن با یک جهان‌بینی آن را به عنوان وجهی از شخصیت خود نهادینه سازند (مک لولین، ۱۳۸۳، ص ۱۱). ساخت مساجد در تمامی شهرهای اسلامی عمومیت دارد اما آرامگاه امامزادگان و حسینیه‌ها و تکایا مخصوص شیعیان می‌باشد و در شهرهای سنی‌نشین وجود ندارد (سلیمانی، ۱۳۸۸، ص ۱۵). امامزاده‌ها در شهرها یک ناحیه هسته‌ای مهم را بوجود می‌آورند. حتی در برخی از موارد دلایل عمده تاسیس اولیه یا توسعه بعدی شهرها به شمار آمده است. اماکن مذهبی، از جمله امامزاده‌ها، پذیرای زائران از شهر خود یا شهرهای مجاورند و بیدن ترتیب، گردشگری مذهبی را رونق می‌دهند (Eccles and Costa, 1996, 84).

مراکز و مجموعه‌های مذهبی را همچنین می‌توان به‌عنوان جاذبه‌هایی برای گردشگران در نظر گرفت. گردشگری مذهبی و زیارتی، یکی از تنگنیزه‌های مهم گردشگری در جهان است. این نوع گردشگری یکی از پایدارترین انواع گردشگری است. این نوع گردشگری علاوه بر نقش مثبت در تقویت دین و مذهب، تاثیر مثبت در عمران و آبادانی منطقه نیز می‌شود (زنگ‌آبادی و باقری‌کشکولی، ۱۳۹۲، صص ۷۷۱-۷۷۲). اماکن مقدس بدلیل فراهم نمودن امکان دستیابی به رضایت معنوی و کشف مکانهای جدید، سنتها و آداب و رسوم بومی، نقطه عطفی در جذب جهانگرد را تشکیل می‌دهند (Cohen, 1992, 33). توسعه گردشگری به عنوان یک پدیده فرهنگی - مذهبی موجب می‌شود که

فرصت کافی برای تبادل فرهنگی و اجتماعی بین گردشگر و جامعه میزبان بوجود آید (پاپلی یزدی و سقایی، ۱۳۹۰، ص ۸۹). در گردشگری مذهبی، مزایایی همچون وجود بقاع متبرکه، مراسم و آیین‌های مذهبی، وجود امکانات اقامتی، فرصتهای خرید و جاذبه‌های گردشگری و دستیابی به آرامش روحی و معنوی باعث جذابیت بیشتر این اماکن می‌شوند (Prentice, 1993, 62). با مروری که بر اهمیت مذهب و فضاهای مذهبی رفت، اهمیت فضاهای مذهبی بیش از پیش مشخص و بیان گردید. این اهمیت، هم در دستورات شارع مقدس، ادیان مقدس بویژه دین مبین اسلام و سفارش‌های بزرگان دین و مذهب و هم در ساختار اجتماعی، فرهنگی، سیاسی، مدیریتی و فضای/ کالبدی شهرهای ایرانی اسلامی روشن و بارز می‌باشد.

ادراک، تصویر ذهنی و ابعاد آن ادراک

ادراک مردم از فضاها و بناها از آنجایی مهم است که می‌تواند احساس تعلق و رضایت آنها یا عدم تمایل و نارضایتی آنها را نسبت به فضاها و بناها بیان نماید. مطالعه ادراکات شهروندان می‌تواند در سنجش جایگاه فضاها و تعیین اهمیت آنها از نظر آنها مشخص نماید. به فرایند آگاه شدن از اشیاء، ویژگیها و رابطه‌ها از طریق اندام‌های حسی ادراک گفته می‌شود. گرچه در ادراک همواره محتوای حسی وجود دارد، با این حال آنچه ادراک می‌شود متأثر از تجربه پیشین است به نحوی که ادراک را باید چیزی فراتر از ثبت محرک‌های موثر بر اندام‌های حسی دانست (کارمونا، ۱۳۸۵). «رلف»^۱ استدلال می‌کند که تصاویر محیطی تنها تجربه‌های انتخابی یک واقعیت خارجی نیستند بلکه تفسیرهای ارادی است از آنچه هست یا آنچه باور نشده است که باشد. ادراک به جای آن که یک فرایند ساده بیولوژیکی باشد، به طور فرهنگی و اجتماعی آموخته می‌شود. در صورتی که احساسات ممکن است برای همه مشابه باشد، چگونه افراد، تحت تاثیر سازماندهی و ارزیابی آن تفاوت‌های احساسی قرار می‌گیرد. تفاوتها در ادراک محیطی به فاکتورهایی از قبیل سن، جنسیت، قومیت، سبک زندگی، طول سکونت در فضا و در محیط فرهنگی، اجتماعی، فیزیکی که یک فرد در آن زندگی می‌کند و بزرگ شده است برمی‌گردد. با وجود این تشابهات در

تجربه محیط شهری گذشته و امروز به این معنی است که جنبه‌های معینی، به طور مشترک از طریق گروه وسیعی از مردم درک شده است. نقشه‌های ذهنی و تصاویر مکانها و محیطها بالاخص تصاویر مشترک، برای مطالعات ادراک محیطی در طراحی شهری یک اصل می‌باشند (کارمونا، ۱۳۸۵). نمایانگر ادراک در طراحی شهری، دارای اهمیتی ویژه و شامل هنجارهای مهمی از قبیل خوانایی و تعلق خاطر بوده و از وجوه مشترک اطلاعات مربوط به ترسیم تصویر ذهنی و از طریق استخراج تصویر ذهنی، مصاحبه، مشاهده، عکسبرداری برداشت، استنتاج و تحلیل می‌شود که در این تحقیق تکنیکهای تصویر ذهنی و پرسش از تعلق خاطر به فضاهای عمومی، انتخاب و بکار گرفته شده است.

تصویر ذهنی

از نظر کوین لینچ تصاویر محیطی از یک فرایند دو سویه منتج می‌شود که در آن محیط، بر تفاوتها و ارتباطاتی اشاره می‌کند که ناظران از آنچه دیده‌اند، انتخاب کردند، سازماندهی کردند و معنی بخشیدند (کارمونا، ۱۳۸۵). لینچ در صدد شناخت مردم شهر، تصویر جامع، یا ترکیب‌های کلیدی شهر برآمد. وی استدلال می‌کند تصاویر محیطی قابل استفاده سه خصوصیت نیاز دارند: هویت، ساختار، معنا (لینچ، ۱۳۸۱). وی اشاره می‌کند برای آنکه تصویری از شی‌ای داشته باشیم نخست لازم است شی دارای هویتی باشد که بواسطه آن شی را از اشیاء دیگر متمایز کند، صفاتی که خاص خود شی باشد و آن را منحصر بفرد می‌کند. دوم آنکه رابطه کالبدی/فضایی هر شی‌ای که در ذهن داریم با ناظر و اشیاء دیگر معلوم باشد (ساختار و رابطه فضایی). سوم آنکه باید برای ناظر واجد پاره‌ای معانی باشد، که این معانی برحسب رابطه آن با ناظر و اشیاء دیگر حاصل می‌آید اما این رابطه با رابطه کالبدی/فضایی فوق متفاوت است (پاکزاد، ۱۳۸۶). بزعم لینچ، سیمای شهر یا تصویر ذهنی، تصویری کلی از هر شهر است که در ذهن شماره زیادی از ساکنین آن بوجود آمده باشد و لازمه زندگی و کار موفق تصویر ذهنی متأثر از فضای روانی و فضای زندگی شخص می‌باشد. در محیط خود وجود چنین تصاویر کلی ضروری است. سیمای شهر را بر مبنای عوامل جسمی شهر، بر اساس پنج عامل استوار است: راه، لبه، گره، نشانه و محله (لینچ، ۱۳۸۱). تصورات ذهنی مردم از ویژگی‌های یک فضای کالبدی مشخص در یک جاهایی

روی هم‌پوشی پیدا می‌کند، طوری که می‌توان بر مبنای وجوه مشترک اطلاعات مربوطه به ترسیم یک نقشه تصویر ذهنی واحد دست یافت (بتلی، ۱۳۸۵). سیمای شهر آن تصویر ذهنی است که انسان در چهارچوب ساختار شخصیتی‌اش، آگاهانه و یا ناآگاهانه از جنبه‌های خاص از واقعیت فیزیکی موجود، تجربه کرده است. این تصویر ذهنی فقط مربوط به زمان حال نبوده بلکه با تصورات ذهنی او از گذشته و آینده ترکیب شده ایجاد خاطراتی از گذشته و توقعاتی از آینده می‌کند (پاکزاد، ۱۳۸۶).

در این تحقیق همانطور که در ادامه خواهد آمد، عناصر گره و نشانه از اهمیت ویژه‌ای برخوردار هستند، چرا که اغلب فضاهای مذهبی به‌عنوان گره و نشانه ادراک می‌شوند. گره‌ها نقاطی حساس در شهر ستند که ناظر می‌تواند به درون آن‌ها وارد شود و کانون‌هایی که مبدا و مقصد حرکت او را بوجود می‌آورند (لینچ، ۱۳۸۱). گره‌ها، نقاط راهبردی در یک شهر که مشاهده کننده می‌تواند در آن داخل شود و مراکز فعالیتی فشرده‌ای هستند که سفرهای شهری در آن‌ها صورت می‌گیرد، گره‌ها ممکن است مقدماتاً، تقاطع‌ها یا به طور ساده تمرکزهای موضوعی یک استفاده یا خصوصیت فیزیکی خاص باشند. گره‌های مهم، هم تمرکزها و هم تقاطع‌ها را فراهم می‌کنند. با هر دو معنی فیزیکی و عملکردی (کارمونا، ۱۳۸۵). گره، عنصری است که در ذهن انسان از تلاقی، تمرکز یا تراکم، یک سری از مظاهر، رویدادها، عملکردها و یا معانی در یک نقطه، نقش می‌بندد (پاکزاد، ۱۳۸۶).

نشانه‌ها عواملی در تشخیص قست‌های مختلف شهر هستند. خصوصیات نشانه باید چنان باشد که بتوان آن را از میان سایر عوامل بازشناخت (لینچ، ۱۳۸۱). نشانه نقاط عطف ذهنی در سیمای شهر می‌باشد که توسط ظاهر، عملکرد یا معنای یک پدیده در شهر بوجود آمده و به عنوان نقاط مبنا در جهت‌یابی استفاده می‌شوند. خوانایی یکی از مهمترین اهداف سیمای شهر بوده و نشانه نقشی اساسی در آن دارد. تسلط، تضاد شکلی یا عملکردی و محصربرفرد بودن و ... می‌توانند عنصری را به نشانه تبدیل کنند (پاکزاد، ۱۳۸۶). نشانه‌ها مراجع نقطه‌ای هستند. برخی - برج‌ها، مناره‌ها، تپه‌ها - دوردست هستند و به طور نمونه از بسیاری زوایا و فاصله‌های بالای نوک عناصر کوچک تر دیده می‌شوند. بقیه - مجسمه، نشانه

ها، درختان - محلی هستند در مکان‌های محدود و از معابر معین نمایان می‌باشند. نشانه‌ها با یک شکل واضح و شفاف با زمینه‌شان تضاد ایجاد می‌کنند و یک مکان فضایی برجسته بیشتر به سادگی قابل تشخیص است و حتماً برای مشاهده کننده مهم می‌باشد. لینچ استدلال کرد که خصوصیات فیزیکی مهم یک نشانه، مختص است: برخی مناظر که دریافت منحصر به فرد یا خاطره انگیز هستند و این که اهمیت فضایی می‌تواند عناصری را به عنوان نشانه‌ها ایجاد کند از طریق نمایان ساختن آنها از بسیاری مکان‌ها و یا خلق تضاد با عناصر مجاور همچنین چگونگی استفاده از یک محیط، ممکن است اهمیت یک نشانه را تقویت کند. برای مثال، موقعیت‌اش در یک تقاطع مستلزم تصمیم‌های مسیر می‌باشد (کارمونا، ۱۳۸۵).

جایگاه فضاها و مراکز مذهبی در تصویر ذهنی شهروندان

فضاهای مذهبی و تصاویر محیطی

طبق تحقیقات روانشناسی دین راه‌های برای از بین بردن آزرده‌گی روحی و روانی انسان وجود دارد که یکی از این راه‌ها تخلیه روانی است. دین و مذهب از جمله پدیده‌هایی هستند که توانایی آرامش روحی انسانها را در خود نهفته دارند (خرم‌شاهی، ۱۳۷۲، ص ۲۹۱). زیارتگاهها در ساخت، بافت، روابط و قوانین اجتماعی، نقش مهمی را داشته و دارند. یکی از کارکردهای اجتماعی زیارتگاه نقشی است که آنها به عنوان پناهگاهی برای مظلومان و ستمدیدگان و یا توبه‌کنندگان ایفاء کرده‌اند. این نقش از بست نشستن روحانیون برای احیای قوانین اسلامی، تا پناهنده شدن اشرار برای گرفتن تامین جانی، قابل بررسی است (مدنی، ۱۳۷۰، صص ۳۸-۳۹).

بقاع متبرکه و حرم امامزادگان به‌عنوان فضاهای اجتماع‌طلب در مقابل فضاهای اجتماع‌گریز، با جذب شیعیان حتی غیر شیعه، به سوی خود، تسهیل‌کننده تعامل اجتماعی‌اند. فضاهای اجتماع‌طلب در کسب رضایت انسان از زندگی، امید به آینده، پویایی و تحرک او نیز نقش دارند. همچنین از منظر هنر معماری مذهبی، بناهای زیارتی، بدلیل ویژگیهای نور و صداها و نجوای مذهبی، محیط تعاملی‌ای پویا هستند. زیارت و صداها آن را باید موسیقی دلنشین و عمیق مذهبی و تاثیرگذار دانست (فرگاس، ۱۳۷۹، صص ۳۶۱-۳۶۴). بنابراین مراکز و

مجموعه‌ها و فضاهای مذهبی به عنوان عناصری بنیادین در ساختار شهرهای شیعی بوده و در قالب گره‌ها و نشانه‌های کلیدی محسوب می‌شوند. از آنجایی که لاینچ تصویر هر محیط شهری را به سه جزء هویت، ساختار و معنی تجزیه می‌نمایند؛ بنابراین رابطه فضاهای مذهبی و این سه جزء می‌تواند به صورت زیر باشد:

هویت و فضاهای مذهبی: فضاهای مذهبی واجد صفاتی است که آن را از بقیه فضاها و مراکز متمایز می‌نماید. از نظر فرم کالبدی فضاهای مذهبی دارای اجزای خاصی همچون گنبد، مناره، گلدسته، ورودی، ایوان، رواق، صفا، جلوخان و ... می‌باشند. از نظر پیشینه نیز به منشاء و مبدا منحصر بفردی برمی‌گردند برای مثال حسینیه‌ها به واقعه عاشورا وصل شده، مساجد و مصلی‌ها به دستورات و آیین‌های دین اسلام، مرقد امامزاده‌گان به اهل بیت پیامبر(ص) و ... همچنین مراکز مذهبی عامل اتحاد و انسجام اجتماعی می‌باشند: این اتحاد در شرایط مختلف اجتماعی و زمانی می‌باشد: (۱) فضاهای مذهبی به‌عنوان کانون کمک و امداد رسانی به رزمندگان جبهه، زلزله‌زدگان، آسیب‌دیدگان و سایر نیازمندان (۲) فضاهای مذهبی به‌عنوان عامل اتحاد قومیت‌ها و جوامع خاص مانند حسینیه همدانها، بروجردیها در تهران. (۳) فضاهای مذهبی به‌عنوان مرکز و دژی استوار در مقابل ادیان و مذاهب دیگر. فضاهای دینی و مذهبی ضمن داشتن هویت متمایز و شاخص، به‌عنوان عاملی هویت‌بخش به بستر خود و کاربانش عمل می‌نمایند. مراجعین به فضاهای مذهبی با حضور در این مکانها احساس هویت نموده و مراکز مذکور عنوان تکیه‌گاه و پایگاه بافت پیرامون عمل می‌نمایند. همچنین احساس تعلق به مکانهای مذهبی و دلبستگی افراد به این مکانها نوعی پیوند بین افراد و مکانهای مذهبی بوجود می‌آورد که افراد با مراجعه به این مکانها و حضور و فعالیت در آنها احساس آرامش می‌نمایند که این امر مبین هویت‌بخشی مراکز مذهبی است.

ساختار و فضاهای مذهبی: فضاهای مذهبی، هم از نظر کالبدی در بافت زمینه‌ای خود مرکزیت دارند و هم از نظر مقیاس و فرم بر بافت پیرامونی خود تسلط دارند. قرارگیری مکان‌های مذهبی در مکان‌های خاص مانند مراکز شهرها و محله‌ها و نقش ساختاری آنها در استخوان‌بندی شهرها و محله‌ها، دلیلی بر این مهم می‌باشد. گاهی اوقات مسیرهای پیاده مراکز شهری و محله‌ای نیز با فضاهای مذهبی درهم‌تنیده است مانند بافت مسجد جامع یزد و

یا تکیه‌های قدیمی در مراکز محله بافت قدیمی نایین. اهمیت مراکز مذهبی و توجه مردم و حکومتها در دوران بعد از اسلام باعث توسعه شهرها با مرکزیت فضاهای مذهبی شده است. توسعه بافت شهری با مرکزیت حرم امام رضا(ع) در شهر مشهد و حرم امامزاده‌ها در شهرهای قم، شیراز و بسیاری از شهرها و روستاهای ایران بسیار بارز و روشن است. بطوریکه بسیاری از این مراکز در گذشته بیرون محدوده واقع بوده، ولی با اهمیت و توجه وافر شیعیان، توسعه با محوریت این مراکز انجام شده است.

معنی و فضاهای مذهبی: برگزاری آیین‌ها، فعالیتها و رویدادهای مقدس مانند عبادت و نیایش جمعی و فردی، تعزیه و سوگواری و مراسم عبادی سیاسی مانند نماز جمعه، مراسم عقد و ازدواج و تشییع اموات و ... در فضاهای مذهبی ضمن پیوند روحی مردم به این مکانها، معانی خاصی را در ذهن شهروندان تداعی می‌نمایند. این معانی می‌توانند به اصول دین یا فروع آن مربوط باشند یا برداشتی از آنها و ... معانی مقدسی که بر ذهن هر ایرانی مسلمانی نقش بسته و ماندگار می‌ماند. برگزاری این رویدادها بطور مکرر در طول روز(نماز جماعت)، ماه و سال (ایام رمضان، محرم، صفر و ...) بوده و این تکرار عاملی بر ماندگاری مضاعف این معانی می‌باشد. علاوه بر آن مکان‌های مذهبی به‌عنوان مامن و پناهگاهی برای دردمندان و متوسلین به دین و بزرگان دینی برای نیایش و طلب حوائج و دعا برای گشایش در امور یا به‌عنوان مامن و پناهگاهی برای مسافران، درراه‌ماندگان، نیازمندان، فقرا و ... می‌باشد. عوامل فوق می‌تواند دلایلی بر ماندگاری فضاهای مذهبی در زندگی مردم و اذهان عمومی باشد. نمونه‌های متعددی در کشورهای اسلامی بویژه ایران وجود دارد که این اهمیت کلیدی را نشان می‌دهد: آران و بیدگل، شهر گنبدها و گلدسته‌ها، بطوریکه شهروندان آران و بیدگل این شهر را با امامزاده هلال‌بن‌علی(ع) می‌شناسند. فضاهای مذهبی اغلب به‌عنوان گره یا نشانه در تصویر ذهنی مردم جای دارند.

فضاهای مذهبی به‌عنوان گره

فضاهای مذهبی و اجزای آنها (اعم از جلوخان، صحن، گنبدخانه، شبستان و ...) می‌توانند در ذهن انسان محل تلاقی، تمرکز و تراکم جمعی انسانها، وقوع رویدادهای آیینی (مانند نماز جماعت، تعزیه، عزاداری و سوگواری

محرم و ...) باشند. چرا که مطابق تعریف لینچ، ناظر می‌تواند به درون آنها وارد شده و کانون‌های مبدا و مقصد حرکت را بوجود آورند. توقف بر سر مزار، یا کنار ضریح، تجمع برای انجام مراسم‌های مذهبی، دسته‌های عزاداری و تماشای آنها، حتی خلوت و بیتوته شهروندان در این مکانها دلیلی بر گره بودن این مکانهاست.

شکل ۲. فضاهای مذهبی به‌عنوان محل تجمع و گره، امامزاده هلال در شهر آران و بیدگل

فضاهای مذهبی به‌عنوان نشانه

فضاهای مذهبی و اجزای آنها (اعم از گنبد، مناره، ورودی، ایوان و ...) می‌توانند در ذهن انسان به عنوان نقطه مبنا برای جهت‌یابی استفاده شود. به گفته لینچ نشانه‌ها در سلسله‌مراتب شهری دارای سلسله‌مراتب خود بوده، هر شهر دارای نشانه‌های شهری تا محله‌ای می‌باشد. بنابراین در هر شهر از بزرگترین فضای مذهبی مانند مسجد جامع یا مصلی گرفته تا مساجد و حسینیه‌های محلی و اجزای آنها همچون گنبد، ورودی، مناره می‌توانند نشانه‌ای در ذهن شهروندان تلقی شوند. این امر را از آدرس‌دهی مردم

می‌توان فهمید. اغلب اوقات مردم حتی گمشده خود را نیز از مسجد و مکانهای مذهبی جستجو می‌کنند. چراکه امکان رجوع به این مکانها بیشتر است.

در بیشتر مواقع فضاهای مذهبی به‌صورت گره و نشانه ادراک می‌شوند. البته اگر فضاهای مذهبی به‌صورت پهنه‌های بزرگ و وسیعی (شامل صحن‌های متعدد، شبستانها، گنبدخانه‌ها، رواقها، ورودیها، و ...) باشند می‌توانند به‌عنوان حوزه یا محله نیز ادراک شوند؛ مانند مجموعه حرم امام رضا(ع)، مصلی بزرگ تهران، مجموعه مسجدالحرام در مکه، مجموعه مسجدالنبی در مدینه، آرامستانهایی همچون بهشت‌زهرا در تهران، مجموعه حرم حضرت معصومه(علیها‌سلام) و فضاهای وابسته در قم و ... همچنین فضاهای مذهبی می‌توانند مسیرها یا راه‌هایی را بوجود آورند. مانند مسیر بین‌الحرمین در کربلا مابین حرم امام حسین(ع) و حضرت ابوالفضل(ع)، یا مسیر حرکت دسته‌های عزاداری در شهرها و روستاها، مسیر حرکت مراسم‌های آیینی مانند قالی‌شویان مشهد اردهال کاشان.

نمونه موردی؛ فضاهای مذهبی شهری

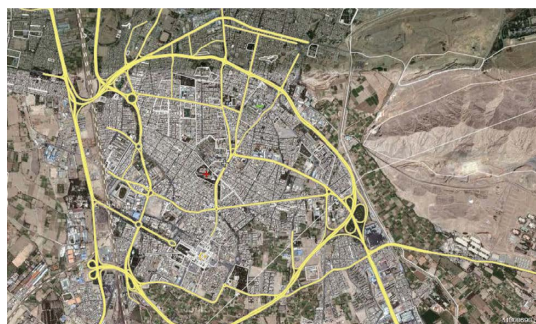
ری تنها منطقه باستانی استان تهران است که دارای آثار تاریخی و مکان‌های دیدنی زیادی است. این منطقه قطب توسعه توریسم مذهبی استان تهران نیز به شمار می‌آید. آستانه مقدس حضرت عبدالعظیم حسنی(ع) یکی از مهم ترین آثار تاریخی و مذهبی شهرستان ری است. سایر مکان‌های زیارتی این شهر عبارتند از: امامزاده عبدالله، مجموعه آرامگاهی ابن‌بابویه، امامزاده هادی بی‌بی زبیده

شکل ۳. فضاهای مذهبی شهری و اجزای آنها به‌عنوان نشانه‌هایی مهم در تصویر ذهنی شهروندان: حرم حضرت شاه عبدالعظیم نشانه‌ای مهم در تصویر ذهنی مردم ری و تهران(راست)، ورودی امامزاده عبدالله شهری(وسط)؛ آرامگاهی در ابن بابویه، شهری (چپ)؛ ماخذ: نگارنده، ۱۳۸۸

مقبره یعقوب کلینی، بقاع اسماعیل، عین و غین، قلعه نو در فشابویه، عباس و ابراهیم در اسلام شهر، بی بی شهربانو، ابوالحسن، شیخ صدوق، عقیل و هادی (1388.wikipedia). در برخی روایات زیارت حضرت شاه عبدالعظیم (ع) برابر با زیارت حرم امام حسین (ع) عنوان شده است. شهرت و تعدد این فضاهای مذهبی بویژه مرقد شاه عبدالعظیم (ع) در سطح شهر تهران و حتی کل کشور و رفت و آمد زائران به منطقه، حال و هوا و رنگ و بوی مذهبی خاصی بخشیده است.

شکل ۴. نقشه شهری؛ ماخذ:
www.googlemap.com

در حال حاضر شهری به عنوان منطقه ۲۰ شهرداری تهران بوده ولی با هویتی مشخص و متمایز از سایر مناطق شهر تهران شناخته شده است. در طرح جامع تهران (۱۳۸۶)، ری به عنوان مرکز تاریخی مذهبی جنوب تهران، با عملکرد شهری، فراشهری، حوزه‌ای، منطقه‌ای تعیین شده است: شهری به عنوان یکی از هفت مرکز اصلی، با مقیاس شهری و فراشهری در استخوان بندی کالبدی شهر تهران معرفی شده است. در قرون اخیر به مرور نقش زیارتی ری به دلیل وجود حرم حضرت عبدالعظیم - بر نقش تجاری اش پیشی گرفته است و هر چند پس از توسعه تهران در عهد ناصری و تغییرات ساختاری سیاسی و اقتصادی اهمیت خود را در قرن بیستم به عنوان یک مکان مرکزی به تدریج از دست داده، اما به دلیل وجود این مرکز مذهبی، از سکونت و فعالیت‌های اقتصادی و اشتغال تهی نشده است. حوزه بلا فصل این پهنه، در کنار کوه بی بی شهربانو و چشمه علی، از موقعیت باثباتی طی قرون و اعصار متمادی برخوردار بوده و در حال حاضر شامل کاربری‌های مذهبی نظیر امامزاده عبدالله، گورستان ابن بابویه، حرم حضرت عبدالعظیم، کاربری‌های فرهنگی نظیر بنای تاریخی برج طغرل و سایر کاربری‌های خدماتی همچون ایستگاه مترو و پایانه شرق حرم و نیز پایانه شرق

شهری است (بوم‌سازگان پایدار، ۱۳۸۶). در این تحقیق به منظور استخراج جایگاه فضاهای مذهبی به دو طریق عمل گردید:

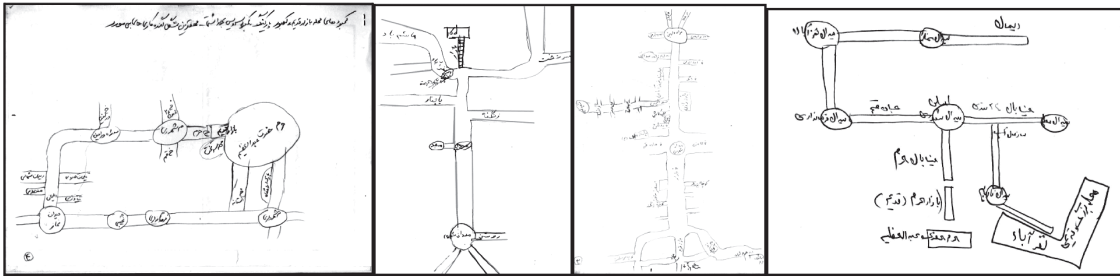
الف) سنجش از طریق تصاویر ذهنی

زیارتگاهها به عنوان مراکز فرهنگی و مذهبی و اجتماعی به عنوان نقطه عطفی در ساختار شهر نقش آفرینی می‌نمایند. این مراکز با تحت‌الشعاع قرار دادن فعالیت‌های اجتماعی و اقتصادی، منطقه را به یک شهر زیارتی تبدیل می‌کنند (سلطان‌زاده، ۱۳۷۳، ص ۴۵). نمونه بارز این تاثیر و ایجاد شهر زیارتی، شهرهای مشهد، قم، شهر ری و آران و بیدگل می‌باشد که کانون شکل‌گیری شهر و بافت شهری محسوب معاصر می‌شوند. مراکز و مجموعه‌های مذهبی بویژه بقاع متبرکه هم از لحاظ فرمی و هم از لحاظ محتوای فرهنگی و اجتماعی و رویدادهای مربوطه به عنوان عناصر نشانه‌ای بنیادین در ساختار شهرهای شیعی محسوب می‌شوند.

برای مطالعه موردی، شهر ری که دارای مراکز و بناهای مذهبی و تاریخی متعددی است انتخاب شده است. در این مطالعه، برای استخراج تصویر ذهنی پرسشنامه مربوطه تصویر ذهنی به تعداد ۶۸ مورد بین ساکنان محله‌های نقرآباد، سرتخت و پاچنار؛ ابران و کسبه بطور مساوی بین زنان و مردان و نیز گروه‌های سنی متفاوت توزیع شد. که با توجه به پرسشنامه‌های تکمیل شده، از بین آنها تصویر ذهنی ۴۰ شهروند شهری در نقاط مختلف این منطقه استخراج گردید. این امر بدون تاکید بر فضاهای مذهبی و تاثیرگذاری قبلی در نظر و ذهنیت شهروندان از طرف محقق انجام شد. سپس با تحقیق در این تصاویر، اهمیت و تکرار ترسیم فضاهای مذهبی استنتاج شدند. در این تصاویر که نمونه‌هایی از آن را در شکل ۵ ارائه شده است.

در تمامی این تصاویر (شکل ۵) ترسیم نقشه ذهنی از حرم حضرت عبدالعظیم (ع) شروع شده و بقیه فضاها، اعم از بازار، خیابان میدان، محله و ... در ارتباط با این مرکز و نشانه مهم ترسیم شده است. در این تصاویر که جمع‌بندی و روی هم‌پوشی آنها در شکل ۲ ارائه شده است تصاویر به صورت عناصر پنجگانه لینچی (راه، گره، لبه، نشانه و محله) ترسیم و بیان شده است. همچنین در این تصاویر و نقشه‌های ذهنی، تعداد تکرار عناصر و فضاها، شمارش شده و در نمودار میله‌ای شماره ۳ ارائه شده است. بر اساس این نتایج فضاهای مذهبی بویژه حرم حضرت عبدالعظیم

شکل ۵- چهار نمونه از تصاویر ذهنی شهروندان شهری

۶- جمع‌بندی و تحلیل تصویر ذهنی شهروندان و نقشه یکپارچه تصویر ذهنی، ماخذ: یافته‌های تحقیق

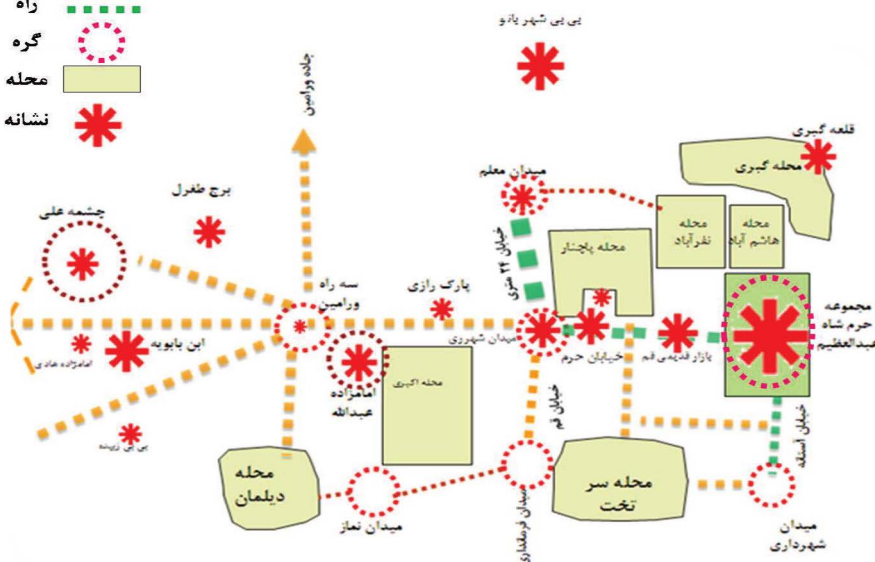
(ع)، در راستای شمالی-جنوبی است. ۲- در نقشه‌های ذهنی شهروندان، دو عنصر حرم حضرت عبدالعظیم و بازار تاریخی شهر ری در تمامی نقشه‌ها، عنوان شده‌اند که به‌مثابه قلب تپنده شهر ری نقش‌آفرینی می‌نمایند. ۳- برخی از مسیرها و گره‌ها مانند خیابان حرم و میدان شهرری نیز که در مسیر رسیدن به حرم حضرت عبدالعظیم قرار دارند، جایگاه پررنگ‌تری دارند. ۴- عناصر تاریخی شهر ری مانند محله‌های قدیمی، برج طغرل و چشمه علی نیز در تصویر ذهنی برخی شهروندان حائز اهمیت هستند. ۵- حرم حضرت عبدالعظیم (ع) به عنوان ارسن شهری که علاوه بر کارکرد زیارتی دارای فضاهای درمانی، پذیرایی، آموزشی و فرهنگی عمل می‌نماید بر ویژگی حیاتی آن می‌افزاید.

بیشترین تکرار را داشته است. پس از آن مکانهای تاریخی، بویژه بازار تاریخی شهرری، برج طغرل، محله‌های قدیمی یا در ارتباط با حرم حضرت عبدالعظیم (ع) مانند محله گبری، پاچنار، سرتخت و نفرآباد بیشترین تکرار را داشته‌اند. لازم به‌ذکر است که فضاهای مرتبط با حرم حضرت عبدالعظیم (ع) مانند بازار تاریخی، خیابان آستانه، خیابان (پیاده‌راه) حرم، میدان شهرری و ... بدلیل نقش ساختاری حرم حضرت عبدالعظیم (ع) می‌باشد. به‌طور کلی در این تصاویر، فضاهای مذهبی به‌صورت گره‌ها و نشانه‌هایی برجسته ترسیم شده‌اند. در نقشه یکپارچه که به‌نوعی ساختار شهر را از منظر ذهنی شهروندان ارائه می‌نماید نکات زیر استنباط می‌شود: ۱- ساختار شهر ری شامل مسیرها و گره‌هایی و نشانه‌های کلیدی، منبعث از حرم حضرت عبدالعظیم

راهنمای نقشه ذهنی

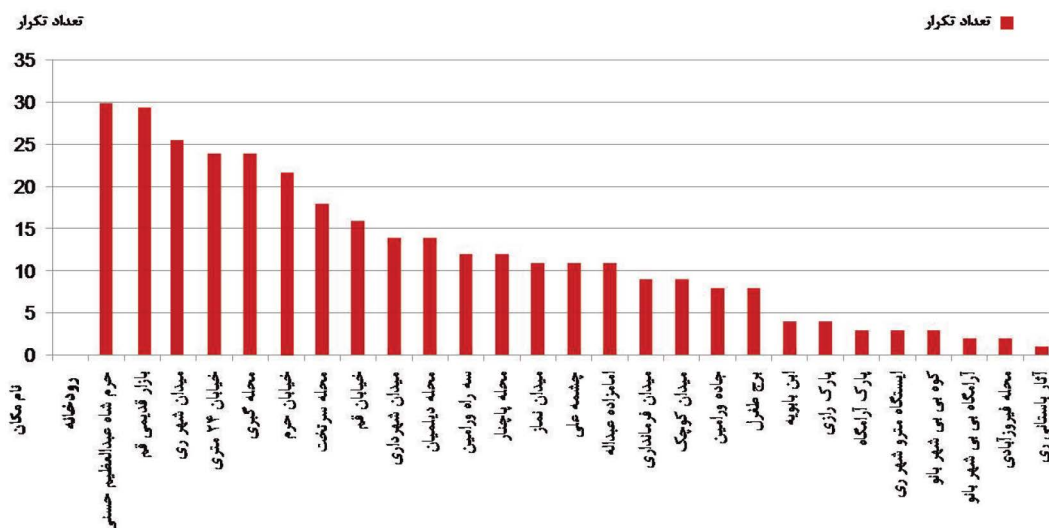
- راه
- گره
- محله
- نشانه

جمع‌بندی تصویر ذهنی شهروندان:

شکل ۷. تعداد تکرار عناصر تصویر ذهنی (با جمع‌بندی نقشه ذهنی شهروندان)؛ ماخذ: یافته‌های تحقیق

جدول ۱. الف) لیست مکانهای مورد علاقه مصاحبه‌شوندگان که بعد از دریافت پاسخها برای تحلیل داده‌ها، شماره‌گذاری شده‌اند.

شماره	نام مکان	شماره	نام مکان
۱	حرم حضرت شاه عبدالعظیم	۱۵	محلہ پاچنار
۲	خیابان آستانه	۱۶	محلہ هاشم آباد
۳	بازار قدیمی شهری	۱۷	محلہ سرتخت
۴	میدان شهری	۱۸	خیابان ۲۴ متری
۵	خیابان حرم	۱۹	میدان نارنج
۶	امامزاده عبدالله	۲۰	میدان کوچک
۷	سه راه ورامین	۲۱	پارک رازی
۸	برج طغرل	۲۲	میدان فرمانداری
۹	بی بی شهربانو	۲۳	میدان شهرداری
۱۰	ابن بابویه	۲۴	ایستگاه مترو شهری
۱۱	چشمه علی	۲۵	میدان نماز
۱۲	قلعه گبری	۲۶	میدان معلم
۱۳	محلہ نفرآباد	۲۷	میدان مادر
۱۴	محلہ دیلمیان	۲۸	خیابان قم

این بخش از پرسشنامه، این پرسش از شهروندان به عمل آمد: چه مکانهایی را دوست دارید (مکانهای مورد علاقه خود را به ترتیب اولویت نام ببرید)؟ مصاحبه‌شوندگان، مکانهای مورد علاقه خود را به دلخواه و به ترتیب با ذکر نام و شماره گذاری به‌طور نوشتاری یا

ب) سنجش میزان تعلق خاطر شهروندان با تکنیک پرسش از شهروندان در این بخش از بین ۶۸ نفر مصاحبه‌شوندگان؛ برخی از پرسش‌شوندگان تصویر ذهنی را انجام نداده و فقط پرسش تعلق خاطر را پاسخ دادند که تعداد آنها ۵۴ نفر می‌باشد. در

ب) اولویت مکانهای انتخابی پرسش شوندگان

جدول اولویت انتخاب های پرسش شوندگان:																
مصحح شونده	انتخاب ۱	انتخاب ۲	انتخاب ۳	انتخاب ۴	انتخاب ۵	انتخاب ۶	انتخاب ۷	انتخاب ۸	انتخاب ۹	انتخاب ۱۰	انتخاب ۱۱	انتخاب ۱۲	انتخاب ۱۳	انتخاب ۱۴	انتخاب ۱۵	انتخاب ۱۶
مصحح شونده ۱	۱	۳	۲۵	۴	۱۳	۱۶	۱۰	۱۲	۱۱							
مصحح شونده ۲	۱	۶	۱۰	۹	۲۲	۲۴	۸									
مصحح شونده ۳	۱	۹	۲۶	۱۱	۲۵	۲۷	۱۸	۸	۱							
مصحح شونده ۴	۱	۳	۲۵	۲۲	۸											
مصحح شونده ۵	۵															
مصحح شونده ۶	۱	۴	۲۷	۲۲	۲۰	۲۴	۲	۵								
مصحح شونده ۷	۱															
مصحح شونده ۸	۱	۴	۱۱	۱۴	۲۶	۸	۱۰	۵								
مصحح شونده ۹	۱	۴	۱۲	۱۴	۱۱	۲۶	۵									
مصحح شونده ۱۰	۱	۲۵	۱۸	۴	۳	۱۳	۲۲	۱۹	۹	۸						
مصحح شونده ۱۱	۶	۱۰	۱	۲	۷											
مصحح شونده ۱۲	۱۰	۸	۱۰	۱	۱۲	۱۴	۳									
مصحح شونده ۱۳	۱۸	۵														
مصحح شونده ۱۴	۱	۱۲	۴													
مصحح شونده ۱۵	۱	۱۰														
مصحح شونده ۱۶	۱	۳	۶	۱۰	۹											
مصحح شونده ۱۷	۱۲	۸	۱۱	۶												
مصحح شونده ۱۸	۱	۳	۵	۴	۱۷	۱۵	۱۴									
مصحح شونده ۱۹	۱	۳	۵	۴	۱۹	۱۳	۲۲	۲۵	۱۸							
مصحح شونده ۲۰	۱	۲	۳	۵	۴	۷	۲۲	۲۵	۲۳	۱۷						
مصحح شونده ۲۱	۱	۳	۵	۴	۷	۱۷	۱۵									
مصحح شونده ۲۲	۱	۳	۴	۱۲	۲۴	۸	۱۰	۶	۹	۱۱						
مصحح شونده ۲۳	۱	۹	۱۰	۹	۱۳	۱۸										
مصحح شونده ۲۴	۱	۳	۴	۶	۱۰	۹	۱۰	۱۴								
مصحح شونده ۲۵	۱	۳	۵	۱۱	۸	۹										
مصحح شونده ۲۶	۱	۳	۱۳	۱۷	۶	۷	۸	۱۰	۱۴							
مصحح شونده ۲۷	۱	۶	۱۰	۹												
مصحح شونده ۲۸	۱	۶	۹	۸	۱۰	۳										
مصحح شونده ۲۹	۱	۳	۲۴													
مصحح شونده ۳۰	۱۳	۲	۳	۶												
مصحح شونده ۳۱	۱	۳	۱۰	۱۲												
مصحح شونده ۳۲	۱	۶	۶													
مصحح شونده ۳۳	۱	۱۰	۱۷													
مصحح شونده ۳۴	۱	۶														
مصحح شونده ۳۵	۱۷	۲														
مصحح شونده ۳۶	۱	۳														
مصحح شونده ۳۷	۱	۶														
مصحح شونده ۳۸	۱	۱۰														
مصحح شونده ۳۹	۱	۱۲														
مصحح شونده ۴۰	۶	۲														
مصحح شونده ۴۱	۱	۳														
مصحح شونده ۴۲	۱۰	۳														
مصحح شونده ۴۳	۱	۵														
مصحح شونده ۴۴	۱	۵														
مصحح شونده ۴۵	۱	۵														
مصحح شونده ۴۶	۱۰	۸														
مصحح شونده ۴۷	۱	۸														
مصحح شونده ۴۸	۱	۸														

مصاحبه شونده ۴۹	۱	۱۵																		
مصاحبه شونده ۵۰	۲	۱۳																		
مصاحبه شونده ۵۱	۱	۱۷																		
مصاحبه شونده ۵۲	۱	۱۰																		
مصاحبه شونده ۵۳	۱	۲																		
مصاحبه شونده ۵۴	۱	۳																		

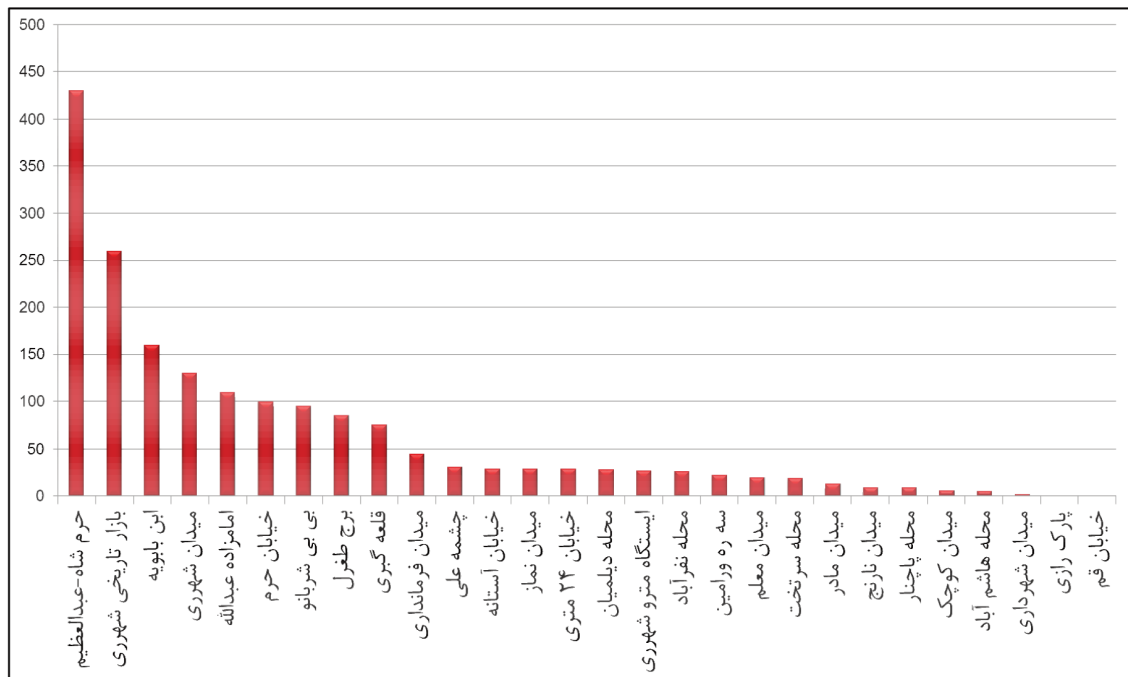
کلی در بین ۲۸ مکان مورد اشاره از سوی مصاحبه‌شوندگان، مکانهای مذهبی از میزان تعلق خاطر بیشتری نسبت به سایر فضاهای عمومی شهری برخوردارند (نمودار شماره ۳). بطور کلی نقش کلیدی و برجسته مراکز مذهبی، فرهنگی و تاریخی بویژه حرم حضرت شاه عبدالعظیم بسیار پررنگ و تعیین کننده می‌باشد.

در تحلیل خروجی داده‌های تکنیک پرسش‌گری از مکانهای موردعلاقه شهروندان نکات زیر استنباط می‌شود:

- ۱- پرسش‌شوندگان حداکثر ده مکان را به عنوان مکان مورد علاقه بیان نموده‌اند. برخی از افراد دو یا چند مکان را عنوان نموده‌اند که حرم حضرت عبدالعظیم (ع) تقریباً در تمامی پاسخها قید شده است. ۲- بازار تاریخی شهر ری، که بعد از حرم حضرت عبدالعظیم (ع) بیشترین تکرار را داراست، به‌عنوان دومین مکان با تعلق خاطر بالا در میان پرسش‌گران است که همجواری بازار با

شفاهی به مصاحبه‌گر اعلام نموده و نتایج آن در جدول زیر خلاصه شده است. در پرسش مذکور بدون هیچگونه اعمال نظر و با پرهیز ارائه پیشنهاد به پرسش‌شوندگان انجام گردید بطوریکه در این بخش مکانهایی با تکرارهای کم و زیاد در پاسخ‌ها دریافت گردید. تمامی مکانهایی که پاسخها عنوان شده بود، اعم از مکانهای پر تکرار یا مکانهای کم تکرار در خروجی پژوهش لحاظ شده‌اند. مطابق این جدول، ۴۳ نفر از ۵۴ نفر، حرم حضرت شاه عبدالعظیم (ع) را در اولویت اول، یک نفر در اولویت دوم، ۷ نفر در اولویت سوم و ۴ نفر در اولویت چهارم علاقه خود انتخاب نموده است. همچنین پس از آن بازار قدیمی شهرری (که در ارتباط تنگاتنگ ساختاری و فضایی با حرم حضرت شاه عبدالعظیم قرار دارد) در اولویت انتخاب پرسش‌شوندگان قرار دارد. همچنین مجموعه آرامگاهی ابن‌بابویه، میدان شهرری، امامزاده عبدالله، خیابان حرم، بی‌بی‌شهربانو از انتخاب‌های بالایی برخوردار هستند. به طور

شکل ۸. مقایسه میزان تعلق خاطر شهروندان به فضاهای عمومی شهرری؛ مکانهای مذهبی بالاترین میزان تعلق خاطر؛ ماخذ: مولائی، (۱۳۸۸) - (با امتیازدهی به اولویتهای انتخابی، بترتیب اولویت اول بیشترین امتیاز ۱۰؛ و اولویت دوم ۹، اولویت سوم ۸... و اولویت دهم ۱ امتیاز)

مجموعه حرم حضرت عبدالعظیم (ع) در این امر موثر است. بنابراین توجه به یکپارچگی و اتصال فضاهای پیرامون در طرح‌های توسعه محدوده با مرکزیت حرم حضرت عبدالعظیم (ع) ضروری است. ۳- فضاهای دیگر همچون گورستان ابن بابویه، امامزاده عبدالله، بی‌بی شهربانو نیز فضاهای مذهبی هستند که به عنوان نشانه شهری و گرهی برای حضور و تعاملات اجتماعی محسوب می‌شوند. ۴- مسیرها و گره‌های منتهی به حرم همچون خیابان حرم و میدان شهر ری که در مسیر حرکت به حرم حضرت عبدالعظیم (ع) قرار دارند از جمله مکانهای مورد تعلق خاطر بالا در پاسخ‌ها بوده‌اند. این فضاها که به نوعی جزئی از ساختار شهری، اتصال به قلب شهر ری یعنی حضرت عبدالعظیم (ع) را ایفا می‌نمایند حیات و اهمیت خود را مدیون حرم حضرت عبدالعظیم (ع) می‌باشند. ۵- زندگی شهری و حیات مدنی در شهر ری با فضاهای مذهبی بویژه حرم امامزادگان و بقاع متبرکه عجین می‌باشد به عنوان نشانه‌های عینی و ذهنی و مکانهایی برای تعامل اجتماعی و حضور و آرامش تلقی می‌شوند.

نتیجه‌گیری و جمع‌بندی

بطور کلی مذهب نقش مهمی در زندگی فردی و اجتماعی انسانها دارد. این مهم در زندگی روزمره مردم، بویژه در ایام و مناسبتهای خاص بوضوح قابل مشاهده است. بررسی جایگاه فضاهای مذهبی در تصویر ذهنی شهروندان می‌تواند این موضوع را به‌طور مشخص نمایش داده و در برنامه‌ریزی و طراحی شهری، ابزار سنجش آراء و نظرات مردمی محسوب شود. همچنین بکارگیری «تکنیک استخراج تصویر ذهنی» و «پرسش در مورد تعلق خاطر» می‌تواند موجب ارتقای کیفیات برنامه‌ها و طرح‌های شهری شود. هدف این نوشتار به‌طور خاص بررسی جایگاه فضاهای مذهبی در سیمای شهر می‌باشد. این مهم از این جهت مورد توجه است که فضاهای مذهبی یکی از ارکان هویتی و شاخصه فرهنگی اجتماعی شهرهای ایرانی است و توجه به آنها به‌همراه مدنظر قرار دادن نظرات شهروندان می‌تواند متضمن حیات فرهنگی اجتماعی شهرهای ایرانی است. این امر در دوره‌های گذشته جایگاه مستحکمی در شهرهای ایرانی داشته است. اما در دوره معاصر با تحولات فرهنگی اجتماعی، تحقیق در ابعاد موضوع می‌تواند راهنمای برنامه‌ریزی و طراحی شهرها با رویکرد بومی‌گرایی باشد.

در نمونه موردبررسی، شهری، اهمیت فضاهای مذهبی در سیمای شهر از دو طریق بررسی شد: ۱) استخراج تصویر ذهنی شهروندان، که با توجه به تاکید شهروندان در کیفیت و کمیت عناصر نقشه ذهنی و روی هم‌پوشی نقشه‌ها؛ فضاهای مذهبی به‌عنوان گره‌ها و نشانه‌هایی مهم؛ نقطه آغازین و کانونی نقشه‌های ذهنی بودند. ۲) پرسش از شهروندان درباره ذکر مکانهای مورد علاقه به ترتیب اولویت، که باز، فضاهای مذهبی بیشترین و بالاترین میزان تعلق خاطر را دربرداشت. این مکانهای عبارتند از: حرم حضرت شاه‌عبدالعظیم (ع) و فضاهای پیرامونی آن (شامل بازار تاریخی شهری، خیابان حرم، میدان شهری و ...). مجموعه آرامگاهی ابن بابویه، امامزاده عبدالله، بی‌بی شهربانو و ...

همچنین در نمونه مورد بررسی مجموعه‌های جدیدالاحداثی همچون پارک رازی، سینمای جدید، بزرگراه (کمربندی) شهری، پاساژها و مجموعه‌های تجاری و ... در تصویر ذهنی مصاحبه‌شوندگان و اولویت‌های موردعلاقه‌شان جایگاهی نداشته است. بنابراین با تامل در این نتایج، این پرسش مطرح می‌شود که در برنامه‌ریزی و طراحی شهری چنین شهرهایی تا چه اندازه به زمینه‌های فرهنگی و اجتماعی توجه شده است؟ همچنین این تحقیق بر اهمیت کلیدی ابعاد «شناخت، تحلیل و ارزیابی برنامه‌ها» و طرحهای شهری از طریق مراجعه به تصویر ذهنی شهروندان، نظرسنجی و مدنظر قرار دادن آن در فرایند توسعه شهری تاکید می‌نماید. احساس تعلق و دلبستگی افراد به این مراکز می‌بایست از طریق برنامه‌ها و طرحهایی با محوریت این مراکز تقویت شود. این امر از طریق حفاظت و احیای اجزا و عناصر خاطره‌انگیز و تامین زیرساختها و خدمات مورد نیاز، می‌تواند محقق شود. همچنین احیا و بهسازی بافتهای فرسوده پیرامون این مراکز مذهبی، بویژه بافت پیرامون حرم شاه‌عبدالعظیم، می‌تواند به کیفیات و رونق این مراکز بیافزاید. توسعه شهری در بافتهایی با مراکز و مجموعه‌های مذهبی و فرهنگی بایستی بر حفاظت و ارتقای کیفیات مراکز و مجموعه‌های مذکور تاکید نماید. توسعه زمینه‌گرا در حوزه‌های پیرامونی و فراگیر در ابعاد مختلف کالبدی، فضایی، حمل‌ونقل، فرهنگی و اجتماعی می‌تواند با الگوسازی و احترام به عناصر ارزشمند بافت انجام پذیرد.

منابع و ماخذ

۱. امین‌زاده، بهناز (۱۳۷۹) حسینیه‌ها و تکایا: بیانی از هویت شهرهای ایرانی، نشریه علمی پژوهشی هنرهای زیبا، دانشگاه تهران، شماره ۶، صص ۵۵-۶۶.
  ۲. بتلی، ای‌ین و همکاران (۱۳۸۵) محیط‌های پاسخده، ترجمه دکتر مصطفی بهزادفر، تهران، انتشارات دانشگاه علم و صنعت ایران، چاپ دوم.
  ۳. بوم‌سازگان پایدار (۱۳۸۶) طرح جامع تهران، چکیده طرح جامع تهران، قابل دسترسی در سایت مرکز مطالعات و برنامه‌ریزی شهرداری تهران www.rpc.tehran.ac.ir
  ۴. پاکزاد، جهان‌شاه (۱۳۸۶) مجموعه مقالاتی در باب معماری و طراحی شهری: سیمای شهر و آنچه کوبین لینچ از آن می‌فهمید، تهران، انتشارات شهیدی، صص ۱۴۹-۱۷۱
  ۵. پاپلی یزدی، محمدحسین و سقایی، محمد (۱۳۹۰) گردشگری ماهیت و مفاهیم، تهران، انتشارات سمت.
  ۶. تیموتی، دالن. جی و دنیل. ج اولسن (۱۳۹۲) گردشگری، دین و سفرهای معنوی. تهران. نشر جامعه‌شناسان.
  ۷. دانش‌پژوه، منوچهر (۱۳۸۵) بررسی سفرنامه‌های دوره صفوی، اصفهان، فرهنگستان هنر.
  ۸. زنگ‌آبادی علی و باقری‌کشکولی، علی (۱۳۹۲) تحلیلی بر نقش بقاع متبرکه در توسعه گردشگری مذهبی، نخستین کنگره بین‌المللی امامزادگان، سازمان اوقاف و امور خیریه استان اصفهان و دانشگاه اصفهان، جلد دوم، صص ۷۷۱-۷۹۵.
  ۹. ابن‌بطوطه (۱۳۷۰) سفرنامه ابن بطوطه، ترجمه محمدعلی موحد، انتشارات آگاه
  ۱۰. سلیمانی، سعید (۱۳۸۸) طرح مرمت و احیای مقبره و میر بزرگ، سازمان میراث فرهنگی و صنایع دستی.
  ۱۱. کمپر، انگلبرت (۱۳۶۳) سفرنامه کمپر، ترجمه کیکاووس جهانداری، تهران، انتشارات خوارزمی.
  ۱۲. مک لولین، شون (۱۳۸۳) دین مراسم مذهبی و فرهنگ، ترجمه افسانه نجاریان، اهواز، نشر رسش.
  ۱۳. هیل، درک و گرابر اولگ (۱۳۶۸) معماری و تزئینات اسلامی، ترجمه مهرداد وحدتی، تهران،
- انتشارات علمی و فرهنگی.
۱۴. قمی، حسن (۱۳۶۱) تاریخ قم، به کوشش سیدجلال تهرانی، تهران، نشر توس.
  ۱۵. کمپر، انگلبرت (۱۳۶۳) سفرنامه کمپر، ترجمه کیکاووس جهانداری، تهران، انتشارات خوارزمی.
  ۱۶. خرمشاهی، بهاء‌الدین (۱۳۷۲) دین‌پژوهی، تهران، پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی.
  ۱۷. مدنی، ملا عبدالرسول (۱۳۷۰) تاریخ کاشان، کاشان، چاپ اول.
  ۱۸. هیلن‌براند، روبرت (۱۳۷۷) معماری اسلامی فرم عملکرد معنی، ترجمه ایرج اعتصام، تهران، انتشارات پردازش و برنامه‌ریزی شهری وابسته به شهرداری تهران.
  ۱۹. هیلن‌براند، روبرت (۱۳۸۹) مقابر، گردآورنده محمد یوسف کیانی، معماری ایران (دوره اسلامی)، ترجمه کرامت‌الله افسر، تهران، انتشارات سمت، صص ۵۸-۱۱۸.
  ۲۰. بلر، شیلا. بلو، جانانان (۱۳۹۰) هنر و معماری اسلامی (۲)، ترجمه یعقوب آزند، تهران، انتشارات سمت.
  ۲۱. فرگاس، جوزف پی (۱۳۷۹) روانشناسی تعامل اجتماعی، (رفتار میان‌فردی)، ترجمه خشایار بیگی و مهرداد فیروزبخت، تهران، انتشارات ابجد.
  ۲۲. همیلتون، ملکم (۱۳۹۰) جامعه‌شناسی دین، ترجمه محمد دهقانی، تهران، نشر ثالث.
  ۲۳. کارمونا، ماتيو (۱۳۸۵) مکان‌های عمومی - فضاهای شهری (ابعاد طراحی شهری)، ترجمه پروین پرتوی، تهران، دانشگاه هنر، چاپ اول.
  ۲۴. کیانی، محمدیوسف (۱۳۸۱) تاریخ هنر معماری ایران در دوره اسلامی، تهران، انتشارات سمت، چاپ چهارم.
  ۲۵. لینچ، کوبین (۱۳۸۱) شکل خوب شهر، ترجمه حسین بحرینی، انتشارات دانشگاه تهران، تهران.
  ۲۶. علی‌آبادی، بیژن (۱۳۹۰) تهران و تکیه‌هایش، مقاله اینترنتی، سایت انجمن مفاخر معماری ایران، www.ammi.ir
  ۲۷. مطهری، مرتضی (۱۳۷۰) فطرت، تهران، انتشارات صدرا، چاپ دوم.
  ۲۸. مولائی، اصغر (۱۳۸۸) پروژه نهایی درس روشهای طراحی شهری ۲: تجزیه و تحلیل شهری بر

30. Prentice, R (1993): Tourism and Heritage attractions, London and New York, Route Ledge.
31. Cohen, Erik (1992): "Pilgrimage centers: concentric and exocentric" Annals of Tourism Research 19, pp. 50-33.
32. www.googlemap.com
29. Eccles, Gavin and Costa, Jorge (1996): Perspectives on tourism development, International Journal on Contemporary Hospitality Management, Volume 9, P84.
- اساس هنجار خوانایی و تعلق خاطر، مدرس: دکتر مصطفی بهزادفر، دوره کارشناسی ارشد طراحی شهری، دانشگاه علم و صنعت ایران، نیمسال اول تحصیلی ۸۹-۱۳۸۸.

تأثیرپذیری توسعه زیست محیطی از کاربری سیاست دوفضایی؛ نمونه موردی کلانشهر تهران

مهدی عوج اختری - دانشجوی دکتری رشته شهرسازی دانشگاه عدالت، تهران، ایران
سید جمال‌الدین دریاباری - عضو هیات علمی، واحد تهران شمال، دانشگاه آزاد اسلامی، تهران، ایران.
عباسی بخشنده نصرت - عضو هیات علمی دانشگاه عدالت، تهران، ایران

Abstract]

Environmental pollution today has become a permanent image of metropolitan faces. The new look at problem solving is to move the activities towards virtual spaces in order to reduce the environmental problems in the context of the urbanization of the two regions and in the context of information technology. What follows is part of the achievement of the doctoral dissertation titled "city of two spaces" policy in sustainable environmental, economic and social development of metropolises. Case Study; Tehran Metropolis, and intends to examine the impact of diphasing on the sustainability of Tehran's development. The research question is: How does this trend affect Tehran's sustainable environmental development? Documentary and field studies (questionnaires) with soft analyze (SPSS) indicate that the development of activities in cyberspace could reduce vehicle traffic, reduce air and noise pollution, and increase the open and green spaces of the city.

Keywords: city of two spaces" policy, Sustainable Development, Environmental, Tehran

چکیده

آلودگی زیست محیطی امروزه به تصویر ماندگار چهره کلانشهرها تبدیل شده است. نگاه نوین حل مساله، سوق جریان فعاليتها به سمت فضاهای مجازی است تا در شرایط دوفضایی شدن شهری و در بستر فناوری اطلاعات، بتوان کاهش مشکلات زیست محیطی را شاهد بود. آنچه پیش رو است، بخشی از دستاورد رساله دکتری با عنوان «تحلیل نقش سیاست دوفضایی در توسعه پایدار زیست محیطی، اقتصادی و اجتماعی کلانشهرها. نمونه موردی؛ کلانشهر تهران» است و در نظر دارد تأثیر دوفضایی شدن را در پایداری توسعه شهر تهران مورد بررسی قرار دهد. سوال پژوهش اینست که این روند در شهر تهران چه تأثیری در تحقق توسعه پایدار زیست محیطی آن دارد؟ مطالعات اسنادی و میدانی (پرسشنامه) با تحلیل‌های نرم افزادی (SPSS) حاکی از آن است که توسعه فعاليتها در فضای مجازی می‌تواند منجر به کاهش تردد خودروها، کاهش آلودگی صوتی و هوا و نیز افزایش فضاهای باز و سبز شهری شود.

واژگان کلیدی: دوفضایی شدن شهری، توسعه پایدار، زیست محیطی، تهران

کامپیوتر» و دسترسی به «فضای اینترنتی» برخوردار باشند، پیش نیاز اولیه ظهور شهرهای مجازی فراهم آوردن این دو مکان است (عاملی، ۱۳۸۴، ص ۱۲۰).

۲- طرح مسأله

رشد کلانشهرها و سایر شهرهای بزرگ در سراسر دنیا تحت تأثیر جهانی شدن و رشد لجام گسیخته اقتصادی قرار دارد. نتایج این روند جهانی شدن بر مدیریت شهری، به خصوص در شرایط فقدان سازمان‌های اجتماعی قوی، گاه بسیار شدید بوده است. در بسیاری از موارد، افزایش فقر در این مناطق و توزیع ناعادلانه ثروت از طریق تخصیص نابرابر منابع در سرمایه‌گذاری در بخش عمومی و رشد به کارگیری فناوری که تنها می‌تواند مورد استفاده نیروی کار ماهر قرار گیرد، به همراه ضعف نسبی سازمان‌ها و مشارکت عمومی و سیاست‌گذاری‌ها در پاسخ به این مسائل تشدید شده و در نهایت به تدریج منجر به از هم گسیختگی شهر و سازمان آن خواهد گردید. ازدحام و تراکم جمعیت‌های بزرگ و تفاوت جمعیت شب و روز در شهرهایی مثل تهران، نیویورک، لندن و توکیو همراه با آلودگی گسترده نور، صدا، هوا و فضا و مسئله ترافیک و زمان، منشاء یافتن چاره‌ای برای کاهش آلام ناشی از زندگی در اینگونه شهرها شده است. مهمترین مسئله در این شهرها حرکت جمعیت است. حرکت جمعیت اعم از حرکت با وسیله نقلیه و یا ازدحام جمعیت در مراکز فروش و خدمات اداری و رفاهی شهر، علت اصلی بسیاری از مسائل شهری اعم از مسائل انسانی شهری و یا حوادث و سوانح شهری در شهرهای بزرگ می‌باشد.

در دنیای امروز با پیشرفت علم و تکنولوژی به خصوص پیشرفت گسترده در زمینه فناوری اطلاعات و ارتباطات با پدیده‌ای به نام «شهر الکترونیک» روبه‌رو هستیم که ایجاد آن مزایای بسیار زیاد و غیرقابل انکاری به دنبال دارد، از جمله نقش مهم و اساسی آن در جهت اجرای بند ۱۰ اصل سوم قانون اساسی جمهوری اسلامی، که عبارت است از «ایجاد نظام اداری صحیح و حذف تشکیلات غیر ضروری» می‌باشد (پرورش، ۱۳۸۸).

ایجاد شهر الکترونیک تأثیرات بسیاری را در زمینه اقتصادی، اجتماعی، فرهنگی و سیاسی برای شهر به دنبال خواهد داشت. در زمینه اقتصادی توسعه تجارت الکترونیکی، بانکداری الکترونیکی، گسترش استفاده از کارت‌های اعتباری، کاهش کاغذ بازی، کاهش هزینه

امروزه بحث توسعه شهرها به شبکه جهانی نیز سرایت کرده است شهرها و شهرک‌های جدید هر روز در فضای مجازی ساخته می‌شوند که مصالح آن‌ها از خشت و ملات نیست، بلکه بیت‌های رایانه‌ای است. این شهرهای الکترونیکی با عنوان شهرهای مجازی شناخته می‌شدند. در هر لحظه چندین هزار نفر مشغول استفاده از امکانات ارائه شده در این شهرهای مجازی جهت انجام کارهای خود از سراسر جهان هستند. کارهایی مانند خرید، فروش، مسافرت، استراحت، مسابقه و غیره (نقشینه، ۱۳۸۶). در شهر مجازی، خدمات اطلاعاتی بدون هیچ محدودیت زمانی و مکانی ارائه می‌شود. مفهوم شهر و دولت مقید به ساعت کار اداری، تبدیل به شهر و دولت ۲۴ ساعته در هفت روز هفته می‌شود و شهروندان در همه ساعات و دقیقاً روز امکان بهره‌مندی از خدمات شهری را خواهند داشت (عاملی، ۱۳۸۴، ص ۱۲۱). شهرها در تعریف عام آن‌ها مراکز جغرافیایی تجمع انسان‌ها و خدمات است به همین دلیل است که نحوه چیدمان عناصر شهری و شکل امروزی شهرنشینی برای مردم بسیار آشناست و با آن رابطه‌ای نزدیک برقرار می‌کند در نتیجه شهرهای مجازی می‌توانند مدل بسیار خوبی از تمام اطلاعات و خدماتی باشند که در شهرهای حقیقی وجود دارد. این شهرها را می‌توان کانون‌های الکترونیکی نامید که حتی انسان‌های ساکن کوچه و پس کوچه را نیز بر روی صفحه نمایش رایانه شما به تصویر می‌کشند (نقشینه، ۱۳۸۶). ظهور شهر مجازی در درجه اول موجب کاهش «حرکت جمعیت» به عنوان مهم‌ترین مسأله در شهرهای واقعی می‌شود و در درجه بعدی «فضاهای همزمان» را بدون فرسایش و اصطکاک با یک هندسه موازی امکان پذیر می‌سازد. در واقع دو فضایی شدن شهر در فضای واقعی و فضای مجازی نوعی «مدیریت کنترل حرکت جمعیت شهری» محسوب می‌شود که تلاش می‌کند با عقلانی کردن روند حرکت جمعیت، شهری آرام‌تر، کم هزینه‌تر و برخوردار از امنیت شهری و امنیت روانی شهروندان را فراهم سازد. این فضای جدید از یک طرف محصول توسعه سخت افزارها و نرم افزارهایی بود که خلق «واقعیت مجازی» را امکان پذیر می‌ساخت و از طرف دیگر متأثر از تمایل به رهایی از «فرسایش‌های انرژی» در جهان واقعی و اندیشه زندگی در «جهان دیگر» بود (عاملی، ۱۳۸۴، ص ۱۱۸). از آن جا که کاربران شهر مجازی در درجه اول باید از «دانش

ارائه خدمات و ایجاد زمینه برای سرمایه‌گذاری داخلی و خارجی و ارتباط تجاری شهر با کشورهای همسایه و سایر نقاط جهان بخشی از تأثیرات آن خواهد بود. ارائه خدمات به‌هنگام به شهروندان موجب افزایش رضایتمندی آنها از استفاده از خدمات عمومی و خصوصی شده و امکان تشکیل گروه‌ها و اجتماعات به‌هنگام فراوان و هم‌چنین رأی‌گیری به‌هنگام و توزیع عادلانه امکانات را فراهم می‌آورد. در زمینه‌های فرهنگی نیز اجرای شهر الکترونیک تأثیرات زیادی را به‌دنبال دارد که به‌طور مثال از شفاف‌سازی، اطلاع‌رسانی، آموزش مجازی شهروندان در حوزه‌های عمومی و اختصاصی، امکان انتشار رسانه‌های دیجیتالی برای شهروندان، انتشار اخبار و اطلاعات به‌هنگام و اثرات فرهنگی بسیار دیگری را می‌توان نام برد (King, 2007) و (نظری و آقازاده، ۱۳۸۸).

کلانشهر تهران یکی از شهرهای مسأله‌دار در کشور و جهان به‌شمار می‌آید به‌گونه‌ای که یکی از آلوده‌ترین شهرهای دنیا و ترافیک آن از جمله بدترین انواع ترافیک و ازدحام شهری است. کاهش سرانه‌های خدماتی، آموزشی، بهداشتی، فضای سبز، افزایش آلودگی‌های زیست‌محیطی و از دست رفتن جان‌ها در هزاران نفر در سال، افزایش میزان ترافیک و پرت شدن مهمترین سرمایه‌های جامعه بشری که زمان می‌باشد، افزایش میزان بیماری‌های صعب‌العلاج و آمار نگران‌کننده سرطان، نگرانی‌های جدی کاهش درآمدها برای اداره کلانشهر تهران در آینده و البته نگاهی به بررسی‌های برخی موسسات معتبر جهانی به وضعیت مجموعه شهری تهران، تنها برخی از مهمترین مشکلات قابل توجه این شهر می‌باشد. با چنین شرایطی این پژوهش بر آن است که دریابد آیا سیاست دوفضایی شدن شهری و حرکت به سمت شهر الکترونیک، می‌تواند نقشی در بازگرداندن شرایط پایداری توسعه به این کلانشهر ایفا نماید و چگونه این امر قابل تحقق است؟ فرضیه پژوهش آن است که با توسعه فعالیت‌های شهری در فضاهای مجازی و ایجاد شهر الکترونیک و هوشمند، کلانشهر تهران از نظر زیست‌محیطی توسعه می‌یابد.

۳- روش‌شناسی پژوهش ۳-۱- نوع پژوهش

پژوهش کنونی از رویکرد آمیخته که تلفیقی از دو روش کیفی و کمی است، استفاده می‌کند. به این صورت که این پژوهش ابتدا به صورت کیفی و با استراتژی موردکاوی که

از استراتژی‌های تحقیقات کیفی است، به تبیین جنبه‌های مختلف توسعه پایدار و شهر مجازی و الکترونیک می‌پردازد. علاوه بر موردپژوهی، از روش پیمایش به عنوان یک روش کمی برای گردآوری و تحلیل داده‌ها، استفاده گردیده است.

۳-۲- جامعه آماری و نمونه

در این پژوهش از شهروندان تهرانی پرسشگری می‌شود و دیدگاه و نظر آنان درباره نقش و تأثیر توسعه فضای دوم در توسعه پایدار شهری مورد سنجش قرار گیرد. البته باید در زمینه فناوری اطلاعات و یا محیط زیست، آشنایی داشته باشند. مناسب است که برای تعیین تعداد نمونه آماری، از فرمول کوکران^۱ استفاده شود که در آن: N یعنی تعداد اعضای جامعه آماری. بر اساس داده‌های مرکز آمار ایران، شهر تهران در سال ۱۳۹۵ و بر اساس سرشماری رسمی، دارای ۸۷۳۷۵۱۰ نفر جمعیت بوده است (مرکز آمار ایران، ۱۳۹۵). لذا در اینجا، این رقم برابر ۸۷۳۷۵۱۰ می‌باشد. d یعنی احتمال خطا که در اینجا با توجه به مقدار T محاسبه شده و ۰,۰۵ می‌باشد و T صحت گفتار است در سطح ۰,۹۵ اطمینان می‌باشد و رقم آن برابر ۱,۹۶ است. با جایگزاری ارقام، نتیجه بدین صورت خواهد شد: تعداد نمونه برابر ۳۸۴ است که به سمت بالا یعنی رقم ۳۸۵ نفر گرد می‌شود.

۳-۳- روش و ابزار تجزیه و تحلیل

به منظور تجزیه و تحلیل داده‌های گردآوری شده از این پرسش‌نامه‌ها از نرم‌افزار SPSS استفاده خواهد شد. برای تعیین پایایی آزمون نیز از روش آلفای کرونباخ استفاده می‌شود. روش آلفای کرونباخ برای محاسبه هم‌آهنگی درونی ابزار اندازه‌گیری که خصیصه‌های مختلف را اندازه‌گیری می‌کند به کار می‌رود (Cronbach, 1951). سوالات بوسیله نرم‌افزارهای SPSS، EXCEL و آماره‌های متناسب از جمله درصد، فراوانی، میانگین، آزمون تی و... مورد تجزیه و تحلیل قرار خواهد گرفت. در جدول و در جدول ملاحظه می‌گردد که ضریب آلفای کرونباخ برای مجموعه پرسش‌های مربوط به مقیاس زیست‌محیطی، برابر با ۰,۷۶۵ است.

$$r = \frac{t^2 pq}{1 + \frac{1}{N} \left(\frac{t^2 pq}{\alpha^2} - 1 \right)}$$

۱.

جدول ۱. ارقام محاسبات آلفای کرونباخ پرسشنامه زیرمقیاس زیست محیطی توسعه پایدار

Case Processing Summary			
		N	%
Cases	Valid	۳۷۸	۹۸,۲
	Excluded ^a	۷	۱,۸
	Total	۳۸۵	۱۰۰

a. Listwise deletion based on all variables in the procedure

جدول ۲. آلفای کرونباخ زیرمقیاس زیست محیطی توسعه پایدار

Reliability Statistics	
Cronbach's Alpha	N of Items
۰,۷۶۵	۵

در سال ۱۹۹۲ میلادی معطوف می‌گردد؛ پس از آن در سال ۱۹۹۳ میلادی، پروژه توسعه زیر ساختار ملی آمریکا جهت گسترش زیرساختار فناوری اطلاعات و ارتباطات، تدوین و راه اندازی شد؛ کشور کره جنوبی نیز در این سال، طرح توسعه زیر ساختار ملی فناوری ارتباطات و اطلاعات خود را ارائه و آماده اجرا کرد. کشورهایمانند ژاپن، تایوان و انگلستان نیز در طی سالهای ۱۹۹۳ و ۱۹۹۶، برنامه‌های کلانی را در این زمینه دنبال نموده اند. تاریخ دقیقی از زمان ایجاد شهرهای الکترونیک در دسترس نیست؛ اما می‌توان اذعان داشت که طرح ایجاد این شهرها به زمان ایجاد و توسعه دولت الکترونیک در جهان مرتبط می‌باشد. به همین دلیل می‌توان می‌توان دهه‌ی ۱۹۹۰ میلادی را سرآغاز رویکرد الکترونیکی شدن برخی کلان شهرها دانست (کیا، ۱۳۸۶، ص ۶). در سالیان اخیر بیش از ۴۰۰ شهر و شهرک هوشمند الکترونیکی در نقاط مختلف دنیا احداث شده و مورد بهره برداری قرار گرفته است (ثائری طوسی، آجیلیان ممتاز، ۱۳۹۲، ص ۷). برترین شهر الکترونیکی جهان، شهر سنول از کشور کره جنوبی می‌باشد، که ۵۰۰ نوع خدمات آنلاین در این شهر ارائه می‌شود. راه اندازی این شهر، آلودگی هوا، ترافیک، مصرف سوخت و تصادفات رانندگی را در این شهر ده میلیون نفری، به شدت کاهش داده است. هم‌هی تاکسی‌ها و بیشتر خودروها در شهر به نقشه‌ی الکترونیکی مجهزند و با شناسایی وضع خیابانها و شرایط ترافیکی، مسیر مناسب را انتخاب می‌کنند. از هر پنج خانواده کره‌ای در شهر سنول

در مجموع، با توجه به اینکه ضریب آلفای کرونباخ، ۰,۷۶۵ را نشان می‌دهد، پایایی پرسشنامه مطلوب ارزیابی می‌شود.

۳-۴- مراحل اجرای پژوهش

برای انجام این پژوهش، به عنوان یک تحقیق علمی و کاری برخوردار از فرایند منطقی، از مراحل و گام‌های مشخصی استفاده شده است. این مراحل در شکل شماره ۱ به طور خلاصه آمده است.

۴- معرفی محدوده مطالعه

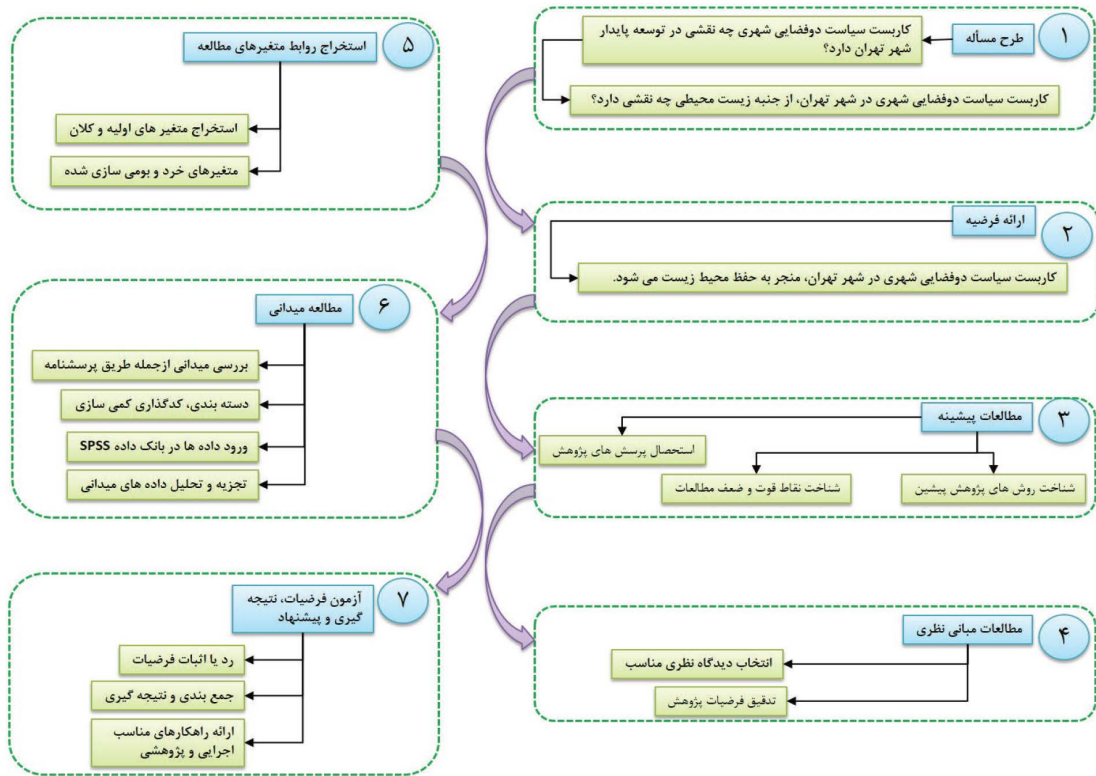
تهران از شمال به سلسله جبال البرز، از شرق به لواسانات، از غرب به کرج و از جنوب به ورامین محدود است. از نظر تقسیمات اداری به ۲۲ منطقه، ۱۲۳ ناحیه و ۳۷۴ محله تقسیم می‌شود (سامانه شهرداری تهران^۲). در ادامه، موقعیت استان تهران، شهر تهران و منطقه بندی شهرداری در نقشه شماره ۱ آمده است.

۵- پیشینه و مبانی نظری موضوع

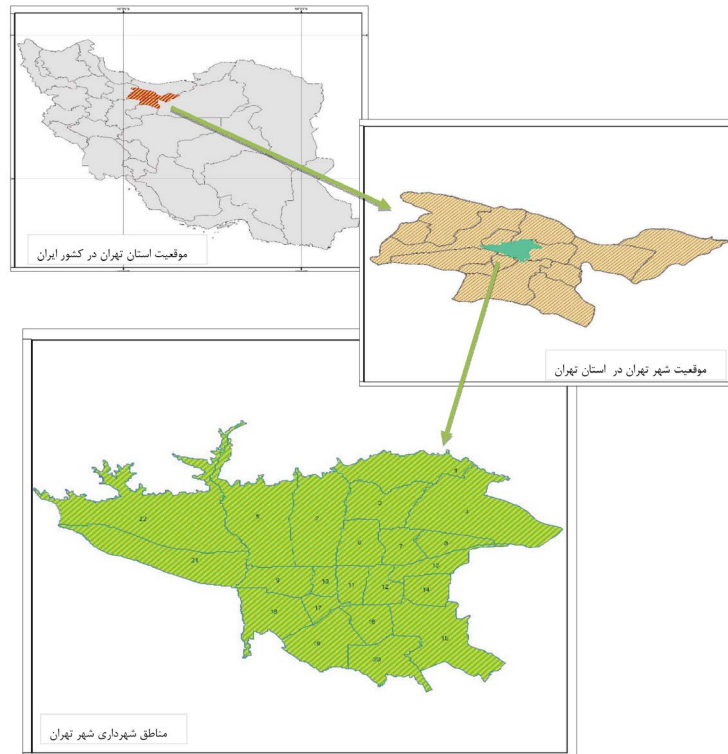
۱-۵- پیشینه

۱-۱-۵- پیشینه ظهور شهر الکترونیک و توسعه جریانهای فضای دوم (مجازی) شهری
اولین اقدام کلان و اساسی جهت ایجاد دولت الکترونیک در جهان، به برنامه‌ی توسعه فناوری اطلاعات سنگاپور

2. www.tehran.ir

شکل ۱. مراحل اجرایی پژوهش؛ ماخذ: نگارندگان.

نقشه ۱. موقعیت استان تهران، شه تهران و منطقه بندی شهرداری در این شهر

چهار خانواده به اینترنت با پهنای باند بسیار بالا دسترسی دارند و از هر ده شهروند سئول نه نفر صاحب تلفن همراه هستند. امکان تماشای برنامه‌های تلویزیونی از طریق تلفن همراه و داخل خودروها در شهر سئول از سال‌های قبل فراهم شده است. شهرهای توکیو، سیدنی، میلان، لندن، هلسینکی، کپنهاک، دوی و دوبلین از جمله شهرهای الکترونیکی جهان می‌باشند (شاهپری، ۱۳۸۳، ص ۲۴۸).

۵-۱-۲- پیشینه مطالعاتی

در مقاله بررسی نقش شهر الکترونیک در توسعه پایدار شهری، با استفاده از روش SWOT، ابتدا به شناسایی نقاط قوت و ضعف و فرصتها و تهدیدهای شهر الکترونیک در توسعه پایدار شهری پرداخته و سپس راهبردهای مربوطه در جهت بهبود و توسعه پایدار شهر الکترونیک ارائه می‌گردد. نتایج پژوهش امیر عطائی فر، وحید عطائی فر و شراره محمدی که در دومانه شهرنگار شماره ۷۰-۷۱ منتشر گردید نشان داد که شهر الکترونیک با کاهش مسائل زیست محیطی و اکولوژیکی شهرها، ایجاد اشتغال و بهره‌وری در شهرها و همچنین افزایش رضایتمندی شهروندان و تقویت مفهوم شهروندی فعال در مدیریت شهری، باعث توسعه پایدار شهرها می‌گردد (عطائی فر و همکاران، ۱۳۹۳، صص ۴۱-۵۱).

مقاله‌ای با عنوان بررسی تاثیر فن آوری اطلاعات و ارتباطات بر توسعه شهری مطالعه موردی شهر اراک توسط دکتر معصومه مطلق و پرستو بهروز نیا در پژوهش نامه علوم اجتماعی، سال سوم، شماره دوم نگاشته شده است. با توجه به نقش مهم ICT در جامعه شهری و در نهایت توسعه شهری، از اصلی ترین اهداف این پژوهش شناخت ICT و خصیصه آن به عنوان یک پدیده نوین، تشریح تاثیر ICT بر دگرگونی‌های حوزه‌های مختلف شهری و بررسی نقش و تاثیر ICT بر توسعه شهری می‌باشد که با استعانت از نظریه‌های «تافلر»، «کستلز»، «میچل» و «تئوری کلان توسعه پایدار شهری» به تبیین تاثیر تکنولوژی اطلاعات و ارتباطات بر توسعه شهری با مطالعه موردی شهروندان شهر اراک پرداخته است. از آنجاییکه شهرها همچون آینه‌ای تمام نما برای جامعه نیز در نظر گرفته شوند، می‌توان اذعان داشت که دگرگونی حاصل از دگرگونی حاصل از ICT در بطن و سیمای شهر جلوه گر می‌گردد. بنابراین آنچه مهم است نه تنها شناخت این تکنولوژی نوین بلکه بازتاب آن در جامعه شهری و بطور عینی تر و صریح تر تاثیر آن بر توسعه شهری است. بنابراین در پژوهش مذکور، این سؤال آغازین مطرح

می‌گردد: تکنولوژی اطلاعات و ارتباطات چه تاثیری بر توسعه شهری دارد؟ و در نهایت تاثیر آن بر توسعه شهری اراک چگونه است؟ همچنین با طرح پرسشهای دیگر به عوامل مهم و تاثیرگذار دیگری نیز پرداخته شده است. روش تحقیق باررفته، اسنادی-پیمایشی و ابزار گردآوری اطلاعات فیش برداری و پرسشنامه می‌باشد. نمونه مورد مطالعه ۳۸۴ نفر از شهروندان شهر اراک هستند که با روش نمونه گیری احتمالی از نوع طبقه بندی متناسب با حجم و تصادفی ساده انتخاب شدند. شهر اراک دارای سه منطقه شهری است که از مناطق یک (شهید مصطفی خمینی)، دو (شهید رجایی) و سه (شهید) انتخاب شدند. برای انجام مباحث آمار توصیفی از نرم افزار SPSS و جهت سنجش برازش مدل نظری تحقیق از نرم افزار لیزرل استفاده شده است. نتایج این پژوهش بر وجود یک الگوی خطی و مستقیم آماری بین تاثیر ICT و توسعه شهری حکایت دارد. بطوریکه هشت فرضیه مبتنی بر تاثیر ICT بر فرصت آموزشی، اقتصادی، دسترس پذیری، بهداشت محیط زیست، تقویت مشارکت اجتماعی، ارتباطات اجتماعی، پایگاه زنان و نوجوانان همگی تایید شدند. بنابراین بدیهی است که جامعه شهری تاثیر اینترنت بر توسعه شهری را می‌پذیرد (مطلق و بهروزنیا، ۱۳۸۸، صص ۸-۳۷).

شماره ۲ و ۳ فصلنامه انجمن فرهنگ و ارتباطات، در شماره بهار و تابستان ۱۳۸۴، مقاله‌ای با عنوان دو فضائی شدن شهر: شهر مجازی ضرورت بنیادین برای کلان شهرهای ایران منتشر نموده است. عضو هیئت علمی گروه ارتباطات دانشکده علوم اجتماعی دانشگاه تهران در این مقاله اشاره می‌کند که ازدحام و تراکم جمعیت‌های بزرگ و تفاوت جمعیت شب و روز در شهرهایی مثل تهران، نیویورک، لندن و توکیو همراه با آلودگی گسترده نور، صدا، هوا و فضا و مسئله ترافیک و زمان، منشاء یافتن چاره ای برای کاهش آلام ناشی از زندگی در اینگونه شهرها شده است. مهمترین مسئله در این شهرها حرکت جمعیت است. حرکت جمعیت اعم از حرکت با وسیله نقلیه و یا ازدحام جمعیت در مراکز فروش و خدمات اداری و رفاهی شهر، علت اصلی بسیاری از مسائل شهری اعم از مسائل انسانی شهری و یا حوادث و سوانح شهری در شهرهای بزرگ می‌باشد. با ظهور صنعت همزمان ارتباطات، کامپیوتر و بدنبال آن ارتباطات شبکه ای از طریق آرپانت و سپس شکل فراگیر این ارتباط در قالب اینترنت فضای جدیدی برای شهر بوجود آمد که از آن تعبیر به «شهر مجازی» می‌شود.

تأثیر فزاینده و تعیین کننده‌ای بر عوامل سازنده شهری دارد، مدیریت شهری است. مسائل بسیاری در شهرها وجود دارد که برای حل آنها، وجود مدیریت شهری ضروری است. گستردگی و پیچیدگی مسائل شهری و رشد و توسعه روزافزون شهرها، مدیریت امور شهر را به وظیفه‌ای دشوار تبدیل نموده است. در دو دهه اخیر، واژه فناوری اطلاعات یا فناوری اطلاعات و ارتباطات به عنوان یک پدیده نوظهور و قدرتمند، جایگاه جهانی خود را پیدا کرده است و از هم اکنون انتظار می‌رود در ساختارهای فرهنگی، اقتصادی، اجتماعی و سیاسی و همچنین در بنیان‌های سنتی اداره جوامع، تحولات اساسی رخ دهد و سیستم جدیدی از مدیریت معرفی گردد. گسترش فناوری اطلاعات و ارتباطات باعث ایجاد تحولات بسیاری در زمینه‌های مختلف از جمله ظهور شهر، شهرداری و شهروند الکترونیکی شده است. در تحقیق سیروس نظریان آزاد ضمن تشریح مفاهیم فناوری اطلاعات و ارتباطات و مدیریت شهری، بیان می‌شود که کارکردهای فناوری چگونه می‌تواند مدیران شهری را در طراحی، برنامه‌ریزی و مدیریت کلان‌شهرها یاری نماید (نظریان آزاد، ۱۳۸۸).

حضرتی و خدیوی (۱۳۸۹) پژوهشی تحت عنوان بررسی تأثیر فناوری اطلاعات و ارتباطات (شهر الکترونیک) بر ساختار کالبدی شهر از دیدگاه کارکنان منطقه ۱ شهرداری تبریز انجام گرفته و به این نتیجه رسیده است که فناوری اطلاعات و ارتباطات بهترین راهکار و ابزار برای خدمات به شهروندان می‌باشد و دیگر اینکه نیاز به حرکت فیزیکی شهروندان برای دسترسی به خدمات دولتی و نهادهای خصوصی نیست فناوری اطلاعات در جهان به طور چشمگیری در حال توسعه بوده و تمام فعالیت‌های روزمره بشر را تحت تأثیر قرار داده است و شهرها را دگرگون ساخته است. هادیلی و زینالی (۱۳۸۹) پژوهشی تحت عنوان ضرورت ایجاد شهر الکترونیک در توسعه پایدار منطقه ۶ تبریز انجام گرفته به این نتیجه رسیدند که شهر الکترونیک جهت رسیدن به توسعه پایدار نقش مؤثری ایفا می‌کند. بررسی اسناد علمی شامل گزارش‌ها، مقاله‌ها، کتابها، چه فارسی و چه لاتین، نشان از این دارد که گسترش فضای مجازی در شهر و رونق جریان‌ها و فعالیت‌ها در این فضا می‌تواند بر ابعاد مختلف توسعه پایدار تأثیرگذار باشد. در ادامه و در جدول شماره ۳ نتایج بررسی‌های اسنادی مربوط به چگونگی توسعه فضای مجازی و توسعه پایدار از نظر زیست محیطی گنجانده شده است.

ظهور شهر مجازی در درجه اول موجب کاهش «حرکت جمعیت» در شهر واقعی و در درجه بعدی «فضاهای همزمان» را بدون فرسایش و اصطکاک با یک هندسه موازی امکان پذیر می‌سازد. در واقع دو فضائی شدن شهر در فضای واقعی و فضای مجازی، نوعی «مدیریت کنترل حرکت جمعیت شهری» محسوب می‌شود که تلاش می‌کند با عقلانی کردن روند حرکت جمعیت شهر آرامتر، کم هزینه‌تر و برخوردار از امنیت شهری و امنیت روانی شهروندان را فراهم کند. در فضای جدید معنای مکان بازسازی می‌شود و نگاه به شهر بعنوان «فضای مکانها» تبدیل به «فضای جریانها»^۳ کستلز، (Castells, 1992) می‌شود که از یک سو حرکت جمعیت و از سوی دیگر حرکت اطلاعات را اجتماعی می‌کند. این تغییر در واقع زمینه نگاه یکپارچه به شهر دو فضائی شده را فراهم می‌کند. ظهور شهر مجازی در درجه اول موجب کاهش «حرکت جمعیت» در شهر واقعی و در درجه بعدی «فضاهای همزمان» را بدون فرسایش و اصطکاک با یک هندسه موازی با شهر واقعی امکان پذیر می‌سازد. این فضای جدید از یک طرف محصول توسعه سخت افزار و نرم افزارهایی بود که خلق «واقعیت مجازی» را امکان پذیر می‌ساخت و از طرف دیگر متاثر از تمایل به رهیدن از «فرسایشهای انرژی» در جهان واقعی و اندیشه زندگی در «جهان دیگر» بود. پرهیز از فرسایش انرژی انسان، سوخت و فرسایش محیط زیست و دسترسی‌های آسانتر و فشرده‌تر به امکانات اداری و شهری، شرایط ظهور شهر مجازی را فراهم ساخت و نظام جدید «شهرسازی واقعی- مجازی» را محقق نمود. به عقیده دکتر سعید رضا عاملی دو فضائی شدن شهر در فضای واقعی و فضای مجازی، نوعی «مدیریت کنترل حرکت جمعیت شهری» محسوب می‌شود که تلاش می‌کند با عقلانی کردن روند حرکت جمعیت شهر آرامتر، کم هزینه‌تر و برخوردار از امنیت شهری و امنیت روانی شهروندان را فراهم کند (عاملی، ۱۳۸۴، صص ۱۱۷-۱۳۴). یکی از مقاله‌های ارایه شده در دومین کنفرانس بین‌المللی شهر الکترونیک، با عنوان نقش فناوری اطلاعات در برنامه ریزی شهری است. بر اساس این نوشتار علمی، علاوه بر موضوعاتی همچون محیط زیست، حمل و نقل، ایمنی و برنامه ریزی شهری، یکی از عوامل مهمی که

جدول ۳. منابع دارای گزاره‌های مربوط به نقش کاربست دوفضایی (شهر مجازی- هوشمند-ترونیک) در توسعه پایدار زیست محیطی

ردیف	منابع مورد مطالعه در پژوهش به شیوه اسنادی جهت کشف گزاره‌های مرتبط با موضوع پژوهش	مفاهیم استخراج شده از نظر توسعه پایدار زیست محیطی
۱	The role of ICT development in rural areas,,(2003).Jalali,A.A Conference proceedings of the ICT and its role in the development 13 .of Golestan province, P	حفظ محیط زیست
۲	مرادی مفرد، سمیرا، اکبر حسین زاده و مهدی چراغی (۱۳۹۳) تحلیلی بر اثرات فناوری اطلاعات و ارتباطات بر توسعه پایدار شهری مورد مطالعه: شهر زنجان-دوفصلنامه پژوهش‌های بوم‌شناسی شهری، دوره پنجم، شماره ۱، پیاپی ۹، بهار و تابستان. صفحه ۷۴	مصرف کمتر سوخت و آلودگی کمتر محیط
۳	,(۲۰۰۷). Sarafrazi, M., memari zade, Gh.R., and Amir Firoozi, Z the paradigm of the establishment of electronic municipality: a «necessity in virtual era, first international conference of electronic .v .city, Tehran, P	کاهش آلودگی محیط زیست
۴	مرادی مفرد، سمیرا، اکبر حسین زاده و مهدی چراغی (۱۳۹۳) تحلیلی بر اثرات فناوری اطلاعات و ارتباطات بر توسعه پایدار شهری مورد مطالعه: شهر زنجان-دوفصلنامه پژوهش‌های بوم‌شناسی شهری، دوره پنجم، شماره ۱، پیاپی ۹، بهار و تابستان. صفحه ۸۱	کاهش آلودگی‌ها
۵	مرادی مفرد، سمیرا، اکبر حسین زاده و مهدی چراغی (۱۳۹۳) تحلیلی بر اثرات فناوری اطلاعات و ارتباطات بر توسعه پایدار شهری مورد مطالعه: شهر زنجان-دوفصلنامه پژوهش‌های بوم‌شناسی شهری، دوره پنجم، شماره ۱، بهار و تابستان. صفحه ۸۱	کاهش آلودگی صوتی و هوا+کاهش مصرف سوخت
۶	هادیلی بهمن و علی زینالی عظیم (۱۳۸۹) ضرورت ایجاد شهر الکترونیک در توسعه پایدار. فراسوی مدیریت. سال چهارم، شماره ۱۵ زمستان. ص ۳۹	کاهش آلودگی محیط زیست
۷	هادیلی بهمن و علی زینالی عظیم (۱۳۸۹) ضرورت ایجاد شهر الکترونیک در توسعه پایدار. فراسوی مدیریت. سال چهارم زمستان ص ۴۰	کاهش ترافیک و آلودگی
۸	نجفی مطیعی، منصور، نوربخش، محمدرضا. فناوریهای نوین در شهرهای آینده (با تاکید بر فناوری اطلاعات و ارتباطات). سایت ایران و جامعه اطلاعاتی (iranwsis.ir)	کاهش سفرهای درون شهری و برون شهری+کاهش آلودگی صوتی و آلودگی هوا
۹	نجفی مطیعی، منصور، نوربخش، محمدرضا. فناوریهای نوین در شهرهای آینده (با تاکید بر فناوری اطلاعات و ارتباطات). سایت ایران و جامعه اطلاعاتی (iranwsis.ir)	کاهش تولید زباله کاهش مصرف انرژی
۱۰	حبیبی، کیومرث و زهرا سن شناس (۱۳۸۸) نقش و اهمیت فناوری اطلاعات و ارتباطات در توسعه پایدار شهری. مجموعه مقالات دومین کنفرانس شهر الکترونیکی. ص ۳۶۵	کاهش آلودگی محیط
۱۱	رضا فرین مهر و سید محمدرضا خطیبی (۱۳۹۱) بررسی تأثیرات شهر الکترونیک بر ساختار کالبدی شهر، نمونه مورد مطالعه فردیس کرج. معماری و شهرسازی آرمان شهر. شماره ۹. پاییز و زمستان ۹۱. ص ۳۸۳	کاهش رفت و آمد و حمل و نقل
۱۲	قادری، امیر، امیری، مجتبی (۱۳۸۶) نقش و ضرورت استقرار شهر الکترونیک در توسعه پایدار. مجموعه مقالات اولین کنفرانس بین‌المللی شهرداری الکترونیکی، تهران. ص ۱۰۶	کاهش آلودگی محیط زیست
۱۳	تافلر، آوین (۱۳۶۶) موج سوم. ترجمه شهیندخت خوارزمی. تهران: نشر نو. صص ۲۸۲-۲۸۷	تأثیر بر محیط زیست

مفاهیم استخراج شده از نظر توسعه پایدار زیست محیطی	منابع مورد مطالعه در پژوهش به شیوه اسنادی جهت کشف گزاره‌های مرتبط با موضوع پژوهش	ردیف
کاهش آلودگی هوا+محافظت از فضاهای باز و زمین‌های کشاورزی+تراکم بالاتر و کاربری مختلط+فشرده سازی شهر	ملکی، سعید، لیلی صالح زاده، صفیه دامن باغ و فاطمه رزمگیر (۱۳۹۲). ارزیابی نقش شهرهای الکترونیک در مدیریت شهری پایدار. اولین همایش ملی جغرافیا شهرسازی و توسعه پایدار-تهران-اسفند. ص ۶	۱۴
نگهداری از فضای باز، زمینهای کشاورزی، زیبایی‌های طبیعی	ملکی، سعید، لیلی صالح زاده، صفیه دامن باغ و فاطمه رزمگیر (۱۳۹۲). ارزیابی نقش شهرهای الکترونیک در مدیریت شهری پایدار. اولین همایش ملی جغرافیا شهرسازی و توسعه پایدار-تهران-اسفند. ص ۶	۱۵
حفظ فضای سبز+کاهش آلودگی هوا+افزایش بازه انرژی+کاهش آلودگی آنها	رهنما، محمدرحیم، عباسزاده، غلامرضا (۱۳۸۷)، اصول، مبانی و مدل‌های سنجش فرم کالبدی شهر، چاپ اول، انتشارات جهاد دانشگاهی مشهد. ص ۵۴	۱۶
حفظ مبانی بوم شناسی	ملکی، سعید، لیلی صالح زاده، صفیه دامن باغ و فاطمه رزمگیر (۱۳۹۲). ارزیابی نقش شهرهای الکترونیک در مدیریت شهری پایدار. اولین همایش ملی جغرافیا شهرسازی و توسعه پایدار-تهران-اسفند. ص ۷	۱۷
کاهش آلودگی محیط زیست	ملکی، سعید، لیلی صالح زاده، صفیه دامن باغ و فاطمه رزمگیر (۱۳۹۲). ارزیابی نقش شهرهای الکترونیک در مدیریت شهری پایدار. اولین همایش ملی جغرافیا شهرسازی و توسعه پایدار-تهران-اسفند. ص ۷	۱۸
کاهش ترافیک+کاهش آلودگی هوا و منابع طبیعی	قادری، امیر و امیری، مجتبی (۱۳۸۶) نقش و ضرورت استقرار شهر الکترونیک در توسعه پایدار، اولین کنفرانس بین المللی شهرداری الکترونیک، تهران. ص ۱۰۷	۱۹
حل بسیاری از معضلات انسان و محیط زیست او در شهرهای امروزی	محمدی، زهرا و حمیدرضا افتخاری (۱۳۹۲) فناوری اطلاعات و ارتباطات و توسعه پایدار شهری با تأکید بر جمعیت (مطالعه موردی: بندرترکمن). فصلنامه پژوهشی اطلاعات جغرافیایی (سپهر). دوره ۲۲، شماره ۸۶، تابستان ۹۲. ص ۴۳	۲۰
کاهش آلودگی محیط زیست	زیاری، کرامت الله، علی مهدی و معصومه مهدیان بهنمیری (۱۳۹۲). مدیریت شهری الکترونیک؛ گامی نوین در تحقق پایداری شهری؛ بررسی وضعیت شهرداری الکترونیکی در کلانشهرها (مطالعه موردی شهر قم). فصلنامه اقتصاد و مدیریت شهری/ شماره سوم، تابستان ۹۲. ص ۱۰۹	۲۱
کاهش آلودگی محیط زیست	Odendaal, N (2003). communication technology Information and between cities governance: Understanding the difference and local economies. Computers, Environment in developed and emerging Urban Systems and (6), 27, 585-607.	۲۲

را پشت سر گذارده و اینک در آستانه سومین دوره قرار گرفته است. نخستین دوره، که آغاز آن به زمان انقلاب صنعتی باز می‌گردد. تلاش برای سلطه به طبیعت متهور ساختن آن است. تاریخ نگاران نشان داده اند که دست کم دو انقلاب صنعتی وجود داشته است. انقلاب اول؛ در ثلث

۲-۵- مبانی نظری فضای دوم (مجازی) و توسعه پایدار زیست محیطی

کستلز؛ کستلز معتقد است که آدمی از زمان ظهور بر سیاره ای که زادگاهش به شمار می‌آید، دو دوره مهم تاریخی

آخر قرن هیجدهم آغاز شد که مشخصه آن تکنولوژی‌های جدید ماشینی همچون ماشین بخار و ماشین نخ‌ریسی. انقلاب دوم؛ با اختراع برق، موتورهای درون سوز، صنعت شیمی با مبنای علمی، ریخته‌گری کارآمد فولاد و پیدایی تکنولوژی ارتباطی همراه با گسترش تلگراف و اختراع تلفن همراه است. بین این دو انقلاب پیوستگی اساسی و نیز برخی تفاوت‌های بنیادین وجود دارد که مهم‌ترین آنها اهمیت تعیین‌کننده دانش علمی در حفظ و هدایت توسعه تکنولوژی پس از دهه ۱۸۵۰ است. در واقع پیشرفت‌های تکنولوژیک به صورت دسته‌جمعی رخ دادند و هر یک با دیگری ارتباط متقابل داشت و به طور فزاینده‌ای یکدیگر را تقویت می‌کردند. اما مهم‌ترین بحث این است که برق نیروی اصلی انقلاب دوم است و پیشرفت‌های دیگر تنها از رهگذر تولید و توزیع برق بود که دیگر رشته‌ها نیز توانسته‌اند کاربردهای خود را گسترش دهند و به یکدیگر متصل شوند. بدین ترتیب این دو انقلاب صنعتی در سرتاسر سیستم اقتصادی گسترش یافت و در تمام تار و پود اجتماعی رخنه نمود. منابع انرژی ارزان، قابل دسترس و متحرک باعث تقویت و افزایش نیروی بدن انسان شد و مبنای مادی جهت حرکت به سوی گسترش به سوی ذهن انسان را پدید آورد (کستلز، ۱۳۸۰، صص ۲۴-۶۳-۶۸). در سومین دوره که ظهور جامعه شبکه‌ای یکی از ویژگی‌های آن به شمار می‌آید در واقع، تکنولوژی اطلاعاتی و ارتباطات، امکان ظهور جامعه شبکه‌ای را فراهم آورده است که افراد و جوامع را در درون قالب‌های تازه، هویت‌های تازه می‌بخشد و تعاریف تازه‌ای از انسان عرضه می‌دارد. در عین حال خود این شبکه تحت تأثیر دینامیسم داخلی، دستخوش تغییرات دائمی و در نتیجه ایجاد الگوهای جدید زیستی و حیاتی در نقاط مختلف است (همان، صص ۲۰).

کستلز جامعه شبکه‌ای را از ویژگی‌های سرمایه‌داری متکی به اطلاعات به شمار می‌آورد. به نظر او این نوع جامعه در اواخر دهه ۱۹۶۰ و نیمه دهه ۱۹۷۰ بر اثر همگرایی، سه فرآیند تاریخی مستقل پدیدار شد: «انقلاب تکنولوژی اطلاعات» که ظهور جامعه شبکه‌ای را امکان‌پذیر ساخت به «تجدید ساختار سرمایه‌داری» و «نهضت‌های فرهنگی درجه‌های ۷۰-۱۹۶۰» (همچون آزادی خواهی، حقوق بشر، فمینیسم و طرفداری از محیط زیست). تعامل میان این فرآیندها و واکنش‌هایی که به آن دامن می‌زنند یک ساختار نوین اجتماعی مسلط یعنی

جامعه شبکه‌ای: یک اقتصاد نوین اطلاعاتی - جهانی و یک فرهنگ نوین یعنی فرهنگ مجازی واقعی را به عرصه وجود آورد. منطق نهفته در این اقتصاد، این جامعه و این فرهنگ، زیربنای کنش و نهادهای اجتماعی در سرتاسر جهان به هم پیوسته است (کستلز، ۱۳۸۰، صص ۴۱۷). اهم ویژگی‌های مورد تأیید کستلز در مورد «جامعه شبکه‌ای» را می‌توان بصورت زیر بیان کرد:

۱. تکنولوژی اطلاعات و اشاعه اطلاعات
  ۲. تجدید ساختار سرمایه‌داری
  ۳. فعالیت اقتصاد جهانی، فعالیت اقتصاد شبکه‌ای، تحول در نحوه انجام کار، ظهور قطب‌های متقابل.
  ۴. تأثیر بر روندهای فرهنگی و سیاسی
  ۵. زمان بی‌زمان و مکان بی‌مکان
  ۶. فضاهای جریان‌ها
- همچنین کستلز با طرح شهر اطلاعاتی^۴ به بررسی جریان اطلاعات، ساختار طبقاتی و فرهنگ شهر اطلاعاتی در نظام شهرهای نوین می‌پردازد. وی بر این باور است که هماهنگی تجدید ساختار سرمایه‌داری و نوآوری تکنولوژیک عامل عمده تحول جامعه و بنابراین شهر و حومه‌های آن است. همچنین کستلز «انقلاب اطلاعاتی تکنولوژیکی» را به عنوان ستون فقرات - اگر نه قطعی - سایر تحولات ساختاری می‌داند و به این ترتیب به ترسیم «جامعه اطلاعاتی» می‌پردازد که به عنوان قالب نهادهای اجتماعی جایگزین یک جامعه صنعتی می‌شود. بنابراین ایجاد شبکه‌های اطلاعاتی باعث تمرکززدایی از بسیاری از جنبه‌های سازماندهی اجتماعی و اقتصادی همراه با تمرکز در تصمیم‌گیری می‌شود. تأکید فزاینده بر مدیریت جریان‌های اطلاعات بدین معناست که گروهی متمرکز در فرماندهی می‌توانند در حقیقت منافع سازمان یافته و پراکنده و غیرمتمرکز را در نقاط دور از یکدیگر کنترل و هماهنگ نمایند.

توسعه شبکه‌های تکنولوژی اطلاعاتی در سراسر جهان، اهمیت جریان‌های اطلاعاتی را برای سازماندهی اجتماعی و اقتصادی افزایش و در عین حال اهمیت نقاط خاص جغرافیایی را کاهش می‌دهد. در نتیجه در «اقتصاد اطلاعاتی» نگرانی عمده سازمان‌ها مدیریت و چگونگی پاسخ‌گویی به جریان‌های اطلاعات است (وبستر، ۱۳۸۲، صص ۴۰۹-۴۲۱). کستلز در بررسی جریان اطلاعات به

ما را به دست خودمان می‌سپرد. وی در ادامه بر مقوله دسترس پذیری در شرایط برخاسته از تکنولوژی‌های جدید تأکید می‌ورزد. نخست او دسترس پذیری دیداری را مورد توجه قرار داده است چرا که فناوری‌های جدیدتر حتی وعده دسترسی دیداری بسیار نیرومندتری را با کمک اینترنت داده اند که تبدیل به «عصب بینایی در برگزیده منطقه‌های زمانی در گستره جهان به همراه چشم‌های الکترونیکی در انتهای هر منطقه» شده اند و این امر بیشتر به تفسیر معنای فضا و مکان دلالت می‌کند. او ادعا می‌کند: به زودی ما به راحتی توانایی آفریدن سوراخ‌هایی در فضا را خواهیم یافت در هر کجا و هر زمان که بخواهیم. هر مکانی بالقوه با مکان قرینه خود درست در خارج از این پنجره ارتباط شبکه ای خواهد داشت (رابینز و وبستر، ۱۳۸۵، صص ۳۴۰-۳۴۲).

دسترسی لمسی نیز نتیجه مستولی شدن بر فاصله‌ها می‌باشد به طوری‌که روز به روز «مکان‌های فضای سایبرنتیکی بیشتر خود را به شیوه‌هایی بیش از پیش چند حسی و درگیر نشان می‌دهند ... ما فقط آن‌ها را تماشا نمی‌کنیم؛ ما احساس خواهیم کرد که در آن‌ها حضور داریم». این آرزوی دسترسی به حضور از راه دور غرق‌کننده و چند حسی برای ایجاد ارتباط در سراسر جهان می‌باشد. طبق دیدگاه میچل کنش مندی دو سویه با جهان و دستکاری آن ممکن شده است و امکان «حضور از راه دور» را نیز فراهم ساخته است. وی بینش اجتماعی جدیدی را ترسیم می‌نماید که نه تنها برخاسته از شرایط فوق می‌باشد بلکه در محیط‌های مجازی منطق سایبرنتیکی نیز قابل تحقق می‌باشد. بنابراین به حضور شبکه کامپیوتری جهانی در حال پیدایش، با روش کاملاً پیش بینی پذیر اشاره می‌کند که تصورات ما از مکان گردهمایی، اجتماع و زندگی شهری را واژگون، جابجا و از پایه و اساس بازتعریف می‌کند. او می‌افزاید همچنان که امروز، حضور از راه دور افزایش می‌یابد و گاهی آن را جایگزین حضور مادی می‌کنند، و همچنان که تجارت و کنش مندی‌های دوسویه اجتماعی را هر چه بیشتر به داخل فضای سایبرنتیکی منتقل می‌کنند. بنابراین دسترس پذیری هر چه کمتر به نزدیکی و مجاورت وابسته می‌شود و جامعه هر چه بیشتر از جغرافیا مجزا می‌شود ... اجتماعات، گونه ای روز افزون زمینه مشترک خود را به جای خاک و خشکی در فضای سایبرنتیکی می‌یابند (رابینز و وبستر، ۱۳۸۵، صص ۳۴۴-۳۴۵).

تأثیر آن بر ساختار طبقاتی شهرها و پیامدهای مهم آن برای هدایت زندگی شهری پرداخته است. او معتقد است هر چه زمان پیش می‌رود بر تعداد شهرهای اطلاعاتی افزوده می‌شود و نیروی انسانی و ساختار طبقاتی شهرها هم تحت الشعاع قرار می‌گیرند و مشاغلی شکل می‌گیرد که به طور فزاینده ای به اطلاعات وابسته هستند. طبق گفته کستلز این روند باعث افزایش تعداد کارشناسان و مدیران اطلاعاتی شده که جریان‌های اطلاعات دارای نقش محوری برای فعالیت‌های اقتصادی را کنترل و ایجاد می‌کنند، اطلاعاتی که حقیقتاً به تنها بخش اجتناب ناپذیر هر سیستم تبدیل می‌شود (وبستر، ۱۳۸۲، ص ۴۲۳).

میچل؛ ویلیام میچل از اندیشمندانی است که با علاقه ای وافر حضور ICI در شهرها را دنبال می‌کند و نتیجه آن کتابی تحت عنوان شهر بیت ها^۱ می‌باشد. او با پرداختن به عناصر فناوری مدرن و عواقب آن در زندگی شهری تأکیدی مضاعف بر مفهوم فاصله و فضا دارد و بر این باور است که با غلبه بر «استبداد فاصله‌ها» فناوری‌های مجازی نوین به ما امکان می‌دهند تا در هر کجا که ممکن باشد با دیگران ارتباط برقرار کنیم و از آن طریق انواع جدیدی از اجتماع‌های الکترونیکی برپایه علاقه و صمیمیت را شکل دهیم. زیرا در شبکه‌های مجازی نوین، می‌توان چشم انداز مجاورت بیشتری با دیگران را ترسیم نمود و همپای تعهد و ارتباطی صمیمی و آرمانی مقوله مشارکت اجتماعی را نیز محقق ساخت. بنابراین، با استمداد از فناوری‌های نوین، بودن در فضایی ممکن می‌شود که در آن نوعی از معاشرت اجتماعی شکل می‌گیرد که در جهان واقعی با کمبود آن مواجه شده ایم. با در نظر گرفتن فناوری نوین اطلاعاتی و ارتباطی و شرایط دستیابی به آن می‌توان به غلبه بر فاصله‌ها حساب نمود.

میچل اظهار می‌دارد که حسن چنین موقعیتی این است که انسان را «رها از اجبارهای فضای مادی» می‌نماید بطوریکه این جهان متأثر از فناوری‌های نوین جهانی پسا جغرافیایی خواهد بود که در سرشت خود عمیقاً «ضد فضایی» است و آنگاه که بطور هم زمان، مادیت و کنش پذیر جهان واقعی به روشنایی زندگی مجازی راه می‌دهد، ما نقطه پایانی بر «استبداد فاصله» خواهیم گذارد و در نهایت با غلبه بر محدودیت‌ها می‌توان بر سختی‌های ناشی از دوری مکانی و فضایی فائق آمد. به طوری که می‌توان بیان نمود که «فضازدایی از کنش مندی دو سویه» تقدیر

میچل بر جنبه اجتماعی فناوری‌های نوین شهرها تأکید دارد و معتقد است سرشت اجتماعی اجتماعات مجازی را به نوآوری و خلاقیت مسلح می‌کند و در عین حال این سوال را مطرح می‌نماید که «چگونه اجتماعات می‌توانند مرزهای خود را مشخص کنند و چگونه ضوابط خود را می‌توانند از میان این مرزها حفظ کنند؟» بدیهی است قرابت خاصی میان آینده گرایی مجازی و اجتماعی گرایی وجود دارد چنانچه ماریون یانگ از پیروان میشل فوکو از «روای روسویی» یاد می‌کند. روای جامعه ای شفاف که هر بخش آن رویت پذیر و خوانا باشد، روای آنکه دیگر هیچ افق دید مبهمی وجود نداشته باشد ... هیچ افق دید بی نظمی وجود نداشته باشد. این فرهنگ از طریق تأسیس اجتماع‌های مجازی، در صدد باز کردن آرمان روسو درباره شفافیت اجتماعی است که در آن اشخاص بنا را بر آن می‌گذارند که دیگری مبهم و نافهمیده نباشد و افراد دلسوز یکدیگر باشند و حرف هم را بفهمند (رابینز و وبستر، ۱۳۸۵، ص ۳۴۶).

میچل علاوه بر تأکید بر بی واسطه بودن ارتباطات و نتایج متمر ثمر آن در شفافیت روابط انسانی به فرهنگ مجازی به عنوان فرهنگ غالب در عصر فناوری‌های نوین و تأثیر آن بر شهرها می‌پردازد و به توصیف شهر سایبرنتیکی می‌پردازد. او در کتاب «شهر بیت ها» چنین یادآور می‌شود: شهری خواهد بود که در هیچ نقطه مشخصی بر روی سطح زمین ریشه ندارد، به جای دسترس پذیری و ارزش‌های سرزمینی، اتصالات و محدودیت‌های پهنای باند به آن شکل می‌دهد. در عمل خود به طور کلی نا همزمان است و عاملان نا مکان‌مند و پراکنده که به منزله مجموعه‌های اسم مستعاری و کارگزاران وجود دارند در آن به سر می‌برند. مکان‌های آن را نرم افزارها به شکل مجازی خواهند ساخت به جای اینکه آن‌ها را به صورت عینی و از سنگ‌ها و الوارها بسازند و پیوندهای منطقی به جای درها، گذرها و خیابان مرتبط خواهد ساخت (رابینز و وبستر، ۱۳۸۵، ص ۳۵۶). بنابراین میچل با طرح مطلب فوق اعتقاد دارد که زیستگاه انسان باز آفریده شده است و حیاتی ترین وظیفه پیش روی ما را تخیل و آفرینش محیط‌های رقمی برای انواع زندگی هایی می‌داند که قرار است آنها را راهبری نمایم و بنابراین قصد دارد مخاطب خود را متقاعد سازد که مضمون آینده سراسر درباره آفرینش بدیل مجازی «شهرهای نرم افزاری» است و بدین صورت وظیفه عمده در محیط اطلاعاتی آینده

فهم و درک آن است که چگونه اجتماع‌های سایبرنتیکی کار را به شیوه ای درست، عادلانه و رضایت بخش انجام می‌دهند. در تأسیس این نظم نوین «مکان‌های برنامه پذیر» به نظر می‌رسد که گویی تصمیم‌گیری‌های حیاتی تبدیل به تصمیم‌های فنی و سازمانی می‌شود (رابینز و وبستر، ۱۳۸۵، ص ۳۵۶). در نهایت شهری به تصویر در می‌آید که نوع جدیدی از شهرنشینی را مجسم می‌کند و با محیطی سایبرنتیکی و فرهنگی مجازی از فشارها و اجبارهای فضای مادی رها می‌شود و «حضور از راه دور»، «بی واسطه»، «شفافیت اجتماعی»، «نوآوری» و «غلبه بر فاصله‌ها» را در شهرها محقق می‌سازد.

تافلر؛ طبق دیدگاه تافلر، انقلاب تکنولوژیکی به طور بی وقته یا نوع دیگر تدوام نیافته است. این انقلاب که کمی پس از جنگ جهانی دوم آغاز شد به ناگهان سرعت گرفت و خصلت بنیادی آن دگرگون شد. فناوری‌های کلیدی از دو قرن پیش و یک قرن پس از ۱۸۵۰ تقویت کننده نیروی عضلانی بود. از آن پس می‌توان گفت این فناوری‌ها تقویت کننده نیروی ذهن است. این تدوام و پیوستگی نیست بلکه گسستگی انقلابی است (رابینز و وبستر، ۱۳۸۵، ص ۳۳۰). او در کتاب شوک آینده و موج سوم بر فشردگی مدت تحولات تکنولوژیکی معاصر تأکید می‌کند و بر متفاوت بودن آینده از گذشته اصرار می‌ورزد و بر «قدرت فکر» و برتری اطلاعات در دوره نوین توجه می‌کند. لازم به یادآوری است که تافلر در کتاب موج سوم بهترین آینده نگری و تمثیل را درباره اطلاعاتی شدن جوامع و ظهور شرایط اجتماعی نوین ارائه می‌دهد (Duff, 2001). به طور کلی موج سوم بر این مفهوم بنا شده است که تاریخ بشر دو انقلاب را پشت سر گذاشته است. انقلاب کشاورزی و انقلاب صنعتی و در دوره حاضر در آستانه‌ی سومین تجربه‌ی خود یعنی انقلاب الکترونیکی می‌باشد. همانگونه که انقلاب صنعتی باعث ویرانی ساختارهای نظام کشاورزی شد، این انقلاب هم ساختارهای نظام صنعتی را متلاشی کرده یا خواهد کرد و بحران جهان کنونی نیز ناشی از این انتقال پر تنش می‌باشد. موج سوم بینش ما را نسبت به خودمان و جهان اطرافمان دگرگون خواهد ساخت. وی از مباحثی همچون اقتصاد دورانی، شخصیت آینده، فرهنگ الکترونیک، خانواده هسته‌ای و شکلگیری خانواده گسترده عصر الکترونیک،

6. The third wave

7. E- culture Nuclear family

غیر توده ای کردن رسانه ها، اضمحلال حکومت ملی و ایجاد و گسترش دموکراسی سخن می گوید. در ادامه به موضوعاتی که ارتباط و نزدیکی بیشتری با مبحث حاضر دارند پرداخته می شود.

تأثیر بر محیط زیست؛ انتقال تمام یا بخشی از کار به خانه می تواند نیاز به انرژی را کاهش دهد بلکه همچنین قادر است به عدم تمرکز بیانجامد. نظام کلبه الکترونیک می تواند انرژی لازم را میان واحدهای کوچک پخش کند و در نتیجه استفاده از مولدهای نوع دیگر را ممکن سازد. بنابر این باعث کاهش آلودگی می شود. ابتدا از طریق انتقال به منابع احیاء پذیر در مقیاس کوچک انرژی، نیاز به سوخت ها بسیار آلوده کننده را منتفی می سازد. دوم، آلوده کننده های بسیار متراکمی که محیط زیست و مناطق را آلوده می کنند، میزان خیلی کمتری رها می شود.

نگرش اجتماعی - اقتصادی به پایداری شهری؛ افزایش شکاف درآمد و ثروت بین اقشار اجتماعی - ازدیاد فقر از عواملی هستند که منجر به ضعف اقتصادی در شهرها می شوند و به شکل گیری و رشد مسائل و معضلات اجتماعی کمک می نمایند. آنچه بدیهی است ارتباط سیستم ضعف پایگاه اقتصادی - اجتماعی با مشکلات و نابسامانی های زیست محیطی است. چرا که پژوهش ها نشان می دهند که فقر شهری همچنان در حال گسترش است و بویژه متوجه آنهایی است که در نامناسب ترین مکانهای شهر استقرار یافته اند و چه از نظر مسکن و تسهیلات مربوط به آن و چه از نظر تغذیه و بهداشت و دانش رویارویی با مشکلات ناشی از آلودگی کمترین امکانات را دارند و در نتیجه بیشترین پیامدهای زیانبار زیست محیطی متوجه آنهاست.

مسائل مربوط به شهرهای پایدار با استفاده از مطالعات اجتماعی - قانونی، تغییرات مربوط به حقوق مادی ناشی از تحول در تعاریف شهرنشینی تبیین می شود. مطالعات مربوط به توسعه شهری پایدار محدوده ای فراتر از تشریح شرایط ساکنین را در بر می گیرد و شامل موضوعاتی چون نقش نهادینگی در توسعه، فراگیری و گستردگی خدمات اجتماعی و میزان محرومیت از منابع و خدمات زیست محیطی در سطح یک شهر نیز می گردد و در عین حال به این نکته نیز تأکید می کند که شهر چیزی فراتر از یک فضای جغرافیایی است. بدیهی است که شهر شامل فضای

اقتصادی - اجتماعی، سیاسی و زیست محیطی می شود و تحت تأثیر گسترده بسیار وسیعی از فرآیندهای ملی و بین المللی قرار می گیرد (رحیمی مقدم، ۱۳۸۵، صص ۴۴-۴۵). بطور کلی ملاحظات اقتصادی - اجتماعی که در توسعه پایدار به آن توجه می شود بر محور بودن انسان و نیازهای او تأکید می ورزد و بنابراین اصل به شناسایی و تعریف تکنولوژی های کاربردی، تشویق صنایع کوچک شهری و خود اشتغالی و عدم تمرکز صنایع، پیشگیری از مهاجرت بی رویه، تغییر الگوهای تولید، توزیع و مصرف، تأمین رشد و توسعه اقتصادی و کاهش هزینه های سرانه خدمات شهری برای بالا بردن کارایی اقتصادی اداره شهر عنایت خاصی دارد تا به توزیع عادلانه و متعادل امکانات بین مناطق شهری و کاهش فقر و اختلاف طبقاتی کمک نموده و از مشارکت زنان، نوجوانان و جوانان برای ارتقاء سطح فرهنگی و آموزه های زیست محیطی بطور کلی و تغییر در رفتار و الگوهای مصرفی بهره گیری نماید. حرکت به سوی توسعه پایداری شهرها جدا از نگرش بوم شناسانه به بعد اجتماعی - اقتصادی شهرها نیز کشیده شده است و در این دیدگاه تلاش می شود تا به ابعاد اجتماعی - اقتصادی شهرها که منجر به پایداری شهری می گردد پرداخته شود. پایداری در ابعاد اجتماعی - اقتصادی شهر، با روندهای مسلطی که در توسعه شهری «جنوب» مشاهده می شود سازگار نیست.

افزایش شکاف درآمد و ثروت بین اقشار اجتماعی، ازدیاد فقر، رشد اقتصادی بدون رشد متناسب فرصت های شغلی، از هم گسیختگی اجتماعات و تضعیف نهاد خانواده از جمله نموده های ناپایداری توسعه به روال کنونی است که به نوبه خود ناپایداری در ابعاد بوم شناختی را موجب شده است. این نیز متقابلاً ناپایداری اجتماعی - اقتصادی را باعث می شود و در نتیجه چرخه نامطلوبی در تشدید ناپایداری به وجود می آید. در اکثر شهرهای کشورهای «جنوب» مسئله دسترسی عادلانه به منابع و سازماندهی خواست های اقشار آسیب پذیر در مقابل مشکلات زیست محیطی، اهمیت به مراتب بیشتری نسبت به کمبود منابع و اشباع محیط دارد. از این رو مقوله «پایداری» در پیوندی قوی با مقولات «قدرت» و «عدالت» قرار می گیرد. تا جایی که دیوید هاروی اندیشمند برجسته، عدالت اجتماعی و تعادل زیست

محیطی را لازم و ملزوم یکدیگر بر می‌شمارد و تحقق هیچ یک را بدون آن دیگری ممکن نمی‌داند. پذیرفتن مطالب گفته شده به معنای ضرورت تحولات ساختاری در نظام‌های اجتماعی و اقتصادی است، آن هم به گونه ای که با توزیع منابع کمیاب به همراه رشدی محدود در حد ظرفیت پذیرش محیطی عملی شود، و این همان سیاست راهبردی شهر پایدار از بعد اجتماعی و اقتصادی است. در این صورت، اهداف عدالت اجتماعی و پایداری اقتصادی در پیوند با هدف تعادل بوم شناسانه شهری زیست پذیر و پایدار به وجود می‌آورد (صرافی، ۱۳۷۹، ص ۱۰). بدین ترتیب توسعه پایداری شهری نه تنها با اتخاذ نگرش بوم شناسانه به شهر، حفظ محیط زیست و جلوگیری از آلودگی‌ها بلکه با استمداد از ابعاد اجتماعی و اقتصادی شهرها و شناخت ملاحظات مبتنی بر آن قوت می‌گیرد.

۶- تجزیه و تحلیل اسنادی (پیشینه و مبانی) و حصول به مدل مفهومی

با عواملی نظیر افزایش جمعیت و افزایش شهرنشینی امروزه مشکلات عدیده‌ای گریبان گیر شهروندان و مدیران شهری برای اداره و مدیریت شهرها شده است. برای حل این مشکلات و افزایش رفاه شهروندان نظریات مختلفی در مورد توسعه ارائه شده است. با توجه به تلاشهای نظری در باب تعریف توسعه و تعیین جنبه‌های اساسی آن، هم اکنون توسعه پایدار به عنوان مفهومی که مورد قبول اکثر نهادهای بین المللی و محققین است، به وجود آمده است. از طرفی شهر الکترونیک نیز یکی از مفاهیم نو ظهور است که با پیشرفت فناوری اطلاعات و ارتباطات متولد شده و قابلیت حل بسیاری از مشکلات بفرنج و پیچیده زندگی امروزی به ویژه در کلان شهرها را دارد. در سال ۱۹۸۷ در گزارشی بنام «آینده مشترک ما» مفهوم توسعه چنین آمده است: توسعه‌ای که بتواند نیازهای نسل حاضر را بدون تضییع حق انتخاب آیندگان در برخورداری از منابع و توانایی آنها در برآورده کردن نیازهایشان برآورده (xinghoan and shan, 2011). در همین راستا مسایل محوری و شرایط ضروری برای توسعه پایدار که توسط کمیسیون جهانی توسعه و محیط‌بدین شرح است: جمعیت و توسعه، امنیت

غذایی، انرژی، صنعت و چالش‌های شهری. کمیسیون مذکور برای توسعه پایدار رعایت موارد زیر را ضروری دانسته است (ملکی و همکاران، ۱۳۹۲، ص ۷):

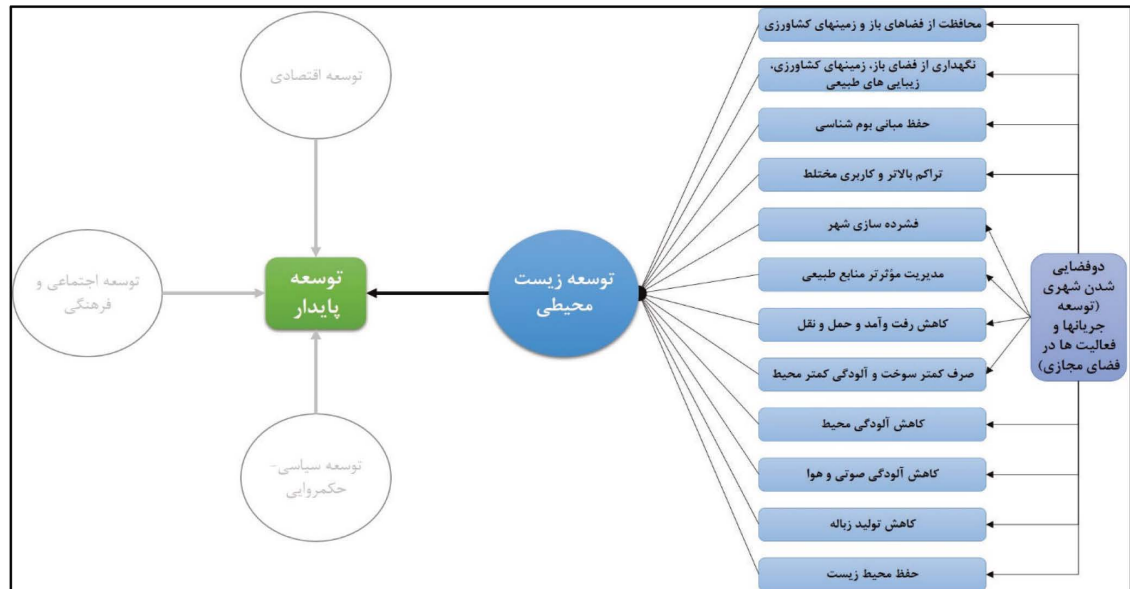
- ۱- وجود یک سیستم سیاسی که مشارکت موثر شهروندان در فرآیند تصمیم‌گیری را تضمین نماید.
- ۲- یک سیستم تولیدی که تعهد حفظ مبانی بوم‌شناسی برای توسعه را محترم شمارد.
- ۳- یک سیستم فناوری که الگوهای پایدار برای تجارت و مالیه را برنامه ریزی کند.
- ۴- یک سیستم بین‌المللی که الگوهای پایدار برای تجارت و مالیه را برنامه ریزی کند.
- ۵- یک سیستم اداری که منعطف بوده و قادر به تصحیح خود باشد.

نکته قابل توجه این است که برای عملیاتی سازی موارد بالا، مفاهیم و کاربردهای شهر الکترونیک نقش کلیدی و عمده‌ای دارند و با توجه به افزایش نرخ شهرنشینی و توسعه کلانشهرها بدون استقرار شهر الکترونیک نمی‌توان در عملیاتی سازی این سیاست‌ها گام برداشت. بنابراین می‌توان گفت که هدف از طرح شهرهای الکترونیک دستیابی به برخی از اهداف توسعه پایدار می‌باشد و مشاهده می‌شود که ابعادی از توسعه پایدار تنها با استقرار شهر الکترونیک محقق می‌شود. کاهش زمان اتلاف شده شهروندان در ترافیک، عرضه بهتر خدمات، توزیع عادلانه‌تر امکانات، کاهش آلودگی محیط زیست، افزایش اشتغال و بهبود مدیریت پایدار شهری از ویژگی‌های اجتماعی شهرهای الکترونیکی است. ایجاد کتابخانه دیجیتالی، افزایش سواد و ایجاد نوعی جهان‌نگری است که به افزایش رفاه و ارتقای فرهنگ کمک می‌کند. در واقع در شهر الکترونیکی دیگر شهر به مثابه کالبدی که ساختمان‌های بلند، خیابان‌های پرتراکم و آلودگی زیست محیطی را در بر می‌گیرد نیست، بلکه شهری است که در آن تعامل میان شهروندان و مسئولان اهمیت بیشتری می‌یابد و این تعاملات دو سویه است که محیط اجتماعی مطلوبی را برای شهروندان ایجاد می‌کند. این موضوع به ویژه در مورد کلان شهرها اهمیت دارد. درحقیقت شهرهای الکترونیک در زمینه‌های مختلف دستاوردهایی را برای رسیدن به توسعه پایدار به همراه خواهد داشت که در جدول شماره ۴ به آنها اشاره شده است:

فرصت‌های ارائه شده به وسیله توسعه دیجیتال در سالهای اخیر، اعم از اینکه از طریق خدمات آنلاین، داده‌های

جدول ۴. دستاوردهای شهر الکترونیک بر پایه جریان فضای مجازی برای پایداری توسعه؛ منبع: قادری و میری، ۱۳۸۶، ص ۱۰۷

ردیف	مؤلفه‌های توسعه پایدار	دستاوردهای شهر الکترونیک
۱	اقتصادی	ایجاد یک منبع ثابت درآمد از طریق ایجاد سیستم گردش پول، افزایش بهره‌وری، ایجاد اشتغال، کاهش هزینه، صرفه‌جویی در وقت و انرژی، کاهش فساد اداری و افزایش شفافیت
۲	اجتماعی	فراهم آوردن خدمات با کیفیت و سرعت بالا، توزیع عادلانه خدمات، فراهم آوردن محیط آموزشی مادام‌العمر، دسترسی ۲۴ ساعته به خدمات شهری، تسهیل هویت بخشی به شهر، افزایش مشارکت شهروندان در مدیریت شهری، بسترسازی برای مدیریت واحد شهری
۳	محیط زیست	کاهش ترافیک، کاهش آلودگی هوا و منابع طبیعی

شکل ۲. مدل مفهومی و روابط متغیرهای پژوهش

انبوه^۹، رسانه‌های اجتماعی، برنامه‌های کاربردی موبایل، محاسبات ابری^{۱۰} و غیره باشد، نگرش‌ها را نسبت به دولت الکترونیک بسط داده است. دولت الکترونیک شامل سه نوع تعامل می‌باشد: ۱- تعامل دولت با دولت^{۱۱}، ۲- دولت با کسب و کار^{۱۲} و ۳- دولت با شهروندان^{۱۳}.

به کارگیری دولت الکترونیک، موجب کارآتر شدن اداره امور عمومی، ارائه خدمات بهتر و پاسخگویی مناسب‌تر به

تقاضای شهروندان در رابطه با شفافیت و مسئولیت‌پذیری خواهد شد. دولت الکترونیک به دولت‌ها در دستیابی به آرمان سبز بودن و مدیریت مؤثرتر منابع طبیعی کمک بسزایی می‌کند. به‌طور کلی فناوری اطلاعات می‌تواند بستر مناسبی برای اشتراک دانش، توسعه مهارت‌ها، اشتراک راهکارهای نوآورانه دولت الکترونیک و ایجاد قابلیت برای توسعه پایدار در میان کشورها باشد (جهانگرد، ۱۳۹۳، ص ۶).

جهت ترسیم مدل مفهومی پژوهش، باید همه مطالعات مبانی نظری و پیشینه پژوهش، به‌طور یکجا تجزیه و تحلیل شوند. بر اساس مبانی نظری، مدل مفهومی و روابط فرضی متغیرهای پژوهش بشرح شکل شماره ۲ است.

به کارگیری دولت الکترونیک، موجب کارآتر شدن اداره امور عمومی، ارائه خدمات بهتر و پاسخگویی مناسب‌تر به

9. Big Data
10. Cloud Computing
11. Government-to-Government (G2G)
12. Government-to-Business (G2B)
13. Government-to-Citizen

جدول ۵. متغیرهای پژوهش با تعیین نسبت وابسته و مستقل آنها

متغیر مستقل	گویه‌های (متغیرهای خرد) بومی شده- متغیر وابسته	متغیرهای سطح میانه؛ متغیر وابسته	کلان متغیر وابسته
توسعه جریانه‌های مجازی در شهر الکترونیک	کاهش حجم تولید زباله و مواد زائد در شهر تهران	کاهش آلودگی محیطی	توسعه پایدار زیست محیطی
	کاهش آلودگی صوتی در شهر تهران به دلیل کاهش عبور و مرور شهری		
	کاهش آلودگی هوای شهر تهران به دلیل کاهش عبور و مرور شهری		
	کاهش آلودگی محیط شهر تهران بدلیل جایگزینی نیروگاه‌های خورشیدی به جای نیروگاه‌های فسیلی و اتمی برای تولید برق		
	صرفه جویی در فضای‌های باز، سبز و زمین‌های شهر تهران بواسطه نیاز کمتر به فضاهای فیزیکی برای کار و تجارت	تراکم بالا و فشرده سازی ساخت و ساز	

در ادامه بر اساس این نمودار مفهومی روابط بین فضای مجازی و توسعه پایدار زیست محیطی، متغیرهایی که در این پژوهش بکار خواهد رفت بدست آمده است. این متغیرها شامل مواردی است که در جدول شماره ۵ ذکر گردیده است. روابط بین این متغیرها به صورت مستقل و وابسته نیز معین گردیده است.

۷- تجزیه و تحلیل داده‌های میدانی (پرسشنامه)

برای آنکه بتوان روابط موجود را مورد بررسی قرار داد، پرسشنامه‌هایی میان شهروندان توزیع گردید. ترکیب ویژگی‌های پاسخگویان از نظر سنی در جدول شماره ۶ بیان گردیده است.

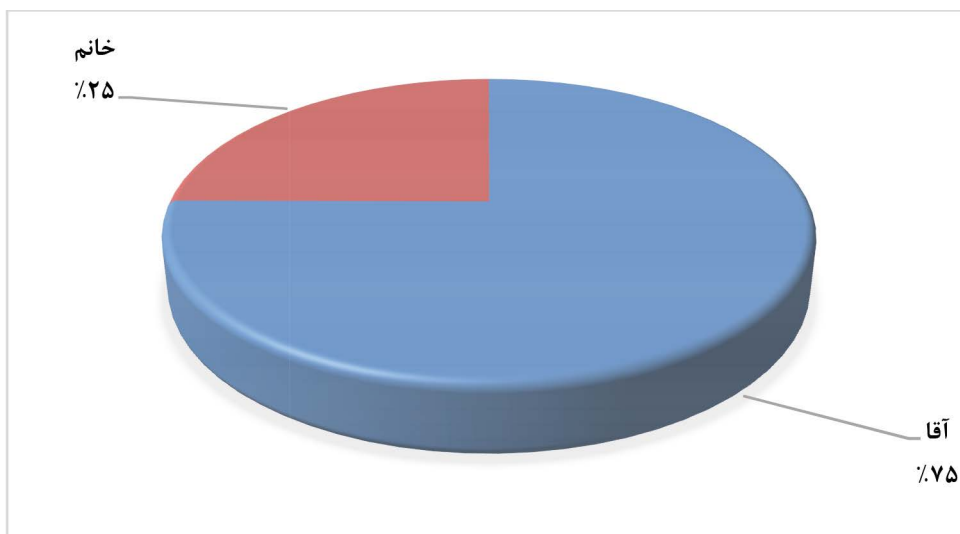
جدول ۶. ویژگی‌های سنی نمونه آماری (پرسش شونده‌گان)

		Frequency	Percent	Valid Percent	Cumulative Percent
Valid	۳۹-۲۵	۳۴۵	۸۹,۶	۹۲,۷	۹۲,۷
	۵۹-۴۰	۲۷	۷	۷,۳	۱۰۰
	Total	۳۷۲	۹۶,۶	۱۰۰	
Missing	System	۱۳	۳,۴		
Total		۳۸۵	۱۰۰		

دیدگاه‌ها و عقاید شهروندان تهرانی است- به طور خلاصه بدین شکل قابل ارایه می‌باشد. توسعه پایدار دارای ابعاد چندگانه‌ای (زیست محیطی، اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی و سیاسی) است. اما در این پژوهش بُعد زیست محیطی آن مورد توجه قرار می‌گیرد. بعد زیست محیطی توسعه پایدار، از تعداد مختلفی گویند تشکیل گردیده است که وضعیت آن در جدول شماره ۷ آمده است.

پیدا است که نزدیک به ۹۳ درصد از افراد پرسش شونده، در محدوده سنی ۲۵ تا ۳۹ سال قرار دارند و حدود ۷ درصد از افرادی که تحت پرسشگری قرار گرفته اند، در سن ۴۰ تا ۵۹ سالگی به سر می‌برند. همچنین از نظر ترکیب جنسی، ۷۵ درصد را آقایان و ۲۵ درصد را خانمها تشکیل می‌دهد. همانطور که در نمودار شماره ۱ ملاحظه می‌گردد. نتایج بدست آمده از این پرسشنامه -که حاوی

نمودار ۱. ترکیب جنسی پاسخ دهندگان (نمونه آماری)

جدول ۷. میانگین، انحراف معیار، کمینه و بیشینه پاسخ به گویه‌های بُعد زیست محیطی توسعه پایدار

متغیرها	N	Minimum	Maximum	Mean	Std. Deviation
کاهش حجم تولید زباله و مواد زائد در شهر تهران	۳۸۳	۲	۵	۴,۹۳۱۹	۰,۵۹۴۶۸
کاهش آلودگی صوتی در شهر تهران به دلیل کاهش عبور و مرور شهری	۳۸۵	۲	۵	۴,۴۴۴۲	۰,۷۷۲۳۲
کاهش آلودگی هوای شهر تهران به دلیل کاهش عبور و مرور شهری	۳۸۵	۲	۵	۴,۵۳۵۲	۰,۶۸۸۱۵
کاهش آلودگی محیط شهر تهران بدلیل جایگزینی نیروگاه‌های خورشیدی به جای نیروگاههای فسیلی و اتمی برای تولید برق	۳۸۴	۱	۵	۴,۵۵۲۱	۰,۶۲۴۹۲
صرفه جویی در فضای‌های باز، سبز و زمین‌های شهر تهران بواسطه نیاز کمتر به فضاهای فیزیکی برای کار و تجارت	۳۸۱	۱	۵	۴,۳۳۸۶	۰,۹۳۹۳۸
(Valid N (listwise	۳۷۸				

بر اساس جدول بالا:

- میانگین نمره گویه «کاهش آلودگی محیط شهر تهران بدلیل جایگزینی نیروگاه‌های خورشیدی به جای نیروگاههای فسیلی و اتمی برای تولید برق» برابر با ۴,۵۵۲۱ بوده است.

- میانگین نمره گویه «صرفه جویی در فضای‌های باز، سبز و زمین‌های شهر تهران بواسطه نیاز کمتر به فضاهای فیزیکی برای کار و تجارت» رقم ۴,۳۳۸۶ است.

- میانگین نمره گویه «کاهش حجم تولید زباله و مواد زائد در شهر تهران» برابر با ۴,۶۳۱۹ می‌باشد.

- میانگین نمره گویه «کاهش آلودگی صوتی در شهر تهران به دلیل کاهش عبور و مرور شهری» معادل ۴,۴۴۴۲ است.

- میانگین نمره گویه «کاهش آلودگی هوای شهر تهران به دلیل کاهش عبور و مرور شهری» ۴,۵۳۲۵ شده است.

جدول ۸. وضعیت نهایی نمره متغیر زیست محیطی

	N	Minimum	Maximum	Mean	Std. Deviation
متغیر زیست محیطی	۳۷۸	۲,۲۰	۵	۴,۵۰۰۵	۰,۴۸۶۴۷
Valid (N(listwise)	۳۷۸				

از این طریق از قسمت اعظمی از مشکلات زیست محیطی رهایی یابد.

منابع و ماخذ

۱. پرورش، یاسر (۱۳۸۸) «ایجاد شهر الکترونیک در راستای اجرای بند ۱۰ اصل ۳ قانون اساسی جمهوری اسلامی» مجموعه مقالات دومین کنفرانس شهر الکترونیکی.
۲. تافلر، آلون (۱۳۶۶) موج سوم. ترجمه شهیندخت خوارزمی. تهران: نشر نو. صص ۲۸۲-۲۸۷
۳. نائری طوسی، اسماء، آجیلیان ممتاز، شیوا (۱۳۹۲) بررسی شهر هوشمند به عنوان روشی نوین جهت حل مسائل شهری، اولین همایش ملی جغرافیا، شهرسازی و توسعه پایدار، تهران.
۴. جهانگرد، نصراله (۱۳۹۳) تحلیلی بر وضعیت توسعه دولت الکترونیک در جهان و ایران از منظر شاخص توسعه دولت الکترونیک سازمان ملل متحد. از مجموعه گزارشهای نظام پایش شاخصهای فناوری اطلاعات و ارتباطات کشور. طرح: تدوین طرح جامع فناوری اطلاعات کشور. گروه تدوین: مهندس امیرحسین محبعلی، دکتر محمدرضا آیت اله زاده شیرازی، هانیه سادات بی ریایی، دکتر مونا جامیپور. با همکاری دانشگاه تربیت مدرس و شرکت پرورش داده ها
۵. حبیبی، کیومرث و زهرا سن شناس (۱۳۸۸) نقش و اهمیت فناوری اطلاعات و ارتباطات در توسعه پایدار شهری. مجموعه مقالات دومین کنفرانس شهر الکترونیکی.
۶. حضرتی لیلان اکرم و خدیوی اسدالله (۱۳۸۹) بررسی تاثیر فناوری اطلاعات و ارتباطات (شهرالکترونیک) بر ساختار کالبدی شهر از دیدگاه کارکنان منطقه ۱ شهرداری تبریز. فصلنامه ی فراسوی مدیریت سال سوم، شماره دوازدهم/

۸- نتیجه گیری و جمع بندی

بررسی این پژوهش نشان می دهد که با حرکت شهر به سوی توسعه جریانهای مجازی و کاهش جریانهای فیزیکی در بستر شهر، بخش قابل توجهی از مسایل زیست محیطی حل خواهد شد. چراکه: ۱- کاهش حرکت موجب کاهش مصرف می شود و به تبع آن، کاهش حجم تولید زباله و مواد زائد در شهر تهران را بهمراه دارد. ۲- انجام فعالیتهای عمده (مثل آموزش، اشتغال) در فضای مجازی، به کاهش عبور و مرور وسایل نقیه شهری می انجامد و به تبع آن، کاهش آلودگی صوتی در شهر و نیز کاهش آلودگی هوای شهر تهران اجتناب ناپذیر خواهد بود. ۳- همچنین بدلیل جایگزینی نیروگاههای خورشیدی به جای نیروگاههای فسیلی و اتمی برای تولید برق، می توان شاهد کاهش آلودگی محیط شهر تهران بود. ۴- به انضمام آنکه وقتی مشاغل و فعالیتهای آموزشی در درون فضای مجازی انجام شوند، نیاز به فضاهای اداری و آموزشی کمتر می شود و لذا در مصرف و اشغال زمین، صرفه جویی گردیده و می توان فضاهای باز و سبز بیشتری در شهر تهران داشت. با ترکیب گویه های پنج گانه در درون محیط SPSS، با دستور کامپیوت^۴، وضعیت نهایی پایداری زیست محیطی در محدوده مورد بررسی بدست آمده است. با توجه به جدول، میانگین نمره متغیر توسعه پایدار زیست محیطی برابر با ۴,۵۰۰۵ می باشد (جدول شماره ۸). به بیانی دیگر، شهروندان تهرانی بر این امر صحه می گذارند که با توسعه فضاهای مجازی و تحقق شهر الکترونیک، شهر تهران به سمت پایداری زیست محیطی میل پیدا می کند.

لذا پیشنهاد می گردد مدیریت شهری به تدریج با برنامه زمان بندی شده و منطقی، بسترهای لازم برای کاهش جریانهای فیزیکی شهری و سوق آنها در فضای مجازی در قالب شهر الکترونیک و یا حتی هوشمند، اقدام نماید تا

۷. رابینز، کوین و وبستر (۱۳۸۴) عصر فرهنگ فناوریانه: از جامعه اطلاعاتی تا زندگی مجازی. ترجمه مهدی داوودی. تهران: نشر توسعه
۸. رحیمی مقدم، جواد (۱۳۸۵) توسعه پایدار شهری (نمونه موردی شهر ایلام) دانشگاه علوم و تحقیقات تهران
۹. رضا فرین مهر و سید محمدرضا خطیبی (۱۳۹۱) بررسی تأثیرات شهر الکترونیک بر ساختار کالبدی شهر، نمونه مورد مطالعه فردیس کرج. معماری و شهرسازی آرمان شهر. شماره ۹. پاییز و زمستان ۹۱.
۱۰. رهنما، محمدرحیم، عباسزاده، غلامرضا (۱۳۸۷) اصول، مبانی و مدل‌های سنجش فرم کالبدی شهر، چاپ اول، انتشارات جهاد دانشگاهی مشهد.
۱۱. زیاری، کرامت الله، علی مهدی و معصومه مهدیان بهنمیری (۱۳۹۲) مدیریت شهری الکترونیک؛ گامی نوین در تحقق پایداری شهری؛ بررسی وضعیت شهرداری الکترونیکی در کلانشهرها (مطالعه موردی شهر قم). فصلنامه اقتصاد و مدیریت شهری، شماره سوم، تابستان ۹۲.
۱۲. شاهپری، علی (۱۳۸۳) دولت الکترونیک، موسسه فرهنگی انتشاراتی مدیریت.
۱۳. عاملی، سعیدرضا (۱۳۸۴) دو فضایی شدن شهر: شهر مجازی ضرورت بنیادین برای کلان شهرها، فصلنامه مطالعات فرهنگی و ارتباطات، شماره ۳ و ۲، بهار و تابستان ۱۳۸۴، صص ۱۱۹-۱۲۵
۱۴. عطائی فر، امیر، وحید عطائی فر و شراره محمدی (۱۳۹۳) بررسی نقش شهر الکترونیک در توسعه پایدار شهری، با استفاده از روش SWOT. دوماهنامه شهرنگار شماره ۷۰-۷۱
۱۵. قادری، امیر، امیری، مجتبی (۱۳۸۶) نقش و ضرورت استقرار شهر الکترونیک در توسعه پایدار. مجموعه مقالات اولین کنفرانس بین المللی شهرداری الکترونیکی، تهران.
۱۶. کستلز، مانوئل، (۱۳۸۰) عصر اطلاعات، ظهور جامعه شبکه ای، ترجمه احمد علیقلیان و احمد خاکباز، تهران، طرح نو.
۱۷. محمدی، زهرا و حمیدرضا افتخاری (۱۳۹۲) فناوری اطلاعات و ارتباطات و توسعه پایدار شهری

- با تأکید بر جمعیت (مطالعه موردی: بندر ترکمن). فصلنامه پژوهشی اطلاعات جغرافیایی (سپهر). دوره ۲۲، شماره ۸۶. تابستان ۹۲.
۱۸. مرادی مفرد، سمیرا، اکبر حسین زاده و مهدی چراغی (۱۳۹۳) تحلیلی بر اثرات فناوری اطلاعات و ارتباطات بر توسعه پایدار شهری مورد مطالعه: شهر زنجان-دوفصلنامه پژوهش‌های بوم شناسی شهری، دوره پنجم، شماره ۱، پیاپی ۹، بهار و تابستان.
۱۹. مطلق، معصومه و پرستو بهروز نیا (۱۳۸۸) بررسی تأثیر فن آوری اطلاعات و ارتباطات بر توسعه شهری مطالعه موردی شهر اراک. در پژوهش نامه علوم اجتماعی، سال سوم، شماره دوم
۲۰. ملکی، سعید، لیلی صالح زاده، صفیه دامن باغ و فاطمه رزمگیر (۱۳۹۲) ارزیابی نقش شهرهای الکترونیک در مدیریت شهری پایدار. اولین همایش ملی جغرافیا شهرسازی و توسعه پایدار- تهران.
۲۱. نجفی مطیعی، منصور، نوربخش، محمدرضا. فناوریهای نوین در شهرهای آینده (با تأکید بر فناوری اطلاعات و ارتباطات). سایت ایران و جامعه اطلاعاتی (iranwsis.ir)
۲۲. نظریان آزاد، سیروس (۱۳۸۸) نقش فناوری اطلاعات در برنامه ریزی شهری. دومین کنفرانس بین المللی شهر الکترونیک
۲۳. هادیلی بهمن و علی زینالی عظیم (۱۳۸۹) ضرورت ایجاد شهر الکترونیک در توسعه ی پایدار. فراسوی مدیریت. سال چهارم، شماره ۱۵
۲۴. وبستر، فرانک (۱۳۸۲) نظریه‌های جامعه اطلاعاتی. ترجمه اسماعیل قدیمی. تهران: انتشارات قاصیده

سرا

25. Cronbach, L. J. (1951) 'Coefficient Alpha and the Internal Structure of Tests', *Psychometrika*, 16(3): 297-334.
26. Duff, Alistair S. (2000). *Information society studies*, routledge
27. Jalali, A.A. (2003), The role of ICT development in rural areas, Conference proceedings of the ICT and its role in the development of Golestan province, P. 13
28. King, S., 2007, "Citizen as customers: Exploring the future of CRM in UK local government," *Government Information Quarterly*, 24: 47-63.

- lishment of electronic municipality: a necessity in virtual era, first international conference of electronic city, Tehran, P. 7.
31. Xingkuan.W, Shan(2011), Exploratory post-evaluation of the current situation of sustainable urban development, journal of Procardia Engineering,vol.21.pp.1169-1173
29. Odendaal, N. (2003). Information and communication technology and local governance: Understanding the difference between cities in developed and emerging economies. Computers, Environment and Urban Systems, 27(6), 585-607.
30. Sarafrazi, M., memari zade, Gh.R., and Amir Firoozi, Z. (2007), »the paradigm of the estab-

فصلنامه مدیریت شهری
Urban Management
شماره ۵۱ تابستان ۱۳۹۷
No.51 Summer 2018

دگر دیسی فضایی روستاهای ناحیه پیراشهری؛ مورد پژوهی: نایسر، شهر سنندج

مظفر صرافى - دانشیار دانشکده معماری و شهرسازی، دانشگاه شهید بهشتی، تهران، ایران

ژیلا سجادی - دانشیار دانشکده علوم زمین، دانشگاه شهید بهشتی، تهران، ایران

حسن محمدیان مصمم - دانشجوی دکتری جغرافیا و برنامه‌ریزی شهری، دانشگاه شهید بهشتی، تهران، ایران
شیدا آزادی* - کارشناس ارشد جغرافیا و برنامه‌ریزی شهری گرایش محیط زیست، دانشگاه شهید بهشتی، تهران، ایران

Abstract]

Environmental pollution today has become a permanent image of metropolitan faces. The new look at problem solving is to move the activities towards virtual spaces in order to reduce the environmental problems in the context of the urbanization of the two regions and in the context of information technology. What follows is part of the achievement of the doctoral dissertation titled "city of two spaces" policy in sustainable environmental, economic and social development of metropolises. Case Study; Tehran Metropolis, and intends to examine the impact of diphasing on the sustainability of Tehran's development. The research question is: How does this trend affect Tehran's sustainable environmental development? Documentary and field studies (questionnaires) with soft analyze (SPSS) indicate that the development of activities in cyberspace could reduce vehicle traffic, reduce air and noise pollution, and increase the open and .green spaces of the city

Keywords: city of two spaces" policy, Sustainable Development, Environmental, Tehran

چکیده

آلودگی زیست محیطی امروزه به تصویر ماندگار چهره کلانشهرها تبدیل شده است. نگاه نوین حل مساله، سوق جریان فعالیتها به سمت فضاهای مجازی است تا در شرایط دوفضایی شدن شهری و در بستر فناوری اطلاعات، بتوان کاهش مشکلات زیست محیطی را شاهد بود. آنچه پیش رو است، بخشی از دستاورد رساله دکتری با عنوان «تحلیل نقش سیاست دوفضایی در توسعه پایدار زیست محیطی، اقتصادی و اجتماعی کلانشهرها. نمونه موردی؛ کلانشهر تهران» است و در نظر دارد تاثیر دوفضایی شدن را در پایداری توسعه شهر تهران مورد بررسی قرار دهد. سوال پژوهش اینست که این روند در شهر تهران چه تاثیری در تحقق توسعه پایدار زیست محیطی آن دارد؟ مطالعات اسنادی و میدانی (پرسشنامه) با تحلیل های نرم افزادی (SPSS) حاکی از آن است که توسعه فعالیتها در فضای مجازی می تواند منجر به کاهش تردد خودروها، کاهش آلودگی صوتی و هوا و نیز افزایش فضاهای باز و سبز شهری شود.

واژگان کلیدی: دوفضایی شدن شهری، توسعه پایدار، زیست محیطی، تهران

این اتفاق در شهر سنندج به مانند سایر سکونتگاه‌های کشور که شهرنشینی شتابان و ناهمگون را به دلایل مختلف مانند: روی کار آمدن نظام سرمایه‌داری، اجرای اصلاحات ارضی، بکارگیری تکنولوژی‌های نوین در کشاورزی، مازاد نیروی کار کشاورزی که عموماً غیرماهر و فاقد فن، تخصص و دانش، اتکا به درآمدهای نفتی، برهم خوردن روابط شهر و روستا (در قالب جریان مردم، تولید، کالا، سرمایه، ارتباطات)، جنگ تحمیلی،... را تجربه کرده است، رخ داده است؛ گروه‌های جمعیتی به شهرها به امید کار و درآمد و بهتر شدن کیفیت زندگی روی آوردن که این اتفاق در شهر سنندج اگر چه که نه شهری با اندازه بزرگ و نه شهری صنعتی بود، اتفاق افتاد. شهری با اندازه جمعیتی میانه، اما با امتیاز مرکز سیاسی- اداری بودن در استان کردستان و برخورداری از تمرکز کالا و خدمات دارای برتری در اقتصاد شهری نسبت به شهرهای دیگر استان می‌باشد. در این میان روستاهای پیرامونی شهر سنندج به نسبت نزدیکی فاصله با شهر سنندج دستخوش جدایی بین گروه‌های اجتماعی و اقتصادی‌اش از یکدیگر می‌شود. در واقع تاثیر مجاورتی (هزینه دسترسی و مخارج مجاورتی) تسهیل‌کننده در برقراری تماس‌های اجتماعی محسوب می‌شود. روستاهای نزدیک به علت داشتن امکانات اولیه برای حداقل معیشت و دسترسی آسان (وجود وسایل حمل‌ونقل عمومی) به شهر اصلی دستخوش دگرذیسی در بافت کالبدی، اجتماعی و اقتصادی می‌گردند. به طور کلی عوامل متعدد طبیعی و انسانی در شکل‌گیری تحولات اجتماعی و اقتصادی در هر ناحیه جغرافیایی نقش آفرینی می‌کنند. ممکن است هر یک از عوامل مذکور، بسته به ویژگی‌های زمانی و مکانی نقش متفاوتی بر عهده داشته باشند. نایسر نیز به عنوان سکونتگاه پیراشهر سنندج، در طی کمتر از دو دهه با چنان شتابی دچار تغییر و دگرگونی شده است، که با نرخ رشدی حتی بیشتر از سکونتگاه‌ها در سطح کشور رخ داده است. در این مقاله سعی بر آن است تا در ارتباط با روند روستاهایی که در مرحله گذار یا دگرذیسی از ماهیت روستایی به شهری هستند به سوالات زیر پاسخ داده شود: ۱. چه عوامل و نیروهایی در دگرذیسی فضایی نایسر موثر می‌باشد؟ ۲. روند تغییرات در هریک از ابعاد اقتصادی، اجتماعی و کالبدی- محیطی در نایسر چگونه می‌باشد؟

جوامع انسانی بدلیل حاکمیت الگوهای سنتی در بهره‌برداری از محیط طبیعی و پایین بودن سطح برخورداری از تکنولوژی در بر خورد با محیط طبیعی دائماً در جستجوی مکانهایی هستند، تا بتواند با فعالیت خود طبیعت را به تسخیر در آورند و از امکانات بالقوه آن در جهت ادامه حیات خود استفاده نماید. بدین ترتیب می‌توان گفت پویایی چنین جوامعی بعد از جوامع کوچ‌رو شدیداً تحت تاثیر امکانات بالقوه طبیعی بوده است و در ارتباط مستقیم با آن می‌باشد (طالب و همکاران، ۱۳۷۵، ص ۹۴). از سویی دیگر با رونق شهرنشینی و تمرکز جمعیت و فعالیت در شهرها بالاخص کلان‌شهرها، انبوهی از مشکلات (اعم از بحران مسکن، و بحران محیط زیستی) گریبانگیر شهرها شده است، فلذا بدیهی است که در هر برچه‌ی زمانی سکونتگاه شهری، گنجایش و ظرفیت تامین نیازهای ساکنان خود را به علت بزرگ شدن جمعیت ندارد و به ناچار سرریز جمعیت مازاد به خارج از محدوده قانونی‌اش صورت می‌گیرد. که این رویداد در کشورهای صنعتی مانند انگلیس و آمریکا با حرکت گروه‌های مرفه جامعه اتفاق افتاد و در واقع پدیده حومه‌نشینی یا پادشهرنشینی روی داد. درست در جهت معکوس آن در کشورهای در حال توسعه اتفاق افتاد و پیرامون شهر را حلقه‌های از گروه‌های کم‌درآمد تشکیل داد، که توان تامین مسکن را در محدوده قانونی نداشته‌اند، به ناچار برای دسترسی به بازار کار، خدمات شهری به حلقه‌های دورتر از شهر اصلی مهاجرت می‌کردند. یکی از مناطق گسترش شهرها، منطقه پیراشهری است که روستاهای واقع در آن را نیز تحت تاثیر قرار داده و باعث دگرذیسی‌های فضایی آن می‌گردد (باستیه، ۱۳۸۲).

«پیراشهرنشینی» به عنوان رشد شهرنشینی در نواحی پیرامونی، در قالب توسعه روستاهای پیرامونی و فرایند گذار نقاط سکونتی با ماهیت روستایی به شهری در منطقه تعریف می‌شود (برک‌پور و همکاران، ۱۳۸۹). چنین روستاهایی تغییرات عمده‌ای را در زمینه‌های مختلف از جمله تغییر ساختارهای جمعیتی، کارکردی و اقتصادی (متزلزل شدن اساس و بنیاد تولید کشاورزی و گسترش فعالیتهای حاشیه‌ای و غیر تولیدی و...) و نیز تغییرات مورفولوژیکی از طریق رشد و گسترش کالبد را تجربه می‌کنند. اما تغییرات روستاهای پیرامون شهرها نشان می‌دهد که همه‌ی روستا به یک نسبت دچار تغییر و

جدول ۱. تعاریف و مفاهیمی از واژه پیرا-شهری در دیدگاه‌ها و طرح‌های مختلف؛ مأخذ: نگارندگان (با استناد به دانشپور، ۱۳۸۵؛ دانشپور و همکاران، ۱۳۹۵؛ برک‌پور و همکاران، ۱۳۹۰؛ Fazal, 2013)

نام	سال	واژه، مفهوم	دیدگاه
داگلاس وبستر	۲۰۰۲	پیراشهرنشینی PeriUrbanization	فرایند گذاری است فراسوی لبه ساخته شده شهرها روی می‌دهد و نواحی پیراشهری، پهنه‌های گذار بین اراضی کاملاً شهرنشین در شهرها و نواحی عمدتاً با کاربری کشاورزی است. این فرایند با تغییر اقتصاد محلی و ساختار اشتغال از کشاورزی به صنعتی، رشد سریع جمعیت و مهاجرت، افزایش ارزش زمین و اختلاط کاربری‌ها مشخص می‌گردد.
بوکستن و دیگران	۲۰۰۸	معادل لبه شهری (urban edage) و حاشیه شهری (Urban fringe)	نواحی پیراشهری ماهیتی نه روستایی و نه شهری دارند، توسعه بیرونی اراضی شهری در هر شکلی از توسعه ابتدا در زمین پیراشهری رخ می‌دهد.
فاضال ^۱	۲۰۱۳	برخوردگاه پیراشهری (Peri-Urban interface)	فضایی اجتماعی، اقتصادی، محیطی است که در آن نظام‌های کشاورزی، شهری و طبیعی در تعاملی پایا و مداومی با یکدیگر قرار دارند.
مارشال	۲۰۰۹	پیراشهری (Urban Peri-)	در درک مفهوم پیراشهری با سه واژه مکانی، فرایند، گذار تعبیر کرده است. پیراشهری به عنوان آمیزه‌ای از ویژگی‌های شهری، روستایی مفهومی مکان- مبنا است. از طرفی دیگر به عنوان فرایند به معنی جریان کالاها و خدمات بین فضاهای فیزیکی می‌باشد و در نهایت به معنی گذار از زمینه روستایی به شهری نیز مورد توجه است.

1. Fazal

چشم‌انداز یک ناحیه که در نتیجه تعامل کاربری اراضی شهری و روستایی به وجود آمده است، توصیف نمود (انگوزاسادا^۳ و همکاران، ۲۰۱۱، ص ۵۲-۷۹). کشورهای بیشتر توسعه‌یافته اروپایی، همزمان با رشد شهرنشینی فراسوی مرزهای مشخص شهری، به سوی ایده‌های نوین پیوستگی و انسجام روستا-شهری در سطح منطقه پیش می‌روند. بنابراین توجه به شهرنشینی منطقه‌محور به جای شهرنشینی شهرمحور به ویژه در مناطق کلان‌شهری حائز اهمیت است (دانشپور و همکاران، ۱۳۹۵، ص ۱۱).

روش تحقیق

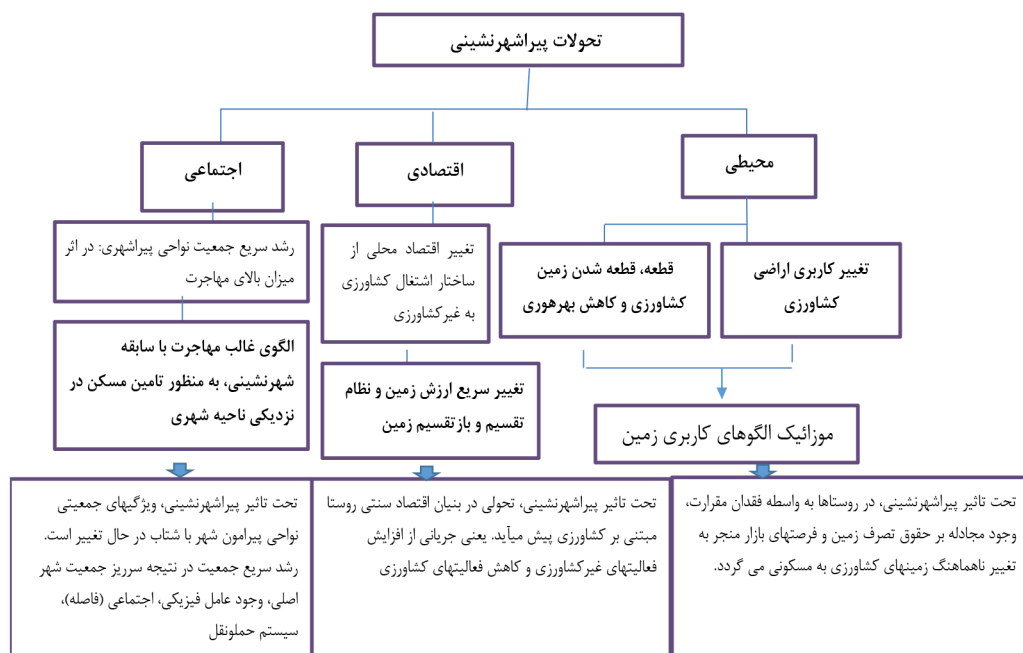
روش تحقیق بر مبنای روش کمی- کیفی می‌باشد که به کمک روش‌های کیفی (اسناد، مدارک و مصاحبه) به

3. Ingo Zasada

چارچوب نظری تحقیق

یکی از فضاها شهری که بسیار تحت تاثیر توسعه شهرها قرار می‌گیرد، ناحیه پیراشهری است که اغلب به عنوان «برخوردگاه حاشیه شهری»^۱، شناخته می‌شود و شامل فضای موجود میان لبه شهر تا سکونتگاه‌های روستایی می‌شود (لینچ، ۱۳۸۶، ص ۱۱۲). به لحاظ ساختار و کارکرد، نواحی پیراشهری به وسیله ساختارهای حاصل از پیراشهرنشینی^۲ قابل فهم است. همچنین می‌تواند به عنوان طاقی چشم‌انداز شهر و روستا و همچنین ناحیه دگرگون شده روستا شهری که کاربری‌های روستایی و شهری ترکیب شده‌اند، که معمولاً این کاربری‌ها در تصادم هستند. بنابراین می‌توان آن را به عنوان شکلی از

1. Pri-Urban Interface
2. periurbanization

شکل ۱. تحولات پیراشهرنشینی براساس ابعاد سه گانه فضا؛ ماخذ: نگارندگان.

ناحیه منفصل نایسر به کمک طیف لیکرت امتیازدهی شده است. در نهایت برحسب امتیازهای بدست آمده از پرسشنامه‌ها تحلیل عاملی گردید. سپس جهت پاسخگویی سنجش تغییرات و دگرذیسی فضایی نایسر برای بدست آوردن آمار جمعیتی، اقتصادی از سرشماری سالهای ۱۳۷۵، ۱۳۸۵ و ۱۳۹۰ مرکز آمار ایران استفاده شده است و همچنین برای بررسی تغییرات محیطی براساس تصاویر ماهواره‌ای لندست منطقه مورد مطالعه سه دوره‌ی زمانی ۱۳۷۰، ۱۳۸۵ و ۱۳۹۵ استفاده شده و با استفاده از روش طبقه‌بندی نظارت شده به طبقه‌بندی کاربری اراضی پرداخته شده و سپس با استفاده از مدل کراس تب، میزان تغییرات و تبدیلات انواع کاربری‌ها مورد بررسی قرار گرفته است. همچنین برای بررسی وضعیت اجتماعی ساکنین نایسر با توجه به اینکه در سطح ناحیه منفصل نایسر اطلاعات زیادی در قالب آمار رسمی وجود ندارد و شدیداً با کمبود داده جهت تحلیل مواجه بوده‌ایم. بنابراین با کمک پرسشنامه‌ای کمبود اطلاعات در بعد اجتماعی و اقتصادی به دست آمده است.

شناسایی شاخص‌های مؤثر بر دگرذیسی فضایی نایسر

برای مشخص کردن عوامل مؤثر بر دگرذیسی فضایی

تصویرسازی آنچه هست پرداخته شده و سپس به کمک روش‌های کمی به بررسی میزان تغییرات فضایی مبادرت ورزیده شده است پس از جمع‌آوری و آماده‌سازی به وسیله نرم‌افزارهای Arcgis و Spss مورد تحلیل و ارزیابی قرار گرفته است. به دلیل ازدیاد شاخص‌های استخراج شده از متون مربوطه و در راستای خلاصه‌سازی و تعیین عوامل نهایی تبیین‌کننده شکل‌گیری و گسترش نواحی پیراشهری از روش تحلیل عاملی اکتشافی به منظور غربالگری عوامل اثرگذار استفاده شده است و سپس اعتبار سازها با استفاده از تحلیل عاملی تاییدی مورد استفاده واقع شده است. شدت اثرات از تحلیل مسیر نشان داده شده است. شاخص‌های شناسایی شکل‌گیری و گسترش به مفهوم عام و با تاکید بر سنجش‌پذیری و قابلیت اندازه‌گیری آنها از مروری بر متون معتبر خارجی و داخلی مربوط به ادبیات پیراشهری استخراج شده و در قالب ابعاد محیطی، اجتماعی، اقتصادی، مدیریتی- نهادی، تدوین شده است و تبدیل به شاخص‌های نهایی خاص ناحیه هدف مطالعه در راستای اندازه‌گیری و سنجش سکونتگاه پیراشهری گردیده است، به منظور محاسبه امتیاز هر کدام از شاخص‌ها، در قالب پرسشنامه‌ای با ۳۵ گویه که از شاخص‌ها و زیرشاخص‌های عوامل درونی و بیرونی استخراج شده است، که از دیدگاه سه گروه جامعه‌ی حرفه‌ای، جامعه دانشگاهی و جامعه‌ی ساکنین

نایسر ابتدا به تشکیل ماتریس اولیه اطلاعات پرداخته شده است. که ماتریس دارای ۷۸ پرسشنامه جمع‌آوری شده است، به عنوان ردیف‌های ماتریس و ۳۵ شاخص به عنوان عوامل موثر تهیه شده است. باتوجه به جدول اشتراکات هیچ کدام از متغیرها از روند تحلیل عاملی خارج نمی‌گردد و در نهایت برای ۳۵ متغیر که دارای ارتباط با سایر متغیرها می‌باشد، تحلیل عاملی صورت گرفته است. مرحله سوم، در جدول ۵: مقدار کایزر مییراولکین (kmo) و آزمون بارتلت محاسبه می‌گردد. باتوجه به مقدار $kmo = 0.600$ که در واقع در فاصله ۰،۶۹-۰،۵۰ می‌باشد. نشان می‌دهد که از تحلیل عاملی بایستی با احتیاط بیشتر انجام شود. آزمون بارتلت هنگامی معنا دار است که احتمال وابسته به آن کمتر از ۰،۰۵ باشد. که براین اساس داده‌ها برای تحلیل عاملی مناسب می‌باشند.

واریانس تجمعی تبیین شده توسط عوامل مربوطه قویاً به موضوع دگردیسی فضایی نایسر مربوط بوده است و حدود ۶۹ درصد می‌باشد. که براساس ماهیت مطالعات شهری دقت بالایی را نشان می‌دهد. عامل اول ۱۴،۳۶۹ درصد واریانس را تبیین می‌نماید، که باتوجه به بزرگترین مقدار می‌باشد. نشان می‌دهد مهم‌ترین عامل موثر بر دگردیسی فضایی نایسر در این عامل نهفته است. واریانس تجمعی چهار عامل اول برابر ۴۹،۵۱۴ درصد است. بر اساس ماتریس عاملی چرخش یافته نهایی بعد از ۱۴ تکرار دوران واریماکس، ۵ عامل نهایی موثر بر دگردیسی فضایی نایسر بدست آمد. این عوامل منتخب در حدود ۵۹،۵۴۴ درصد واریانس کل را تبیین می‌نماید. براساس ماتریس فیلتر شده نهایی برای عامل اول، عوامل نقش اداری- سیاسی شهر سنندج و مهاجرت، قیمت زمین، نقش آگاهی داشتن افراد سودجو از سیاست‌های شهری آینده در مورد جهت توسعه شهر و نقش روستاهای نزدیک به آن، قوانین و ضوابط و هزینه صدور پایان کار بدون توجه به توان گروه‌های کم‌درآمد در تکمیل کردن مسکن در یک مرحله، ضوابط تفکیک زمین؛ عدم توجه به میزان استطاعت خانواده‌های کم‌درآمد در تامین مسکن، در طرح‌های توسعه شهری در تعیین ضوابط منطقه‌بندی، برای نیاز مسکن کم‌درآمدها هیچ فضای برنامه‌ریزی شده در محدوده رسمی شهری برای سکونت این گروه‌ها

پیش‌بینی نشده است و وجود اراضی قولنامه‌ای که موجب سهولت در تفکیک و خرید فروش این اراضی توسط مالکین، بنگاه‌های معاملات ملکی همسته بوده و در ارتباط نزدیک است. براین اساس می‌توان از بین عوامل بیرونی، این دسته عامل که از دیدگاه جامعه مورد بررسی دارای بیشترین اثر بر دگردیسی فضایی نایسر را داشته‌اند، تحت عنوان اقتصاد خانوار شهری نامگذاری کرد. در دسته‌بندی دیگر از شاخص‌های که دور عامل اول جمع شده‌اند، می‌توان به عوامل درونی اشاره داشت که قرارگیری نایسر در پیرامون شهر سنندج، عامل ارتباطی راه و دسترسی، شرایط طبیعی مانند توپوگرافی، شیب ...؛ نایسر را به ناحیه دگرگون شده روستا شهری که کاربری‌های روستایی و شهری ترکیب شده‌اند، که این کاربری‌ها در تصادم با هم هستند، تبدیل کرده است. این دسته عامل که از دیدگاه جامعه مورد بررسی دارای بیشترین اثر بر دگردیسی فضایی نایسر را داشته‌اند. در عامل دوم: عامل‌های درونی مانند دسترسی به سیستم حمل‌ونقل عمومی با هزینه پایین (مینی‌بوس، ماشین‌سواری،...)، وجود حداقل امکانات زیربنایی مانند آب، برق، گاز شهری در نایسر است. در عامل سوم نیز کاهش منابع آب کشاورزی و خشکسالی دهه‌های اخیر، خشک شدن قنات و کاهش تمایل جوانان به کار بر روی زمین‌های کشاورزی امتیازبندی شده است. در دسته‌بندی عوامل چهارم نیز افزایش قیمت زمین کشاورزی در نایسر به نسبت سایر پهنه‌های کشاورزی در واقع کاهش ارزش تولیدی زمین و تمایل مالکین به فروش اراضی کشاورزی و کسب بهره‌وری بیشتر رده بندی شده است و در نهایت در عامل پنجم قرارگیری تغییر در ساختار سنتی کشاورزی و کاهش نیروی کار بخش کشاورزی رتبه‌بندی شده است.

بعد از شناسایی عوامل موثر از طریق تحلیل عامل اکتشافی محاسبه شده، سپس خروجی این قسمت با استفاده از روش تحلیل مسیر، به منظور تایید عوامل اثرگذار، تجزیه و تحلیل می‌شوند. از این‌رو، تحلیل مسیر با استفاده از نرم افزار LISREL 8.8، انجام شده است. در ادامه خروجی‌های تحلیل مسیر ارائه خواهد شد. جداول زیر، معادل فارسی در خروجی لیزر را که در ادامه پژوهش بکار رفته است، معرفی می‌نماید.

جدول ۲. معادل فارسی در خروجی لیزرل برای عوامل درونی؛ ماخذ: عوامل موثر درونی حاصل از تحلیل اکتشافی

علامت اختصاری	معيار	علامت اختصاری	عوامل اثرگذار درونی
E1	مآزاد نیروی کار	E	فعالیت اقتصادی
E2	تغییر نسبت بین شاغلین بخش کشاورزی به نسبت سایر بخش ها		
E3	تغییر در ساختار سنتی کشاورزی		
E4	ارزش تولیدی زمین		
E5	قطعه قطعه شدن اراضی		
E6	افزایش قیمت اراضی کشاورزی		
E7	تمایل نداشتن نسل جدید به فعالیت کشاورزی		
G1	توپوگرافی و شیب زمین	G	جغرافیایی طبیعی
G2	دسترسی به امکانات برای حداقل معیشت		
G3	وجود آسایش ناشی از انطباق و تحمل محیط برای سکونت		
J1	کاهش تعداد خانوارهای کشاورز	J	ویژگی جمعیتی
J2	زندگی در قالب خانوارهای کوچک		
S1	نرخ رشد جمعیت	S	تغییر شیوه زندگی
S2	الگوی مصرف زمین		
S3	تغییر شیوه زندگی		

مدیریت شهری

فصلنامه مدیریت شهری
Urban Management
شماره ۵۱ تابستان ۱۳۹۷
No.51 Summer 2018

جدول ۳. معادل فارسی در خروجی لیزرل برای عوامل بیرونی؛ ماخذ: عوامل موثر درونی حاصل از تحلیل اکتشافی

علامت اختصاری	معيار	علامت اختصاری	عوامل اثرگذار
ER1	قیمت زمین	ER	اقتصاد زمین
ER2	هزینه ساخت و قیمت مسکن		
F1	درآمد متوسط خانوار شهری	F	فقر شهری
F2	توان اقتصادی خانوارها در تامین مسکن		
M1	سهولت دسترسی به خدمات زیربنایی شهری	M	مجاورت و سهولت دسترسی
M2	دسترسی به راه‌های اصلی ارتباطی		
JA1	مهاجرت	JA	جمعیت
A1	قوانین و ضوابط ساخت و ساز	A	مقررات عمومی
A2	قوانین و ضوابط و هزینه صدور پایان کار		
B1	آگاهی افراد سودجو از سیاست‌های شهری آینده	B	فقدان سیاست‌های برنامه ریزی مناسب
B2	عدم توجه به مسکن گروه‌های کم درآمد در برنامه ریزی ها		
B3	سهولت خرید و فروش اراضی به صورت قولنامه ای		

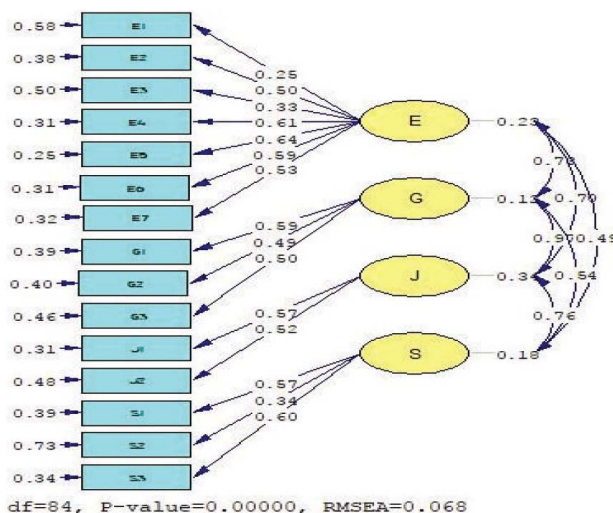

جدول ۴، نتایج حاصل از نرم افزار لیزرل، تحلیل عاملی مرتبه اول را برای عوامل درونی و بیرونی موثر بر دگرذیسی فضایی نایسر را در حالت تخمین استاندارد نشان می دهد. که با توجه به شروط تعریف شده برای نیکویی برازش، عوامل موثر از برازش مناسب برخوردار است.

جدول ۴. معیارهای نیکویی برازش مدل

شاخص برازندگی	برازش خوب	برازش قابل قبول	عوامل درونی	عوامل بیرونی
P-Value	05/0 > P		۰,۰۰۰۰	۰,۰۰۰۰
			۱,۹۳	۲,۳۶
RMSEA	≥ 0 $0.05 \geq RMSEA$	$0.08 \geq RMSEA \geq 0.05$	۰,۰۶۸	۰,۰۲۳
GFI	$1 \geq GFI \geq 0.95$	$0.95 \geq GFI \geq 0.9$	۰,۹۲	۰,۹۱
AGFI	$1 \geq AGFI \geq 0.95$	$0.9 \geq AGFI \geq 0.85$	۰,۹۳	۰,۹۵

در تحلیل مسیر از وزن بتا (که در تحلیل مسیر ضریب مسیر خوانده می شود) مقدار اثر هر متغیر را تعیین می کنند. که برای فعالیت اقتصادی بیشترین ضریب به قطعه قطعه شدن اراضی (۰,۶۴)؛ برای جغرافیایی طبیعی بیشترین ضریب به توپوگرافی و شیب زمین (۰,۵۹)؛ ویژگی جمعیتی بیشترین ضریب به کاهش تعداد خانوارهای کشاورز (۰,۵۷)؛ شیوه زندگی بیشترین ضریب را به تغییر شیوه زندگی (۰,۶۰) تعلق دارد.

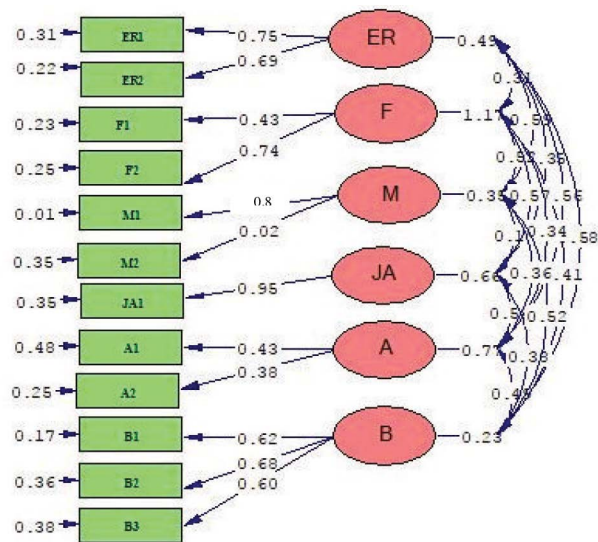

Chi-Square=161.97, df=84, P-value=0.00000, RMSEA=0.068

شکل ۲. مدل اندازه گیری عوامل موثر درونی در حالت تخمین استاندارد، مرتبه اول

خدمات زیربنایی شهری (۰,۸)؛ جمعیت به مهاجرت که ضریب آن ۰,۹۵ به کاهش تعداد خانوارهای کشاورز (۰,۵۷)؛ شیوه زندگی بیشترین ضریب را به تغییر شیوه زندگی (۰,۶۰) تعلق دارد.

در تحلیل مسیر از وزن بتا (که در تحلیل مسیر ضریب مسیر خوانده می شود) مقدار اثر هر متغیر را تعیین می کنند که برای اقتصاد زمین بیشترین ضریب به قیمت زمین (۰,۷۵)؛ برای فقر شهری بیشترین ضریب به توان اقتصادی (۰,۵۹)؛ مجاورت و سهولت دسترسی بیشترین ضریب به سهولت دسترسی به

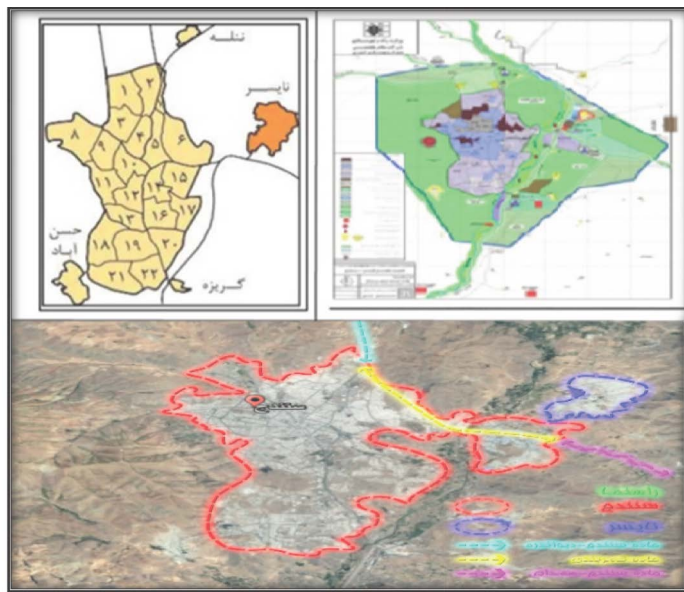
Chi-Square=154.45, df=67, P-value=0.00000, RMSEA=0.023

شکل ۳. مدل اندازه گیری عوامل موثر بیرونی در حالت تخمین استاندارد، مرتبه اول

معرفی محدوده مورد مطالعه

هسته اولیه شکل گیری نایسر در پای کوهی، به نام قلعه ماناها، در کنار چشمه‌ی هانه‌ورانه مکان‌یابی شده است. در طول گذر زمان، نایسر در دوره تاریخ جغرافیایی‌اش تغییر مکانی داشته است. که به منظور دست‌یابی به شرایط طبیعی هموارتر در جهت شیب حرکت کرده است. مکان کنونی نایسر که هسته‌ی اصلی آن در اطراف مسجد تاریخی نایسر شکل گرفته است، دارای موقعیتی دشتی، توپوگرافی هموار می‌باشد. هسته‌ی اصلی شکل‌گیری که در زمان کنونی نیز موجود می‌باشد به نسبت مکان اولیه به فاصله‌ای حدود ۴٫۵ کیلومتر به شهر سنندج نزدیک‌تر شده است. به لحاظ قدمت، مکان فعلی از قدمتی در حدود ۴۰۰ تا ۵۰۰ سال برخوردار است. در مورد وجه تسمیه نامگذاری نایسر به گفته اهالی و ریش‌سفیدان می‌توان اذعان داشت: از کلمه نی‌زار گرفته شده است؛ در اطراف نایسر گنداب‌های فراوانی وجود داشته که در آن نی می‌رویده است. که کلمه نایسر از نی‌سر(نی‌زار) گرفته شده است و بعدها به نایسر در ادبیات سینه به سینه مردم تغییر یافته است. محل امرار معاش مردم نایسر از زمین بوده است و به علت موقعیت اکولوژی زمین در نایسر، مردم نایسر در هر سه بخش کشاورزی (زراعت، دامپروری، باغداری) فعالیت داشته‌اند. در بخش کشاورزی دارای چند منبع پایدار برای امرار معاش بوده‌اند. نایسر تا قبل از انقلاب سپید در قالب نظام فئودالیت اداره شده

است و ارباب در شهر سنندج و از طریق مباشرانی با رعایا ارتباط داشته‌اند. جامعه‌ای کوچک که برپایه مصرف محصولات تولیدی (خودمصرفی)، امرار معاش می‌کردند. اما حجم ارتباطات با شهر سنندج بسیار محدود بوده است. اما در بعد از اصلاحات اراضی و خارج شدن از زیر سیطره نظام فئودال رفته، رفته جریان کالا و سرمایه و ارتباطات با شهر سنندج به طور مستقیم توسط ساکنین بوجود آمد، اگر چه که تا اوایل انقلاب راه دسترسی به صورت مالرو بوده و سختی راه و حتی پیاده رفتن باعث شکل‌گیری ارتباط در سطح ضعیفی بوده است. اما در اوایل انقلاب احداث راه لجستیکی نظامی از میان اراضی نایسر، نقطه شروعی برای گسترش ارتباطات بیشتر بین ساکنین نایسر و شهر سنندج فراهم گردید، در واقع با رفتن از این مسیر شن‌ریزی شده هم مسافت دسترسی کوتاه‌تر و هم با کمک گرفتن از وسایل حمل‌ونقل رنج راه بسیار کمتر و دسترسی آسان‌تر می‌شد، عامل دیگری که موجب افزایش جریان مردم، سرمایه و کالا بین شهر سنندج و نایسر گردید، وقوع جنگ تحمیلی و ورود ساکنین شهر سنندج به نقاط امن اطراف بوده است، که نایسر هم یکی از این سکونتگاه‌هاست. بعد از جنگ تحمیلی ارتباط بین مردم با ساکنین نایسر بیشتر شده است. به علت طبیعت خوش آب و هوا و وجود باغات و بیشه‌زارهای نایسر، مردم برای گذران اوقات فراغت سفرهای کوتاه آخر هفته به نایسر داشته‌اند. در این ارتباطات طبقه متوسط به بالا

بحث و یافته ها

دگر دیسی فضایی ناحیه منفصل نایسر

بر اساس مبانی نظری تحقیق و به منظور پاسخ گویی به سوال دوم، به سنجش میزان دگر دیسی و تحولات پیراشهرنشینی در ابعاد اقتصادی، اجتماعی و کالبدی- محیطی در نایسر، پرداخته شده است.

اراضی نایسر را که در بر معبر اصلی سندج- همدان قرار داشته است. با قصد تبدیل به خانه باغ خریداری کرده اند. که به علت شرایط بد اقتصادی در استان، هم اکنون تبدیل به مشاغل تجاری- خدماتی مانند آهن آلات فروشی، تالار ... شده است.

جدول ۵. ویژگی های ناحیه منفصل نایسر؛ ماخذ: سرشماری نفوس و مسکن سال ۱۳۹۰، طرح توانمندسازی نایسر، ۱۳۹۳

جمعیتی	جمعیت این ناحیه برابر ۲۷۳۷۷ نفر است که ۷,۳۲ درصد از جمعیت کل شهر سندج را شامل می شود. تعداد کل خانوار ساکن در این ناحیه ۶۷۶۰ است، با بعد خانوار ۴,۰۵ نفر می شود. تعداد ۱۳۱۷۷ نفر زن و ۱۴۲۰۰ نفر را مردان تشکیل می دهند. براین اساس نسبت جنسی در این ناحیه برابر ۱۰۷,۸ می باشد. تعداد جمعیت ۶ ساله و بیشتر در ناحیه منفصل نایسر برابر ۲۳۶۶۰ نفر است. که ۸۱,۳ درصد باسواد می باشند.
اقتصادی	۷ درصد (۳۵۸ نفر) در بخش کشاورزی، ۴۵ درصد (۲۴۵۹ نفر) در بخش صنعت و ۴۹ درصد (۲۶۸۵ نفر) در بخش خدمات مشغول به فعالیت می باشند. که بیشترین شاغلین در بخش صنعت با فراوانی ۶۷,۱ درصد در بخش ساختمان می باشد. میانگین درآمد ناحیه منفصل نایسر برابر ۲۵۰ هزار تومان می باشد که بسیار پایین تر از میانگین خط فقر کشور می باشد.
کالبدی	وضعیت کاربری اراضی در این ناحیه نشان از کمبود شدید کاربری های خدماتی در ناحیه دارد، به طوری که از کل مساحت ۲۹۹,۵ هکتار محدوده، تنها ۰,۹ هکتار آن (۰,۳ درصد) به کاربری آموزشی اختصاص دارد. براساس مصاحبه های صورت گرفته با ساکنین قدیمی نایسر و کارشناسان شهرداری می توان گفت که در ۲۰ سال اخیر شبانه به طور متوسط در حدود ۹۰ ساختمان مسکونی ساخته شده است. خانوارهای به عنوان ساکنین نایسر، به این سکونتگاه افزوده می شدند، که در نتیجه این رشد سرطانی، عدم نظارت و کنترل مناسب شهرداری موجب می شود که پسماندهای خانگی به خصوص در مجاورت مسیلهی که از بافت نایسر می گذرد، به درون رودخانه قشلاق وارد می شود. همچنین در محله های تازه شکل گرفته که زباله های مسیرهای جدید توسط شهرداری جمع آوری نمی گردد و در زمین های خالی و بایر پیرامون تخلیه و پراکنده می شود. که موجب آلودگی خاک و آب های سطحی زیرزمینی شده است. خیابان ها و معابر در سطح محلات نایسر فاقد سیستم دفع آب های سطحی می باشند.

جدول ۶. تغییرات جمعیتی نواحی پیراشهری در طی دره ۱۳۵۵-۱۳۹۰؛ مأخذ: سرشماری نفوس و مسکن، آمار، طرح تفصیلی سندج ۱۳۸۹.

نام روستا	سال ۱۳۵۵	سال ۱۳۶۵	سال ۱۳۷۵	سال ۱۳۸۵	سال ۸۹	سال ۱۳۹۰	میزان افزایش جمعیت
حسن آباد	۱۴۴۰	۱۷۵۴	۲۹۵۶	۷۴۶۹	۹۸۲۰	۱۶۶۸۶	۷,۲۵
گریزه	۹۵	۲۴۱	۴۴۶	۱۴۳۳	۱۸۸۱	۴۷۹۶	۱۱,۸۶
ننله	۱۴۹	۱۹۰	۷۱۱	۴۲۱۴	۵۲۵۱	۹۶۳۳	۱۲,۶۵
نایسر	۳۵۳	۴۴۶	۹۳۸	۱۲۴۸۰	۱۷۶۷۳	۲۷۳۷۷	۱۳,۲۴
مجموع	۲۰۳۷	۲۶۳۱	۵۰۵۱	۲۵۵۹۶	۳۴۶۲۵	۵۸۴۹۲	-

ننله و حسن آباد به نسبت نایسر اشاره داشت و همچنین توپوگرافی ناهموار و میزان اراضی مناسب ساخت و ساز اشاره کرد.

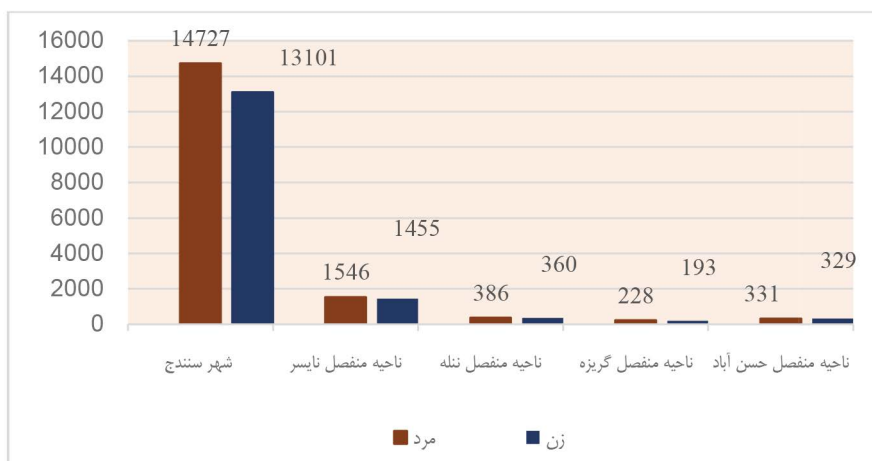
۱- معیار جمعیت

۱-۱- تغییرات جمعیتی نایسر به نسبت نواحی منفصل شهر سندج

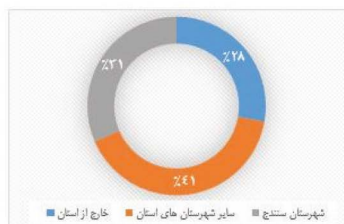
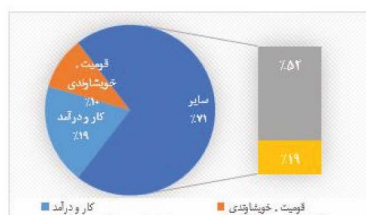
تاثیرپذیری از عوامل طبیعی و موقعیت قرارگیری و دسترسی به شهر سندج می‌تواند، دلایل مناسبی برای افزایش چشمگیر جمعیت در نایسر نسبت به سایر سکونتگاه‌های همسطح خودش باشد، در فاصله ۸۵-۱۳۷۵ نسبت به دهه قبل از نرخ رشد ۷,۷ درصدی به نرخ رشد ۲۹,۵ درصدی رسیده است. در همین فاصله در سمت شمال شهر سندج ننله هم به نرخ رشد ۱۹,۵ درصد رسیده است. که هر دوی این سکونتگاه‌ها بر سر راه شبکه‌راه‌های برون شهری سندج به همدان و سقز واقع شده‌اند. از جمله تفاوت آشکار بین نایسر و سایر نواحی منفصل که موجب تفاوت چشمگیر نرخ رشد جمعیت در بین آنها شده است، می‌توان به محدودیت‌های مانند وجود اراضی منابع ملی و مرتع، اراضی وقفی در گریزه،

۲- معیار مهاجرت

از آبان ماه ۱۳۸۵ تا آبان ماه ۱۳۹۰، ۴۱۷۷۲ نفر محل اقامت خود را در داخل شهرستان سندج تغییر داده‌اند. که براساس نمودار ۱، محل اقامت قبلی ۳۴,۰۵ درصد از کل مهاجران در شهرستان محل سرشماری، ۲۵,۶ درصد سایر شهرستان‌های استان کردستان و ۳۶,۲۱ درصد سایر استان‌ها بوده است. سهم مهاجرین وارد شده به شهر سندج برابر ۳۲۶۵۶ نفر است که ۷۸,۲ درصد از کل مهاجرین شهرستان سندج را شامل می‌شود در واقع مقصد ۷۸,۲ درصد از مهاجرین شهر سندج می‌باشد. از این تعداد طی دوره ۵ ساله، ۲۷۸۲۸ نفر به محدوده قانونی شهر سندج وارد شده‌اند. همچنین ۴۸۲۸ نفر یعنی در حدود ۱۴,۷۸

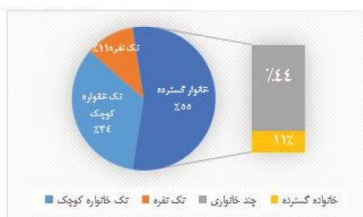

نمودار ۱. تعداد مهاجرین وارد شده به شهر سندج ۱۳۸۵-۱۳۹۰ برحسب جنسیت

نمودار ۳: درصد فراوانی علت انتخاب نایسر برای سکونت

نمودار ۲: درصد فراوانی زادگاه سرپرست خانوار

نمودار ۴: درصد فراوانی اندازه خانوار نایسر

نایسر محل سکونت قبلی خود را شهر سنندج ذکر کرده‌اند. با توجه به نمودار ۳، مشخص است که ۵۲ درصد علت سکونت در نایسر توان تامین مسکن (ملکی یا استیجاری) بیان کرده‌اند و ۱۹ درصد نیز دلیل انتخاب مسکن در نایسر را به دست آوردن کار و درآمد بیان داشته‌اند. براساس نمودار ۴، ۵۵ درصد خانوارهای آن گسترده هستند. این خانوارهای گسترده به دو دسته تقسیم شده‌اند. دسته اول خانوارهای گسترده‌ای که پدر و مادر و فرزندان با مادر بزرگ و پدر بزرگ زندگی می‌کنند. که ۱۱ درصد خانوارهای نایسر را تشکیل می‌دهند، این نوع خانوارها در واقع بازمانده‌ی شکل سنتی خانواده گسترده در میان کردهاست. نوع دیگر، خانوارهای گسترده‌ای است، که فرزندان پس از ازدواج قادر به تشکیل زندگی مستقل نبوده‌اند و در واقع تنگناهای اقتصادی عامل گسترده‌ی

درصد از مهاجرین به نواحی منفصل شهری وارد شده‌اند. که از این تعداد هم ۶۲،۱۶ درصد معادل ۳۰۰۱ مهاجر به ناحیه منفصل شهری نایسر وارد شده‌اند.

۱-۲- ویژگی مهاجرین وارد شده به نایسر

برای شناخت از وضعیت مهاجرینی که در نایسر ساکن بوده‌اند، سوالاتی در مورد زادگاه سرپرست خانوار، محل گرفتن همسر سرپرست خانوار، مدت اقامت در نایسر، محل قبلی زندگی و همچنین علت انتخاب محل فعلی برای زندگی پرسیده شده است، که نمودار درصد فراوانی این سوالات در زیر ارایه گردیده است.

۱-۱-۲- مدت سکونت در نایسر و محل سکونت قبلی

نتایج بررسی نشان می‌دهد که حدود ۵۲ درصد از ساکنین

جدول ۷. جدول توافقی محل سکونت قبل از ورود به نایسر و مدت سکونت در نایسر بر حسب سال

علت سکونت در نایسر* مالکیت محل سکونت				
	مالکیت محل سکونت			کل
	ملکی	استیجاری		
علت سکونت در نایسر	آشنا و خویشاوندان	۱۱	۰	۱۱
	کار و درآمد	۱۰	۱۵	۲۵
	تامین مسکن ارزان قیمت	۱۲۴	۷۲	۱۹۶
	مشکلات مالی و ورشکستگی	۳۲	۱۶	۴۸
	کل	۱۷۷	۱۰۳	۲۸۰

اجتماعی که متضمن تنزل پایگاه اجتماعی خانوار است، را در پی داشته است.

۲-۱-۲- ارتباط سن سرپرست خانوار و مساحت واحد مسکونی، نوع مالکیت و پیش‌بینی برای رفتن از نایسر

به منظور سنجش تاثیر عاملهای سن سرپرست خانوار، مساحت واحد مسکونی و مالکیت واحد مسکونی بر پیش‌بینی مدت زمان مورد انتظار برای زندگی در نایسر از تحلیل واریانس دوطرفه استفاده می‌شود. با توجه به مقادیر آماره F و سطح معنی‌داری که کمتر از ۰,۰۵ می‌باشد، می‌توان گفت سن سرپرست خانوار، زیربنای واحد مسکونی و مالکیت واحد مسکونی بر تمایل به ماندن در نایسر دارای اثرات تعاملی مشترک می‌باشند. خانوارهای که سن سرپرست بیشتر از ۵۰ سال می‌باشد، توانسته‌اند با مقدار پس‌انداز اندک خانوار، مالکیت واحد مسکونی بیشتر از ۵۰ مترمربع را داشته باشند و سهم هزینه تأمین مسکن در سید خانوار به نسبت سایر نقاط شهر سنندج برای آنها کمتر شده است. برای زندگی در نایسر برنامه‌ریزی بلندمدت‌تری را در نظر دارند. برعکس خانوارهای جوان چه به شکل مستاجر و چه مالک قطعات با مساحت کمتر از ۵۰

خانواده بوده است که ۴۴ درصد خانوارهای نایسر را این نوع خانواده‌ها تشکیل می‌دهند.

باتوجه به جدول توافقی، ۹۶,۰۷ درصد با فراوانی ۲۶۹ نفر، علت سکونت در نایسر را امکان دستیابی به مسکن ارزان قیمت بیان کرده‌اند، در واقع شتاب ناشی از شهرسازی در نواحی پیراشهری، ناشی از بهای زمین و امکانات دستیابی به فضا و ساختمان‌سازی روی زمین‌های ارزان قیمت، برای خانوارها در فاصله نسبتاً دوری از بافت پیوسته شهری است.

براساس جدول ۸، بیشترین فراوانی با ۸۷,۱ درصد معادل ۱۳۵ نفر سرپرست خانوارهای است که محل سکونت قبلی آنها شهر سنندج بوده است، که شامل نسل‌های اول و دوم مهاجرین شهر سنندج بوده‌اند، که به منظور بدست آوردن مالکیت محل سکونت و یا محل سکونت بزرگ‌تر به نایسر وارد شده‌اند و یا نسل جوانی (در واقع فرزندان مهاجرین) است، که به منظور صرفه‌جویی در هزینه مسکن در سید هزینه خانوار خود به نایسر آمده‌اند. در واقع الگوی تحرک افقی و عمودی اجتماع خانوارها را نشان می‌دهد. از آنجا که الگو تحرک افقی را حرکت فیزیکی افراد از یک منطقه به منطقه‌ای دیگر ارزیابی می‌شود، باید بگوییم که چنین تحرکی در نایسر وجود داشته است، نزول

جدول ۸. فراوانی مکان قبلی سکونت و زادگاه سرپرست خانوار؛ ماخذ: یافته‌های تحقیق.

مکان قبلی سکونت خانوار* زادگاه سرپرست خانوار							
	مکان قبلی سکونت	مکان قبلی سکونت					کل
		محلات شهر	روستاهای شهرستان	سایر شهرستان‌های استان	خارج از استان	نایسر	
زادگاه سرپرست خانوار	سایر شهرستان‌های استان	۷۳	۵	۵۲	۵	۰	۱۳۵
	شهر سنندج	۶۲	۵	۱۱	۰	۰	۷۸
	روستاهای شهرستان سنندج	۱۰	۵	۵	۰	۰	۲۰
	خارج از استان کردستان	۵	۵	۱۶	۰	۰	۲۶
	نایسر	۵	۰	۰	۵	۲۱	۳۱
کل		۱۵۵	۲۰	۸۴	۱۰	۲۱	۲۸۰

جدول ۹. آزمون تحلیل واریانس چندمتغیره؛ ماخذ: یافته های تحقیق.

متغیرها	ماره F	سطح معنی داری
مدل اصلاح شده	۶,۵۶۷	۰,۰۰۰
جداگانه	۸۳,۴۲	۰,۰۰۰
مالکیت مسکن	۱۰,۳۷	۰,۰۰۵
سن سرپرست	۳,۲۱	۰,۰۴۱
مساحت زیربنا	۷,۴۴	۰,۰۰۰
مالکیت مسکن * سن سرپرست	۵,۶۹	۰,۰۰۸
مالکیت مسکن * مساحت زیربنا	۵,۶۹	۰,۰۰۸
سن سرپرست * مساحت زیربنا	۷,۰۳	۰,۰۰۰
مالکیت مسکن * سن سرپرست * مساحت زیربنا	۱۷,۰۷	۰,۰۰۱

۳-۱-وضع فعالیت و تولید در بخش کشاورزی، خدمات و صنعت در مقایسه بین سالهای ۱۳۷۵ و ۱۳۹۰

تغییرات حاکی از آن است که فعالیت بخش کشاورزی به شدت کاهش یافته است، از ۲۱,۳ درصد معادل ۵۳ نفر شاغل در بخش کشاورزی در سال ۱۳۷۵ به ۷ درصد معادل ۳۵۸ نفر در سال ۱۳۹۰ کاهش یافته است. همچنین باتوجه به مصاحبه‌های صورت گرفته و مشاهدات میدانی مشخص شده است. که فعالیت در زمینه دامپروری که یکی از زیربخش‌های مهم کشاورزی در نایس بوده است، در وضع موجود کاملاً به فراموشی سپرده است و هیچ آثاری از دامپروری در نایس کنونی وجود ندارد، اما به دلیل نزدیکی به شهر سنندج و امکان استفاده از آب رودخانه قشلاق اراضی باغی و صیفی کاری و اراضی آبی که در سمت غرب و شمال نایس باقی مانده و توسعه و رشد نیز به سمت رودخانه قشلاق داشته است. که مجموعاً براساس آمار سرشماری نفوس و مسکن تعداد ۳۵۸ نفر در این بخش مشغول به فعالیت می‌باشند.

۳-۲-معیار زمین‌های کشاورزی

باتوجه به اینکه اراضی زراعی و باغی و مراتع با گسترش شهرنشینی در روستاها به فعالیت‌های شهری تبدیل می‌گردند. میزان تغییر کاربری کشاورزی به کاربری‌های دیگر نشانگر تبدیل اراضی کشاورزی به توسعه‌های غیرکشاورزی است. در نایس مالکیت اراضی به دو صورت

مترمربع، به امید تغییر در وضعیت مالی و صرفه‌جویی در سبد هزینه خانوار، نایس را برای سکونت در مدت زمانی کوتاه‌تری انتخاب نموده‌اند.

۳-۳-معیار مشاغل بخش کشاورزی و غیرکشاورزی

الف- فعالیت کشاورزی و باغداری: بر پایه اطلاعات آماری در دسترس، مهمترین ویژگی نظام امکانات و منابع و نیز تولید در فعالیتهای کشاورزی و باغداری نایس در آمار سرشماری کشاورزی سال ۱۳۸۲، به شرح زیر است: کل اراضی زیر کشت محصولات زراعی و باغی در روستا بالغ بر ۳۱۴ هکتار است. مساحت اراضی زیر کشت محصولات زراعی و باغی این روستا بعد از روستاهای دوشان و خلیجیان در رتبه سوم دهستان حومه قرار می‌گیرد. بخش قابل توجهی از اراضی زراعی، اراضی دیم بوده است. مساحت اراضی زراعی آبی حدود ۱۹/۱ درصد کل مساحت اراضی زراعی روستا می‌باشد.

ب- فعالیت دامپروری: اطلاعات ارائه شده از سوی جهادکشاورزی حاکی از آن است که سرمایه دامی روستای نایس در سال ۱۳۸۲ متشکل از حدود ۵۲ رأس دام کوچک و ۱۰۳ رأس دام بزرگ بوده است که کلاً ۲۷ بهره‌بردار داشته است. در واقع نایس تا قبل از سال ۱۳۸۹ که تبدیل به شهر شده است. در بخش دامپروری نیز همچنان فعالیت داشته است.

جدول ۱۰. کاربری اراضی در منطقه مورد مطالعه از سال ۱۳۹۵-۱۳۸۵ (هکتار) بر اساس مدل کراس تب؛ ماخذ: یافته های تحقیق.

طبقه	کاربری ساخته شده	کاربری باغ	کاربری زراعی	کاربری اراضی بایر	۱۳۸۵/کل کاربری ها
۱	۱۷۹,۶۴	۰	۰	۰	۱۷۹,۶۴
۲	۱,۱۷	۷۹,۰۲	۲,۹۷	۱۸,۵۴	۱۰۱,۷
۳	۵۸,۹۵	۸,۸۲	۶۷,۳۲	۷۹,۲	۲۱۴,۲۹
۴	۵۸,۲۳	۳۶	۷۸,۳۹	۶۹۴,۴۴	۸۶۷,۰۶
۱۳۹۵/کل کاربری ها	۲۹۷,۹۹	۱۲۳,۸۴	۱۴۸,۶۸	۷۹۲,۱۸	۱۳۶۲,۶۹

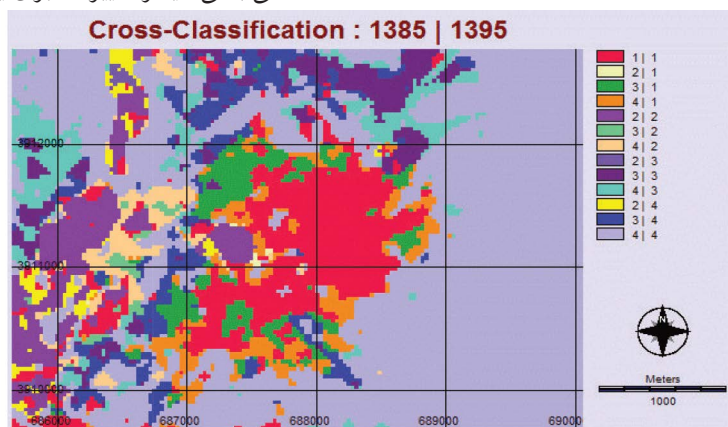
۳-۲-۱- طبقه بندی نظارت شده تصاویر ماهواره ای و تهیه نقشه کاربری اراضی

برای بررسی و تحلیل دقیق تغییرات روی داده در منطقه مورد مطالعه از مدل کراس تب استفاده شده است. در این مدل هم شناسایی پیکسل هایی که در بین دو تاریخ تصویربرداری تغییر یافته اند امکان پذیر شده و هم می توان ماهیت تغییرات کاربری اراضی را مشخص کرد.

۳-۲-۱- تغییر کاربری اراضی با کمک مدل کراس تب:

نتیجه بررسی مدل کراس تب نشان می دهد که ۱۱۸,۳۵ هکتار از سال ۱۳۸۵ تا ۱۳۹۵ به کاربری ساخت و ساز شده تغییر یافته است، از این مقدار ۵۸,۹۵ هکتار آن از اراضی زراعی، ۵۸,۲۳ هکتار از اراضی بایر و ۱,۱۷ هکتار از اراضی باغی نایسز تغییر کاربری یافته است. در فاصله ای

خصوصی و عمومی بوده است که اراضی خصوصی به شکل کشاورزی (اراضی زراعی آبی و دیم، باغ) و اراضی عمومی به صورت اراضی بایر و بیشه زار،... تقسیم می شود. تمامی محدوده ساخت و ساز شده در وضع موجود سال ۱۳۹۵ بر روی اراضی با مالکیت خصوصی بوده است، که توسط مالکین نایسز قطعه بندی و به فروش رسیده است. در این بخش برای نشان دادن میزان تغییر اراضی کشاورزی، از تصاویر ماهواره ای لندست منطقه مورد مطالعه استفاده شده و با استفاده از روش طبقه بندی نظارت شده به طبقه بندی کاربری اراضی پرداخته شده و سپس با استفاده از مدل کراس تب، میزان تغییرات و تبدیلات انواع کاربری ها مورد بررسی قرار گرفته است.

شکل ۴. تغییرات اراضی در ناحیه مورد مطالعه از سال ۱۳۸۵-۱۳۹۵ بر اساس مدل کراس تب؛ ماخذ: یافته های تحقیق.

جدول ۱۱. تغییرات کاربری اراضی در منطقه مورد مطالعه از سال ۱۳۹۵-۱۳۷۰ (هکتار) بر اساس مدل کراس تب؛ ماخذ: یافته های تحقیق.

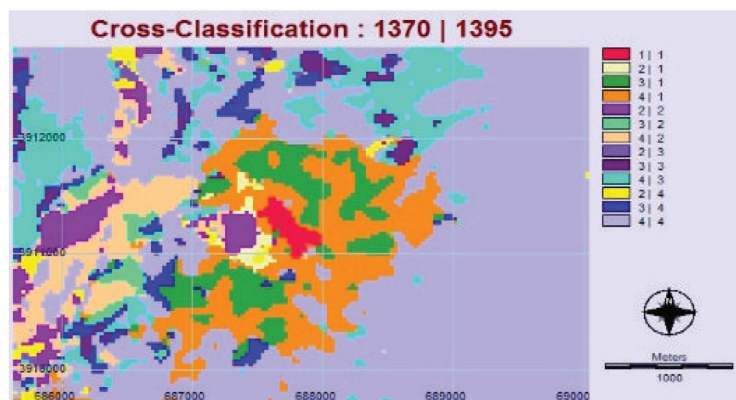
طبقه	کاربری ساخته شده	کاربری باغ	کاربری زراعی	کاربری اراضی بایر	۱۳۷۰/کل کاربری ها
۱	۱۰,۴۴	۰	۰	۰	۱۰,۴۴
۲	۸,۳۷	۴۵,۷۲	۳,۳۳	۱۶,۹۲	۷۴,۳۴
۳	۷۸,۵۷	۱۸,۷۲	۲۷,۲۷	۴۴,۶۴	۱۶۹,۲
۴	۱۶۴,۰۷	۷۶,۲۳	۱۲۳,۲۱	۷۴۵,۲	۱۱۰۸,۷۱
۱۳۹۵/کل کاربری ها	۲۵۹,۱۱	۱۴۰,۸۵	۱۵۳,۸۱	۸۰۸,۹۲	۱۳۶۲,۶۹

و حسن آباد که در دو دهستان آیدر و حومه قرار داشته اند، از مجموع دو دهستان جدا و به عنوان مجموعه نقاط شهری، شهر سنندج سرشماری شده اند. بنابراین می توان گفت در فاصله ۱۵ سال شهر سنندج بیشترین بروفکنی جمعیت خود را به سمت نقاط روستایی تبدیل شده به شهر (نقاط پیراشهری) داشته است. یعنی سرریز جمعیت از نواحی با کنترل ساخت و ساز به سمت نقاط روستایی فاقد ضوابط و مقررات کنترلی روانه می شود. نتایج بررسی نشان می دهد که حدود ۵۲ درصد از ساکنین نایسر محل سکونت قبلی خود را شهر سنندج ذکر کرده اند. همچنین ۹۰ درصد علت سکونت در نایسر توان تامین مسکن (ملکی یا استیجاری) در این مکان و تامین محل کسب و کار ذکر کرده اند. در واقع بیش از ۷۰ درصد ساکنین نایسر فقر و عدم استطاعت مالی در تامین مسکن و سایر هزینه های زندگی را علت اصلی انتخاب نایسر برای سکونت بیان داشته اند، چرا که تامین مسکن در هر دو شکل ملکی و یا استیجاری ارزان تر از شهر سنندج می باشد. همچنین باتوجه به اینکه بیش از ۵۰ درصد ساکنین فعلی نایسر محل سکونت قبلی خود را

۱۰ سال به یک نسبت نزدیک به هم از اراضی بایر و زراعی روستا به کاربری های مختلف مسکونی و سایر فعالیت های غیرکشاورزی تبدیل شده است. به مقدار کمتر از ۲ هکتار از اراضی باغی به کاربری غیرکشاورزی تبدیل شده است. طبق جدول ماتریسی ۱۵، ۲۴۸،۶۷ هکتار از سال ۱۳۷۰ تا ۱۳۹۵ به کاربری ساخت و ساز شده تغییر یافته است، از این مقدار ۷۸،۵۷ هکتار آن از اراضی زراعی، ۱۶۴،۰۷ هکتار از اراضی بایر و ۸،۳۷ هکتار از اراضی باغی نایسر تغییر کاربری یافته است.

نتیجه گیری و جمع بندی

یافته های تحلیلی نشان می دهد که در فاصله دهه سرشماری ۸۵-۱۳۷۵، جمعیت پذیری در دهستان حومه شهر سنندج و دهستان آیدر که روستاهای مانند حسن آباد، گریزه، ننه، گریزه، دوشان، آساوله، نایسر و... در حریم شهر سنندج واقع شده اند و فاصله آنها تا شهر سنندج حتی کمتر از ۵ کیلومتر بوده است. باتوجه به اینکه در سال ۱۳۹۰، جمعیتی در حدود ۵۷۶۸۳ نفر که در ۴ سکونتگاه ننه، نایسر، گریزه

شکل ۵. تغییرات کاربری اراضی در ناحیه مورد مطالعه از سال ۱۳۷۰-۱۳۹۵ مدل کراس تب؛ ماخذ: یافته های تحقیق.

جدول ۱۲. روند تغییرات نایسر بر اساس اسناد، مصاحبه و برداشت میدانی

سال	جمعیت	نرخ رشد جمعیت	مساحت (هکتار)	پایه اقتصاد	عناصر اصلی و چشم انداز	منابع آب کشاورزی	راه دسترسی با شهر سنندج	عامل موثر در شکل گیری و گسترش نایسر			
								عوامل اقتصادی	عوامل اجتماعی	عوامل امنیتی	
قبل از انقلاب	۳۵۳	-	۳۹۷	بر پایه کشاورزی (زراعت، باغداری، دامداری)	در اطراف روستا اراضی باغی و بیشه‌زار و در درون بافت روستا رشته قنات که از کوه هانه ورانه به طول ۵ کیلومتر کشیده شده است. مسجد تاریخی امامزاده شیخ رشید (شیخ رش).	نزولات جوی-رشته قنات	راه مالرو در ضلع غربی روستا که به پل قشلاق راه داشت و از این طریق با شهر سنندج در ارتباط بود و در حدود ۶,۳ کیلومتر	وجود اراضی حاصلخیز - منابع آب شیب مناسب زمین	مناسبات خویشاوندی	قرارگیری در موقعیت دامنه‌ای	اداره به کمک نظام ارباب رعیتی تا قبل از انقلاب ریش سفیدان و بزرگان محلی
۱۳۵۷-۱۳۷۵	۹۳۸	۵۰,۲	۳۵۰۰	کشاورزی، صنعت، خدمات	ساخت و ساز در اراضی ضلع شرقی بافت مسکونی، ورود اولین موج مهاجرین (خانوارهای ورشکسته از منطقه سارال و خانواده‌های ورشکسته با سابقه سکونت در شهر سنندج، رشته قنات خشک شده،	حفر چاه و نزولات جوی	راه دسترسی در ضلع شرقی بافت از میان اراضی زراعی و باغی تا شهر سنندج ۴ کیلومتر	- کاهش ارزش تولیدی اراضی کشاورزی، قطعه، قطعه شدن اراضی، عبور شریان گاز شهری سنندج از میان اراضی نایسر. - تهیه طرح هادی روستایی برای نایسر	- شهرگرایی و تمایل به زندگی شهری، - افزایش تعاملات (جریان پول، کالا، مردم، سرمایه) با شهر سنندج - تهیه طرح هادی روستایی برای نایسر	- کشیده شدن راه لجستیکی نظامی از میان اراضی زراعی نایسر - جنگ تحمیلی و پناه بردن مردم از شهر سنندج به نایسر	- ریش سفیدی + دهیاری + نظارت بنیاد مسکن بر ساخت و ساز
۱۳۷۵-۱۳۸۵	۱۲۴۸۰	۲۹,۵۴	۳۸۱۵	صنعت (ساختمان) و خدمات	پر کردن قنات و نوسازی مسجد تاریخی، از بین بردن آخرین اثرات سکونتگاه روستایی	رودخانه قشلاق	راه دسترسی با پوشش آسفالت، فاصله تا شهر سنندج کمتر از ۲ کیلومتر	- تورم و فقر شهری - افزایش قیمت اراضی و ساختمان در شهر سنندج، - توسعه شهرک صنعتی، در ضلع مقابل نایسر، - جمع‌آوری مشاغل کارگاهی و نیمه صنعتی (تعمیرات ماشین) در محلات عباس آباد، کانی کوزله...	- خاستگاه اجتماعی گروه‌های کم‌درآمد، طبقه‌بندی اجتماعی در محلات شهر، - دیدگاه نوسازی و تمایل به استفاده از وسایل و کالاهای تجملی	- دهیاری + شورای روستا + نظارت بنیاد مسکن، راه و شهرسازی،	
۱۳۸۵-۱۳۹۰	۲۳۳۷۷	۱۷,۰۱		خدمات	شکل‌گیری سکونتگاه خودانگیخته و نابسامان	رودخانه قشلاق (تامین آب مورد نیاز اراضی سیفی کاری در حاشیه رودخانه)	راه دسترسی با پوشش آسفالت فاصله کمتر از یک کیلومتر	- بالا رفتن قیمت زمین و ساختمان در نایسر	- درخواست برای به رسمیت شناخته شدن درخواست خدمات زیربنایی و خدمات اجتماعی	ورود شهرداری به نایسر، پلیس ساختمان، وضع مقررات و هزینه عدم گرفتن پایان کار،	

۳. برک پور، ناصر، اسدی، ایرج، بصیرت، میثم (۱۳۸۹)، گونه شناسی حریم و تجربیات جهانی برنامه ریزی و مدیریت آن، دو ماهنامه شهرنگار، شماره ۵۶-۵۷، ۱۷-۳۸.

۴. دانشپور، زهره (۱۳۸۵)، تحلیل نابرابری فضایی در محیط‌های پیراشهری، نشریه هنرهای زیبا، شماره ۲۸

۵. دانشپور، سیدعبدالهادی، صرافی، مظفر، آشنایی، تکتم (۱۳۹۳)، تحولات پیراشهرنشینی در هاله کلان‌شهری تهران در دوره ۱۳۷۵-۱۳۸۵، خورشیدی به سوی توسعه ای سازنده یا گسترشی پراکنده؟، دو فصلنامه دانشکده هنر، شماره ۱۶، بهار و تابستان ۹۵، نامه معماری و شهرسازی.

۶. شرکت مادر تخصصی عمران و بهسازی شهری ایران (۱۳۹۳)، توانمندسازی اسکان غیررسمی ناحیه منفصل نایسر.

۷. طالب، م، (۱۳۷۵)، شیوه‌های سکونت‌گزینی و گونه‌های مسکن روستایی، انتشارات بنیاد مسکن انقلاب اسلامی.

۸. فرهنگ آبادی‌های شهرستان سنندج، ۱۳۷۵-۱۳۹۰.

۹. لینچ، کنت (۱۳۸۶)، روابط متقابل شهر و روستا در کشورهای در حال توسعه، ترجمه رضوانی، محمدرضا و شیخی، داوود، تهران: انتشارات پیام

۱۰. آمار سرشماری کشاورزی سال ۱۳۸۲، شهرستان سنندج.

۱۱. مرکز آمار ایران (۱۳۶۵)، نشریه سرشماری نفوس و مسکن استان کردستان.

۱۲. مرکز آمار ایران (۱۳۷۵)، نشریه‌های سرشماری نفوس و مسکن استان کردستان.

۱۳. مرکز آمار ایران (۱۳۸۵)، نشریه‌های سرشماری نفوس و مسکن استان کردستان

۱۴. مرکز آمار ایران (۱۳۹۰)، جمعیت، نشریه سرشماری نفوس و مسکن استان کردستان.

۱۵. مهندسی مشاور تدبیرشهر (۱۳۸۹)، طرح تفصیلی شهر سنندج.

۱۶. مهندسین مشاور تدبیر شهر، (۱۳۹۱)، طرح تفصیلی شهر نایسر.

17. Buxtonn Michael, Alvarez, Amaya, Butt, Andrew, Farrell, Stephen, Danny O'Neill(c)(۲۰۰۸),

شهر سنندج اظهار داشته‌اند، می‌توان به این حکم دست یافت که مهاجرین نسل‌های گذشته نیز هنوز به دلیل فقر و شرایط نامتعادل اقتصادی، اجتماعی توانسته‌اند، موقعیت خود را به شرایط بهتر (که هدف آنها از مهاجرت بوده است، ارتقاء دهند. بنابراین علی‌رغم میل باطنی و تنها به دلیل نزدیک ماندن به شهر سنندج و امکان استفاده از مزایایی شهرنشینی نظیر بدست آوردن فرصت کسب درآمد بیشتر (برطبق نظریه تودارو) مجبور به حرکت به نواحی پیرامون می‌گردند. براساس محاسبه‌ی نرخ رشد مساحت اراضی کاربری ساخت و ساز شده در نایسر مشخص است که در فاصله ۸۵-۱۳۷۰، با نرخ رشد ۲۰٫۸۹ درصد از ۱٫۴۴ هکتار به ۱۷۹٫۶۴ هکتار افزایش یافته است و در فاصله‌ی ۹۵-۱۳۸۵، با افزایش مساحت ساخت و ساز شده به مقدار ۲۹۷٫۹۹ هکتار افزایش یافته است. که نرخ رشد در این دهه به ۵٫۱۹ درصد افزایش یافته است. در مجموع می‌توان گفت در فاصله دو دهه نایسر تحت تاثیر پدیده پیراشهرنشینی، ویژگی‌های جمعیتی، ارزش زمین و نظام تقسیم و بازتقسیم زمین، قطعه، قطعه شدن زمین کشاورزی و تغییر کاربری اراضی به ساخت‌وسازهای غالب مسکونی به سرعت در حال تغییر بوده است و می‌توان گفت از لحاظ اقتصادی، اجتماعی و کالبدی به تدریج ویژگی‌های شهری را بدست آورده است، که مهاجرت و فقر شهری نیروی محرکه مهمی در این فرآیند است. می‌توان علت شکل‌گیری سکونتگاه‌های خودرو در نواحی پیراشهر سنندج را با وجود رابطه بین فقر شهری و ناکارآمدی بازارهای رسمی زمین و مسکن در پاسخگویی به نیاز مسکن این دهک‌ها در نظر گرفت، چرا که بر طبق نظریه معیشت پایدار چمبرز، برای دستیابی به توسعه پایدار، آنچه اهمیت دارد و باید در اولویت قرار بگیرد، معیشت مردم، به ویژه فقرا است. بنابراین، اولویت اول نه محیط زیست و بهره‌وری، بلکه تأمین معیشت فقرا با تأکید بر رفع نیازهای اساسی کوتاه مدت و امنیت آنان در بلندمدت است.

منابع و ماخذ

۱. باستیه، ژان، دزر، برنارد (۱۳۸۲)، ترجمه علی اشرفی، دانشگاه هنر.
۲. برک پور، ناصر و اسدی، ایرج (۱۳۹۰)، مدیریت و حکمروایی شهری، چاپ دوم، تهران: انتشارات دانشگاه هنر.

Geografisk Tidsskrift-Danish
Journal of Geography, Volume ,۱۱
۲۰۱۱ - Issue ۱.

20. Marshall, F., Waldman, L., MacGregor, H., Mehta, L. and Randhawa, P. (2009) On the Edge of Sustainability: Perspectives on Peri-urban Dynamics, STEPS Working Paper 35, Brighton: STEPS Centre.
21. Webster, Douglas(2002); On the Edge: Shaping the Future of Peri-urban East Asia, Asia/Pacific Research Center, Stanford University, <http://APARC.stanford.edu>

Planning Sustainable Futures for Melbourne's Peri-urban Region is a collaborative research project by researchers from the School of Global Studies Social Science and Planning, RMIT University, and consultants.

18. Fazal, Shahab (۲۰۱۳), Land Use Dynamics in a Developing Economy: Regional Perspectives from India, Springer.
19. Ingo Zasada, Christian Fertner, Annette Piorr & Thomas Sick Nielsen,(۲۰۱۳), Peri-urbanisation and multifunctional adaptation of agriculture around Copenhagen, Pages ۷۲-۵۹,

مدیریت شهری

فصلنامه مدیریت شهری
Urban Management
شماره ۵۱ تابستان ۱۳۹۷
No.51 Summer 2018

تحلیل رویکرد مشارکت جویانه در ساماندهی بافت‌های فرسوده منطقه ۱۲ شهر تهران

سید حمید موسوی* - دانش آموخته دکتری شهرسازی، دانشگاه عدالت، تهران، ایران
عباس بخشنده نصرت- استاد جغرافیا انسانی دانشگاه تهران، واحد تهران، تهران، ایران
سید نورالدین الیاس زاده- دکتری شهرسازی، دانشگاه عدالت، تهران، ایران

A collaborative approach analysis in organizing the worn out texture of the 12th district of Tehran

Abstract

Renovation of worn-out tissues has been activated in recent years, as if the municipality, without the participation of people, intends to renovate worn out tissues, also through the possession of people's places of business. And the only legal right of the people was to give their homes their homes at the expense of the day and forced displacement of their area, which they had for many years admired and searched for. Zone 12 is deteriorating due to the deterioration of tissues. If, in the next few years, the municipality does not use the residents' participation and based on the detailed plan of the region to organize the worn out textiles, many monuments and monuments as well as residential buildings will be destroyed. The purpose of this research is to investigate the participatory approach in organizing the worn out tissues of the 12th district of Tehran. The research is descriptive-analytical and data collection is done using library and field method. The statistical population of this research includes experts. The multi-stage random sampling method has been used and the information has been analyzed using Tapsis method. And the results show that the benign and old criteria of construction and the risk of earthquake damage (0.735193) have been able to rank first. In order to operationalize the participatory approach in organizing the worn out texture, the sustainable partnership process can be used as a comprehensive approach.

Keywords: Worn out texture, area 12, collaborative approach

چکیده

نوسازی بافت‌های فرسوده در سال‌های گذشته به گونه‌ای عمل شده است که گویا شهرداری بدون مشارکت مردم قصد نوسازی بافت‌های فرسوده، آن هم از طریق تملک محل‌های کسب و سکونت مردم را دارد و تنها حق قانونی مردم واگذاری خانه‌های خود به قیمت روز و کوچ اجباری از منطقه خود که سالها بدان تعلق خاطر داشتند و را در آن جستجو می کردند. منطقه ۱۲ با توجه به فرسودگی بافت‌ها رو به زوال است. اگر تا چند سال آینده شهرداری با استفاده از مشارکت ساکنان و بر اساس طرح تفصیلی منطقه به ساماندهی بافت‌های فرسوده نپردازد بسیاری از آثار و بناهای تاریخی و همچنین بناهای مسکونی تخریب می شوند. هدف از این پژوهش بررسی رویکرد مشارکت جویانه در ساماندهی بافت‌های فرسوده منطقه ۱۲ شهر تهران است. پژوهش حاضر از نوع کاربردی توصیفی-تحلیلی می باشد و اطلاعات با استفاده از روش کتابخانه‌ای و میدانی جمع آوری شده است. جامعه آماری این پژوهش شامل کارشناسان می باشد و از روش نمونه گیری تصادفی چند مرحله‌ای استفاده شده است و اطلاعات یدست آمده با استفاده از روش تاپسیس، تحلیل شده است و نتایج نشان می دهد که معیار بی دوام و قدیمی بودن ساختما نها و خطر تخریب در اثر زلزله با امتیاز (۰,۷۳۵۱۹۳) توانسته است رتبه اول را به خود اختصاص دهد و به منظور عملیاتی نمودن رویکرد مشارکت جویانه در ساماندهی بافت‌های فرسوده می توان از فرآیند همکاری پایدار به عنوان روشی جامع استفاده نمود.

واژگان کلیدی: بافت فرسوده، منطقه ۱۲، رویکرد مشارکتی

۱. مقدمه

موضوع بافت فرسوده و ناکارآمد شهری همواری یکی از مسایل و چالش‌های شهرهای امروزی است که اندیشمندان حوزه‌های مختلف علوم و مدیران شهری را به تلاش در جهت بهسازی و نوسازی بافت‌ها کشانده است. در این راستا نظریات و رویکردهای مختلفی چون بازسازی، بهسازی و نوسازی در چند دهه اخیر مطرح شده است و مورد آزمون قرار گرفته است با توجه به این مساله از آنجا که تراکم جمعیتی و ساختمانی در بافتهای فرسوده شهرهای بزرگ بدلیل قیمت نسبتاً پایتتر زمین و ساختمان در آنها بطور قابل توجهی بالاست و از طرف دیگر آسیب پذیری این بافتهای شهری در مقابل حوادث و بلایای طبیعی و... بسیار بالاتر از سایر قسمتهای شهری میباشد، لذا رسیدگی و ساماندهی به این بافتها از اهمیت قابل توجهی برخوردار است. هرگونه فعالیتی در جهت ساماندهی به بافتهای فرسوده نیازمند شناخت دقیق از ویژگیهای مختلف این بافتها در مناطق مختلف شهری است و از آنجا که منطقه ۱۲ یکی فرسوده ترین بافتهای شهر تهران است و میراث‌دار تاریخی شهر تهران به حساب می‌آید و مشکلات بسیاری را برای ساکنین خود فراهم آورده بنابراین ضرورت تحقیق در این زمینه نیز بخوبی آشکار میگردد (فلامکی، ۱۳۹۰).

همچنین بهسازی و نوسازی بافتهای فرسوده شهری، نیازمند سرمایه‌های هنگفتی است که به تنهایی از طریق درآمدهای شهرداری، دولت و یا به کمک سیستم بانکی، امکانپذیر نیست. تهیه سرمایه هنگفت جهت بازسازی و بهسازی بافتهای فرسوده، جز با مشارکت بخش خصوصی و جمع‌آوری پس‌اندازهای مردم از طریق انواع روشهای تامین مالی به گونه‌ای که در بافت فرسوده قابل کاربرد باشد ممکن نیست. در خصوص اهمیت جلب اعتماد و مشارکت مردم که می‌تواند موفقیت‌های طرح‌های نوسازی بافت فرسوده منطقه ۱۲ و رواج آن را در پهنه عظیم کار به ارمغان آورد. در مقابل اگر مردم بالأخص مالکین در جریان کامل طرح قرار گرفته و نظر آنها حتی الامکان لحاظ شود و از حمایتها و ارزش افزوده بهره‌مند شوند. همان گونه که ذکر شد نوسازی بافت به لحاظ گستردگی، نیازمند منابع فراوان است که با سرجمع کمک‌ها و تسهیلات دولت و شهرداری و حتی مشارکت مالکین برآورده نخواهد شد. کسری منابع هنگامی تأمین می‌گردد که با زمینه سازی مجری طرح، سرمایه‌گذاران، توسعه‌گران، انبوه‌سازان،

تعاونی‌ها، صاحبان صنوف، اشخاص حقیقی و صاحبان سرمایه‌های خرد در آن وارد شوند. جاب مشارکت مردم در پروژه‌های فراگیر نوسازی بافتهای فرسوده نه تنها نیازمند ایجاد انگیزه اقتصادی، جاذبه شهری و امکانات رفاهی است که از طریق طراحی مناسب، بخشودگی عوارض و اعطای تسهیلات و یارانه حاصل می‌شود بلکه محتاج پیش‌بینی ابزار و ضوابط حمایتی ویژه اقبال کم درآمد ساکن در محلات مورد نظر می‌باشد که در دوران ساخت برای اسکان موقت و یا جبران بهم خوردن کسب و کار و یا تکافو نبودن آورده آنها در پروژه جدید بکارگیری شود (شریف‌زاده، ۱۳۸۸، ص ۱۵).

بنابراین می‌توان گفت بررسی ساماندهی بافتهای فرسوده مناطق مرکزی شهر تهران، یکی از مواردی است که در سال‌های اخیر، به آن توجه بسیار شده است. در کشور ما و سایر کشورها نیز در این زمینه پژوهش‌هایی صورت گرفته است که به شرح زیر می‌باشد:

- هاشم زاده و همکاران (بهار ۹۱) مساحت، اعتباریابی و رواسازی پرسشنامه نقش طراحی به منظور جلب مشارکت مردمی در فرآیند معاصر سازی بافتهای فرسوده ایران در فصلنامه باغ نظر به چاپ رسیده است نشان می‌دهد که با دریافت نظرات مردم در الگوی طراحی میزان موفقیت مردمی و در نهایت موفقیت معاصر سازی را سنجش کرد.
- هادیان (۱۳۸۹) در مقاله نوسازی، بافتهای فرسوده شهری و مشارکت شهروندان، ۱۸ روش اجرایی برای مشارکت شهروندان در نوسازی بافتهای فرسوده را پیشنهاد می‌دهد.
- رهنما (۱۳۸۷) به بررسی اثرات اجرای طرح بهسازی و نوسازی مرکز مشهد بر محله پایین خیابان می‌پردازد و یکی از مهمترین موانع بر سر راه اجرای طرح‌های بهسازی را مشارکت ناپذیری آنها و همکاری ناچیز و جایگاه مالکان این بافت‌ها می‌داند و طبق نتایج مستخرج از پرسش نامه، خرید املاک از مالکان به زور و بکارگیری روش‌های متنوع توافق و متنفع شدن مالکان در منافع آینده را از جمله راهکارهای نیل به موفقیت در این برنامه‌ها می‌داند.
- صادقی (۱۳۸۴) مطالعه‌ای با عنوان توانمندسازی حاشیه نشینان در فرآیند بهسازی و نوسازی بافت

فرسوده شهری در اسلام آباد تهرانص ورت گرفته نشان می‌دهد که می‌توان با ساماندهی نیروهای مشارکت مردمی و بخش خصوصی در امر بهسازی و نوسازی کمک کرد.

- ادموند بیکن (۲۰۰۴) در اثری با ارزش با عنوان طراحی شهرها نظریه ساماندهی استخوان بندی اصلی شهری را ارائه کرد. بیکن در این نظریه انطباق و هماهنگی سیستم حرکت و تحول شهر را با مختصات جغرافیایی و طبیعی آن را لازم دانسته و این اقدام را ابزاری مناسب برای تاکید و افزایش جلوه بصری و بخشیدن مفهومی جدید به ساختمان‌های عمومی و یادمان‌های شهری می‌داند. طراحی است و استخوان بندی اصلی شهری شامل دو عنصر اساسی (مسیرهای حرکتی) و (توده‌های ساختمانی) است.

- مجید کریم پور ریحان و شهرزاد شریف جاهد (۱۳۹۶) در مقاله‌ای تحت (عنوان ساماندهی بافت فرسوده منطقه ۱۲ شهر تهران با استفاده از تکنیک SWOT) به این نتیجه رسیدند که منطقه ۱۲ گسترده‌ترین بافت‌های ارزشمند و بیشترین بناها و فضاهای شاخص و ممتاز تاریخی تهران را در خود جای داده است. حفاظت و مرمت، بهسازی و تجهیز این میراث فرهنگی یک وظیفه ملی است. این مهم، بالاترین مزیت نسبی منطقه محسوب می‌شود. پهنه‌های وسیعی از منطقه، علیرغم ارزشهای هویتی (بازمانده‌های گذشته تهران) با فرسودگی مفرط روبروست.

- منزوی (۱۳۸۸) در مقاله (آسیب پذیری بافت‌های فرسوده بخش مرکزی شهر تهران در برابر زلزله) اشاره کرده است که توزیع تراکم جمعیت ساکن در منطقه ۱۲ از ساختاری غیرمتمرکز پیروی می‌کند و در نتیجه تأثیر این متغیر در آسیب پذیری منطقه از زلزله کاهش یافته است. رتبه تراکم جمعیت در آزمون فریدمن نیز گواه این مدعاست. بنابراین فرسودگی و ناپایداری در منطقه ۱۲ با رانش جمعیت منطقه به پیرامون، در عین حال که در کاهش آسیب‌های جانی ناشی از وقوع زلزله احتمالی عاملی مثبت تلقی می‌شود، لکن در افزایش فرسودگی منطقه مؤثر بوده است. - در سال ۱۳۸۰ دکتر علی شماعی رساله دکتری

خود را با عنوان (اثرات توسعه فیزیکی شهر یزد بر بافت قدیم و راهکارهای ساماندهی و احیای آن) در دانشگاه تهران ارائه کرده است. هدف از این تحقیق بررسی و تحلیل اثرات توسعه فیزیکی ناموزون یا نامتعادل شهر یزد بر بافت قدیم و ارائه راهکارهای مناسب در راستای توسعه پایدار متعادل شهری است.

۲. مبانی نظری

بافت فرسوده شهری به عرصه‌های از محدوده قانونی شهر اطلاق می‌شود که به دلیل فرسودگی کالبدی، عدم برخورداری مناسب از دسترسی سواره، تأسیسات، خدمات و زیرساختهای شهری آسیب پذیر بوده و از ارزش مکانی، محیطی و اقتصادی نازلی برخوردارند (حبیبی، ۱۳۸۶، ص ۶۶). مهمترین اهداف تدوین یافته در حوزه ساماندهی، نوسازی بافت‌های فرسوده و ناکارآمد شهری شامل استفاده بیشتر و بهتر از سطح زمین برای اسکان جمعیت و تأمین فضاهای باز در جهت بهبود محیط زیست، رفع نیازهای بافت مذکور و محدوده‌های اطراف به کاربریهای خدماتی (ایجاد فضاهای کار و تفریح فعالیت)، بهبود ساختار حمل و نقل در بافت مذکور و به تبع آن در شهر و ارتقاء الگوی سکونت و مسکن می‌باشد (بحرینی، ۱۳۸۸، ص ۶۵). زمانی که صحبت از ساماندهی بافت فرسوده در شهرها می‌شود، هدف اصلی آن زنده کردن، احیاء و ساماندهی این بافت است، تا بتواند یک زندگی در حد معمولی و هم سطح با بافت‌های دیگر پیدا کند. از آنجایی که در یک بافت شهری تنها کالبد فیزیکی نیست و عوامل مختلفی در آن جریان دارد. بنابراین برای ساماندهی یک بافت همه عوامل اعم از فیزیکی، اقتصادی، اجتماعی، فرهنگی و سیاسی باید در نظر گرفته شود. در رابطه با برنامه ریزی، ساماندهی و احیا بافت‌های قدیمی از دیرباز تاکنون نظریه‌های گوناگونی مطرح شده است که برخی به دخالت‌های شدید در بافت‌های قدیمی اعتقاد دارند و برخی دیگر به حفظ اصالت و هویت گذشته معتقدند گروهی به تخریب و ساختن بناها به فرم قدیم معتقدند برخی دیگر به مرمت و دخالت موضعی معتقدند گروهی دیگر به حفظ تک بناهای قدیمی و تخریب فضاهای اطراف آن اصرار می‌ورزند (شماعی، ۱۳۸۰، ص ۸۱).

گرچه بافت فرسوده در گذشته به مقتضای زمان دارای عملکردهای منطقی و سلسله مراتبی بوده، ولی امروزه از

شکل ۱. مراحل مشارکت شهروندان در ساماندهی بافت‌های فرسوده شهری؛ منبع: حبیبی و همکاران، ۱۳۸۴، ص ۱۷

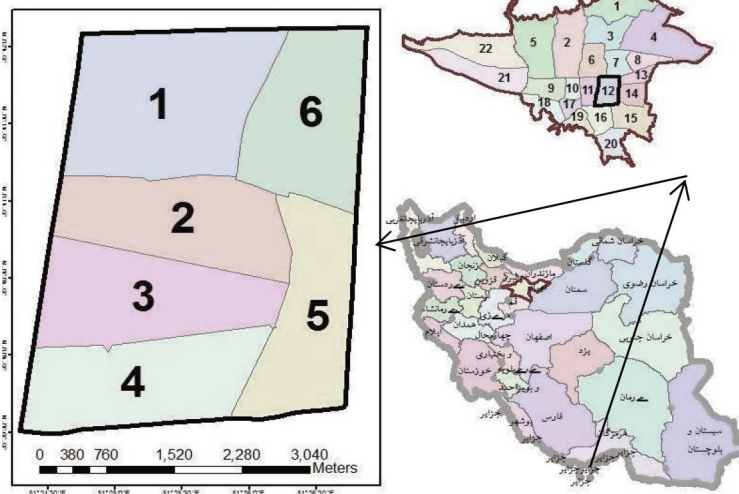
دست می‌یابند. همانگونه که از این پیش نشان داده شده، «پی آمد روانشناختی مردم» در مدیریت پشتیبان، احساس «مشارکت» است که برای کارکنان فراهم می‌آید. بر این پایه می‌توان گفت که مشارکت یک درگیری ذهنی و عاطفی اشخاص در موقعیتهای گروهی است که آنان را بر می‌انگیزد تا برای دستیابی به هدفهای گروهی یاری دهند و در مسئولیت کار شریک شوند. (لرن پلونکت، ۱۳۸۱، ص ۳).

۳. محدوده مورد مطالعه

محدوده منطقه ۱۲ با مساحت ۱۶۰۰ هکتار است و عمر ۷۳ درصد بافت منطقه ۱۲ بیش از ۲۰۰ سال است. ۳/۴۳ درصد محدوده منطقه از گستره‌ها و پهنه‌های شاخص تشکیل شده و در ۵/۱۵ درصد از طول لبه‌های شهری (سیمای خیابان) هنوز بدنه‌های ارزشمند یافت می‌شود. (مجموع طول خیابان‌های اصلی منطقه نزدیک به ۵۸ کیلومتر است.) به خیابان‌های تهران قدیم باید میدان‌ها و فضاهای شهری ممتاز را نیز افزود. منطقه ۱۲ از شمال به خیابان انقلاب دارای نقاط عطف میدان فردوسی، پیچ شمیران، لاله زار، پل چوبی از غرب به خیابان حافظ و خیابان وحدت اسلامی با نقاط عطف میدان تاریخی حسن آباد (هشت گنبدان)، میدان وحدت اسلامی (شاهپور)، چهارراه وحدت اسلامی (چهارراه شاهپور) و از جنوب به خیابان شوش با نقاط عطف خیابان جهان پهلوان تختی، یخچال و میدان غار و از شرق خیابان ۱۷ شهریور (شهباز سابق) با نقاط عطف خیابان شهید کفایی امانی و خیابان خورشید خیابان مجاهدین زیر گذر امیرکبیر و اتوبان شهید محلاتی با قدمتی به تاریخچه تهران و بناهایی زیبا که بافت تجاری آن غلبه ی سیری ناپذیری را در این منطقه پیدا

لحاظ ساختاری و عملکردی دچار کمبودهایی می‌باشد و آنگونه که می‌بایست پاسخگوی نیازهای ساکنین نیست. هرچند موقعیت خاص این مناطق در گذشته به خصوص شیوه زیست و معیشت، باعث شکل‌گیری چنین بافتی در شهرها شده، ولی امروزه با تغییر کارکردها و نگرشها لزوم رسیدگی به این بافتها و ساماندهی آنها احساس می‌شود. در واقع می‌توان گفت بافت‌های فرسوده شهری، محلات فرسوده‌ای در فضای شهری است که مسائل و پیچیدگی‌های اجتماعی، اقتصادی و فرهنگی و شیوه خود را دارد. این محلات و بافت‌ها از یک سو دارای ریشه‌های سکونتی ارزشمند با غنای فرهنگی، اجتماعی و معماری است و از طرف دیگر به جهت فرسودگی شدید، نبود دسترسی مناسب به خدمات شهری و بهداشتی، وجود مشکلات اجتماعی و امنیتی و آسیب‌پذیری در برابر زلزله، سیل و آتش‌سوزی و نیز عدم تطابق با زندگی امروز شهری و شهرسازی مدرن دارای مشکلات رو بنایی و زیر ساختی هستند. یکی از رویکردهای مواجهه در برابر ساماندهی بافت‌های فرسوده رویکرد مشارکت جویانه می‌باشد. مدیران مشارکت جو با شهروندان خود شور می‌کنند، آنان را از دشواریها آگاه می‌سازند و در گرفتن تصمیمها شریک می‌کنند تا همگی به صورت یک گروه به کار بپردازند. مدیران مردمانی خودکامه نیستند، و در همان حال نیز مردمی نیستند که لگام کار را رها کنند و مسؤولیتهای مدیریت را از یاد ببرند. مدیران مشارکت جو مسوولیت نهائی را برای واحدی که به سرپرستی آن گمارده شده‌اند بر دوش دارند، ولی آموخته‌اند که در کارگردانی عملیات با کسانی که براستی کار را به انجام می‌رسانند، مشارکت کنند. پی آمد این رویه آن است که شهروندان به احساس درگیر بودن در هدفهای گروهی

نقشه ۱. موقعیت جغرافیایی منطقه ۱۲ شهر تهران؛ منبع: یافته‌های پژوهش، ۱۳۹۷

درصد محدوده منطقه از گستره‌ها و پهنه‌های شاخص و ارزشمند تشکیل شده است. علیرغم این ارزش‌ها، بیش از یک سوم سطح منطقه فرسوده (اعم از ارزشمند یا غیر آن) محسوب می‌شود. به عبارت دیگر، مرکز تاریخی تهران در معرض زوال و مخروبه‌گی روزافزون است.

این منطقه تاریخی طی ۲۰ سال اخیر روند جمعیت‌گریزی مداوم، خروج ساکنان قدیمی و خانوارهای متعارف و ورود مهاجران تهیدست در جستجوی کار را شاهد بوده است، تا حدی که جمعیت منطقه از ۲۴۳۶۳۳ نفر در سال ۱۳۵۹ تا آخرین سرشماری در سال ۱۳۹۰ کاهش یافته است گریز جمعیت اصیل و کثرت مهاجران و خانوارهای تک نفره حاکی از ناپایداری و عدم تعلق جمعیت ساکن به منطقه است (طرح تفصیلی منطقه ۱۲، ۱۳۸۸).

۴. روش تحقیق

نوع تحقیق از نظر هدف، کاربردی است و از نظر روش تحقیق توصیفی و تحلیلی می‌باشد. برای جمع‌آوری اطلاعات پژوهش، مطالعات کتابخانه‌ای و میدانی انجام گرفته که ابزارهای مطالعات میدانی، شامل مشاهده، مصاحبه و پرسش‌نامه بوده است. جامعه آماری این پژوهش را کارشناسان شهرداری تشکیل می‌دهند. و برای تجزیه و تحلیل اطلاعات از تکنیک تاپسیس استفاده شده است.

در روش تاپسیس، ماتریس $n \times m$ که دارای m

کرده ولی هنوز صفا و صمیمیت محلات آن تداعی تهران قدیم را در اذهان متبادر می‌کند (طرح تفصیلی، ۱۳۸۸).

منطقه‌ای با مساجد عظیم و متبرک و زیبا با امامزاده‌هایی از سلاله ائمه اطهار (ع) و مهمتر از آن محبان اهل بیت عصمت و طهارت که کوچه به کوچه و محله به محله آن را به محبت اهل بیت (ع) مصفا و حسینیه و تکیه و هیئت بنا کرده اند. کلیساهای، کنیسه‌ها و آتشکده‌های آن نیز علی‌رغم تاریخ کهن مکان عبادی و زیارتی عزیزان اقلیت دینی کشور است. کاروانسرای خانان در چهارراه مولوی نزدیک بقعه آقا که معروف به نگین گردشگری تهران است بسیار جالب و دیدنی است. منطقه ۱۲ منطقه‌ای استراتژیک است که کمتر برنامه ریزی منسجم فرهنگی و اتماعی توسط کلیه مراکز ذی ربط (شهرداری، سازمان میراث فرهنگی و گردشگری، سازمان فرهنگی و هنری، وزرات ارشاد و آموزش و پرورش و نیروی انتظامی و...) با نگاه راهبردی به آن شده است. در این منطقه ابنیه‌های متعددی وجود دارد که میراث فرهنگی کشور است و نظایر آن حتی در جهان نیز کمتر دیده می‌شود که متعلق به تمام ایرانیان می‌باشد.

از نظر فرسودگی منزقه می‌توان گفت که منطقه ۱۲ در برابر زمین لرزه آسیب پذیر است و در صورت فعال شدن گسل ری، ۸۰ درصد ساختمان‌ها تخریب و ۱۵ تا ۲۰ درصد ساکنان و شاغلان از بین خواهند رفت و ۲۷ درصد از سطح منطقه (داخل باروی اول) بیش از ۴۰۰ سال و ۷۳ درصد از بافت بیش از ۲۰۰ سال قدمت دارد. بیش از ۳۴

ایده آل (بالا ترین عملکرد هر شاخص) که آن را با (A^*) نشان می دهند.

$$A^* = \left\{ \left(\max_i v_j \mid j \in J \right), \left(\min_i v_j \mid j \in J' \right) \right\}$$

$$A^* = \{v_1^*, v_2^*, \dots, v_n^*\}$$

مرحله پنجم: تعیین فاصله i امین آلترناتیو از آلترناتیو حداقل (پایین ترین عملکرد هر شاخص) که آن را با (A^-) نشان می دهند.

$$A^- = \left\{ \left(\min_i v_j \mid j \in J \right), \left(\max_i v_j \mid j \in J' \right) \right\}$$

$$A^- = \{v_1^-, v_2^-, \dots, v_n^-\}$$

مرحله ششم: تعیین معیار فاصله ای برای آلترناتیو ایده آل (S_i^*) و آلترناتیو (S_i^-) .

$$S_i^* = \sqrt{\sum_{j=1}^n (v_j - v_j^*)^2}$$

$$S_i^- = \sqrt{\sum_{j=1}^n (v_j - v_j^-)^2}$$

مرحله هفتم: تعیین ضریبی که برابر است با فاصله آلترناتیو حداقل (S_i^-) تقسیم بر مجموع فاصله آلترناتیو حداقل (S_i^-) و فاصله آلترناتیو ایده آل (S_i^*) که آن را با (C_i^*) نشان داده و از رابطه زیر استفاده می شود:

$$C_i^* = \frac{S_i^-}{S_i^- + S_i^*}$$

مرحله هشتم: رتبه بندی آلترناتیوها بر اساس میزان C_i^* . میزان فوق بین صفر و یک $(0 \leq C_i^* \leq 1)$ در نوسان است. در این راستا $C_i^* = 1$ نشان دهنده بالاترین رتبه و $C_i^* = 0$ نیز نشان دهنده کمترین رتبه است.

۵. یافته های پژوهش

با توجه به فرسودگی بافت فرسوده منطقه ۱۲ شهر تهران و بررسی آن با تاکید بر ساماندهی و بهسازی و نوسازی با رویکرد مشارکت جویانه ۱۵ معیار از وضعیت موجود منطقه استخراج شده است که بعد از دادن امتیاز به معیارها ۱۵ معیار را به اعداد استاندارد تبدیل کرده و فاصله هر معیار را تا حد ایده آل و غیر ایده آل تعیین نموده و در نهایت به رتبه بندی معیارها پرداخته شده است.

رابطه (۱)

$$di^+ = \sqrt{\sum_{j=1}^n (V_{ij} - V_j^+)^2}$$

$$di^- = \sqrt{\sum_{j=1}^n (V_{ij} - V_j^-)^2}$$

گزینه و n معیار می باشد، مورد ارزیابی قرار می گیرد. در این الگوریتم، فرض بر این است که مطلوبیت هر شاخص به طور یکنواخت افزایشی (یا کاهش) است. بدان صورت که بهترین ارزش موجود از یک شاخص نشان دهنده ایده آل مثبت بوده و بدترین ارزش موجود از آن مشخص کننده ایده آل منفی خواهد بود. همچنین شاخص ها مستقل از هم هستند. در ضمن فاصله یک گزینه از ایده آل مثبت (یا منفی) ممکن است به صورت اقلیدسی از (توان دوم) و یا به صورت مجموع قدر مطلق از فواصل خطی (معروف به فواصل بلوکی) محاسبه گردد، که این امر بستگی به تبادل و جایگزینی در بین شاخص ها دارد (Willis, Hepu, 2005:526). جهت بهره برداری از این تکنیک، مراحل زیر به اجرا گذاشته می شود.

مرحله اول: تشکیل ماتریس داده ها بر اساس n آلترناتیو و k شاخص

$$A_{ij} = \begin{bmatrix} a_{11} & a_{12} & \dots & a_{1n} \\ a_{21} & a_{22} & \dots & a_{2n} \\ \vdots & \vdots & \dots & \vdots \\ a_{m1} & a_{m2} & \dots & a_{mn} \end{bmatrix}$$

مرحله دوم: استاندارد نمودن داده ها و تشکیل ماتریس استاندارد از طریق رابطه زیر

$$r_{ij} = \frac{a_{ij}}{\sqrt{\sum_{k=1}^m a_{kj}^2}}$$

$$R_j = \begin{bmatrix} r_{11} & r_{12} & \dots & r_{1n} \\ r_{21} & r_{22} & \dots & r_{2n} \\ \vdots & \vdots & \dots & \vdots \\ r_{m1} & r_{m2} & \dots & r_{mn} \end{bmatrix}$$

مرحله سوم: تعیین وزن هر یک از شاخص ها w_i بر اساس $\sum_{i=1}^n w_i = 1$ در این راستا شاخص های دارای اهمیت بیشتر از وزن بالاتری نیز برخوردارند.

$$V_{ij} = \begin{bmatrix} w_1 r_{11} & w_2 r_{12} & \dots & w_n r_{1n} \\ w_1 r_{21} & w_2 r_{22} & \dots & w_n r_{2n} \\ \vdots & \vdots & \dots & \vdots \\ w_1 r_{m1} & w_2 r_{m2} & \dots & w_n r_{mn} \end{bmatrix}$$

مرحله چهارم: تعیین فاصله i امین آلترناتیو از آلترناتیو

جدول ۲. نتایج حاصل از معیارها بر اساس مدل تاپسیس، منبع: یافته‌های پژوهش، ۱۳۹۷

کد	معیارها	Di+	Di-
A1	گسیختگی بافت اجتماعی و فرهنگی و وجود گره های مختلف قومی	0.025279	0.040681
A2	افزایش حس تعلق ساکنین و حفاظت و نگهداری آنها از اقدامات انجام گرفته درون بافت	0.033168	0.034943
A3	بی توجهی مدیریت شهری به تجدید حیات مرکز شهر و توجه بیشتر به مناطق شمالی	0.028567	0.043845
A4	ازدحام فعالیت، جمعیت و خودرو در روز	0.033679	0.037171
A5	کندبودن آهنگ افزایش قیمت زمین و املاک مسکونی نسبت به کل تهران	0.028523	0.043604
A6	فقدان نظام برنامه ریزی و بودجه گذاری منسجم و به هنگام در راستای ساماندهی بافت های فرسوده	0.032911	0.03319
A7	بی دوام و قدیمی بودن ساختمانها و خطر تخریب در اثر زلزله	0.018721	0.051976
A8	گریز ساکنان قدیمی و اصیل منطقه به دیگر نقاط شهر و جایگزین شدن مهاجران کم درآمد و مجرد در منطقه	0.022239	0.043312
A9	فرسوده یا ناکامل بودن شبکه زیر ساختهای شهری	0.022877	0.042843
A10	افزایش سطح آگاهیهای عمومی ساکنین منطقه به لحاظ اجتماعی و حقوقی	0.027632	0.038061
A11	مشارکت مردم و همراهی آنان با مسئولان در راستای ساماندهی بافت های فرسوده	0.0219	0.043369
A12	مسلط بودن الگوی جدایی محل کار از محل زندگی	0.029356	0.039055
A13	بالاترین میزان ساختمانهای بی دوام و کم دوام در قیاس با مناطق دیگر تهران	0.024179	0.041767
A14	تقویت همبستگی اجتماعی و روحیه همکاری و همدلی ساکنان محلی	0.026256	0.041787
A15	ریزدانگی بافت، فرسودگی و غفلت از ارزش های بافت تاریخی ارزشمند	0.022007	0.048751

در این مرحله نزدیکی نسبی (-D) نسبت به (+D) محاسبه شده و سپس اقدام به رتبه‌بندی گزینه‌ها بر اساس مقدار بدست آمده که بین صفر و یک در نوسان است خواهد شد. هر چه این مقدار به عدد ۱ نزدیکتر باشد نشان دهنده رتبه بالا و هر چه مقدار مذکور به صفر

نزدیکتر باشد نشان دهنده رتبه کمتر می‌باشد. رتبه بندی نهایی معیارها در جدول شماره ۳ نشان داده شده است.

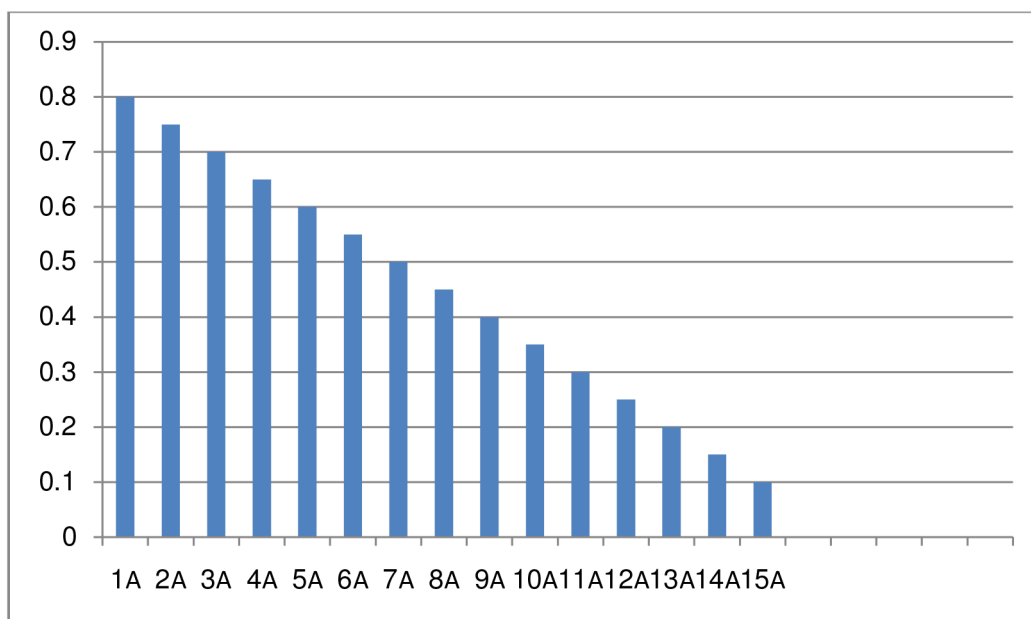
$$cl_i^+ = \frac{a_i^-}{(a_i^+ + a_i^-)} \quad 0 \leq cl_i^+ \leq 1 \quad \text{رابطه (۲)}$$

جدول ۳. نتایج حاصل از معیارها بر اساس مدل تاپسیس، منبع: یافته‌های پژوهش، ۱۳۹۷

کد	معیارها	CLi	TOPSIS
A1	گسیختگی بافت اجتماعی و فرهنگی و وجود گره های مختلف قومی	0.616752	7
A2	افزایش حس تعلق ساکنین و حفاظت و نگهداری آنها از اقدامات انجام گرفته درون بافت	0.513027	14
A3	بی توجهی مدیریت شهری به تجدید حیات مرکز شهر و توجه بیشتر به مناطق شمالی	0.605493	9
A4	ازدحام فعالیت، جمعیت و خودرو در روز	0.524641	13
A5	کندبودن آهنگ افزایش قیمت زمین و املاک مسکونی نسبت به کل تهران	0.604548	10
A6	فقدان نظام برنامه ریزی و بودجه گذاری منسجم و به هنگام در راستای ساماندهی بافت های فرسوده	0.502108	15
A7	بی دوام و قدیمی بودن ساختمانها و خطر تخریب در اثر زلزله	0.735193	1
A8	گریز ساکنان قدیمی و اصیل منطقه به دیگر نقاط شهر و جایگزین شدن مهاجران کم درآمد و مجرد در منطقه	0.660738	4
A9	فرسوده یا ناکامل بودن شبکه زیر ساختهای شهری	0.6519	5
A10	افزایش سطح آگاهیهای عمومی ساکنین منطقه به لحاظ اجتماعی و حقوقی	0.57937	11
A11	مشارکت مردم و همراهی آنان با مسئولان در راستای ساماندهی بافت های فرسوده	0.66447	3
A12	مسلط بودن الگوی جدایی محل کار از محل زندگی	0.570886	12
A13	بالاترین میزان ساختمانهای بی دوام و کم دوام در قیاس با مناطق دیگر تهران	0.633349	6
A14	تقویت همبستگی اجتماعی و روحیه همکاری و همدلی ساکنان محلی	0.614131	8
A15	ریزدانگی بافت، فرسودگی و غفلت از ارزش های بافت تاریخی ارزشمند	0.688986	2

اختصاص دهد و سایر معیارها چون مشارکت مردم و همراهی آنان با مسئولان در راستای ساماندهی بافت‌های فرسوده، گریز ساکنان قدیمی و اصیل منطقه به دیگر نقاط شهر و جایگزین شدن مهاجران کم درآمد و مجرد در منطقه، فرسوده یا ناکامل بودن شبکه زیر ساختهای شهری و ... در پایین رتبه‌ها قرار بگیرد.

بر اساس یافته‌های پژوهش می‌توان نتیجه گرفت که معیار بی دوام و قدیمی بودن ساختمانها و خطر تخریب در اثر زلزله با امتیاز (۰,۷۳۵۱۹۳) توانسته است رتبه اول را به خود اختصاص دهد. معیار ریزدانگی بافت، فرسودگی و غفلت از ارزش‌های بافت تاریخی ارزشمند توانسته با امتیاز (۰,۶۸۸۹۸۶) توانسته است رتبه دوم را به خود

نمودار ۱. رتبه بندی معیارها بر اساس مدل تاپسیس

۶. نتیجه گیری و جمع‌بندی

بافت‌های فرسوده امروزه به دلیل تغییر و تحولاتی بسیار سریعی که در شهرها و روندتوسعه آنها اتفاق افتاده است، دچار نارسایی‌های عملکردی، کالبدی، زیست محیطی و اجتماعی- اقتصادی شده اند که نیازمند برنامه ریزی جهت مداخله هماهنگ با توجه به ویژگی‌های خاص بافت‌ها می‌باشد. مشکلات اصلی اینگونه بافتها بهنگام مخاطرات طبیعی بروز میکند که باید توجه مسئولین بیشتر متوجه اینگونه بافتها باشد. این بافت بعنوان بافتی ناکارآمد معرفی میشود که مستلزم بهسازی و نوسازی می‌باشد و این بهسازی بسته به نوع فرسودگی بافت مراحل مختلفی را شامل میشود. تهیه و اجرای طرحهایی که به روش‌های مختلف سعی در بهبود وضع این بافتها دارند، نیازمند بررسی همه جانبه کمبودهای موجود و برنامه ریزی مداوم برای رفع معضلات اینگونه بافتهاست. بررسی همه جانبه بدین معناست که در نوسازی و بازسازی این بافتها می‌بایست درکنار بهبود بخشیدن به وضع مسکن که حدود ۴۰ درصد از بافتهای شهری را تشکیل میدهد سایر نیازهای معیشتی ساکنین نیز که در حیطه تاسیسات و تجهیزات شهری است تامین شود و از مشارکت افراد بومی منطقه و صاحبان بافت‌های فرسوده نیز استفاده شود. منطقه ۱۲ گسترده ترین بافتهای ارزشمند و بیشترین بناها و فضاها شاخص و ممتاز تاریخی تهران را در خود

جای داده است. حفاظت و مرمت، بهسازی و تجهیز این میراث فرهنگی یک وظیفه ملی است. این مهم، بالاترین مزیت نسبی منطقه محسوب می‌شود. پهنه‌های وسیعی از منطقه، علیرغم ارزشهای هویتی (بازمانده‌های گذشته تهران) با فرسودگی مفرط روبروست. بهسازی و نوسازی این پهنه‌ها با اتکاء به مفاهیم مرمت شهری ضرورت دارد. با توجه به فرسودگی و فزونی دامنه تخریب، دیری نخواهد گذشت که این ویژگی منطقه از دست برود. بخش وسیعی از بدنه‌های ارزشمند شهری (لبه خیابان‌ها) که تاریخ و نشانه سیمای شهری تهران را تشکیل می‌دادند، تخریب شده و از بین رفته اند؛ و الحاقات آزردهنده ای نیز به بقایای بدنه‌ها و بناها افزوده شده است. بخش باقیمانده بدنه‌های شهری نیز در معرض تخریب و جایگزینی با معماری بی هویت و فاقد ارزش معمول و رایج است. هدایت و کنترل متکی بر معیارهای حفاظت در ساخت و سازهای محدوده تاریخی ضرورت مبرم دارد. مجموعه نتایج فوق حاکی از عدم تعادل جدی در سازمان فضایی منطقه ۱۲ (همجواری ارزش و بی هویتی) است. تجدید ساختار کالبدی منطقه با هدف احیا و بازسازی ارزش‌های تاریخی باید در دستور کار قرار گیرد.

ساماندهی بافت‌های فرسوده این منطقه جزئی از ثروت شهر تهران می‌باشند که جهت بازگرداندن حیات دوباره نیاز به توجه بیشتری داد. با توجه به چند بعدی بودن مسائل و مشکلات بافتهای فرسوده شهری، مداخله

جامع و کامل در این بافتها، مداخله ای است که کلیه ابعاد کالبدی، اقتصادی و اجتماعی را مدنظر قرار دهد. برنامه‌ریزی کالبد بدون توجه به ساختار اجتماعی- کالبدی بافت نمی‌تواند با موفقیت چندانی همراه باشد. بنابراین هرگاه جهت مداخله در بافت‌های شهری زمینه لازم برای توسعه اقتصادی و اجتماعی فراهم شود، روند کار سریع‌تر و نتیجه آن رضایت بخش‌تر خواهد بود. چنین مداخله‌ای می‌تواند باعث رفع فرسودگی، ارتقاء کیفیت، سکونت و راهگشای توسعه بافت گردد. در چند دهه گذشته تحولاتی در رهیافتها و رویکردهای سنتی برنامه‌ریزی و مدیریت بافت‌های فرسوده‌ی شهری در سطح جهانی رخ داده و جوامع جهانی الگوهای نوینی را در این زمینه بر مبنای مشارکت فراگیر جوامع و نهادهای محلی مبتنی بر توانمندی جوامع محلی اتخاذ کرده‌اند. با رشد احزاب و نهادهای غیردولتی و گسترش عرصه‌ی عمومی در دهه‌های اخیر برنامه‌ریزی و مدیریت متمرکز دولتی تا حدود زیادی نقش قبلی خود را از دست داده و به ناگزیر به تقویت برنامه‌ریزی محلی، برنامه‌ریزی مشارکتی و دموکراتیک روی آورده است. ولی با این وجود سیستم برنامه‌ریزی و مدیریت شهری کشورمان به تبعیت از سیستم کلان‌مدیریتی کشور هنوز به صورت متمرکز و در قالب سازمانها و نهادهای مختلف دولتی و عمومی که به صورت بخشی و موضوعی از هم منفک گشته اند عمل میکند. در شرایط فعلی کشورمان که با رقابت مدیریتی در عرصه‌ی شهری مواجه هستیم به منظور تسریع فعالیت‌های نوسازی و بهسازی بافت‌های فرسوده‌ی شهری مجموعه مدیریتی جدیدی با عنوان سازمان عمران و نوسازی محله (منطقه) متشکل از تمامی نهادهای دولتی و غیردولتی در مدیریت شهری در قالب یک توافقنامه مدتدار با تشکیلات سازمانی خود و با تولید شهرداری در عرصه‌ی بافت‌های فرسوده‌ی شهری تشکیل شود. آنچه مسلم است اینکه مردم تمایل بالایی به مشارکت در نوسازی و بهسازی بافت‌های فرسوده شهری دارند لکن چون مکانیزم تحقق این مشارکت طراحی نشده است در اجرا با مشکلات زیادی مواجه هستیم.

در نهایت بر اساس یافته‌های پژوهش می‌توان نتیجه گرفت که بافت فرسوده منطقه ۱۲ کلان شهر تهران از لحاظ جنبه‌های مختلف کالبدی، اقتصادی و اجتماعی با فرسودگی فزاینده‌ای رو برو است. در این بافت به خاطر عدم استفاده از مشارکت ساکنان منطقه، نبود

انگیزه بهسازی، تعمیر و تجدید بنا به دلایل مختلفی چون: (بالابودن حمل هزینه مصالح ساختمانی، دشواری ساخت و ساز به خاطر کم عرض بودن معابر، کمبود تأسیسات زیر بنایی، کم دوام بودن مصالح سنتی مورد استفاده، پایین بودن قیمت زمین و مسکن در این محدوده نسبت به نقاط دیگر شهر، سخت گیر بودن قوانین ومقررات، ضعیف بودن توان مالی ساکنان بافت و ...) که از مهمترین عوامل افزایش شتاب فرسودگی و تخریب کالبدی بافت به حساب می‌آیند. بنابراین می‌توان چنین نتیجه گرفت که برای ساماندهی بافت‌های فرسوده منطقه ۱۲ کلان شهر تهران باید مشارکت افراد بومی منطقه را در کنار اقدامات شهرداری و سایر سازمان‌های مربوطه به کار برد تا موجب افزایش حس تعلق افراد به منطقه و ارتقای کیفیت زندگی آنها شود.

منابع و ماخذ

۱. آئینی، محمد (۱۳۸۶) موضوعات اقتصادی مالی و مدیریتی در بهسازی و نوسازی بافت‌های فرسوده شهری، تهران، انتشارات مرکز تحقیقات ساختمان و مسکن.
۲. اسدیان، فریده، سیاحی، زهرا (۱۳۹۰) نقش الگوی مشارکت مردمی در بهسازی و نوسازی بافت‌های فرسوده‌ی شهری با استفاده از سیستم اطلاعات جغرافیایی (مطالعه موردی محله عامری اهواز). فصلنامه‌ی جغرافیایی آمایش محیط، شماره ۱۲
۳. اکبرپور سرارکانرود، محمد، سهیلی‌وند، لیلا (۱۳۹۰) مفهوم مشارکت شهروندان در بهسازی بافت فرسوده‌ی محله سیروس تهران. سومین کنفرانس برنامه‌ریزی و مدیریت شهری، دانشگاه فردوسی مشهد.
۴. اصلانی، رضا (۱۳۸۳) روش‌های بهبود کیفیت بافت کالبدی در محله‌های فرسوده، همایش توسعه محل‌های چشم انداز توسعه پایدار شهر تهران، مرکز مطالعات امور اجتماعی و فرهنگی شهرداری تهران.
۵. ایمانی جاجرمی، حسین (۱۳۸۶) ویژگی‌های تاریخی فرهنگی و تحولات معاصر مدیریت محله شهری در ایران، (مطالعه موردی: شهرداری محله در تربیت حیدریه)، نامه‌ی انسانشناسی، سال چهارم، شماره ۸

۶. بحرینی، سید حسین (۱۳۸۱) فرآیند طراحی شهری، انتشارات دانشگاه تهران
۷. توسلی، محمود (۱۳۷۹) اصطلاح شناسی نوسازی و بهسازی شهری، مجله هفت شهر، شماره ۲، زمستان ۱۳۷۹
۸. حاجی پور، خلیل (۱۳۸۵) مقدمه‌ای بر سیر تحول و تکوین رویکردهای مرمت شهری؛ دوره بعد از جنگ جهانی اول تا هزاره ۱۴، مجله اندیشه ایرانشهر، سال دوم، شماره ۹ و ۱۰، صص ۲۴
۹. حبیبی، سید محسن و مقصودی، ملیحه (۱۳۸۱) مرمت شهری. تهران: انتشارات دانشگاه تهران.
۱۰. حبیبی، کیومرث و پوراحمد، احمد و مشکینی، ابوالفضل (۱۳۸۶) بهسازی و نوسازی بافت‌های کهن شهری. سنندج: انتشارات دانشگاه کردستان.
۱۱. رهنمایی، محمد تقی و شاه حسینی، پروانه (۱۳۸۴) فرایند برنامه ریزی شهری ایران. تهران: انتشارات سمت.
۱۲. رهنمایی، محمدتقی (۱۳۶۹) مباحث و روشهای شهرسازی (جغرافی)، چاپ اول، مرکز مطالعات و تحقیقات معماری و شهرسازی ایران.
۱۳. زنگی آبادی، علی، غلامی، یونس، موسوی، سید علی (۱۳۹۰) بررسی رویکرد بازآفرینی شهری با استفاده از مدل SWOT نمونه موردی: بافت مرکزی شهر مشهد، فصلنامه علمی پژوهشی انجمن جغرافیای ایران، دوره جدید، سال نهم، شماره ۳
۱۴. زیاری، کرامت الله، زندوی، سید مجیدالدین، آقاجانی، محمد، مقدم، محمد (۱۳۸۸) بررسی مشارکت شهروندی و نقش آن در مدیریت شهری شهرهای کوچک (نمونه موردی شهرهای گلهدار، وزنه و هیدج). مجله جغرافیا و توسعه ناحیه ای، شماره سیزدهم.
۱۵. سرور، رحیم (۱۳۹۰) بررسی ظرفیتهای بافت فرسوده و توانمندسازی آن مطالعه موردی: شهر بافق، فصلنامه علمی، پژوهشی انجمن جغرافیای ایران، دوره جدید، سال نهم، شماره
۱۶. سجادی، ژیلاد، پورموسوی، سید موسی، اسکندرپور، مجید (۱۳۹۰) بهسازی و نوسازی بافتهای فرسوده شهری با تأکید بر مشارکت مردمی (مطالعه ی موردی محله دولاب تهران).

- فصلنامه جغرافیایی آمایش محیط، شماره ۱۴
۱۷. شماعی، علی و پوراحمد، احمد (۱۳۸۴) بهسازی و نوسازی شهری از دیدگاه علم جغرافیا. تهران: انتشارات دانشگاه تهران.
۱۸. شهرداری تهران (حوزه معاونت شهرسازی و معماری) (۱۳۸۱) بررسی مسائل توسعه شهری منطقه ۱۲
۱۹. شهرداری منطقه ۱۲ تهران (۱۳۹۱) کتاب جامع طلایی منطقه ۱۲
۲۰. شیعه، اسماعیل (۱۳۷۱) مقدمه‌ای بر برنامه ریزی شهری، ویرایش سوم، دانشگاه علم و صنعت تهران.
۲۱. طرح تفصیلی منطقه ۱۲ شهر تهران، ۱۳۸۵
۲۲. عباس زادگان، مصطفی (۱۳۸۳) بافتهای فرسوده درون شهری-چالش‌ها و راهبردها، همایش توسعه محله ای چشم انداز
۲۳. توسعه پایدار شهر تهران، مرکز مطالعات و تحقیقات امور اجتماعی و فرهنگی شهرداری تهران.
۲۴. عنذلیب، علی (۱۳۸۸) فرآیند نوسازی بافت‌های فرسوده شهر تهران، تهران، نشر ری پور.
۲۵. عنذلیب، علی (۱۳۸۷) رویکردی نوین به مدیریت نوسازی بافت‌های فرسوده شهر تهران، تهران، نشر ری پور.
۲۶. عنذلیب، علی (۱۳۸۶) نگاهی نو به راهبردها و سیاست‌های نوسازی بافت‌های فرسوده شهر تهران، تهران، نشر ری پور
۲۷. فرهودی، رحمتاله، رهنمایی، محمدتقی و ایرج تیموری (۱۳۹۰) سنجش توسعه پایدار محلههای شهری با استفاده از منطق فازی و سیستم اطلاعات جغرافیایی؛ مطالعه موردی: منطقه ۱۷ شهرداری تهران، پژوهشهای جغرافیای انسانی، شماره ۷۷
۲۸. فلامکی، محمد منصور (۱۳۸۳) باززنده سازی بناها و شهرهای تاریخی. تهران: انتشارات دانشگاه تهران، چاپ پنجم.
۲۹. کلاتری، حسین و پوراحمد، احمد (۱۳۸۴) فنون و تجارب برنامه ریزی مرمت بافت تاریخی شهرها، پژوهشگاه علوم انسانی، فرهنگ و مطالعات اجتماعی، تهران.
۳۰. مجتهد زاده، غلامحسین (۱۳۸۲) برنامه ریزی

- fasli, M. 2004, An analytical methodology for revitalization strategies in historic urban quarters: a case study of the walled city of Nicosia, north Cyprus. *Cities*, volume 21, [issue 4, 329, 398].
37. Evans, Nigel, Campbell, David, Stonhouse, George, 2003, *Strategic management for travel and tourism*, Butterworth, Oxford.
38. Manchester University Press.
39. 20. Frampton, K. (1999). *Seven Points for the Millennium: An Untimely Manifesto*, Architectural Record. P15
- شهری در ایران. تهران: انتشارات دانشگاه پیام نور،
 ۳۱. منصوری، سید امیر، علی خانی (۱۳۸۷) طرح ویژه
 نوسازی بافت‌های فرسوده، تهران، نشر ری پور.
 ۳۲. مرکز مطالعات و برنامه‌ریزی شهر تهران (۱۳۸۳)
 الگوی توسعه منطقه ۱۰
 ۳۳. وزارت مسکن و شهرسازی (۱۳۸۰) طرح جامع
 تهران، مهندسین مشاور بوم سازگان.
34. Bianchini, F. & Parkinson, M. (1993). *Cultural policy and Urban Regeneration: The Western European Experience*, Manchester
35. Cowan, Robert. (2005). «The Dictionary of Urbanism», Great Britain: Streetwise press.
36. Doratli, N., Oual hoskara, S., -

طراحی ساختار مطلوب جایگاه مدیریت شهری در ساختار سیاسی مدیریتی کشور؛ نمونه موردی کلانشهر تهران

محمد سالاری* - دانشجوی دکتری رشته شهرسازی دانشگاه عدالت، تهران، ایران.
سیدجمال الدین دریاباری - عضو هیات علمی، واحد تهران شمال، دانشگاه آزاد اسلامی، تهران، ایران.

Design of the optimal structure of urban management in the country's administrative structure; case study of Tehran metropolis

Abstract

The speed and size of urban population growth and the increase in the number of cities in the in developing countries have been the result of many problems and problems. These problems are mainly due to the need to meet the widespread and increasing needs of urban management with the ability of urban management to respond and resolve them. Meanwhile, the role of urban management as the helm of the city is more than ever. The critical point is that the gaps due to the scrutiny of the role and status of urban management in the heart of the nation's sovereign complex as well as the lack of integration of urban management on numerous. Tehran metropolis as a leading role in urban urbanization, in the critical conflict of social, economic and political changes surrounding the values of democracy in modern and modern times, requires changes and transformations to a sovereign set. Hence, these changes are around the determinants of optimal position of management of Tehran metropolis in the country's administrative structure. In this thesis, using documentary and field research, the present study tries to provide a suitable model for such a role and position. The results of this study show that in drawing the optimal model of urban management of Tehran metropolis and its proper place in the political and administrative structure of the world, it is necessary to map a system look, top and bottom processes and urban management relations with citizens, central government, and local government and market as the main actor in urban management. If the local government icon is not realized because of the limitations of the political structure and the constitution, it is at least allowed to wear the local management mantle to be directed toward the integrated and unified management of the city.

Keywords: urban management, local management, political - management structure, integrated management, Tehran metropolis

چکیده

سرعت و اندازه رشد جمعیت شهری و افزایش تعداد شهرها در کشورهای در حال توسعه به صورتی بوده که عموم شهرها به ویژه کلانشهرهای را گرفتار مسائل و مشکلاتی متعددی نموده است. این مشکلات به طور عمده، به سبب تطابق نداشتن نیازهای گسترده و روزافزون شهری با توانایی مدیریت شهری در پاسخگویی و رفع آنها پدید آمده‌اند. در این میان، نقش مدیریت شهری بعنوان سکاندار اداره شهرها بیش از پیش رخنمون می‌گردد. نقطه بحرانی مساله آنجاست که خلاءهای ناشی از عدم تدقیق نقش و جایگاه مدیریت شهری در دل مجموعه حاکمیتی کشور و نیز فقدان یکپارچگی مدیریت شهری، بر ناکارآمدی‌های متعدد دامن می‌زند. کلانشهر تهران بعنوان پیشرو در شهرنشینی ایران، در کشاکش حساس تغییرات اجتماعی، اقتصادی و سیاسی حول ارزشهای دموکراسی در عصر مدرن و پسامدرن، نیاز به تغییرات و تحولاتی را به مجموعه حاکمیتی گوشزد می‌کند. از همین رو این تغییرات حول محور تعیین کننده جایگاه مطلوب مدیریت کلانشهر تهران در ساختار سیاسی مدیریتی کشور می‌چرخد. پژوهش حاضر به همین منظور و با استفاده از شیوه پژوهش اسنادی و میدانی تلاش نموده است تا الگوی مناسبی را برای چنین نقش و جایگاهی ارایه نماید. نتایج پژوهش نشانگر آن است که در ترسیم مدل بهینه مدیریت شهری کلانشهر تهران و جایگاه شایسته آن در ساختار سیاسی و مدیریتی کشور، ضمن ترسیم وضعیت عمومی سیاسی و مدیریتی در کشور و انجام مطالعات تطبیقی مدیریت کلانشهرهای دنیا که در دل نظام‌های مختلف (متمرکز و غیرمتمرکز) قرار دارند، لازم است در یک نگاه سیستمی، فرایندهای بالا به پایین و پایین به بالا و روابط مدیریت شهری با شهروندان، حکومت مرکزی و نهادهای غیردولتی و دولتی محلی و بازار به عنوان بازیگر اصلی مدیریت شهری به درستی تنظیم گردد. این اتفاق و نقطه مطلوب، اگر بخاطر محدودیت‌های ناشی از ساختار سیاسی و قانون اساسی، در شمایل دولت محلی قابل تحقق نباشد، دست کم اجازه پوشیدن ردای مدیریت محلی را جهت سوق به سمت مدیریت واحد و یکپارچه شهر دارد.

واژگان کلیدی: مدیریت شهری، مدیریت محلی، ساختار سیاسی - مدیریتی، مدیریت یکپارچه، کلانشهر تهران

۱- مقدمه

اگر افزایش جمعیت شهرها و گسترش آنها به معنای چند برابر شدن مسائل و مشکلات موجود در شهرها به همراه افزایش درخواست خدمات تلقی شود، اولین نهادی که در این زمینه برای مقابله با مسائل فوق مطرح می‌شود، نهاد مدیریت شهری است. در واقع تحولات شهری و جمعیت آن در جهان در دو دهه اخیر چالش‌هایی را برای سیاست مدیریت شهری به وجود آورده است که تا قبل از این، با این چالش‌ها مواجه نبوده است (UN Habitat, 2009). در کنار این چالش‌ها، یکی از اصلی‌ترین موانع فراروی مدیریت شهری به‌خصوص در کلان شهرها، چندپارگی در عرصه سیاست‌گذاری، تصمیم‌سازی، برنامه‌ریزی، هدایت و نظارت است. شهر سیستمی است باز که هر یک از ساختارهای آن دارای کارکردهای خاصی است. این عملکردها و کارکردها در پیوستگی زمانی و فضایی، در حال تغییر و تحول و همچنین در حال تولید مجدد هستند. مسأله‌ای که امروزه بیشتر در حوزه مدیریت شهری کشورهای در حال توسعه، از جمله ایران به چشم می‌خورد، تعدد مراجع و نهادهای مختلف مسئول با تأثیرپذیری از قوانین موجود است. از آنجایی که این قوانین، با ساختار و چارچوب کاری که بدون توجه به سایر نهادها تعریف می‌گردد، ضمن ایجاد ناهماهنگی در سیستم مدیریت شهری، مشکلات مختلفی را ایجاد می‌نمایند که با تشدید مسائل موجود در شهر، در نهایت باعث نارضایتی عمومی می‌شود. به طوری که در برخورد این مسائل با ساختار فعلی، نمی‌توان امید به بهبود داشت (لطیفی، ۱۳۷۸). تسری شرایط فوق در مجموعه شهری تهران، نتیجه قوانین و مقررات ناهماهنگ و اغلب ناقصی است که گویا نیاز به تجدیدنظر جدی دارد. در حال حاضر وحدت و یکپارچگی مدیریت شهری در کشور حاکم نیست و علاوه بر شهرداری، سازمان‌ها و شرکت‌های دولتی و غیردولتی دیگری نیز عهده دار انجام امور محلی هستند. سازمان‌ها و نهادهای متعددی، متولی و مجری مدیریت در شهر هستند و هرکدام قوانین و مقررات مربوط به خود را دارند. از سوی دیگر بررسی اصول قانون اساسی نشان می‌دهد که ظرفیت‌ها و آرمان‌های مهمی در زمینه‌ی امور محلی و اهمیت مشارکت مردم در اداره‌ی امور کشور در قالب شوراها بیان شده است. با وجود آرمان‌های مترقی قانون اساسی در زمینه‌ی تعریف مشارکت مردم در اداره‌ی امورشان، نحوه‌ی اداره‌ی امور کشور به شکل متمرکز است

و به تبع آن، تمامی امور اجرایی کشور به استثنای وظایف محدودی که به شهرداری‌ها واگذار شده است، از طریق قوه‌ی مجریه با اختیارات و پاسخگویی متمرکز انجام می‌شود؛ اکنون پرسش فعالان و صاحبان اندیشه در حوزه مدیریت شهری کشور این است که این ناهماهنگی و تعدد و تکثر در مدیریت شهری بویژه در کلانشهری چون تهران از کجا ناشی می‌گردد و برای برون رفت از این وضعیت تا حصول به نتیجه مطلوب، چه اقدامی باید انجام پذیرد. بدیهی است که اگر کلانشهر تهران بعنوان یک نمونه بارز از روندهای جاری مدیریت شهری، آسیب‌شناسی و برای بهینه‌سازی مدیریت شهری آن، پیشنهادهایی ارائه گردد، باید پرسید که جایگاه فعلی مدیریت شهری در ساختار سیاسی- مدیریتی کشور چگونه است و مهمترین موانع ارتقا جایگاه مذکور و مکانیزم‌های عملیاتی جهت دستیابی به جایگاه مطلوب کدام است؟

۲- ادبیات موضوع و پیشینه پژوهش

۱-۲- ادبیات موضوع

اصولاً اگر به بحث و بررسی و تحلیل الگوها و مفاهیم نظری موجود در حوزه ادبیات عدم تمرکز، حکومت محلی و مدیریت شهری آن پرداخته شود، هدف آن است که بتوان از آنها برای تدوین و تنظیم الگوی مطلوب مدیریت شهری در ایران و بویژه کلانشهر تهران و بهبود چهارچوب‌های نهادی و قانونی بهره گرفت. اصولاً مدیریت شهری، روند توسعه، اجرا، هماهنگ سازی و ارزیابی استراتژی‌های یکپارچه با کمک کنشگران شهری و با در نظر گرفتن اهداف بخش خصوصی و منافع شهروندان در چارچوب سیاستی که در سطح عالی دولت به منظور دستیابی به توسعه اقتصادی پایدار مشخص شده است (Dijk, 2006: 56 Van). واژه‌ی مدیریت شهری برای اولین بار در سال ۱۹۸۶ از سوی سازمان بین‌المللی برنامه مدیریت شهری برای بهبود مدیریت رشد شهرها در کشورهای در حال توسعه مطرح شد. در واقع مطرح شدن چنین برداشتی از مدیریت، از نتایج حرکت شیوه‌ی مدیریت متمرکز به سمت مدیریت نسبتاً محلی‌تر برای هدایت توسعه‌ی شهری به وسیله‌ی سازمان‌های محلی است. مدیریت شهری شامل برنامه‌ها، اقدام‌ها و سیاست‌هایی است که به منظور حصول اطمینان از مطابقت رشد جمعیت با دسترسی به امکانات زیربنایی، مسکن و اشتغال انجام می‌پذیرد، درحالی که این اقدام‌ها به همان قدر وابسته به اقدام‌های بخش

جدول ۱. گونه‌های ساختار مدیریتی در برخی از کشورهای دنیا بصورت نمونه؛ ماخذ: European Union, 1997: 78

کشور	ساختار مدیریت	تقسیم قدرت و اختیارات
دانمارک، فنلاند، فرانسه، یونان، هلند، پرتغال، سوئد، انگلیس	نظام یکپارچه (با درجات مختلف تمرکززدایی)	قدرت در اختیار مدیریت ملی (مرکزی) قرار دارد، با وجود این وظایف و مسئولیت‌های ویژه‌ای می‌تواند به نهادهای دولتی در واحدهای ارضی خاصی یا به مدیریت محلی تفویض گردد.
ایتالیا، اسپانیا	نظام منطقه‌بندی شده	قدرت در اختیار مدیریت محلی (مرکزی) و رده‌های پایین‌تر از سطح ملی قرار دارد و از طریق قانون اساسی یا قوانین دیگر تفویض می‌شود.
اتریش، بلژیک، آلمان	نظام فدراتیو	قدرت بین مدیریت ملی- مرکز و مدیریت‌های منطقه‌ای (ایالات) تقسیم شده و هر یک از آنها در بعضی زمینه‌ها دارای استقلال بوده و می‌توانند قانون وضع کنند.

حکومت به معنای مدیریت از طریق اعمال اقتدار و نیز ادار امور کشور است و ساختار سازمانی رسمی و جایگاه تصمیم‌گیری اقتدارمآبانه دارد که در برگزیده شاخه‌های اجرایی و قانون‌گذاری کشور و نیز کسانی است که آنها را کنترل می‌کنند. اما جوهره حکمروایی وجود روابط متعامل بین و درون حکومت و نیروهای غیرحکومتی است. حکمروایی تلویحا به معنی اقدام مشترک و بنابراین وجود اهداف مشترک، چارچوب‌های ارزشی و قواعد مشترک، تعامل پیوسته و خواست برای دستیابی به منفعت جمعی است که از طریق انجام اقدامات انفرادی قابل حصول نیست. حکمروایی به روابط بین دولت و جامعه مدنی، حاکمان و حکومت شوندگان، مدیریت و حکومت مربوط است (Rakodi, 2001; 524).

حکمروایی به طور کلی دارای سه بعد است: ۱- شکل نظام سیاسی، ۲- فرایند اعمال اقتدار در مدیریت منابع اقتصادی و اجتماعی، و ۳- توانایی حکومت در طرح، تعادل بخشی و اجرای سیاست‌ها در رابطه با انجام وظایف. معیارهای خوب بودن حکمروایی از همین سه بعد استنتاج می‌گردد. بررسی‌هایی که درخصوص حکمروایی خوب صورت گرفته نشان‌دهنده این واقعیت است که حکمروایی خوب در طولانی‌مدت اثر مثبت و سازنده‌ای را بر کیفیت حکمروایی یک کشور دارد. این موضوع تا حدی اهمیت دارد که مردم‌سالاری و توسعه اقتصادی از اهدافی است که می‌بایست به وجهی پایدار تبدیل گردند و این امر بدون تحقق حکمروایی خوب امکان‌پذیر نیست (مرتضوی، ۱۳۹۲، ص ۸۲).

در این پژوهش، با توجه به اثرات سازنده و مثبت حکمروایی نسبت به حکومت، اشاره ای کوتاه به حکومت محلی و تغییر به حکمروایی محلی گردیده و پس از آن

خصوصی است، اما در نهایت تحت تأثیر سیاست‌ها و کارکردهایی قرار دارد که تنها حکومت‌ها می‌توانند انجام دهند. حکومت شهری^۱ نیز مبین رویکرد سنتی به مدیریت شهری است و بیشتر به مناسبات حکومت مرکزی با شهرداری‌ها و نهادهای رسمی پرداخته و بر روابط عمودی بین نهادهای رسمی تأکید دارد (کاظمیان، ۱۳۷۹). مفهوم مدیریت شهری در کشورهای در حال توسعه با کشورهای توسعه یافته تفاوت دارد. در کشورهای در حال توسعه هنوز مفهوم سنتی مدیریت شهری (حکومت شهری) رایج است، اما کشورهای توسعه یافته به اهمیت نقش نهادهای مدنی در پیشبرد امور به خوبی واقف شده و آنچه از حکمروایی شهری یاد می‌شود در این کشورها پیاده شده است (مرتضوی، ۱۳۹۲، ص ۹۲).

یکی از موضوعات اساسی در تبیین جایگاه مدیریت شهری، بررسی ساختار دولت‌ها و کشورها از دیدگاه حقوقی، سیاسی و مدیریتی است. با جمع همه مطالعات مرتبط، به طور خلاصه، انواع ساختارهای مدیریتی و شیوه و میزان تقسیم قدرت و اختیار در کشورهای مختلف را می‌توان به گونه زیر ارایه نمود (جدول شماره ۱).

در سال‌های اخیر، تحولات بسیاری به تبع فرایند جهانی سازی روی داده و چالش‌های بسیاری را فراروی حکومت‌های محلی و روش اداره آنها ایجاد نموده است. دیگر روابط یک‌سویه، سلسله مراتبی و عمودی میان حکومت مرکزی و حکومت محلی کارایی لازم را ندارد و در این رابطه، باید تدابیری اندیشیده شود. به همین دلیل مفهوم «گذر از حکومت‌های محلی به حکمروایی محلی» روی کار آمد.

1. Urban Government

گذری بر مقوله حکومت و حکمروایی شهری بعنوان زیرمجموعه حکومت و حکمروایی محلی خواهد شد. در ارایه مفهوم حکومت محلی، گاه تصور می‌شود حکومتی است که کاملاً خودمختار یا مستقل، دارای قوه مقننه مجزا و قوانین خاص خود می‌باشد. در صورتی که حتی در نظام‌های فدرال‌تری مانند آمریکا یا آلمان نیز شهرداری‌ها و سایر حکومت‌های محلی کاملاً مستقل نیستند. اگرچه در بعضی از شهرها، شهرداری دارای ارکانی شبیه مجلس است که می‌تواند قوانین محلی وضع نماید، اما در هیچ شهر و کشوری، حکومت محلی مجاز نیست دست به عملی بزند که با قانون اساسی و سایر قوانین مغایرت داشته باشد. بنابراین اصل اساسی در حکومت‌های محلی و از جمله شهرداری‌ها این است که مردم همان محل با مشارکت و هم‌فکری یکدیگر و با استفاده از منابع و امکانات محلی نسبت به تأمین خدمات عمومی و عمران و آبادی محل در چارچوب قانون اقدام نمایند (نجاتی حسینی، ۱۳۸۱، صص ۱۱۷-۱۱۸).

معمولاً حکومت‌های محلی را بر حسب چهار مولفه نحوه شکل‌گیری (قوانین حاکم بر اختیارات حکومت محلی)، نظام مدیریتی (نظام شورایی، شهردار، کمیسیون)، وضعیت حقوقی (دارای شخصیت حقوقی و شبه حقوقی) و وضعیت سیاسی (انتخابی و انتصابی بودن مدیران) تقسیم‌بندی می‌کنند (مقیم، ۱۳۸۲) و از نظر مدیریتی، به سه الگوی مدیریت شهری شامل نظام شورا-شهردار، نظام کمیسیونی و نظام شورا-مدیر شهر قایل هستند.

حکومت محلی در بهترین حالت، تحت نظارت حکومت مرکزی بوده و در مفاهیم مطرح در خصوص آنها سخنی از تعاملات میان بخش خصوصی، نهادهای مدنی و بخش دولتی به چشم نمی‌خورد. در صورتی که بار و یکبارگی حکمروایی، این مشکل برطرف می‌شود و نگرشی جامع و کل‌نگر در این رابطه وجود دارد.^۲

با ورود حکمروایی محلی رابطه تعاملی و هم‌افزاگونه حکومت محلی با بخش خصوصی، تشکل‌های غیردولتی و آحاد شهروندان برای نیل به کیفیت زندگی بهتر و برخوردار شدن از حیات شهری پایدار مورد توجه قرار می‌گیرد. حکمروایی محلی بیش از آنکه ماهیت فنی داشته باشد، ماهیت کامل سیاسی دارد و از یک چشم‌انداز وسیع و فراسوی نگرش‌های فنی مدیریت‌گرایی و حرفه‌گرایی،

۲. برگرفته از: گزارش توجیهی پیشنویس قانون جامع مدیریت شهری: صفحه ۴۸

به بررسی قضایا و مسایل حکمروایی محلی می‌پردازد. درحالی‌که مدیریت دولتی نوین نسبت به سیاست موضعی کاملاً بی‌طرفانه دارد. در رهیافت حکمروایی محلی، پیوند سیاست و اداره و همکاری و مشارکت تمامی ذی‌نفعان محلی، معیار حکمروایی و مدیریت مطلوب بوده و حکمروایی محلی مطلوب بر نهادهای شدن ارزش‌های مردم‌سالاری محلی و همکاری فعال مقامات محلی انتخابی، انتصابی و سایر شرکای فعال در عرصه محلی، توسعه‌ی جامعه‌ی محلی و ارتقای کیفیت زندگی شهروندان استوار است (فقیهی و سالارزهی، ۱۳۸۴، صص ۱۳۱). طبق تعریف بانک جهانی، حکمروایی شهری مطلوب با شاخص‌های حاکمیت قانون، عدالت اجتماعی، مدیریت مشارکتی، اثربخشی و کارایی، پاسخگویی، شفافیت و جوابگویی به تقاضاهای ذی‌نفعان و مشارکت فعال کلیه‌ی بازیگران عرصه‌ی محلی، کانون توجه و اصلاحات مدیریت شهری درآمده است (WORLD BANK PREM NOTES; 2001). مدیریت شهری در سیر تحول مفهومی نظری خود و به استناد مدل حکمروایی شهری^۳ با پذیرش کیفیتی فرایندی، کل‌نگر و فراگیری همه‌ی بازیگران و بخش‌های رسمی و غیررسمی مرتبط با تصمیم‌گیری‌های شهری، ماهیتی متفاوت به خود می‌گیرد. البته مترادف دانستن حکمروایی شهری با مدیریت شهری به معنی ساخت و ساز و بهره‌برداری از زیرساخت‌ها و خدمات شهری نیست، چون حکمروایی شهری یک فرایند به شدت سیاسی بوده و با یک کار مدیریتی ساده برابر نیست (پرهیزگار و کاظیان، ۱۳۸۴).

۲-۲- پیشینه پژوهش

با توجه به اینکه زمینه کلی پژوهش، مدیریت شهری است، پژوهش‌های مرتبط و نزدیک، مورد کنکاش قرار گرفته است. مجموع دستاوردها و نکات حاصل از این پژوهش‌ها به سه دسته «آسیب شناسی مدل کنونی»، «لزوم تغییر رویکردها و نگرش‌ها به سمت حکمروایی شهری» و «لزوم تحول در قوانین و تشکیلات» معطوف شده است که در ادامه در جدول شماره ۲ بیان شده است.

اما نباید غافل بود که با همه وزن علمی پژوهش‌های گذشته در کشور، هیچ یک از آنها را نمی‌توان تلاشی جامع برای درک جایگاه مدیریت شهری در نظام اداری - سیاسی کشور و کوششی برای شناخت موانع و آرایه

جدل ۲. دستاوردها و نکات حاصل از این پژوهش‌های گذشته مرتبط با مدیریت شهری

دسته	صاحب‌نظر	سال	نکات
	آخوندی	۱۳۸۷	مهم‌ترین نقاط ضعف مدل رایج: عدم تفکیک رهبری سیاسی از مدیریت تخصصی، محدود بودن وظایف نهادهای مدیریت شهری، یکسان بودن مدل اداره امور شهر در تمام شهرهای کشور، ضعف مکانیسم‌های نظارت و تعادل بخشی در تنظیم رابطه شورا و شهردار، عدم شکل‌گیری شوراهای محله‌ای و منطقه‌ای زیرمجموعه شوراهای شهر و نحوه انتخاب اعضای شورای شهر.
آسیب‌شناسی مدل کنونی	کاظمیان و میرعابدینی	۱۳۹۰	عوامل موثر بر عدم یکپارچگی سیاست‌گذاری در مدیریت شهری شامل: نخست؛ تعدد عناصر و کنش‌گران ذیربط و در نتیجه روابط متفرق میان سازمانی در سیاست‌گذاری و تصمیم‌گیری؛ دوم؛ ساختار توزیع قدرت در میان عناصر ذیربط تصمیم‌گیری و سیاست‌گذاری و سوم؛ عوامل مرتبط با منابع و ابزار قدرت و حاکمیت در موضوع تصمیم‌گیری و سیاست‌گذاری شامل قوانین و مقررات موجود شهری، زیرساخت‌های اطلاعاتی و ارتباطی و توانمندی مالی مدیریت شهری است
	رجبی	۱۳۹۳	در مدیریت مطلوب شهری، جایگاه شورا در شهر باید به درستی تحلیل گردد. بررسی‌ها نشان می‌دهد که سه عامل به طور عمده، نقش شوراها در مدیریت شهری را تبیین می‌نماید که شامل نقش نظارت بر مدیریت شهری، انتخاب شهردار و نقش تصویب امور شهرداری است
	حاجی‌لو	۱۳۹۶	از بزرگترین مشکلات موجود در شهرداری تهران، ناهماهنگی ادارات داخل شهرداری است و دستیابی به مدیریت واحد شهری نیازمند واگذاری اختیارات لازم به مدیریت شهری است
	بصیرت	۱۳۹۱	در ضرورت تجدید ساختار در نظام حکمروایی شهر-منطقه‌ها در عصر جهانی شدن نباید تردید نمود
	برک پور و اسدی	۱۳۸۷	برای رفع بسیاری از مسائلی محتوایی موجود در شهر-منطقه‌هایی چون تهران و همچنین برای تثبیت جایگاه روشن و متناسب اقتصادی و سیاسی آن در نظام اقتصاد جهانی، باید نگرش جدیدی به اداره و مدیریت این منطقه با هدف گذار به نظام حکمروایی خوب و مقتضی منطقه کلان‌شهری تهران در عصر جهانی شدن اتخاذ گردد. تدوین و توافق بر یک چشم‌انداز مشترک از سوی کلیه عناصر و عوامل ذی‌نفع و ذی‌نفع در اداره و مدیریت منطقه یک نیاز بشمار می‌آید
لزوم تغییر رویکردها و نگرش‌ها به سمت حکمروایی شهری	نظریان و رحیمی	۱۳۹۱	مدل شورا-شهردار قوی به عنوان الگوی مناسب توصیه گردیده است. این مدل با استفاده از معیارهای منتج از مبانی نظری حکمروایی شهری و برخی از معیارهای مرتبط دیگر، سبب تقویت شاخص‌های حکمروایی شهری (همچون مشارکت شهروندان، مسئولیت‌پذیری، پاسخ‌گویی و عدالت) و نیز ارتقای برخی دیگر از شاخص‌های مورد توجه، چون اقتدار مجموعه مدیریت شهری، قدرت و اقتدار شهردار، هماهنگی و همکاری بین شورا شهردار ی، تخصص‌گرایی در بدنه‌ی شهرداری، قدرت نظارتی و قانون‌گذاری شورا و ثبات در مدیریت شهری خواهد شد و وابستگی به عناصر قدرت سیاسی سطح ملی را کاهش داده یا از بین می‌برد. بدین ترتیب مدل شورا-شهردار قوی، به طور کلی برای تقویت نهاد مدیریت شهر تهران ارزیابی شده است
	کاظمیان	۱۳۷۳	مهم‌ترین راهبردها و راهکارهای اصلاح نظام مدیریت توسعه شهری در تهران براساس پارادایم برنامه‌ریزی راهبردی قابل تبیین و تعریف است چراکه از پویایی، انعطاف‌پذیری و انطباق‌پذیری زیادی برخوردار است (سیاف زاده و بدری فر، ۱۳۸۷).
	نوایی	۱۳۸۷	در طراحی سیستم مدیریت شهری مناسب شهرهای ایران، لازم است که طراحی سیستم مدیریت شهری اختصاصی برای هر شهر بر مبنای ویژگی‌های عمومی و اختصاصی همان شهر صورت پذیرد
			عدم هماهنگی در تقسیمات شهری معلول مدیریت‌های گوناگون است که در شهر وجود دارد و جهت هماهنگ کردن تقسیمات شهری -که خود مشکلاتی را برای سازمان‌ها بوجود آورده است- می‌بایست مدیریت شهری هماهنگ و یکپارچه گردد

دسته	صاحب‌نظر	سال	نکات
لزوم تحول در قوانین و تشکیلات	پوراحمد و دیگران	۱۳۹۲	لازمه تحلیل عوامل عدم تحقق مدیریت واحد شهری از دیدگاه قوانین موجود، بررسی و تبیین مدیریت واحد شهری در قوانین کشور و شناسایی مشکلات و معضلات قانونی آن است
	عزیزی و ایوبی	۱۳۹۰	قوانین و مقررات در مدیریت یکپارچه شهری نقش و اهمیت فراوانی دارد و برای ایجاد نظام مدیریت مجموعه شهری تهران و کاستن از تفرق سیاسی و عملکردی موجود، تدوین قانون ویژه مدیریت و برنامه ریزی مجموعه شهری تهران و به کارگیری یک رویکرد جامع در تدوین قوانین شهری از ضرورتها بشمار می آید
	نوری	۱۳۹۰	در بررسی نقش و تاثیر قوانین و مقررات بر یک پیکارچگی مدیریت شهری در کلان شهر تهران روشن شد که باید فعالیت ها و وظایف مدیریت شهر که در حال حاضر بین اجزای مختلف این سیستم به صورت ناهمگون توزیع گردیده و به عدم یک پارچگی و تفرق عملکردی منجر می گردد به صورت هدفمند و با برنامه ریزی و سازمان دهی موثر به نهادها تفویض گردد تا از تفرق و چندپارچگی در این زمینهها جلوگیری شود.
	کاظمیان و میرعابدینی	۱۳۹۱	پژوهشگران، اصلاح ساختار سازمانی و روابط عناصر ذی ربط در مدیریت شهری و اصلاح بسترها و ابزارهای مرتبط با مدیریت شهر شامل قوانین و مقررات و توانمندی مالی شهرداری را در تحقق مدیریت یکپارچه شهری موثر دانسته اند
	شیعه	۱۳۸۲	در تبیین لزوم تحول مدیریت شهری در ایران، هم بر تخصصی کردن مدیریت شهری و تحولاتی که در این عرصه باید معمول گردد و هم به لزوم تحول در قوانین و تشکیلات مدیریت شهری به منظور بهبود ساختار کالبدی، اجتماعی و اقتصادی شهرها تاکید شده است
	عزیزی و دیگران	۱۳۹۱	برای بهبود وضعیت فعلی می باید فعالیتها و وظایف مدیریت شهری - که در حال حاضر بین اجزای مختلف این سیستم به صورت ناهمگون توزیع گردیده و به عدم یکپارچگی و تفرق عملکردی منجر می گردد- به صورت هدفمند و با برنامه ریزی و سازماندهی موثر، به نهادها تفویض گردد تا از تفرق و چندپارگی در این زمینهها جلوگیری گردد. ابزارهای اداره امور کلانشهر تهران، به ترتیب اهمیت بر یکپارچگی مدیریت شهری عبارتند از: قوانین و مقررات، سازمان و تشکیلات، منابع انسانی و منابع مالی

داده‌های حاصل از مصاحبه کیفی با خبرگان بهره می‌گیرد.

۲-۳- نمونه مطالعاتی پژوهش

کلانشهر تهران به عنوان نمونه شرایط مدیریت شهری در ایران با چالش‌ها و مشکلات متعددی روبروست. از نظر پژوهشگر، حوزه سیاست گذاری مشکل مدیریت یکی از مشکلات تهران است. اگر شهرداری تهران را مدیر شهر تهران بدانیم این سازمان «در حال حاضر برای اداره شهر با دو مساله روبرو است. مساله اول نوع تعامل با دولت است. رابطه شهر تهران با دولت بر قاعده ای بسامان قرار ندارد. از این رو، شهر در امور خود که به گونه ای با دولت مرتبط است دچار دشواری هایی می شود...مساله دوم نبود مدیریت یک پارچه شهری در سطح کلان شهر تهران است. شهرداری تهران بر امور کلان شهر به عنوان یک کلیت تصدی ندارد. حال آن که تهران قلب و مرکز کلان شهر

راهکارهای بهبود جایگاه مدیریت شهری در نظام اداری و مدیریتی قلمداد نمود. چرا که هرکدام به گوشه‌ای از مساله پرداخته و از جامع نگری مدنظر، برخوردار نیست.

۳- روش شناسی و نمونه پژوهش

۳-۱- روش پژوهش

پژوهش کنونی، از روش کیفی و بر پایه مطالع اسنادی و میدانی بهره می‌گیرد. در بخشی از پژوهش، با استراتژی موردکاوی که از استراتژی‌های تحقیقات کیفی است، به تبیین جنبه‌های مختلف مدیریت شهری مجموعه شهری تهران می‌پردازد. عمده منابع مورد استفاده در این بخش، کتب، مقالات، اسناد قانونی و گزارش‌های موجود در مراکز دانشگاهی و مراجع علمی وابسته به نهاد مدیریت شهری اعم از شهرداری، شورای شهر، وزارت کشور و وزارت راه و شهرسازی است. در بخش دیگر، پژوهش از

تهران است. باید اشاره کرد که در حال حاضر ۲۶ دستگاه در امر تصمیم گیری برای شهر تهران دخالت دارند».

۴- بحث و تحلیل

۴-۱- نقش و جایگاه مدیریت شهری در ساختار کشورها

در بررسی وضعیت نظام مدیریت شهری جهان در قالب نظام‌های سیاسی حاکم، سه دسته کشورهای دارای نظام سیاسی متمرکز، نیمه‌متمرکز و غیرمتمرکز دسته بندی و به نمایندگی مدیریت شهری در کشورهایی از هر دسته مورد بررسی و کنکاش علمی قرار گرفت. کشورهای مورد مطالعه بر مبنای تفاوت‌های ساختاری، نظام اداره امور در آن کشورها، تقسیمات کشوری، الگوها و مدل‌های حاکم بر مدیریت شهری دارای تفاوت‌هایی است و در واقع وجه تمایز کشورها در زمینه مدیریت شهری نیز در همین چارچوب‌ها قابل بررسی و اقدام می‌باشد. با این وجود و علیرغم تفاوت مذکور، در کلیه کشورها و شهرهایی که مورد مطالعه واقع شدند، به طور نسبی امور محلی و مدیریت شهری در قالب یک سیستم ویژه و نسبتاً مستقل و دارای نقش محلی و تفکیک شده با امور ملی انجام می‌شود. وجود قوانین، مقررات خاص در قالب بندهای قانون اساسی یا قوانین پایه که متعاقب قانون اساسی به تصویب رسیده، استقلال محلی واحدهای ارائه کننده خدمات و نیازمندی‌های محلی که بعضاً تصویب آنها به دهه‌های ۱۹۴۰ و ۱۹۵۰ میلادی بازمی‌گردد و اصلاح این قوانین مطابق با نیازها و شرایط جدید، شکلی کاملاً رسمی و قانونی به این دولت‌های محلی بخشیده است به طوری که از سوی حکومت‌های مرکزی کاملاً به رسمیت شناخته می‌شوند. در قالب تعریف نظام محلی اداره امور در کشورها، شهرداری‌ها پایه و اساس این نظام تلقی شده و در اداره امور محلی از استقلال نسبی برخوردارند، اما این استقلال تا جایی پیش می‌رود که ناقض قوانین اساسی و سایر قوانین کشور نباشد. آنها برای تأمین منابع خود بیشتر بر درآمدهای محلی متکی هستند و کمتر از منابع ملی بهره می‌جویند. اما دولت و حکومت مرکزی خود را به پشتیبانی و حمایت از واحدهای محلی ملتزم می‌داند. این مهم در کشورهای دارای سیستم حکومتی غیر متمرکز بیشتر خود را نشان می‌دهد به این دلیل که واحدهای محلی نماینده دولت مرکزی نیز بوده و خدمات حکومت مرکزی به واسطه حضور آنها در سطح محلی به شهروندان ارائه

می‌گردد. جمع‌بندی و ارائه نتایجی از یافته‌های مطالعات اسنادی به طور خلاصه بشرح زیر قابل ارایه می‌باشد:

نخست؛ حوزه ساختاری و نظام اداره امور شهرها:

در ساختار اداره امور شهرها معمولاً در رکن اساسی تعریف و واگذاری وظایفی خاص فرایند اداره شهرها توسط آنها صورت می‌گیرد: نخست- رکن قانونگذاری و دوم- رکن اجرایی. نخست- رکن مقننه یا قانونگذاری شهری: رکن قانونگذاری یا مقننه در سطح محلی در قالب تشکیلات منتخب مردمی به صورت شورایی در سطح شهر، منطقه شهری و شورای کلانشهری متشکل از اعضای شورا با تعدادی که معمولاً حسب تعداد جمعیت شهرها متغیر است تعریف و سازماندهی شده تا تصمیم‌گیری در مورد ابعاد مختلف مدیریت شهری را به بهترین نحو و مبتنی بر اصل نمایندگی و استقرار دموکراسی محلی به انجام رساند. این شوراها برای تمثیت و اداره امور دارای کمیته‌های تخصصی و فنی برای بررسی و ارائه مشورت به صحن شورا می‌باشند که در قالب وظایف و کارکردهای مدیریت شهری سازماندهی و تشکیل می‌شوند. اصلی‌ترین وظایفی که شورای شهر بر عهده دارد در چهار حوزه اصلی قرار می‌گیرد: ۱- تصمیم‌گیری درباره احکام حکومتی در حوزه مدیریت اجرایی. ۲- مدیریت و تصمیم‌گیری درباره مسائل مالی و بودجه شهرداری. ۳- بازرسی، ممیزی و نظارت بر اداره امور شهر و سازمان اداره کننده آن. ۴- مدیریت خدمات، حل اختلافات و ارائه پیشنهادات. انتخاب اعضای رکن مقننه شهری در کشورهای مورد مطالعه که وجود چنین ساختاری را در اداره امور شهر پذیرفته‌اند با رای مستقیم مردم صورت می‌گیرد. دوم؛ رکن مجریه یا نهاد اداره کننده شهر: ارگان اجرایی و نهاد اداره کننده شهر در قالب شهرداری تعریف و به ریاست شهردار (یا فرماندار) و تحت نظارت شورای شهر یا کلان‌شهر فعالیت‌های مربوط به تأمین نیازمندی‌های محلی مشترک شهروندان و اداره امور شهر را به عهده دارد. شهردار که در راس ساختار سازمانی شهرداری قرار دارد بر فعالیت چندین دپارتمان مختلف نظارت دارد و تعدادی از معاونین شهردار در انجام امور اجرایی سازمان به وی کمک می‌کنند. ارتباط متقابل شهردار و شورای شهر و نظارت آنها بر کار یکدیگر نوعی تعادل در مدیریت کلان‌شهرها به وجود می‌آورد. ساختار سازمانی شهرداری‌های مورد مطالعه نشان می‌دهد که متناسب با مهم‌ترین حوزه‌های کاری شهرداری‌ها معاونت‌ها یا تشکیلات مشخصی

تعریف و مسولین آنها نیز مشخص می‌شود تا اداره امور آن بخش را به عهده گیرند. این موضوع با توجه به نقش و کارکردهای شهرداری و تکالیفی که به عهده دارد در کشورهای مورد مطالعه متفاوت است. رکن مجریه شهر در برخی از کشورهای مورد مطالعه توسط مردم به صورت مستقیم انتخاب می‌شود و در برخی دیگر توسط شورای شهر انتخاب می‌گردد. شهردار در برخی کشورها مانند ژاپن نماینده دولت مرکزی و شهروندان است و در فرایند انتخاب نیز هم توسط دولت مرکزی گزینش شده و شهروندان مشروعیت او را برای اداره امور شهر تایید می‌کنند. در برخی دیگر نیز که بیشتر منتخب شورای شهر هستند بیشتر به شهروندان پاسخگو بوده و به امور ملی که در سطح محلی قابل انجام می‌باشد کمتر می‌پردازند.

دوم؛ حوزه ارتباطات محلی و ملی: به طور کلی از آنجایی که هدف از تشکیل دولت‌های محلی برای اداره شهرها و کلان‌شهرها، افزایش استقلال در تصمیم‌گیری و مدیریت امور شهری است. قوانین استقلال محلی به گونه‌ای تنظیم شده‌اند که حداقل مداخله یا مشارکت دولت مرکزی در اداره امور محلی وجود داشته باشد. به تبع آن، دولت‌های محلی نیز باید کمترین وابستگی مالی و سیاسی را به دولت مرکزی داشته باشند. بر این اساس، دولت‌های محلی یا شهرداری‌های کلان‌شهرها می‌توانند با توجه به استقلال زیادی که در اداره امور مدیریت شهری دارند، خدمات شهری را به بهترین شکل و متناسب با نیازهای شهروندان محلی ارائه کنند؛ نیازهایی که ممکن است از یک منطقه یا استان به منطقه یا استان دیگری متفاوت باشند. مهمترین ابعاد ارتباط دولت مرکزی با دولت‌های محلی یا شهرداری‌های کلان‌شهرها عبارتند از: ۱- درخواست اقدامات اصلاحی در صورت مشاهده انحراف یا تخطی از قوانین موجود در زمینه امور مدیریت و اجرایی. ۲- صدور دستورالعمل اصلاحی در ارتباط با مدیریت غیرقانونی امور. ۳- پیشنهادات، گزارش‌دهی، تدارک استانداردها و میانجی‌گری در اختلافات بین دولت‌های محلی با یکدیگر. ۴- مشاوره و توصیه‌های فنی در ارتباط با ساده و موثر کردن سازماندهی و مدیریت نهادهای دولتی محلی، سیاست‌گذاری‌های مدیریتی و تصمیم‌گیری‌های مالی. ۵- بازرسی‌های میدانی در ارتباط با امور مختلف محلی به ویژه امور مالی. ۶- تعدیل شکاف در ظرفیت مالی بین دولت‌های محلی مختلف از طریق اعطای کمک‌های مالی مربوطه.

در این راستا تعدادی اصول اساسی زیربنای ارتباط دولت‌های محلی با دولت مرکزی را می‌سازند: الف- اهداف و کارکردهای دولت‌های محلی یا شهرداری‌های کلان‌شهرها نباید با اهداف و کارکردهای دولت مرکزی در تضاد باشد. ب- هرگونه مشارکت یا مداخله دولت مرکز در امور محلی در قوانین مربوط به استقلال محلی دولت‌های محلی نیز در امور مختلف کاملاً مشخص و شفاف است. ج- رویه‌های استاندارد و دستورالعمل‌های مشخصی در ارتباط با نحوه مداخله دولت مرکزی در امور محلی وجود دارد. د- وظیفه تصمیم‌گیری باید تا حد امکان بر عهده آن مقام یا مقامات اجرایی باشد که ارتباط نزدیکی با مردم متأثر از نتایج تصمیم‌گیری دارند.

سوم؛ حوزه کارکردی و نقش آفرینی: میزان اختیارات و قلمرو نقش آفرینی حکومت محلی به عوامل زیر بستگی دارد: الف) نوع نظام حکومتی (فدرال، بسیط و ناحیه‌ای)؛ ب) فرهنگ سیاسی جامعه (دمکراتیک بودن یا نبودن)؛ پ) مقتضیات اقتصادی، اجتماعی و اداری دولت؛ ت) بیش‌سیاسی سیاست‌مداران و زمامداران حاکم بر جامعه. این موارد در کشورهای مختلف با یکدیگر تفاوت دارند از این رو وظایف حکومت محلی نیز در کشورهای گوناگون با یکدیگر تفاوت می‌یابد. قلمروهای کارکردی و وظایف حکومت‌های محلی در طیفی از امور سیاسی، امنیتی و قضایی تا امور سطحی خدماتی یا وظایف صرف نظارتی و دستیاری نهادهای حکومت مرکزی قرار می‌گیرد. قلمروهای کارکردی حکومت محلی را در کشورهای مختلف جهان می‌توان به شرح ذیل نام برد:

- آموزش و پرورش؛
- مسکن و کاربری زمین؛
- برنامه ریزی، توسعه و عمران محلی؛
- حمل و نقل عمومی؛
- بهداشت و درمان نظیر بیمارستان‌ها و درمانگاه‌ها؛
- اماکن تفریحی و اوقات فراغت، نظیر پارک‌ها و گردشگاه‌ها؛
- اماکن ورزشی؛
- رفاه و تامین اجتماعی و کمک به گروه‌های نیازمند؛
- خدمات شهری؛
- خدمات عمومی نظیر برق، آب، فاضلاب، محیط زیست، گورستان و بهداشت محیط؛
- امنیت عمومی و امور انتظامی؛

- داوری و مبارزه با جرایم (قالیباف، ۱۳۸۶، ص ۷۸).

حکومت محلی به عنوان جزئی از ساختار حکومت بر شناسایی واقعیتی به نام «امور محلی» تاکید دارد. بدین معنی که فضاهای جغرافیایی در مقیاس خود ویژگی‌ها و اموری دارند که حوزه اثر گذاری و نفوذ آنها محدود و انحصاری است. واحدهای محلی عبارتند از: ۱- واحد روستا یا منظومه روستایی که از سطح انطباق چنین مفهومی در تقسیمات کشوری به ده یا دهستان تعبیر می‌شود و روستا رکن اساسی کار است؛ ۲- شهر که بر اساس گستردگی فضا، جمعیت و کارکردها مقیاس‌های مختلفی دارد و در سطح کلان به واحدهای تقسیماتی درون شهری تفکیک می‌شود. ۳- ناحیه جغرافیایی که حاوی منظومه‌های شهری و روستایی منسجم است و از یک شهر مرکزی با مجموعه‌ای از روستاهای تابع و احتمالاً شهرک‌های کوچک وابسته، به همراه فضاهای جغرافیایی مابین تشکیل شده است و می‌توان از آن در تقسیمات کشوری به بخش یا شهرستان تعبیر کرد. در هر واحد جغرافیایی شهری، روستایی و ناحیه‌ای عناصر و امور چند سطحی وجود دارند که عبارتند از: ۱- امور ذاتا محلی که به طور مستقیم به سرنوشت و منافع مردم محلی مربوط می‌شود و حوزه نفوذ کارکردی آن‌ها از حریم و محدوده زیستگاه و واحد جغرافیایی فراتر نمی‌رود؛ نظیر مدارس، حمل و نقل شهری، قنات روستا، آتش‌نشانی و بهداشت محلی؛ ۲- امور ذاتا فرامحلی (منطقه‌ای) که حوزه نفوذ آنها گسترده است و چندین ناحیه و زیستگاه محلی را متأثر می‌کند، نظیر بیمارستان تخصصی، دانشکده و مرکز انتظامی؛ ۳- امور ذاتا ملی که به منافع و مصالح تمام شهروندان یک کشور و دولت ملی مربوط می‌شود؛ نظیر دانشگاه‌های بزرگ، گمرکات، منابع انرژی و معدنی و مرکز نظامی؛ و ۴- امور ذاتا بین‌المللی که به منافع جمعی انبای بشر یا ملت‌ها و یا بخشی از انسان‌های کره زمین مربوط می‌شود؛ نظیر سازمان ملل متحد در نیویورک، اماکن زیارتی و نهادهای مربوط به ادیان بزرگ.

امور هر سطح در حوزه صلاحیت و مدیریت سازه سیاسی- اداری مربوط قرار می‌گیرد. امور بین‌المللی در صلاحیت نهادهای فراملی و جهانی، امور ملی در صلاحیت دولت ملی، امور فرامحلی در صلاحیت نهادهای استانی یا ایالتی و امور محلی در صلاحیت حکومت محلی است. آنچه موضوع کارکرد و حوزه عمل

حکومت محلی است، امور ذاتا محلی در فضای جغرافیایی است که به طور مستقیم، به سرنوشت مردم و ساکنان آن مربوط می‌شود. امور محلی اموری فرابندی است و شامل مراحل تشخیص، بررسی، تصمیم‌گیری، اجرا، نظارت و بازخورد است. مدیریت مراحل فرابندی مزبور، مستلزم الگوی تعاملی مدیریت، مرکب از مجموعه‌ای از موسسات و نهادهای سطح محلی است که یکی از آنها نهاد تشخیص‌دهنده و تصمیم‌گیری است که مردم محل انتخاب می‌کنند و از آن به نهاد شورا، انجمن، هیات امانا و نظایر آن تعبیر می‌شود. این نهاد منتخب مردم محلی بوده و به نیابت از آن‌ها فرایند تشخیص و تصمیم‌گیری در باره امور ذاتا محلی را که مستقیماً به سرنوشت مردم مربوط می‌شود و نیز نظارت بر کیفیت عملکرد نهادها و حکومت‌های محلی را بر عهده دارد.

حکومت محلی در دو سطح کارکرد دارد: یک سطح افقی یا سطح محلی که در آن به تنظیم روابط میان سازمان‌های محلی و نظارت بر آنها و روابط میان آنها و خواسته‌های مردم محلی می‌پردازد. دو، سطح عمودی که در آن حکومت محلی به عنوان نماینده یا واسطه مردم و منافع محلی به تعامل با سازمان‌های هم سطح خود یعنی دیگر حکومت محلی و حکومت مرکزی می‌پردازد. در سطح نخست حکومت محلی بازگیر تنظیم کننده است در حالی که در سطح دو بازگیری است که با بازگیر تنظیم کننده اصلی یعنی حکومت مرکزی تعامل دارد. پس می‌توان گفت دولت‌های محلی و شهرداری‌های کلان‌شهرهای توسعه یافته با داشتن اختیارات وسیع، طیف متنوعی از خدمات و کارکردها را برای شهروندان ارائه می‌کنند. آنها می‌توانند انواع فعالیت‌ها را به منظور برآوردن نیازمندی‌های عمومی شهروندان انجام دهند. می‌توانند به تنظیم مقررات، تدوین دستورالعمل‌ها، اتخاذ و اجرای اقدامات محدودکننده و حتی وضع مجازات‌ها بپردازند؛ البته در محدوده اختیاراتی که به واسطه قوانین مربوطه به شهرداری‌ها و دولت‌های محلی اعطا می‌گردد. در نتیجه مطابق رویکرد موضوعی به وظایف شهرداری‌ها این اختیارات در قالب ارائه خدمات متنوعی صورت می‌گیرد که اهم آنها عبارتند از:

۱- اجرایی: هماهنگ‌سازی و کنترل فعالیت‌های شهرداری‌های منطقه‌ای. ۲- شهری، زیر بنایی و عمرانی: تأمین آب، تصفیه و دفع فاضلاب، تسهلات گاز عمومی و برق شهری، خدمات پاکسازی شهر، جمع‌آوری زباله،

بازیافت مواد زاید، ایجاد و اداره گورستان، ساخت راهها، پلها و ساختمانهای مورد نیاز شهر، نظارت بر امور معماری شهرسازی، صدور پروانه ساختمانی، نظارت و کنترل ساختمانی و غیره. ۳- مدیریت حمل و نقل و ترافیک شهری: استقرار و اعطای انواع تسهیلات حمل و نقل عمومی شامل تهیه اتوبوس، وسایل حمل و نقل آبی و دریایی، احداث تونلها و سیستم ریلی، تعداد وسایل نقلیه، قیمت بلیطها، ترافیک، زمانبندی و تعیین مسیر؛ تعیین و ارائه ایستگاههای فرعی و مکانهای پارک برای وسایل نقلیه در بزرگراهها، جاده، خیابان، میدان و مکانهای مشابه یا صدور مجوز برای انجام آن توسط سایرین؛ پیشبرد تمامی اقدامات لازم مقررات ترافیک، ساخت و اداره پایانههای مسافربری و باربری. ۴- برنامه ریزی توسعه شهری: تهیه طرحهای توسعه شهری، برنامه ریزی کلان شهری (طرحهای تفصیلی، نقشه برداری) ۵- خدمات انتظامی و امنیت شهری: مقابله با بلایای طبیعی، پلیس شهرداری، مدیریت بحران، ارائه خدمات دفاع غیرنظامی محلی و اطفای حریق (آتش نشانی)، ۶- حفاظت از محیط زیست: حفاظت آب، پایش آلودگی هوا، کنترل سر و صدا، ایجاد، توسعه، نگهداری و تحقیقات در زمینه فضای سبز، پارکها، تعیین مناطق دفع زبالهها و خاکبرداریها؛ مناطق ذخیره سازی نفت و گاز مایع؛ مناطقی برای ذخیره سازی و بازاریابی مصالح ساختمانی، چوب، زغال سنگ و ضایعات؛ اتخاذ اقدامات پیشگیرانه به منظور اجتناب از آلودگی محیطی در زمان حمل و نقل. ۷- امور فرهنگی، جوانان و ورزش: ترویج فعالیت های ورزشی، برنامه ریزی برای اوقات فراغت و سرگرمی های جوانان، تاسیس و اداره کتابخانهها، سالنهای تئاتر، موزهها، فرهنگسراها، رسیدگی به امور بناهای تاریخی، اداره انجمن توسعه و حفظ و نگهداری میراث فرهنگی، رسیدگی به امور مربوط به تبادل های فرهنگی. ۸- امور رفاهی و خدمات اجتماعی: انجام مطالعات در زمینه مسائل بهداشتی و رفاهی، گردآوری اطلاعات اجتماعی، رسیدگی به بهداشت مدرسهها، تاسیس انجمن حمایت از مادران و نوزادان، تاسیس بیمارستانها، کلینیکها و زایشگاههای شهری، تامین محل اسکان برای شهروندان بی بضاعت. ۹- امور اقتصادی و مالی: رسیدگی به امور بازارهای محلی، اداره بورس کارایی، تاسیس دفتر توسعه اقتصادی، کارایی، ایجاد بازارهای خرده فروشی و عمده فروشی، انبارهای غلات، تسهیلات ذخیره غلات و نانویی، مراکز

نمایشگاهی. ۱۰- تعیین مالیاتهای شهری، صدور پروانه برای تاسیس کارخانجات، مؤسسات بهداشتی، مکانهای تفریحی و عمومی و کنترل آنها.

موارد فوق جمع بندی مجموعه وظایف نسبتا مشترکی است که توسط شهرداریهای بیشتر کشورهای مورد مطالعه صورت می گیرد.

چهارم؛ حوزه درآمد و هزینه: با توجه به اصل استقلال محلی و واگذاری ارائه برخی از خدمات مهم محلی به شهرداریها اختیار وضع و وصل مالیات و عوارض محلی نیز به مدیریت شهری با طی ترتیبات قانونی داده شده است. چارچوب و نحوه اخذ این مالیات ها توسط دولت مرکزی تعیین و نظارت می گردد. بررسی وضعیت منابع تامین مالی و درآمدی شهرداریها نشان می دهد که منابع اصلی تامین مالی آنها به ترتیب اهمیت و سهم از کل عبارتند از: ۱. مالیاتهای محلی ۲. کمکها و اعتبارات دریافتی از دولت مرکزی. ۳. استقراض محلی (به شکل انتشار اوراق قرضه یا دریافت وام از افراد حقیقی و حقوقی بخش خصوصی). مالیاتهای محلی بیشترین سهم را در درآمدهای دولتهای محلی یا شهرداریهای کلان شهرها به خود اختصاص می دهند. همچنین بیشترین سهم هزینههای شهرداریها به حوزههای عمرانی، آموزش، پلیس، خدمات اجتماعی، حمل و نقل، تامین آب، برنامه ریزی شهری و تنظیم مالی مناطق یا بخشهای شهر (به منظور توسعه متوازن مناطق شهری) اختصاص دارد.

پنجم؛ حوزه نظارت و کنترل: سازمانهای محلی اختیارات خود را از حکومت مرکزی می گیرند و این سازمانها موجودیت خود را مدیون حکومت مرکزی و متکی به آن می باشند. بنابراین نحوه روابط بین حکومت مرکزی و سازمان محلی تا حد زیادی به وسیله قانون تعیین می شود. حکومت مرکزی به حکم ضرورت و اقتضاء دارای اختیار و کنترل و نظارت بر پاره ای از فعالیت سازمانهای محلی انتخاب می باشند. این عمل غالباً برای این است که اطمینان حاصل شود سازمان محلی در نحوه انجام وظیفه خود حداقل استانداردی که وسیله حکومت مرکزی تعیین شده است را مراعات می نماید.

ششم: حوزه قوانین اساسی و پایه: در قانون اساسی بیشتر کشورها در قالب فصل یا بندهای مشخصی به وضعیت نهادهای محلی پرداخته شده است. اصول کلان نحوه تشکیل و ساختار اجرایی آن و الزام حاکمیت به

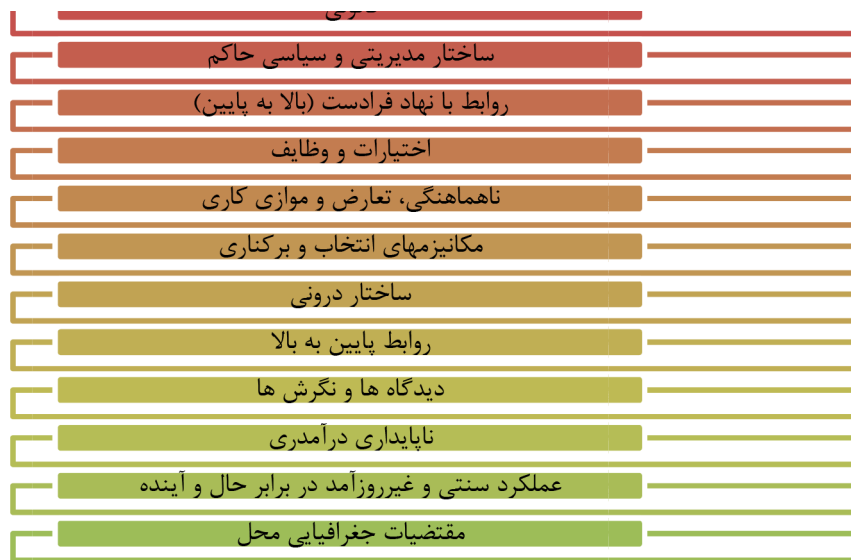
تشکیل آنها در قالب سطح بندیهای مشخص از وجوه مشترک بررسی قانون اساسی کشورهای مورد مطالعه در زمینه نهادهای محلی است. پس از پذیرش تشکیل و ایجاد چنین واحدهای محلی در قانون اساسی کشورهای مورد مطالعه (به غیر از انگلستان که دارای قانون اساسی مشخص و مدونی نیست) قوانین پایه و به اصطلاح تصویب شده پس از قانون اساسی و برگرفته از اصول و مواد آن ترتیبات نهادی و اجرایی این واحدها را روشن نموده است.

۴-۲- جایگاه‌شناسی ساختاری چالش‌ها

مدیریت شهری در ایران با چالش‌ها و مشکلات متعددی روبروست. به نظر یکی از پژوهشگران حوزه سیاست‌گذاری مشکل مدیریت یکی از مشکلات تهران است. اگر شهرداری تهران را مدیر شهر تهران بدانیم این سازمان در حال حاضر برای اداره شهر با دو مساله روبرو است. مساله اول نوع تعامل با دولت است. رابطه شهر تهران با دولت بر قاعده‌ای بسامان قرار ندارد. از این رو، شهر در امور خود که به گونه‌ای با دولت مرتبط است دچار دشواری‌هایی می‌شود. مساله دوم نبود مدیریت یکپارچه شهری در سطح کلانشهر تهران است. شهردار تهران بر امور کلانشهر به عنوان یک کلیت تصدی ندارد. باید اشاره کرد که در حال حاضر ۲۶ دستگاه در امر تصمیم‌گیری برای شهر تهران دخالت دارند (وحید، ۱۳۸۷، صص ۲۸۵-

۲۸۴). آخوندی و همکاران (۱۳۸۷) در پژوهشی با استفاده از مدل مدیریت شهری حاکم بر شهرهای ایران که به نظر آنها «مدل شورا-مدیر شهر» است به بیان مهمترین نقائص و آسیب‌های ناشی از این مدل می‌پردازند. مهمترین آنها عبارتند از:

۱. نقص در مدل مدیریت شهری ایران و ضرورت تفکیک رهبری سیاسی از مدیریت تخصصی.
  ۲. محدودیت در وظایف نهادهای مدیریت شهری
  ۳. یکسانی مدل اداره امور شهر در تمامی شهرهای کشور
  ۴. نقص سازوکارهای نظارت و تعادل بخشی در تنظیم رابطه شورا و شهردار
  ۵. شکل نگرفتن شوراهای محله‌ای و منطقه‌ای زیر مجموعه شوراهای شهر
  ۶. نحوه انتخاب اعضای شورای شهر
  ۷. مدیریت شهری و مساله اداره منطقه شهری
- با توجه به مطالعات اسنادی و مصاحبه با خبرگان موضوع، چالش‌های عمده مترتب بر مدیریت شهری ایران بدست آمد. روش عمده در استخراج چالش‌های زیر، مصاحبه بوده است و از گام‌های زیر به طور خلاصه استفاده شده است: ۱- تبیین نمودن هدف تحقیق، ۲- انتخاب نمونه، ۳- طراحی نمودن شیوه و ساختار مصاحبه، ۴- تدوین سئوالات مصاحبه، ۵- انتخاب و آموزش مصاحبه‌گران، ۶- انجام یک تحقیق مقدماتی، ۷- انجام مصاحبه‌های اصلی و ۸- تجزیه و تحلیل داده‌های بدست آمده.

شکل ۱. چالش‌های عمده مترتب بر مدیریت شهری ایران

نتایج، به صورتی که در شکل شماره ۱ آمده، قابل دسته بندی است.

ب) جایگاه‌شناسی ساختاری

همان‌گونه که هر کشوری دارای نوعی نظام سیاسی و ساختار سیاسی اداری خاص برای اداره امور عمومی کشور است، شهرها نیز نیازمند نوع خاصی از نظام اداره کننده (دولت محلی) می‌باشند که این امر در کلانشهرها به دلیل پیچیدگی امور، ضرورتی آشکار است. در برخی کشورها سیستم اداره‌ی امور عمومی شهرها در حوزه‌ی اختیارات دولت و منتصب دولت و نماینده‌ی مستقل دولت قرار دارد و در برخی دیگر به صورت نسبتاً مستقل و نماینده‌ی مردم و منتخب شهروندان است. در نمونه‌ی دوم اداره‌ی امور شهر که به صورت دموکراتیک، انتخابی بودن و دوره‌ای بودن (محدویت زمانی هیأت منتخب) ازجانب شهروندان برگزیده می‌شوند، در دهه اخیر به الگوی غالب در شهرهای دنیا تبدیل شده است. اما سیستم دموکراتیک از نظر کم و کیف، نحوه‌ی انتخاب، میزان اختیارات و ساختار مدیریتی و اداره‌ی آن‌ها در میان کشورها و شهرهای مختلف بسیار متفاوت است. دولت محلی شهری در ایران تا پیش از انقلاب مشروطه به صورت سنتی، منصوبی و غیردموکراتیک بوده است. ایجاد دولت محلی مدرن از انقلاب مشروطه شروع شد و تاکنون در عمر بیش از یک سده‌ی خود، تصمیم‌گیری‌های مهم و تأثیرگذار در خصوص کلانشهرها توسط نهادهای حکومت مرکزی نظیر سازمان شهرداری‌ها و شورای عالی شهرسازی و معماری گرفته می‌شود. در سطوح پایین ناحیه‌ای و محلی در بعد اجرایی، شهرداری‌های کلانشهرها برای ارائه‌ی خدمات بهتر، شهرداری‌های مناطق را تأسیس کرده‌اند. نواحی شهرداری دیگر تقسیم‌بندی است که شهرداری تهران برای تعامل بیشتر با شهروندان در نواحی مختلف تهران ایجاد کرده است که در ابتدای راه است.

به جز تهران که دارای شورایی و نواحی شهری به صورت سازمان یافته و سیستماتیک است، سایر کلانشهرهای ایران اقدام به ایجاد همیاران و یاوران شورا کرده‌اند، ولی دارای ساختار سازمان یافته و منظمی نیستند (ویسی، ۱۳۹۲، ص ۱۵۴).

دولت محلی شهری در ایران تا پیش از انقلاب مشروطه به صورت سنتی، منصوبی و غیردموکراتیک بوده است. ایجاد دولت محلی مدرن از انقلاب مشروطه شروع

شد و تاکنون در عمر بیش از یک سده‌ی خود، دچار تحولات زیادی شده است. نماد دولت محلی در ایران انجمن بلدیة یا انجمن شهر در قبل از انقلاب اسلامی و شوراهای اسلامی شهر بعد از انقلاب اسلامی است. بررسی قوانین نهادها، انجمن‌ها و شوراهای محلی شهری و تحولات رفته بر آن‌ها نشان می‌دهد که به رغم وجود مفاهیم و مضامین مشترک، تفاوت‌های صوری ساختاری و کارکردی - محتوایی فراوانی به چشم می‌خورد که متأثر از مقتضیات زمان و قدرت هیأت حاکمه بوده و نوعی کشمکش بین تمرکزگرایی (ازجانب دولت مرکزی) تمرکززدایی (ازجانب انجمن‌ها و شوراهای) وجود داشته که پس از دوره‌های کوتاهی از تمرکززدایی، به دلایل عدم فرهنگ دموکراتیک و وجود اقتدارگرایی حکومت مرکزی، تمرکزگرایی بر تمرکززدایی غلبه کرده است. افول حکومت قاجاریه و وقوع جنبش مشروطه در ابتدای قرن بیستم که به دنبال محدود کردن قدرت مطلقه‌ی فردی به نفع نهادهای مردمی بود، باعث شکل‌گیری قانون بلدیة به عنوان اساسنامه‌ی نهاد مردمی و دموکراتیک مدیریت شهری با اختیارات نسبتاً گسترده شد. اما ناکامی جنبش مشروطه و با تثبیت حکومت پهلوی در دوره‌ی رضاشاه تمرکززدایی برآمده از وظایف و اختیارات دولت محلی شهری دوره‌ی مشروطه، جای خود را به تمرکزگرایی در قالب قانون بلدیة ۱۳۰۹ ه.ش داد. سقوط پهلوی اول در ۱۳۲۰ ه.ش و پایه‌های لرزان حکومت پهلوی دوم تا کودتای مرداد ۱۳۳۲ ه.ش، دوره‌ی انبساط انجمن‌های محلی بود.

هر چند قانون شهرداری‌ها ۱۳۲۸ ه.ش شبه دموکراتیک و دخالت حکومت مرکزی در آن زیاد بود؛ اما نسبت به دوره‌ی پهلوی اول مترقی بود. پس از ۱۳۳۲ ه.ش دوره‌ی ایجاد نهادهای محلی نیمه دولتی و کنترل شده آغاز شد و تا انقلاب ۱۳۵۷ ه.ش ادامه یافته است. تمرکززدایی متجلی در قانون اساسی به وسیله‌ی شوراهای اسلامی و قانون شوراهای ۱۳۶۱ ه.ش، به خاطر بی‌ثباتی سیاسی، جنگ و وجود نیروهای مرکزگرای اجرا نشد و تا ۱۳۷۷ ه.ش به صورت نظام تمرکزگرا ادامه یافت. از این سال قانون محدود و ضعیف شده‌ی شوراهای اجرا شد و دوره‌ی بازخیزی انگیزه‌های تمرکززدایانه و نیمه متمرکز ادامه یافت؛ اما در سال‌های اخیر برخی تحركات انقباضی و تمرکزگرایی دیده شده است. قوانین مختلف نهادهای محلی شهری ایران در یک سده‌ی اخیر گویای آن است که

قانونگذاران تفاوت محتوایی و ساختاری (به جز در تعداد اعضای انجمن یا شورای شهر) را برای شهرهای مختلف کشور در نظر نگرفته‌اند. همه‌ی شهرها و کلانشهرهای ایران با هر میزان وسعت و جمعیت و هر گونه وضعیت سیاسی و اقتصادی، وضعیت یکسانی از نظر نوع ساختار و الگوی دولت محلی (نحوه‌ی انتخاب اعضای انجمن شهر یا شورای اسلامی، شهردار یا مدیر اجرایی و نهادهای پیرامونی آن) دارند. یکسان‌نگری و یکسان‌سازی الگوهای ساختاری و نهادی در تمام پهنه‌ی سرزمینی ایران، متأثر از حکومت تکساخت و نظام سیاسی متمرکز در این کشور بوده است. عمر بیش از یک سده‌ی دولت محلی و مدیریت شهری مدرن در ایران نشان می‌دهد که نهادهای تصمیم‌ساز حکومت مرکزی با کمک دستور، لایحه، طرح، مصوبه، آیین‌نامه و بخشنامه، نظام تصمیم‌سازی «بالا به پایین» و بدون توجه به پتانسیل‌های منطقه‌ای، فرهنگی، جمعیتی، اقتصادی، سیاسی و ... طرح نموده و الگوی مدیریت شهری خود را به تمام شهرهای ایران به صورت یکسان ابلاغ و اجرا کرده‌اند.

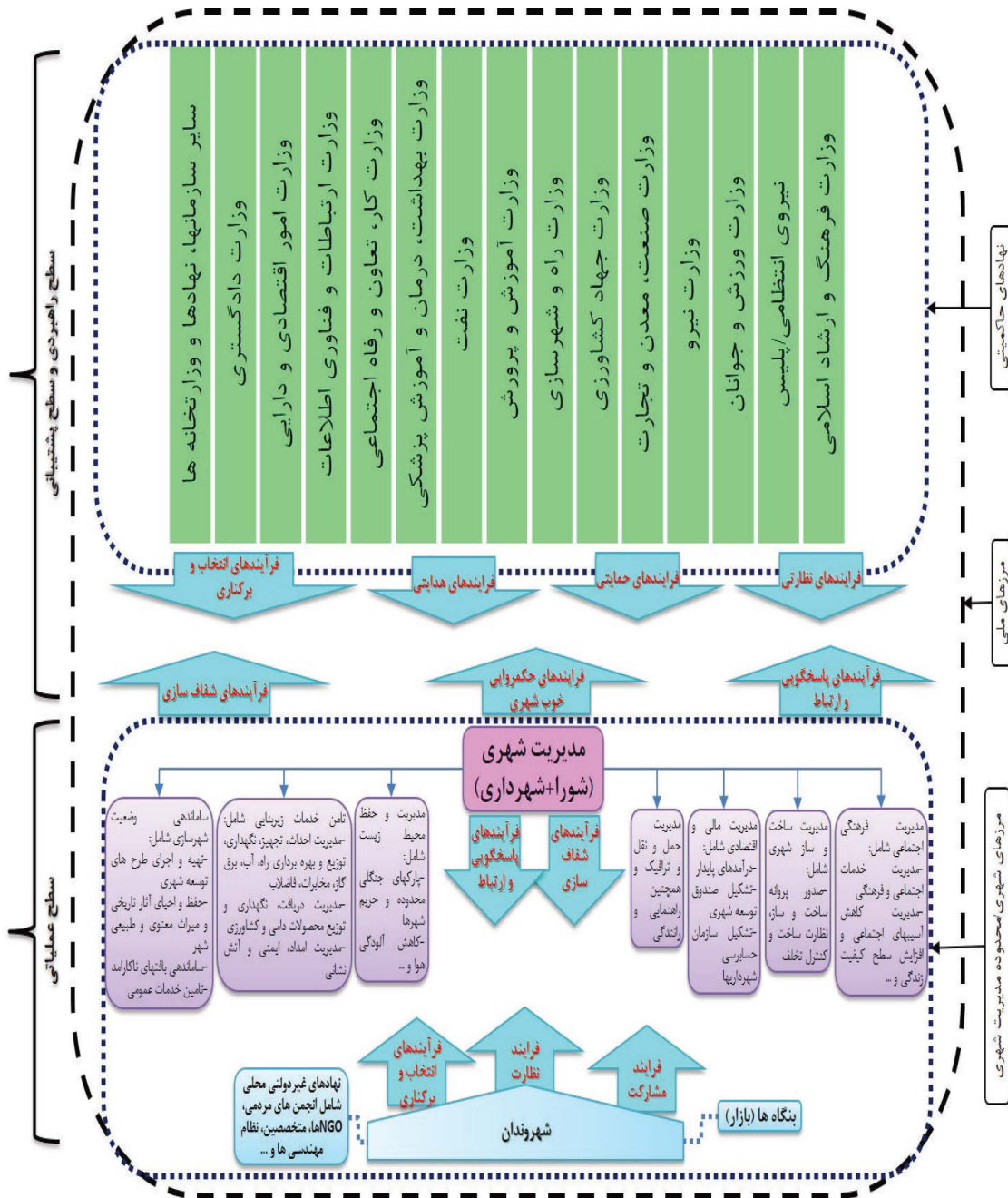
بررسی قوانین و ساختارهای الگوهای دولت محلی شهری در کشور نشانگر آن است که به جز قانون بلدیة ۱۲۸۶ ه.ش که الگوی شبه کمیسیونی از دولت محلی شهری را ارائه کرده است، در سایر موارد از دوره‌ی پهلوی تاکنون، رابطه‌ی نهادی و ساختاری اداره‌ی امور شهری حکایت از آن دارد که نظام شورا-مدیر حاکم بوده است. اما نحوه‌ی انتصاب مدیر در دوره‌های مختلف تا حدودی با یکدیگر متفاوت است. به گونه‌ای که انتصاب مدیر بر اساس قانون بلدیة ۱۳۰۹ و ۱۳۲۸ ه.ش و دوره‌ی عدم اجرای قانون شوراهای اسلامی پس از انقلاب (۱۳۵۸ تا ۱۳۷۸) بیشتر تحت تأثیر نهادهای قدرتمند غیردموکراتیک حکومت مرکزی بوده و در سایر موارد (قانون بلدیة ۱۲۸۶، قانون انجمن شهر ۱۳۳۴، قانون شوراهای اسلامی ۱۳۷۵) از نهادهای دموکراتیک مردمی تأثیر بیشتری پذیرفته است. مقایسه‌ی تطبیقی مدل شورا-مدیر در دولت محلی شهری قبل از انقلاب با دوره‌ی انقلاب اسلامی حاکی از آن است که انجمن یا شورای شهر متشکل از نمایندگان منتخب محلات شهر بوده، اما در دوره‌ی بعد از انقلاب اسلامی شورای اسلامی شهر با رأی همه مردم شهر، به صورت یکجا انتخاب می‌شوند. تغییرات متعدد در تعداد اعضای انجمن شهر یا شوراهای اسلامی شهر در دوره‌های مختلف زمانی در شهرهای مختلف و نحوه‌ی انتخاب

اعضا و مدیر اجرایی و مکانیسم‌های انتخاباتی آن نشان بیانگر آن است که دغدغه‌ی اصلی قانونگذاران ایران در خصوص نهادهای محلی، شکل و ظاهر نهادها و تعداد اعضای آن‌ها بوده است تا به نوعی مشروعیت حکومت در طیف گسترده قوانین دولت محلی را نشان دهند. به عبارت دیگر در بیش از یک صد سال قانون‌گذاری اداره‌ی امور شهری، عمدتاً شاهد نهادسازی، نمادسازی، الگوسازی شبه دموکراتیک و توجه به ظواهر دولت محلی شهری بوده‌ایم؛ این در حالی است که از اختیارات معنادار دولت محلی شهری و توسعه‌ی قدرت آن کمتر سخن رفته است و در موارد زیادی جهت عکس داشته است.

۶- نتیجه‌گیری و جمع‌بندی

در مجموع، جهت نیل به جایگاه مطلوب مدیریت شهری در کلانشهری چون تهران در درون نظام سیاسی اداری و مدیریت کشور، باید ارزیابی صحیح از وضعیت موجود به عمل آید و نقاط ضعف و کاستی‌ها بدرستی شناسایی گردند. این بر پایه مطالعات پیشینه و سیر تحول مدیریت شهری در کشور و شناخت الگوهای مدیریت شهری در ایران و جهان و سپس مقایسه وضع کشور با وضعیت مطلوب قابل انجام است. ضمن آنکه نظرخواهی از نخبگان موضوع نیز بعنوان پشتوانه مطالعات اسنادی، به این امر کمک می‌کند. مهمترین موانع حصول به جایگاه مطلوب مدیریت شهری در درون ساختار سیاسی و مدیریتی کشور شناسایی گردند و نیز راهکارهای دستیابی به جایگاه مطلوب و واقعی مدیریت شهری در درون ساختار سیاسی و اداری کشور بدست آیند.

لازم است به موضوع مدیریت شهری، باید به صورت سیستمی نگرینست که فرایندهایی در محیط درون و بیرون آن جاری است و اصلاح این فرایندها می‌تواند خروجی بهینه را برای سیستم مدیریت شهری میسر سازد. در نگاه فرایندی به سیستم مدیریت شهری مهمترین متغیرهایی که باید در نظر گرفت، نظام انتخاب قوه مقننه و مجریه و نظام تامین مالی است. در الگوی مدیریت شهری با نگاه فرایندی، باید توجه داشت که حکمرانان شهری اعم از سیاست‌گذاران و مجریان چگونه بر سرکار می‌آیند. آیا انتخاب آنان بصورت مستقیم توسط مردم بوده و یا توسط حکومت مرکزی انتخاب می‌شوند؟ یا ترکیبی از اختیارات بین حکومت محلی و حکومت مرکزی وجود دارد؟ همچنین در ارایه راهکارهای نهایی و برای ترسیم

شکل ۲. الگوی بهینه مدیریت محلی در ایران

نقش‌ها، وظایف و جایگاه مدیریت شهری با توجه به جایگاه شایسته و مطلوب آن در نظام اداری و سیاسی کشور، باید تصریح گردد که بر اساس نقش‌ها و وظایف تعریف شده برای هر یک از ارکان مدیریت شهری اعم از قوه مقننه یا قوه مجریه شهری و نوع روابط و تقسیم کار ملی هر کشور، مأموریت‌های اصلی شهرداری شکل می‌گیرد. همچنین در بکارگیری مدل‌های مدیریتی بایستی به محیط و به ویژه محیط خاص سازمانی توجه داشت، بدون شک با مدیریت کردن مناسب، تعاملات سازمان با محیط می‌توان هم بر محیط تاثیر گذاشت و هم به صورت آگاهانه از محیط تاثیر پذیرفت و بایستی از این ظرفیت و قابلیت مهم در تنظیم الگوی ارتباطی و ساخت نظام حقوقی و قانونی بهره گرفت. حقیقتی که باید پذیرفت آن است که نظام حاکم بر کشور، جزء نظام‌های بسیط بوده و نظام‌های بسیط بر خلاف نظام مرکب، دو دولت را در یک سرزمین بر نمی‌تابد.

در نظام‌های بسیط یک شخص حقوقی حکمرانی می‌کند. اما نکته‌ای که وجود دارد این است که علیرغم اینکه در قانون اساسی نظام «بسیط خاص» تعریف شده، و «بسیط مطلق» نیست [چراکه شوراها مطرح شده است و برای دولت شریک قائل شده است] اما تفسیر حقوقی از قانون اساسی نشده و بر مبنای آن سایر قوانین نوشته نشده است. نویسندگان قانون شوراها ابتدا قانون اساسی را تفسیر نکردند تا به طور دقیق مشخص گردد که نظر و نگرش قانون اساسی در مورد مدیریت سرزمین چیست؟ از ابتدا باید سکوت و صراحت قانون اساسی و روح آن بررسی می‌شد و بیان می‌گردید که مجوز قانون اساسی یا میزان و نوع مداخله‌ای که قانون اساسی در امر حکومت و حاکمیت در عرصه‌ی سرزمین داده شد به چه میزان است؟ باید الگویی با سطح ملی و محلی تفکیک گردیده و نه آنکه در ابتدا بطور مستقیم وارد شوراها و تشریفات انتخابات گردد. بلکه ابتدا مأموریت را مشخص می‌نمود. در اینصورت، بدیهی است هر سازمانی از مأموریت شکل می‌گیرد. برای نیل به وضعیت مطلوب، لازم است که مأموریت حکومت به دو قسمت تقسیم گردد. و برخی مأموریت‌ها بر عهده دولت ملی و مرکزی و آندسته از مأموریت‌ها که محلی است، بر عهده دولت محلی قرار گیرد. البته با توجه به اینکه نوع نظام حاکم، بسیط است و روح حاکم بر ساختار سیاسی و قانون اساسی نیز اجازه آنرا نمی‌دهد، دولت محلی نمی‌تواند داشت و بنابراین مدیریت محلی روی کار می‌آید.

در شکل شماره ۲ شمای کلی الگوی پیمناهدی مدیریت محلی ترسیم شده است.

ضرورت دارد که وظایف اصالتی برای شهرها و برای محله‌ها یا سطح محلی قائل شد. این امر بدان سبب است که در واقع وظایف به سه دسته تقسیم می‌شود: اصالتی، وکالتی و مشارکتی. اینکه بیان می‌شود اصالتاً، یعنی فارغ از وکالت دولت باشد. قانونگذار تعیین کند که برای مثال، در حوزه وظیفه پلیس مثل وظیفه دفع زباله، مدیریت گورستان و ... که اصالتاً محلی است، دولت دخالتی ننموده و به طور کامل در اختیار سطح محلی قرار داشته باشد. قانونگذار معین می‌نماید که وظیفه امور بهداشتی، آموزش، آب، برق، گاز، فاضلاب و ... اصالتاً محلی است. اگر این مشخص می‌گردید خیلی از موارد دیگر نیز تعیین تکلیف می‌شد. درحالی که در شرایط کنونی، دولت مثل طناب‌های طولی از بالا شروع می‌شود و دنباله‌های این طناب فرضی

به صورت طولی تا جایی به سمت پایین امتداد می‌یابد که به شهر و روستا رسیده و هیچ تفاوتی در سطوح ندارد. برای نمونه وزارتی همچون آموزش و پرورش، هم وزارت ملی است هم در شهر و هم در روستا فعالیت می‌کند. در صورتیکه لازم بود تفکیکی ایجاد گردد و آموزش عمومی بعنوان امری محلی در نظر گرفته شود و سیاست‌گذاری آموزش‌های عالی امری ملی محسوب گردد. لذا آموزش و پرورش، مدرسه‌داری نکند و مدرسه‌ها در حیطه اختیارات شهرداری و دولت محلی باشد. توزیع، یا انتقال و فروش آب و برق و گاز نیز بدینسان امری محلی است.

قانون اساسی کشور نیز چنین منطقی را پذیرفته و ابراز می‌دارد که حاکمیت با مردم است و مردم سرنوشت خود را تعیین می‌کنند و آنان دو نماینده انتخاب می‌کنند که یک نماینده یا وکیل در سطح ملی و دیگری نماینده وکیل در سطح محلی است. همینکه مردم به به دو نفر رأی می‌دهد یعنی پذیرفته اند که دو دسته از امور (ملی و محلی) مجزا است. یک دسته امور روزمره زندگی است که باید عوارض و مالیات محلی داد و یک نفر (منتخب سطح محلی) برای برای آن برنامه ریزی و اجرا کند. دسته دیگر به تنظیم روابط خارجی و ملی مربوط می‌شود که نفر دیگری (منتخب سطح ملی) آن را انجام می‌دهد. وقتی قانون اساسی دو نماینده در نظر می‌گیرد بدان معنی است که چارچوب لازم را ارایه داده است. هنگامی که قانون اساسی بعنوان قانون مادر، چارچوب را ارایه کرده باشد، لازم است قوانین موضوعه بعدی این چارچوب را توضیح داده و به صورت واضح و شفاف، کار را به پیش براند. قانون اساسی کشور، دولت محلی را براساس ماهیت نظام سیاسی به رسمیت نشناخته ولی مدیریت محلی را کاملاً پذیرفته است. حال، یکی از لایه‌های نظام مدیریت محلی، ماموریت است، لایه بعدی مدیریت و لایه‌ی دیگر، عملیات نام می‌گیرد که لازم است در طول هم چیده شوند. چنانچه این اتفاق میسر گردد و از مأموریت شروع شود و وظیفه مشخص شود [که چه وظایفی باید مدیریت شود] بقیه موارد تعیین تکلیف خواهد شد که شامل منابع مالی، سیاست‌گذاری و اختیارات و مقررات گذاری است.

در مدیریت محلی باید یک مدیریت واحد صورت گیرد. در اینجا اصل کثرت در عین وحدت مطرح می‌شود. باید کثرت را در پایین پذیرفت ولی وحدت را در بالا داشت. لازم است که وحدت در سیاست‌گذاری وجود داشته باشد. نمی‌توان شهر را دست چند نهاد داد تا اداره

مدیریت شهری

فصلنامه مدیریت شهری
Urban Management
شماره ۵۱ تابستان ۱۳۹۷
No.51 Summer 2018

کنند. همانگونه که در اداره سطح ملی، کشور را دست یک نهاد می‌دهند و به یک دولت واحد می‌رسند، در شهر هم باید چنین باشد که به یک دولت واحد رسید. بنابراین شهردار باید کابینه داشته باشد و بالای سر آن، شورایی شهر قوی وجود داشته باشد. ضمن اینکه این نهادها دموکراتیک‌اند و از مردم برمی‌خیزند و بصورت دموکراتیک اداره می‌شوند باید مسئولیت واحد و مشخص داشته باشند و پاسخگو باشند.

منابع و ماخذ

۱. احمد آخوندی، عباس، ناصر برک‌پور، ایرج اسدی، میثم بصیرت و حبیب الله طاهرخانی (۱۳۸۷) «آسیب شناسی مدل اداره امور شهر در ایران» شماره ۶۳ نشریه پژوهش‌های جغرافیایی بانک جهانی، (۱۳۷۹)، «نقش دولت در جهان در حال تحول»، ترجمه مرکز پژوهش‌های اقتصادی، تهران.
۲. برک پور، ناصر و ایرج اسدی (۱۳۸۸) مدیریت و حکمروایی شهری، معاونت پژوهشی دانشگاه تهران.
۳. بصیرت، میثم، محمد مهدی عزیزی، اسفندیار زبردست و عباس احمد آخوندی (۱۳۹۱) «فرصتها و چالش‌های حکمروایی کلانشهری خوب در عصر جهانی شدن؛ مطالعه موردی تهران». نشریه هنرهای زیبا - معماری و شهرسازی دوره ۱۷ شماره ۱
۴. پوراحمد، احمد، معصومه مهدیان بهنمیری و علی مهدی (۱۳۹۲) «تحلیلی بر عوامل عدم تحقق مدیریت واحد شهری از دیدگاه قوانین موجود» در شماره دوم فصلنامه اقتصاد و مدیریت شهری
۵. حاجی‌لو، زهرا، سید جمال‌الدین دریاباری، عباس ارغان و رحمت‌الله فرهودی (۱۳۹۶) «تحلیل تطبیقی مدیریت شهری در کلانشهرهای تهران و لندن و توانمندسازی مدیران در راستای مدیریت یکپارچه شهری»، در شماره ۴ از دوره هفتم نشریه جغرافیا (برنامه ریزی منطقه ای)
۶. رجبی آزیتا، محمدحسین ستاری و سیدمحمدامین نوربخش (۱۳۹۳) «بررسی جایگاه شورای شهر در مدیریت مطلوب شهری (مورد مطالعه: نورآباد لرستان)»، در

۸. «ششمین کنفرانس ملی برنامه ریزی و مدیریت شهری با تکیه بر مولفه‌های شهر اسلامی» سکاران، اوما (۱۳۸۸) روش‌های تحقیق در مدیریت، ترجمه محمد صائبی و محمود شیرازی، تهران، موسسه عالی آموزش و پژوهش مدیریت برنامه ریزی
۹. سیاف زاده، علیرضا و منصور بدری فر (۱۳۸۷) «ضرورت اصلاح نظام مدیریت توسعه شهری در کلان شهر تهران» در شماره ۱۸ سال پنجم فصلنامه جغرافیایی سرزمین
۱۰. عزیزی، محمد مهدی، محمد ابوبی اردکان و نسرين نوری (۱۳۹۱) «بررسی نقش کنشگران و ابزارهای مدیریت شهری در یکپارچگی مدیریت کلانشهر تهران» مندرج در شماره دهم، سال ششم نشریه هویت شهر
۱۱. عزیزی، محمد مهدی، محمد ابوبی اردکان و نسرين نوری (۱۳۹۰) «نقش قوانین و مقررات در تحقق مدیریت یکپارچه در مجموعه شهری تهران» آرمانشهر، شماره ۶، بهار و تابستان
۱۲. کاظمیان، غلامرضا و سیده زهره میرعابدینی (۱۳۹۰) «آسیب شناسی مدیریت یکپارچه شهری در تهران از منظر سیاست‌گذاری و تصمیم‌گیری شهری» در شماره ۴۶ نشریه هنرهای زیبا
۱۳. کاظمیان و سعیدی رضوانی (۱۳۸۳) امکان‌سنجی واگذاری وظایف جدید به شهرداری ها، جلد اول، وزارت کشور، دفتر برنامه ریزی عمرانی (مرکز)، با همکاری مؤسسه تحقیقات اقتصادی دانشگاه تربیت مدرس.
۱۴. کاظمیان، غلامرضا (۱۳۷۳) پایان نامه کارشناسی با عنوان «طراحی سیستم مدیریت شهری مناسب شهرهای ایران. نمونه موردی: مشهد» در دانشکده معماری و شهرسازی دانشگاه شهیدبهبشتی
۱۵. کاظمیان، غلامرضا و سیده زهره میرعابدینی (۱۳۹۱) «شناسایی ابعاد و راهکارهای تحقق مدیریت یکپارچه شهری با روش فراتلفیق» در چهارمین کنفرانس برنامه ریزی و مدیریت شهری
۱۶. لطیفی، غلامرضا (۱۳۸۷) مدیریت شهری.

- شورای شهرداری: کنکاشی در جایگاه شورای شهر در مدیریت شهری، شهرداری ها، سال دوم، شماره ۱۳
۲۵. پرهیزگار، اکبر، کاظمیان، غلامرضا (۱۳۸۴) رویکرد حکمروایی شهری و ضرورت آن در مدیریت منطقه کلان شهری تهران
۲۶. ویسی، هادی (۱۳۹۲) بررسی الگوهای دولت محلی و تطبیق آن با شهرهای ایران. جغرافیا و توسعه شماره ۳۳. زمستان
27. UN Habitat. (2009). Planning Sustainable Cities, Global Report on Human Settlements, London: United Nation Human Settlement Programme.
28. WORLD BANK PREM NOTES (2001), Decentralization and governance: does decentralization improve public service delivery? June 2001, number 55.
29. European Union, (1997), "European Spatial development perspective office for official publications of the European Luxembourg.
30. Rakodi, C. (2001), "Forget Planning, put politics first? Priorities for urban management in developing countries" Journal of JAG 1. Vol.3.
31. van Dijk, M. (۲۰۰۶). Managing Cities in Developing Countries: The Theory and Practice of Urban Management, New York: Edward Elgar.
- تهران: انتشارات سازمان شهرداریها و دهیاریها ۱۷. مسلمی، آرمان (۱۳۹۵) پایان نامه ارشد با عنوان «امکان سنجی تحقق مدیریت یکپارچه شهری» مطالعه موردی شهر ارومیه (در گروه جغرافیای انسانی دانشکده علوم زمین دانشگاه شهید بهشتی
۱۸. نظریان، اصغر و محمد رحیمی (۱۳۹۱)، « تحلیل الگوی مدیریتی شهر تهران» در شماره ۸۱ نشریه پژوهش های جغرافیای انسانی.
۱۹. نوایی، حسین (۱۳۸۲) پایان نامه کارشناسی ارشد با عنوان «ارایه الگوی مناسب تقسیمات شهری بر اساس مدیریت یکپارچه (مطالعه موردی مشهد)» به رهنمایی دکتر حسین شکویی، در دانشکده علوم انسانی دانشگاه تربیت مدرس
۲۰. هاشمی، شهناز و روح اله شکوهی بیدهدنی (۱۳۹۲) «راهبردهای ارتقاء جایگاه مدیریت شهری تهران به وضع مطلوب (شهرداری تهران به مثابه نهاد اجتماعی و فرهنگی)». در شماره ۱۴ سال پنجم فصلنامه مطالعات مدیریت شهری
۲۱. فقیهی ابوالحسن و حبیب الله سالارزهی، (۱۳۸۴) اصلاحات مدیریت شهری در کشورهای اروپایی، فصلنامه مطالعات مدیریت، شماره ۴۵
۲۲. مرتضوی، مهدی (۱۳۹۲) مدیریت محلی و حکمروایی شهری؛ با نگاهی به ساختار مدیریت شهری ژاپن، کره ی جنوبی، فرانسه و ترکیه. مرکز مطالعات و برنامه ریزی شهر تهران، مدیریت مطالعات زیرساخت های مدیریتی و مالی
۲۳. نجاتی حسینی، محمود (۱۳۸۱) «برنامه ریزی و مدیریت شهری مسائل نظری و چالش های تجربی» انتشارات سازمان شهرداری های کشور، تهران
۲۴. کاظمیان، غلامرضا (۱۳۷۹) شورای شهر یا

میزان هماوایی سیستم‌های ساخت صنعتی با معیارهای مسکن اسلامی

مازیار آصفی* - دانشیار، دانشکده معماری، دانشگاه هنر اسلامی تبریز، تبریز، ایران

پریسا هاشم‌پور - استادیار، دانشکده معماری، دانشگاه هنر اسلامی تبریز، تبریز، ایران

مهدی حمزه‌نژاد - استادیار دانشکده معماری و شهرسازی، دانشگاه علم و صنعت ایران، تهران، ایران
مظفر مهاجری - دانشجوی دکترای تخصصی معماری، دانشکده معماری، دانشگاه هنر اسلامی تبریز، تبریز، ایران

Coordination between industrialized construction systems and criteria of Islamic housing

Abstract

Following the industrial, labor and socialist revolutions and, consequently, the entry into the modern era in recent centuries, there have been two streams leading to the industrialization and mass production. The first stream was associated with growing socialist viewpoints safeguarding the interests of workers, which sought to provide better living conditions for the working class through the construction of residential settlements with an industrial approach. The second stream was the consequence of contemporary capitalism, which was supposed to support international thoughts in order to protect and develop its own interests by achieving the global construction market. The Islam as a comprehensive religion presents principles and instructions which have a social status. It seems that industrialized construction as part of the industrialization process aims to establish ideals that can be shared with social goals of the Islam. In construction industry, the fundamental question of the research is that which industrialized building systems coincide with the Islamic goals. In this study, the research hypothesis suggests that there are criteria in the teachings related to Islamic housing, which can evaluate industrialized building systems. This study aims to classify industrialized building systems in accordance with Islamic criteria of housing. The study seeks to evaluate industrialized building systems by categorizing Islamic criteria of housing. Subsequently, the results of evaluation are examined in comparison with actual cases and the correlation between the results is confirmed. In this study, the analytic hierarchy process (AHP) is employed for the accuracy of results. This study is an applied research. The information is collected through library research and Internet websites. Semi-structured interviews with experts are also used to satisfy the selected Islamic and industrial criteria. According to the results of this research, there are criteria in Islamic architecture and housing that can be realized more by some industrialized building systems. Hence fully prefabricated building system and fully automated prefabricated building system gain the highest score in meeting the selected Islamic criteria. The results of this study will be utilized to enrich the industrialized architecture and Islamic housing literature and can serve as a source of thoughts to help the process of decision making by managers and builders.

Keywords: Islamic criteria, Islamic housing, industrialized building system (IBS), analytic hierarchy process (AHP)

چکیده

پیرو انقلاب‌های صنعتی، کارگری، سوسیالیستی و به تبع آن ورود به دوران مدرنیته در قرون معاصر، دو جریان، هموارکننده مسیر صنعتی‌سازی و تولید انبوه بوده‌اند. جریان اول، دیدگاه‌های رو به رشد سوسیالیستی و حافظ منافع کارگران می‌باشد که به دنبال ایجاد شرایط بهتر سکونت برای طبقه کارگر، از طریق ساخت شهرک‌های مسکونی با رویکرد صنعتی بودند. جریان دوم، عقبه سرمایه‌داری معاصر بود که به دنبال حفظ و گسترش منافع خود، ناگزیر از حمایت اندیشه‌های اینترناسیونال برای رسیدن به بازار ساخت و ساز جهانی بوده است. دین اسلام به عنوان دینی کامل، دارای اصول و دستوراتی است که جایگاهی اجتماعی دارند. به نظر می‌رسد، ساخت ساز صنعتی به عنوان بخشی از فرآیند صنعتی‌سازی، به دنبال ایجاد آرمان‌هایی است که می‌تواند با اهداف اجتماعی دین اسلام دارای اشتراکاتی باشند. در عرصه ساخت و ساز پرسش اساسی تحقیق این است که سیستم‌های ساخت صنعتی هم‌اوا با اهداف اسلامی چیست؟ فرضیه پژوهش حاضر این است که معیارهایی در آموزه‌های مرتبط با مسکن اسلامی وجود دارند که قابلیت ارزیابی سیستم‌های ساخت صنعتی را دارند. هدف از این تحقیق دسته‌بندی سیستم‌های ساخت صنعتی در راستای معیارهای اسلامی مسکن است. هدف این تحقیق این بوده است که با دسته‌بندی معیارهای اسلامی مرتبط با مقوله مسکن به ارزیابی سیستم‌های ساخت صنعتی پردازد. پس از آن، نتایج به دست آمده از ارزیابی، با نمونه‌های واقعی مورد آزمون قرار گرفته و همبستگی نتایج آن تأیید گردید. در این تحقیق از روش تحقیق AHP، به عنوان سیستم تحلیل سلسله‌مراتبی برای دقت در رسیدن به نتایج استفاده شده است. این تحقیق از نوع تحقیقات کاربردی است. روش جمع‌آوری اطلاعات به صورت مطالعات کتابخانه‌ای و استفاده از پایگاه‌های یکپارچه اینترنتی بوده است. همچنین از مصاحبه‌های نیمه‌ساختار یافته با خبرگان برای رسیدن به معیارهای منتخب اسلامی و صنعتی بهره گرفته شده است. بر اساس نتایج این پژوهش معیارهایی در معماری و مسکن اسلامی وجود دارند که قابلیت تحقیق بیشتر توسط برخی سیستم‌های ساخت صنعتی را دارا می‌باشند. به طوریکه سیستم‌پیش ساخته کامل و پیش ساخته با توماسیون کامل، بیشترین امتیاز را در رسیدن به معیارهای منتخب اسلامی کسب کردند. نتایج پژوهش حاضر در راستای غنی کردن ادبیات مرتبط با حوزه معماری صنعتی و مسکن اسلامی به کار خواهد رفت و می‌تواند به عنوان منبعی فکری، جهت کمک به فرآیند تصمیم‌گیری مدیران و سازندگان، عمل نماید.

واژگان کلیدی: معیار اسلامی، مسکن اسلامی، سیستم صنعتی ساخت، سیستم تحلیل سلسله‌مراتبی

مقدمه

با انقلاب صنعتی و پس از آن شروع معماری مدرن، صنعتی سازی و یا ساخت صنعتی از رویکردهای پیشیناز در عرصه ساخت و ساز بوده است. انقلاب‌های کارگری و اندیشه‌های سوسیالیستی برخاسته از آن در ابتدا موتور محرک این رویکرد برای خانه‌دار شدن قشر کارگر (در آن زمان فقیر) بوده که در ادامه، اندیشه‌های سوداگرانه و کاپیتالیستی؛ یکسان‌سازی صنعتی و مدولارسازی را دست‌مایه ترویج این رویکرد برای رسیدن به تولید انبوه و به تبع آن سود بیشتر خود قرار داده است؛ به طوری که جهانی‌سازی در عرصه ساخت و ساز باعث تولید یکسان برای تمام دنیا شده است.

در سال‌های اخیر «با افزایش جمعیت جهان و پیشرفت در تکنولوژی، فرصتهای بی‌ظنیری در استفاده حداکثری از پیش‌ساخته سازی و تولید صنعتی در پروژه‌های پیچیده به وجود آمده است.» (Sharafi, Mortazavi, Samali, & Ronagh, 2018) در ایران نیز سیستم‌های ساخت صنعتی به دلیل دارا بودن سرعت در ساخت و حرکت بی‌وقفه آن به سمت تولید سیستم‌های ارزان و با کیفیت، مدیران و سازندگان این عرصه را ناگزیر خواهد کرد تا بخش اعظم ساخت و ساز در کشور را با سیستم‌های ساخت مذکور برآورده سازند. توجه به معیارهای اسلامی و تحقق آن در اجتماع یکی از آرمان‌هایی است که بسیاری از علاقه‌مندان دین اسلام بر آن تمرکز کرده‌اند. اسلام آیینی است که علاوه بر مسائل فردی، دارای معیارهایی است که بیشتر بُعد اجتماعی دارد. با ورود به دنیای معاصر، ارتباط ابعاد اجتماعی دین با مظاهر دنیای جدید کمرنگ‌تر شده است. دلیل این امر، نبود تجانس‌ظاهری بین مظاهر معماری جدید و شمایل سنتی و دینی می‌باشد. برخلاف معماری سنتی که رویکردی واحد را در ساخت و ساز پیش‌گرفته بود، رشد تکنولوژی رویکردهای ساخت متفاوتی را برای سازندگان ممکن ساخته است. به نظر می‌رسد برخی از سیستم‌های ساخت صنعتی، تأثیر بیشتری در رسیدن به برخی معیارهای اسلامی داشته باشد.

در حال حاضر «پژوهش‌های فراوانی در دو حیطه روش‌های تولید صنعتی ساختمان و مسکن اسلامی بطور مجزا شکل گرفته است؛ اما در این میان تحلیل ارتباط این دو زمینه مطالعاتی از نظر غافل مانده است.» (آصفی و همکاران، ۱۳۹۶)؛ به طوریکه، پژوهشگرانی مانند سیفیان(۱۳۷۷)، مرتضی هشام (۱۳۸۷)، اخوت

(۱۳۹۱)، نقره‌کار (۱۳۸۷)، بمانیان (۱۳۸۶) و (۱۳۹۱)، بمانیان و همکاران (۱۳۹۲)، وثیق (۱۳۹۲)، لیب‌زاده (۱۳۹۴)، آصفی و ایمانی (۱۳۹۱)، آصفی و همکاران (۱۳۹۶) و .... به ارتباط اسلام و آموزه‌های آن در ابعاد مختلف پرداخته‌اند. اهمیت این تحقیق در آن است که نتایج آن می‌تواند به‌عنوان راهنما و دستورالعملی برای مدیران و سازندگان در زمینه ساخت و ساز منطبق بر معیارهای اسلامی قرار گیرد. بنابراین هدف از این تحقیق رسیدن به میزان هم‌آوایی سیستم‌های ساخت صنعتی با معیارهای منتخب اسلامی است که در راستای آن سوالات و فرضیه‌های زیر مطرح می‌شود:

۱. کدام معیارهای اسلامی قابلیت تحقیق با سیستم‌های ساخت صنعتی را دارند؟
۲. رده‌بندی مناسب برای سیستم‌های ساخت صنعتی در جهت تحقق معیارهای منتخب اسلامی چیست؟

فرضیه‌های تحقیق

۱. معیارهایی در معماری و مسکن اسلامی وجود دارند که متأثر از نوع سیستم ساخت صنعتی می‌باشد.
۲. میزان تحقق معیارهای اسلامی منتخب با استفاده از سیستم‌های ساخت صنعتی قابل ارزیابی و کمی سازی است.

۲. مبانی نظری پژوهش

۲-۱. معماری، مسکن اسلامی و معیارهای منتخب
«تأثیر ارزش‌های اسلامی بر فضای زیستی، تأثیری بسیار مفید و حاکی از همه‌جانبه‌نگری اسلام و معماری اسلامی بوده است» (آصفی و ایمانی، ۱۳۹۱، ص ۲۶). خداوند تمامی مراحل سکنی‌گزیدن را از ساخت مسکن، انتخاب زمین برای بناکردن ساختمان و شهر و نیز چگونگی دستیابی بشر به قوانین ساختمان‌سازی را هدیه الهی می‌نامد و خاطر نشان می‌شود، که این آموزه‌ها تا زمانی که در مسیر حق و حقیقت باشد، باعث رشد و سعادت انسانی و در پی آن رشد اجتماعی می‌گردد (ضرغامی و اشرف‌سادات، ۱۳۹۵، ص ۱۵). معماری و مسکن اسلامی متأثر از اندیشه‌هایی است که ریشه در مبانی اسلامی دارد. به دلیل همه‌جانبه نگر بودن دین اسلام، برخی از این اصول وجهه اجتماعی و اخلاقی داشته که تأثیر آن در معماری و مسکن سنتی ایران قابل مشاهده

است.

با بررسی ادبیات موجود در زمینه معماری اسلامی و مسکن اسلامی می‌توان معیارهای مختلفی را در زمینه ویژگی‌های معماری و مسکن اسلامی دسته‌بندی کرد. در تحقیقی با عنوان «امکان‌سنجی روش‌های صنعتی‌سازی ساختمان در تولید مسکن اسلامی» (آصفی و همکاران، ص ۹۶). ۱۱۴ معیار اسلامی در سه‌گروه موضوعی (دیدگاه‌های فقهی، کالبدی و معنایی) دسته‌بندی شده است. در تحقیق حاضر، فرآیند انتخاب آن دسته از معیارهایی که دارای بار اخلاقی و معنایی بوده، مورد توجه بوده است. معیارهای منتخب جهت ارزیابی سیستم‌های ساخت صنعتی، حاصل ژرف‌کاوی محتوایی برگرفته از عوامل اصلی تحقیق بوده است. از بین چندین دستور اسلامی با گرایش اخلاقی (اجتماعی) و معنایی، ابتدا به انتخاب آن دسته از معیارها که دارای دو اصل «اعتبار محقق ذکر کننده آن» و نیز «اجماع نسبی محققان» می‌باشد، اقدام گردید. در مرحله بعد مصاحبه نیمه ساختار یافته با خبرگان و استدلال منطقی موجب رسیدن به ۵ معیار نهایی منتخب شده است.

۱. برخورداری همه جامعه از حق مسکن: برخورداری آحاد جامعه از مسکن مناسب، از مواردی است که مورد تأکید دین اسلام قرار گرفته است. و این امر نقش حکومت‌ها را در رسیدن به این مطلوب افزایش می‌دهد. بنابراین در این تحقیق، اینکه کدام سیستم صنعتی ساخت قابلیت بیشتری در افزایش تولید مسکن و به تبع آن خانه‌دار شدن مردم دارد؟ مورد سؤال است.

۲. عدم اسراف و پرهیز از بیهودگی: کدام سیستم صنعتی ساخت قابلیت بیشتری در جلوگیری از اسراف و امور بیهوده دارد؟

۳. هر گونه زیاده‌روی و تجاوز از حد اعتدال را «اسراف» می‌گویند. قرآن کریم در آیات مختلف اسراف‌کاران را سرزنش می‌کند و می‌فرماید: «وَأَنَّ الْمُسْرِفِينَ هُمْ أَصْحَابُ النَّارِ؛ همانا اسراف‌کاران اهل دوزخند». همچنین در آیه ۲۷ سوره مبارکه اسراء آمده است: «إِنَّ الْمُبَذِّرِينَ كَانُوا إِخْوَانَ الشَّيَاطِينِ؛ همانا تبذیرکنندگان [که بریز و پاش می‌کنند] برادران شیطان هستند». آیات ذکر شده نمونه‌ای از توجه دین اسلام به کنترل مصرف در امور مختلف را دارد.

پیشگیری از زیان همسایگان (مزاحمت صوتی، بصری، سد معبر،...): تصریح کامل منابع دست اول (قرآن) و دیگر منابع منبعث از آن همگی بر اهمیت رعایت حقوق همسایه تأکید دارد. «کسی که به خدا و روز قیامت ایمان داشته باشد همسایه خود را نمی‌آزارد» (محمدی ری‌شهری، ۱۳۸۴، ۹۱۹:۲) ذکر شده در (کشاورز نوروزپور و دیگران، ۱۳۹۶) در ساخت و ساز نیز به دلیل فراهم بودن زمینه آسیب و نیز آزار دیدن همسایه، توجه ویژه‌ای به این امر لازم می‌باشد. آسیب‌هایی که می‌تواند از ساختمان‌سازی متوجه همسایگان گردد شامل سر و صدای حین ساخت، آلودگی بصری ساختمان‌نیمه‌کاره و مصالح ساختمانی، سد معبر توسط تجهیزات و مصالح ساخت و ... می‌باشد. کدام سیستم ساخت صنعتی، در پیشگیری از زیان همسایگان، در حین ساخت مسکن صنعتی، مؤثرتر است؟

۴. ملاحظات زیبایی: توجه به زیبایی، همواره در آیات و روایات مورد تأکید بوده است (خداوند زیباست و زیبایی را دوست دارد). بنابراین در طول تاریخ اسلام، معماران از طریق عناصر کالبدی و تزئینی به دنبال رسیدن به این مطلوب الهی بوده است. انعطاف‌پذیری و افزایش کیفیت ساخت از مواردی است که می‌تواند در معماری صنعتی و ساخت صنعتی، به عنوان ملاکی برای سنجش زیبایی در بنا قرار گیرد. اینکه، کدام سیستم ساخت صنعتی، قابلیت بیشتری در رسیدن به ملاحظات زیبایی‌شناسانه در معماری مسکونی دارد، از سوالات این تحقیق است.

۵. حریم: «حریم یعنی مصون بودن فضاهای داخل مسکن از دید بیگانگان» (نقی‌زاده، ۱۳۸۴). مراد از محرمیت در فضای معماری و شهرسازی، کالبد دادن به فضا به گونه‌ای است که دارای حریم از دو جنبه کالبدی و معنایی باشد. حریم داشتن در حوزه کالبد فضایی بیشتر متمرکز بر اصولی است که امنیت فضا را شکل خواهند داد و در حیطه معنایی ویژگی‌هایی است که حرمت و ارزش را برای فضای معماری به ارمغان آورد به گونه‌ای که فرد در آن به آرامش برسد (مهدوی‌نژاد و دیگران،

جدول ۱. معیارهای اسلامی منتخب و توضیح اجمالی هریک از آنها

معیار منتخب اسلامی	توضیح
برخوررداری همه جامعه از حق مسکن	قابلیت کدام سیستم ساخت صنعتی در افزایش تولید مسکن و خانه‌دار شدن مردم بیشتر است؟
عدم اسراف و پرهیز از بیهودگی	کدام سیستم ساخت صنعتی قابلیت بیشتری در جلوگیری از اسراف و امور بیهوده دارد؟
پیشگیری از زیان همسایگان(مزاحمت صوتی، بصری، سد معبر،...)	کدام سیستم ساخت صنعتی در پیشگیری از زیان همسایگان در حین ساخت مسکن مؤثرتر است؟
ملاحظات زیبایی	کدام سیستم ساخت صنعتی قابلیت بیشتری در تأمین ملاحظات زیبایی شناسانه را دارد؟
حریم	کدام یک از سیستم ساخت صنعتی قابلیت بیشتری در تأمین حریم فرد مسلمان را دارد؟

مفهوم پیش‌ساختگی و صنعتی سازی ساخت در کشور مالزی از آن استفاده می‌شود. (Kamar, Hamid, & Az- man, 2011) بلاچر (1988)، سرجا (2003) سباستین (2003) صنعتی سازی را به عنوان ساخت مکانیزه تعریف کرده و تاکید کردند که این تعریف برای تکنولوژی روش ساخت استفاده می‌شود و نه محصول نهایی. (Sebestyén, 2003) (Sarja, 2003) (Blachere, 1988)

با بررسی ادبیات موضوع می‌توان سیستم‌های ساخت صنعتی را در پنج مورد دسته‌بندی کرد. در ادامه هر کدام از روش‌ها به صورت اجمالی آورده شده است.

صنعتی درجا (نیمه اتوماسیون)

در بناهایی که با این رویکرد ساخته می‌شوند توجه به استفاده از آخرین تکنولوژیهای موجود در زمینه ساخت در جا مورد توجه می‌باشد. تفاوت این تکنولوژی با ساختمان‌های پیش‌ساخته صنعتی در این است که فرآیند ساخت و ساز در محل سایت انجام می‌گیرد. اصولاً روشهای درجا نوین، با بهره‌گیری از ماشین‌آلات ساختمانی در سطح گسترده، که در مقایسه با روشهای درجا سنتی، سرعت و سهولت عملیات اجرایی را به میزان قابل توجهی افزایش می‌دهند، به روشهای درجا پیشرفته موسوم هستند. از مشخصه‌های اصلی این روشها استفاده از قالب‌های پیش‌ساختهٔ بهینه‌سازی شده در اجرای عناصر سازه‌ای و غیرسازه‌ای است. توسعه روشهای درجا پیشرفته در مسیر حذف یا به حداقل رساندن عملیات جانبی (مانند قالب‌بندی‌ها و شمع گذاری‌ها و...) می‌باشد. این گروه سیستم‌ها که روش‌هایی نظیر دیوار و سقف بتنی درجا با قالب مدولار، دیوار و

۱۳۸۹، صص ۶۵-۷۸). در این تحقیق کسب گونه اول حریم، مدنظر می‌باشد. «در بسیاری از خانه‌ها حفظ حریم خصوصی جدی و لازم است.» (هاشمی طغراجردی و دیگران، ۱۳۹۶)؛ بنابراین، اینکه کدام یک از سیستم صنعتی ساخت قابلیت بیشتری در ایجاد بستری در تأمین حریم فرد مسلمان را دارد؟ جای پرسش است. «این مرحله با هدف انعطاف‌پذیری در روابط داخلی مسکن، به منظور انجام تغییرات در آینده و برای بازسازی و تحول در مسکن توسط کاربر ساکن صورت می‌پذیرد» (محتشم و حمزه‌نژاد، ۹۴). دلیل سنجش انعطاف‌پذیری در این آیت، به ارتباط آن با تغییر در جدارها در جهت قرار گرفتن در راستای حریم مطلوب هر فرد می‌باشد.

۲-۲. روش‌های ساخت صنعتی

پیش‌ساختگی^۱، روش‌های نوین ساخت^۲ (CMM)، تولید بیرون کارگاهی (PSO)، ساخت کارخانه‌ای^۳ (MSO)، ساخت بیرون کارگاهی^۴ (OSC) از اصطلاحاتی هستند که در دوره‌های زمانی مختلف از آنها استفاده شده است. روشهای مدرن ساخت عبارتی است که در کشور انگلستان هم برای تعریف تکنولوژیهای ساخت خارج از کارگاه ساختمانی و هم برای روشهای ابتکاری و تکنولوژی‌های کارگاهی استفاده میشود. همچنین سیستمهای ساخت صنعتی عبارتی است که برای بیان

1. prefabrication
2. Modern methods of construction
3. Offsite production
4. Offsite manufacturing

سقف بتنی درجا با قالب یک پارچه، دیوار بتنی درجا با قالب لغزان، سقف بتنی درجا با قالب میز پرنده، دیوار و سقف جعبه‌ای بتنی درجا، روش تونلی، سقف بتنی پیش ساخته ساده، برپاسازی دال Lift slabs و روش دوران قطعه Tilt up و... را در بر می‌گیرد (محمدکاری و عبداللهی، ۱۳۷۹).

نیمه پیش ساخته

تلفیقی از روشهای درجا و پیش ساخته می‌باشند. اینگونه روشها نیز همچون روشهای درجای پیشرفته از مزایای تکنولوژی قالب بندی نوین بهره‌مند هستند. اینگونه قالب‌ها، قابلیت طراحی بهینه و مقاوم برای اعضای بتنی و غیربتنی را فراهم می‌نمایند و باعث می‌شوند طراح بتواند با حداقل مصالح کارترین مقاطع را طراحی نماید. روشهایی نظیر تیر بتنی نیمه پیش ساخته قالب سرخود، ستون بتنی نیمه پیش ساخته با قالب گم (سیمانی، مقوایی یا پلیمری)، ستون بتنی نیمه پیش ساخته با قالب سرخود، دیوار بتنی نیمه پیش ساخته قالب سر خود بتنی، دیوار بتنی نیمه پیش ساخته قالب گم، سقف بتنی نیمه پیش ساخته ساده و پیش تنیده قالب سرخود ساده و سقف بتنی نیمه پیش ساخته ساده و پیش تنیده قالب سرخود دندانه‌ای از این نوع هستند. این سیستم سعی دارد از مزایای هر دو سیستم درجا و کاملاً پیش ساخته بهره‌برد. نقاط قوت این سیستم را نیاز به امکانات و تجهیزات کمتر، امکان ساده تر تأمین عایق های حرارتی، امکان انتخاب طرح بهینه و قابلیت تعمیر گسترده تر این روشها می‌دانند (محمدکاری و عبداللهی، ۱۳۷۹).

پیش ساخته کامل

«پیش ساخته سازی در یک تعریف کلی به بخشی از ساختمان سازی، ساخت داخلی یا خارجی، برمیگردد که در محلی غیر از مکان پروژه، خصوصاً در یک محیط کنترل شده کارخانه ای، ساخته و سرهم میشود» (Schneiderman, 2012). پیش ساختگی یا ساخت در جایی غیر از سایت ساختمانی، پیش‌مونتاز و مدولار کردن بخش‌هایی از گستره تکنیک‌های معاصر نوین و در دسترس برای آن دسته از سازندگان، مدیران پروژه و ... هستند که به دنبال کاهش بیشتر در هزینه‌ها هستند. به تعبیری آخرین جایی که بنا در آن ساخته می‌شود داخل سایت ساختمانی است و قبل از

آن بیشتر اجزاء آن در کارخانه تولید شده است. در تعریفی دیگر «پیش ساخته‌سازی عملی برای ساختن محسوب می‌شود، که شامل اکثر قطعات مانند صفحات دیوار، اتاق‌های مدولار و ... بوده و در محیط کارخانه قبل از انتقال برای ساخت در سایت، ساخته و کنترل می‌شود. تولید سریع، ارزان و مونتاژ راحت اجزا از ویژگی‌های پیش ساخته‌سازی می‌باشد (Gibb, 1999).

پیش ساخته با اتوماسیون کامل

در این رویکرد قطعات به‌طور کامل پیش ساخته بوده و هیچ جزئی در محل و به صورت درجا ساخته نمی‌شود. در صورت وجود کارخانه‌سیار در محل (کارخانه‌ای در محل ساخت بنا برپا شده، برش کاری و مونتاژ در بالاترین سیستم سازمانی ممکن به کمک ماشین‌آلات، اتوماسیون و ربات‌ها انجام می‌گیرد (Bock & Linner, 2015)، تنها کاربرد آن برای مونتاژ قطعات و یا تولید قطعات پیش ساخته به روش CNC خواهد بود. این روش در حال حاضر کاربرد کمی داشته و تنها در پروژه‌های تحقیقاتی و یا ساختمان‌های با ابعاد و مترآژ محدود به‌کار رفته است.

پیش ساخته ترکیبی با اتوماسیون کامل

در این روش همانند روش قبل از دستگاه‌های Monitoring، CNC و ربات‌ها برای ساخت استفاده می‌شود با این تفاوت که همه اجزاء آن پیش ساخته نبوده و قسمتی از آن در کارگاه ساخته می‌شود. مانند «استفاده از بالارونده‌های خودکار که بتن‌ریزی ستون‌ها، دیوارها، کف‌های بتنی با برج‌ها را در سایت به‌روش سیستماتیک و هوشمند به‌عهده دارد» (Bock & Linner, 2016). مانند بتن‌ریزی درجا با قالب‌های پیش ساخته و یا تولید قطعات پیش ساخته (CNC و ...). در محل ساخت. در این روش به دلیل اتصال مستقیم نرم‌افزارهای یکپارچه منطبق بر تکنولوژی BIM به دستگاه‌های ذکر شده می‌توان از اتوماسیون کامل در این آیتم استفاده کرد. ساخت صنعتی و معماری صنعتی دارای ویژگی‌هایی است که آن را در برخی موارد از معماری و مسکن سنتی متمایز می‌کند. در این تحقیق با مراجعه به مقاله «امکان‌سنجی روش‌های صنعتی سازی ساختمان در تولید مسکن اسلامی» (آصفی و همکاران، ۹۶). آن دسته از ویژگی‌های معماری صنعتی که قابلیت مقایسه و ارزیابی با معیارهای اسلامی را دارد، انتخاب شده است.

جدول ۲. ویژگی‌های معماری صنعتی

سیستم	صنعتی درجا (نیمه اتوماسیون)	نیمه پیش ساخته	پیش ساخته کامل	پیش ساخته با اتوماسیون کامل	پیش ساخته ترکیبی با اتوماسیون کامل
منتخب ۱	مجتمع مسکونی اکباتان(قالب تونلی)	۴۲۰ بلوک پرند میسا (LSF)	هیئات ۶۷	خانه سکسوری	برج زولهوف
منتخب ۲	مسکن مهر پردیس(قالب تونلی)	مجتمع ۱۰۸ واحدی پرند (ICF)	آپارتمان ستاره	پروژه NCC Komplet	تکنولوژی کانتور گرفت
منتخب ۳	vernacular buildings 2013 styles (Tilt Up)	۷۲ واحدی عرشه فولادی پرند	آپارتمان یک-نه ملبورن	-----	آپارتمان بیکمن

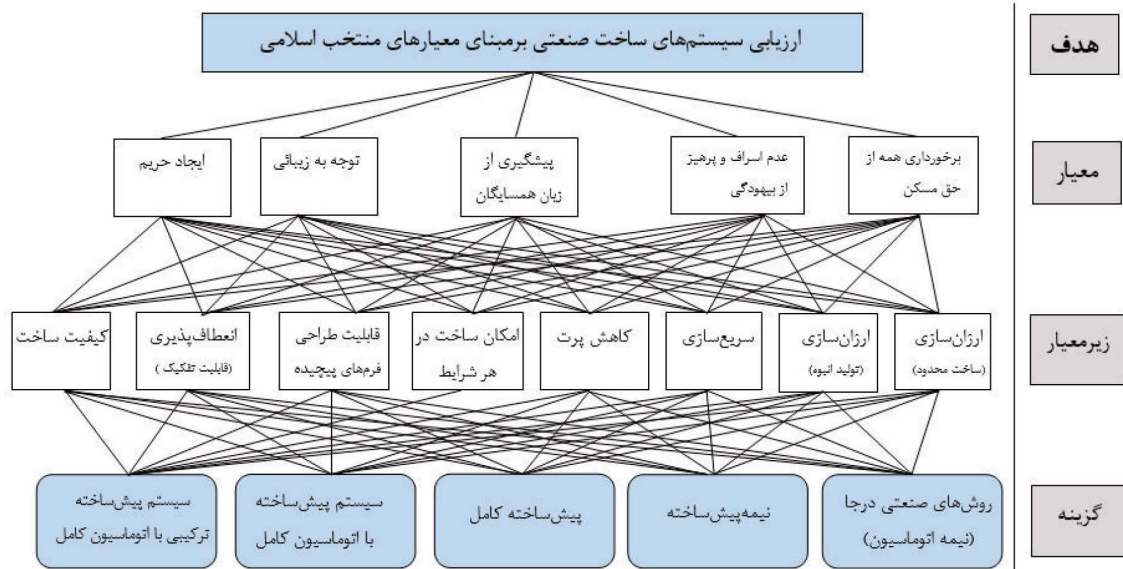
۳- ساختار و روش تحقیق

۳-۱. روش تحقیق

در پژوهش حاضر از روش تحقیق همبستگی و روش تحقیق کیفی برای ارزیابی چند متغیر وابسته (در اینجا معیار اسلامی) نسبت به متغیرهای مستقل (سیستم‌های ساخت صنعتی) بهره گرفته شده است. استفاده از این روش در پژوهش حاضر باعث می‌شود درجه همبستگی و روابط بین متغیرها را مورد بررسی قرار داد. هدف اصلی این پژوهش، مقایسه سیستم‌های ساخت صنعتی با ملاک تأثیر آن بر تحقق معیارهای منتخب اسلامی است. برای بررسی این موضوع، ابتدا معیارهای اسلامی موجود در ادبیات مرتبط مورد ارزیابی قرار گرفت. سپس معیارهای اسلامی متأثر به روش مصاحبه نیمه ساختاریافته با خبرگان و استدلال منطقی از بین گزینه‌های موجود انتخاب گردید. برای ارزیابی سیستم‌های ساخت صنعتی نیاز به عنصر واسطه (متغیر میانی) احساس می‌شد تا بتواند با هر دو زمینه یعنی معماری اسلامی و سیستم‌های ساخت اشتراک داشته باشد. به همین دلیل ویژگی‌های معماری صنعتی به عنوان رابط و عنصر میانی انتخاب گردید. در ادامه برای مشخص کردن آن دسته از ویژگی‌های صنعتی که درجه بیشتری از شباهت با معیار اسلامی منتخب را داشتند پرسشنامه‌ای بر مبنای روش سلسله مراتبی (AHP) تهیه گردید تا به وزن‌بندی هر کدام از آن‌ها اقدام گردد. و پس از آن، سیستم‌های ساخت صنعتی بر اساس درجه‌ای که می‌توانستند ویژگی‌های معماری صنعتی (ویژگی‌های صنعتی نماینده معیارهای منتخب اسلامی) را تحقق بخشند، درجه‌بندی گردید. ارزیابی

نهایی سیستم‌های ساخت صنعتی نیز به روش AHP توسط خبرگان انجام شد. تعداد شرکت کنندگان در مصاحبه نیمه ساختاریافته ده نفر (استاد)، در پرسشنامه AHP شماره یک و دو ۲۰ نفر بوده‌اند که بر مبنای روش ال-ساعتی حداقل بین ۱۵-۳۰ نفر را باید شامل شود که در این پرسشنامه تحقق یافته است. سپس نتایج پرسشنامه‌ها با نرم‌افزار Expert Choice تحلیل و نمودارهای مورد نیاز استخراج گردید. «به هنگام تعیین ضریب اهمیت معیارها، تجزیه تحلیل سازگاری قضاوت‌ها نیز صورت می‌گیرد. ساعتی معتقد است به هنگام مقایسه زوجی معیارها، اگر شاخص ناسازگاری کمتر یا مساوی ۱ باشد، اهمیت تعیین شده مناسب است.» (جمال محمدی و دیگران،) در صورتی که یکی از پرسشنامه‌ها دارای ضریبی بیشتر از مقدار ذکر شده باشد، صحت پاسخ‌های پاسخنامه مذکور دوباره مورد ارزیابی قرار می‌گیرد. در ادامه و برای اعتبار دادن به نتایج تحقیق نمونه‌های اجرا شده مورد ارزیابی قرار گرفت که در صورت نزدیکی نتایج دو ارزیابی، صحت نتایج به دست آمده از پرسشنامه‌ها تأیید می‌گردد. برای ارزیابی نتایج به دست آمده از روش و تعیین صحت نتایج، از روش تحقیق همبستگی در این قسمت استفاده شده است. «در پژوهش همبستگی، هدف اصلی آن است که مشخص شود آیا رابطه‌ای بین دو متغیر و یا چند متغیر کمی وجود دارد یا نه؟» (خاکی، ۱۳۹۱: ۱۷۲) همبستگی در توصیف و پیش‌بینی رابطه بین دو یا چند متغیر به ما کمک می‌کند. به این ترتیب که نوع رابطه و میزان شباهت و تناسب میان صفات مختلف اشیا و پدیده‌های مورد بررسی را

شکل ۱. درخت سلسله مراتب تصمیم‌گیری برای رسیدن به هدف

۳-۳. انتخاب نمونه‌های موردی

در راستای تحلیل و بررسی سیستم‌های ساخت نمونه‌های موردی بر مبنای معیارهای اسلامی، به انتخاب ۳۰ نمونه از آثار به صورت هدفمند اقدام شد که از بین آن‌ها ۱۵ مورد به صورت تصادفی در نظر گرفته شد. جهت دستیابی به نتایجی قابل اطمینان، دقت در انتخاب نمونه‌های موردی به عنوان اولین گام پژوهش بسیار ضروری بود. از این رو در انتخاب مصادیق، پارامترهایی نظیر انتخاب از میان آثار معماران بنام، تعلق داشتن به آثار منتخب داخلی و خارجی، انتخاب از میان روش‌های صنعتی متفاوت همانند LSF، پیش‌ساخته بتنی و ... توجه شده است. جدول ۲. شامل بناهای منتخب می‌باشد.

۴- تحلیل کمی نتایج

در این بخش طبق روش توضیح داده شده در روش‌شناسی، به وزن‌دهی ویژگی‌های معماری صنعتی بر اساس مقدار تأثیر آن در تحقق معیار اسلامی پرداخته شده است. خروجی‌های این بخش، ضریبی (وزن) است در محاسبات تحقق‌پذیری معیارهای اسلامی توسط سیستم‌های ساخت صنعتی. شکل (۲) اولویت‌بندی سیستم‌های ساخت صنعتی جهت تحقق معیارهای اسلامی منتخب را نشان می‌دهد که توسط نرم‌افزار Expert Choice انجام شده است.

شکل ۳. نمودار میزان تأثیر سیستم‌های ساخت صنعتی بر رسیدن به معیارهای اسلامی منتخب

اندازه‌گیری کرده و شدت و جهت رابطه خطی بین دو متغیر را نشان می‌دهد. هر چه ضریب همبستگی (که همواره بین -۱ و ۱ است) به ۱ نزدیک‌تر باشد به معنی همبستگی بیشتر بین دو متغیر است. منفی بودن این ضریب نیز به معنی رابطه عکس بین دو متغیر است. نتایج به دست آمده از دو روش پرسش‌نامه و نمونه‌های موردی در نرم‌افزار SPSS مورد تحلیل قرار گرفته و شاخص‌های همبستگی تاوکندال، توان دوم همبستگی و دقت معناداری آن محاسبه و در یک جدول تدوین گردید. معنادار و بی‌معنا بودن رابطه بر مبنای توان دوم همبستگی و دقت معناداری مشخص گردید. در این تحقیق در صورتی که دقت معناداری زیر ۰,۳ و توان دوم بزرگتر از ۰,۵ باشد، می‌توان نتایج را معنادار دانست. (مهدوی‌نژاد و همکاران، ۱۳۹۳) و در غیر این صورت بی‌معنا می‌باشد. معنی‌دار بودن نتیجه نشان از هم‌آوایی کامل نتایج مورد نظر تحقیق است.

۳-۲. روش گردآوری داده‌ها

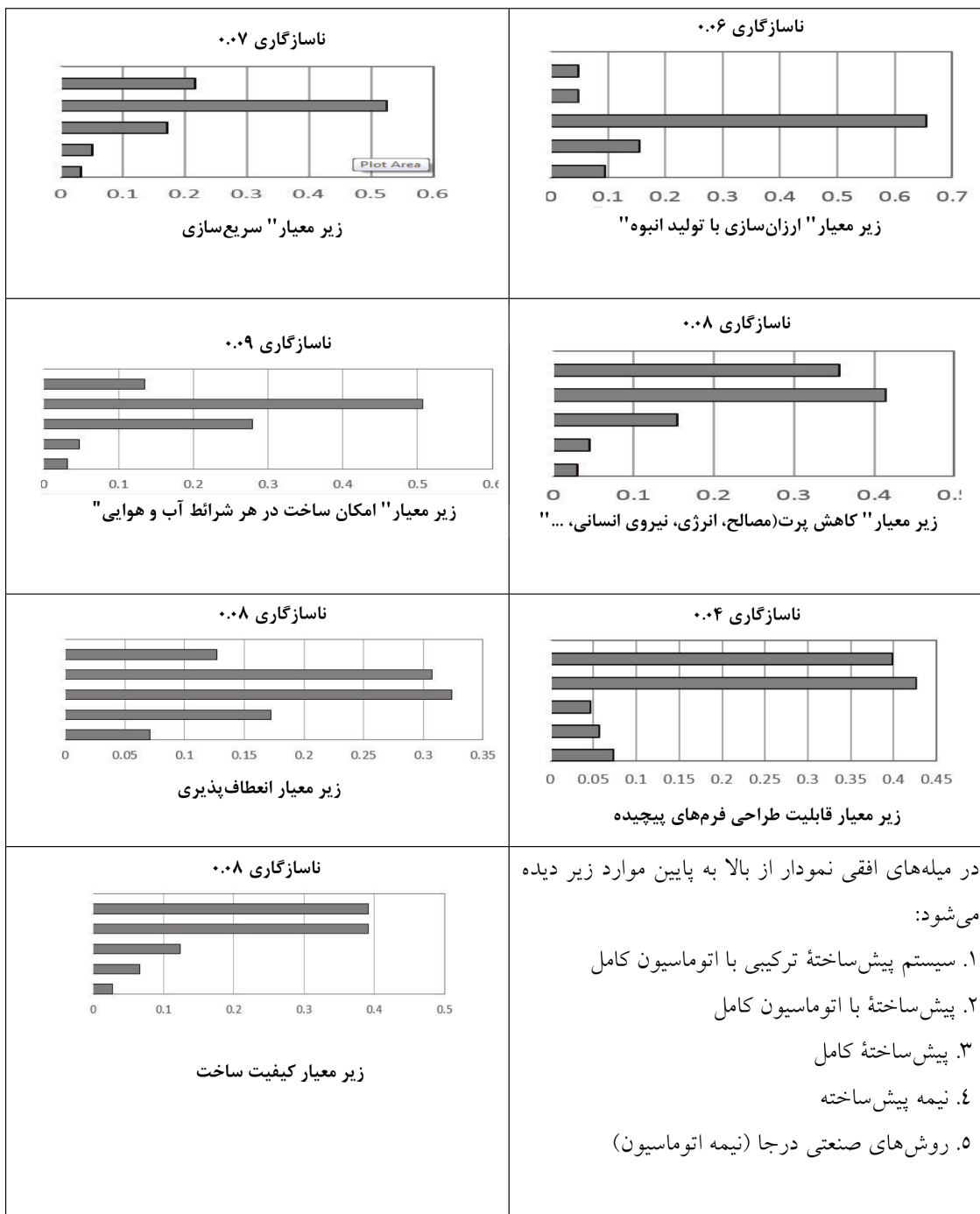
گردآوری اطلاعات نظری این تحقیق با ارجاع به کتاب‌ها، مقالات، سایت‌های اینترنتی و پژوهش‌های قبلی است. در بخش مربوط به نمونه‌های موردی با مراجعه به منابع اینترنتی، نقشه‌های ساختمانی مربوط به بناهای خارجی و داخلی کسب گردید.

جدول ۳. بناهای منتخب در سیستم‌های پنج‌گانه ساخت

سیستم	صنعتی درجا (نیمه اتوماسیون)	نیمه پیش ساخته	پیش ساخته کامل	پیش ساخته با اتوماسیون کامل	پیش ساخته ترکیبی با اتوماسیون کامل
منتخب ۱	مجتمع مسکونی اکباتان (قالب تونلی)	۴۲۰ بلوک پرند مپسا (LSF)	هیئات ۶۷	خانه سکسوری	برج زولهوف
منتخب ۲	مسکن مهر پردیس (قالب تونلی)	مجتمع ۱۰۸ واحدی پرند (ICF)	آپارتمان ستاره	پروژه NCC Komplet	تکنولوژی کانتور گرفت
منتخب ۳	vernacular buildings styles (Tilt Up) 2013	۷۲ واحدی عرشه فولادی پرند	آپارتمان یک-نه ملبورن	----- ---	آپارتمان بیکن

شکل ۲. وزن دهی زیرمعیارهای صنعتی در راستای اهمیت آن در تأمین معیار اسلامی

شکل ۳. نمودار میزان تأثیر سیستم‌های ساخت صنعتی بر رسیدن به معیارهای اسلامی منتخب

صنعتی در بنای نمونه می‌باشد. جدول ۴ نتایج یک نمونه ارزیابی، از نمونه‌های موردی را نشان می‌دهد. مقایسه تطبیقی مطالعات صورت گرفته در دو رسته دیدگاه خبرگان (برگرفته از پرسشنامه‌های سلسله مراتبی) و تحلیل نمونه‌های اجرا شده در پنج سیستم‌ساختمانی ساخت به صورت

۵. صحت سنجی (مقایسه نتایج پرسشنامه با نمونه‌های موردی)

بعد از انتخاب نمونه‌های موردی طبق روش شناسی مقاله، امتیاز دهی هرکدام از نمونه‌ها بر اساس چک‌لیست‌های آماده شده منطبق بر طیف لیکرت، انجام شد. در این ارزیابی، نمره‌های ۱ تا ۵ نشان دهنده اهمیت ویژگی

جدول ۴. نمونه ارزیابی انجام شده از نمونه‌های موردی (نگارندگان)

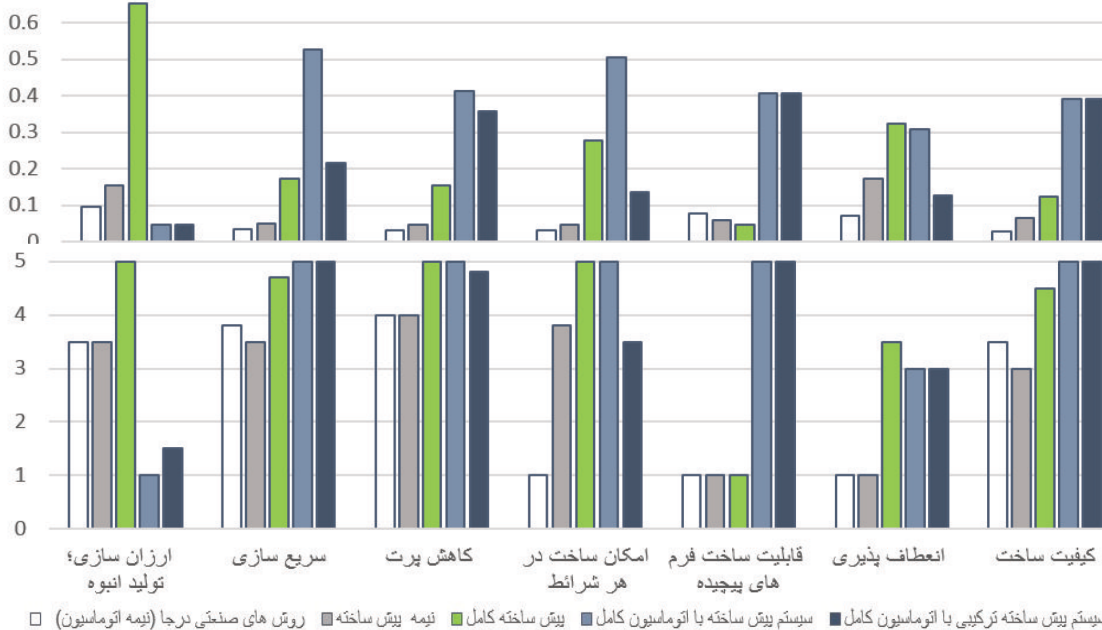
صنعتی درجا (نیمه اتوماسیون)، (مسکن مهر پردیس، قالب تونلی)	نیمه پیش ساخته (۲۰ بلوک پرند فاز ۵، LSF)	پیش ساخته کامل (ماکرو آپارتمان نیویورک)	پیش ساخته با اتوماسیون کامل (خانه سکسوری)	پیش ساخته ترکیبی با اتوماسیون کامل برج زولهوف
ارزان سازی (تولید انبوه)	<ul style="list-style-type: none"> • هزینه اجرا ۲۰ درصد از سیستم بتن مسلح بالاتر و برابر هزینه اسکلت فولادی است. • کاهش هزینه در این سیستم با احتساب سرعت ساخت. (۴) 	<ul style="list-style-type: none"> • هزینه ساخت و اجرای بنا به دلیل ساخت مدولار و نصب سریع و آسان و کاهش زمان، بسیار پایین و متناسب با درآمد قشر کم درآمد بوده است. (۵) 	<ul style="list-style-type: none"> • انجام تمام مراحل ساخت با ربات‌ها و تاورکرین‌های هوشمند این سیستم را جزو گرانترین‌ها تبدیل کرده است. (۱) 	<ul style="list-style-type: none"> • نوظهور بودن تکنولوژی: هزینه اجرای بالا. (۱)
سریع سازی	<ul style="list-style-type: none"> • هر ۳ طبقه از پروژه در یک ماه تکمیل می‌شود که نسبت به ساختمان‌های بتن مسلح متعارف زمان کوتاه‌تری می‌باشد. (۴) 	<ul style="list-style-type: none"> • نصب ۳۴ واحد بلوک پیش ساخته در ۱۱ روز نشان از سرعت نصب قسمت‌های مدولار دارد. (۵) 	<ul style="list-style-type: none"> • انجام مراحل تولید قطعات در کارخانه و نصب آن در ۶ روز، نشان از سرعت بالای ساخت این بنا دارد. (۵) 	<ul style="list-style-type: none"> • سرعت در ساخت به دلیل استفاده از دستگاه CNC در ساخت قالب و برچی قطعات. (۵)
کاهش پرت (مصلح) ... سوخت، نیروی انسانی	<ul style="list-style-type: none"> • کاهش نسبی نیروی انسانی به دلیل استفاده از قالب بندی ثابت و سیستم قالب بندی نیمه اتوماسیون. (۴) 	<ul style="list-style-type: none"> • ساخت پانلی LSF در کارخانه موجب کاهش پرت مصالح و نیروی انسانی به کار می‌رود. (۴) 	<ul style="list-style-type: none"> • انجام مراحل کار تولید توسط ربات: کاهش شدید در پرت مصالح و تعداد نیروی کاری. (۵) 	<ul style="list-style-type: none"> • دقت تجهیزات: صرفه جویی در مصرف مصالح و سوخت و نیروی انسانی. • هزینه بالای تجهیزات. (۴)
مکان ساخت در هر شرایط آب و هوایی	<ul style="list-style-type: none"> • بتن ریزی عظیم در سایت: کاهش امکان ادامه کار در دمای زیر صفر و نیز هوای خیلی گرم. (۱) 	<ul style="list-style-type: none"> • عدم نیاز به بتن ریزی گسترده: افزایش قابلیت ساخت در اقلیم‌های سخت. (۴) 	<ul style="list-style-type: none"> • ساخت المان‌های پیش ساخته در کارخانه و نصب در فضای بسته سایت: تأثیر پذیری کمتر نسبت به شرایط آب و هوایی (۵) 	<ul style="list-style-type: none"> • امکان ساخت سریع قالب‌ها و نیز ساخت برخی قطعات با دستگاه CNC به کاهش تأثیر اقلیم سخت کمک می‌کند. (۳)
قابلیت طراحی فرم‌های پیچیده	<ul style="list-style-type: none"> • قرار گیری ستونک‌های عمودی در فاصله ۵۰ سانتی متر از هم، موجب کاهش قابلیت ایجاد تنوع در نما شده است. (۱) 	<ul style="list-style-type: none"> • مدولار بودن مؤثر در شکل‌گیری ساده و کیویک بوده، بنابراین قابلیت طراحی و ساخت فرم‌های پیچیده در آن پایین است. (۱) 	<ul style="list-style-type: none"> • دریافت داده از نرم‌افزارهای BIM و ساخت دقیق فرم‌های پیچیده. (۵) 	<ul style="list-style-type: none"> • استفاده از نرم‌افزارهای BIM امکان مدل سازی فرم‌های پیچیده و انتقال آن به دستگاه CNC و ساخت هر فرمی. (۵)

انعطاف‌پذیری	<ul style="list-style-type: none"> • دیواره‌های صلب بتنی حاصل از قالب‌های تونلی انعطاف‌پذیری بنا جهت تطبیق با شرایط آینده را به شدت کاهش می‌دهد. (۱) 	<ul style="list-style-type: none"> • اتصال سازه با پیچ و پرچ و باربر بودن دیواره‌ها امکان تغییر و جابجایی در آن‌ها از بین می‌برد. (۱) 	<ul style="list-style-type: none"> • دیواره‌ها از جنس LSF و اتصالات صلب به کف یکپارچه بتنی موجب کاهش شدید در انعطاف دیواره‌ها می‌شود. (۳) 	<ul style="list-style-type: none"> • به جهت ساخت دیواره‌های جداکننده از پانل‌های سبک قابلیت نسبی بیشتر در تغییر محل آن بر اساس نیازهای آینده وجود دارد. (۴) 	<ul style="list-style-type: none"> • اتصالات صلب (داخلی) مانع تغییر جداره‌ها می‌باشد. تنها امکان تخریب جداره‌ها و نوسازی وجود دارد نه انطباق‌پذیری (۳)
کیفیت ساخت	<ul style="list-style-type: none"> • افزایش نسبی کیفیت به دلیل استفاده از دستگاه‌های قالب لغزان (نیمه اتوماسیون) و کاهش دخالت مستقیم نیروی کار. (۳) 	<ul style="list-style-type: none"> • کیفیت ساخت همانند اسکلت فولادی متعارف بوده و به دلیل ساخت قسمت اعظم آن در کارخانه، مطلوب‌تر است. (۳) 	<ul style="list-style-type: none"> • ساخت کامل پروژه در کارخانه به روش مکانیزاسیون و کنترل دقیق آن بدون خطاهای انسانی موجب افزایش کیفیت محصول. (۵) 	<ul style="list-style-type: none"> • ساخت پروژه در کارخانه به روش اتوماسیون و با ربات و نصب و جایگذاری بیشتر قطعات آن با تاورکرین‌های هوشمند: افزایش کیفیت در ساخت (۵) 	<ul style="list-style-type: none"> • طراحی دقیق قالب‌ها توسط نرم‌افزارهای BIM ورود مستقیم اطلاعات ساخت فرم به دستگاه CNC (۵)

نمودارهای میله‌ای نشان از هم‌آوایی نتایج دو بررسی دارد. ولی به جهت مطالعه میزان هم‌آوایی و نیز مثبت یا منفی بودن همبستگی به تحلیل نتایج نمودارها با نرم‌افزار SPSS اقدام گردید که در شکل ۴ آمده است. نتایج نشان می‌دهد که در تمامی متغیرهای بررسی شده، همبستگی مثبت میان پرسشنامه‌ها و نمونه‌های موردی وجود دارد. متغیر «امکان ساخت در هر شرایط آب و هوایی» با بیشترین همبستگی در نتایج و «انعطاف‌پذیری» با کمترین میزان همبستگی نسبت به ویژگی‌های دیگر نشان از اعتبار نتایج دارد. تفسیر کمی نتایج به شرح زیر است.

۱. در زیرمعیار «ارزان‌سازی (تولید انبوه)»، سیستم پیش‌ساخته کامل، توانسته امتیاز بالایی در هر دو شاخه ارزیابی داشته باشد. همچنین خطای کم در محاسبات SPSS نشان از معناداری بالا در همبستگی متغیرها دارد.
۲. در زیرمعیار «سریع‌سازی»، سیستم‌های پیش‌ساخته با اتوماسیون کامل و بعد از آن پیش‌ساخته ترکیبی با اتوماسیون کامل در اولویت قرار دارند. همچنین نتایج تحلیل SPSS نشان از همبستگی بالا در نتایج دو ارزیابی و معنادار بودن آن‌ها دارد.
۳. در زیرمعیار «کاهش پرت»، سیستم پیش‌ساخته‌سازی با اتوماسیون در هر دو نمودار در مقام نخست می‌باشد. دلیل پایین بودن نسبی همبستگی (همبستگی متوسط) در این آیتام وجود اندک تفاوت در نتایج دو نمودار می‌باشد که قابل چشم‌پوشی است.

۴. در زیرمعیار «قابلیت ساخت در هر شرایط آب و هوایی»، پیش‌ساخته با اتوماسیون کامل در هر دو ارزیابی امتیاز نخست را کسب کرده است. همچنین همبستگی بین دو مجموعه نزدیک به یک بوده که بسیار بالاست. و در نهایت وجود خطای کم نشان از معناداری بالای نتایج دارد.
۵. در زیرمعیار «قابلیت ساخت فرم‌های پیچیده»، پیش‌ساخته با اتوماسیون و پیش‌ساخته ترکیبی با اتوماسیون کامل در هر دو روش ارزیابی دارای امتیاز بالا می‌باشند. همبستگی بالا در این ارزیابی، تأیید کننده نتایج حاصله می‌باشد.
۶. در زیرمعیار «انعطاف‌پذیری» (قابلیت تفکیک اجزا جهت انطباق با نیاز آینده در فضای داخلی و شخصی‌سازی)، سیستم‌های ساخت پیش‌ساخته کامل بیشترین امتیاز را کسب کرده است. این امر نشان‌دهنده انعطاف‌پذیری برخی ساختمان‌های مدولار در ایجاد کالبد قابل تغییر را می‌دهد. نتایج تحلیل SPSS، نشان‌دهنده همبستگی متوسط و معناداری نسبی در نتایج دو ارزیابی می‌باشد.
۷. در زیرمعیار «کیفیت ساخت»، دو سیستم پیش‌ساخته با اتوماسیون کامل و پیش‌ساخته ترکیبی با اتوماسیون کامل بیشترین امتیاز را در دو ارزیابی کسب کرده‌اند. نتایج تحلیل SPSS، نشان‌دهنده همبستگی بالا و معناداری نتایج دو ارزیابی می‌باشد.

کلیدواژه تحلیلی	شاخص همبستگی تاوکنندال I ²	تفسیر میزان همبستگی	توان دوم همبستگی I ²	سطح معناداری (p-value)	معناداری همبستگی
ارزان سازی (تولید انبوه)	۰,۷۳۸	زیاد	۰,۵۴۴	۰,۰۷۷	معنادار
سریع سازی	۰,۷۳۸	زیاد	۰,۵۴۴	۰,۰۷۷	معنادار
کاهش پرت	۰,۶۷۱	متوسط	۰,۴۵۰	۰,۱۱	نسبتاً معنادار
امکان ساخت در هر شرایط	۰,۹۴۹	بسیار زیاد	۰,۹۰۰	۰,۰۲۳	معنادار
قابلیت ساخت فرم های پیچیده	۰,۷۷۵	زیاد	۰,۶۰۰	۰,۰۸۳	معنادار
انعطاف پذیری	۰,۶۷۱	متوسط	۰,۴۵۰	۰,۱۱۷	نسبتاً معنادار
کیفیت ساخت	۰,۷۷۸	زیاد	۰,۶۰۵	۰,۰۶۹	معنادار

شکل ۴. نمودار میله‌ای نتایج پرسش‌نامه‌های سلسله‌مراتبی (بالا) و نمونه‌های اجرا شده (وسط) و نتایج تحلیل در نرم‌افزار SPSS، پایین

و بعد از آن پیش‌ساخته با اتوماسیون کامل دارد. از طرفی بیشترین ویژگی معماری صنعتی که مؤثر در رسیدن به معیار اسلامی «برخورداري همه جامعه از حق مسکن» است، ارزان‌سازی است (شکل ۲) و سیستم ساخت پیش‌ساخته کامل طبق شکل (۳)، بیشترین نقش را در نتایج نمونه‌های موردی برای رسیدن به معیار برخورداري همه جامعه از حق مسکن داشته است. نتیجه فوق نشان از تأیید نتایج پرسشنامه خبره توسط نمونه‌های اجرا شده دارد. سازندگان و کارفرمایان به دلیل گران بودن سیستم پیش‌ساخته با اتوماسیون کامل نتوانسته‌اند نسبت به استفاده حداکثری از آن اقدام نمایند. به همین دلیل ساخت بنا با این سیستم و نیز پیش‌ساخته ترکیبی با اتوماسیون کامل هزینه بسیار بالایی را به پروژه تحمیل می‌کند که برای بیشتر کارفرمایان قابل پذیرش نیست. این مسأله در ایران به دلیل نبود زیرساخت‌های توسعه آن، دارای مشکلات بیشتری است که استفاده از آن در صنعت ساخت

۶. نتایج کیفی به دست آمده از پرسشنامه سلسله مراتبی و نمونه‌های موردی

نتایج کیفی زیر از تأیید صحت نتایج پرسشنامه توسط نمونه‌های موردی می‌تواند از نمودارها استنتاج گردد. به طوری که می‌توان تأثیر انتخاب نوع سیستم ساخت صنعتی را در رسیدن به معیار اسلامی منتخب مشاهده کرد. جدول ۵ خلاصه‌ای از اولویت‌بندی سیستم‌های ساخت صنعتی را نشان می‌دهد که به صورت زیر تفسیر شده است.

برخورداري همه جامعه از حق مسکن

مدیریت و تصمیم‌گیری برای خانه‌دار کردن همه مردم از وظایف اصلی جامعه اسلامی و به تبع آن مدیران رده بالا در تصمیم‌گیری است. آمار و ارقام بدست آمده از نمودارها و جداول نشان از اولویت سیستم ساخت پیش‌ساخته کامل

کشور را به تأخیر انداخته است. توصیه می‌شود کارفرمایان نسبت به استقرار آن بخش از این سیستم که اختلاف هزینه آن در پروژه‌های بزرگ مقیاس قابل جبران می‌باشد، اقدام نمایند.

عدم اسراف و پرهیز از بیهودگی

نتایج کمی بدست آمده از پرسشنامه و نمونه‌های منتخب، نشان از اولویت سیستم ساخت پیش‌ساخته با اتوماسیون کامل و بعد از آن پیش‌ساخته کامل در رسیدن به هدف «عدم اسراف و پرهیز از بیهودگی» دارد. از طرفی بیشترین ویژگی معماری صنعتی که مؤثر در رسیدن به معیار اسلامی ردیف مورد نظر این بخش است، کاهش پرت و ارزان‌سازی است (شکل ۲) و سیستم ساخت پیش‌ساخته با اتوماسیون کامل طبق شکل ۳، بیشترین نقش را در رسیدن به معیار «عدم اسراف و پرهیز از بیهودگی» داشته است. دلیل این امر ساخت کامل قطعات در کارخانه به صورت یکپارچه بوده که باعث کاهش هزینه‌های اجرایی می‌شود. همچنین استفاده از سیستم‌های تاورکرین هوشمند با اتوماسیون کامل در افزایش سرعت ساخت و مونتاژ، از نتایج بهره‌گیری از این سیستم می‌باشد. استفاده از این سیستم موجب صرفه‌جویی در تعداد نیروی انسانی، پرت مصالح و نیز انرژی می‌شود. با وجود گران تمام شدن سیستم‌های با اتوماسیون کامل در ایران، توصیه می‌شود مدیران به دنبال راه‌هایی برای اجرای این سیستم با روش بومی‌سازی شده و کاستن از هزینه آن باشند.

پیشگیری از زیان همسایگان (مزاحمت صوتی، بصری، سد معبر،...)

مطالعات انجام شده نشان می‌دهد، بیشترین ویژگی معماری صنعتی که مؤثر در رسیدن به معیار اسلامی ردیف مورد نظر این بخش است، سریع‌سازی است (شکل ۲) و سیستم ساخت پیش‌ساخته با اتوماسیون کامل، پیش‌ساخته ترکیبی با اتوماسیون کامل و پس از آن پیش‌ساخته کامل طبق شکل ۳، بیشترین نقش را در نتایج نمونه‌های موردی برای رسیدن به معیار «پیشگیری از زیان همسایگان (مزاحمت صوتی، بصری، سد معبر،...)» را داشته است. نتیجه فوق نشان از انطباق نتایج پرسشنامه خبره با نمونه‌های اجرا شده دارد. شایان ذکر است که هرچه سهم بیشتری از فرآیند ساخت در کارخانه انجام گیرد، می‌تواند بیشتر در کاهش مزاحمت برای همسایگان مؤثر باشد. همچنین افزایش اتوماسیون موجب کاهش صدای جرثقیل‌ها شده و

مزاحمت صوتی را کاهش دهد.

ملاحظات زیبایی

نشان از اولویت سیستم ساخت پیش‌ساخته با اتوماسیون کامل و بعد از آن پیش‌ساخته ترکیبی با اتوماسیون کامل در رسیدن به هدف «ملاحظات زیبایی» دارد. بیشترین ویژگی معماری صنعتی که مؤثر در رسیدن به معیار اسلامی ردیف مورد نظر این بخش است، «کیفیت ساخت» و با فاصله اندک از آن «قابلیت طراحی فرم‌های پیچیده» می‌باشد. (شکل ۲) سیستم ساخت پیش‌ساخته با اتوماسیون کامل و بعد از آن پیش‌ساخته ترکیبی با اتوماسیون کامل طبق شکل ۳، بیشترین نقش را در نتایج نمونه‌های موردی برای رسیدن به «کیفیت ساخت» و بعد از آن «قابلیت طراحی فرم‌های پیچیده» داشته که مؤثر در معیار ملاحظات زیبایی می‌باشد. نتیجه فوق نشان از انطباق نتایج پرسشنامه خبره با نمونه‌های اجرا شده دارد. سیستم‌های ساخت ذکر شده به دلیل بهره‌گیری از ربات‌های سازنده و دستگاه‌های CNC و نیز بهره‌گیری از نرم‌افزارهای BIM در ساخت، قابلیت بالایی در ساخت هر نوع فرم معماری داشته و در نتیجه توجه ویژه‌ای به رویکردهای زیبایی شناسی دارند.

حریم

بیشترین ویژگی معماری صنعتی که مؤثر در رسیدن به معیار اسلامی ردیف مورد نظر این بخش است، انعطاف‌پذیری (قابلیت تفکیک اجزا جهت انطباق با نیاز آینده در فضای داخلی و شخصی‌سازی) است. (شکل ۲) به طوری که هر چه قابلیت قطعات ساخته شده در تعویض، جابجایی و فرم‌پذیری بالا باشد، امکان تغییر جداره‌ها در راستای رسیدن به حریم شخصی و جمعی مطلوب بالاتر خواهد بود. سیستم ساخت پیش‌ساخته کامل و به فاصله اندک پایین‌تر پیش‌ساخته با اتوماسیون کامل و پیش‌ساخته ترکیبی با اتوماسیون کامل طبق شکل ۳، بیشترین نقش را در رسیدن به معیار «حریم» داشته است. مقایسه نتایج به دست آمده از پرسشنامه‌ها و نمونه‌های اجرا شده، نشان از تفاوت اندک نتایج آن دو دارد که دلیل آن محدود بودن نمونه‌های اجرا شده با سیستم پیش‌ساخته ترکیبی با اتوماسیون کامل و پیش‌ساخته با اتوماسیون کامل می‌باشد که نمونه‌پیری را با مشکل مواجه می‌کند. جدول ۵ رده‌بندی نهایی سیستم‌های ساخت صنعتی، در جهت تحقق معیارهای اسلامی منتخب را نشان می‌دهد.

جدول ۵. نتیجه نهایی رده‌بندی سیستم‌های صنعتی ساخت بر مبنای معیارهای اسلامی منتخب

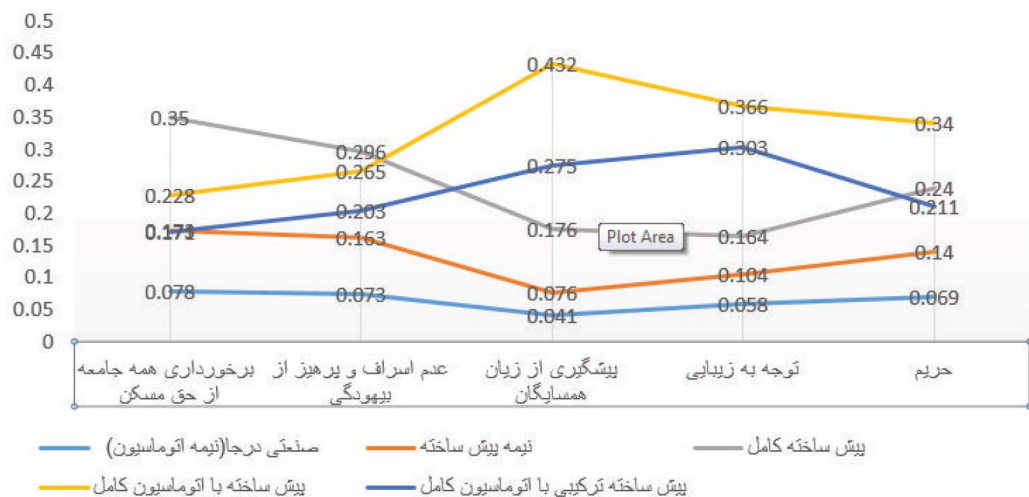
ردیف	معیارهای اسلامی	سیستم‌های صنعتی ساخت					نرخ ناسازگاری
		۵	۴	۳	۲	۱	
۱	برخورداری همه جامعه از حق مسکن	صنعتی درجا(نیمه اتوماسیون)	پیش ساخته ترکیبی با اتوماسیون کامل	نیمه پیش ساخته	پیش ساخته با اتوماسیون کامل	پیش ساخته کامل	۰,۰۸
		۰,۰۷۸	۰,۱۷۱	۰,۱۷۳	۰,۲۲۸	۰,۳۵۰	
۲	عدم اسراف و پرهیز از بیهودگی	صنعتی درجا(نیمه اتوماسیون)	نیمه پیش ساخته	پیش ساخته ترکیبی با اتوماسیون کامل	پیش ساخته کامل	پیش ساخته با اتوماسیون کامل	۰,۰۶
		۰,۰۶۳	۰,۱۳۵	۰,۲۴	۰,۲۹۵	۰,۳۰۳	
۳	پیشگیری از زیان همسایگان (مزاحمت صوتی، بصری، سد معبر،...)	صنعتی درجا(نیمه اتوماسیون)	نیمه پیش ساخته	پیش ساخته کامل	پیش ساخته ترکیبی با اتوماسیون کامل	پیش ساخته با اتوماسیون کامل	۰,۰۷
		۰,۰۴۱	۰,۰۷۶	۰,۱۷۶	۰,۲۷۵	۰,۴۳۲	
۴	ملاحظات زیبایی	صنعتی درجا(نیمه اتوماسیون)	نیمه پیش ساخته	پیش ساخته کامل	پیش ساخته ترکیبی با اتوماسیون کامل	پیش ساخته با اتوماسیون کامل	۰,۱
		۰,۰۵۸	۰,۱۰۴	۰,۱۶۴	۰,۳۰۳	۰,۳۶۶	
۵	حریم	صنعتی درجا(نیمه اتوماسیون)	نیمه پیش ساخته	پیش ساخته ترکیبی با اتوماسیون کامل	پیش ساخته کامل	پیش ساخته با اتوماسیون کامل	۰,۰۵
		۰,۰۶۹	۰,۱۴۰	۰,۲۱۱	۰,۲۴۰	۰,۳۴۰	

۷. نتیجه‌گیری و جمع‌بندی

گسترش سیستم‌های ساخت صنعتی، نیاز به اولویت‌بندی آن‌ها را در جهت تحقیق اهداف از پیش تعیین شده، اجتناب‌ناپذیر کرده است. توجه به نتایج کمی و کیفی تحقیق نشان‌دهنده آن است که بین سیستم‌های ساخت صنعتی و برخی معیارهای اسلامی هم‌آوایی و ارتباط وجود دارد. به‌طوری که انتخاب مناسب سیستم صنعتی می‌تواند در

رسیدن به برخی معیارهای منتخب مؤثر باشد. نتیجه فوق تأیید کننده فرضیه ۱، این تحقیق می‌باشد. براساس ادبیات مرتبط با موضوع، معیارهای اسلامی مرتبط شناسایی و پنج مورد از آن‌ها برگزیده شد. انتخاب معیارهای اسلامی پس از مصاحبه با خبرگان و تحلیل براساس استدلال منطقی بوده است. «برخورداری همه جامعه از حق مسکن»، «عدم اسراف و پرهیز از بیهودگی»، «پیشگیری از زیان

شکل ۵. تحلیل حساسیت سیستم‌های ساخت صنعتی نسبت به برآورده کردن معیارهای منتخب اسلامی.

به بومی سازی (جهت کاهش هزینه) فرآیند اتوماسیون سیستم‌های پیش‌ساخته در داخل کشور اقدام نمایند. فرآیند اتوماسیون بومی می‌تواند با توجه به نیازهای واقعی کشور، به انتخاب و بهره‌گیری از آن بخشی از فرآیند مربوط به اتوماسیون اقدام نماید که با بهره‌گیری از آن به‌صورت انبوه خواهد توانست هزینه‌بالای آن را جبران نماید. لذا سیستم ساخت پیش‌ساخته کامل با اتوماسیون هدفمند می‌تواند ۱: با افزایش سرعت ساخت، کاهش هزینه، در روند «برخورداری همه از حق مسکن» تحول مثبت ایجاد نماید. ۲. با کاهش هدفمند پرت مصالح، مصرف انرژی و نیروی انسانی در رسیدن به معیار «عدم اسراف و پرهیز از بیهودگی» کمک نماید. ۳. با کاهش زمان فرآیند ساخت در محل و انتقال آن به کارخانه، کاهش مصالح انبار شده در سایت و نیز بهره‌گیری از دستگاه‌ها و تاورکین‌های هوشمند (بدون صدا) در رسیدن به معیار «پیشگیری از زیان همسایگان» کمک نماید. ۴. با استفاده از فرآیند اتوماسیون در پیش‌ساخته‌سازی، دستگاه‌های سی ان سی و در صورت امکان ربات‌ها به ساخت فرم‌های پیچیده (غیریکنواخت) و افزایش کیفیت ساخت که هردو از عوامل رسیدن به معیار «توجه به زیبایی» هستند، منجر می‌شوند. ۵. و در نهایت با استفاده از امکانات ذکر شده سیستم ساخت منتخب می‌تواند به طراحی فرم‌هایی بیانجامد که قابلیت افزایش یا کاهش سطح حریم خصوصی را با طراحی انواع فرم‌های صلب و مشبک با هندسه‌های متغیر و با انعطاف‌پذیری بالا را داشته باشد.

همسایگان (مزاحمت صوتی، بصری، سد معبر،...)، «توجه به زیبایی» و «ایجاد حریم» قابلیت بیشتری در ارزیابی سیستم‌های ساخت صنعتی داشته است.

در راستای رسیدن به فرضیه دوم، اقدام به رده‌بندی سیستم‌های ساخت صنعتی بر اساس هماهنگی با معیارهای اسلامی مسکن گردید که نتایج آن در شکل (۵) نشان داده شده است؛ بر اساس نتیجه حاصله، هر کدام از سیستم‌های صنعتی ساخت، براساس اولویت هر معیار اسلامی، جداگانه در جدول (۵) دسته‌بندی گردید. نتایج حاصله نشان دهنده قابلیت ارزیابی کمی و کیفی سیستم‌های ساخت صنعتی در جهت تحقق معیارهای منتخب اسلامی می‌باشد. (فرضیه ۲) بر این اساس، سیستم «پیش‌ساخته کامل» توانسته است در رسیدن به معیار برخورداری همه از حق مسکن و نیز پرهیز از آزار و اذیت همسایگان از دیگر سیستم‌های ساخت صنعتی مؤثرتر باشد. همچنین در سه معیار اسلامی پیشگیری از زیان همسایگان، توجه به زیبایی و حریم؛ سیستم پیش‌ساخته با اتوماسیون کامل، مؤثرتر از سایر سیستم‌ها در رسیدن به هدف مورد نظر معیارهای اسلامی ذکر شده می‌باشد. رده‌بندی ذکر شده می‌تواند در انتخاب گزینه مناسب ساخت براساس الویت‌های ذکر شده برای طراح و یا مدیران کل مفید باشد.

با تجمیع نتایج به‌دست آمده، می‌توان ملاحظه کرد که سیستم پیش‌ساخته کامل در صورت مجهز شدن به درجه بالایی از اتوماسیون (متناسب با نیازهای هر پروژه) خواهد توانست پاسخگوی نیازهای مسکن نسبت به پنج معیار منتخب باشد. بنابراین می‌بایست مدیران، نسبت

۸. منابع و مآخذ

۱. قرآن کریم. (۱۳۸۰). ترجمه آیت‌الله مشکینی. ویرایش شده توسط حسین استاد ولی. قم؛ مرکز چاپ و نشر قرآن کریم، الهادی.
۲. آصفی، مازیار. هاشم‌پور، پریسا؛ مهاجری، مظفر. (۱۳۹۶). امکان‌سنجی روش‌های صنعتی سازی ساختمان در تولید مسکن اسلامی. پژوهش‌های معماری اسلامی، ۵ (۴).
۳. آصفی، مازیار. ایمانی، الناز. (۱۳۹۵). بازتعریف الگوهای طراحی مسکن مطلوب ایرانی - اسلامی معاصر با ارزیابی کیفی خانه‌ها سنتی. پژوهش‌های معماری اسلامی، ۱۱ (۴).
۴. بلیکی، نورمن. (۱۳۸۴). طراحی پژوهش‌های اجتماعی. ترجمه: حسن چاوشیان. تهران، نشر نی: ۷۳.
۵. ضرغامی، اسماعیل. سادات، سیده اشرف. (۱۳۹۵). شاخصه‌های معماری ایرانی - اسلامی در مجموعه‌های مسکونی. تهران، انتشارات دانشگاه تربیت شهید رجایی.
۶. قدسی‌پور، حسن. (۱۳۹۲). فرآیند تحلیل سلسله مراتبی (AHP). تهران، انتشارات دانشگاه امیرکبیر.
۷. کشاورز نوروزپور، رضا. محمودی‌نژاد، هادی. اعتصام، ایرج. (۱۳۹۶). بازخوانی معیارهای فرهنگی و اجتماعی در مسکن با تاکید بر اندیشه‌های اسلامی. مدیریت شهری، ۱۷ (۵۰).
۸. مهدوی‌نژاد، محمدجواد. سعادت‌پور، پریا. (۱۳۹۳). هویت‌گرایی در معماری معاصر کشورهای اسلامی؛ نمونه موردی، عربستان سعودی. پژوهش‌های معماری اسلامی، ۳ (۱).
۹. مهدوی‌نژاد، محمدجواد. منصورپور، مجید. قیدرلو، کمیل (۱۳۹۳). حریمیت در الگوی مسکن بومی و به کارگیری آن در مسکن بومی تهران. محمدی ری‌شهری، محمد. (۱۳۸۴). میزان‌الحکمه. ترجمه حمیدرضا شیخی. مجموعه ۱۴ جلدی. قم: دارالحدیث.
۱۰. محمدکاری، بهروز. عبداللهی، حسین. (۱۳۷۹). معرفی برخی روش‌ها و سیستم‌های تولید صنعتی ساختمان. مجموعه مقالات سمینار آموزشی انبوه‌سازی و روش‌های تولید صنعتی ساختمان در ایران. ص ۲۵، ۷۱.
۱۱. محترم، آرزو؛ حمزه‌نژاد، مهدی. (۱۳۹۴). تبیین ابعاد حریم در روابط فضاهای داخلی مسکن ایرانی - اسلامی، با استفاده از فرآیند تحلیل سلسله مراتبی. ص ۲۵، ۷۱.
۱۲. نقی‌زاده، محمد؛ (۱۳۸۵). مقدمه‌ای بر شناسایی معضلات طراحی در بافت‌های تاریخی شهرها، مجموعه مقالات سمینار تخصصی بافت‌های شهری، تهران، وزارت مسکن و شهرسازی.
۱۳. هاشمی طغرالجردی، سید مجید. آصفی، مازیار. مهاجری، مظفر (۱۳۹۶). توسعه پذیری فضای انسان ساخت با خلاقیت در گشایش فضائی خانه‌های سنتی کرمان. مجله پژوهش‌های معماری اسلامی. ۵، ۱.
15. Blachere, G. (1988). Building Principles-Industrial Processes, Building and Civil Engineering: EUR.
16. Bock, T., & Linner, T. (2015). Robot Oriented Design: Cambridge University Press.
17. Bock, T., & Linner, T. (2016). Automation: Cambridge University Press.
18. Gibb, A. G. (1999). Off-site fabrication: prefabrication, pre-assembly and modularisation: John Wiley & Sons.
19. Kamar, A. M., Hamid, Z. A., & Azman, N. A. (2011). Industrialized building system (IBS): Revisiting issues of definition and classification. *International journal of emerging sciences*, 1(2), 120.
20. Kasperzyk, C., Kim, M.-K., & Brilakis, I. (2011). Automated re-prefabrication system for buildings using robotics. *Automation in Construction*, 33(2), 184-195.
21. Sarja, A. (2003). Open and

Sharafi, P., Mortazavi, M., .25
(2018). Samali, B., & Ronagh, H
Interlocking system for enhancing
the integrity of multi-storey
modular buildings. *Automation in
272-263 ,85 ,Construction*

industrialised building: Routledge
(2007). Schneider, T., & Till, J .22
Flexible housing: Architectural press
Inside .(2012) .Schneiderman, D .23
prefab: The ready-made interior:
Princeton Architectural Press
Construction- .(2003) .Sebestyén, G .24
craft to industry: Taylor & Francis

فصلنامه مدیریت شهری
Urban Management
شماره ۵۱ تابستان ۱۳۹۷
No.51 Summer 2018

ارائه مدلی به منظور ارزیابی اثربخشی تبلیغات شهری با رویکرد مالی - اقتصادی

رضا ابراهیمزاده* - عضو هیات علمی دانشگاه آزاد اسلامی اصفهان (خوراسگان)، اصفهان، ایران
شراره حقیقت - کارشناسی ارشد مدیریت امور فرهنگی دانشگاه آزاد اسلامی اصفهان (خوراسگان)، اصفهان، ایران
علی همتمی - دانشجوی دکتری مدیریت رسانه دانشگاه آزاد اسلامی واحد علوم و تحقیقات تهران، تهران، ایران

Presentation a model in order to evaluate the effectiveness of urban advertising with financial - economic approach

abstract

The aim of this research was to present a model in order to evaluate the effectiveness of urban advertising with financial - economic approach and identify dimensions and relations between them. The research method was based on descriptive method of correlation type. The statistical population of this study consisted of 2017780 people in Isfahan with Cochran s formula, 393 sample sizes was calculated and selected through sampling method. The research tool consisted of five questionnaires whose validity was approved as content, formal, and factor. Data analysis in two descriptive levels (mean, frequency, graphs) and inference (structural equation model) using spss software spss there was lizard. the results of the research with structural equation modeling showed that the effectiveness of advertising including visual attractions, availability, content, content, content and promotional ability of advertising were affected by 39, 43, 36, 33, of 0, of 0, of 0, imagination, and 31.

Key words: advertising, effectiveness of urban advertising, trend of promotion, brand image, advertising awareness, advertising awareness, city - dependent city advertising agencies.

چکیده

هدف این تحقیق ارائه مدلی به منظور ارزیابی اثربخشی تبلیغات شهری با رویکرد مالی - اقتصادی و شناسایی ابعاد و روابط بین آنها بود. روش تحقیق بر مبنای روش توصیفی از نوع همبستگی بود. جامعه آماری تحقیق حاضر را کلیه شهروندان شهر اصفهان به تعداد ۲۰۱۷۷۸۰ نفر تشکیل دادند که از طریق فرمول نمونه‌گیری کوکران تعداد ۳۹۳ نفر حجم نمونه محاسبه و از طریق روش نمونه‌گیری طبقه‌ای انتخاب شدند. ابزار پژوهش شامل پنج پرسشنامه بود که روایی آن به صورت محتوایی، صوری و عاملی مورد تأیید قرار گرفت. تجزیه و تحلیل داده‌ها در دو سطح توصیفی (میانگین، جداول فراوانی و نمودارها) و استنباطی (مدل معادلات ساختاری) با استفاده از نرم افزار آماری اس. پی. اس. و لیزرل صورت گرفت. نتایج تحقیق با استفاده از مدل معادلات ساختاری نشان داد که ابعاد اثربخشی تبلیغات مشتمل بر جاذبه‌های بصری، باورپذیری، مربوط بودن، قابلیت اقناع، بعد محتوایی و اطلاعاتی تبلیغ و قابلیت یادآوری تبلیغات با ضرایب تاثیر ۰/۳۹، ۰/۴۳، ۰/۳۶، ۰/۲۵، ۰/۳۳ و ۰/۳۱ بر گرایش و علاقه به تبلیغ تاثیر داشته و از این طریق آگاهی از تبلیغ، تصور از تبلیغ در ذهن مخاطب و تمایل به استفاده از پیامهای تبلیغ را تحت تاثیر قرار می‌دهد.

واژگان کلیدی: تبلیغات، اثربخشی تبلیغات شهری، گرایش به تبلیغ، تصور از تبلیغ، آگاهی از تبلیغ، موسسات تبلیغات شهری وابسته به شهرداری.

مقدمه

فرهنگ هر جامعه‌ای بر بخش مهمی از قواعد، هنجارها و فعالیت‌های حوزه اقتصادی یک کشور از نظام تولید گرفته تا بازاریابی و مصرف کالا یا خدمات تاثیرگذار است. در این راستا تبلیغات با هدف دستکاری در نظام باورها و هنجارهای ذهنی مخاطب، نقش واسطه‌ای موثر را ایفا می‌کند. بنابراین می‌توان گفت تبلیغات ابزاری قدرتمند است که در همه‌جا حضور دارد و افراد را به خریداری محصولات، بهره برداری از خدمات، کمک به موسسات خیریه، دادن رای به نامزدهای انتخاباتی و تغییر سبک زندگی متقاعد می‌سازد. اگرچه تبلیغات اغلب تاثیری ضمنی و نامحسوس در مصرف‌کنندگان و مخاطبان می‌گذارد؛ گاهی نیز این تاثیر چنان چشمگیر است که نمی‌توان آن را نادیده گرفت. لذا ضرورت دارد بررسی جامعی صورت پذیرد تا اثرات تبلیغات و کارکردهای آن به صورت دقیق و جامع مورد بررسی قرار گیرد. از سوی دیگر نتایج بررسی‌های مختلف از جمله تحقیقات شیمپ و اندریوس (۲۰۱۳)، کلر و کاتلر (۲۰۰۹) و سایر نظریه‌پردازان نشان می‌دهد که در صورتی که تبلیغات اثربخشی توسط سازمان صورت پذیرد، تصور مخاطب بهبود می‌یابد، و باعث علاقه نسبت به پیام‌های تبلیغاتی می‌گردد. علاقه و گرایش نسبت به تبلیغ عامل بسیار مهمی است که در اثر نگرش مثبت نسبت به تبلیغات حاصل می‌آید و بیانگر آن است که تا چه اندازه محتوای تبلیغ شده برای مخاطب جذاب بوده و تمایل دارد اطلاعات بیشتری از این تبلیغات بدست آورد و حس کنجکاوی وی را برانگیخته و او احساس می‌کند باید مطالب بیشتری در رابطه با محتوای تبلیغ شده بیاموزد (ژو، ۲۰۰۴). بنابراین در این تحقیق سعی شده است تا به بررسی ابعاد شکل دهنده اثربخشی تبلیغات شهری پرداخته و الگویی به منظور ارزیابی اثربخشی تبلیغات شهری با رویکرد مالی-اقتصادی ارائه گردد.

بیان مسئله تحقیق

تبلیغات و اطلاع رسانی در فعالیتهای کاری امروز به جزئی لاینفک در سازمانها و حتی حوزه‌های فرهنگی و اجتماعی مبدل شده، به‌گونه‌ای که تداوم فعالیت اثربخش هر کسب و کار و یا سیستم اجتماعی تاحدود زیادی به موفقیت و عدم موفقیت فعالیتهای اطلاع‌رسانی، و تبلیغاتی بستگی دارد (حکیمیان، ۱۳۸۱). اما از آنجایی که بسیاری از تبلیغات با روش نامناسب صورت می‌گیرند

باعث می‌شوند تا سازمان تبلیغ کننده از تبلیغات خود سود نبرده و حتی بالعکس، در جامعه تاثیرات منفی داشته باشند. بنابراین ارزیابی اثربخشی تبلیغات یکی از مسایل مهم در قلمرو تبلیغات محسوب می‌شود (محمدیان، ۱۳۸۸). منظور از تبلیغ اثربخش، تبلیغی است که می‌تواند توجه مخاطب را جلب کند، تاثیری خاطره انگیز داشته و کنش مخاطبان را تحریک و دریافت حسی آنها را بیدار کند. با توجه به موارد مطرح شده همواره یک سوال اساسی برای تبلیغ کنندگان وجود داشته و آن این است که تبلیغات انجام شده از سوی آنها تا چه اندازه اثربخش بوده است (فورتین، ۱۹۹۱). به عبارت دیگر آنها به دنبال اثبات کارآمدی تبلیغات خود هستند (فاری، ۲۰۰۲). اما نتایج بررسی‌های مختلف نشان می‌دهد که کارکرد تبلیغات بسیار پیچیده است. این دشواری، در چگونگی پاسخ مخاطبان به تبلیغات نهفته است که شامل پیچیدگیها در توجه، پردازش اطلاعات تبلیغ، به یادآوری و واکنش نسبت به جاذبه‌های تبلیغات توسط مخاطبان تبلیغات است (بلچ و بلچ، ۲۰۰۸). لذا اندازه‌گیری اثربخشی تبلیغات با مشکل مواجه بوده و تاکنون تلاشهای زیادی برای پاسخگویی به این پیچیدگی‌ها صورت گرفته است (کاتلر و کلر، ۲۰۰۶). اختلاف در روش ارزیابی اثربخشی تبلیغات همچنان ادامه دارد که این مطلب ناشی از معیارها و شاخص‌های اثربخشی تبلیغات است که ادبیات موضوعی متنوع، پیچیده و قابل بحثی را ارائه می‌نماید (مارشال، ۲۰۰۶). بررسی ادبیات موضوعی تحقیق نشان می‌دهد که اختلاف نظر در ارزیابی تبلیغات و اندازه‌گیری اثربخشی آن ناشی از نگرشهای فلسفی و روش شناختی پژوهش در تبلیغات است. به‌طور کلی دو پارادایم عمده برای ارزیابی اثربخشی تبلیغات وجود دارند: ۱. پارادایم مدل‌سازی و ۲. پارادایم رفتاری (تلیس، ۲۰۰۴).

در پارادایم مدل‌سازی، از روشها و مدل‌های آماری به منظور بررسی چگونگی تأثیرات تبلیغات استفاده می‌شود. در حالی که در پارادایم رفتاری بر ارزیابی اثربخش تبلیغات، و چگونگی تاثیر جاذبه‌های تبلیغات بر ذهن مخاطب تمرکز می‌کنند (تلیس، ۲۰۰۴، شیمپ و اندریوس، ۲۰۱۳). به منظور ایجاد الگویی مناسب برای اندازه‌گیری اثربخشی تبلیغات شهری انجام شده ابتدا بایستی ابعاد و عناصر تعیین‌کننده آن شناسایی شوند. اما ابعدی که بر اساس آن اثربخشی تبلیغات مورد بررسی قرار گرفته‌اند بسیار متفاوت هستند. لذا در این بخش به توضیح ابعاد و

چگونگی روابط آنها به منظور ساخت یک مدل اثربخش بر مبنای پیشینه تحقیق پرداخته می‌شود. بررسی‌ها نشان داده است که شش بُعد اصلی وجود دارد که بر اثربخشی تبلیغات تجاری و غیرتجاری به ویژه در فضای شهری تاثیر می‌گذارد این ابعاد عبارتند از:

۱. ابعاد محتوایی و اطلاع رسانی تبلیغات: ابعاد محتوایی و اطلاع رسانی در تبلیغات مشتمل بر اطلاعات و محتوایی است که توسط تبلیغ به مخاطب ارائه می‌شود (آبرنتی و فرانک، ۱۹۹۶). مروری تفضیلی بر ادراکات مخاطبان از تبلیغات، (و از جمله تبلیغات شهری) نشان‌دهنده آن است که عامل آگهی دهنده و اطلاع رسانی‌کننده تبلیغات می‌تواند بهترین پیشگو در رابطه با نگرش نسبت به تبلیغ و پذیرش آگهی تبلیغاتی و مقبولیت آن باشد (استیمن و آکر، ۱۹۹۰، دوکوفی، ۱۹۹۵، آبرنتی و فرانک، ۱۹۹۶ و ماتور، ۲۰۰۵).

۲. جاذبه‌های بصری در تبلیغ: جاذبه‌های گوناگونی برای تبلیغات وجود دارند که استفاده از آنها باید با توجه به نوع پیامی که توسط تبلیغ برای مخاطبان، طراحی می‌شود مورد استفاده قرار گیرد (بیراوند، ۱۳۸۹). استفاده صحیح از جاذبه‌های تبلیغاتی در تبلیغات شهری نیز دارای اهمیت بوده و بایستی به آن توجه جدی شود. چرا که ممکن است استفاده نادرست از آن اثربخشی تبلیغات شهری را خدشه دار نماید. متداول‌ترین جاذبه‌هایی که در پیام‌های تبلیغاتی مورد استفاده قرار می‌گیرد عبارت است از: جاذبه منطقی، عاطفی، طنز، ترس، جنسی (محمدیان، ۱۳۷۹).

۳. اقناع در تبلیغ: اقناع تلاشی فعالانه برای تغییر نگرش است که: ۱. باورها و اعتقادات، نگرش را شکل می‌دهند. اقناع نیز یک باور قوی و مستحکم است که در ساختار نگرش به صورتی عمیق جای گرفته است، ۲. پس برای ایجاد یک نگرش خاص، اقناع یا مجاب‌شدگی لازم است. در واقع زمانی که اقناع صورت می‌گیرد، تغییر نگرش به وجود آمده در اثر آن بسیار دشوار خواهد بود (تیاچی و کومار، ۲۰۰۴، شیمپ و اندریوس، ۲۰۱۳). در تبلیغات شهری در صورتی که محتوای پیام مطرح شده در تبلیغ نتواند باعث مجاب شدن مخاطب و یا ایجاد تغییر در نگرش او نشود از اثربخشی لازم

برخوردار نخواهد بود.

۴. قابلیت باورپذیری^۱ تبلیغ: درجه یا میزانی است که یک تبلیغ به مخاطبان، در ارتباط با صحت و درستی پیام تبلیغاتی، اطمینان خاطر و اعتماد می‌دهد و آن را برای مخاطبان پذیرفتنی می‌کند (کشاری و همکاران، ۲۰۱۳).

۵. قابلیت به یادآوری^۲ تبلیغ: درجه یا میزانی است که تبلیغ بر ذهن مخاطب تاثیر گذاشته و به عنوان یک تبلیغ جالب و حائز اهمیت در ذهن او باقی مانده و به سرعت از ذهن مخاطب فراخوان و بازیابی می‌شود (کشاری و همکاران، ۲۰۱۳).

۶. قابلیت مربوط بودن^۳ تبلیغ: درجه یا میزانی است که مخاطبان تبلیغ اعتقاد دارند که تبلیغ صورت گرفته مرتبط با ارزشهای شخصی آنها بوده یا اهداف و ارزشهای آنها را محقق خواهد ساخت (کشاری و همکاران، ۲۰۱۳).

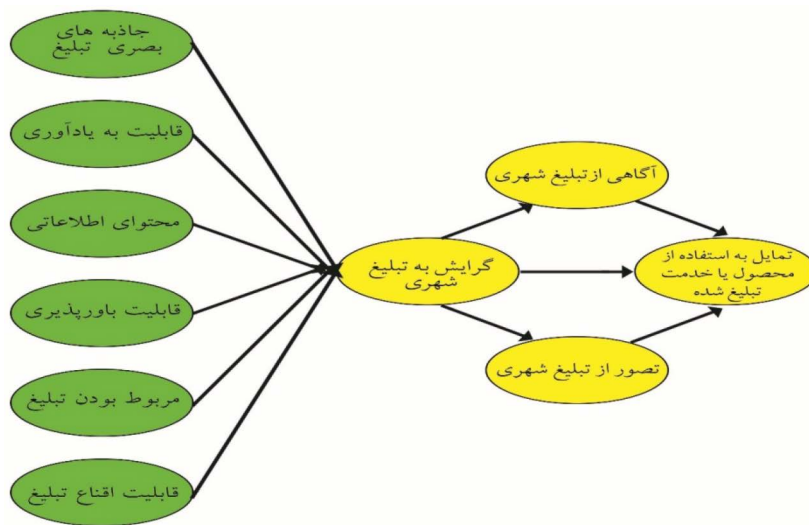
نتایج بررسی‌های مختلف نشان داده است که ابعاد ذکر شده به تنهایی نمی‌توانند اثربخشی تبلیغات را در حوزه فضاهای شهری ارزیابی کنند بلکه این ابعاد منجر به نگرش به تبلیغات می‌گردند. با بررسی ادبیات و پیشینه تحقیق می‌توان نتیجه گرفت که پژوهشگران نگرش نسبت به تبلیغات را مشتمل بر سه آیتم می‌دانند (لی تن خام و ادواز، ۲۰۰۵؛ رایت، ۲۰۰۶). که عبارتند از:

۱. بُعد مطلوبیت‌گرایانه نگرش: در این بُعد، تبلیغات از نظر اهمیت محتوایی آن و منافعی که مخاطب تبلیغات جستجو می‌کند مورد ارزیابی قرار می‌گیرد (لرد، لی و سواتر، ۱۹۹۵؛ بلیث، ۲۰۰۸).

۲. بُعد لذت‌گرایانه نگرش: مرتبط با تجربیات مخاطب از شادی و لذتی است که از محتوای پیام تبلیغ شده و یا راهنمایی برای عمل مانند مشارکت در فعالیتهای اجتماعی، کمک و همکاری و .... بدست آورده است (باترا و اهتولا، ۱۹۹۰؛ تین خام و ویور- لاریس، ۱۹۹۴، لی تین خام، ۲۰۰۵).

بعد قابل توجه بودن یا جالب بودن: این بُعد مرتبط با تحریک عاطفی و حس کنجکاوی افراد است (هالبروک و باترا، ۱۹۹۰). محققان با بررسی ابعاد نگرشی مذکور به این نتیجه رسیدند که نگرش نسبت به تبلیغات به عنوان یک

1. Believability
2. Memorable
3. Relevance

شکل ۱. مدل مفهومی تحقیق به منظور ارزیابی اثربخشی تبلیغات شهری

تا تبلیغ و محتوای آن از سایر تبلیغات متمایز گردد. بعد دوم تصور از تبلیغ در ذهن مخاطب است که مشتمل بر ادراکات و اعتقادات مخاطب است و منعکس کننده تداعی‌هایی است که در حافظه مخاطب یا مصرف‌کننده وجود دارد (کاتلر و کلر، ۲۰۰۶ و ۲۰۰۹). بنابراین می‌توان نتیجه‌گیری کرد که تصور از تبلیغ معنای تداعی شده از تبلیغ در ذهن مخاطب است (دوبنی و زین خان، ۱۹۹۰؛ آکر، ۱۹۹۱؛ کلر ۲۰۰۸؛ دل ریو و ایگل‌سیاس، ۲۰۰۱؛ نان دان، ۲۰۰۵) و باعث می‌شود که محتوای تبلیغ کاملاً در ذهن مخاطب جا بیفتد (شری، ۲۰۰۵).

با بررسی ادبیات تحقیق می‌توان به این نتیجه رسید که علیرغم تاکید پژوهشگران حوزه تبلیغات بر اهمیت اندازه‌گیری اثربخشی تبلیغات، تاکنون روشهای مختلفی برای اندازه‌گیری اثربخشی تبلیغات مطرح شده اما همان‌گونه که شیمپ و اندریوس (۲۰۱۳)، مارشال (۲۰۰۶)، تلیس (۲۰۰۴)، و سایر محققان این حوزه اعتقاد دارند اندازه‌گیری اثربخشی تبلیغات با ابهامات بسیاری روبرو است. لذا مسئله اصلی این تحقیق آن است که چگونه می‌توان مدلی جامع به منظور اندازه‌گیری اثربخشی تبلیغات شهری با تاکید بر رویکرد مالی-اقتصادی ارائه کرد؟ ابعاد اثربخشی تبلیغات شهری کدامند، روابط بین این ابعاد چگونه است؟ و مدل مذکور چگونه می‌تواند اثربخشی تبلیغات شهری را با توجه به این ابعاد و روابط بین آنها تبیین نماید؟ بر این اساس محقق با استفاده از روش مدل سازی معادلات ساختاری الگویی را به منظور ارزیابی اثربخشی تبلیغات شهری بر اساس دیدگاه

عامل واسطه بر علاقه نسبت به تبلیغ و تمایل به استفاده از پیام تبلیغاتی تاثیرگذار است (شیمپ و اندریوس، ۲۰۱۳؛ هانسون و بی‌هال، ۲۰۰۸). بنابراین تبلیغات اثربخش شکل‌دهنده شخصیت سازمان تبلیغ‌کننده و یا برند آن است (کلر و لمن، ۲۰۰۵). بدین ترتیب تبلیغات اثربخش با تاثیرگذاری بر مخاطب و ایجاد علاقه نسبت به تبلیغ منجر به ایجاد ارزش افزوده در برند می‌گردند که شامل دو جنبه اصلی است که عبارتند از: آگاهی از برند و تصور از برند در ذهن مخاطب (کلر، ۱۹۹۳ و ۲۰۰۳؛ الیوت و پرسی، ۲۰۰۷).

بنابراین با توجه به این ابعاد می‌توان گفت که در ارزیابی اثربخشی تبلیغات شهری از آن جایی که تصور ذهنی مخاطب و آگاهی از تبلیغ دارای اهمیت اساسی در حوزه اثربخشی تبلیغات است. لذا در این تحقیق دو بعد مذکور با عنوان آگاهی از تبلیغ در مخاطبان تبلیغات شهری و تصور ذهنی مخاطبان از تبلیغات شهری مدنظر قرار گرفته و تعاریف مرتبط با آنها ارائه شده و در مدل تحقیق لحاظ شده اند. از طرف دیگر ورود این مفاهیم به ادبیات تبلیغات شهری به منظور ارزیابی اثربخشی آن می‌تواند به عنوان نوآوری این تحقیق محسوب شده و به محققان کمک کند تا به نتایج دقیق‌تری در ارزیابی اثربخشی تبلیغات دست یابند. در ادامه هر یک از این موارد تشریح می‌گردد.

آگاهی از تبلیغ توانایی بالقوه مخاطب برای شناخت و به خاطر آوری سریع تبلیغ از بین تبلیغات مختلف است. به خاطر آوردن تبلیغ توسط فرد به گونه‌ای عمل می‌کند

جدول ۱. پرسشنامه و متغیرهای مورد بررسی در تحقیق

متغیرهای مورد بررسی	ابعاد و شماره سوالات در پرسشنامه	جمع سوالات	توضیحات
اثربخشی تبلیغ	بعد جذابیت‌های بصری: ۶ تا ۱ بعد باور پذیری تبلیغ: ۷-۸-۹ بعد محتوایی تبلیغ: ۱۰ و ۱۱ بعد مربوط بودن تبلیغ: ۱۲-۱۳-۱۴ بعد قابلیت به یادآوری تبلیغ: ۱۵ و ۱۶ بعد قابلیت اقناع: ۱۷ و ۱۸	۱۸	پرسشنامه استاندارد کشاری ^۱ و همکاران (۲۰۱۳)
گرایش به تبلیغ	بعد منفعت طلبانه: ۱۹ تا ۲۴ بعد لذت بخش بودن تبلیغ: ۲۵ تا ۲۸ بعد جالب توجه بودن: ۲۹ تا ۳۲	۱۴	پرسشنامه استاندارد لی تین خام و ادواردز (۲۰۰۵)
تصور از تبلیغ در ذهن مخاطب	بعد تداعی شناختی از تبلیغ: ۳۳ تا ۴۰ بعد تداعی‌های عاطفی از تبلیغ: ۴۱ تا ۴۵	۱۳	پرسشنامه تغییر یافته و منطبق شده کاپلان (۲۰۰۷) با شرایط تحقیق
آگاهی از تبلیغ	بعد شناخت تبلیغ: ۴۶-۴۷ بعد یادآوری تبلیغ: ۴۸ تا ۵۰	۵	پرسشنامه تغییر یافته و منطبق شده یو و دان تو ^۲ (۲۰۰۱) با شرایط تحقیق
تمایل به استفاده از محتوای پیام	سوالات ۵۱ و ۵۲	۲	ساخته شده با رویکرد شیمپ و اندریوس (۲۰۱۳)

1. Keshari&etal
2. Yoo&Donthu

همبستگی بوده و برای تحلیل داده از مدل معادلات ساختاری استفاده شده است. ابزار اصلی گردآوری داده‌ها پرسشنامه است که براساس متغیرهای مورد بررسی ۵۲ سؤال در نظر گرفته شده است که گویه‌های آن شامل ۲ بخش عمده است: بخش اول، شامل: سؤالاتی جهت جمع آوری اطلاعات جمعیت شناختی (شامل: جنس، تحصیلات)، می‌باشد، که شامل ۴ سؤال، و بخش دوم، شامل: شامل سوالات تخصصی در طیف لیکرت بوده که از پرسشنامه‌های استاندارد به شرح جدول (۱) استفاده گردیده است.

برای بررسی اعتبار محتوایی پرسشنامه‌ها از نظر اساتید و خبرگان حوزه تبلیغات و به ویژه تبلیغات شهری استفاده شد و به منظور ارزیابی روایی صوری ابتدا پرسشنامه‌ها در اختیار تعدادی از شهروندان قرار گرفت تا مفهوم بودن معنایی نیز مورد بررسی قرار گیرد علاوه بر این، به منظور سنجش روایی سؤالات از اعتبار عاملی استفاده شده است. در این پژوهش پرسشنامه‌ها با استفاده از تکنیک تحلیل عاملی اکتشافی و تحلیل عاملی تأییدی مورد بررسی

شهروندان شهر اصفهان ارائه نموده است. با توجه به موارد مطرح شده فوق مهم‌ترین هدف این تحقیق به شرح زیر است: ارائه مدلی به منظور ارزیابی اثربخشی تبلیغات شهری موسسات وابسته به شهرداری اصفهان در بین شهروندان شهر اصفهان.

بنابراین با توجه به هدف، محققین فرضیه زیر را تنظیم نمودند: کلیه ابعاد اثربخشی تبلیغات از طریق تاثیر غیر مستقیم گرایش به تبلیغ بر آگاهی از تبلیغ، تصور از برند در ذهن مخاطب و تمایل به استفاده از محتوای پیام تبلیغ شده در قالب مدل معادلات ساختاری تاثیر دارد. بنابراین با توجه به فرضیه تحقیق مدل مفهومی زیر به منظور ارزیابی اثربخشی تبلیغات شهری ارائه شده است.

روش شناسی تحقیق

از آنجایی که هدف از این پژوهش ارائه مدلی به منظور ارزیابی اثربخشی تبلیغات شهری موجود در سطح شهر اصفهان بوده است، پژوهش حاضر از نظر هدف کاربردی و از نظر نحوه گردآوری اطلاعات توصیفی و از نوع

جدول ۲. نتایج تحلیل عاملی اکتشافی و تأییدی

نام حوزه اصلی و تعداد سؤال	نام عاملها به ترتیب اهمیت در واریانس تبیین شده	واریانس تبیین شده	نتایج تحلیل عاملی تأییدی
اثربخشی تبلیغات (۱۸ سؤال)	جذابیت بصری (۱۳/۱۷۹)، باورپذیری (۱۰/۶۹۴)، محتوا (۹/۹۷۶)، مربوط بودن (۸/۷۶۴)، به یادآوری (۷/۷۷۷) و اقناع (۷/۲۵۰)	۵۷/۶۴۱	$\chi^2/df_{1/01} =$, GFI= ۰/۹۹, AGFI = ۰/۹۵ , RMSEA= ۰/۰۰۵
پرسشنامه گرایش به تبلیغ (۱۴ سؤال)	بعد منفعت طلبانه (۱۹/۶۶۰)، لذت بخش بودن (۱۵/۴۸۲)، جالب توجه بودن (۱۴/۸۱۷)	۴۹/۹۵۹	$\chi^2/df_{0.922} =$, GFI= ۰/۹۸, AGFI = ۰/۹۷, RMSEA= ۰/۰۰۷۸
پرسشنامه تصور از تبلیغ در ذهن مخاطب (۱۳ سؤال)	تداعی‌های شناختی از تبلیغ (۳۱/۴۱۷)، تداعی‌های عاطفی از تبلیغ (۲۱/۱۶۷)	۵۲/۵۸۴	$\chi^2/df_{1/246} =$, GFI= ۰/۹۸, AGFI = ۰/۹۶, RMSEA= ۰/۰۲۶
پرسشنامه آگاهی از تبلیغ (۵ سؤال)	شناخت تبلیغ (۳۴/۰۱۲)، یادآوری تبلیغ (۲۶/۹۸۴)	۶۰/۹۹۶	$\chi^2/df_{2/573} =$, GFI= ۰/۹۹, AGFI = ۰/۹۶, RMSEA= ۰/۰۶۶
تمایل به استفاده (۲ سؤال)	تمایل به استفاده و یا بکارگیری محتوای تبلیغ شده (۲۷/۸۲۲)	۲۲/۸۲۲	-

شهروندان ساکن شهر اصفهان در سال ۱۳۹۳ می‌باشند که بر اساس آمار ۲۰۱۷۷۸۰ نفر بودند. در ابتدا در این تحقیق یک نمونه مقدماتی از جامعه آماری گرفته شد و واریانس نمونه ۰/۲۵۶ محاسبه گردید. سپس با استفاده از فرمول نمونه‌گیری جامعه محدود، حجم نمونه مورد نیاز برای تحقیق را به شرح زیر برآورد نموده است:

$$n = \frac{N(t_{\alpha/2})^2 s^2}{(N-1)\varepsilon^2 + (t_{\alpha/2})^2 s^2} = \frac{2017780 (1.96)^2 (0.256)}{(2017780 - 1)(.05)^2 + (1.96)^2 (0.256)} = 393$$

با توجه به حجم نمونه استخراج شده، اقدام به نمونه‌گیری طبقه‌ای متناسب با حجم نمونه گردید که در جدول ۳ نشان داده شده است.

در نهایت ۳۶۱ پرسشنامه جمع‌آوری گردید. محققین به منظور جمع‌آوری پرسشنامه‌ها به مدت ۳ ماه در سطح شهر اصفهان حضور داشته و پرسشنامه‌های خود را توزیع نموده و داده‌های مورد نیاز را جمع‌آوری کرده است. بنابراین با توجه به داده‌های جمع‌آوری شده توزیع متغیرهای جمعیت شناختی نمونه مورد بررسی به شرح جدول ۴ است:

قرار گرفت. نتایج نشان می‌دهد که کلیه پرسشنامه‌ها، آزمون‌های تناسب نمونه بالاتر از ۰,۵ و نتایج آزمون بارتلت با معناداری بالاتر از ۱,۹۶ دارند. نتایج این مرحله در جدول شماره (۲) نشان داده شده است. گفتنی است بعضی از سؤالات پژوهش به علت پایین بودن نسبت اشتراک و عدم تناسب در ساختار عاملی حذف شده اند.

از سوی دیگر به منظور سنجش پایایی یک نمونه اولیه شامل ۳۰ پرسشنامه پیش آزمون شد و سپس با استفاده از داده‌های بدست آمده، میزان ضریب قابلیت اعتماد با روش آلفای کرونباخ محاسبه شد، که برای سؤالات مربوط به هریک از متغیرهای یاد شده در بالا به ترتیب، ۰/۹۱۲ برای اثربخشی تبلیغات، ۰/۹۲ برای گرایش به تبلیغ، ۰/۸۴۶ برای تصور از تبلیغ در ذهن مخاطب، ۰/۷۶۸ آگاهی از تبلیغ و ۰/۶۸۱ برای تمایل به استفاده از پیامهای تبلیغ شده، بدست آمد. این اعداد نشان‌دهنده این است که پرسشنامه‌ها از قابلیت اعتماد لازم برخوردار است.

جامعه و نمونه آماری تحقیق

جامعه آماری مورد بررسی در این پژوهش، کلیه

جدول ۴. متغیرهای جمعیت شناختی مورد استفاده در تحقیق؛ ماخذ: یافته های تحقیق.

نام متغیر	درصد فراوانی	نام متغیر	درصد فراوانی
جنسیت		وضعیت تاهل	
مرد	۶۷,۶	مجرد	۶۸,۷
زن	۳۲,۴	متاهل	۳۰,۵
روزنامه		فایده پاسخ	
کتاب	۱۵,۵	فایده پاسخ	۰,۸
مجله	۱۷,۵	سن	
تلویزیون	۵,۳	کمتر از ۲۵ سال	۳۴,۹
رادیو	۴۱,۶	۲۵ تا ۳۰ سال	۴۳,۵
اینترنت	۲,۵	۳۰ تا ۳۵ سال	۱۶,۹
فایده پاسخ	۲۶,۹	بالاتر از ۳۵ سال	۳,۶
	۰,۸	فایده پاسخ	۱,۱

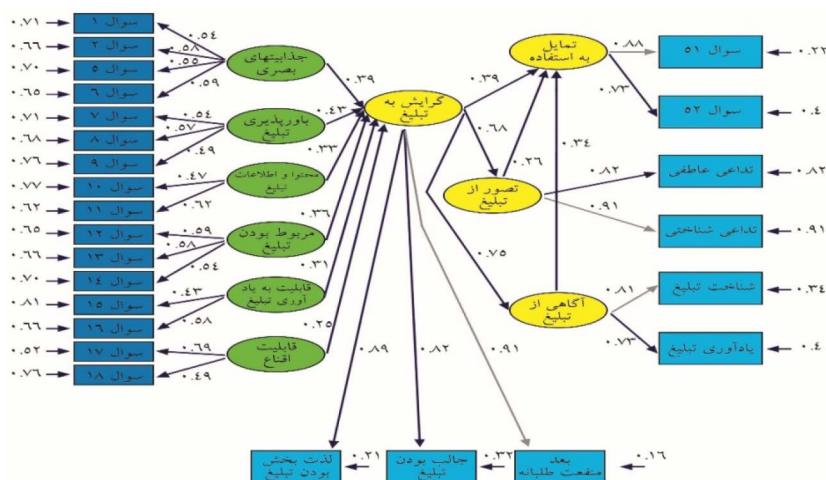
یافته‌های تحقیق

در توضیح یافته‌های استنباطی تحقیق، به بررسی فرضیات تحقیق پرداخته می‌شود. به منظور آزمون فرضیه تحقیق که در بخش بیان مسئله تحقیق مطرح گردید، از مدل‌سازی معادلات ساختاری استفاده شده است. فرضیه تحقیق: کلیه ابعاد اثربخشی تبلیغات از طریق تاثیر غیرمستقیم گرایش به تبلیغ بر آگاهی از تبلیغ، تصور از تبلیغ و تمایل به استفاده یا بکارگیری پیام یا محتوای مطرح شده در تبلیغ، در قالب مدل معادلات ساختاری تاثیر دارد. در شکل شماره (۲)،

خروجی مدل اصلی نرم افزار لیزرل برای فرضیات تحقیق ارائه می‌گردد:

با توجه به خروجی لیزرل ابتدا باید شاخصهای برازش مدل مورد بررسی قرار گیرد. شاخص‌های تناسب برازش مدل به شرح جدول شماره (۵) بررسی شده و نشان دهنده برازش مناسب مدل می‌باشد.

با توجه به نتایج ارائه شده در جدول شماره (۵) برازش مدل مناسب بوده بنابراین با توجه به شکل شماره ۲ فرضیه تحقیق تأیید می‌گردد.

chi-square=272.26,df=249,P-value=0.14892,RMSEA=0.016

شکل ۲. مدل ضرائب استاندارد شده مربوط به فرضیه تحقیق

جدول ۵. شاخص‌های برازش مدل فرضیات تحقیق با نرم افزار لیزرل؛ ماخذ: یافته‌های تحقیق.

نام شاخص	مقدار استاندارد شاخص	مقدار شاخص در مدل مورد نظر	نتیجه گیری
نسبت کای دو به دی.اف	۱-۳	۱/۰۹	برازش مدل مناسب است
پی ولیو	بیشتر از ۰/۰۵	۰/۱۴۹	برازش مدل مناسب است
جی.اف.آی	بیشتر از ۰/۹	۰/۹۴	برازش مدل مناسب است
آ.جی.اف.آی	بیشتر از ۰/۹	۰/۹۳	برازش مدل مناسب است
ان.اف.آی	بیشتر از ۰/۹	۰/۹۵	برازش مدل مناسب است
سی.اف.آی	بیشتر از ۰/۹	۰/۹۹	برازش مدل مناسب است
آ.ام.اس.ایی.ای	کمتر از ۰/۱	۰/۰۱۶	برازش مدل مناسب است

نتیجه‌گیری و جمع‌بندی

در این مقاله، ابتداء داده‌ها توسط آمار توصیفی، مانند: جداول فراوانی و نمودارها و سپس فرضیات تحقیق، بر مبنای آمار استنباطی و با استفاده از نرم افزار LISREL8.8 تجزیه و تحلیل گردید که نتایج بدست آمده طبق جدول شماره (۵) به شرح ذیل است:

یافته‌های پژوهش در خصوص فرضیه تحقیق مبنی بر اینکه: کلیه ابعاد اثربخشی تبلیغات از طریق تاثیر غیر مستقیم گرایش به تبلیغ، بر آگاهی از تبلیغ، تصور از تبلیغ و تمایل به استفاده از پیام تبلیغ شده در قالب مدل معادلات ساختاری تاثیر دارد، نشان داد که با توجه به شکل ۲ ابعاد مطرح شده از طریق تاثیر غیرمستقیم گرایش به تبلیغ بر آگاهی از تبلیغ، تصور از ذهنی مخاطب از تبلیغ و تمایل به استفاده از پیام تبلیغ شده است، تأیید می‌گردد نتایج این فرضیه با تحقیقات هوکه و همکاران (۲۰۱۳)، چی یچ و چيو (۲۰۱۲)، یزر و همکاران (۲۰۱۱)، علیجانی و همکاران (۲۰۱۰)، میلان و میتال (۲۰۱۰) و مارتین و همکاران (۲۰۰۲) همسو است.

در این رابطه و به منظور تفسیر نتایج باید گفت از نظر صاحب‌نظران حوزه تبلیغات نگرش نسبت به تبلیغات را می‌توان به عنوان بهترین شاخص اثربخشی تبلیغات در نظر گرفت (هالی و بالدینگر، ۱۹۹۱؛ بروان و استی من، ۱۹۹۲). بنابراین می‌توان گفت تبلیغاتی در حوزه شهری اثربخش ترند و نمره اثربخشی بالاتری را دریافت می‌کنند که با توجه به ابعاد اثربخشی تبلیغات، مشتمل بر بعد محتوایی تبلیغات، بعد اقناعی، به یادآوری تبلیغات، جاذبه‌های

بصری، مربوط بودن تبلیغات و قابلیت باورپذیری تبلیغات بتوانند نگرش نسبت به تبلیغات را تحت تاثیر قرار دهند. با توجه به ادبیات تحقیق ابعاد اثربخشی تبلیغات از یک سو، بعد مطلوبیت گرایانه گرایش به تبلیغات را تحت تاثیر قرار می‌دهند. نتایج در این بخش نشان می‌دهد جنبه‌های اطلاعاتی تبلیغات شهری منجر به توجه مخاطب به تبلیغ شده و باعث می‌گردد تا تبلیغات از نظر مخاطب سودمند، کارا و مفید در نظر گرفته شود و تمایل به استفاده از محتوای پیام را تحت تاثیر قرار دهد. از سوی دیگر ابعاد اثربخشی تبلیغات شهری، بعد لذت‌گرایانه گرایش به تبلیغات را تحت تاثیر قرار می‌دهد. این ابعاد باعث می‌شوند تا مخاطب احساس خوبی از تبلیغات داشته و نیازهای لذت‌گرایانه و زیبایی‌شناختی آنها را ارضا نماید. در نهایت باید گفت که تبلیغات اثربخش، بعد قابل توجه بودن یا جالب بودن تبلیغات را از طریق جاذبه‌های بصری و عاطفی تحت تاثیر قرار داده و باعث یادگیری خصوصیات و مشخصه‌های محتوای پیام تبلیغ شده می‌گردد. لذا در تبلیغات شهری به منظور بالا بردن اثربخشی تبلیغات باید دقت لازم را مبذول نموده و سعی شود در طراحی پیامهای تبلیغاتی این ابعاد مد نظر قرار گیرند. علاوه بر این اثربخشی تبلیغات شهری و ابعاد آن می‌تواند آگاهی از تبلیغ و تصور از تبلیغ را در ذهن مخاطب تحت تاثیر قرار دهند. علت آن است که از یک سو تبلیغات شهری اثربخش ابعاد آگاهی از تبلیغ، مشتمل بر یادآوری تبلیغ و شناخت تبلیغات از بین انبوه تبلیغات در فضای شهری را تحت تاثیر قرار می‌دهند و باعث می‌شوند تا مخاطب به راحتی تبلیغ مورد نظر را

شناسایی کرده و در زمان مطرح کردن آن در مکانهای مختلف و در بین افراد مختلف و یا حتی در جمعهای مختلف به راحتی آن را به یاد آورد. از سوی دیگر این ابعاد، تصویر ذهنی مثبتی از تبلیغ در ذهن مخاطبان ایجاد کرده و باعث می‌شود تا آنها تبلیغ ارائه شده در فضای شهری مورد نظر را مطلوب ارزیابی کنند.

پیشنهادهای تحقیق

قبل از ارائه پیشنهادات کاربردی، با توجه به نتایج تحقیق باید به ذکر این مسئله پرداخت که تحقیق حاضر دارای محدودیتهایی است که محققان برای تحقیقات آتی باید به آن توجه داشته باشند. از جمله مهمترین این محدودیت ها، می‌توان به موارد زیر اشاره نمود:

تحقیق حاضر در بین شهروندان شهر اصفهان انجام شده است و از آنجایی که ممکن است با انجام این تحقیق در جامعه آماری دیگر نتایج متفاوتی به دست آید لذا تعمیم نتایج به سایر جوامع و شهرهای کشور باید با احتیاط صورت گیرد. علاوه بر این، متغیرهای زیادی وجود دارند که خارج از کنترل محققان هستند و می‌توانند ارزیابی از اثربخشی تبلیغات را تحت تاثیر قرار دهند که از آن جمله می‌توان به شرایط فرهنگی جامعه و افرادی که تبلیغات را مشاهده می‌کنند، اثرات شخصیت افراد بر پاسخگویی به سوالات، تفاوت‌های مرتبط با متغیرهای جمعیت‌شناختی اشاره کرد. لذا ممکن است این متغیرها و به ویژه متغیرهای فرهنگی نتایج این تحقیق را دچار محدودیت نماید. بنابراین با توجه به نتایج حاصل از تحقیق می‌توان پیشنهاد نمود که برای بهبود اثربخشی تبلیغات در فضای شهری باید اصول زیر مد نظر قرار گیرد تا بر اثربخشی تبلیغات افزوده شود.

- اصل سادگی: تبلیغ باید به راحتی توسط مخاطب درک شود. تبلیغات یک فرایند ارتباطات است برای این که این اتفاق بیفتد باید تبلیغات دارای سادگی باشد. زیرا تبلیغ باید دارای فضای تنفس باشد. باید برای مخاطب فضای تنفسی بگذاریم تا مخاطب بتواند از فضای تنفس استفاده بیشتری بکند.

- اصل تمایز: در طراحی تبلیغات هیچ گاه نباید از جمع تبعیت کرد. در طراحی تبلیغات باید حرکتی متفاوت با حرکت سایرین انجام داد.

- اصل سینرژی: ابزارهای تبلیغاتی موجود در فضای

شهری و به ویژه محتوای پیامهای تولید شده برای شهروندان باید خط واحدی را دنبال کند. درست است که تبلیغات شهری باید مداوم تغییر کنند و پیامهای متفاوتی را به مخاطبان خود در شهر منتقل کنند اما این تغییرات باید در راستای خط واحد باشد. تنوع باید به گونه‌ای باشد که مخاطب توانایی ربط دادن تبلیغات را به هم داشته باشد. باید در تبلیغات از عناصر ثابتی استفاده بشود که این عناصر تکرار شود تا مخاطب توانایی دنبال کردن تبلیغات را داشته باشد. هر تبلیغی که بخواهد اثربخش باشد باید از شعار تبلیغاتی مناسبی برخوردار باشد تا بتواند به خوبی با مخاطب ارتباط برقرار کند بدین منظور پیشنهاد می‌گردد در طراحی شعار تبلیغاتی، تبلیغ توجه جدی مبذول شود.

- به منظور اثربخشی بهتر تبلیغات در فضای شهری، باید به ویژگیهای مخاطبان مانند سن، جنس، سطح تحصیلات افراد توجه کرد و متناسب با آنها اقدام به تولید محتوای تبلیغاتی نمود.

منابع و ماخذ

1. بیراوند، ح ر (۱۳۸۹) مدیریت تبلیغات بازاریابی روش‌ها و راهبردها: بر مبنای دیدگاه ارتباطات یکپارچه بازاریابی (IMC). تهران: سازمان مدیریت صنعتی.
2. حکیمیان، ا. (۱۳۸۱) زمان عامل موثر در تبلیغات. روابط عمومی، شماره ۲۳.
3. محمدیان، م (۱۳۷۹) مدیریت تبلیغات از دید بازاریابی. تهران: انتشارات حروفیه.
4. محمدیان، م (۱۳۸۸) مدیریت تبلیغات، تهران: انتشارات حروفیه.

5. Aaker, D.A. 1991, Managing Brand Equity: Capitalizing on the Value of a Brand Name, Free Press, New York, NY.
6. Abbas Ali, M. 2012. Effectiveness of music in humorous advertisements. Management edge, Vol.5, No.2. Pp.117-103.
7. Abernethy, A.M. and Franke, G.R.

- C. y. ۲۰۱۲. The mediation effect of information presentation style on the relationship between banner advertisements and advertising effectiveness. *International journal of business and management*. Vol. ۷, no. ۱۴. P. ۴۶.
16. Del Rio, A.B., Vazquez, R., Iglesias, V. 2001, the effects of brand associations on consumer response. *Journal of Consumer Marketing*, Vol. 18 No.5, pp.25-410.
  17. Dobni, D., Zinkhan, G.M. 1990, In search of brand image: a foundation analysis, in Goldberg, M.E., Corn, G., Pollay, R. Eds, *Advances in Consumer Research*, Association of Consumer Research, Provo, UT, Vol. Vol. 17 pp.19-110.
  18. Ducoffe, R.H. 1995. How Consumers Assess the Value of Ad. *Journal of Current Issues and Research in Ad*. Vol. 17, No. 2, PP: 18-1.
  19. Elliot, R., Percy, L. 2007. *Strategic Brand Management*, Oxford University Press, New York, NY.
  20. Farbey, A.D. 2002. How to produce successful advertising', Ed, 2002.
  21. Fortin, D. R. . 1991 *The Impact of Interactivity on Advertising Effectiveness in the New Media*, Thesis of M.A., Advisor: Ruby Roy Dholakia, University of Rhode Island.
  22. Haley, R. I., and Baldinger, A. L. 1991. The ARF copy research project. *Journal of Advertising Research*. 32-11 ,2 ,31.
  ۱۹۹۶. The Information Content of Ad: A Meta-Analysis. *Journal of Advertising*. Vol. ۲۵, No. ۲, PP: ۱.
  8. Ahmad, W.Mahmood, Z.2011. An empirical investigation of the association between creative advertising and advertising effectiveness in Pakistan. *International journal of marketing studies*. Vol.3. No. 2.pp.52-32.
  9. Alijani, G.and etal2010 .. Effectiveness of online advertisement factors in recalling a product. *Academy of marketing studies journal*. Vol.14. No.1.pp. 10-1.
  10. Aliman and Sert.2010. Dimensions of brand knowledge: Turkish university students' consumption of international fashion brands. *Journal of Enterprise Information Management*. Vol.23, Issue.4.
  11. Batra, R and Ahtola, O. T. 1990, Measuring the Hedonic and Utilitarian Sources of Consumer Attitudes, *Marketing Letters*, ,22 170-159.
  12. Belch, G. E., Belch, M. A. 2008. *Advertising and promotion: An integrated marketing communications perspective*. The McGraw- Hill, Sixth Edition.
  13. Blythe, J. 2008. *Consumer behavior*. Cengage Learning EMEA.
  14. Chan, L, Y. & etal 2011. Research on TV advertising effectiveness of the Taiwan super basketball league. *International journal of organizational innovation*.
  15. Chi. H. k. & yeh. H. r. &. Chiov.

Marketing Science, Vol. 25 No.6, pp.59-740.

31. Keller, K.L. ۲۰۰۸, Strategic Brand Management: Building, Measuring, and Managing Brand Equity, ۳rd ed., Prentice-Hall, Englewood Cliffs, NJ,
32. Kotler, P., Keller, K.L. ۲۰۰۹. Marketing Management, ۱۳th ed., Prentice-Hall, Upper Saddle River, NJ.
33. Lee, E.; Tinkham, S; Edwards, S. M. ۲۰۰۵. The multidimensional structure of attitude toward the Ad: Utilitarian, Hedonic and Interestingness Dimensions, American Academy of Advertising. Conference Proceedings, p. ۶۶-۵۸.
34. Lord, K.R, Lee, M, S & Sauer, P.L. ۱۹۹۴. Program context antecedents of attitude toward radio commercials. Journal of the academy of marketing science. Vol. ۲۲ No.۱, pp. ۱۵-۳.
35. Marshall, E. W. 2006. Advertising message strategies and executional devices in television commercials from award-winning effective campaigns from 1999 to 2004”, dissertation for doctoral degree, University of Florida, 2006.
36. Martin. A. s. & etal. 2002. In commercials and advertising effectiveness: an empirical study. Journal of consumer marketing. Vol.19 no.6.pp.480-468.
37. Mathur, U.C. 2005 “Advertising Management Text and Cases”, Published by New Age International.
23. Hanson, C and Behall, B. 2008. Accessibility effects on the Relationship between Attitude toward the Ad and Brand Choice. Journal of Advances in Consumer Research. Vol. 22, No. 1, PP. -152 159.
24. Holbrook, M.B., Batra, R. ۱۹۹۰, Assessing the role of emotions as mediators of consumer responses to advertising, Journal of Consumer Research, Vol. ۱۴ No.۳, pp.۲۰-۴۰۴.
25. Hoque,A, and etal.۲۰۱۳. Impact of TV advertisement on the response process of the private service holders of Bangladesh, Business and economic research, Vol.۳. No.۱,pp.۴۴۱ -۴۲۷.
26. Keller,K.L.1993,Conceptualizing, measuring, and managing customer-based brand equity, Journal of Marketing, Vol. 57 No.January, pp.22-1.
27. Keshari, p and etal. 2013. Constituents of advertising effectiveness: a study of select service advertisements. Journal of services research. Vol.12. No.2.
28. Kotler, P. and Keller, K.L., 2006. “Marketing Management”, Upper Saddle River, NJ: Prentice Hall, Twelfth ed. 2006.
29. Keller, K.L. 2003, “Brand synthesis: the multidimensionality of brand knowledge”, Journal of Consumer Research, Vol. 29 No.4, pp.600-595.
30. Keller, K.L., Lehmann, D.R. 2005, “Brands and branding: research findings and future priorities”,

- Vol. 15, No. 10, PP: 368-73.
44. Tellis, J. G. 2004, 'Effective advertising', Sage publications.
  45. Tinkham, S.F., Weaver-Lariscy, R.A.1994, "Ethical judgements of political television commercials as predictors of attitude toward the ad", Journal of Advertising, Vol. 23 No.3, September, pp.57-43.
  46. Tyagi, C.L., Kumar, A, 2004. "Advertising Management". Atlantic Publishers & Distributors.
  47. Wright, R. ۲۰۰۶, "Consumer behavior", Cengage Learning EMEA.
  48. Xue, F. ۲۰۰۴. Self-concept, consumption situation and advertising effectiveness. A dissertation for the degree of doctor in philosophy in college of communication and information sciences. The University of Alabama
  49. Yzer, M.C. and etal. ۲۰۱۱. Affective antecedents of the perceived effectiveness of antidrug advertisements: an analysis of adolescent's momentary and retrospective evaluations. Prev sci. No.۱۲,pp.۲۸۸-۲۷۸.
  38. Millan. E. s. & Mittal. B. 2010. Consumer response in the new free market economies of central and Eastern Europe-the case of the Czech Republic. Journal of advertising. Vol. 39, No.3.pp. 98-81.
  39. Nandan, S. 2005, An exploration of the brand identity-brand image linkage: a communications perspective, Brand Management, Vol. 12 No.4, pp.78-264.
  40. Sherry, J.E. 2005, Brand meaning, in Tybout, A.M., Calkins, T. Eds, Kellogg on Branding: The Marketing Faculty of the Kellogg School of Management, John Wiley& Sons, Hoboken, NJ, .
  41. Shimp, T.A., Andrews.w. 2013. Advertising, Promotion, and Supplemental Aspects of Integrated Marketing Communications, 4th Ed the Dryden Press: Orlando, Fl.
  42. Starch, D. 2009. Testing the effectiveness of advertisements. Harvard business review.
  43. Stayman, D. M. and Aaker, D. A. 1990. Are All the Effects of Ad-Induced Feelings Mediated by Ad? Journal of Consumer Research.

شناسایی ساختار شکست ریسک پروژه‌های عمرانی شهرداری اصفهان و اولویت‌بندی با استفاده از تکنیک تاپسیس فازی سلسله مراتبی

امیرحسین نادعلی جلوخانی - دانشجویی دکتری مدیریت دولتی، گروه مدیریت دولتی، واحد دهقان، دانشگاه آزاد اسلامی، دهقان، ایران
سید رسول آقاداتوود - استادیار، گروه مدیریت دولتی، واحد دهقان، دانشگاه آزاد اسلامی، دهقان، ایران
مهدی کرباسیان - دانشیار، گروه مهندسی صنایع، دانشگاه صنعتی مالک اشتر، اصفهان، ایران
عبدالمجید عبدالباقی - استادیار، دانشکده صنایع و مدیریت دانشگاه صنعتی شاهرود، شاهرود، ایران

Identify and prioritize risk breakdown structure of municipal construction projects using fuzzy hierarchical TOPSIS

Abstract

The purpose of this study was to design a risk breakdown structure and prioritize its levels in Isfahan municipality. In this regard, the presentation of the objectives of the construction projects in project risk management has been considered. This research was conducted to determine the risk breakdown structure through comparative studies, semi-structured interviews, and a questionnaire. Finally, prioritizing the levels of risk breakdown structure, the objectives of the projects were accomplished through improved hierarchical fuzzy topology technique. Due to the fact that in classical Tapis, the mean value and standard deviation are not a complete measure for comparison of two fuzzy numbers, in order to eliminate this defect, the coefficient of variation has been used. This descriptive survey is of a survey type of a practical nature and periodic time. The data gathering tool included review of documentation, Delphi technique and researcher-made questionnaires by drawing an abstract ladder, its content and content validity was evaluated by Lavasheh method and its reliability was confirmed by the internal consistency determination method and in general 29 risk categories in The third level was identified and ranked in three levels and ranked in the second and third levels.

Keywords: risk breakdown structure, Projects Objectives, Prioritization, Risk of Construction Projects

چکیده

هدف پژوهش حاضر، طراحی ساختار شکست ریسک و اولویت‌بندی سطوح آن در شهرداری اصفهان بوده و در این راستا، ارائه اهداف پروژه‌های عمرانی در مدیریت ریسک پروژه‌ها مورد توجه قرار گرفته است. این پژوهش در خصوص تعیین ساختار شکست ریسک از طریق مطالعات تطبیقی، مصاحبه نیمه ساختار یافته و پرسشنامه حاصل شد و در انتها اولویت‌بندی سطوح ساختار شکست ریسک، اهداف پروژه‌ها توسط تکنیک تاپسیس فازی سلسله مراتبی بهبود یافته انجام گرفت. با توجه به اینکه در تاپسیس کلاسیک مقدار میانگین و انحراف از استاندارد، معیار کاملی برای مقایسه دو عدد فازی نیستند در این راستا جهت رفع این نقیصه از ضریب تغییر استفاده شده است. این پژوهش توصیفی از نوع پیمایشی و با ماهیت کاربردی و از نظر زمان مقطعی است. ابزار گردآوری داده‌ها شامل مرور مستندات، تکنیک دلفی و پرسشنامه‌های محقق ساخته از طریق ترسیم نردبان انتزاعی است که روایی صوری و محتوایی آن به روش لاوشه و پایایی آن توسط شیوه تعیین همسانی درونی مورد تایید قرار گرفت و به طور کلی ۲۹ دسته ریسک در سطح سوم شناسایی گردید که در سه سطح طبقه‌بندی شده و در دو سطح دوم و سوم اولویت‌بندی گردیده است.

واژگان کلیدی: ساختار شکست ریسک، اهداف پروژه‌ها، اولویت بندی، ریسک پروژه‌های عمرانی

مقدمه

کار، مواد و تجهیزات مورد نیاز جهت تکمیل پروژه‌ها با موفقیت در زمان و بودجه مشخص و طراحی با استاندارد و کیفیت مطلوب را پروژه ساخت و ساز گویند (دونالد و بوید^{۱۰}، ۱۹۹۲). در این راستا شناسایی ریسک متضمن تعیین و مستندسازی ویژگی‌های ریسک‌هایی است که می‌تواند بر پروژه اثر بگذارند. با توجه به اینکه ساختار شکست کار^{۱۱}، پروژه را به اجزای تشکیل دهنده آن خرد کرده و به فهرست فعالیت‌ها ختم می‌شود. ریسک‌ها را نیز می‌توان براساس نوع و ماهیت پروژه، اهداف پروژه و روند اجرای پروژه، به صورت سلسله مراتبی و ساختارمند، در گروه‌های مختلف نمایش داد. طبقه‌بندی ریسک‌ها که ساختار شکست ریسک^{۱۲} نام دارد، ساختاری فراهم می‌آورد تا شناسایی ریسک‌ها، ضابطه مند گردد و اثربخشی و کیفیت فرایند شناسایی ریسک ارتقاء یابد (هیلسون، ۲۰۰۳). با توجه به طبقه‌بندی ریسک در پروژه‌ها ساخت و ساز چینی‌ها به دو دسته خارجی و داخلی تقسیم‌بندی شده است (فانگ و همکاران^{۱۳}، ۲۰۰۴). روش مشابه دیگر که به صورت استراتژیک می‌باشد پیشنهاد طبقه‌بندی ریسک‌های ساخت و ساز در چهار مرحله چرخه حیات پروژه که شامل امکان‌سنجی، برنامه ریزی و طراحی، ساخت و ساز، بهره‌برداری و گردش مالی می‌باشد (کوهن و پالمر^{۱۴}، ۲۰۰۴). طبقه‌بندی ریسک‌ها را می‌توان در پنج طبقه طراحی، مدیریت ساخت و ساز، ایمنی ساخت و ساز، مخاطرات طبیعی، اقتصادی و اجتماعی بیان نمود (کو و لو^{۱۵}، ۲۰۱۲). منشأهای بروز ریسک‌ها رادر ساده ترین شکل می‌توان فهرستی از منشأهای بالقوه ریسک تهیه کرد و عناوینی را زیر هر منشأ ایجاد کرد که ریسکها بتوانند بر اساس آنها مرتب شوند. برخی مؤسسات مجموعه‌های مختصرتری را برای این منظور تهیه کرده اند که از آن جمله عبارت هستند از:

PEST^{۱۶}: سیاسی، اقتصادی، اجتماعی و فناوری

PESTLE^{۱۷}: PEST علاوه عناصر حقوقی و زیست

محیطی

مهمترین هدف مدیریت، انجام پروژه‌های شهری با موفقیت در راستای اهداف از پیش تعیین شده می‌باشد. با وجود سابقه طولانی اجرای پروژه‌های عمرانی در شهرها، فرایند پروژه‌های شهری از قبل از اجراء تا بعد از اجراء همچنان دچار مشکلات و مسائل عدیده‌ای می‌باشد که منجر به ریسک می‌گردد. کلمه ریسک در قرن ۱۷ از یک کلمه فرانسوی گرفته شد (ایتون و آبجانه^{۱۸}، ۲۰۱۰). استاندارد استرالیا، نیوزلند^{۱۹}، ۳۶۰، ریسک را اینگونه تعریف می‌کند: «پدیده‌ای که احتمال روی دادن آن وجود دارد و بر اهداف پروژه تأثیر می‌گذارد» (استاندارد استرالیا). ریسک پروژه‌های ساخت و ساز به عنوان یک رویداد بالقوه خارجی و داخلی در پروژه رخ میدهد (اودینکا و اولادپو و آکیندل^{۲۰}، ۲۰۰۶). یک پروژه دارای هدف مشخصی است (حقانی و راهمندان^{۲۱}، ۲۰۱۵) و موفقیت پروژه شامل مجموعه‌ای از اصول و استانداردها در راستای نتایج مطلوب تعریف شد (چان و چان^{۲۲}، ۲۰۰۴). موفقیت پروژه شامل هزینه، زمان، ایمنی، مشخصات فنی، ارزش سود، رضایت مشتریان، عملکرد زیست محیطی در راستای انتظارات مدیران و افراد است (چان و چان، ۲۰۰۴). موفقیت پروژه وابسته به نوع، اندازه، پیچیدگی و صاحبان تجربه است که پژوهش‌گران معیارهای مختلف برای اندازه گیری موفقیت پروژه پیشنهاد کرده اند. مثلث اصلی اهداف مدیریت پروژه شامل هزینه، زمان و کیفیت است که تغییر در یکی از آنها سبب تأثیر در سایر اجزای پروژه خواهد شد (ناوار و ساشن^{۲۳}، ۱۹۹۰؛ یانگ و پنگ^{۲۴}، ۲۰۰۸). بنابراین، پروژه‌ای موفق است که در زمان تعیین شده و با هزینه ی پیش بینی شده به انجام رسیده و انتظارات اولیه از انجام پروژه را نیز برآورده سازد. در مدیریت پروژه این معیارها اغلب به صورت ترکیبی از معیارهای زمان، هزینه و کیفیت (عملکرد/محدوده کار) بیان شده اند (پی ام باک^{۲۵}، ۲۰۰۸). در این راستا سازماندهی و هماهنگی بین نیروی

مدیریت شهری

فصلنامه مدیریت شهری
Urban Management
شماره ۵۱ تابستان ۱۳۹۷
No.51 Summer 2018

۳۵۸

10. Donald and Boyd
11. Work Breakdown Structure
12. Risk Breakdown Structure
13. Fang et al
14. Cohen and Palmer
15. Kuo and Lu
16. Political, Economic, Social, Technological
17. Political, Economic, Social, Technological, Legal, Environmental

1. 17th century
2. Abujnah and Eaton
3. AS/NZS
4. Odeyinka, Oladapo and Akindele
5. Rahmandad and Haghani
6. Chan and Chan
7. Navarre and Schaan
8. Jyh-Bin Yang, Sheng-Chi Peng
9. PMBOK Guide® - 4th Edition

PESTLEIED^{۱۸}: PEST به علاوه عناصر حقوقی،

بین المللی، زیست محیطی و جمعیت شناسی

TECOP^{۱۹}: شامل عناصر فنی، زیست محیطی، تجاری،

عملیاتی و سیاسی است که برای ساختاردهی به ریسکها استفاده می‌شود (عسگری و همکاران، ۱۳۹۵).

ساختار ارائه شده در کتاب راهنمای مدیریت ریسک پروژه شامل گروه‌های فنی، خارجی، محیط زیست، سازمانی، مدیریت پروژه، حق عبورها و حق تقدم‌ها، ساختمانی و تنظیمی می‌باشد (دفتر توسعه مدیریت پروژه^{۲۰}، ۲۰۰۳).

رویکرد مدیریتی در پروژه‌های عمرانی بر اساس الگویی معین به منظور تعیین اهداف، ساختار شکست ریسک و اولویت‌بندی آن با مینا قرارداد استاندارد مدیریت پروژه پی ام باک ۲۰۱۳، به مطالعه تطبیقی در خصوص انواع ساختار شکست ریسک می‌پردازد و به ارائه روش ساختارمند در طراحی و توسعه ساختار شکست ریسک، تعیین اهداف پروژه‌های عمرانی شهرداری اصفهان و اولویت‌بندی آن می‌پردازد.

روش پژوهش

در این پژوهش هدف تعیین ساختار شکست ریسک، دسته‌بندی، شناسایی و اولویت‌بندی ریسک‌ها و اهداف پروژه‌های عمرانی شهرداری اصفهان می‌باشد و با توجه به مباحث مطرح شده در بخش‌های گذشته پرسش‌های اصلی این پژوهش به شرح ذیل است:

- ۱- نحوه ساختار و طبقه‌بندی شکست ریسک پروژه‌های عمرانی شهرداری اصفهان چگونه است؟
- ۲- اولویت‌بندی ساختار شکست ریسک پروژه‌های عمرانی در اهداف پروژه‌ها چگونه است؟
- ۳- ریسک پروژه‌های عمرانی شهرداری اصفهان در کدامیک از اهداف پروژه‌ها بیشتر است؟

بر اساس مدل پژوهش طبق شکل ۱ روش پژوهش از نوع آمیخته است و اطلاعات بر اساس تلفیق روشهای شناسایی ریسک پروژه‌ها بر اساس مرور مستندات، اسناد و مدارک بدست آمده، توسعه ساختار شکست ریسک و مصاحبه (کیفی) و بخشی دیگر از طریق دلفی و پرسش نامه تهیه شده است (کمی و کیفی). از طرفی با توجه به اینکه امکان دست کاری داده‌ها وجود ندارد شرایط غیرآزمایشگاهی از نوع توصیفی- تحلیلی و در شاخه علی- مقایسه‌ای و به لحاظ هدف از نوع کاربردی است. جامعه آماری این پژوهش را دو گروه زیر تشکیل می‌دهند:

۱. پروژه‌های عمرانی شهرداری اصفهان در مناطق ۱۵ گانه

۲. مدیران مناطق، معاونین و مسئولین عمرانی، مسئولین برنامه و بودجه و اساتید و خبرگان شهری مرتبط برای پاسخ گویی به پرسش‌های فوق با توجه به فرآیند پژوهش بخش اول مطالعه (بخش کیفی) پس از تعریف موضوع و ابعاد آن از میان منابع موجود با توجه به اینکه شهرداری اصفهان جزء کلان شهرهای استراتژیک ایران می‌باشد و به عنوان یکی از شهرداریهای کلان کشور همه

بیان مسئله

شناسایی ریسک پروژه‌ها همواره مدنظر مدیران و نهادهای تصمیم گیرنده مدیریت شهری بوده و اگر چه مطالعاتی اندک و بدون ساختار در این زمینه انجام شده است (نظری و همکاران، ۱۳۹۲)، به نظر می‌رسد به دلیل شرایط خاص اجتماعی و اقتصادی که بر کلان شهرها حاکم است، اجرای این گونه مطالعات باید منطبق بر سیاستها و برنامه‌های همان شهر باشد. استفاده از یک نسخه واحد در شناسایی ریسک پروژه‌های عمرانی در همه شهرها می‌تواند بر خلاف انتظار، نه تنها گرهی از مسایل موجود باز نکند، بلکه باعث افزایش مشکلات این پروژه‌ها شود.

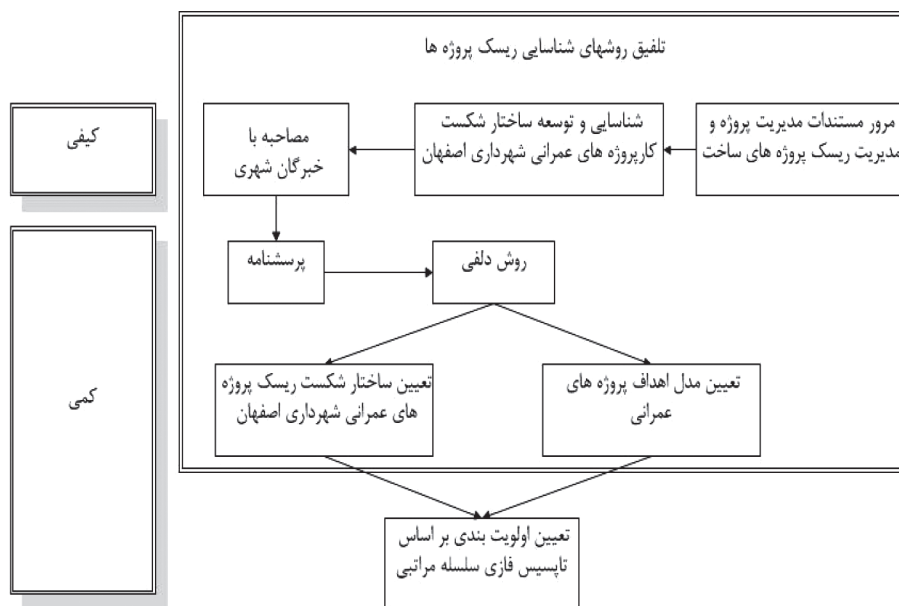
در این خصوص با توجه به اینکه ابزارهای متعددی در استانداردهای مختلف پیشنهاد شده است و با در نظر گرفتن چارت سازمانی شهرداری اصفهان که به صورت ماتریسی و سازمانی پروژه محور و خدماتی می‌باشد نیاز به ساختار شکست ریسک به صورت سلسله مراتبی (هیلسون^{۲۱}، ۲۰۰۳) در حوزه‌های مختلف پروژه‌های عمرانی شهرداری می‌باشد. ساختار شکست ریسک با تمرکز بر محیط پیرامونی و اهداف پروژه با توجه به منشاء ریسک‌ها متناسب با شرایط سازمانی به نحو جامع و قابل اطمینانی در خصوص اثر بخشی و کیفیت فرآیند شناسایی ریسک است. در این پژوهش با توجه به گسترش تعداد پروژه‌های شهرداری اصفهان در محلات، لزوم تقویت

18. Political, Economic, Social, Technological, Legal, International, Environmental, Demographic

19. Technical, Environmental, Commercial, Operational, Political

20. Project Management Office (PMO)

21. Hillson, D.,

شکل ۱. مدل پژوهش (محقق ساخته)؛ ماخذ: نگارندگان.

در سه سطح جهت برنامه ریزی و تخصیص بودجه و فعالیتهای مورد نیاز هر پروژه تعیین شده است. جهت تعیین ساختار شکست ریسک پروژه های عمرانی شهرداری اصفهان از طریق مرور مستندات و مصاحبه با سوالات باز و نیمه ساختار یافته و به صورت هدفمند انجام گرفت. داده های جمع آوری شده در چهار مرحله ی کدگذاری به صورت کدگذاری اولیه، متمرکز، محوری و تئوریک موجب تکمیل شالوده ی تئوریکی با زیربنای مفهومی شد، در نهایت زیرطبقات و طبقات اصلی و مفاهیم مورد نظر به دست آمدند، در ادامه با توجه به مفاهیم ایجاد شده پیش نویس اولیه پرسشنامه به روش نردبان انتزاع طبق شکل ۲ طراحی شد و با برگزاری جلسات کارشناسی با متخصصان شهری این پیش نویس اولیه پرسشنامه را مورد نقد و بررسی قرار دادند که در نهایت با ساختار سه قسمتی شامل قسمت مربوط به اهداف پروژه، قسمت مربوط به دسته بندی ریسک ها و قسمت اولویت بندی تایید گردید.

بخش دوم مطالعه (بخش کمی): هدف اصلی در گام دوم این مطالعه تعیین اهداف پروژه ها، تعیین دسته ها و در انتها اولویت بندی دسته ها و اهداف ریسک می باشد. در گام بعد مصاحبه با افرادی که در امور شهری متخصص بودند ترتیب داده شد و سپس اعضای پانل دلفی برای این پژوهش به صورت نمونه گیری هدفمند برگزیده شدند. معیار شرکت دادن این افراد در گروه دلفی برای اعضای

ساله حدود ۱۱۰۰ پروژه عمرانی در محلات ۱۵ گانه شهری را در دستور کار دارد. بدیهی است اجرای همزمان این حجم از پروژه ها در مجموعه متراکم شهر اصفهان همواره با ریسک های متعدد روبرو بوده و بعضا به دلایلی دچار تغییر، تاخیر و یا تعطیلی می شود. شهرداری اصفهان، شامل یک شهرداری مرکزی و دارای هفت حوزه (معاونت) و پانزده منطقه شهری می باشد. مناطق شهرداری، وظیفه مدیریت، اجرا و سازماندهی پروژه ها را برعهده داشته و شهرداری مرکزی و حوزه های شهری وظیفه هماهنگی، هدایت و راهبری پروژه ها مناطق را بر عهده دارد (نادعلی و همکاران ۲۲، ۲۰۱۸). در این راستا، ابتدا مناطق شهرداری اصفهان مورد مطالعه و دسته بندی پروژه ها بر اساس حوزه های شهری حاصل شد و پروژه های عمرانی از نظر ساختار سازمانی، چرخه حیات پروژه و نحوه تأیید و تصویب پروژه ها، گزارشهای پروژه و شیوه مدیریت و کنترل پروژه، گزارشهای مالی و بودجه بندی پروژه ها و اسناد مرتبط با دسته بندی پروژه ها مورد بررسی و تحلیل قرار گرفت. در ادامه مرور مستندات مدیریت پروژه و مدیریت ریسک پروژه های ساخت و با توجه به برنامه های زمان بندی شهرداری به شناسایی ساختار شکست کار شهرداری اصفهان پرداخته شده است و ساختار شکست پروژه های عمرانی شهرداری بر اساس حوزه های شهری

22. Nadali Jelokhani A H, Agha Davood S R, Karbassian M, Abdul Baghi A M.

شکل ۲. تعریف و تصریح مفاهیم نردبان انتزاع (محقق ساخته)؛ ماخذ: نگارندگان.

مرحله آخر (بررسی پایایی). برای تعیین پایایی پرسشنامه از شیوه تعیین همسانی درونی استفاده گردید. برای اندازه گیری درونی از آلفای کرونباخ (یا ضریب آلفا) استفاده شد.

مولفه های اهداف پروژه های عمرانی شهرداری اصفهان

مولفه ریسک هزینه ۲۳: عدم تکمیل فعالیتها با بودجه در نظر گرفته شده (عزیز و همکاران ۲۴، ۲۰۱۳).

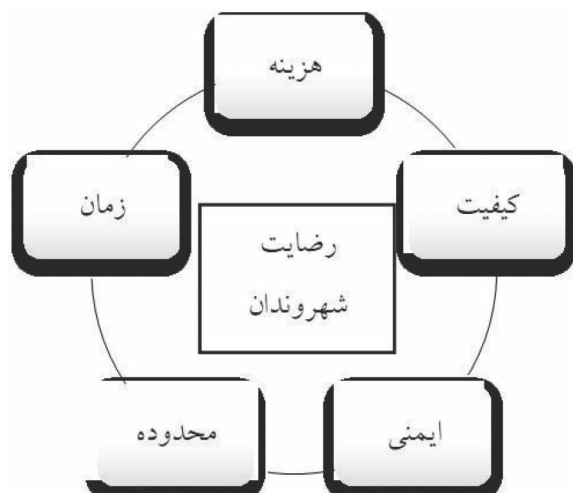
مولفه ریسک زمان ۲۵: عدم تکمیل فعالیتها در محدوده های زمانی برآورد شده و یا ریسک های مربوط به وابستگی های منطقی در شبکه می باشد (ترنر، ۲۰۱۴).

مولفه ریسک کیفیت ۲۶: شکست در تکمیل فعالیتها با سطح عملکرد فنی یا کیفی مورد نیاز و یا به طور ساده شکست در برآورده کردن انتظارات مشتری (ویسوکو، ۲۰۰۹)

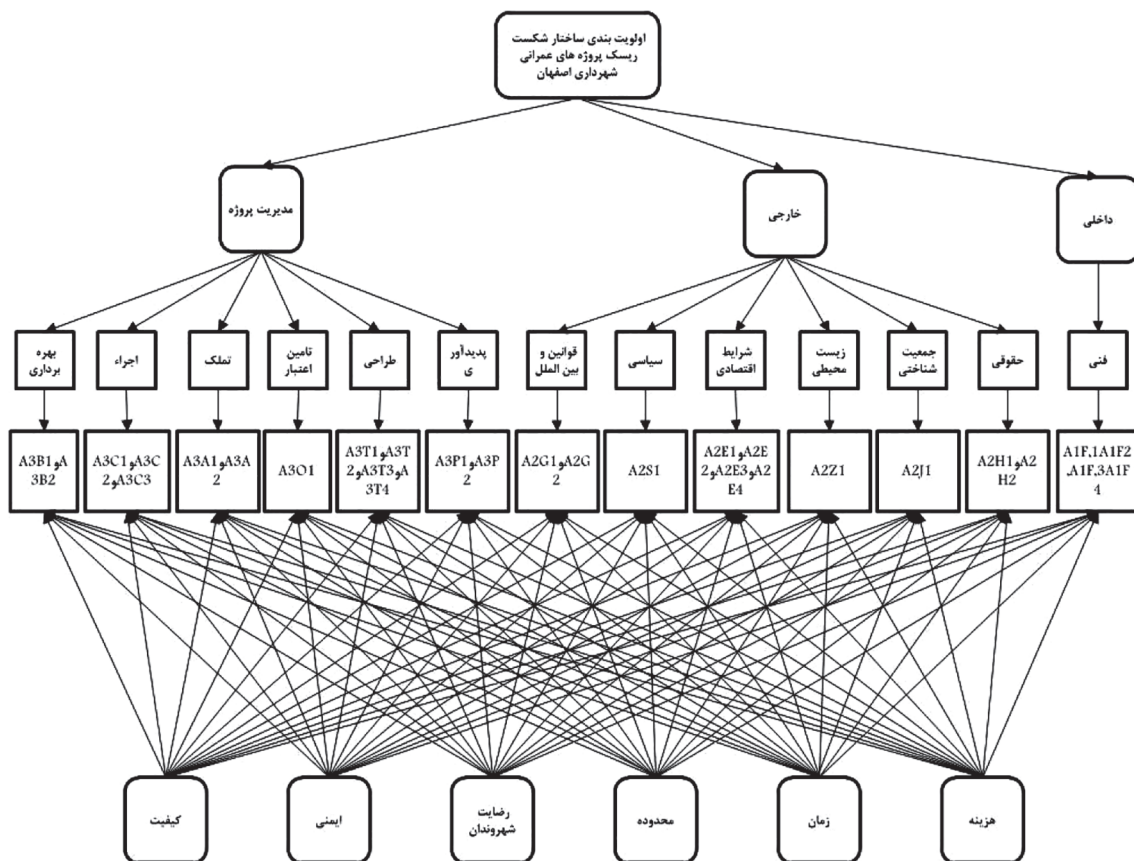
مولفه ریسک ایمنی ۲۷: وقوع حوادث ساخت و ساز،

هیات علمی داشتن مقاله مدیریت ریسک بوده است، بعد از انجام مذاکرات مقدماتی و دعوت از متخصصان فرمی طراحی و برای اظهار نظر در اختیار اساتید موضوع قرار گرفت و ویرایش شد. تعدادی از صاحب نظران معرفی شده توسط پژوهشگر با ویژگی اشراف بر سه مرحله قبل، حین و بعد از اجراء پروژه های عمرانی شهرداری، اهداف و دسته بندی ها شناسایی شده و استخراج گردید و با توجه به اینکه نمونه گیری بصورت هدفمند انجام گرفت، تعداد نمونه انتخاب شده توسط کمیته پژوهش ۳۰ نفر تشخیص داده شد و در این پژوهش، روش دلفی در مجموع در چهار دور به انجام رسید، در این راستا روایی و پایایی ابزار در قسمت اهداف و دسته های پروژه تعیین گردید. برای انجام روایی محتوایی از دو روش کیفی و کمی استفاده شد. در بررسی کیفی محتوا، از متخصصان درخواست کردند تا پس از بررسی کیفی پرسشنامه بر اساس معیارهای رعایت دستور زبان، با استفاده از واژه های مناسب و امتیازدهی مطلوب، بازخورد لازم را ارائه دهند. برای بررسی روایی محتوا به شکل کمی از شاخص نسبت روایی محتوا استفاده شد. برای تعیین شاخص نسبت روایی برای تعیین شاخص نسبت روایی محتوا از پانل خبرگان درخواست شد تا هر آیتیم را براساس طیف سه قسمتی (ضروری است، مفید است ولی ضروری نیست، ضرورتی ندارد) بررسی نمایند.

23. Cost Risk
24. Aziz et al
25. Schedule Risk
26. Quality Risk
27. Safety Risk

شکل ۳. مدل اهداف اصلی ریسک پروژه‌های عمرانی شهرداری اصفهان (محقق ساخته)؛ ماخذ: نگارندگان.

شکل ۴. ساختار سلسله مراتبی اولویت بندی اهداف پروژه برحسب ساختار شکست ریسک پروژه‌های عمرانی شهرداری اصفهان

مؤلفه ریسک محدوده^{۲۹}: ریسک‌های مربوط به تغییرات در محدوده، و یا نیاز به اصلاحات برای دستیابی به اقلام

باعث خسارتهای مالی، جانی، زیست محیطی و اعتباری فراوان به فعالیتهای عمرانی مختلف می‌شود (رولینسون و والکر،^{۲۸} ۱۹۹۵).

تحویلی ۳۰ مورد نیاز (راهنمای پی ام باک ۳۱، ۲۰۰۸). مولفه رضایت شهروندان ۳۲: در این پژوهش با توجه به بررسی پروژه‌های عمرانی و توزیع شدن آن در حوزه‌های شهری می‌باشد این مولفه بر اساس سطح خدمات و رضایتمندی از اجراء پروژه عمرانی در نظر گرفته شده که با محدوده پروژه رابطه مستقیم دارد. با توجه به فرآیند پژوهش بر اساس مدل پایه مدیریت پروژه با محوریت شهروندان مورتی و سرنس (۲۰۱۷) مدل محقق ساخته مولفه‌های اهداف در مدیریت ریسک پروژه‌های عمرانی شهرداری اصفهان از طریق مصاحبه نیمه ساختار یافته و پرسشنامه و مطالعه موردی با محوریت رضایت شهروندان مطابق شکل ۳ ترسیم شد.

در این پژوهش، ساختار شکست ریسک‌های در سطح اول ساختار شکست ریسک مرتبط با گروه‌بندی ریسک‌ها است و با توجه به گروه‌بندی استاندارد مدیریت پروژه در سطح اول به سه دسته خارجی، داخلی و مدیریت پروژه جمع‌بندی گردید. در سطح دوم از دسته بندی‌های مطرح بر اساس منشأ ریسک، شناسایی و طبقه بندی شد و از طریق پرسشنامه تایید شدند. با در نظر گرفتن عدم قطعیت‌های شناسایی شده در مصاحبه‌های اولیه، ویژگی پروژه‌ها و همچنین مطالعه ساختارهای شکست ریسک که پیش از این به آنها اشاره شد و منشأهای بروز با ویژگی‌های شهرداری ریسکها از ساختار PESTLEIED شامل: (سیاسی، اقتصادی، اجتماعی، فناوری، حقوقی، بین المللی، زیست محیطی و جمعیت شناسی) اساس ساختار شکست ریسک پیشنهادی این پژوهش در سطح سوم می‌باشد. بدیهی است، هر یک از گروه‌ها در سطح سوم به عوامل ریسک جزئی تری با توجه به ادبیات موضوع تقسیم شدند و در قسمت مدیریت پروژه با توجه به استاندارد بر اساس چرخه عمر شهرداری اصفهان بدست آمد.

اولویت بندی ریسک و اهداف پروژه‌های عمرانی شهرداری اصفهان

بیان ریاضی مسئله: رویکرد مورد استفاده در این

پژوهش برای اولویت بندی ساختار شکست ریسک پروژه‌های عمرانی، مبتنی بر ترکیب مفاهیم تصمیم گیری چندمعیاره و تئوری فازی می‌باشد. اکثر مدل‌های FTOPSIS ارائه شده در تحقیقات قبلی، ساختار سلسله مراتبی موجود در مسائل چند معیاره را در نظر نمی‌گیرند. روش FTOPSIS ارائه شده طبق شکل ۴ در این پژوهش قابلیت حل مسائل با ساختار سلسله مراتبی را داراست. این مدل با برخی تغییرات در نحوه نرمالیزه کردن و رتبه بندی، توسعه‌ای از مدل ارائه شده می‌باشد (کاهرمی و همکاران ۳۳، ۲۰۰۷). در تحلیل مسائل تصمیم، معیارها (فازی یا غیرفازی) در دو طبقه مطلوب و نامطلوب قرار می‌گیرند. در خصوص معیارهای مطلوب در این پژوهش هر چقدر مقدار معیار بزرگتر باشد، مطلوبتر است، در حالی که در خصوص معیارهای نامطلوب در این پژوهش هر چقدر مقدار معیار کوچکتر باشد، مطلوبتر است.

مراحل حل مسئله

وزن معیارهای اصلی نسبت به هدف توسط تصمیم گیران به طور جداگانه و بدون اطلاع از نظر یکدیگر ارائه می‌شود و ماتریس تصمیم متشکل از امتیاز ارزیابی گزینه‌ها در زیرمعیارها بدست می‌آید. پس از تعیین اوزان زیرمعیارها و تشکیل ماتریس تصمیم فازی مسئله آماده اجرای مراحل متعارف تاپسیس کلاسیک است که ابتدا باید مقادیر ماتریس تصمیم فازی، به مقیاسی قابل مقایسه (مقیاسی بدون بعد یا واحد) تبدیل گردند که به این کار اصطلاحاً نرمال سازی می‌گویند. یکی از روشهای موجود تبدیل خطی است (چن ۳۴، ۲۰۰۰). در این پژوهش از تکنیک توسعه یافته رتبه بندی فازی استفاده شده است (لی و لای ۳۵، ۱۹۸۸). این تکنیک، مبتنی بر میانگین و انحراف استاندارد اعداد فازی است. از مفاهیم آماری استنباط می‌شود که مقدار میانگین و انحراف از استاندارد معیار کاملی برای مقایسه دو عدد فازی نیستند (مهرگان و صفری ۳۶، ۲۰۰۶) جهت رفع این نقیصه ضریب تغییر پیشنهاد شده

33. Kahraman, C.; Ates, N.Y.; Cevik, S.; Gulbay, M. and Erdogan, S.A.

34. Chen

35. Lee, E.S. and Li, R.L.

36. Mehregan, M. R. and Safari, H.

30. Deliverable

31. PMBOK Guide

32. Citizen satisfaction

جدول ۱. شاخص نزدیکی نرمال شده و رتبه‌بندی اهداف پروژه

ردیف	شاخص نرمال شده	شاخص ایده CFi آل	D_i^-	D_i^+	اهداف پروژه ها	کدینگ
۱	۰,۲۲۵	۰,۹۷۱	۳۲,۱	۰,۹۶	رضایت شهروندان	gp۱
۳	۰,۱۹۷	۰,۸۵۳	۲۴,۹۸	۴,۳۱	هزینه	gp۲
۲	۰,۲۰۷	۰,۸۹۴	۲۹,۲	۳,۴۵	زمان	gp۳
۶	۰,۰۱۱	۰,۰۴۶	۰,۶۴۵	۱۳,۴۵	محدوده	gp۴
۵	۰,۱۷۸	۰,۷۶۸	۲۱,۳۲	۶,۴۵	کیفیت	gp۵
۴	۰,۱۸۲	۰,۷۸۸	۱۹,۳۵۲	۵,۲۱۳	ایمنی	gp۶

جدول ۲. رتبه‌بندی سطح دوم و سوم ساختار شکست ریسک در اهداف پروژه

ساختار شکست ریسک													
سطح یک	سطح ۲	اولویت سطح ۲	سطح دوم	CVI	آقای کرونین	سطح ۲	سطح سوم	اولویت سطح ۳	کدینگ				
داخلی	۱	۱	فنی	۰,۹۸	۰,۹۱۱	۱	مدیریتی	۶	A۱F۱	ساختار شکست ریسک پروژه‌های عمرانی شهرداری اصفهان			
						۲	پیمانکار	۱۳	A۱F۲				
						۳	مشاور	۱۴	A۱F۳				
						۴	ایمنی	۱۲	A۱F۴				
خارجی	۲	۹	حقوقی	۰,۸۵	۰,۹۴۳	۵	معارضات	۵	A۲H۱				
						۶	سازمانهای خدماتی	۱۱	A۲H۲				
	۳	۱۲	جمعیت شناختی	۱	۰,۹۴	۷	خصوصیات محلات و شهروندان	۴	A۲J۱				
						۴	زیست محیطی	۰,۸۵	۰,۹۷۶	۸	بلاهای طبیعی در شهر	۱۶	A۲Z۱
										۵	شرایط اقتصادی	۰,۹۸	۰,۹۴۶
	۱۰	درآمد	۳	A۲E۲									
	۱۱	رکود و تورم	۱۷	A۲E۳									
	۱۲	بیمه و مالیات	۱۹	A۲E۴									
	۶	۸	سیاسی	۰,۸۵	۰,۹۴۲	۱۳	شوراء شهر	۱۰	A۲S۱				
						۷	قوانین و بین الملل	۰,۹۸	۰,۹۴	۱۴	شهرهای خواهر خوانده	۱۸	A۲G۱
۱۵										نظام مهندسی	۲۹	A۲G۲	

ساختار شکست ریسک

کدینگ	اولویت سطح ۳	سطح سوم	سطح ۳	آلفای کرونیچ	CVI	سطح دوم	اولویت سطح ۲	سطح ۲	سطح یک	
A۳P۱	۱	انجام مطالعات توجیهی	۱۶	۰,۹۸	۰,۹۸	پدیدآوری	۲	۸	مدیریت پروژه	ساختار شکست ریسک پروژه‌های عمرانی شهرداری اصفهان
A۳P۲	۲	تصویب پروژه (شورای سیاست گذاری)	۱۷							
A۳T۱	۸	جمع آوری الزامات	۱۸							
A۳T۲	۹	طراحی فاز صفر	۱۹							
A۳T۳	۲۱	طراحی و تصویب طراحی فاز یک	۲۰	۰,۸۶	۱	طراحی	۴	۹		
A۳T۴	۲۸	طراحی و تصویب طراحی فاز دو	۲۱							
A۳O۱	۷	تعهد و تامین اعتبار	۲۲	۰,۷۹	۰,۹۸	تامین اعتبار	۷	۱۰		
A۳A۱	۲۲	آزاد سازی حاصل از توافقات و تخریب	۲۳							
A۳A۲	۲۴	آزاد سازی حاصل از معارضات و مجوزها	۲۴	۰,۸۷	۱	تملك - آزاد سازی	۵	۱۱		
A۳C۱	۲۳	ریسک حاصل از مناقصات	۲۵							
A۳C۲	۲۹	ریسک اجرایی حاصل از کارفرما	۲۶	۰,۸۷	۱	اجرا	۱۳	۱۲		
A۳C۳	۲۶	ریسک اجرایی حاصل از پیمانکار (برمبنای ریسک عمرانی)	۲۷							
A۳B۱	۲۰	ریسک حاصل از تجهیز	۲۸							
A۳B۲	۲۷	ریسک حاصل از بهره برداری	۲۹	۰,۹۱	۱	بهره برداری	۱۰	۱۳		

مدیریت شهری

فصلنامه مدیریت شهر
Urban Management
شماره ۵۱ تابستان ۳۹۷
o.51 Summer 2018

است (چانگ^{۳۷}، ۱۹۹۸) بر اساس این تکنیک برای هر زیرمعیار بر اساس رابطه $d_i(s_1, s_2) = \sqrt{1/3[(a_i - a_2)^2 + (b_i - b_2)^2 + (c_i - c)^2]}$ محاسبه در نهایت شاخص نزدیکی محاسبه می‌شود. گزینه با شاخص نزدیکی بزرگتر، رتبه بالاتری نسبت به سایر گزینه‌ها خواهد داشت.

همانطور که اولویت‌بندی بالا نشان می‌دهد میزان ریسک در اهداف از بیشترین به کمترین به ترتیب عبارتند از رضایت شهروندان، زمان، هزینه، ایمنی، کیفیت و محدوده می‌باشد. با انجام مراحل روش تاپسیس فازی همانند مدل ارائه شده و بخش اول، اولویت‌بندی سطح دوم و سوم ساختار شکست ریسک در هر یک از اهداف پروژه‌های عمرانی شهرداری اصفهان طبق جدول ۲ بدست می‌آید.

تجزیه و تحلیل نتایج مدل

رتبه اول در اهداف پروژه مربوط به رضایت شهروندان می‌باشد. با توجه به وظیفه اصلی شهرداری جهت کیفیت زندگی و تامین نیاز شهروندان و جنبه استراتژیکی این هدف دور از انتظار نیست. رتبه ششم و نهمی مرتبط با هدف محدوده پروژه است که با اختلاف زیادی در این رتبه قرار گرفته است. این نتیجه نیز با توجه به لزوم معین بودن محدوده پروژه کاملاً طبیعی است.

رتبه اول در سطح دوم ساختار شکست ریسک مربوط به دسته فنی می‌باشد که با تمرکز راهبردی در این دسته پیشنهاد می‌شود که مراجع تصمیم‌گیرنده در شهرداری زمینه بهبود مسائل فنی را مد نظر قرار دهند. رتبه اول در سطح سوم ساختار شکست ریسک مربوط به انجام مطالعات توجیهی می‌باشد که نشان از دقیق نبودن تعریف اولیه پروژه می‌باشد و نیاز از طراحی و امکان‌سنجی پروژه قبل از تصویب پروژه می‌باشد. رتبه بیست و نهم و نهمی مرتبط با سطح سوم ساختار شکست ریسک، ریسک اجراء حاصل از کارفرما می‌باشد که نشان از به موقع و درست انجام دادن پروژه‌های شهری توسط شهرداری می‌باشد و با توجه به رضایت مندی شهروندان از اجراء پروژه‌های شهری در اصفهان امری کاملاً طبیعی است. به عنوان یک نتیجه کلی از مدل، توجه به اهداف پروژه‌های عمرانی در شهرداری اصفهان مانند رضایت شهروندان، زمان، هزینه، کیفیت، ایمنی و محدوده به دلیل شرایط استراتژیکی شهری در بهبود

کیفیت زندگی امری ضروری است. با این حال اتکای صرف بر ارائه خدمات بدون توجه به ریسک پروژه‌ها و اهداف پروژه‌ها محلات را از توسعه بازخواهد داشت، لذا نباید از ریسک پروژه‌ها، غافل ماند.

نتیجه‌گیری و جمع‌بندی

هدف این پژوهش، ارائه ی ساختار شکست ریسک پروژه‌های عمرانی شهرداری اصفهان و اولویت‌بندی دسته‌ها و اهداف آن است. با توجه به ویژگی‌های مسئله با توجه به سلسله مراتبی بودن ساختار شکست ریسک پروژه‌ها، رویکرد تصمیم‌گیری مورد استفاده، نسخه بهبود یافته‌ای از تاپسیس است که قابلیت در نظر گرفتن سلسله مراتب معیارها و زیرمعیارها را نیز دارد. همچنین به دلیل وجود عدم قطعیت و ابهام در برخی از معیارها، رویکرد فازی در بطن روش مورد استفاده قرار گرفته است. نتایج نهایی اخذ شده از مدل، انطباق بالایی با تفکرات غیرنظام مند بخش کارشناسی و مدیریتی شهرداری اصفهان می‌باشد، هر چند که مدل دارای محدودیت‌هایی نیز می‌باشد.

بحث مهم دیگر جایگاه اولویت بندی در اهداف و ریسک پروژه‌های عمرانی شهرداری اصفهان است. به طور کلی هر اقدام در خصوص ریسک پروژه‌ها نیازمند بررسی جوانب متعدد طرح در قالب مطالعات امکان‌سنجی می‌باشد. اتکای صرف به اولویت بندی در ارزیابی اهداف و ریسک‌ها، می‌تواند شهرداری را از تک تک تهدیدهای موجود در پروژه‌های عمرانی حتی با اولویت پایین دور سازد. از این رو اگر اولویت بندی مبنای تصمیمات در انتخاب پروژه‌ها بر اساس اهداف و ساختار ریسک پروژه‌ها باشد، باید در کنار تعیین دقیق اهداف پروژه، جامعیت ساختار شکست ریسک (معیارها و زیرمعیارها) نیز افزوده شود. ابتدا با تحلیل ویژگی‌های داخلی و خارجی پروژه‌های مورد بررسی، عدم قطعیت‌های مرتبط با پروژه‌ها، با دسته‌بندی پروژه‌های عمرانی و بر اساس چرخه عمر حیات پروژه‌های شهرداری و مصاحبه با خبرگان، دسته‌های مذکور شناسایی شدند و توسط تکنیک دلفی و پرسشنامه دارای اعتبار و شاکله مند شدند. سپس با بررسی ساختارهای شکست ریسک معرفی شده و مطالعات تطبیقی در خصوص انواع دسته‌بندی در ادبیات موضوع و درجه انطباق آنها با ویژگیها و عدم قطعیت‌های

wk6kg9sd8m.scholar.serialssolutions.com/?sid=google&auinit=APC&aualast=Chan&atitle=Key+performance+indicators+for+measuring+construction+success&id=doi:10.1108/14635770410532624&title=Benchmarking+an+international+journal&volume=11&issue=2&date=2004&spage=203&isn=1463-5771 assessed 5/3/15

[7]Cohen, M.W and Palmer, G.R (2004) »Project risk identification and management«: AACE International Transactions: IN11-IN15

[8]Chen, C.T. (2000) »Extensions of the TOPSIS for group decision making under fuzzy environment«; Fuzzy Sets and Systems, Vol.114, No.1, pp.1-9.

[9]Cheng, C.H. (1998) »A new approach for ranking fuzzy numbers by distance method«; Fuzzy Sets and Systems, Vol. 95, No. 3, pp. 307- 317.

[10]Donald, B. & Boyd, P. (1992). » Professional Construction Management McGraw-Hill«, Inc.

[11]Fang, D, Li, M, Fong, P. S. and Shen, L (2004): » Risks in Chinese Construction Market- Contractors' Perspective«: Journal of Construction Engineering and Management; Vol. 130: No. 6: pp. 253-861.

[12] Hillson D (2003) » Using a risk breakdown structure in project management«; Journal of Facilities management; Vol. 2; No. 1; pp. 85-97; available online at <http://risk-doctor.com/pdf-files/rbs0603.pdf> assessed 14/04/15

[13]Kuo Y and Lu S (2012) »Using fuzzy multiple criteria decision making approach to enhance risk assessment for metropolitan construction projects«; International Journal of Project Management; Vol. 31; pp. 602-614.

[14]Lee, E.S. and Li, R.L. (1998) »Comparison of fuzzy numbers based on the probability measure of fuzzy events«, Computer Mathematics Application, Vol. 15, No. 10, pp. 887-896.

[15]Murthy,A,S & Sreenivas ,Sh.(2017) » Does People Behavior Impact Projects«.Resources for project managers site <https://www.projecttimes.com/articles/does-people-behavior-impact-projects-how-and-what-do-we-do-about-it.html>

[16]Mehregan, M. R. and Safari, H. (2006) »Combination of Fuzzy TOPSIS and fuzzy ranking for multi attribute decision making«, In L. Rutkowski, et al. (Eds.): ICAISC 2006, LNAI 4029, Berlin: Springer-Verlag, pp. 260-267.

[17]Nadali Jelokhani A H, Agha Davood S R, Karbassian M, Abdul Baghi A M. »Evaluating and Ranking Safety Risks of Isfahan Municipality Construction Projects Using Taxonomic Techniques and Risk Breakdown Structure Approach«. ohhp. 2018; 2 (2) :89-102.

[18]Nazari A, Sotoodeh Sadeq E, Mohebbi Far A

شناسایی شده، ساختار شکست ریسک پروژه‌های شهرداری اصفهان در سه سطح ارائه و اولویت‌بندی شد. بیست و نه ریسک معمول در این طیف از پروژه‌ها در سیزده دسته شامل: (فنی، حقوقی، جمعیت‌شناختی، زیست‌شناختی، شرایط اقتصادی، سیاسی، قوانین و بین‌الملل، حقوقی، پدید آوری، طراحی، تامین اعتبار، تملک، اجراء، بهره برداری) طبقه‌بندی شدند. در سطح دوم دسته، شرایط اقتصادی دارای بالاترین اولویت و در سطح سوم، انجام مطالعات توجیهی پروژه بالاترین اولویت و از شاخص‌های اهداف پروژه، رضایت شهروندان در بالاترین اولویت قرار گرفت که لازم است در پژوهش‌های آتی به صورت تجزیه و تحلیل کمی و کیفی مد نظر قرار گیرد.

منابع و ماخذ

[1] Asgari, Mohammad Mehdi and Sadeqi Shahdani, Mehdi. Seiflo, Sajjad (1395). »Identification and Prioritization of Risks of Upstream Oil and Gas Projects in Iran using Risk Failure Structure and Topsis Technique«. Quarterly Journal of Economic Research and Policy. Years Twenty-Four, No. 78, Summer

[2] Ateş, N. Y., Çevik, S., Kahraman, C., Gülbay, M., & Erdoğan, S. A. (2006). »Multi attribute performance evaluation using a hierarchical fuzzy TOPSIS method«. In Fuzzy Applications in Industrial Engineering (pp. 537-572). Springer, Berlin, Heidelberg.

[3] Australian/New Zealand standard (2007): »Risk management AS/NZS 4360:2004«; available online at <http://cid.bcrp.gov.pe/biblio/Papers/Documentos/ASNZS4360SETRiskManagement.pdf> assessed 15/01/2015 .

[4] Azis A.A.A, Memon A.H, Rahman I.A and Karim A.T.A (2013): » Controlling cost overruns factors in construction projects in Malaysia«; Research Journal of Applied Sciences, Engineering and Technology; Vol. 5; No. 8; pp. 2621-2629; available online at http://www.academia.edu/2494886/Controlling_Cost_Overrun_Factors_in_Construction_Projects_in_Malaysia assessed 21/01/15

[5]Abujnah M and Eaton (2010): »Towards a risk management framework for Libyan house-building projects«; University of Salford available online at <http://www.irbnet.de/daten/iconda/CIB14781.pdf> assessed 05/09/2014

[6]Chan P.C.A and Chan A.P.L (2004). »Key performance indicators for measuring construction success«; Benchmarking; An International Journal; Vol. 11; No. 2; pp. 201-221; available online at <http://>

A (2015) » Inter-phase feedbacks in construction projects«; Journal of operational management; available online at http://ac.els-cdn.com/S0272696315000637/1-s2.0-S0272696315000637-main.pdf?_tid=2070c820-51a3-11e5-bc49-0000aacb361&acdnat=1441219857_3622211aa4056b8f4229f7bf84db6762 assessed 02/09/15

[25] Rowlinson .S.M ,and T, Walker (1995) »The Construction, Industry in Kong Hong Longman« ,Kong Hong.

[26] Turner, J. R. (2014) »Handbook of project-based management« (Vol. 92): McGraw-hill New York, NY.

[27] Yang, J. B., & Peng, S. C. (2008) »Development of a customer satisfaction evaluation model for construction project management«. Building and Environment, 43(4), 458-468.

[28] Wysocki, R. K. (2011) »Effective project management: traditional, agile, extreme«: John Wiley & Sons.

H.(2014). » Risk Assessment in Renovation Deteriorated Urban Area Projects - Case Study: Tehran City«. 3; 12 (33) :111-126 .URL: <http://ijurm.imo.org.ir/article-1-574-fa.html>.

[19] Navarre C and Schaan J.L (1990) » Design of project management system from top management's perspective«; project management journal; Vol. 21; No. 2, pp. 19-27

[20] Odeyinka, H., Oladapo, A. A., & Akindele, O. (2006) » Assessing risk impacts on construction cost«.

[21] PMI (2003) » U.S. Department of Defense, Extension to: A Guide to the Project Management Body of Knowledge (PMBOK® Guide) «, 1th Edition, Version 1.0

[22] PMI (2008) » A Guide to the Project Management Body of Knowledge (PMBOK Guide) «. 4th ed. Newtown Square: Project Management Institute.

[23] PMI (2013) » A Guide to the Project Management Body of Knowledge (PMBOK Guide) «. 5th ed. Newtown Square: Project Management Institute.

[24] Parvan, K, Rahmandad H and Haghani

مدیریت شهری

فصلنامه مدیریت شهری

Urban Management

شماره ۵۱ تابستان ۱۳۹۷

No.51 Summer 2018

تحلیل فرآیند آموزش خلاقیت با الگوبرداری از طبیعت در معماری و شهرسازی

علی بهنام‌والا - دانشجوی دکتری معماری، دانشکده هنر و معماری، گروه معماری، واحد علوم و تحقیقات، دانشگاه آزاد اسلامی، تهران، ایران
ایرج اعتصام* - استاد گروه معماری، دانشکده هنر و معماری، گروه معماری، واحد علوم و تحقیقات، دانشگاه آزاد اسلامی، تهران، ایران
سعید کاردار - استادیار گروه طراحی صنعتی، دانشکده هنر و معماری، گروه معماری، واحد علوم و تحقیقات، دانشگاه آزاد اسلامی، تهران، ایران.

چکیده

در رابطه با چرایی نبود سیستم آموزشی کارآمد در آموزش آفرینشگری و خلاقیت بالاخص در معماری با الگوبرداری از طبیعت، اولین گام پیش از اقدام عملی برای آموزش، تعیین اهداف آن و تطبیق سازگاری محتوای برنامه‌های عملی کلاسی و فرایند آموزش در دروس و بالاخص دروس طراحی است. برای سنجش کارایی هر محتوای آموزشی، ارائه نتایج تجربه آموزش این دروس میتواند امری راهگشا در خلال تجربه‌های آموزش خلاق معماری بشمار رود. روش تحقیق پژوهش حاضر ترکیبی از روش «توصیفی - تحلیلی» و «روش عملی - پراگماتیسمی» بر اساس روشهای آموزش خلاق در جهان در یک جامعه آماری از دانشجویان معماری دانشگاه آزاد اسلامی واحد داموند است. لذا در این مقاله ضمن اشاره به مفهوم آموزش بطور عام، به آموزش معماری بطور اخص پرداخته شده و سپس در رویکردی تحلیلی، به مقوله روشها و مدل‌های آموزش در معماری پرداخته می شود. در پایان نیز به ارائه برخی مدلها و الگوهای آموزشی در این زمینه اقدام میشود.

واژگان کلیدی: الگوهای آموزش معماری، روشهای طراحی خلاقیت، دروس طراحی.

Process Analysis of Creativity in Benchmarking from Nature in Architecture and Town planning

Abstract

In conjunction with the reasons for the absence of an effective training system in teaching and creativity, particularly in architecture with benchmarking of nature, the first step ahead of practical action for training is to determine its goals and match the content of classroom practical programs and the process of training in courses and lessons in particular. in order to measure the efficiency of any educational content, it is possible to provide the results of training experience of these subjects during creative learning - learning experience. the present research method is a combination of the method of "descriptive - analytic" and "the practical - method" based on the methods of creative learning in the world in a statistical society of the islamic Azad University of damavand. in this paper, we study the concept of general education in particular, and then in an analytical approach, to the category of methods and models of training in architecture. in the end, some models and training patterns are presented in this regard.

keywords: architectural training patterns, design methods, design studies.

* نویسنده مسئول مکاتبات، شماره تماس: ۰۹۱۲۸۸۸۹۹۲۴، رایانامه: eetesam-e@srbiu.ac.ir

این مقاله از رساله دکتری علی بهنام‌والا با عنوان تبیین مدل آموزشی معماری زیست مینا استخراج شده است که با راهنمایی دکتر ایرج اعتصام و مشاوره دکتر سعید کاردار در دانشگاه آزاد اسلامی واحد علوم و تحقیقات به انجام رسیده است.

مقدمه

نظام آموزشی مدارس و دانشگاه‌های کنونی با توجه به نیازهای عصر صنعتی بوجود آمده‌اند، «ازجمله این نیازها می‌توان به تربیت کارگران و مدیران در بخش صنعت تا گرایش به نشر و توسعه دانش‌های پایه و تقویت و ایجاد توانایی‌های زیربنایی اشاره نمود» (King, 1999:1). در عینحال مشاهده می‌شود که نه تنها ارتباطی بین صنعت و محتوای آموزشی این دوره های آموزشی وجود ندارد؛ بلکه بدتر، اصولاً افرادی خلاق در این زمینه به بازار تحویل داده نمی‌شود؛ مساله بس‌سترگ که امکان همخوانی و پاسخگویی به صنعت و بالخصوص نیازهای بزار معماری را از بین برده است که یکی از این مسائل عدم وجود خلاقیت در آموزش معماری است. در این رابطه می‌توان اشاره داشت که در طول تاریخ آموزش مدرن، «گیلفورد» (۱۹۵۶، ۱۹۵۹، ۱۹۶۲، ۱۹۶۷، ۱۹۸۷) رویکرد تحلیل آموزش خلاقیت را که پیش از او توسط روانشناسانی همچون «اسپیرمن»^۱ (۱۹۲۷) و «ترستون»^۲ (۱۹۳۸) در زمینه تفاوت هوش و قوه خلاقه به کار گرفته شده بود، به نحو پیشرفته‌تری به کار بست و با استفاده از انواع پاسخهای متفاوتی که هوشمندانه تصور می‌شدند، نظریه خود را که به نظریه «ساختار ذهنی»^۳ با الگوی سه بعدی شهرت دارد، عرضه کرد. در این «الگوی سه بعدی» [عمل^۴، محتوا^۵ و فرآورده ذهنی^۶]، «پنج نوع عمل» (شناخت^۷، حافظه^۸، تفکر همگرا^۹، تفکر واگرا^{۱۰} و ارزیابی^{۱۱})، «چهار نوع محتوا» (تصویری^{۱۲}، نمادی^{۱۳}، معنایی^{۱۴} و رفتاری^{۱۵}) و

1. Spearman
2. Thurstone
3. Structure of Intellect
4. Operation
5. Content
6. Product
7. Cognition
8. Memory
9. Convergent Thinking
10. Divergent Thinking
11. Evaluation
12. Figural
13. Symbolic
14. Semantic
15. Behavioral

«شش نوع فرآورده ذهنی» (واحدها^{۱۶}، طبقات^{۱۷}، روابط^{۱۸}، نظامها^{۱۹}، تبدیلات و تلویحات^{۲۰}) منظور شده است. چون اعمال ذهنی مورد نظر گیلفورد با مساله هوش و خلاقیت پیوند نزدیک دارند (حقیقی و دیگران، ۱۳۸۲، ص ۴۷). بر این اساس در مقوله پژوهش‌های مرتبط با سنجش میزان خلاقیت و مقوله آموزش آن، تحقیقاتی بوسیله «اندرسن»^{۲۱} (۱۹۶۱)، «وایزبرگ»^{۲۲} (۱۹۶۱)، «بارون»^{۲۳} (۱۹۶۳)، «مک کینون»^{۲۴} (۱۹۶۲، ۱۹۶۵)، «گتنزل و جکسون»^{۲۵} (۱۹۶۲)، «یاماموتو»^{۲۶} (۱۹۶۳)، «والاک و کوغان»^{۲۷} (۱۹۶۵)، «تورنس»^{۲۸} (۱۹۶۲، ۱۹۶۳، ۱۹۶۵، ۱۹۷۰) و «کراپلی»^{۲۹} (۱۹۷۱) گزارش شده است. در هر حال، بنا به همه تحقیقات خواننده شده، ساختار آموزشی (تدریس)، از مهم ترین ابعاد عملکرد معلم محسوب می‌شود. آموزگار آگاه و توانا می‌تواند با بهره‌گیری از روشها و راهبردهای خلاق تدریس، حتی محتوایی نامناسب را خلاقانه تدریس کند و جو مناسب خلاقیت در کلاس را بوجود آورد (حسینی، ۱۳۸۵، ص ۱۸۸). در ادامه به موارد فوق الذکر در قالب تعاریف آموزش، الگوهای آموزش، آموزش خلاق، الگوها و مدل‌های آموزش، و روشهای آموزش خلاق و در پایان تجربه عملی پژوهشگر اشاره می‌شود.

مبانی نظری تحقیق

بیونیک، به معنای زیستارشناختی یا به کارگیری اندام‌های ساختگی طبیعت، اولین بار توسط دانشمند امریکایی جک ای. استیل در سال ۱۹۵۹ بکار برده شد. او بیونیک را علم سیستم‌هایی که شالوده و پایه تمامی سیستم‌های زنده‌اند، می‌داند. در ابتدا بیونیک به بررسی ماشین‌هایی که براساس سیستم‌های زنده طراحی و ساخته شده بودند می‌پرداخت و هم اکنون بیونیک از هر جهت هنر به

16. Unit
17. Class
18. Relation
19. Transformation
20. Implication
21. Anderson
22. Weisberg
23. Barron
24. Mackinnon
25. Getzels & Jackson
26. Yamamoto
27. Wallack & Kogan
28. Torrance
29. Corpley

کارگیری دانش سیستم‌های زنده در حل مسائل فنی است. قرن هاست که بشر در رابطه ای تنگاتنگ با طبیعت به سر برده و برای رفع نیازهای اولیه خود از آن الهام می‌گیرد. معماری بیونیک در ابتدا و در تاریخ تمدن فراعنه در مصر، شاهنشاهی ایران، پادشاهی یونان و امپراطوری روم و بیزانس به صورت مشهودی قابل ردیابی می‌باشد. در واقع مهندسین و طراحان عصر باستان به اجبار و با بهره‌گیری از رفتار طبیعی مواد در شکل‌گیری بناها همت گماشتند که تا به امروز پایدار هم هستند. لئوناردو داوینچی - نابغه ی عصر رنسانس - از اولین کسانی بود که برای ساخت ماشین پرواز، دانش‌های «بیولوژی» و «تکنیک» زمان خود را درآمیخت و برای حل مسائل فنی زمانش به جستجو و تحقیق در ساختار جانداران پرداخت. آنچه که قدرت داوینچی را در خلق آثار گوناگون افزایش داده است یکپارچگی تفکر ایشان در طراحی از منظر هنر، سازه و فناوری می‌باشد. امروزه پانصد سال پس از داوینچی؛ مهندسان رشته‌های مختلف برای ایجاد ارتباط بین قوانین علوم فنی با دنیای جانداران، تلاشی مشابه دارند که متاسفانه در نیمه دوم قرن بیستم این نوع تفکر یکپارچه فراموش شده و تنها منظر هنر، فناوری و دانش نیز به صورت مجرد با هم آمیخته شده‌اند. در واقع تا قبل از قرن هفدهم به دلیل محدود بودن دانش، آمیختگی معماری و مهندسی به عنوان جزء لاینفک به شمار رفته و به صورت طبیعی به دلیل ضعف دانش بشری، مهندسین (معماران) طرح خود را بر مبنای رفتار طبیعی مواد و الهام گرفته از آن به صورت طبیعی ارائه میدادند و در نتیجه تفکیکی بین مهندسی و معماری نمی‌توان قائل شد و حجم معماری بنا همان سازه بنا بوده است. ارتباطی که با آغاز قرن بیست و یکم و رشد روز افزون رایانه‌ها؛ جایگاهی خاص یافته و دنیای اندیشه‌های مهندسی و معماری را نیز تحت تأثیر قرار داده است و دانشمندان را به سمت وحدت مجدد علوم در امر کاربرد می‌تواند سوق دهد. استفاده از آفرینش‌های طبیعی برای نوآوری در معماری با بهره‌گیری از تکنولوژی در ابتدای نیمه دوم قرن نوزدهم مشاهده شد. اولین بار به صورت جدی «قیاس‌های زیست‌شناسانه» در ارتباط با «نظریه‌های هنری» بکار گرفته شدند، سعی می‌شد به گونه‌ای زیرکانه از بکار بردن عنوان «فرم در مقابل عملکرد» اجتناب شود، زیرا بیشتر توجهات روی نحوه رشد فرمها متمرکز شده بودند تا روی نحوه کارکرد آن فرم‌ها. در زمانی که در اواسط قرن هجدهم، مقوله

«زیباشناسی» با «روانشناسی» پیوند خورد، فیلسوفان سعی کردند که توضیح دهند که چگونه «الهامات» (یا آنچه که اغلب اوقات «بلوغ» خوانده می‌شود) در ذهن انسانها رشد می‌کند. شاید بتوان گفت که برای اولین بار «بوفون» بود که در سخنرانی خود در آکادمی فرانسه در باب موضوع سبک، در ۱۷۵۳ از «قیاس‌های زیست‌شناسانه» در توضیح مقصود خود استفاده کرد. او گفت: «ذهن انسان هرگز قادر به خلق چیزی نیست مگر اینکه ذهن او از طریق انجام تجربیات و تمرکز افکار پرورانه شده باشد، بدان معنی که ادراکات او نطفه‌های محصول او را شکل می‌دهند». بعدها یونگ در کتاب خود با نام «حلدسهایی در باب ترکیبات اصیل» (۱۷۵۹) عنوان نمود که: «آنچه را که اصیل خوانده می‌شود می‌توان منبعث از یک طبیعت حاصل خیز دانست که به گونه‌ای خودرو از ریشه‌ای زنده بنام نبوغ جوانه می‌زند و رشد می‌کند. آن هرگز چیزی نیست که «ساخته» شود». در باب کاربرد هنر در طبیعت، اولین کسی که این مفهوم را در قالب یک نظریه صرفاً هنری بیان کرد، «ساموئل تیلور کولریج» بود. بعدها «جی. جی. هردر» در کتابی با عنوان «در باب دانایی و احساس روح انسان» از گیاهان به عنوان قیاسی برای بهبود و توسعه فرمهای هنری روئیده در زمان و مکان خاص خود استفاده کرد. «کولریج» با هجدهم بری بر فلسفه «مکانیکی ذره‌ای» اشاره می‌کند: «فرم تنها زمانی خصوصیت مکانیکی می‌یابد که ما ماده‌ای را بر اساس یک فرم از پیش تعیین شده تحت فشار قرار دهیم مثل زمانی که یک توده گل را برای بدست آوردن شکلی در میان دستان خود بفشاریم. در حالیکه یک «فرم ارگانیک» حاوی خصوصیتی ذاتی است. به همان ترتیبی که از درون خود رشد می‌یابد، فرم می‌پذیرد؛ تمامیت توسعه و پیشرفت آن یک ویژگی کلی و واحد داشته و غایت فرم بیرونی منبعث از همین خصوصیت ذاتی می‌باشد» (کالینز، ۱۳۷۵، ص ۱۸۳-۱۸۴). گزاره‌های در حوزه «بیان مساله» و «ضرورت» عبارتند از:

۱. تاریخ معماری به فراخور رویه‌های موجود «هنجاری» و «اثباتی» در «فرآیند طراحی معماری»، درگیر برهم‌کنش نسبت «فرم»، «عملکرد»، «مواد و مصالح» و «تکنولوژی» بوده است، چنانچه در بررسی‌های شناختی (بستر و زمینه، محتوا و ماهیت و روش شناسی)، هر آنچه در فرآیند «آفرینشگری معماری» بازخورد دارد، به گونه‌ای به روابط فی مابین فرم و عملکرد بنای معماری خاصه در محیط طبیعی

پیرامون، یعنی همان «طبیعت» به مثابه مادر هستی، نظر داشته و دارد.

۲. هستمند بشری بواسطه «سکونت» و «زیستن» در کره خاکی، «از طبیعت»، «با طبیعت» و «در طبیعت» به تقلید و محاکات پرداخته است، چنانچه طبیعت ینوع بی بدیلی برای بهره گیری و «الگوبرداری» در جنبه‌های گوناگون بشمار رفته و می‌رود.

۳. روش «قیاسهای زیست شناسانه»، همانند بسیاری از ایده‌هایی که بر «دکترین معماری مدرن» تاثیرگذار بودند به سالهای ۱۷۵۰ باز می‌گردد. در آن سالها دو کتاب علمی و تاریخ ساز، چاپ و منتشر شد: یکی کتاب «گونه شناسی گیاهی» نوشته «لینئوس» در سال ۱۷۵۳، که در آن عرصه گیاهان سبز از طریق نامگذاری بر مبنای علم گیاه شناسی بر اساس جابجایی گرده‌ها و توانایی تولید مثل اندام‌های ماده یا شیوه‌های تولید مثل به رشته تحریر در آمده بود و دیگری کتاب «تاریخ طبیعی» نوشته «بوفون» در ۱۷۹۴ بود که در آن سعی شده بود تمامی پدیده‌های زنده بر اساس قوانین کلی طبیعت جمع آوری و خلاصه شوند.

۴. «معماری زیست مینا» به این نکته می‌پردازد که می‌توان از طبیعت بر اساس نوع تقسیم‌بندی ساختاری معماری (فرم، عملکرد، مصالح و تکنولوژی) در «محورهای شکلی (فرمی)» در فرمها و احجام کالبدی معماری (الگوبرداری شکلی در سطوح مکانیکی: سازه‌های ایستایی، ساعت گونه‌ها و مکانیسمهای کنترل و در ضمن شکلها و فرمهای موجود در ارگانیسیمهای پست، حیوانات و گیاهان)، در «محورهای ساختاری و عملکردی» در کارکردهای عملکردی طبیعت و کاربریهای چند منظوره آن (الگوبرداری فیزیولوژیکی و رفتاری طبیعت: ساختار فیزیولوژیکی و رفتارهای ارگانیسیمهای پست، گیاهان و حیوانات) و در زمینه استفاده از «تکنولوژی معماری» با الگوبرداری از سیستم نظاموار طبیعت (الگوبرداری از قوانین طبیعت در سطوح طبیعی و ارگانیک) همراه با «الگوبرداری نمادین و استعاره ای» (الگوبرداری از سیستمهای اجتماعی و فرهنگی انسانی: جوامع انسانی و رفتارهای شناختی انسان) بهره گرفت که باید مورد کاربستهای نوین در حوزه معماری امروز در بستر احراز و تعریف قلمرویی معماری زیست مینا قرار گیرد.

۵. در رابطه با «رابطه فرم و عملکرد در طبیعت»، برای اولین بار «بوفون» بود که در سخنرانی خود در آکادمی فرانسه در باب موضوع سبک، در ۱۷۵۳ از «قیاسهای زیست شناسانه» در توضیح مقصود خود استفاده کرد. او گفت: «ذهن انسان هرگز قادر به خلق چیزی نیست مگر اینکه ذهن او از طریق انجام تجربیات و تمرکز افکار پرورانه شده باشد، بدان معنی که ادراکات او نطفه‌های محصول او را شکل می‌دهند». بعدها یونگ در کتاب خود با نام «حدسهای در باب ترکیبات اصیل» (۱۷۵۹) عنوان نمود که: «آنچه را که اصیل خوانده می‌شود می‌توان منبعث از یک طبیعت حاصل خیز دانست که به گونه ای خودرو از ریشه ای زنده بنام نبوغ جوانه می‌زند و رشد می‌کند. آن هرگز چیزی نیست که «ساخته» شود». در باب کاربرد هنر در طبیعت، اولین کسی که این مفهوم را در قالب یک نظریه صرفا هنری بیان کرد، «ساموئل تیلور کولریج» بود. بعدها «جی. جی هردر» در کتابی با عنوان «در باب دانایی و احساس روح انسان» از گیاهان به عنوان قیاسی برای بهبود و توسعه فرمهای هنری روئیده در زمان و مکان خاص خود استفاده کرد. «کولریج» با هجمه بری بر فلسفه «مکانیکی ذره ای» اشاره می‌کند: «فرم تنها زمانی خصوصیت مکانیکی می‌یابد که ما ماده ای را بر اساس یک فرم از پیش تعیین شده تحت فشار قرار دهیم مثل زمانی که یک توده گل را برای بدست آوردن شکلی در میان دستان خود بفشاریم. در حالیکه یک «فرم ارگانیک» حاوی خصوصیتی ذاتی است. به همان ترتیبی که از درون خود رشد می‌یابد، فرم می‌پذیرد؛ تمامیت توسعه و پیشرفت آن یک ویژگی کلی و واحد داشته و غایت فرم بیرونی منبعث از همین خصوصیت ذاتی می‌باشد».

خلاصیت

«گیلفورد» در سخنرانی افتتاحیه موسسه روان شناسی آمریکا در سال ۱۹۵۰، این سوال را مطرح کرد که چرا مدارس نمی‌توانند افراد خلاق زیادی پروراند و چرا بین «آموزش و پرورش» و «خلاقیت» رابطه کمی وجود دارد؟ او در این سخنرانی اشاره کرد که مسائل متعددی در زمینه خلاقیت از بعد آموزشی وجود دارند که باید مورد بررسی و پژوهش واقع شوند؛ چنان که در سال ۱۹۶۲ نیز اعلام کرد که عمل خلاقانه، نشانه یادگیری است؛ پس هر نظریه

می‌باشد (تافلر، ۱۳۶۴، ص ۹۲).

تقسیم‌بندی روشهای تدریس

انواع روشهای تدریس در نظام آموزش و پرورش عبارتند از: «روشهای تاریخی»؛ و «روشهای نوین». اصطلاح «تدریس»، اگر چه در متون علوم تربیتی مفهومی آشنا به نظر می‌رسد، اکثر مدرسان و مجریان برنامه‌های درسی با معنی و ماهیت درست آن آشنایی ندارند. برداشتهای مختلف مدرسان از مفهوم تدریس می‌تواند در نگرش آنان نسبت به دانش آموزان و نحوه‌ی کار کردن با آنها تأثیر مثبت یا منفی بر جای گذارد و «پرورش» یا «تربیت»، جریانی است منظم و مستمر که هدف آن هدایت رشد جسمانی، شناختی، اخلاقی و اجتماعی یا به طور کلی رشد همه جانبه شخصیت دانش آموزان در جهت کسب و درک معارف بشری و هنجارهای مورد پذیرش جامعه و نیز کمک به شکوفا شدن استعداد آنان است (سیف، ۱۳۷۹، ص ۲۸).

الف- روش‌های تاریخی: از میان روش‌های تاریخی، دو روش بیش از سایر روش‌ها در ایران شهرت دارند: «۱. یکی روش سقراطی» و دیگری «۲. روش مکتبی».

۱. «روش سقراطی»: سقراط، فیلسوف شهیر یونانی که در فاصله سال‌های ۴۷۰ - ۳۷۷ قبل از میلاد مسیح می‌زیست، روش ویژه‌ای را برای اثبات سهو و خطا و رفع شبهه از اذهان به کار می‌برد. وی به وسیله سؤال و جواب و مجادله، پس از آنکه خطای مخاطب را مشخص می‌کرد، تا رسیدن به کشف حقیقت، به همان ترتیب، مکالمه و پرسش و پاسخ را دنبال می‌کرد.

۲. «روش مکتبی»: این روش بطور معمول در ایران مورد توجه بوده است، چنان که سیل عظیم مکتب‌خانه‌ها در نه چندان دور ایران نیز اشاراتی به این روش داشته و دارند؛ کما اینکه هنوز در برخی نقاط ایران ان روش مورد توجه و معمول بوده و هست. نظام آموزش مکتبی نیز جنبه تاریخی و سنتی دارد. این نظام از چند اصل و روش تشکیل شده است: «آزادی‌ها»، «آزادی سنی»، «آزادی شروع»، «آزادی مدت تحصیل»، «اصل آزادی فردی»، «خلیفه»، «درس‌ها».

ب- «روش‌های نوین»: پس از رنسانس نخستین تأویل کلی‌نگر از معماری به طور رسمی در باوهاس پس از جنگ

یادگیری کامل، باید به خلاقیت توجه خاصی داشته باشد (حسینی، ۱۳۸۵، ص ۱۷۹). در واقع باید گفت که با ظهور جنبش انتقادی در اوایل دهه ۱۹۸۰ و رواج اندیشه‌های پست مدرنیستی، آموزش مهارتهای حل مساله و تفکر خلاق و ارزشیابی آنها در دستورکار نظام‌های آموزشی قرار گرفته است. «رابرت انیس» در اواسط دهه ۱۹۸۰ کتاب نافذ خود را با عنوان «مفهوم تفکر انتقادی» منتشر کرد. او با این اثر، پایه گذار جنبش شد که بعدها در کارهای «ماتیو لیمن» به تکامل رسید. «انیس» در کتاب خود می‌نویسد: «بیشتر کارهای پژوهشی انجام شده در مورد فرآیند حل مساله و تفکر خلاق بر تحلیل از فرآیندهای تفکر متکی است و عمدتاً بعد روانشناختی دارد. به همین دلیل این مطالعات از جامعیت برخوردار نیست و عمق فلسفی ندارد». پژوهش‌های زیاد چند دهه اخیر در زمینه خلاقیت، علاوه بر مطالعه ویژگی‌های افراد خلاق، به دنبال پاسخگویی به دو سوال اساسی در این زمینه بوده اند: اول اینکه «آیا خلاقیت را می‌توان آموزش داد؟ و در صورتی که پاسخ مثبت باشد، این سوال پیش می‌آید که چگونه؟ و دیگر اینکه آیا خلاقیت را می‌توان اندازه گرفت؟ و چنانچه باز هم پاسخ مثبت است، چگونه؟» (عابدی، ۱۳۷۲؛ بنقل از دائمی و مقیمی بارفروش، ۱۳۸۳، ص ۲).

آموزش عالی در هزاره سوم

جامعه بشری با طی کردن مرحله صنعتی وارد مرحله‌ای شده است که با اصطلاحاتی همچون «دوران فراصنعتی»، «عصر دانش» و «عصر اطلاعات» خوانده می‌شود. عصر فراصنعتی دارای ویژگی‌های مهمی است که عبارتند از:

۱. زمینه‌های مساعد برای تبادل گسترده اطلاعات
۲. تحول اقتصاد و تکنولوژی کاربر و سرمایه‌بر و تبدیل آن به تکنولوژی و اقتصاد مبتنی بر دانش (بی‌هنری، چارلز، ۱۳۷۵، ص ۵۷).

از آنجائی که براساس جهان‌بینی سیستمی دانشگاه به عنوان یک زیرسیستم جامعه تعریف می‌گردد، تحولات عصر فراصنعت و ویژگی‌های آن بر اهداف و نگرش‌ها دانشگاه‌ها بسیار تأثیرگذار خواهد بود. در نتیجه شناخت رویکردها و وظایف مترتب بر آموزش عالی در قرن ۲۱ از اهمیت بسیار بالایی برخوردار می‌باشد. به همین دلیلی است که پرورش افراد خلاق و متفکر و به قول الوین تافلر، «دانشوران و صاحبان اطلاعات سازمان یافته» از رسالت‌های عمده نظام‌های آموزشی جوامع در این عصر

جدول ۱. ویژگی‌های تشکیل دهنده رشته معماری؛ ماخذ: لنگ، جان، ۱۳۸۱، ص ۲۵.

ویتریویوس	ووتن	گروویوس	نوربرگ شولتز	استیل
سودمندی ^۱ ؛ زیبایی ^۲ ؛ پایداری ^۳	فرآورده ^۴ ؛ سود ^۵ ؛ استحکام ^۶	عملکرد ^۷ ؛ بیان ^۸ ؛ فنون	نقش ساختمان ^۹ ؛ فرم، شکل ^{۱۰} ؛ فنون	سودمندی کارکرد، سرپناه و امنیت تعامل اجتماعی؛ هویت نمادین؛ لذت ^{۱۱} ؛ رشد ^{۱۲}
9. . Building Task 10. . Form 11. . Pleasure 12. . Growth	5. . Delight 6. . Firmernes 7. . Function 8. . Expression	1. . Utilitas 2. . Venustas 3. . Firmitas 4. . Commoditie		

شدت و به‌طور کلی از تاریخ‌گرایی پست مدرن متمایز شد، از ابتدا دارای اهداف جامع‌نگر بود. به دنبال آن آموزگاران اواخر دهه ۱۹۷۰ و اوایل ۱۹۸۰ افق‌های تازه‌ای را در این راه گشودند و بعلاوه تأکید و تمایلی که به بحث تاریخ داشتند. تعدادی از آنان با استفاده از بحث‌های متافیزیکی و مبهم کمک شایانی در ارتقاء و پیشرفت تصور و خلاقیت معماری کردند. و مجدداً کل‌نگری مورد توجه قرار گرفت، در جدول زیر تکامل رویکردهای طراحی معماری در حال نوسان از کل‌نگر به جزء‌نگر را مشاهده می‌نمایید (آنتونیادس، آنتونی سی، ۱۳۸۱، ص ۴۸).

اول جهانی بنیان نهاده شد. به نظر بنیانگذاران باوهای محصول خلاقه معماری باید در عین حال که عملگرا باشد، پاسخگوی نیازهای متعدد فیزیکی، اجتماعی، فن‌آورانه و هنری باشد. این خود نوعی جامع‌گرایی محسوس و علمی بود. (آنتونیادس، آنتونی سی، ۱۳۸۱، ص ۴۶). باوهای به پیروی از روح زمانه‌ی خود کوشید تا به هنر بنیادی علمی ببخشد، گو اینکه بیشتر قصد داشت حساسیت مرزی - هنرمند را رشد و ارتقاء دهد. البته بعدها ثابت شد که محال است بتوان این دو جریان را یگانه ساخت (نوربرگ شولتز، کریستیان، ۱۳۸۱، ص ۹). پست مدرنیسم که به

جدول ۲. تکامل رویکردهای طراحی معماری از کل‌نگر به جزء‌نگر؛ ماخذ: آنتونیادس، ۱۳۸۱، صص ۴۴-۴۳.

کل‌نگر	کل‌نگر	کل‌نگر	کل‌نگر	کل‌نگر	کل‌نگر
<p>وزری تاریخگرایی</p> <p>آشکارا مشغول امور محسوس، نامحسوس، پیشه‌های تاریخی و فن-آوری است و تماماً با دلمشغونی‌هایی برای هندسه غیرقلیدسی سروکار دارد.</p>	<p>گزینش بر مبنای پیشه‌های تاریخی بعنوان منابعی از راه حلهای فرمال و سبک‌گرا. دلمشغونی برطوطراق و اساسی با امور «نامحسوس»</p> <p>تاریخگرایی پست مدرن</p>	<p>ACSA انجمن دانشگاهی مدارس معماری</p> <p>حل مسئله بر پایه کشف طبیعی‌ترین گونه‌های مقوله-های محسوس، شامل تمرکز بر موضوعات اجتماعی. بر مبنای تحقیق و «نگرش غمی» تأکید بر محسوسات یا احساس غفلت از «نامحسوس»</p> <p>کریستوفر لکساندر</p>	<p>متمرکز بر موضوعات گزینشی مسئله. نادیده انگاشتن تعمادی موضوعاتی که در حل مسئله مطابق اختیار هنرمند مرکزیت ندارند.</p> <p>پل ردولف</p>	<p>ژان لایاتوت جامع نگری</p> <p>در جامع‌ترین و کلان‌ترین معنا، جایگاه «محسوس» و «نامحسوس» به طبیعی‌ترین تأویل‌ها نائل می‌شوند و جایی که «نامحسوس» حیطه معنا (معنویت) را لمس می‌کند.</p> <p>فرانک توبیت رایت لوکوروزو</p>	<p>باهاوس</p> <p>تلاش گروهی جامع‌گرا بر مبنای عملگرایی. فن‌آوری و هندسه</p> <p>انقراض گرا. مبنای بر سبک‌های تاریخی</p> <p>بوزار</p>
جزء نگر	جزء نگر	جزء نگر	جزء نگر	جزء نگر	جزء نگر

جدول ۳. عوامل زمینه‌ساز فعالیت‌های پژوهشی در رشته معماری؛ ماخذ: گروت، لیندا، ۱۳۸۴، ص ۹

تحولات آموزش معماری	گسترده‌گی حوزه‌های علمی و هنری مرتبط با معماری	پیوند تحقیق و طراحی
<ul style="list-style-type: none"> ○ تغییر آموزش سنتی به دانشگاهی ○ ورود رایانه به فرآیند آموزش ○ توسعه دوره‌های عالی آموزش 	<ul style="list-style-type: none"> ○ رابطه معماری با هنرها و علوم دیگر ○ ایجاد تخصص‌های گوناگون ○ تمایز و فصل مشترک حرفه و پژوهش 	<ul style="list-style-type: none"> ○ تنوع گروه‌های ذی‌نفع و مخاطبان معماری ○ تشخیص نیازها و تبدیل به برنامه طراحی ○ رابطه طراح و کارفرما

از ویژگی‌های موضوع، اقدام به جمع‌آوری اطلاعات نموده و سپس این اطلاعات خام را به اطلاعات کاربردی تبدیل می‌نماید تا در حین فرآیند طراحی مورد استفاده قرار گیرد.

۲. «مرحله نهفتگی»: در این مرحله طراح با استفاده از فرآیندهای فکری (که بعضاً در پروژه‌های متنوع، متغیر هستند)، اقدام به جستجو برای یافتن راه حل می‌نماید. از آنجمله که راه حل مناسب و ایده‌های طراحی به راحتی به دست نمی‌آیند، اغلب طراحان در این مرحله احساس می‌کنند که به بن بست برخورد کرده‌اند و شکل‌گیری ایده‌های طراحی، خوب پیش نمی‌رود. در صورتی که این کندی در تصمیم‌گیری خود بخشی از فرآیند فکر کردن و تجزیه و تحلیل اطلاعات می‌باشد که نیاز به زمان و آرامش دارد.

۳. «مرحله روشنگری»: با بهره‌گیری از تکنیک‌های ایده‌پردازی (مثل سناریونویسی)، در این مرحله می‌توان به ایده‌هایی دست پیدا نمود که این ایده‌ها برای شروع فرآیند فکر کردن بسیار مفید می‌باشند. در این مرحله، ایده‌هایی که در ذهن طراح شکل گرفته به او امکان بهره‌گیری از بینشی در طراحی را می‌دهد تا به حل مساله طراحی بپردازد.

۴. «مرحله اثبات»: در این مرحله طراح به بررسی گزینه‌های طراحی می‌پردازد و قابلیت اجرایی ایده‌های خود را شناسایی می‌کند. سپس با استفاده از تکنیک‌های ارزیابی به مقایسه ایده‌ها پرداخته و نهایتاً پاسخ نهایی را شناسایی می‌نماید (محمودی، ۱۳۸۳، ص ۳۰).

۵. ویژگی‌های استراتژی‌های فکر کردن در طراحی را می‌توان در چهار گروه دسته‌بندی و معرفی

میس‌وندرو در سال ۱۹۳۸ مدیریت دانشکده معماری ایلینویز را به عهده گرفت (کسی که آلمان نازی را در سال ۱۹۳۸ ترک نمود). برنامه درسی میس برای این دانشکده شامل ۳ بخش عمده بود که عبارتند از:

۱. مطالعه ابزار: که شامل بررسی ویژگی‌های عناصری مانند چوب، آجر، بتن و... در جهت استفاده آنها در معماری و ساخت و ساز
۲. مطالعه اهداف: شامل تعیین نوع ساختمان و هدف از آن ساختن می‌باشد و برای مثال می‌توان به انواع ساختمان‌ها با اهداف مختلف مانند اداره، هتل، منزل مسکونی و... اشاره نمود. همچنین در این بخش دانشجویان به آنالیز عملکرد ساختمان و همچنین پلان مبلمان و دیگر جزئیات می‌پردازند.
۳. مطالعه در جهت طراحی و خلق: در این بخش نیز میس‌وندرو بر سه عنصر تأکید می‌نماید که عبارتند از: مصالح، عملکرد و الهامات^{۳۰} (برادنبیت، ۱۳۷۹، ص ۴۴).

الگوها و روشهای آموزش معماری

الگوی تعاملی آموزش آفرینشگری در معماری

سابقه ورود تفکر خلاق در ادبیات روان‌شناسی را باید در اوایل قرن نوزدهم میلادی و با مروری بر سیر تحول مکاتب آن زمان همچون: ارتباط‌گرایی، مدرسه ووزبرگ، جنبش گشتالت، و روان‌شناسی رفتارگرایی جستجو نمود. در واقع ابتدا در اوج دوران شکوفایی روانشناسی رفتارگرایی در دهه ۱۹۲۱ بود که چهار مرحله معروف به «آماده‌سازی»، «نهفتگی»، «روشنگری» و «اثبات» در حین یک مساله معرفی گردید. تحولات فکری بر اساس مراحل چهارگانه در حین حل مساله را می‌توان در ارتباط با یک پروژه طراحی به شرح زیر تقسیم نمود:

۱. «مرحله آماده‌سازی»: در این مرحله طراح باید برای ایجاد شناخت کافی از موضوع و آگاهی

کرد: «تفکر واگرا^{۳۱} در مقابل تفکر همگرا^{۳۲}»؛ «تفکر آنی^{۳۳} در مقابل تفکر واکنشی^{۳۴}»، «تفکر غیر وابسته به زمینه^{۳۵} در مقابل تفکر وابسته به زمینه^{۳۶}»، «تفکر یکجا^{۳۷} در مقابل تفکر مرحله ای^{۳۸}» (همو، همان، ص ۳۱-۳۲).

الگوی آموزش خلاق ندیمی

«هادی ندیمی» در مقاله «مدخلی بر روش‌های آموزش معماری» در کتاب «کلک دوست» در رابطه با مقوله طراحی معماری و آموزش آن می‌آورد: «طراحی، از پیچیده ترین فرآیندهای ذهن خلاق است. ذهن خلاق طراح در معماری، با جولان خود، از کوچک ترین مقیاس عناصر و جزئیات تا مفاهیم کلی را در یک لحظه سیر می‌کند. بدین جهت، پیدا کردن قالب و الگویی خاص برای این روند تفکر خلاقه طراح را می‌توان از زوایای گوناگونی نگاه کرده و دسته بندی‌های متفاوتی را اختیار نمود. به نظر نگارنده، سه مرحله ذیل، در روند شکل گیری ذهنی کار طراح قابل تشخیص است؛ با تاکید بر این نکته که همواره روابط رفت و برگشت و تاثیر متقابل بین این سه مرحله برقرار است: ساخت مفاهیم هماهنگ؛ و ساخت طرح‌های متعدد تصویری؛ و انتخاب طرح اصلی و گسترش آن. تجربه نشان داده است که:

۱. بحث گروهی که با شرکت فعال دانشجویان انجام می‌شود، آثار بسیار سازنده ای در شکل گیری تفکر مستقل و خلاقه دانشجویان باقی می‌گذارد و به دانشجویان کمک می‌کند که در مقایسه کار خویش با کار دیگران، به اشکالات کار خود وقوف یابند.
۲. در روش بحث گروهی، تسلط و هدایت معلم، نقش اساسی در به ثمر رسیدن بحث و ارایه نتایج افناعتی دارد. در چنین جلساتی، نحوه نزدیک شدن شاگردان به طرح بهتر می‌تواند مورد بحث و ارزیابی قرار گیرد و حرکت‌های رشد یابنده

31. Divergent Thinking
32. Convergent Thinking
33. Impulsive Thinking
34. Reflective Thinking
35. Field Dependent
36. Field Independent
37. Holistic Thinking
38. Serialistic Thinking

ای را برای فوران نیروها و خروج از بن بست‌ها به وجود آورد (ندیمی، ۱۳۷۰، ص ۱۵۴-۱۵۵).

آموزش آفرینشگری در معماری با رویکرد حکمی

عیسی حجت در مقاله «آموزش معماری و بی ارزشی ارزش‌ها» ضمن اشاره به این نکته که «ورود جهان به روزگار پست مدرن و کم رنگ شدن تمامی اصول و ارزش‌های پیشین، اعم از سنتی و مدرن، و سرکشی حقیرترین باورها و پندارها در برابر اصیل ترین آنها، آموزش معماری را در برابر معضلی فلسفی قرار داده است»؛ به طرح این سوال می‌پردازد: «در روزگار بی ارزشی ارزشها، وظیفه مدرسه معماری چیست و آموزش کدام اصول و مبانی باید در دستورکار خویش قرار دهد؟» وی وظیفه مدرسه معماری و به تبع آن آموزش معماری را اینگونه شرح می‌دهد که سه منزل برای تربیت معمار باید طی شود که در آخرین منزل؛ یعنی حکمت، آفرینشگری معماری خود را به منصفه ظهور رسانده و باید لحاظ گردد. وی چنین اشاره می‌کند که: امروز وظیفه مدرسه معماری تربیت معمار است و در این رهگذر، سه منزل ترکیه و تعلیم و حکمت پیشنهاد می‌گردد:

۱. «منزل اول: تزکیه»: تزکیه پاک شدن از اندیشه‌های نادرست و آماده شدن برای تعلیم و تربیت است. این منزل فرصتی است برای ایجاد تشنگی و کسب شایستگی برای ورود به عرصه طراحی معماری. این منزل دو هدف خواهد داشت: «هدف اول: پالایش» و «هدف دوم: پرورش».
۲. «منزل دوم: تعلیم»: آنگاه که شاگرد، معماری منزل اول آموزش را پشت سرگذارد، شیفتگی، آمادگی، تشنگی و شایستگی کسب دانشها و سیر در تجارب معماری و قدم نهادن به منزل دوم را به دست آورده است. منزل دوم بر دو محور استوار است: «پیمایش» و «آموزش».
۳. «منزل سوم: حکمت»: شاگرد معماری پس از سیر در منازل اول و دوم و کسب شایستگی‌ها و سیر در آفاق و اندیشه‌های معماری به مرحله ای از توانش و دانش می‌رسد که می‌توان او را همچون سایر فارغ التحصیلان آموزش عالی، کارشناس خواند. این کارشناس معماری، برای معمار شدن نیازمند طی منزلی دیگر است. منزلی که در آن راه و چاه استفاده از آموخته‌ها و اندوخته‌های خویش

را بیابد و بداند که آن را در کجا و چگونه باید به کار گیرد. این منزل در دو راستای گزینش و آفرینش مطرح است: «گزینش» و «آفرینش».

آموزش خلاق (تجربه ۱۳۸۱ عیسی حجت)

دکتر عیسی حجت در مقاله «آموزش خلاق- تجربه ۱۳۸۱»، در زمینه ادامه تدریس دروس پایه معماری مانند دروس ترکیب و طرح، در مقوله اهداف این دروس اشاره می‌کند که؛ ایجاد اشتیاق، ایجاد آشنایی، کشف استعداد، خودشناسی، تقویت مهارت، برانگیختن حس کنجکاوی و پرورش خلاقیت از اهداف این دروس می‌باشد. ایشان در زمینه آموزش خلاق به پنج شیوه آموزش اشاره دارند که در ادامه به تفصیل مورد اشاره قرار می‌گیرد:

۱. «آموزش پویا: برنامه‌ریزی در حرکت، توجه به

نقش شاگرد در آموزش: در آموزش پویا، هر قدم، هر تمرین و هر برنامه باید با در نظر داشتن محصول برنامه پیشین و اهداف برنامه آینده طراحی و اجرا گردد. با این رویکرد نقش شاگرد به عنوان محصول و متغیر اصلی در روند آموزش مشخص، و برنامه آموزشی با حفظ اهداف اصلی، به عنوان تابعی از این متغیر، طراحی و اجرا می‌گردد. در آغاز این تجربه آموزشی شاگردان باید مهارت‌هایی در زمینه ترسیم آزاد و فنی بدست آورند و استعدادهاشان در زمینه درک فضا، ایستائی و مواردی از این دست تقویت گردد، پیش فرض دیگری وجود نداشت و تمرین‌های هفتگی و روزانه هر یک بر مبنای دستاوردهای تمرین‌های پیشین که مبین میزان اشتیاق و درک و توان شاگردان بود، طراحی و اجرا می‌گردید.

۲. «آموزش پیش رو: آموزش بی قرار، آموزش

فرضیه ساز: عموماً شیوه‌های آموزش بر مبنای فرضیه‌های آموزشی شکل می‌گیرند. این فرضیه‌ها حاصل تلاش پژوهشگرانی است که به مطالعه روش‌ها پرداخته و از تحلیل شیوه‌های آموزش و پی آمدها و دستاوردهای آنها به راهکارهایی دست می‌یابند.

۳. «آموزش هوشیار: آموزش فرصت ساز، آموزش

فرصت طلب: در آموزش خلاق کار اصلی استاد آماده سازی و اعطای دانش‌ها به شاگرد نیست،

بلکه وظیفه او زمینه‌سازی کسب و درک دانش‌ها و حکمت‌ها توسط خود شاگرد است. آنچه شاگرد خود به دست می‌آورد، بسیار عمیق تر و ماندنی تر از آن چیزی است که به او داده می‌شود. در آموزش خلاق باید برنامه‌ها به گونه ای طراحی شوند که شاگرد را وادار به تجربه و کشف پی در پی نکات تازه در عرصه‌های گوناگون نمایند.

۴. «آموزش بالینی: آموزش حضوری، تربیت»: از آنجا که آموزش خلاق با استعداد شاگرد و نه حافظه او، سروکار دارد، و با عنایت به اینکه استعداد و توانمندی همه شاگردان یکسان و به یک اندازه نیست؛ آموزش خلاق را نمی‌توان صرفاً به صورت عام (سخنرانی و موعظه) به انجام رسانند بلکه باید ویژگی‌های درونی یکایک شاگردان شناسایی شده و هر یک، بر اساس طبع و توانش، به گونه ای مورد آموزش و پرورش قرار گیرد.

۵. «آموزش مفهومی: پرهیز از مصادیق، در

پی حقیقت: اگر معماری را دارای دو گستره مفهیم و مصادیق بدانیم، آنگاه دروس پایه را در گستره مفهیم خواهیم یافت. در این گستره شکل، شیوه و سبک خاصی از معماری، آموزش داده نمی‌شود بلکه مفهیم مولد معماری مورد تدریس قرار خواهند گرفت و شاگرد پیش از آنکه با چهره‌ها و قرائت‌های گوناگون معماری مواجه شود با حقیقت و جوهره آن آشنا می‌گردد. این نکته به ویژه در شرایط امروز که هنگامه تکاثر آراء و اندیشه‌هاست و هیچ قرائت یکه، معتبر و پسندیده ای از معماری در میان نیست، اهمیت فراوان می‌یابد. دروس پایه، عرصه پرواز اندیشه‌ها است و باید از قفس مصادیق رها باشد. آموزش مصادیق به آموزش گونه ای خاص از معماری که مدنظر استاد است، منجر می‌گردد؛ در حالیکه آموزش مفهیم به تربیت معمار می‌انجامد (حجت، ۱۳۸۳، ص ۲۹-۳۰).

روشهای طراحی معماری

در هر حال، در انطباق با ادبیات جهانی، مدل‌های مختلفی را می‌توان جهت فرآیند آموزش خلاقیت در طراحی معماری ارائه کرد. اختلافات موجود در شیوه های مختلف، غالباً

جدول ۴. مدل‌های پیشنهادی در فرآیند طراحی؛ ماخذ: نگارنده بر اساس یافته‌های تحقیق.

مدل‌های طراحی	نام صاحب‌نظر	فرآیند
مدل ایده و آزمون	Zube, Akin, Ledewitz, Oxman, Dutton, Gelemter, Schon, Lyle	طرح گرا
مدل تجزیه و ترکیب	Zube, Akin, Ledewitz, Oxman, Dutton, Gelemter, Schon, Lyle	برنامه گرا
مدل تجربی	Akin	طرح گرا
مدل منطقی	Lawson, Ledewitz	برنامه گرا
مدل تداعی گرا	Schon, Lawson, Ledewitz	طرح گرا

شامل ایده های سابق برای حل مساله جدید می باشد و ایده جدید با ارزیابی موقعیتهای مختلف تغییر می نماید. او یک الگو جهت طراحی معرفی می نماید که بوسیله این الگو افراد در فرآیندهای طراحی به دنبال نمونه هایی می گردند که در ترکیبات گذشته در طراحی استفاده شده است و این ایده‌ها را مطابق با معیارهای موجود آزمایش می نمایند (Schön, 1988)

مدل تجزیه و ترکیب

این مدل یکی از الگوهای سنتی در معماری منظر است که حاصل تلاش افرادی همچون «مک هارگ» (۱۹۶۹)، «مارچ» (۱۹۹۷)، «لیل» (۱۹۹۹)، «استینر» (۲۰۰۰)، «لاگرو» (۲۰۰۱) می باشد. در این مدل، پروژه را به عنوان وسیله ای برای مشارکت های اطلاعاتی نشان می دهد (Oxman, 1986) و در آن طراحی به عنوان «شیوه آموزشی» مطرح می گردد که دارای قواعد استاندارد است و دانش، یادگیری دانش و دریافت و ادراک دانش معرفی می کند. این مدل توسط Zube (1980)، Ledewitz (1985)، Dutton (1987) و همچنین «انستیتو رویال انگلستان» (RIBA) بکار گرفته می شود. مدل «تجزیه و ترکیب» شامل چند فرضیه مهم است:

- اطلاعات پژوهش قبل از شروع پروژه تهیه شده است و ذهن اطلاعات حاصل را جمع آوری و ذخیره می کند تا موقعیتی بوجود آید که از آنها استفاده نماید. (Gelernter, 1988)
- سپس مسأله طراحی به عناصر آن تجزیه می شود و اطلاعات حاصل شده آنالیز می گردد و در عناصر مقتضی در طراحی بکار برده می شود.
- عناصر برای خلق یک طراحی منسجم یا برنامه ریزی دقیق با هم ترکیب می گردند؛ و
- نتایج برای کاربرتهای آینده ارزیابی و ذخیره

تابعی از شرایط مسأله طراحی و فرآیند مساله گشایی معطوف به مساله می باشند. هر چند تا حدود زیادی بین مدل‌های ارائه شده همپوشانی وجود دارد، اما جهت تجزیه و تحلیل شیوه های مختلف باید هر یک از شیوه‌ها را به طور مجزا بررسی کرد. مدل‌هایی که در آنها فرآیند طراحی و فرآیند آفرینشگری با تأثیر متقابل از هم دیده می شوند، در یک نگاه کلی شامل موارد زیر می گردد:

۱. «مدل‌های ایده-آزمون و تجزیه-ترکیب»: شیوه

هایی که در آنها مراحل ایده آزمون و اصلاح دیده می شود؛ مشتمل بر نظریات اندیشمندان زیر: (Zube, 1980; Akin, 1981; Ledewitz, 1985; Oxman, 1986; Dutton, 1987; Gelernter, 1988; Schön, 1988; Lyle, 1999)

۲. «مدل تجربی»: تجارب و اطلاعاتی که به

خلق اصول کلی طرح کمک می کند و متعاقباً در ارزیابی و موفقیت‌های طراحی و کاربرست پیشنهادات استفاده می شود؛ مشتمل بر: (Akin, 1981)

۳. «مدل فعالیت منطقی مرکب»: یک چارچوب

منطقی برای طراحی که مطابق با معیارهای مطالعات تحقیقی و پژوهشی می باشد؛ مشتمل بر: (Lawson, 1980; Ledewitz, 1985)

۴. «مدل تداعی گرا»: درک ناخودآگاه مسائل

طراحی؛ مشتمل بر: (Schön, 1963; Lawson, 1980; Ledewitz, 1985)

مدل ایده و آزمون

«دونالد شان» تحقیقات گسترده ای در زمینه ایجاد دستورالعمل‌هایی برای ایده های طراحی انجام داده است. فرضیه وی این است که خلق یک ایده طراحی جدید

سازی می شود. (Lawson, 1980; Ledewitz, 1985)

مدل تجربی

این مدل، مجموعه ای از اطلاعات کاربردی را در طراحی مشارکت می دهند. این نظریه بوسیله «اکین»^{۳۹} ارائه شده و شامل تجربی می گردد که توسط طراح در موقعیتهای مختلف طراحی اتخاذ می گردد. در این مدل، اطاعات از طریق آزمون و خطا حاصل می گردد و در فرآیند طراحی بکار برده می شود و شامل یک فرآیند بازگشتی مبتنی بر منطق می شود که دامنه گسترده ای از تکنیکهای تحقیقاتی در آن مشارکت دارند. این دامنه حاصل پژوهشهای غیر مستقیم یا متکی بر درک طراح و یا پژوهشهای مستقیم شامل مطالعات انجام پذیرفته در سابق و پروژه های کاربردی می شود. قبل از طراحی، تجارب، اصولی را معین می کنند که شاخصهایی برای تولید ایده خواهد بود و بعد از طراحی، ساختمان اطلاعاتی را فراهم می کنند که بوسیله آن می توان در اصول اولیه بازنگری کرد.

مدل فعالیت منطقی مرکب

چهارمین مدل را «لدویتز»^{۴۰} (۱۹۸۵) ارائه می نماید. این مدل فرآیند طراحی را به عنوان نمایش مسائل طراحی از طریق ارزیابی اجزاء به هم پیوسته و مرکب می داند و شامل تفکر گشتالت می گردد که پیشنهاد می کند افراد باید مسائل طراحی را به یک سری از روابط گذاری های مجدد مسائل طراحی را جذاب و عملکردی کند.

مدل تداعی گرا

لدویتز^{۴۱} (۱۹۸۵) طراحی را به عنوان «الهامات هنری» شگفت انگیزی بیان می کند، به طریقی که فرآیند طراحی کاملاً شخصی و بی ارتباط با آنالیزهای شناخت گراست. اطلاعات پژوهشی ریشه در ناخودآگاه دارد و محتوی طراحی بدون ملاحظات آگاهانه شکل می گیرد. برخلاف اکتشافات سازمان یافته یا شیوه ایده و آزمون که توسط «اکین» بیان شد، الهامات هنری یا مدل تداعی گرا برای حل مسأله طراحی به عنوان یک فرم

آزاد مکاشفه ای یا یک تداعی ذهنی مطرح می شود. این مدل افراد را بر چشم پوشی از فرآیند تفکرگرا و اجازه به فکر برای آزاد بودن تشویق می نماید (Lawson, 1980). در رابطه با مفاهیم مطروحه در این مدل، «تورنس» (۱۹۸۱) معتقد است که موثرترین روشها در آموزش خلاقیت، روشهایی هستند که هر دو بعد شناختی و عاطفی، در راستای ایجاد انگیزه و فراهم آوردن فرصتهای یادگیری فعال را مورد توجه قرار می دهند (حسینی، ۱۳۸۵، ص ۱۸۲).

بیان یافته‌های تحقیق

در این بخش به اختصار به روش آموزش در تجربه آموزشی در ۳ سال اخیر در دانشگاه آزاد اسلامی واحد دماوند اشاره می شود. گروه هدف دانشجویان آزاد اسلامی دماوند بوده است. حجم نمونه افراد حاضر در کلاس طرح ۱ بوده و جنسیت شناسی افراد ترکیبی از مذکر و مونث با اکثریت دانشجویان دختر به ترکیب نسبی ۳۰ به ۷۰ درصد (دختران به پسران) بوده است. دروس ارائه شده مشتمل بر دو بخش نظری و اندیشه و بخش عملی و پراگماتیسمی بوده است:

الف - بخش نظری: شناخت شناسی؛ در بخش نظری ضمن اشاره به محتوای نظری طرح، ابتدا درباره مفهوم نیازسنجی در معماری و برنامه های طراحی بر اساس روش طراحی برنامه گرا مبتنی بر روش تداعی گرای عمل شده است. یعنی ابتدا تلاش شده است تا پیش زمینه های ذهنی دانشجویان در راستای آشنایی با اصول یک معماری خلاق که شامل وانهی صلیبیت ذهن و رهایی سازی اندیشه در طراحی بوده است، محقق گردد. سپس از دانشجویان خواسته شده است تا اصولی مانند تنوع، کثرت پذیری، متافیزیک و پارادوکس، ایجاد ابهام و ایجاد ارزش مورد توجه باشد^{۴۲}. این اصول در شرح عملیاتی زیر به دانشجویان داده شده و شرح و بسط مفهومی آن صورت گرفته است.

۴۲. درباره تعاریف این شاخصها بر اساس تعاریف کتب زیر اقدام شده است:

افشار نادری، کامران (۱۳۷۴) نقد، آبادی، سال پنجم، شماره هفدهم.
افشار نادری، کامران (۱۳۷۴) هم نشینی اضداد در معماری ایرانی، آبادی، سال پنجم، شماره نوزدهم.
آنتونیدس، آنتونی (۱۳۸۴) بوطیقای معماری (آفرینش در معماری) تئوری طراحی: راهبردهای نامحسوس به سوی خلاقیت معماری، ترجمه احمدرضا آی، انتشارات سروش، تهران.

39. Akin(1981)

40. Ledwitz

41. Ledewitz

جدول ۵. مولفه‌ها و شاخصهای طراحی که در تجربه کلاسی به دانشجویان آموزش و بسط مفهومی شد؛ ماخذ: نگارنده.

شرح	بسط و تعمیم معماری
ایجاد ارزش	تضاد زیگوراتها در بین النهرین همانند کوههای مصنوعی در سرزمینی مسطح جلوه می‌کنند. مناره‌ها در فلات ایران خط افق کویر را می‌شکنند و رنگ‌های درخشان و غلیظ در فرش‌ها و لباس‌های مردمان آن تضادی است با طبیعت اطراف خود. این تضادها در عین ایجاد تعادل در فضا باعث افزایش ارزش عناصر تضاد می‌شود و این تضاد فرم‌های خلاقانه‌ای را که متضاد از فضای یک رنگ و عادت زده حاکم است بوجود می‌آورد.
	بی‌نظمی و نظم با نوعی بی‌نظمی در نظم مفروض سعی می‌شود تا فرمی جدید آفریده شود که معماران «فولد» و همچنین «زیباشناسی مدرن» از این روش استفاده می‌کنند. این روش ترکیبی است از خطوط و سطوح منحنی با خطوط و سطوح مستقیم
	بزرگی و خالی بودن فضا یکی دیگر از روش‌های ایجاد تضاد و نمایش ارزش، استفاده از فضاهای پر و خالی است. یک سطح بدون بازشو و بدون منفذ حالت نمادین به فرم معماری داده و ناظر را از خود دور می‌کند اما ایجاد منفذها با شکست نور و سطح سبب جذب ناظر به خود می‌شود و یک نوع تعادل بصری را از تضاد فضاهای پر یعنی سطح فرم و فضای خالی یعنی منفذها ایجاد می‌کند.
	سبک و سنگین یک نوع دیگر نمایش ارزش تضاد سبک و سنگین در فرم معماری است. القاء حالت سبکی را در فرم می‌توان با استفاده از مصالح شفاف و سبک چون شیشه و پلی‌کربنات‌ها و سنگین همچون مصالح کدری مانند سنگ و آجر و بتون ایجاد کرد که این تضاد در دوره «گوتیک» بسیار مرسوم بوده است.
	طبیعی و مصنوعی این شیوه با استفاده از تضاد مصالح ایجاد می‌شود؛ یعنی بکار بردن بتون و آجر و غیره بعنوان مصالح مصنوعی و چوب و سنگ با شکل طبیعی خود بعنوان مصالح طبیعی. گچبری دوره اسلامی و سنگ در معماری «نئوکلاسیک» اروپا القاء همین موضوع است.
	نو و قدیمی این روش ابتدا در مرمت آثار تاریخی بکار رفت. قسمتی از بنای قدیمی که تخریب شده بود و امکان مرمت نداشت به شیوه نو و با مصالح جدید ساخته می‌شد تا به ارزش تاریخی بنای قدیمی لطمه وارد نشود. از ترکیب این تضاد معماران نیز استفاده کردند؛ مانند: «جیمز استرلینگ» در طرح «اشتاتزگالری» زیباشناسی مدرن را با فرم‌هایی از معماری «رومانسک» کنار هم قرار داد.
ایجاد تنش	ساختمان‌های پیچیده همچون فرم‌های کابلی و سازه‌های خرابایی این القاء را به ناظر دارد که از قوانین جاذبه پیروی نمی‌کنند یا در معماری قدیم ایرانی مقرنس‌ها القاء حجم سنگین را داشتند در صورتی که بسیار سبک بودند. این شیوه را تنش در فرم می‌گویند (افشار نادری، ۱۳۷۸، ص ۱۲).
ساختار شکنی فرم و تغییر پذیری	این روش با گسستن فرم‌ها و ترکیب مجدد آن به شیوه دیگر باعث تولید فرم‌های جدیدی می‌شود که با توجه به توانایی معمار می‌تواند بسیار خلاقانه باشد. به این شیوه «رویش فرم» نیز گفته می‌شود؛ برای مثال: «جیمز استرلینگ» در طرح «نول» در «روماینتروتا» از تغییر پذیری فرم‌های ساختمان‌های قبلی خود استفاده کرده است.
استعاره‌های محسوس و نامحسوس	تصویر یک ایده در ذهن معمار که پیش زمینه ایجاد یک فرم خلاقانه می‌تواند باشد تحت تأثیر مفاهیمی چون: فردیت، فرهنگ، سنت و ویژگی‌های مادی و بصری قرار می‌گیرد که به اصطلاح به این تأثیرات استعاره گفته می‌شود. اگر این استعاره شامل حالات انسانی باشد «نامحسوس» و اگر شامل ویژگی‌های بصری یا مادی باشد استعاره «محسوس» بیان می‌شود. با استفاده درست و بجا از این استعاره‌ها در شکل‌گیری ایده، رسیدن به یک فرم خلاق، طبیعی به نظر می‌رسد.

شرح	بسط و تعمیم معماری
در این شیوه معمار با ایده گرفتن از ویژگی‌های متضاد با ویژگی‌های فرم اصلی به ایده ای نوآورانه می‌رسد که به دلیل این تضاد مفهوم، «پارادوکس» گفته می‌شود. بطور مثال: «گه‌ری» همراه با «کلاوس اولدنبرگ» برای پروژه «بی‌ینال ونیز» که مکانی با اصالت و آرامش‌دهنده باید باشد، ساختمانی چاقو شکل را پیشنهاد می‌کنند. بطور کل معماران این شیوه می‌خواهند با مفاهیم متضاد مانند جرم و جنایت به فرمی مقدس و آرامش دهنده برسند.	۶

روش تداعی گرایی یا یکی از روشهای طراحی که در متن مقاله شرح داده شده است؛
 ۵. بهره گیری از دیاگرامهای افقی و عمودی در قالب بند فق الذکر؛
 ۶. ارائه ماکت‌های حجمی اولیه با دیوارهای صلب یکپارچه و کاملاً حجمی.

ب- بخش عملی آموزش: تجربه‌شناختی: در این مرحله از دانشجویان بر اساس شرح درس وزارت علوم خواسته شد تا در تمرین کلاسی به طراحی ویلا (اقامتگاه ویلایی)، موزه هنرهای معاصر، طراحی پناهگاه اقامت موقت بپردازند. اصول خواسته شده در شرح تمرین‌هایی از صیبت رایج در طراحی و بازخوانی مجدد مفهوم فضای آزاد: فضای رویداد بوده است. اصول درخواستی عبارت بودند از:

نتیجه‌گیری و جمع‌بندی

در تدریس دو دیدگاه وجود دارد: یکی بر بعد هنری و دیگری بر بعد علمی آن تاکید می‌ورزد و مجری هر یک مسلماً روش تدریس خواسته خود را خواهد داشت. با نگاهی به مقوله آموزش هنر و معماری در ایران می‌توان گفت که؛ الف- در سیستم‌های آموزش مدرن، آموزش معماری جایگاهی غیرقابل انکار دارد. در سراسر دنیا در سطوح پایه، افراد در رشته‌های غیر مرتبط با هنر به طور

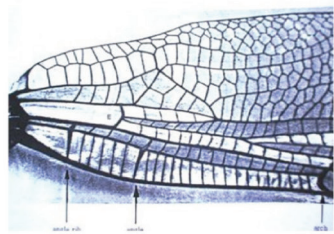
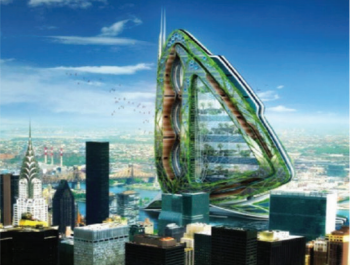
۱. بازی با صیبت و شفافیت در طراحی فرم و ابعاد فضای طراحی شده؛
۲. ترکیب شفافیت فضایی و لایه‌بندی حجمی در طراحی فضاهای خواسته شده؛
۳. بهره‌گیری از اصول طراحی فولدینگ در لایه‌بندی حجمی با تاکید بر عملکردهای احتمالی؛
۴. بهره‌گیری از روش برنامه‌گرا در طراحی با

تصویر ۱. نتایج آنالیز برخی آثار خلاق در معماری بیونیک؛ ماخذ: کارهای کلاسی دانشجویان.

تصویر اثر	ویژگیهای فنی	نوع کاکتوس
<p>قیاس زیست‌شناختی فیزیولوژی گیاه کاکتوس</p> 		<p>این برج بزرگترین کاکتوس بتنی جهان می‌باشد. نکته‌ی مهم این برج شکل دادن بتن به گونه‌ای است که حتی خلل و فرج کاکتوس نیز در آن رعایت شده است. با این که برج از لحاظ بخش تکنولوژی خیلی قوی نیست، اما تأثیری که در کاهش دی‌اکسید کربن در محیط اطرافش می‌گذارد، قابل توجه و یک امتیاز برای آن محسوب می‌شود.</p>
<p>ساختار فرمی و ارتجاعی حباب</p> 	<p>پروژه به شکل یک مکعب ساده و شفاف و سازه‌ی آن بسیار شبیه به اجتماع مولکول‌های آب و در حقیقت آرایش پیچیده‌ای از اجزای حباب مانند است که به صورت یک مکعب بزرگ و حجیم کریستالیزه شده اند. پوشش ساختمان از ماده شفاف‌ی بنام ETFE برای پوشاندن سازه تشکیل دهنده مکعب آبی از داخل و خارج استفاده شده است.</p>	<p>سازه آبی حبابی</p>
<p>فرم پیچنده بدن انسان</p> 	<p>این برج معروف به پیکره مارپیچ که اثری از معمار بزرگ سانتیاگو کالاتراوا می‌باشد ۱۹۰ متر ارتفاع دارد و از بتون و فولاد ساخته شده است. طرح برج حالت تندیس‌گونه‌ای دارد و از مقطع تا بالاترین قسمت ۹۰ درجه چرخیده و هر طبقه به صورت قطعه‌ای مجزا طراحی شده است. ایده اولیه طرح ملهم از ستون فقرات انسان بوده و این اثر را در جرگه بیونیک چرخشی قرار می‌دهد.</p>	<p>برج یونینگ توریسو، کالاتراوا</p>

تصویر ۱. نتایج آنالیز برخی آثار خلاق در معماری بیونیک؛ ماخذ: کارهای کلاسی دانشجویان.

<p>بدن و بال سنجاچک</p> 		<p>این طرح مفهومی، بر ایجاد یک ارگانسیم کاملاً خودکفا تمرکز کرده که نه تنها از انرژی خورشید، باد و آبی بهره میگیرد، بلکه مشکلات کمبود مواد غذایی را از بین می برد. برنامه های مختلط در سنجاچک کالبات، در اطراف دو برج اصلی متمرکز شده اند. این برج های متقارن و مرتب، اجازه رشد به توسعه عمودی به جای افقی برای حساب کردن و تخمین زدن شرایط شلوغ منتهن را میدهد. بالهای شیشه ای و فلزی، مستقیماً توسط بدنه خارجی یک سنجاچک الهام گرفته شده است.</p> <p>خوزه عمودی؛ ونست کالبات</p>
---	---	--

است و هنوز خصلت های مکتب خانه را در خود حمل می کند. همه، زیر نگاه تیز معلم قرار دارند و ضعف های آنها به طرفه العینی در پیشگاه معلم رو می شود و اساس ارزیابی نیز بر انگشت گذاشتن بر همین عیب ها در آزمون هاست. متأسفانه بسیاریند مدرسی که فردیت افراد را به رسمیت نمی شناسند و به نام آموزش دست به نابودی فرآیند تکوین شخصیت فردی می زنند؛ مدرسی که در آنها «خلاقیت و آفرینشگری» به منزله «خروج از صف» تلقی می شود و شایسته تنبیه است. در پایان باید گفت که؛ آموزش هنر در ایران، «خرد انتقادی» را سرکوب می کند و به جای پرورش نسلی «پرسشگر» و «خلاق»، توده های «بی تفاوت و بی تامل» تحویل جامعه می دهد و بدین ترتیب به «توتالیتراریسم» خدمت می کند. برنامه های آموزشی در مدارس ایرانی بر اساس خوشایند نهادهای حاکم تدوین می شود. مدرسه فروشگاهی است که «اطلاعات و جزوه» می فروشد؛ عرصه ای که از همان ابتدا توانایی های عده ای را به رسمیت می شناسد و توانایی های عده ای دیگر را به حاشیه می راند و در واقع جایی که بر اساس اصل «رقابت» جدول ۶. رویکردها، راهبردها و روشهای پیشنهادی آموزش خلاق معماری؛ ماخذ: یافته های تحقیق.

عادی هفته ای سه ساعت آموزش هنر دارند. علاوه بر این افراد علاقه مند آموزش های دیگری نیز دریافت می کنند. ب- امروز، آموزش هنر و معماری در مدرسه، دیگر تنها «آموزش مبانی هنری» نیست. کارشناسان آموزش از این مسیر مهارت های مختلفی را که در زندگی انسان موثر است، به بچه ها آموزش می دهند، اما در ایران تنها تعداد اندکی مدرسه به آموزش معماری و هنر توجه می کنند. در مدارس معمولی، هنر کم رنگ ترین ماده درسی است؛ به ویژه در دبیرستان که به دلیل فشار درس، هنر به راحتی قلم گرفته می شود. ج- تفاهای بسیاری به نظام آموزشی در ایران وارد است؛ که از آن جمله می توان به موارد زیر اشاره داشت: «عدم وجود دموکراسی» در ابتدایی ترین لایه های آموزش، «برجسته نمودن نقاط ضعف افراد»؛ و «از بین بردن تمایزات و فرآیند یکسان سازی»؛ و در نتیجه «از بین بردن خلاقیت و روحیه آفرینشگری»؛ و «تربیت افراد با تکیه بر ایجاد رقابت بین آنها»، از جمله مهم ترین این نقد هاست. لذا می توان گفت که «آموزش هنر و معماری در ایران» با «حاکمیت آموزگار» همراه

مدیریت شهری

فصلنامه مدیریت شهری
Urban Management
شماره ۵۱ تابستان ۱۳۹۷
No.51 Summer 2018

۳۸۲

بسط و تفسیر مولفه	شرح مولفه	
این مهم رویکردی را تشکیل می دهد که طراحی را بر مبنای محوریت فردی و ویژگیهای روانشناختی دانشجویان دنبال می کند. در واقع چنین نظام آموزشی با محوریت شخص خلاق شکل گرفته و جعبه ابزار آموزش خود (سیاست ها، شیوه ها و برنامه ها) را بر این اساس ترسیم می کند.	ویژگیهای فردی و آفرینشگری	روکردهای آموزشی خلاق
منظور فرآیندی است که طرح زاده شده و بروز می یابد. این امر به تداوم و استمرار در کار و با محوریت انجام عمل طی یک رویکرد فرآیندگرا تاکید دارد.	فرآیند طراحی و آموزش آفرینشگری	
به «بهره گیری از کنش خلاق ذهنی طراح» و «نهادینه سازی فرآیند خلاقیت در ذهن» تاکید دارد؛ چنانچه لازم است تا امکان ارتباط پذیری ذهنی طراح با فرآیند شکل گیری ایده ها و طرحواره های ذهنی دانشجویان فراهم شود.	فرآیند ذهنی و آفرینشگری	

آموزش‌دهی آموزشی ارتقاء	بستر سازی محیطی و فضای آموزش	باید با بستر سازی محیط آموزشی چه در مسائل کالبدی فضاهای آموزشی و چه در فضای روانی حاکم بر فضا مانند آزادی بیان عقیده، خارج شدن از چارچوبهای بسته عرفهای رایج، آزاد اندیشی و اجازه دهی به بیان عقاید مغایر و متفاوت، فراهم گردد.
	امکان دهی همزمان تجربه و مکاشفه	قرار دادن دانشجویان در تجربه و مکاشفه و ادراک حقایق و ابعاد پنهان طراحی می‌تواند راهبردی اصلی قلمداد شود که باعث پایداری انتقال مفاهیم مورد نظر از استاد به دانشجو می‌گردد.
	تکرار پذیری فرآیند طراحی	این چرخه طراحی همواره مشتمل بر تکرار و تداوم در شناخت، تحلیل، پیمایش و تجزیه عناصر و در نهایت طراحی و ترکیب اجزای مساله طراحی است.
	احترام و پاسداشت اندیشه دانشجویان	منظور این است که دانشجویان در فرآیند شکل گیری تمرین شرکت داده شوند. هر چند که هر تمرین با اهدافی پنهان و خاص طراحی می‌شود ولی کشف این اهداف و نتیجه گیری از آنها به عهده دانشجو می‌باشد و استاد تنها نقش کاتالیزور (تسهیلگر) را خواهد داشت.
روشهای آموزشی ارتقاء	آموزش مبتنی بر فرصت سازی	برنامه‌ها به گونه ای طراحی شوند که شاگردان را وادار به تجربه و کشف پی در پی نکات تازه نموده و این امکان را فراهم کنند تا آنها را قادر به واکاوی و تحلیل مکاشفه‌ها نماید که با طرح سوال و سیر از مجهولات به معلومات و استفاده از آن حقایق همراه است.
	آموزش مبتنی بر تجربه پذیری	این امر تنها از طریق آموزش تجربه پذیری به دانشجویان و درک این باور که تجربیات به دست آمده شاکله اصلی طراحی در مراحل بعدی یا تجربیات بعدی را شکل می‌دهد ممکن خواهد شد.
	آموزش مبتنی بر تجربه بالینی	در فرآیند آموزش باید ویژگیهای درونی یکایک دانشجویان شناسایی شده و هر یک بر اساس ویژگیهای خود به گونه ای مورد آموزش قرار گیرند.
	آموزش مبتنی بر پویایی	برای تحقق چنین هدفی لازم است با یک روش آموزشی پویا و در عین حال، در انطباق با استعدادها و توانشهای فکری هر دانشجو به تدریس بپردازند.
	آموزش مبتنی بر اقتضایات	اساتید درس طرح باید توجه داشته باشند که لازم است تا نوع، روش و رویکردهای آموزشی با التفات به اقتضات، خصوصیات و ویژگیهای روانی دانشجویان بوده و در انتخاب موضوعات متناسب با نیازهای دانشجویان فرآیند تسهیلگری در نظر گرفته شود.

دانش آموزان را با هم درگیر می‌کند و این روند را تا پایان دانشگاه و به عنوان اصلی ابدی برای تمام عمر، به آنها دیکته می‌کند. در ادامه به برخی از رویکردها، راهبردها و روشهای پیشنهادی آموزش معماری در راستای افزایش آفرینشگری اشاره می‌شود.

منابع و ماخذ

۳. آنتونیداس، آنتونی (۱۳۸۴) بوطیقای معماری (آفرینش در معماری) تئوری طراحی: راهبردهای نامحسوس به سوی خلاقیت معماری، ترجمه احمد رضا آی، انتشارات سروش، تهران.
۴. آنتونیداس، آنتونی سی (۱۳۸۱)، بوطیقای معماری (آفرینش در معماری)، ترجمه محمد رضا آی، انتشارات سروش، چاپ اول، تهران
۵. براد بنت، جفری، (۱۳۷۵) واسازی (دکنسترکسیین): راهنمای دانشجویان، ترجمه منوچهر مزینی، تهران: شرکت پردازش و برنامه

۱. افشار نادری، کامران (۱۳۷۴) نقد، آبادی، سال پنجم، شماره هفدهم.
۲. افشار نادری، کامران (۱۳۷۴) همنشینی اضداد در معماری ایرانی، آبادی، سال پنجم، شماره

- تهران: انتشارات آگاه، چاپ پنجم.
۱۷. شیخ زین الدین، حسین (۱۳۷۸) فرم در معماری، معماری و فرهنگ، سال اول، شماره ۱، تابستان ۱۳۷۸.
۱۸. شیخ زین الدین، حسین (۱۳۸۱) گفت و گویی درباره زبان و تکنیک، معمار، شماره ۱۷.
۱۹. عابدی، جمال (۱۳۷۲) خلاقیت و شیوه ای نو در اندازه گیری آن، پژوهشهای روان شناختی، دروه ۲، شماره ۲.
۲۰. عارفی، محبوبه (۱۳۸۴)، برنامه ریزی راهبردی در آموزش عالی، انتشارات جهاد دانشگاهی، واحد دانشگاه شهید بهشتی، چاپ اول، تهران
۲۱. گروت، لیندا (۱۳۸۴)، روش تحقیق در معماری، ترجمه علی رضا عینی فر، انتشارات دانشگاه تهران، چاپ اول.
۲۲. محمودی، امیر سعید (۱۳۸۱)، چالش‌های آموزش طراحی معماری در ایران، مجله هنرهای زیبا، شماره ۱۲، دانشگاه تهران، صص ۷۰-۷۸
۲۳. محمودی، امیر سعید (۱۳۸۳)، تفکر طراحی و معرفی الگوهای تفکر تعاملی در آموزش طراحی، مجله هنرهای زیبا، شماره ۲۰، دانشگاه تهران، صص ۲۷-۳۶
۲۴. ندیمی، حمید (۱۳۷۸) جستاری در فرآیند طراحی، نشریه صفا، شماره ۲۹.
۲۵. ندیمی، هادی (۱۳۷۰) مدخلی بر روشهای آموزش معماری، صفا، سال اول، شماره ۲.
۲۶. ندیمی، هادی (۱۳۸۵) امید رهایی نیست، وقتی همه دیواریم، هفته نامه نقش نو، شماره ۱۸ و ۱۹.
۲۷. King, Kiras; Frick, Theodore (April 1999); Transforming Education Case studies in System Thinking. Paper presented At Annual meeting of the American Educational Research Association, Montreal, Canada
- ریزی.
۶. برادبنت، جعفری (۱۳۷۹)، آموزش معماری، مترجم: فرشته حبیب، مجله فرهنگ و معماری، شماره ۱۷، تهران
۷. بنه ولو، لئوناردو (۱۳۷۷) تاریخ معماری مدرن، جنبش مدرن تا پایان جنگ جهانی دوم، ترجمه حسن نیر احمدی، تهران: نشر مهندسی مشاور نیرسان.
۸. بنه ولو، لئوناردو (۱۳۸۶) تاریخ معماری مدرن، تهران: انتشارات دانشگاه تهران.
۹. بی هنری، چارلز (۱۳۷۵)، عصر سنت گریزی (مدیریت و سازمان در قرن بیست و یکم)، مترجم: عباس مخبر، انتشارات طرح نو، چاپ دوم
۱۰. حجت، عیسی (۱۳۸۰)، سنت و بدعت در آموزش معماری، رساله برای دریافت درجه دکتری، دانشگاه تهران
۱۱. حجت، عیسی (۱۳۸۱) حرفی از جنس زمان: نگاهی نو به شیوه‌های آموزش معماری ایران، هنرهای زیبا، شماره ۱۲.
۱۲. حجت، عیسی (۱۳۸۲) آموزش معماری و بی ارزشی ارزشها، هنرهای زیبا، شماره ۱۴.
۱۳. حجت، عیسی (۱۳۸۳) آموزش خلاق - تجربه ۱۳۸۱، هنرهای زیبا، شماره ۱۸.
۱۴. حسینی، افضل السادات (۱۳۷۸) ماهیت خلاقیت و شیوه‌های پرورش آن، تهران: انتشارات آستان قدس رضوی.
۱۵. حسینی، افضل السادات (۱۳۸۵) الگوی رشد خلاقیت و کارایی آن در ایجاد مهارت تدریس خلاق در معلمان ابتدایی، فصلنامه نوآوری‌های آموزشی، شماره ۱۵، سال پنجم.
۱۶. سیف، علی اکبر (۱۳۷۰) روانشناسی پرورشی،

اثر بخشی آموزش ذهن آگاهی بر مدیریت نگرش‌های ناکارآمد منفی و مدیریت هیجانات در دانشجویان شهرسازی

فاطمه بیان فر* - استادیار گروه روان‌شناسی، دانشگاه پیام نور سمنان، سمنان، ایران

چکیده

هدف پژوهش حاضر بررسی اثر بخشی آموزش ذهن آگاهی بر مدیریت نگرش‌های ناکارآمد منفی و مدیریت هیجانات در دانشجویان رشته شهرسازی بود. این آموزش بر اساس نظریه‌های شناختی تیزدل طراحی شده است. روش پژوهش از نوع نیمه تجربی با طرح پیش‌آزمون پس‌آزمون با گروه کنترل بود. جامعه آماری این پژوهش را تمامی دانشجویان رشته شهرسازی با عدم مدیریت نگرش‌های ناکارآمد منفی و ضعف در مدیریت هیجانات تشکیل دادند. روش نمونه‌گیری از نوع نمونه‌گیری در دسترس بود. با توجه به معیارهای ورود و خروج، ۳۰ دانشجوی رشته شهرسازی دانشکده معماری و شهرسازی دانشگاه علم و صنعت ایران که در مقیاس ارزیابی نگرش‌های ناکارآمد (DAS) و مقیاس هوش هیجانی شوت نمره پایینی کسب کردند انتخاب و به صورت تصادفی در دو گروه آزمایش (n=15) و کنترل (n=15) قرار داده شدند. ابزار پژوهش، مقیاس نگرش‌های ناکارآمد بک و مقیاس هوش هیجانی تجدیدنظر شده شوت بود. آزمودنی‌های ۸ جلسه ۲ ساعته آموزش ذهن آگاهی را دریافت کردند. داده‌های گردآوری شده با استفاده از آزمون تحلیل کوواریانس و تحلیل واریانس چند متغیره تجزیه و تحلیل شدند. نتایج نشان داد که بین میانگین نمرات پس‌آزمون گروه آزمایش و کنترل تفاوت معنی‌داری وجود دارد و آموزش ذهن آگاهی به طور معنی‌داری موجب مدیریت نگرش‌های ناکارآمد منفی و مدیریت هیجانات در دانشجویان رشته شهرسازی شده است (P<0/01). لذا انجام مداخلات بر اساس این رویکرد می‌تواند در مدیریت نگرش‌های ناکارآمد منفی و مدیریت هیجانات در دانشجویان رشته شهرسازی مفید باشد.

واژگان کلیدی: آموزش ذهن آگاهی، مدیریت نگرش‌های ناکارآمد منفی، مدیریت هیجانات، دانشجویان شهرسازی

The Effect of Mindfulness Training on the Dysfunctional Attitude Management and Emotional Regulation Management on Urban Management Student

Abstract

In this research the effectiveness of mindfulness training on the dysfunctional attitude and emotional regulation on urban management students was examined. A total of 30 urban management students (8 male and 22 females) were randomly selected and assigned into training and control groups. All participants filled the Dysfunctional Attitude Scale and Schulte Emotional Regulation Questionnaire before and after the beginning of training group. The training group received 8 weekly Two- hours' sessions of mindfulness training. While the control group did not receive any training. The results of analysis of covariance showed a significant reduction in dysfunctional attitude and increase emotional regulation of the training group as compared to the control group (P<0.1). The qualitative observation showed that this method could also be effective in increasing the participants concentration

Key words: Mindfulness Training, Dysfunctional Attitude Management, Emotional Regulation Management, Urban Management Student

مقدمه

بسیاری از دانشجویان به دلایل مختلف و با درجات و طول زمان متفاوت مدیریت نگرش‌های ناکارآمد منفی خود را از دست داده و دچار نشخوار فکری می‌شوند. افزایش نگرش منفی به ویژه در ارتباط با خود و آینده یکی از نشانه‌های افسردگی است که می‌تواند با احساس رخوت و سستی بدنی همراه باشد. با مدیریت این نگرش‌های منفی و بهبود فکر، تفکر منفی کمتر بروز می‌کند. شناخت درمانگران بر این باورند که واکنش‌های هیجانی و رفتاری به وسیله فرایندهای شناختی ایجاد می‌شوند. از این رو افکار، باورها و سایر فرایندهای شناختی تعیین کننده اصلی خلق و هیجان می‌باشند (Teasdale, Segal, & Williams, 2007).

افکار ناکارآمد منفی (Dysfunctional Attitude) اولین بار توسط بک در توصیف افکار بیماران افسرده و به عنوان مفهوم اصلی مرکزی ایجاد و پایایی اختلال افسردگی مطرح شد. این افکار در واقع جزئی از باورهای واسطه‌ای ناکارآمد هستند که در کنار افکار خودکار در نظام شناختی فرد بر رفتار او تاثیر می‌گذارند. افکار ناکارآمد منفی به عنوان یک عامل زمینه ساز در شروع اختلالات روانی و یا به عنوان یک عامل آسیب پذیری تحت شرایط تنش زای محیطی در نظر گرفته شده است. افکار ناکارآمد منفی فرض‌ها و باورهای سودار منفی درباره خود، جهان و آینده هستند. از نظر الیس فرایندهای شناختی و فرایندهای هیجانی با هم رابطه دارند، بدین صورت که شناخت‌های غیرمنطقی به آشفتگی هیجانی منجر می‌شوند. آشفتگی هیجانی نیز به نوبه خود مشکلات رفتاری و فیزیولوژیکی به بار می‌آورد. البته، الیس بر تعامل شناخت، هیجان، رفتار، فیزیولوژی، و محیط تأکیدند، یعنی هیجانها نیز می‌توانند بر شناخت‌ها اثر بگذارند، نه این که به طور قطع، شناخت‌ها قبل از هیجان‌ها و رفتارها ایجاد می‌شوند (Leigh, 2005; Bowen, Marlatt, به نقل از رگون و کجباغ، ۱۳۸۹).

تیزدل معتقد است که تنها روش شناخت درمانی در سطح افکار منفی خودآیند و باورهای اساسی ناکارآمد برای درمان و مدیریت نگرش‌ها و افکار منفی کافی به نظر نمی‌رسد. در نظریه «زیر نظام‌های شناختی متعامل»، ارتباط میان فرایندهای شناختی و هیجانی پیچیده و چندوجهی است. در این ارتباط تیزدل به دو نوع باور اشاره می‌کند. باور هیجانی (شناخت گرم) و باور عقلانی (شناخت سرد). روش‌های سنتی شناخت درمانی تنها باورهای هیجانی را

کاهش می‌دهد. تاکید بر باورهای هیجانی از ویژگی‌های شناخت درمانی تیزدل به شمار می‌رود. این باورها در بسیاری از جنبه‌ها با یکدیگر تفاوت دارند. بر اساس نظریه «زیر نظام‌های شناختی متعامل»، افسردگی از راه بازسازی الگوهای روان بنه ای تداوم می‌یابد، بنابر این هدف اصلی درمان باید جانشین سازی الگوهای روان بنه ای انطباقی‌تر باشد (Kangas, 2014).

با کشف ارتباط بین خلق و افکار منفی میتوان به مدیریت این افکار و درمان افسردگی پرداخت و از بازگشت مجدد آن پیشگیری کرد. تیزدل و همکارانش رویکرد جدیدی به منظور مدیریت هیجانات منفی، درمان، پیشگیری و جلوگیری از بازگشت افسردگی تبیین نموده اند که بر اساس آن بین شناخت، هیجان و ذهن موقعیتی ارتباط دیده شده، و به نام رویکرد شناختی درمانی مبتنی بر ذهن آگاهی معروف گردیده است (Teasdale & all, 2007). تیزدل تفکر ناکارآمد را نوعی نقص در بازبینی فراشناختی نامید. آگاهی فراشناختی اشاره بر این دارد که افکار منفی و احساس اضطراب همه حوادث و رویدادهای گذرای شناختی هستند، در مقابل آن چیزی که بازتاب حوادث عینی و موجه است. ذهن آگاهی به معنی توجه کردن به شیوه ای هدفمند، خاص در زمان حال و خالی از قضاوت است. در حقیقت به کمک این رویکرد درمانی فرد می‌تواند مدیریت هیجانات منفی و مدیریت نگرش‌های ناکارآمد خود را شخصا بر عهده بگیرد.

ذهن آگاهی مهارتی است که به افراد اجازه می‌دهد، در لحظه حال رویدادها را کمتر از آن چه ناراحت کننده‌اند دریافت کنند. وقتی توجه روی زمان حال متمرکز باشد دیگر روی گذشته یا آینده متمرکز نمی‌شود و این در حالی است که بیشتر مشکلات روانی، ناشی از تمرکز برگزیده است (Kabat-Zinn, 1990). ذهن آگاهی، از درمان‌های شناختی - رفتاری مشتق شده و از مولفه‌های مهم موج سوم مدل‌های درمان روانشناختی به شمار می‌رود (Mc Carney, Schulz & Grey, 2012). تمام تمرین‌های موجود در ذهن آگاهی به نحوی طراحی شده است که توجه به بدن را افزایش می‌دهد. نقش مهم بدن در حیطه‌های بین رشته‌ای جدید همچون پزشکی ذهن - بدن هم به اثبات رسیده است. در پژوهش‌هایی که از ذهن آگاهی استفاده می‌شود، تاکید بر تعامل بین فرآیندهای بدنی، شناختی و هیجانی است (Michalak, Burg 2012). بر مبنای مطالعات انجام شده، ذهن

منفی و عدم تنظیم و کنترل هیجانات منفی از نشانه‌های افسردگی است و غالباً اختلالی طولانی مدت و عودکننده است. بسیاری از افرادی که نگرش‌های ناکارآمد و منفی دارند و در مدیریت هیجانات خود ضعیف هستند تمایلی به مراجعه به روانپزشک و یا مصرف دارو ندارند که خطر عود در این افراد بالاترین میزان را دارد. بر خلاف داروها، درمان‌های روانشناختی، همانند شناخت درمانی اثرات پیشگیرانه‌ای در برابر عود اختلال دارد که این اثرات بعد از یک دوره درمان کامل به مدت طولانی تری ادامه می‌یابد. با این وجود شناخت درمانی پر هزینه و نیازمند منابع غنی دانش و سایر امکانات بالینی و درمانگران ماهر و متخصص است. جز این موارد، درمانگران شناختی به اندازه کافی و مورد نیاز در جوامع حضور ندارند. به این دلایل، در سال ۱۹۹۲، جان تیزدل همراه با مارک ویلیامز و زیندل سگال رویکرد اساسی و نوین برای پیشگیری از عود و بازگشت افکار ناکارآمد منفی و افسردگی ابداع کردند. این رویکرد نوین شناخت درمانی مبتنی بر هشیاری ذهن^۱ (MBCT) نامیده شد و جزو موج سوم درمان‌های شناختی است و روان‌درمانگران را به شدت تحت تاثیر قرار داد. MBCT به افراد آموزش می‌دهد چگونه الگوی نشخواری، عادت^۲ و خودکار ذهن را به محض شناسایی به الگوی متفکرانه^۳ و عمدی^۴ ذهن تبدیل سازند، به گونه‌ای که تفکرات و احساسات منفی از چشم انداز وسیع‌تری به عنوان رخداد‌های ساده گذرنده در ذهن شناخته شوند. برجسته‌ترین موفقیت این روش ارائه شیوه جدید برای پیشگیری از عود افسردگی اساسی است. به علاوه این رویکرد راه‌های جدیدی را برای توسعه بیشتر شناخت درمانی می‌گشاید.

پژوهش‌های زیادی بر روی اثرات درمانی این رویکرد بر کاهش استرس، کاهش افکار و نگرش‌های منفی و درمان افسردگی و سایر اختلالات اضطرابی انجام شده است، در این قسمت به برخی از این پژوهش‌ها اشاره می‌شود. حسنی، تاج الدینی، قایده نیا جهرمی و فرمانی شهرضا (۱۳۹۳) در پژوهش خود نشان دادند افراد دارای نگرش‌های ناکارآمد منفی، برای مدیریت هیجان‌های برخاسته از موقعیت‌های تنش‌زا از راهبردهای تنظیم

آگاهی از طریق مقابله با نشخوارهای فکری بر کاهش پاسخ‌دهی خودکار هیجانات و افکار منفی اثر می‌گذارد. به نظر می‌رسد مداخلات مبتنی بر ذهن آگاهی به عنوان یکی از آموزش‌های شناختی رفتاری نسل سوم بتواند نگرش به مشکلات را کاهش و تغییر دهند و موجب کاهش پیشانی روانشناختی شوند (Creswell, 2017). این آموزش می‌تواند بر بهبود تنظیم هیجان و ارتقا کیفیت زندگی شهروندی تاثیر مثبت داشته باشد. از سوی دیگر آموزش ذهن آگاهی در بهبود بسیاری از مولفه‌های روان شناختی و هیجانی و به طور کلی در مدیریت نگرش‌های ناکارآمد منفی و مدیریت هیجانات می‌تواند موثر و مفید باشد. ضرورت این پژوهش از این رو است که برخورداری از تکنیک‌های ذهن آگاهی باعث افزایش توانمندی فرد در سازش با انواع موقعیت‌های تنش‌زا و پرچالش، مدیریت موثرتر چنین موقعیت‌هایی و هم چنین موجب افزایش اعتماد به نفس و رضایت از زندگی شود. از طرفی تمرین‌های ذهن آگاهی با تغییر ساختار مغز و مقاوم نمودن فرد در مقابله با عوامل استرس‌زا، به فرد کمک می‌کند تا آرامش عمیق و نشاط را در درون هر کاری که انجام می‌دهد، کشف کند (Brown, 2007, Ryan).

در ایران مطالعات مربوط به نگرش‌های ناکارآمد و هیجانات منفی بیشتر بر روی افراد افسرده و یا مراجعه کننده به مراکز بهداشتی و روانی مانند آذرگون و کجباف، ۱۳۸۹ صورت گرفته و در برخی مطالعات نیز بر روی خانواده‌هایی که فرزند معلول و یا همسر معتاد دارند (همچون اصغری، قاسمی جوبنه، حسینی صدیق و جامعی، ۱۳۹۵) انجام شده است. این در حالی است که مطالعات مربوط به افرادی که به کلینیک‌های مشاوره و روان درمانی مراجعه نموده‌اند کمتر مورد توجه پژوهشگران ایرانی و حتی خارج از ایران قرار گرفته است. با این حال مطالعات پژوهشی زیادی بر آثار مخرب عدم مدیریت هیجانات منفی و عدم مدیریت نگرش‌های ناکارآمد صورت گرفته است. از سوی دیگر آموزش ذهن آگاهی در بهبود بسیاری از مولفه‌های روان شناختی و هیجانی می‌تواند موثر و مفید باشد. بنابر این هدف از پژوهش حاضر بررسی اثربخشی آموزش ذهن آگاهی بر مدیریت نگرش‌های ناکارآمد منفی و مدیریت هیجانات در دانشجویان رشته شهرسازی است.

1. Mindfulness based cognitive therapy
2. habitual
3. mindful
4. intentional

پیشینه پژوهش

پژوهشها به وفور نشان داده‌اند که نگرش‌های ناکارآمد و

شناختی- هیجانی نامناسبی استفاده می‌کنند که میتواند آنها را در معرض مشکلات روان شناختی و آشفتگی‌های روحی بیشتری قرار دهد. برخورداری از مدیریت سازنده هیجان‌ها همچون ارزیابی مجدد، کمک گرفتن از دیگران، توسعه دیدگاه و پذیرش، به افراد کمک میکند که بهتر بتوانند با چالش‌های تهدید کننده بهزیستی هیجانی، مقابله کارآمد کنند (Berking & Wupperman, 2012). تنظیم هیجانی را می‌توان جزو مهارت‌هایی در نظر گرفت که به افراد در مدیریت بهتر هیجان‌ها کمک اساسی می‌کند. در واقع فرد میتواند بر اینکه چه هیجانی را در چه زمانی و چگونه ابراز کند تا حدی کنترل داشته باشد و بتواند واکنش‌های هیجانی خود را مدیریت کند (Gross, 2002). در نتیجه به احتمال کمتری بر اثر مواجهه با رویدادهای استرس آور محیط زندگی به ویژه در کلان شهرهای بزرگ، سلامت هیجانی‌اش به خطر می‌افتد و از آشفتگی‌های هیجانی همچون افسردگی، اضطراب، خشم و پرخاشگری کمتری رنج می‌برد (Eftekhari, Zollner, Vig- 2018, EktaSoni, Rakesh Kumer Behmani, 2009).

فقدان مدیریت نگرش‌های ناکارآمد منفی و عدم مدیریت هیجان‌ها، علاوه بر افسردگی میتواند زمینه‌های ارتکاب رفتار پرخاشگرانه و مجرمانه را فراهم کند. بخشنده نصرت، دریاباری و اخوان گوران، الف-۱۳۹۶، ب-۱۳۹۶ در پژوهش‌های خود دریافتند که رفتارهای پرخاشگرانه و مجرمانه در شهرهای بزرگ شیوع بیشتری دارد. آمار جرم کشور حاکی از آن است که کلان شهر تهران به دلیل شرایط خاص فضایی و جغرافیایی دارای بالاترین آمار جرم و جنایت بین شهرهای کشور است.

حسینی دیوشلی و کریمی آذری، ۱۳۹۶ در پژوهش دیگری که به استخراج راهبردهای محیطی موثر در پیشگیری از جرایم پرداختند به این نتیجه رسیدند که استفاده از موانع واقعی و نمادین، افزایش نظارت بر ورودی‌های ساختمان‌ها و اجتناب از طراحی‌های جزئی و اختصاص دادن یک فضای تعریف شده مشترک به ساکنین در هر یک از بلوک‌ها بیشترین سهم را در پیشگیری از جرایم در مجتمع‌های مسکونی به خود اختصاص دادند. علاوه بر بهسازی شرایط فیزیکی و جغرافیایی در پیشگیری از رفتارهای پرخاشگرانه و مجرمانه، مداخلات روان شناختی نیز می‌تواند راهبرد موثری باشد. یکی از مداخلات موثر که می‌تواند در پیشگیری از رفتارهای پرخاشگرانه

و مجرمانه و مدیریت نگرش‌های ناکارآمد منفی و مدیریت هیجان‌ها نقش مهمی داشته باشد، آموزش‌های مبتنی بر ذهن آگاهی (Mind Fullness) است. ذهن آگاهی به معنای توجه هدفمند، در اینجا و هم اکنون، و غیر قضاوت گونه نسبت به تجارب لحظه به لحظه است (Gehart, 2012). در آموزش ذهن آگاهی به افراد آموخته می‌شود که به جای انکار و رد تجارب ناخوشایند که جز مهارت‌های غیر سازنده تنظیم هیجانی محسوب می‌شود، آن‌ها را همانطور که هستند بپذیرند و نسبت به خودشان و واکنش‌هایشان به تجارب ناخوشایند آگاه باشند (Crane, 2009). همچنین به افراد در آموزش ذهن آگاهی آموخته می‌شود که با انجام تمریناتی مثل تمرکز بر تنفس، وارسی بدن، مراقبه نشسته، نسبت به هر نوع فکر، احساس، هیجان که در آن‌ها وجود دارد و نمایان می‌شود آگاه باشند. این تمرین‌ها به زندگی روزمره نیز تعمیم پیدا می‌کند و بر کیفیت زندگی شهروندی تاثیر مثبت می‌گذارد، چون افراد را به این بینش می‌رساند که در صورت وجود رویدادهای ناخوشایند، به جای برخورد واکنشی و ناسازگار که منجر به بدتر شدن وضعیت می‌شود حالتی از پذیرش و آگاهی لحظه به لحظه را در خود پرورش دهند، در نتیجه بهتر بتوانند با چالش‌های زندگی شهروندی مقابله کارآمد کنند (Gehart, 2012).

نتایج پژوهش‌ها نیز نشان داده‌اند که آموزش ذهن آگاهی با کاهش عوامل تهدید کننده سلامت روانی و هیجانی همچون افسردگی، اضطراب و استرس (Bri- to-Pons, Campos & Cebolla, 2018)، در افرادی که در به کلینیک‌های روان درمانی، کاهش استرس شغلی سازش با محیط شغلی و همکاران خود مشکل دارند همراه است. همچنین این آموزش موجب افزایش مولفه‌های روان شناسی مثبت گرا همچون بهزیستی، شادکامی در کسانی که فرزند معلول و یا همسر معتاد دارند می‌شود. افرادی که با توجه به مشکلات زندگی با فرد معتاد و بی مسئولیت و یا معلول شاخصه‌های سلامت روانی شان کاهش پیدا کرده و در معرض افسردگی و سایر اختلالات خلقی و اضطرابی هستند، به کمک آموزش ذهن آگاهی می‌توانند شاخصه‌های سلامت روان شان را افزایش دهند (Krishna, 2014).

همانگونه که در پیشینه پژوهش مشاهده شد، در ایران و سایر کشورها مطالعات مربوط به نگرش‌های ناکارآمد و هیجانات منفی بیشتر بر روی افراد افسرده و یا مراجعه کننده به مراکز بهداشتی و روانی و یا بر روی خانواده هایی که فرزند معلول و یا همسر معتاد دارند انجام شده است. این در حالی است که مطالعات مربوط به افرادی که برای هیچ درمانی اقدام نکرده‌اند و تصور میکنند که کاملاً در سلامت روان به سر می‌برند و مشکل خاصی ندارند، کمتر مورد توجه پژوهشگران قرار گرفته است. از سوی دیگر آموزش ذهن آگاهی در ارتقا بسیاری از مولفه‌های سلامت روان می‌تواند موثر و مفید باشد. بنابر این این پژوهش حاضر به بررسی اثربخشی آموزش ذهن آگاهی بر مدیریت نگرش‌های ناکارآمد منفی و مدیریت هیجانات منفی در دانشجویان رشته شهرسازی می‌پردازد.

روش‌شناسی

پژوهش حاضر از نوع مطالعات نیمه تجربی شامل یک طرح پیش‌آزمون-پس‌آزمون با گروه کنترل است. جامعه آماری پژوهش حاضر را تمامی دانشجویان رشته شهرسازی دانشکده معماری و شهرسازی دانشگاه علم و صنعت ایران در نیمسال دوم سال تحصیلی ۹۷-۹۶ تشکیل داده است. در این پژوهش ۳۰ دانشجو که داوطلب شرکت در پژوهش شده و در پرسشنامه نگرش‌های ناکارآمد منفی و پرسشنامه تنظیم هیجانی نمرات پایین تری کسب کرده بودند به شیوه هدفمند و در دسترس انتخاب شدند. معیارهای ورود دانشجویان به پژوهش عبارت بودند از: قرار داشتن در دامنه سنی ۲۰-۴۰، قرار داشتن در مقطع تحصیلی کارشناسی، تکمیل فرم رضایت نامه درمان، عدم داشتن اختلالات حاد روان شناختی بر طبق مصاحبه بالینی توسط متخصص، عدم دریافت هرگونه خدمات مشاوره و روان شناختی تا لحظه شروع مطالعه، عدم دریافت هیچگونه داروی اعصاب و روان. معیارهای خروج از مطالعه نیز عبارت بودند از: عدم تمایل به پاسخ دادن به مقیاس‌های ارزیابی، عدم تمایل به شرکت در جلسات آموزش ذهن آگاهی، عدم همکاری در تمرینات ذهن آگاهی، مراجعه به روانشناس یا روانپزشک در طول جلسات آموزش ذهن آگاهی، داشتن سایر اختلالات شخصیتی یا خلقی یا هرگونه بیماری روانی. همچنین اگر فردی در دو جلسه از جلسات آموزشی غیبت داشت، از مطالعه حذف می‌گردید و فرد دیگری جایگزین شده

مجدداً پیش‌آزمون بر روی این فرد اجرا می‌شد و جلسات جبرانی برای وی برگزار می‌گردید. پس از به حد نصاب رسیدن تعداد افراد نمونه، آزمودنی‌ها با انتخاب تصادفی به دو گروه مساوی تقسیم و سپس این دو گروه مجدداً به صورت تصادفی به گروه‌های آزمایش و کنترل تخصیص داده شدند. حجم نمونه برای هر یک از گروه‌های آزمایش و کنترل ۱۵ نفر و در مجموع ۳۰ نفر به عنوان نمونه در نظر گرفته شد. در ادامه برای دو گروه آزمایش و کنترل پیش‌آزمون اجرا گردید. سپس هشت جلسه ۲ ساعته آموزش ذهن آگاهی برای گروه آزمایش اجرا و آزمودنی‌های گروه کنترل هیچ مداخله و آموزشی را دریافت نکردند. هر جلسه با یک موضوع خاص و دستور جلسه آغاز و با تمرین‌ها و بحث‌های دانشجویان در رابطه با علت‌های ایجاد نگرش‌های منفی و ایجاد هیجانات منفی ادامه یافت و در پایان هر جلسه، تکالیف خانگی ارائه شد تا آزمودنی‌ها مباحث آموزشی را خارج از موقعیت آموزش به صورت تجربی تمرین کنند. پس از پایان جلسات مداخله مجدداً پس‌آزمون از هر ۲ گروه گرفته شد.

ابزار پژوهش

الف: مقیاس ارزیابی نگرش‌های ناکارآمد (DAS):
این مقیاس، توسط وایزمن و بک در سال ۱۹۷۸ ساخته شد و مهمترین آزمون سبک شناختی در پژوهش‌های مراکز گوناگون ایالات متحده آمریکا در زمینه درمان شناختی است. این مقیاس به منظور سنجش و ارزیابی "فرضیات"، "اعتقادات" زیربنایی که مشخص کننده محتوای شناختی بر مبنای نظریه بک میباشد بنا شده است (۱۶). به علاوه فرض بر این است که چنین فرضیات و اعتقاداتی بیانگر محتوای نسبتاً ثابت روان بنه‌های شناختی می‌باشند. این مقیاس از چهار مولفه موفقیت-کمال طلبی، نیاز به تایید دیگران، نیاز به راضی کردن دیگران و آسیب پذیری - ارزشیابی عملکرد تشکیل شد. در این مقیاس پاسخ دهنده میزان موافقت یا مخالفت خود با هر عبارت را بر روی یک پرسشنامه هفت درجه ای لیکرت با کاملاً موافقم نمره ۱ تا کاملاً مخالفم نمره ۷ مشخص کرد. دامنه نمرات افراد در این مقیاس بین ۲۶ تا ۱۳۰ بود که نمرات بالاتر، افکار ناکارآمد بیشتر را نشان می‌داد. روایی و پایایی خارجی، با توجه به آلفای کرونباخ این مقیاس در جمعیت عادی و بالینی ۰/۸۵ و روایی سازه آن از طریق همبستگی

5. Dysfunctional Attitude Scale (DAS)

آن با آزمون افسردگی بک $r=0/47$ و با پرسشنامه افکار خودآیند $r=0/47$ بود. روایی و پایایی ایرانی، بر اساس ضریب پایایی پس از شش هفته را $r=0/90$ ، روایی آن از طریق همبستگی نمرات مقیاس افکار ناکارآمد با نمرات افسردگی را معادل $0/65$ و آلفای کرونباخ آن را $0/75$ به دست آوردند (۱۷). همسانی درونی سوالهای نسخه ۲۶ سوالی DAS از طریق آلفای کرونباخ برابر با $0/92$ به دست آمد که بسیار مطلوب و قویتر از نسخه ۴۰ سوالی است. روایی مقیاس از طریق پیش بینی سلامت با نمرات 28-GHQ برابر $0/56$ به دست آمد. همچنین همبستگی آن با پرسشنامه اصلی $0/97$ می باشد (۱۸). ضریب پایایی این مقیاس با استفاده از بازآزمایی $0/73$ گزارش شده است. **ب: مقیاس هوش هیجانی شوت:** پرسشنامه هوش هیجانی شوت توسط (Schutte & al, 1998) بر اساس الگوی اولیه هوش هیجانی (Salovey & Mayer, 1990) ساخته شد. این پرسشنامه دارای ۳۳ گویه است و هدف آن سنجش مولفه‌های هوش هیجانی (تنظیم هیجان، ارزیابی و بیان هیجان، بهره برداری از هیجان) در افراد می باشد (Salovey & Mayer, 1990). دامنه سوالات به صورت پنج گزینه ای در مقیاس لیکرت دسته بندی می شوند. نمره بیشتر نشانگر تنظیم هیجانی بیشتر است. مطالعه این مقیاس در میان نوجوانان پایایی $0/84$ برای هوش هیجانی کل و برای خرده مقیاسها به ترتیب، ارزیابی و ابراز هیجان، $0/76$ ، تنظیم و مدیریت هیجان، $0/66$ و بهره برداری از هیجان $0/55$ را نشان می دهد (Siarochi & 2009). در مطالعه ای که بر روی نوجوانان کانادایی انجام شد، به منظور بررسی روائی و پایایی هوش هیجانی شوت ۳۴۵ نفر (۲۳۵ نفر زن و ۱۱۹ نفر مرد با میانگین سنی $21/4$) انتخاب شدند و همبستگی مقیاس هوش هیجانی شوت با مقیاس روان‌زندی $0/37$ ، برونگرایی $0/51$ ، باز بودن $0/27$ ، سازندگی $0/18$ ، و وظیفه شناسی $0/38$ ، مستعد افسردگی $0/38$ و پایایی آزمون $0/89$ گزارش شد (Schutte & 2009). در پژوهش (jahangiri, 2005) پایایی محاسبه شده برای آزمون هوش هیجانی با استفاده از روش آلفای کرونباخ $0/84$ بدست آمد. در پژوهش (javaheri, 2009) نیز ضریب آلفای کرونباخ برای کل مقیاس هوش

هیجانی $0/78$ و برای زیر مقیاس‌های تنظیم هیجان $0/79$ ، ارزیابی و ابراز هیجان $0/75$ و بهره برداری از هیجان $0/64$ بدست آمد.

پروتکل آموزش ذهن آگاهی: به منظور اجرای آموزش ذهن آگاهی از پروتکل کابات زین (۱۹۹۰) استفاده شد. در هر جلسه دو ساعته، یک موضوع خاص مطرح و تمرینها و تکنیکهای مرتبط با آن ارائه شد. این پروتکل شامل هشت جلسه آموزشی بود.

پروتکل اجرایی آموزش ذهن آگاهی

۱) جلسه اول: این جلسه با آشنایی مدرس و اعضای گروه و بیان ساختار کلی جلسات توسط آموزش دهنده شروع شد. موضوع جلسه اول آشنایی با مفاهیم ذهن آگاهی و تمرین کنترل هدایت خودکار مغز بود. دستور جلسه شامل معرفی حاضرین؛ تمرین خوردن کشمش با تمرکز (خوردن یک عمل خودکار است)؛ بازنگری تمرین؛ آموزش تمرین واریسی بدن بدون قضاوت؛ آموزش انجام فضای تنفس آگاهانه. پس از بحث و بازنگری به تمرینها، تکالیف خانگی که شامل ارائه سی دی ریلکسیشن و واریسی بدنی به حاضرین برای تمرین ۶ روز در هفته؛ روزی ۱ ساعت؛ ارائه برگه ثبت احساسات؛ شناسایی بعضی از فعالیت‌های هدایت خودکار ذهن؛ تمرین کنترل هدایت خودکار در فعالیت مسواک زدن و ظرف شستن و... ارائه شد.

۲) جلسه دوم: موضوع جلسه دوم رویارویی با موانع و به چالش کشیدن آنها در زندگی بود و دستور جلسه شامل: ۲۰ دقیقه تمرین واریسی بدن؛ بازنگری تمرین با حاضرین؛ بررسی تکالیف خانگی و بحث تک تک حاضرین؛ تمرین کنترل افکار و احساسات و کسب این مفهوم که افکار حقیقت ندارند؛ تمرین ثبت وقایع خوشایند حاضرین و تامل نشسته و تنفس کوتاه آگاهانه بود. در پایان این جلسه، با تاکید آموزش دهنده بر تکرار و مداومت تمرین در خانه تکالیف خانگی شامل: تمرین ۱ ساعته واریسی بدن در حالت ریلکسیشن ۶ روز در هفته؛ تمرین فضای تنفس کوتاه ۱۰ دقیقه ای ۳ بار در ۶ روز هفته؛ ثبت وقایع خوشایند و نوع احساس به آن و حضور ذهن در فعالیت های عادی روزانه به حاضران ارائه شد.

۳) جلسه سوم: موضوع جلسه، حضور ذهن با تنفس

آگاهانه بود. یعنی آگاهی از این که ذهن چگونه پراکنده می‌شود و چگونه می‌توان با تنفس آگاهانه این پراکندگی را رفع کرد. دستور جلسه شامل: تمرین دیدن یا شنیدن با حضور ذهن و بدون قضاوت ۲۰ دقیقه؛ بازنگری تمرین فوق با حضاران؛ بحث در مورد تکالیف خانگی جلسه قبل؛ تمرین بیان چند واقعه ناخوشایند با بیان احساسات؛ تمرین فضای تنفس آگاهانه بود. در پایان این جلسه تکالیف خانگی شامل تامل نشسته در روزهای ۱، ۳، ۵؛ تمرین واریسی بدنی در روزهای ۲، ۴، ۶؛ تهیه تقویم وقایع ناخوشایند هرروز؛ تمرین تنفس ۳ دقیقه ای در زمان های مشخص و ثبت زمان‌ها به حضاران داده شد.

۴) جلسه چهارم: در این جلسه ضمن بازنگری به ۳ جلسه گذشته بر روی موضوع ماندن در زمان حال به وسیله تغییر زاویه نگاه به وقایع تمرکز شد. دستور جلسه چهارم شامل: تمرین تامل آگاهی از تنفس ۲۰ دقیقه؛ تمرین قدم زدن با حضور ذهن یا مدیتیشن در حرکت؛ بازنگری تمرین مذکور با حضاران؛ بحث در باره تکالیف خانگی گذشته؛ انجام تمرین فضای تنفس آگاهانه با تمرکز بر یک حس ناخوشایند بود. در پایان جلسه چهارم که در واقع نیمه راه بود، آموزش دهنده بر مفاهیم اصلی جلسات گذشته و بر نقش تنفس کوتاه مدت برای ایجاد فاصله بین حضاران و افکار و بدنشان تاکید کرد و در انتها تکالیف خانگی شامل: تامل در وضعیت مراقبه نشسته ۴ روز؛ تمرین فضای تنفس با زمان بندی منظم ۳ بار در روز؛ تمرین فضای تنفس مقابله ای در زمان های ناخوشایند؛ تمرین ماندن در زمان حال هر روز به حضاران ارائه شد.

۵) جلسه پنجم: این جلسه با موضوع پذیرش یعنی اجازه دادن به حضور تجربه‌ها همان طور که هستند شروع شد. دستور جلسه شامل: ۳۰ دقیقه تامل نشسته همراه با آگاهی؛ بازنگری به تامل آگاهانه؛ آموزش یوگا خوابیده در ۶ حرکت؛ بازنگری تکالیف خانگی گذشته؛ خواندن شعر مولانا برای تمرین پذیرش تجارب بدون قضاوت؛ تمرین پاسخ به این که چرا پذیرش داشته باشیم؟ و تمرین فضای تنفس آگاهانه ۳ دقیقه ای بود که در مورد همه تمرین‌ها حضاران نقش فعال داشته و احساسات خود را به چالش می‌کشیدند. در پایان تکالیف خانگی شامل: تامل روزانه در روزهای ۱، ۳، ۵؛ تمرین نشستن در سکوت بدون قضاوت در روزهای ۲، ۴، ۶؛ تمرین پذیرش و اجازه حضور تجارب ۲ بار در هفته یا در هنگام دردهای جسمانی به حضاران ارائه شد.

۶) جلسه ششم: این جلسه با موضوع ناهم‌جوئی شناختی (افکار حقیقت نیستند) با هدف این که حضاران اتحاد خود با افکار را کاهش داده و به آنها به عنوان یک حقیقت نگاه نکنند، شروع شد. دستور جلسه شامل: طبق روال هر جلسه ۳۰ دقیقه تامل نشسته همراه با آگاهی از محیط، بدن و افکار؛ بازنگری تمرین توسط حضاران؛ بحث در مورد تکالیف خانگی گذشته؛ تمرین خلق و افکار با افکار جانشین یعنی آموزش این که در مقابله با احساسات در پشت آبشار افکار بایستیم و گذر افکار را تماشا کنیم و به آن پاسخ ندهیم؛ تمرین برگه فهرست افکار در دو سناریوی متفاوت مثل غم و شادی؛ مبادله نظر حضاران و ارائه راهکار بود. در پایان این جلسه تکالیف خانگی شامل: واریسی بدنی انتخابی (ریلکسیشن یا یوگا یا واریسی بدنی)؛ ارائه پیشنهادات و مشکلات در تمرین های خانگی؛ تمرین فضای تنفسی مقابله ای در احساسات ناخوشایند؛ نوشتن افکار و تمرین تماشای آبشار افکار به حضاران ارائه شد.

۷) جلسه هفتم: این جلسه با موضوع مراقبت از خود به بهترین شکل یعنی آگاهی از موانع در توجه به نشانه‌ها و این که آگاهی از خود با یادگیری تجربی مراقبت و ارزش‌گذاری تجربی لحظه به لحظه ممکن است، آغاز شد. دستور جلسه شامل: ۳۰ دقیقه تامل نشسته با آگاهی از حالات و افکار؛ بازنگری تکالیف خانگی و بحث حضاران؛ تمرین مشاهده ارتباط بین فعالیت و خلق و تلاش گروه حاضر برای اختصاص زمان به خلق بالا؛ تهیه فهرست فعالیت های لذت بخش منجر به توانمندی؛ شناسایی نشانه‌های ناپایدار در خلق و انگیزه هر فرد؛ ارائه برنامه مقابله با بازگشت افکار خودکار. در پایان جلسه هفتم آخرین تکالیف خانگی که بسیار مهم است، ارائه شد که شامل: انتخاب حضور ذهن از بین تمرینات انجام شده و تکرار روزانه؛ تمرین فضای تنفس ۳ دقیقه ای؛ تمرین فضای تنفس مقابله ای؛ ارائه پیشنهاد برای مقابله با احساسات شدید؛ تمرین توجه به خود و اختصاص زمان خاص برای تجربه های جدید ۳ بار در هفته بود.

۸) جلسه هشتم: آخرین جلسه آموزش ذهن آگاهی با موضوع یکپارچه سازی آموخته‌ها و دادن فرمان باقیمانده زندگی ماست و تقویت نیات مثبت حاضرین شروع شد. دستور این جلسه شامل: تمرین واریسی بدنی که در اولین جلسه آموخته اند برای تکمیل چرخه آموزش؛ تمرین کنترل ذهن و گذر به گذشته و اعلام تجارب حاضرین؛

جدول ۱. تحلیل کواریانس تک متغیره جهت بررسی تنظیم هیجان

منبع تغییرات	مجموع مجذورات	درجه آزادی	میانگین مجذورات	F	معنی داری	حجم اثر
مدل اصلاح شده	257.227 ^a	2	128.613	8.770	001.	394.
پیش آزمون	10.693	1	10.693	729.	401.	026.
گروه	219.256	1	219.256	14.950	001.	356.
خطا	395.973	27	14.666			
کل	141832.000	30				
جمع اصلاح شده	653.200	29				

واریانس‌ها برای گروه‌های مختلف آزمون شده است (برقراری این پیش فرض برای تحلیل کواریانس ضروری می‌باشد). سطوح معنی داری برای همگنی واریانس‌ها به این قرار بود: تنظیم هیجانی (۰,۱۰۴)، نگرش‌های ناکارآمد منفی (۰,۰۳۱)، موفقیت کامل طلبی (۰,۰۳۶)، نیاز به تایید دیگران (۰,۴۴۰)، نیاز به راضی کردن دیگران (۰,۲۵۳)، آسیب پذیری - ارزشیابی عملکرد (۰,۷۶۱). واریانس نمرات در متغیرهای تنظیم هیجانی، نگرش‌های ناکارآمد منفی، موفقیت - کمال طلبی، نیاز به تایید دیگران، نیاز به راضی کردن دیگران و آسیب پذیری - ارزشیابی عملکرد برابر بود با (P>0/01). لذا معنی برای استفاده از آزمون تحلیل کواریانس برای آزمون فرضیه‌های پژوهش وجودداشت. پیش فرض دوم، نرمال بودن توزیع مشاهدات اندازه گیری شده به تفکیک گروه‌های مختلف بوده است. برای انجام این آزمون از روش شاپیرو-ویلکز استفاده شده است. سطوح معنی داری آزمون‌های نرمالیتی به صورت تنظیم هیجانی (۰,۲۱۷)، نگرش‌های ناکارآمد منفی (۰,۰۵۲) محاسبه شدند. با توجه به یافته‌های بالا، توزیع نمرات در متغیرهای تنظیم هیجانی و افکار ناکارآمد منفی پژوهش نرمال بود (P>0/01). در نتیجه معنی برای استفاده از تحلیل کواریانس و تحلیل واریانس برای این مشاهدات وجودداشت است.

فرضیه ۱: آموزش ذهن آگاهی بر مدیریت هیجانات تاثیر دارد.

متغیر تنظیم هیجانی براساس شیوه نمره‌گذاری پرسشنامه تنظیم هیجانی دارای یک نمره کل بود. برای مقایسه نمره تنظیم هیجانی در گروه‌های کنترل و آزمایش، از آزمون

بازنگری آخرین تکالیف خانگی؛ بحث در مورد بهترین نحوه ادامه تحرک و تمرین‌های منظم و غیر منظم آموخته شده؛ توصیه‌های آموزش دهنده به حاضرین و این که آنها آموخته‌های ذهن آگاهی را با زندگی روزانه خود عجین کنند و تجارب خود را با دیگران در میان بگذارند؛ تاکید آموزش دهنده بر تمرین فضای تنفس ۳ تا ۵ دقیقه ای تا به عنوان اولین پاسخ، در مقابل احساسات شدید آنها درونی شود. به عنوان حسن ختام دوره آموزشی و یادآوری اولین تمرین تامل (خوردن کشمش)، آموزش دهنده تمرین تامل (تبله) و هدایت کنترل شده ذهن را با حاضران کار کرد.

تجزیه و تحلیل داده‌ها

اطلاعات آماری در رابطه با نمونه مورد بررسی بدین صورت است که آزمودنی‌ها از لحاظ سنی بین ۲۱ سال تا ۳۲ سال بودند. کمترین فراوانی مربوط به سن ۳۲ سال (۱ نفر) و بیشترین فراوانی مربوط به سن ۲۳ سال (۱۳ نفر) بود. بیشترین دانشجویان دارای شغل نبودند و فقط دانشجو بودند. اکثر پاسخ دهندگان مجرد بودند. فقط ۶ نفر متاهل بودند که از این ۶ نفر، ۲ نفر صاحب فرزند بودند. اکثر آزمودنی‌ها خانم بودند و فقط ۸ نفر آقا بودند. در این بخش به تحلیل آماری داده‌های بدست آمده از طریق اجرای پرسشنامه‌ها پرداخته شده است. ابتدا پیش فرض‌های آزمون‌های آماری پارامتری بررسی و پس از آن با استفاده از آزمون‌های تحلیل کواریانس (Analysis of Covariance) و تحلیل واریانس چند متغیره (Multivariate Analysis) به بررسی فرضیه‌های پژوهش پرداخته شده است. ابتدا پیش فرض همگنی

جدول ۲. میانگین تعدیل شده و خطای استاندارد دو گروه در مرحله پس آزمون تنظیم هیجانی

گروه	میانگین	خطای استاندارد	فاصله اطمینان ۹۵٪	
			حد	حد بالا
آزمایش	71.352	998.	69.305	73.400
کنترل	65.848	998.	63.800	67.895

تحلیل کواریانس چند متغیره استفاده شد. نمره کل پیش آزمون نگرش ناکارآمد به عنوان متغیر کمکی وارد تحلیل شد. نتایج تحلیل کواریانس برای مقایسه گروه کنترل و آزمایش در مولفه‌های نگرش ناکارآمد منفی به شرح زیر است:

براساس آزمون ام باکس در جدول ۳، ماتریس کواریانس دو گروه برابر بوده و معنی برای استفاده از تحلیل کواریانس چند متغیره وجود نداشت. در رابطه با مولفه‌های نگرش ناکارآمد، براساس یافته‌ها، اثر آموزش ذهن آگاهی بر مولفه‌های نگرش ناکارآمد منفی معنی دار و حجم اثر مداخله آزمایش آموزش ذهن آگاهی بر مولفه‌های نگرش ناکارآمد منفی برابر با ۰/۴۵۲ بود که در حد متوسط است. بنابراین بین دو گروه آزمایش و کنترل در حداقل سه مولفه از مولفه‌های نگرش ناکارآمد منفی تفاوت معنی دار وجود داشت. اما در مولفه تایید دیگران تفاوتی بین دو گروه نبود. در جدول ۴ نتیجه مقایسه مولفه‌های نگرش ناکارآمد منفی آمده است. میانگین موفقیت طلبی در گروه آزمایش (۲۴/۹۳) پایین‌تر از میانگین موفقیت طلبی در گروه کنترل (۳۶/۶۰) بود و این تفاوت براساس جدول ۳ معنی دار بود و حجم اثر مداخله آموزش ذهن آگاهی بر مولفه موفقیت طلبی نگرش ناکارآمد منفی ۰/۲۳۳ است که در حد کم بود. میانگین راضی کردن دیگران در گروه آزمایش (۱۵/۰۰) پایین‌تر از میانگین راضی کردن دیگران در گروه کنترل (۱۹/۰۷) بود و این تفاوت معنی دار و حجم اثر مداخله آموزش ذهن آگاهی بر مولفه راضی کردن دیگران نگرش ناکارآمد منفی ۰/۲۴۷ بوده که در حد پایین برآورد شده است. میانگین آسیب پذیری ارزشیابی عملکرد در گروه آزمایش (۱۱/۸۶) پایین‌تر از

تحلیل کواریانس یک متغیره استفاده شد. نمرات پیش آزمون تنظیم هیجانی به عنوان متغیر کمکی وارد تحلیل شد. نتایج تحلیل کواریانس برای مقایسه گروه‌های کنترل و آزمایش در نمره کل تنظیم هیجانی به شرح زیر است: با توجه به نتایج محاسبات بالا، ضریب گروه در رابطه با میانگین نمره پس آزمون از نظر آماری معنی دار است (۰). میانگین تنظیم هیجانی گروه آزمایش در مرحله پس آزمون (۷۱/۴۷) از میانگین تنظیم هیجانی گروه کنترل در مرحله پس آزمون (۶۵/۷۳) بالاتر بود. حجم اثر مداخله ذهن آگاهی بر تنظیم هیجانی برابر ۰/۳۵۶ بوده که در حد پایین تر از متوسط است. با توجه به معنی دار بودن تحلیل کواریانس، جدول میانگین تعدیل شده دو گروه در پس آزمون تنظیم هیجانی در جدول ۲ آورده شده است.

همانگونه که در جدول‌های شماره ۱ و ۲ مشاهده می‌شود، تفاوت بین میانگین تنظیم هیجان در مرحله پس آزمون بعد از کنترل نمرات پیش آزمون در دو گروه آزمایش و کنترل، معنی دار است. بدین معنی که آموزش ذهن آگاهی بر افزایش تنظیم هیجان موثر است.

فرضیه ۲. آموزش ذهن آگاهی بر مدیریت نگرش‌های ناکارآمد منفی تاثیر دارد.

متغیر نگرش‌های ناکارآمد منفی، براساس شیوه نمره گذاری پرسشنامه نگرش‌های ناکارآمد دارای چهار خرده مقیاس یا بعد و یک نمره کل بود. برای مقایسه دو گروه کنترل و آزمایش، در مولفه‌های نگرش‌های ناکارآمد منفی و یکسان کردن دو گروه آزمایش و کنترل قبل از شروع مداخله از نظر نگرش‌های ناکارآمد منفی نیز از آزمون

جدول ۳. آزمون ام باکس برای مقایسه ماتریس کواریانس‌های دو گروه

ام باکس	F	درجه آزادی ۱	درجه آزادی ۲	Sig.
۱۶/۴۳۵	۱/۳۸۷	۱۰	۳۷۴۸/۲۰۷	۰/۱۸۰

جدول ۴. میانگین تعدیل شده و خطای استاندارد دو گروه پس آزمون مولفه‌های نگرش ناکارآمد منفی

فاصله اطمینان %۹۵		انحراف استاندارد	میانگین	گروه	متغیر وابسته
حد بالا	حد پایین				
30.848	19.330	2.807	25.089 ^a	آزمایش	موفقیت طلبی
42.203	30.685	2.807	36.444 ^a	کنترل	
16.987	13.166	931.	15.077 ^a	آزمایش	راضی کردن دیگران
20.900	17.080	931.	18.990 ^a	کنترل	
13.683	10.144	862.	11.913 ^a	آزمایش	اسیب‌پذیری ارزشیابی عملکرد
17.656	14.117	862.	15.887 ^a	کنترل	

نمرات پیش آزمون نگرش ناکارآمد منفی به عنوان متغیر کمکی وارد تحلیل شد. نتایج تحلیل کواریانس برای مقایسه گروه کنترل و آزمایش در نمره کل نگرش ناکارآمد منفی به شرح زیر است:

براساس یافته‌های جدول ۵، بین دو گروه آزمایش و کنترل از نظر میانگین نمره پس آزمون نگرش ناکارآمد منفی تفاوت معنی‌دار وجود نداشت. براساس جدول ۲، میانگین نگرش ناکارآمد منفی گروه آزمایش در مرحله پس آزمون (۷۰/۲۷) از میانگین نگرش ناکارآمد منفی گروه کنترل در مرحله پس آزمون (۸۹/۶۰) بالاتر بود. حجم اثر مداخله آزمایش برابر با ۰/۳۶۶ بوده که در حد پایین‌تر از متوسط برآورد شده است.

میانگین آسیب‌پذیری ارزشیابی عملکرد در گروه کنترل (۱۵/۹۳) است و این تفاوت براساس جدول ۵ معنی‌دار بوده و حجم اثر مداخله آموزش ذهن آگاهی بر مولفه آسیب‌پذیری ارزشیابی عملکرد نگرش ناکارآمد منفی ۰/۲۸۲ بود که در حد کم برآورد شده است.

با توجه به معنی‌دار بودن تفاوت میانگین‌های دو گروه آزمایش و کنترل در مولفه‌های نگرش ناکارآمد منفی، در جدول ۴ میانگین‌های تعدیل شده دو گروه در مولفه‌های افکار ناکارآمد منفی ارائه شده است.

برای مقایسه دو گروه کنترل و آزمایش در نمره کل نگرش ناکارآمد منفی و یکسان کردن دو گروه آزمایش و کنترل در قیل از شروع مداخله از نظر نگرش ناکارآمد منفی از آزمون تحلیل کواریانس یک متغیره استفاده شد.

جدول ۵. تحلیل کواریانس برای مقایسه نمرات دو گروه در متغیر افکار ناکارآمد منفی

منبع	مجموع مجذورات	درجه آزادی	میانگین مجذورات	F	.Sig	حجم اثر
مدل اصلاح شده	9816.045 ^a	2	4908.022	39.069	000.	743.
پیش آزمون (نمره کل افکار ناکارآمد)	7012.711	1	7012.711	55.823	000.	674.
گروه	1957.788	1	1957.788	15.585	001.	366.
خطا	3391.822	27	۱۲۵,۶۲۳			
جمع اصلاح شده	13207.867	29				

بحث و نتیجه گیری

پژوهش با هدف اثربخشی پروتکل آموزش ذهن آگاهی Kabat Zinn, 2005 در مدیریت و تنظیم هیجان و مدیریت نگرش های ناکارآمد منفی صورت گرفته است. بر اساس نتایج پژوهش گروه آزمایش که پروتکل آموزش ذهن آگاهی را دریافت کرده بودند در مقایسه با گروه کنترل در کاهش و مدیریت نگرش های ناکارآمد منفی بهبود معنادارتر و پایدارتری نشان دادند. همچنین Flugel & et all, 2010, Brito-Pons, Campos & Cebolla, 2018 با استفاده از روش ذهن آگاهی به کاهش استرس در میان آزمودنی ها پرداختند و به این نتیجه رسیدند که این روش درمانی موجب کاهش چشمگیر استرس در میان افراد می شود. همچنین Chin, Slutsky, Raye & Creswell, 2018 در پژوهش دیگری به آموزش ذهن آگاهی در مدیریت استرس شغلی در میان کارکنان پرداختند و به این نتیجه رسیدند که این آموزش می تواند در کاهش افکار خودآیند منفی و کاهش استرس موثر باشد. همچنین Perich, Manicavasagar, Mitchell, & Ball, 2011 در پژوهش خود نشان دادند آموزش ذهن آگاهی در کاهش نگرش های ناکارآمد و افکار خودآیند منفی موثر است. در تبیین یافته های حاضر می توان این گونه استدلال کرد که در شناخت درمانی مبتنی بر ذهن آگاهی بدون آن که درمانگر مستقیماً با طرحواره ها و نگرش ناکارآمد آزمودنی ها درگیر شود نوعی بازسازی شناختی انجام می دهد. در میان نظریه های رفتاردرمانی نسل سوم به باور کابات زین ذهن آگاهی مهارتی است که به افراد اجازه می دهد، در لحظه حال رویدادها را کمتر از آن چه ناراحت کننده اند دریافت کنند. تمرکز بر زمان حال، عدم قضاوت رویدادها، آموختن مهارت پذیرش، جداسازی افکار جاری در ذهن با حقیقت، تمرینهای عملی و ذهنی مداوم برای کنترل افکار خودآیند ذهن و جهت دادن به آنها برای رضایت و آرامش خویش است. وقتی توجه بر روی زمان حال متمرکز باشد، دیگر روی گذشته یا آینده متمرکز نمی شود و این در حالی است که بیشتر مشکلات روانی ناشی از تمرکز برگزیده است. فرآیندهای موجود در این روش همچون درک زمان حال، عدم قضاوت رویدادها، کنترل افکار خودکار، مشاهده بارش افکار و درک این که افکار حقیقت نیستند و پذیرش رویدادها و تمرین کسب آرامش ذهنی، موجب می شود که دانشجویان دیدگاه متفاوتی در زندگی خود اتخاذ کرده و با کسب نگاه مثبت نسبت به خود و مدیریت نگرش های

ناکارآمد و منفی، زمینه های رسیدن به اهداف خویش را فراهم کرده و توان تصمیم گیری گسترده تری را بدست آورند.

این آموزش به دلیل ساز و کار نهفته در آن همچون مشاهده گری بدون داوری، افزایش آگاهی و حضور در لحظه حال، پذیرش و خودداری از اجتناب، توانایی مقابله با شرایط پر استرس را برای افراد تحت آموزش فراهم می کند. مهارت های ذهن آگاهی پیش بینی کننده رفتار خود تنظیمی و مدیریت نگرش های ناکارآمد و منفی هستند. هرچند آگاهی های افراد از باورهای خود، فرایندهای فکری، اندیشه ها از طریق یادگیری مهارت های ذهن آگاهی بیشتر باشد، بهتر و زودتر می توانند موقعیت های گوناگون را ارزشیابی کنند و عملکرد مناسبی را در پیش بگیرند و کمتر احتمال دارد در تصمیم گیری های خود به مشکل برخورد کنند. از آنجا که در این روش آموزشی افزایش هوشیاری فرد لحظه به لحظه است. توان تفکر، حل مسئله و تصمیم گیری افزایش می یابد. این روش آموزشی، روشی نوین و شخصی در رویارویی فرد با مسائل را فراهم می آورد. مسائل و مشکلات، بخشی از زندگی افراد هستند و تغییر ناپذیرند، اما روش مقابله با مسائل و چگونگی پاسخدهی به آن می تواند تغییر کند. ذهن آگاهی ممکن است فرد را در برابر بدعملکردی خلق مرتبط با نگرش های ناکارآمد، با افزایش فرایندهای رویارویی شناختی مانند ارزیابی دوباره مثبت و تقویت مهارت های تنظیم هیجان مانند تحمل پریشانی محافظت کند. در صورتی که مهارت های لازم برای تغییر چالش ها بر اساس ذهن آگاهی بدست آید، باعث افزایش تاب آوری، کنترل افکار خودکار منفی و مدیریت نگرش های ناکارآمد در زندگی می شود که نتایج به دست آمده از این پژوهش نیز تایید کننده این مطلب است. آموزش ذهن آگاهی شامل آگاهی به صورت ارادی و بر اساس توجه به احساسات ویژه مانند احساس فیزیکی در بدن از یک لحظه به لحظه دیگر است. محتوای آگاهی به خاطر سپرده می شود و سپس توجه به آرامی، اما به گونه ای جدی به سمت اهداف محافظت شده برمی گردد. این فرایند بارها و بارها تکرار می شود و دوباره در مرحله روزانه تمرین هوشیاری فراگیر تکرار می شود. از این دیدگاه مجرای لحظه به لحظه بینش فراشناختی، از راه آموزش توجه به محتوای افکار تسهیل می شود و به همان صورت که شروع می شوند به آن ها اجازه داده می شود تا از آگاهی خارج

شوند و سپس به تمرکز ابتدایی توجه بازگردند. در این روش یک تمرکز اولیه مانند تنفس می‌تواند به عنوان یک مرکز تکیه گاه عمل کند که برای بازگشت آگاهی به زمان حال به کار می‌رود و مانع از منحرف شدن از واقعیت در جریان‌های فکری می‌گردد. در واقع مشاهده فراگیر افکار به ما اجازه می‌دهد تا الگوی مشابه فکری را به صورت افکار نه این که ضرورتاً خود واقعیت، داشته باشیم. در تبیین این یافته می‌توان اظهار داشت که ذهن آگاهی، آگاهی همه جانبه ایی است که به پهنای ذهنی وسیع و باز و پذیرش هیجان‌ها و پدیده‌های فیزیکی، همانگونه که رخ می‌دهند، کمک می‌کند. در نتیجه موجب می‌شود که فرد پذیرنده احساسات و نشانه‌های فیزیکی و روانی خود بوده و با کنترل افکار و هیجان‌ها و پذیرش این احساسات، موفق به مدیریت هیجان‌ها منفی خود شود. با افزایش ذهن آگاهی، قدرت تنظیم هیجان و خودمدیریتی در فرد افزایش یافته، آگاهی فرد بر رفتار خود عمیق تر شده و در فرد مدیریت هیجان‌ها نسبت به احساسات و افکار افزایش و استرس کاهش می‌یابد.

آموزش ذهن آگاهی، یکی از روش‌های درمانی مبتنی بر کاهش استرس و روان درمانی است که با آموزش به افرادی که از استرس بالایی برخوردارند، کنترل احساسات و هیجان‌ها موجب کاهش نگرش‌های منفی و افکار خودآیند منفی نیز می‌شود. همچنین پژوهش‌ها نشان دادند که این آموزش کاهش درد، اضطراب و پریشانی روان شناختی را نیز به دنبال دارد. شناخت درمانی مبتنی بر ذهن آگاهی، نشانه‌های اضطراب و افسردگی را کاهش می‌دهد و سطح هیجان‌ها مثبت فرد را بالا می‌برد. آموزش کاهش استرس مبتنی بر ذهن آگاهی در بالا بردن کیفیت زندگی شهروندی موثر بوده و موجب افزایش میزان رضایت از زندگی نیز می‌شود. این آموزش به تکنیک‌های مهمی از جمله ذهن آگاهی متمرکز بر تنفس، واریسی بدن و مراقبه مجهز است و آموزش این تکنیک‌ها به دانشجویان می‌تواند میزان تنش‌های درونی و عدم قدرت مدیریت خشم و ناتوانی در حل مسئله را کاهش دهد. فرد با آگاه شدن از احساسات درونی خویش، میزان آگاهی خود را نسبت به مسائل و مشکلات زندگی بالا می‌برد. زیرا آموزش ذهن آگاهی به تکنیک تنفس عمیق و دم و بازدم همراه با آرامش مجهز است. این فرایند بیشتر روی هیجان‌ها و پذیرش و ابراز آن‌ها متمرکز است که همسو با تنظیم هیجان در حرکت است و ماندگاری این تکنیک در کاهش پرخاشگری

و کنترل میزان جرایم و بهبود زندگی شهروندی به ویژه در کلان شهرهای بزرگ با مشکلات خاص خود، موثر است. آموزش ذهن آگاهی در افراد باعث می‌شود که از وجود هیجان‌ها منفی و تاثیر منفی آن بر خویش آگاهی پیدا کنند و با ارزیابی هیجان‌ها در موقعیت‌های مختلف نسبت به سالم نگه داشتن زندگی هیجانی خویش تلاش کنند و از این طریق مشکلات آنان خصوصاً در حوزه تنظیم هیجان و کیفیت زندگی کاهش یابد. تنظیم هیجان با آموزش ذهن آگاهی در دانشجویان موجب می‌گردد که آنان با استفاده درست از هیجان‌ها و پذیرش آن‌ها و ابراز هیجان‌ها مثبت در موقعیت‌های زندگی، احساسات منفی خویش را کاهش دهند که به تبع آن میزان سازگاری آن‌ها در ابعاد مختلف زندگی شهروندی بهبود پیدا خواهد کرد. روی هم رفته، نتایج این پژوهش نشان دادند که آموزش ذهن آگاهی در کاهش نگرش‌های ناکارآمد منفی و تنظیم هیجانی تاثیر معنی داری دارد. بنابر این با توجه به یافته‌های این پژوهش پیشنهاد می‌شود که از آموزش ذهن آگاهی برای مدیریت نگرش‌های ناکارآمد و افکار خودکار منفی و تنظیم و مدیریت هیجان‌ها در دانشجویان استفاده شود. ضمناً در کلاس‌های درس دانشگاهی، به مشکلات دانشجویان و فقدان یا ضعف در مدیریت هیجان‌ها و ضعف مدیریت نگرش‌های ناکارآمد منفی توجه شود و برنامه‌های آموزشی و درمانی در جهت کاهش مشکلات روان شناختی برای آنان ارائه گردد. با توجه به سوالات زیاد دانشجویان در جلسات آموزش گروهی تلاش شود در هنگام آموزش از یک کمک درمانگر نیز در کنار درمانگر استفاده شود. در این پژوهش محدودیت‌هایی نیز وجود داشت مانند این که پژوهش بر روی دانشجویان رشته شهرسازی در سال ۱۳۹۶ انجام شده و باید در تعمیم نتایج حاضر به سایر جوامع آماری احتیاط کرد. ضمناً دانشجویان مرد همکاری ضعیفی داشتند و همین امر موجب شد که بیشتر نمونه را دانشجویان زن تشکیل دهند که این عامل نیز مانع تعمیم نتایج پژوهش در همه افراد جامعه است. بهتر است پژوهش‌های بعدی در سایر جوامع آماری به خصوص دانشجویان سایر رشته‌ها و سایر دانشگاه‌ها انجام شود. ضمناً مانند تمام پژوهش‌های آزمایشی امکان کنترل کامل تمام متغیرهای ناخواسته و مزاحم وجود نداشت.

منابع و ماخذ

۱. اصغری، فرهاد، قاسمی جوبنه، حسینی

- Science and Practice,10(2),157-160..
- 10.10- Creswell, J.D.(2017). Mindfulness interventions Annual. Review of Psychology.68:491-516.DOI:10.1146/annurev-psych-042716-051139.
  - 11.11- McCarney R.W., Schulz J. & Grey A.R.(2012). Effectiveness of mindfulness-based therapies in reducing symptoms of depression: A meta-analysis. European Journal of Psychotherapy & Counselling. 14(3): 279-299.
  - 12.12- Michalak, J., Burg, J., & Heidenreich, T. (2012). Don't forget your body: Mindfulness, embodiment, and the treatment of depression. Mindfulness, 3(3), 190-199.
  - 13.13- Brown K, Ryan R, Creswell, J.(2007). Addressing fundamental question about mindfulness. Psychological Inquiry, Vol ;18: 272-28.
  - 14.14- Flugel, Colle K. F., Vincent, A., Cha, S. S., Loehrer, L. L., Bauer, B. A., Wahner-Roedler, D. L.(2010). "Measurement of quality of life and participant experience with the mindfulness based stress reduction program", Complementary Therapies in Clinical Practice, Vol.; 16:. 1
  - 15.15- Laukka ,P.(2018).Supplemental Material for positive emotion enhances association memory. Categorical Perception of Vocal Emotion Expressions .DOI:10.1037/em000465.supp.
  - 16.16- EktaSoni ,Rakesh Kumer Behmani.(2018).Relationship between BMI ,overweight preoccupation ,attitude and social avoidance .Health Psychology Research .V6 issue 1.DOI:10.4081/hpr.2018.7030.
  - 17.17- Brito-Pons, G.,Campos ,D &Cebolla,A.(2018).Implicit or explicit compassion? effects of compassion cultivation training and comparison with mindfulness based stress reduction .Mindfulness.V9.Issue 5,pp1494-1508.DOI:10.1007/s12671-018-0898-7
  - 18.18- Chin, B., Slutsky, J., Raye, J, Creswell, J.D.(2018).Mindfulness training reduces stress at work :a randomized controlled trial . Mindfulness.DOI:10.1007/s12671-018-1022-0
  - 19.19- Kangas,M.(2014).The evolution of Mindfulness-based cognitive therapy .Australian Psychologist.V49.issue 5 .pp280-282. Teasdale, J. D., Segal, Z. V., & Williams, M. G. (2003). Mindfulness training and problem formulation. Clinical Psychology: Science and Practice, 10(2), 157-160.
  - 20.20- Berking, M., & Wupperman, P. (2012). Emotion regulation and mental health: recent finding, current challenges, and future
- صمدیق، مریم و جامعی، مینو (۱۳۹۴) اثربخشی آموزش ذهن آگاهی بر تنظیم هیجان و کیفیت زندگی زنان دارای همسر معتاد. فصلنامه فرهنگ مشاوره و روان درمانی، سال هفتم، شماره ۲۶، ۱۱۶-۱۳۲.
۲. آذرگون، حسن؛ کجباف، محمدباقر (۱۳۸۹) اثربخشی آموزش ذهن آگاهی بر کاهش نگرش ناکارآمد و افکار خودآیند دانشجویان افسرده دانشگاه اصفهان. مجله روانشناسی. شماره ۵۳، دوره ۱۴. ۷۹-۹۴.
۳. حسینی، معجز؛ تاج الدینی، امراه؛ فائذنیبا جهرمی، علی؛ و فرمانی شهرضا، شیوا. (۱۳۹۳) مقایسه راهبردهای نظم جویی شناختی هیجانی و طرحواره های هیجانی در همسران افراد مبتلا به سوء مصرف مواد و افراد بهنجار. مجله روانشناسی بالینی، ۶(۲۱)، ۹۱-۱۰۱.
۴. بخشنده نصرت، عباس؛ دریاباری، جمال الدین؛ و اخوان گوران، پدرام. (۱۳۹۶). الگوی بازدارندگی جرایم شهری مبتنی بر اصول شهرسازانه با حذف فضاهای بی دفاع شهری. فصلنامه مدیریت شهری، ۴۸، ۱۱۳-۱۲۲.
۵. حسینی دیوشلی، سیده فرگل؛ و کریمی آذری، امیررضا. (۱۳۹۶). استخراج راهبردهای محیطی مؤثر در پیشگیری از جرایم براساس نظریه (CEPTED) (مطالعه موردی: مجتمع های مسکونی شهر رشت). فصلنامه مدیریت شهری، ۴۸، ۴۷۶-۴۵۹.
۶. بخشنده نصرت، عباس؛ دریاباری، جمال الدین؛ و اخوان گوران، پدرام (۱۳۹۶) شهرسازی نوین و مدیریت فضاهای بی دفاع شهری برای کنترل رفتارهای مجرمانه؛ نمونه مطالعاتی: شهر تهران. فصلنامه مدیریت شهری، ۴۹، ۲۳۱-۲۱۷.
۷. یونس، سید جلال و رحیمیان بوگر، اسحق (۱۳۸۷) جان تیزدل دریچه ای به فراشناخت. دانه.
8. Kabat zinn, J. (2005). full catastrophe living. Using the wisdom of your body and mind to face stress, pain and illness. New York, N. Y.:Delacorte Press..
9. Teasdale, J.D., Segal ,Z. V.,& Williams ,J.M.G.(2003).The mindfulness training and problem formulation .Clinical Psychology:

- 28.28- Gross, J.J. (2002). Emotion regulation: affective, cognitive, and social consequences. *Psychophysiology*, 39(3), 281-91.
- 29.29- Krishna, R.M. (2014). Mindfulness: the untapped innate-catalyst for healing, happiness and health, *J Okla State Med Assoc*, 107(12), 649-51.
- 30.30- Yoo, S.H., Matsumoto, D., & LeRoux, J.A. (2006). The influence of emotion recognition and emotion on intercultural adjustment. *Int J Intercult Relat*, 30(5), 345-363.
- 31.31- Zettle, R. D. (2008). ACT with affective disorders. In Hayes, S. C., and Strosahl, K. D., (Eds.), *A practical guide to acceptance and commitment therapy*. New York, NY: Springer.
- 32.32- Garland, E, Gaylord, S, & Park, J. (2009). The role of mindfulness in positive reappraisal. *Explore (NY)*, 5, 37-44.
33. Perich, T., Manicavasagar, V., Mitchell, P. & Ball, J.R. (2011). Mindfulness, response styles and dysfunctional attitudes in bipolar disorder. *Journal of Affective Disorders*. V134, issues 1-3 pp126-132.er.
- directions. *Curr Opin Psychiatry*, 25(2), 128-34. DOI:10/1097/YCO.ob013e32850.3669.
- 21.21- Norman, A.S., Anderson, A., & Segal, Z. (2012). The Mindful Brain and Emotion Regulation in Mood Disorders. *Can J Psychiatry*, 57(2), 70-77.
- 22.22- Roemer, L., Williston, S., & Rollins, L. (2015). Mindfulness and emotion regulation. *Current Opinion in Psychology*, 3, 52-57.
- 23.23- Brown, K.W., & Ryan R.M. (2003). The benefits of being present: Acceptance and Commitment Training and Its role in psychological wellbeing. *Journal of Personality and Social Psychology*, 84(22), 822-848.
- 24.24- Crane R (2009). *Mindfulness-Based Cognitive Therapy*. London: Rutledge.
- 25.25- Eftekhari, A., Zoellner, L.A., & Vigil, S.A. (2009). Patterns of emotion regulation and psychopathology. *Anxiety Stress Coping*, 22(5), 571-86.
- 26.26- Gehart, D.R. (2012). *Mindfulness and Acceptance in Couple and Family Therapy*. New York: Springer.
- 27.27- Goldin P., & Gross, J. (2010). Effects of Mindfulness-Based Stress Reduction (MBSR) on Emotion Regulation in Social Anxiety Disorder. *Emotion*, 10(1), 83-91.

تبیین مولفه‌های ایمنی و خوانایی منظر شبانه شهر

گودرز سهرابیان - دانشجوی دکتری شهرسازی دانشگاه آزاد اسلامی واحد علوم و تحقیقات تهران، ایران.
فرح حبیب* - استاد دانشکده هنر و معماری دانشگاه آزاد اسلامی واحد علوم و تحقیقات تهران، ایران
حمید ماجدی - استاد دانشکده هنر و معماری دانشگاه آزاد اسلامی واحد علوم و تحقیقات تهران، ایران

چکیده

موضوع کیفیت همواره دغدغه اصلی طراحی شهری بوده و حرفه‌مندان متعددی از این حیث به بیان و تشریح کیفیت‌های طراحی شهری پرداخته‌اند. دو تا از کیفیت‌های اصلی که همواره موضوع طراحان شهری بوده است، ایمنی و خوانایی می‌باشند. اهمیت ایمنی و خوانایی در شب شهر که از یک طرف زمان تاریکی بوده و از طرف دیگر زمان حضور انسان‌ها در فضاهای شهری و گذران اوقات فراغت می‌باشد، پر رنگ تر می‌شود. از این حیث مقاله حاضر ابتدا به تشریح این دو مولفه پرداخته و در ادامه ی بحث منظر شهری و عناصر و اجزای تشکیل دهنده آن را معرفی کرده است. سپس منظر شبانه شهر با تعبیر منظر خود نمایانه تعریف شده و مفاهیم منظر شبانه ایمن و منظر شبانه خوانا به عنوان دو تا از کیفیت‌های اصلی منظر شبانه شهر معرفی و اهداف اصلی هر یک از این مولفه‌های کیفی تبیین و نقش هر یک از اجزاء منظر شبانه شهر در این مولفه‌ها تشریح گردیده است. در نهایت به عنوان هدف اصلی پژوهش، اهداف اصلی و نقش هر یک از اجزا و عناصر تشکیل دهنده منظر شبانه شهری در مولفه‌های ایمنی و خوانایی منظر شبانه در قالب جداولی جمع بندی شده است.

واژگان کلیدی: منظر شبانه شهر، ایمنی، امنیت، خوانایی، نورپردازی

Safety and Legibility Components of Urban Nightscape

Abstract

The quality of quality has always been the main concern for urban design has been proposed to describe the qualities of urban design. Two of the main qualities that have always been subject to urban designers are safety and readability. The importance of safety and readability in the night of the city, which is one side of the dark time and the presence of humans in urban spaces and leisure time, is more colorful. in this regard, the present paper outlines the two components and has introduced the urban landscape and its constituent elements and components. Then, the city's nightlife is defined as two of the principal qualities of the city overnight, and the main objectives of each of these components are explained and the main objectives of each of these components are explained and the role of each of these components is explained in these components. Finally, as the main purpose of the research, the main objectives and the role of each component and the elements of the urban night landscape in the safety and elements of the night aspect is summed up.

Keywords: city overnight, safety, security, readability, lighting

* نویسنده مسئول مکاتبات، شماره تماس: ۰۹۱۲۲۱۵۹۱۴۲، رایانامه: fhabib@srbiau.ac.ir

این مطالعه برگرفته از رساله دکتری تحت عنوان «تدوین مولفه‌های کیفی منظر شبانه شهر» به راهنمایی دکتر فرح حبیب، مشاور دکتر حمید ماجدی و نگارش گودرز سهرابیان بوده که در آن مطالعه مولفه‌های ایمنی و خوانایی به عنوان دو تا از مولفه‌های منظر شبانه شهر معرفی گردیده شده‌اند.

مقدمه

امروزه در برنامه‌ریزی شهری به جنبه‌های انسانی و نیاز به ارتقای کیفیت در عرصه‌ی عمومی شهرها، توجه بیشتری نسبت به قبل می‌شود. شهرها در سراسر جهان در حال بازیابی فضاهای عمومی خود هستند و آگاهی عمومی درباره نیاز به شهری با کیفیت محیطی بالا و در شان مردم، ظهور یافته است (گل، ۱۳۸۹). مردم تمایل دارند که با شهرهایشان اُخت گرفته و شادی‌ها و یا ناراحتی‌های خود را با فضاهای شهری تقسیم نمایند. انسان‌هایی که از صبح گاه تا غروب در فضاهای بسته محیط کار مشغول به فعالیت‌های روزانه بوده اند، پس از اتمام زمان کار و در زمان تاریکی شب در فضاهای شهری حضور پیدا می‌کنند تا در بخش باقی‌مانده از یک روز را به گذران اوقات فراغت و تفریح با دیگران بپردازند. از آنجایی که موضوع کیفیت همواره از دغدغه‌های طراحی شهری بوده است، حرفه‌مندان بسیاری از ابعاد مختلف در برهه‌های مختلف تاریخی با توجه به مسائل و مشکلات وقت، به بررسی کیفیت‌های واجد ارزش در شهر و فضاهای شهری پرداخته‌اند. موضوعی که تامین آن حس خوشایندی از فضا را برای شهروندان همراه داشته و به دنبال آن محیط پاسخدهی را برای مردم به همراه دارد. اهمیت این کیفیت در رشته طراحی شهری تا آنجا پیش می‌رود که این گونه بیان می‌گردد که چنانچه بنا باشد تا طراحی شهری مفید واقع گردد بایستی قادر باشد تا از راه اعتلای «کیفیت محیط کالبدی» به اعتلای «کیفیت زندگی» انسان یاری رساند (گلکار، ۱۳۷۹). از طرفی بسیاری از فعالیت‌های انسان‌ها در زمان تاریکی شب و پس از انجام کار روزانه انجام می‌گیرد و خلق محیط‌های شهری واجد کیفیت‌های طراحی شهری در زمان تاریکی موضوع اساسی می‌باشد. کیفیت‌هایی که ضامن حضور انسان‌ها در فضاهای شهری بوده و بتوانند بستری مناسب برای تعاملات بیشتر شهروندان پدید آورند. دو مولفه کیفی «ایمنی و امنیت» و «خوانایی» همانطور که همواره جزء اصلی‌ترین کیفیت‌های فضاهای شهری مطرح شده می‌باشند، در زمان تاریکی شب بسیار پررنگ می‌گردند. از یک طرف شب به ذاته با جرم و جنایت همراه بوده و همین موضوع کافی می‌باشد تا موجب کاهش حضور انسان‌ها در فضاهای شهری شود و از طرفی دیگر کاهش میزان بینایی در تاریکی، ادراک محیطی را پائین آورده و به دنبال آن تصویر ذهنی افراد از شب شهر را تحت تاثیر خود قرار داده و میزان خوانایی

مکان‌های شهری کاهش می‌دهد.

از آنجایی که کمبود امنیت، در معرض خطر بودن، ترس از قربانی شدن، استفاده از قلمرو فضای عمومی و خلق فضاهای شهری موفق را مورد تهدید قرار می‌دهد، حس اطمینان و امنیت، پیش‌نیازی اساسی برای طراحی شهری موفق محسوب می‌شود (کارمونا، ۱۳۸۸، ص ۲۳۸). مردم از خطر بیدارند، راهکارهایی به منظور احتیاط به کار می‌برند تا کمتر در معرض خطر قرار گیرند. روزنامه‌ها از جنایت خبر می‌دهند، این خبر می‌تواند به شکل غلط و یا نیمه حقیقی در تخیل عمومی باقی بماند. در برابر ترس از قربانی شدن بسیاری از مردم عمل‌های احتیاطی برای اجتناب از خطر انجام می‌دهند و یا حداقل به کارهایی دست می‌زنند تا کمتر در معرض خطر قرار گیرند. بنابراین، ترس از قربانی شدن می‌تواند موجب جدایی از برخی از فضاها شود و انسان را از قلمرو فضاهای عمومی دور سازد (کارمونا، ۱۳۸۸، ص ۲۴۱). از طرفی دیگر موضوع ادراک محیط در زمان تاریکی شب و به دنبال آن ثبت تصویر ذهنی ماندگار از شب شهر از موضوعات قابل بحث در منظر شبانه شهر می‌باشد. آگاهی نسبت به جنبه‌های ادراک محیط و توجه به آن و بالاخص ادراک و تجربه مکان یکی از ابعاد مهم و احساسی در طراحی شهری بوده و از اوایل دهه ۶۰ موضوع ادراک محیط به عنوان مبحث میان رشته‌ای مورد توجه قرار گرفته و از جهات مختلف توسعه یافته است (کارمونا، ۱۳۸۸، ص ۱۶۷). انسان‌ها در زمان تاریکی شب در فضاهای شهری حضور داشته و منظر شبانه خوانا می‌تواند به کمک نور و نورپردازی شرایطی را بوجود آورد که نه تنها تصویر ذهنی افراد شهر تضعیف نگردد، بلکه در جهت تثبیت آن نیز قدم بردارد. در مطالعه پیشرو مولفه‌های کیفی ایمنی و امنیت و خوانایی به عنوان دو مولفه کیفی از مولفه‌های اصلی منظر شبانه شهر معرفی شده و اهداف هر یک از مولفه‌ها و نقش هر یک از عناصر و اجزای منظر شبانه شهر که به کمک نور و نورپردازی می‌توانند تامین‌کننده کیفیت‌های ذکر شده می‌باشند، بیان می‌گردد.

روش تحقیق

در این مطالعه روش توصیفی - تحلیلی جهت تدوین مقاله استفاده گردیده است. بدین منظور جهت شفاف سازی متون و رسیدن به هدف اصلی مطالعه، معیارهای مولفه‌های کیفی «ایمنی و امنیت» و «خوانایی» منابع در ارتباط با

منظر شهر و جایگاه آن در فرآیند طراحی شهری مطالعه و بررسی شده است. به دنبال آن جهت نیل به تالیف مولفه‌های امنیت و خوانایی در منظر شبانه شهر، متون تخصصی پیرامون منظر شبانه شهر و نورپردازی فضاهای شهری مطالعه و نمونه‌های موفق جهانی در ارتباط با این موضوع، دستاوردها و اصول اصلی آن‌ها مورد بررسی قرار گرفته است. در نهایت هدف اصلی این مطالعه که تدوین معیارهای مولفه‌های کیفی ایمنی و امنیت و خوانایی منظر شبانه و نقش هر یک از عناصر و اجزای منظر می‌باشد، در قالب جداولی جمع بندی و ارائه شده است.

ایمنی و امنیت

اصطلاح امنیت یا Security از واژه Secure گرفته شده و تعاریف لغوی این واژه عبارتست از حفاظت در مقابل خطر (امنیت عینی)، احساس ایمنی (امنیت ذهنی)، رهایی از تردید، آزادی از اضطراب و بیمناکی، و داشتن اعتماد و اطمینان موجه و مستند. (زرقانی، ۱۳۹۳، ص ۷ به نقل از ربیعی) امنیت واژه‌ای با شاخصه‌ها و ابعاد ذهنی ویژه‌ای است که به آرامش و سکینه درون و احساس رضایت از آرامش و آسایش موجود در ساخت محیط اشاره دارد. در واقع سخن در این است که هرآنچه امن متصور می‌شود، باید بتواند آرامش و فراغت ذهن را فراهم کند، به این معنی که پدیدآور احساسی در انسان باشد که او را به سوی رهایی از بیم و هراس رهنمون سازد. بر این اساس می‌توان معنای آرامش و آسایش و ایمنی را در مفهوم امنیت متصور شد (عمید، ۱۳۴۵). بر مبنای طبقه بندی نیازهای انسانی توسط مازلو نیاز به ایمنی و امنیت به عنوان دومین نیاز انسان، پس از نیازهای فیزیولوژیک قرار گرفته است. بدین معنی که پس از نیازهای فیزیولوژیک انسانی، دستیابی به این کیفیت جهت بهره مندی و احساس رضایت از زندگی، بسیار ضروری و حیاتی می‌باشد. (لنگ، ۱۳۸۱) امنیت از اساسی ترین نیازهای انسان در زندگی است به طوری که نبود آن چالشی بزرگ برای انسان‌ها و لذت بردن آن‌ها از زندگی می‌باشد. (David, 1995; 36) از طرفی دیگر امنیت، احساس آرامش و اطمینان از عدم تعرض به جان، مال و سایر حقوق انسان است. این ارزش انحصاری، یکی از ضروریات زندگی فردی و اجتماعی می‌باشد (کامیار، ۱۳۷۹، ص ۳۳). مهمترین نیازی که از نظر روحی به عنوان مهمترین هدف زندگی و جوهر سلامت روانی فرد تلقی می‌شود (فروم، ۱۳۶۰،

ص ۱۱). امنیت، شرط لازم برای حیات و زندگی شهری محسوب شده و هرچه شهرها ضریب ایمنی بالاتری داشته باشند، میزان تعاملات و مناسبات اجتماعی و فرهنگی و اقتصادی بیشتر خواهد بود و بالعکس هرچه ضریب ایمنی شهرها کمتر باشد، افراد در فضای رعب و وحشت قرار گرفته و سطح مراودات و مبادلات کاهش یافته و از نظر کیفی آسیب می‌بینند. (کامران و شعاع برآبادی، ۱۳۸۹؛ ۵۵) احساس امنیت پدیده‌ای روانشناختی - اجتماعی است و دارای ابعاد گوناگون می‌باشد. این احساس ناشی از تجربه مستقیم و غیر مستقیم افراد از شرایط و اوضاع پیرامون است که افراد مختلف به صورت گوناگون آن را تجربه می‌کنند (پوراحمد، ۱۳۹۱). تامین امنیت مهمترین نیاز برای درک، شناخت و استفاده از مواهب محیط است. این نیاز از عدم احساس خطر شروع می‌شود (محمدی ده چشمه، ۱۳۹۴). ناامنی مکان‌ها و فضاهای شهری، نشاط و سلامتی را در زندگی روزمره مختل کرده و با ایجاد مانع بر سر راه رشد فرهنگی و مشارکت عمومی، هزینه زیادی را بر جامعه تحمیل می‌نماید (کامران و شعاع برآبادی، ۱۳۸۹، ص ۲۵). کمبود امنیت، در معرض خطر بودن و ترس از قربانی شدن، استفاده از قلمرو فضای عمومی و خلق فضاهای شهری موفق را مورد تهدید قرار می‌دهد (کارمونا، ۱۳۸۸). امنیت در فضاهای جغرافیایی محصول مجموع عوامل کالبدی و غیرکالبدی در کنار ویژگی‌های شخصی افراد است. در واقع احساس امنیت در هر فضا نتیجه برهم کنش مجموعه عوامل است و میزان عوامل تاثیرگذار در شرایط گوناگون متفاوت است به طور کلی برای امنیت دو بعد وجود دارد: ۱- بعد عینی که با عوامل عینی محیطی و رفتاری ارزیابی می‌شود؛ ۲- بعد ذهنی که براساس احساس امنیت از جمع درک می‌شود (سازمان جهانی بهداشت، ۱۹۹۸؛ ۲۹۷).

خوانایی

خوانایی کیفیتی از محیط است که به فضای شهری وضوح بخشیده و سبب می‌گردد که سیمای شهر بهتر به ذهن سپرده شود (بی‌نیاز و حنایی، ۱۳۹۵، ص ۱۷). همچنین خوانایی، کیفیتی که موجبات قابل درک شدن یک مکان را فراهم می‌آورد، این امر در دو سطح «فرم کالبدی و الگوهای فعالیتی» اهمیت می‌یابد و نکته قابل توجه در فضایی خوانا این است که بتوان یک مفهوم روشن و دقیق از ویژگی‌های مربوطه را در تصویر ذهنی مردم شکل داد

و یا ملاحظه نمود (بتتلی، ۱۳۹۱، صص ۱۱۳-۱۱۷). همان گونه که شکل در خوانایی واجد اهمیت می‌باشد، آگاهی از فعالیت می‌تواند گاهی مستقل از شکل نیز باشد چرا که بعضی از فعالیت‌های مهم علیرغم پایین بودن میزان نمایشی شکل آنها، قابل تصویر، شناخت و توضیح هستند و الگوی فعالیتی در این موارد می‌تواند مستقل از عناصر کالبدی، خوانایی را بوجود آورد. (حبیب، ۱۳۸۵) به‌طور کلی دیدگاه کوین لینچ در ارتباط با کیفیت نمایشی خوانایی از کامل‌ترین نظریات در این حوزه می‌باشد. وی معتقد است که می‌بایست به آسانی اجزاء شهری را شناخت و درون ذهن در قالبی به هم پیوسته و منسجم با یکدیگر ارتباط داد (لینچ ۱۳۹۰، ص ۱۲)؛ و سایر نظریات ادامه دهنده این نظریه می‌باشند. لینچ معتقد بود که خوانایی شهری متأثر از عناصر پنج‌گانه بوده و عوامل موثر بر خوانایی و وضوح بصری سیمای شهر: راه، لبه، گره، نشانه و محله می‌باشند. همچنین لینچ در کنار مفهوم خوانایی، مفهوم نمایشی را نیز مطرح می‌نماید که می‌گوید: کیفیت است در شیء که به احتمال بسیار قوی تصویری روشن در ذهن هر ناظر بوجود آورد. در واقع هنگام قرارگیری در محیط خوانا، تصویر ذهنی افراد در قالب نقشه‌های شناختی از محیط، به سهولت شکل می‌گیرد و بر این اساس افراد به هنگام حرکت در فضا به آسانی مسیریابی نموده و حس سردرگمی نخواهند داشت. همچنین آرایدن نیز خوانایی و تصویر ذهنی محیط را براساس پیچیدگی، گوناگونی، پیوستگی، سلسله مراتب و یکپارچگی بررسی می‌نماید (Eraydin, 2007).

از جمله تعاریف دیگر ارائه شده برای خوانایی، تعریف تیبالدز به عنوان «ایجاد وضوح در مکان‌ها» می‌باشد. او معتقد است که از نیازهای توسعه جدید آن است که در محیط کیفیت خوانایی وجود داشته و فضاهای پی در پی به وسیله نشانه‌های خاصی که در آنها وجود دارد به هم کمک می‌کنند. پس از تیبالدز، داندل اپلیارد و گوردون کالن نیز از حیث نشانه‌شناسی و بررسی‌های منظر عینی و ذهنی نیز در این باره شاخص‌هایی را بیان نموده‌اند و تاکید هر یک بر ادراکات فضایی و بصری در فضاهای شهری می‌باشد. از طرفی می‌بایست توجه داشت که موضوع خوانایی به تعبیر شفافیت نبوده (نقی زاده، ۱۳۸۶) و مفهوم کیفیت خوانایی متضمن قابل درک بودن و باز شناختن اجزا و عناصر شهر و حتی فضای شهری از یکدیگر در مجموعه و کلیتی منسجم و به هم پیوسته بوده به صورتی

که فرد در آن گم و سردرگم نشود. در تمامی این تعاریف خوانایی در پی ارتباطی دو جانبه بین انسان و محیط بوده که از طرفی شامل بررسی خصوصیات فیزیکی محرک یا فرستنده و نیز عوامل تاثیر گذار بر آن است و از طرف دیگر، خصوصیات روانی، یادگیری‌ها، تجربه‌ها و انگیزه‌های فرد (گیرنده و معانی ذهنی) در موقعیت‌های اجتماعی، برداشت او را شامل می‌شود. مفهومی که به دنبال درک واضح ناظر از محیط پیرامون موجب موجب ثبت نقشه تصویر ذهنی برای افراد می‌گردد.

منظر شهری

منظر شهری هنر یکپارچگی بخشیدن بصری و ساختاری به مجموعه ساختمانها، خیابان‌ها و مکان‌هایی است که محیط شهری را می‌سازند. مفاهیم منظر شهری اولین بار به وسیله گوردون کالن در مجله آرشیتکتورال ریویو عنوان شد. دورنمای شهر (منظرشهر) را هر روز می‌بینیم و لذت بصری ما از شهر در گروهی وجود یک منظر شهری خوب می‌باشد. از یک منظر خوب شهری وقتی آگاه می‌شویم که آنرا به چشم ببینیم - شکل، مقیاس و زیبایی ساختمانهائی که شریک در ایجاد این منظر هستند، مورد تمجید قرار می‌دهیم - از تغییرات غیر منظره در آن پرهیز می‌کنیم و در مقابل از دست دادن ساختمانهای آشنا و ارزشمند در شهر مقاومت می‌کنیم و خطر ناشی از ترافیک که ما را از خیابان‌ها و کوچه‌ها به انزوا می‌کشاند، جایی که زمانی در آن در امنیت کامل قدم می‌زدیم، درک می‌کنیم و به دلیل این درک و حساسیت در حفظ فضای شهری در فکر اعتلای منظر شهری از وضعیت موجود به یک وضعیت برتر هستیم. گرچه منظر شهری هیچوقت کامل نبوده و نخواهد بود، ولی پهلوی هم گذاری اجزاء سازنده آن، ساختمانها، خیابان‌ها و فضاهایی که در فرم و شکل فضائی آن موثر هستند، به مثابه جمله‌ای است که دارای ساخت علمی بوده، و معنی کامل وقتی از آن استنتاج می‌شود که قواعد و ارتباط لازم بین کلمات مراعات شده باشد (طیبیان، ۱۳۷۷، مقدمه) در واقع منظر شهری، مجموعه‌ای از هماهنگی و تناسبات فیزیکی اشیاء و ساختمانها در یک شهر و تاثیر بصری آن بر روی حواس انسان را بررسی می‌کند. در ترکیب یک منظر شهری عوامل مختلفی دخالت دارند، از جمله آنها می‌توان به راههای پیاده رو، کف، موانع (آب، درختان، تغییر سطح، نرده کشی)، درختان، خطاطی روی دیوارها، تبلیغات، نرده کشی‌ها، حصارها،

نمودار ۱. نقش اجزای منظر شهر؛ ماخذ: حبیب، ۱۳۹۴

تبدیل می‌شود (پاکزاد، ۱۳۸۵، ص ۱۰۱). حس بینایی به عنوان حس غالب در این مرحله بیشترین اطلاعات را دریافت کرده و تقریباً هشتاد درصد اطلاعات دریافتی از طریق این حواس انجام می‌گیرد. (Bartenbach, 2009)

منظر شبانه شهر منظر خودنمایانه

نور یک دست روز شرایطی را برای ناظر بوجود می‌آورد که تمامی گوشه‌ها و زوایای شهر در نظر مخاطب نمایان باشد و این مخاطب است که با حرکت در فضا، واقعیت موجود از اجزای شکل شهر را در لایه منظر به عینیت تبدیل می‌کند. در زمان تاریکی شب در انتقال پیام‌هایی که از طریق حس بینایی دریافت می‌گردید، اختلال به وجود آمده و لایه منظر شهر به کمک نور قابل ادراک می‌گردد. در این زمان فیزیک نور مشخص می‌کند که منظر شبانه شهر برای چه موضوعاتی، از چه فاصله‌ای، به چه شکلی و برای چه افرادی عینیت یافته و لایه منظر شهری با اهداف مشخص را متفاوت و با مشابه با روز خود نمایان می‌سازد. به عبارتی دیگر «منظر خودنمایانه» در زمان تاریکی با سناریوهای مختلف به صحنه تئاتری مبدل می‌گردد که اجزای و شخصیت‌های آن از طریق نور به ایفای نقش خود می‌پردازند. تئاتری که می‌تواند با سناریوهای مختلف و با نقش آفرینی متفاوت اجزای و عناصر تشکیل دهنده منظر، در شب جلوه‌های متفاوتی از خود نمایان سازد. در زمان تاریکی شب در انتقال پیام‌هایی که از طریق حس بینایی دریافت می‌گردید، اختلال به وجود آمده و لایه منظر شهر به کمک نور قابل ادراک می‌گردد. در مرحله بعد اطلاعات دریافت شده از محیط در ذهن مورد تجزیه و تحلیل قرار گرفته و انسان براساس ماهیت وجودی خود که متشکل از تجارب، آموخته‌ها، خاطرات و طرح واره‌های ذهنی اش می‌باشد بخشی از این اطلاعات را در ذهن خود ثبت کرده، معنای معینی برای آنها به وجود می‌آورد و تصویر ذهنی خود را تشکیل می‌دهد. این تصویر ذهنی می‌تواند در منظر شبانه خودنمایانه شهر به کمک نور نسبت به تصویر روز

پله‌ها، جاده، روشنایی خیابان‌ها، دیوار، بازدارنده‌ها، نشانه‌ها، آب، تغییر سطح اشاره کرد. چینش اشکال و عناصر شهر، ساختمانها و عوامل موثر در منظر شهری فضاها و احساسهای مختلفی را در بیننده بوجود می‌آورد. فضاهایی مثل: فضاهای نیم محصور، بسته، فضای برون، فضاهای بسته تودرتو، فضاهای غیرواقعی (واهی)، فضای تعریف شده، فضاهای محصور و احساس‌هایی نظیر: بی‌پایانی، اسرار آمیز بودن، انتظار، اینجا و آنجا بودن، مالکیت، خاطره برانگیز بودن، صمیمیت.

در زمان حضور انسان در عرصه‌های عمومی، شکل شهر واقعیتی مستقل از ناظر با تمام ویژگی‌ها و اجزاء ملموس خود در ارتباط با وی قرار می‌گیرد. اجزا و ویژگی‌هایی که از طریق حواس پنجگانه انسان قابل درک بوده و بر اساس نظریه اطلاعات، محیط، واقعیتی مستقل از ناظر، فرستنده اطلاعات می‌باشد. انسان به عنوان مخاطب فضای شهری از طریق حواس پنجگانه خود بخشی از این اطلاعات را دریافت کرده و اطلاعات ارسال شده از شکل شهر شامل عناصر طبیعی، عناصر مصنوع و انسان و فعالیت‌هایش می‌باشند (حبیب، ۱۳۹۱، ص ۱۱۹). عناصر مصنوع شکل شهر شامل اقدامات کالبدی می‌باشند که انسان‌ها در دوره‌های زمانی مختلف برای تامین نیازهای خود در بستر طبیعی انجام داده اند و عناصر طبیعی شکل شهر عامل هویت بخش به منظر شهرها بوده و وجه تمایز منظر شهرها نسبت به یکدیگر می‌باشند. انسان و فعالیت‌هایش وجه اصلی روح بخشیدن به منظر شهرها بوده که براساس تفاوت رفتاری انسانها در فرهنگ‌های مختلف، متفاوت می‌باشد. انسان با توجه به موقعیت، زمان و توانایی‌های فیزیولوژیکی خود بخشی از این اطلاعات ارسال شده از اجزای شکل شهر را ادراک می‌کند. این پیام‌ها که توسط حواس انسان دریافت می‌گردند چنانچه معنای مشترک در ذهن انسان داشته باشند، درک شده، عینیت یافته و لایه منظر شهر را تشکیل می‌دهند. در این لایه بخشی از اطلاعات محیط به کیفیتی مستقیماً محسوس

نمودار ۲. نقش اجزای منظر شهر؛ ماخذ: حبیب، ۱۳۹۴

مولفه منظر شهری ایمن در شب هر دو موضوع ایمنی (Security) و امنیت (Safety) را در بر می‌گیرد. منظر شبانه شهر باید شرایط را فراهم آورد که انسانها در زمان حضور در عرصه عمومی در برابر مزاحمت‌های دیگران امنیت داشته باشند و از طرفی دیگر فضای شرایطی را برای استفاده کنندگان خود به وجود آورد که ویژگی‌های بیولوژیکی انسان، فعالیت‌هایش را تحت تاثیر تاریکی شب قرار نداده و انسانها بدون حس استرس و ترس در فضا حضور پیدا کنند.

منظر شبانه ایمن موجب حضور پرنگ انسانها در فضاهای شهری شده و به دنبال آن میزان ایمنی و امنیت افزایش پیدا می‌کند. ناامنی مکانها و فضاهای عمومی، نشاط و سلامتی را در زندگی روزمره مختل می‌کند و ایجاد مانع برسر راه رشد فرهنگی و مشارکت عمومی، هزینه‌های زیادی را بر جامعه تحمیل می‌کند (افتخاری، ۱۳۸۱، ص ۸). هزینه‌هایی که در منظر شبانه ایمن نه تنها از بین رفته بلکه حضور بیشتر انسانها موجب رونق اقتصادی بیشتر می‌شود. لاپیدوس بیان می‌کند انسانها مانند پشه هستند و هر کجا که نوری باشد به سمت آن هجوم می‌برند بدون اینکه بدانند چرا! چه بخواهیم و چه نخواهیم به سمت روشنایی می‌رویم و نور ما را به خود جذب می‌کند (علوی به نقل از لاپیدوس). حضور انسانها در فضا و دنبال آن امکان نظارت بر رفتار یکدیگر بواسطه نورپردازی مناسب بستر را برای انجام فعالیت‌های شامگاهی فراهم کرده و دنبال آن موجب سرزندگی فضاهای شهری می‌شود. منظر شبانه ایمن امکان قرائت واضح فضا را برای استفاده کنندگان آن فراهم آورده و به دنبال آن حضور افراد در عرصه عمومی افزایش می‌یابد. نورپردازی مناسب فضاها در شب در کاهش جرایم و حوادثی مانند تصادفات، سرقت، تجاوزهای جنسی، زورگیری، آسیب‌های جسمی و سایر جرم‌هایی که در تاریکی اتفاق می‌افتد بسیار موثر می‌باشد (Licht, 2002). در منظر شبانه ایمن نورپردازی

خود، قوی تر شده و ذهنیت منسجم تری را برای افراد از شکل شهر تشکیل دهد (حبیب، ۱۳۹۴). اجزای اصلی تشکیل دهنده منظر شهر که در زمانی روشنایی روز تماماً قابل رویت بوده و موقعیت ناظر نسبت به این عناصر لایه منظر را به وجود می‌آورد، در تاریکی شب که قوه بینایی قادر به رویت واضح آنها نبوده از لایه منظر حذف شده و منظر خودنمایانه مشخص می‌کند کدام یک از این موضوعات منظر، به چه میزان و از چه فاصله‌ای نسبت به ناظر قابل رویت باشند و تصویرهای متفاوتی را از خود به وجود آورند.

منظر شبانه ایمن

آنچه موجب اهمیت موضوع ایمنی منظر شبانه شهرها می‌باشد، تفاوت ماهیت روز با شب بوده و بدنبال آن مجموعه‌ای قدرتمند از هنجارهای فرهنگی و نظریات که پیرامون شهر در شب مطرح می‌گردد. نیازی که مازلو در سطوح پایین هرم خود آن را بیان کرده و تامین نیازهای سطوح بالاتر را در گروهی تامین حداقل این نیاز برای انسانها می‌داند. یکی از حس‌هایی که درباره شب وجود دارد آن است که شهر در شب هنگام فی ذاته بد می‌باشد و این موضوع زمانی اهمیت پیدا می‌کند که شب محلی برای تفریح و همچنین مامنی تاریک برای خشونت است. بنابراین این حس که شاید (در بعضی از جوامع) بی‌منطق نیز باشد، فضاهای شهری در شب را برای گروه‌های خاص مانند خانواده‌ها، بانوان، سالمندان و کودکان غیرقابل استفاده می‌کند (Jarvis, 2012). مهمترین عامل محیطی موثر در کاهش احساس امنیت و ایمنی در فضای شهری مساله نور است؛ در حقیقت، عدم اطلاع از محیط همواره یکی از مهمترین منابع تولید نگرانی و ترس برای انسان محسوب می‌شود. نمونه بارز این امر را می‌توان در حس ناخودآگاه ترس از تاریکی مشاهده نمود که از کودکان تا بزرگسالان کم و زیاد وجود دارد (اعتمادی فر، ۱۳۸۸).

می‌بایست برابری و استفاده آزاد از شهر را برای تمامی شهروندان صرف نظر از جایگاه اجتماعی و یا شرایط فیزیکی آنها تضمین نماید (Luci, 2007). پیشرفت تکنولوژی و اختراع انواع لامپ‌ها شرایطی را بوجود آورده که محدودیت‌های زمانی گذشته از میان رفته و انسانها می‌توانند بوسیله ی نور در تاریکی شب ادامه حیات اجتماعی خود را داشته باشند. ولی این موضوع به معنی پر نور کردن فضا جهت استفاده ایمن افراد از محیط نمی باشد. اشتباهی که در بسیاری از طرح‌های شهری گریبانگیر فضاهای شهری شده و نتوانسته اند جوابگو نیاز افراد در زمان تاریکی باشد. در منظر شبانه ایمن کیفیت نور مدنظر می‌باشد نه کمیت آن. استفاده بیش از حد از نور می‌تواند تاثیراتی مانند خیرگی و اختلال در دید داشته باشد که خود موجب بالارفتن امکان حادثه شده و همچنین موجب تاریک به نظر رسیدن فضاهای مجاور آن و بوجود آوردن امکانی برای انجام جرم می‌شود.

عناصر مصنوع در منظر شبانه ایمن

اهمیت امکان حضور انسان در مسیرها به واسطه تامین حس ایمنی و امنیت تا آنجا می‌باشد که بسیاری از حرفه‌مندان از روشنایی در زمان شب مشابه با نور روز و محاسبه دقیق کمی نور در این فضاها صحبت کرده اند. کالن امکان تامین ایمنی را بوسیله روشنایی کامل مسیرها و نبودن نقطه کور در شب و تقلید از نور روز می‌داند و بیان می‌کند که این ویژگی نیازمند مهندسين برق و محاسبه میزان روشنایی مورد نیاز می‌باشد (کالن، ۱۳۷۷). عناصر مصنوع در منظر شبانه ایمن شرایطی را بوجود می‌آورند که اطلاعات بصری برای عابرین پیاده و رانندگان به راحتی قابل قرائت باشد و به دنبال آن استفاده کنندگان فضا بتوانند استفاده لذت بخش و ایمن از فضا داشته باشند (William.M.C.Lam, 1965). مسیرها مهم‌ترین نقش را در تامین منظر شبانه ایمن بر عهده دارند. راه‌ها بایستی شرایطی را بوجود آورند که همانطور که حرکت سواره‌ها ایمن انجام می‌پذیرد، عابرین پیاده نیز حرکت ایمن در کنار یکدیگر و همچنین ایمنی حرکت درمقابل سواره‌ها را داشته باشند. نقش پیاده راه‌ها در ایجاد منظر شبانه ایمن در ساختار شهرها بسیار واجد ارزش می‌باشد. پیاده راه‌ها نقش اساسی در شکل‌گیری خاطره جمعی افراد در شب دارند. (حبیبی، ۱۳۸۸) لذا چنانچه منظر شبانه پیاده راه‌ها ایمن باشد انسانها در آنها حضور پیدا کرده و موجب حیات

شهری و زندگی مدنی و به دنبال آن خاطره جمعی از حضور در فضا می‌گردند.

نور پردازی ساختار فضاهای همگانی در شهرها می‌بایست منظر ایمن و یکپارچه‌ای را در اختیار استفاده کنندگان از فضا قرار دهد. منظری که حرکت در توالی سکانس‌های آن همواره با حس ایمنی انجام پذیرد و هیچ سکانشی در این بین خلدش‌های در میزان امنیت افراد وارد نکند. چرا که یک سکانس هر چند کوتاه می‌تواند ایمنی در ساختار کل منظر شبانه را با مشکل مواجه کند. محیط روشن شده شهری در منظر شبانه ایمن پیوستگی و تداوم مشخص را نشان داده و در این ساختار، فضاهایی که به وسیله ریز فضاهای جزیره‌ای و جدا از هم روشن شده اند در معرض خطر قرار دارند. چرا که در غیر این صورت حرکت چشم از نقطه‌ای به نقطه‌ای دیگر از قلم افتاده و مسیر دید بیننده هیچ نقطه آسایشی برای سکون نخواهد داشت (Bartenbach, 2009). موضوع مورد اهمیت دیگر در این راستا نقش بدنه‌های شهری در امنیت حرکت عابرین پیاده است. از آنجایی که در طرح‌های نور پردازی موضوع مورد توجه عموماً با اولویت حرکت ایمن سواره در ساعات تاریکی می‌باشد، در خیابان‌های شهری در ساعات پس از تعطیلی مغازه‌ها، بدنه‌های فعال و ویتترین‌های روشن خاموش شده و این موضوع موجب کاهش ایمنی برای پیاده می‌گردد. موضوعی که یان گل از آن در زمان بستن کرکره‌های فلزی با عنوان «تونل‌های غیرجذاب» یاد می‌کند (گل، ۱۳۷۸). پارک‌ها و لکه‌های سبز شکل گرفته و آراسته شده توسط انسان‌ها از موضوعات دیگر مورد توجه در منظر شبانه ایمن می‌باشد. این فضاها که به صورت پارک‌های تجمعی و یا پارک‌های خطی شکل گرفته‌اند، باید شرایطی را در زمان تاریکی به وجود آورند تا انسان‌ها بتوانند ایمن و بدون هراس از آنها گذر کنند. اهمیت این فضاها زمانی بیشتر می‌شود که این گونه پارک‌ها در ساختار استخوان بندی فضاهای همگانی قرار گرفته و انسان‌ها در هنگام پرسه زدن‌های شبانه‌گاهی نیازمند عبور از این فضاها هستند. عمق‌های تاریک به وجود آمده در این فضاها موجب حس ترس در انسان شده و حضور افراد را در کل ساختار با مشکل مواجه کرده و یا بعضاً موجب تغییر مسیر حرکت و طولانی شدن راه و به دنبال آن جلوگیری از حضور افراد پیاده می‌گردد.

تصویر ۲. حضور انسانها در کنار عناصر طبیعی شهر در منظر شبانه ایمن (URL)

فعالیت‌های انسانی در منظر شبانه ایمن

یان گل در تعریف خود از شهر ۲۴ ساعته (24-hour city) و فعالیت‌های شامگاهی (evening activity) شرط اساسی برای سرزندگی و حضور افراد در فضاهای شهری را ادراک ایمنی توسط مردم می‌داند (گل، ۱۳۸۹). امتداد فعالیت روز انسانها در شب از طریق خلق منظر شبانه ایمن تامین شده و نورپردازی مناسب امکانی را به وجود می‌آورد که انسانها بتوانند یکدیگر را مشاهده کنند و نورپردازی مناسب بایستی امکان دیده شدن صورت انسانها از فاصله ۴ متری را میسر سازد (Bartenbach, 2009). و به دنبال آن امکان تعاملات اجتماعی در شب و در زمان تاریکی میسر می‌گردد. نیازی که بخشی از آنها در روشنایی روز تامین شده و در مرحله گذر به تاریکی نیز تشویق و ترغیب می‌گردد. منظر شبانه ایمن موجب طولانی شدن روشنایی روز و توالی زمانی فعالیت‌ها شده و امکان ادامه حضور انسان در فضاهای شهری را مهیا می‌سازد. نورپردازی مناسب فضاهای شهری علاوه بر آنکه به جنبه تزئینی محیط تاکید دارند موجب افزایش حیات زندگی شهری شده و به دنبال آن حضور انسانها در فضا را افزایش داده و امکان طراحی رویداد و خاطره ساز شدن فضا را دارا می‌باشند. از طرفی دیگر به شهروندان و سایر استفاده کنندگان فضا امکان می‌دهد که نظارت غیر رسمی بر رفتارهای یکدیگر داشته باشند و به دنبال آن امنیت فضا افزایش می‌یابد. این توالی زمانی در کنار توالی فضایی موجب سرزندگی فضاهای شهری می‌گردد (علوی، ۱۳۸۹). نورپردازی مناسب فضاهای شهری، امکان انجام فعالیت‌های ویژه برای شهرهای خاص را تشویق می‌نماید. شهرهایی که به دلیل کارکرد ویژه خود نیازمند حضور افراد

عناصر طبیعی در منظر شبانه ایمن

تامین منظر شبانه ایمن برای عناصر طبیعی و غیر مصنوعی شهرها می‌تواند شرایطی را به وجود آورد که همانطور که این عناصر در روز به راحتی توسط انسانها درک و مورد استفاده قرار می‌گیرند در شب و در زمان تاریکی نیز با حضور ایمن انسانها درک شده و وجه تمایز یک شهر با سایر شهرها و عامل شکل‌گیری نقش ویژه برای آن شهر در ذهن افراد شوند. در نقطه مقابل آن عدم وجود ایمنی و امنیت برای حضور افراد در کنار این عناصر و یا در بستر آنها می‌تواند تصویر ذهنی شکل گرفته از روز آنها را در ذهن افراد تضعیف نماید. تامین منظر شبانه ایمن در کنار توده‌های آبی در شهرها یکی از موضوعات مورد توجه می‌باشد. فضاهایی که با موقعیتی مانند شهرهای ساحلی و یا در کنار مسیرهای آبی شکل گرفته و نیازمند حضور ایمن و بدون ترس انسانها در زمان تاریکی هستند. این گونه فضاها می‌توانند از نوع پل‌ها و یا اسکله‌ها و یا حتی مسیرهای تفریحی و یا پارک‌های خطی شکل گرفته در کنار آب باشند. در بعضی از شهرها شاهد قرارگیری عوامل غیر مصنوعی متمایزی در داخل بافت شهری هستیم. تپه‌ها یا دره‌ها و یا حتی جنگل‌هایی که در بطن شهرها وجود داشته و پهنه متفاوتی از شکل شهر را به خود اختصاص داده اند. همان طور که این فضاها در روز، بستری ایمن برای حضور افراد را به وجود آورده اند چنانچه نیازمند حضور افراد در شب باشند می‌بایست در زمان تاریکی نیز واجد منظر، ایمن باشند. این موضوع زمانی اهمیت می‌یابد که این گونه فضاها در ساختار استخوان بندی فضاهای همگانی شهر قرار گرفته و ضامن حیات قسمتی از شهر می‌باشند.

نمودار ۲. نقش اجزای منظر شهر؛ ماخذ: حبیب، ۱۳۹۴

تصاویر ۳ و ۴. رویت فعالیت‌ها در منظر شبانه ایمن و نظارت افراد بر یکدیگر URL ۳

آن آشنایی با محیط و احساس امنیت در آن فراهم گردد (نقی زاده، ۱۳۸۶).

برای حصول کیفیت خوانایی در منظر شبانه شهرها علاوه بر وجود آوردن بستری جهت افزایش ادراک انسان از محیط با واسطه کیفیت مناسب نورپردازی (نه به معنی کمیت زیاد)، با استفاده از امکان پتانسیل نورپردازی و درخشندگی نقاط کانون عناصر ساختار منظر شهری می‌توان موجب هدایت افراد در فضاهای شهری شده و امکانی بوجود آورد تا اقرا غریبه بتوانند جهت یابی مناسبی در انتخاب مسیرهای خود داشته باشند (Casciani, 2012). شناسایی و درک این نقاط کانونی و به دنبال آن پیوستگی و ارتباط آنها توسط ناظر موجب شکل‌گیری تصویر ذهنی کلی از ساختار محدوده شده و خوانایی منظر شبانه شهر می‌گردد (Bartenbach, 2009). و یا به تعبیر لینچ شهری که دارای نمادهایی آشکار و با وضوح کامل باشد، بدین تعبیر به نظر خوانا و مشخص می‌رسد، چنین شهری چشم و گوش را به توجه بیشتر دعوت می‌کند و افراد را به جانب خود می‌خواند. (علیمردانی به نقل از دینداری، ۱۳۹۵) در نقطه مقابل آن ایجاد تضاد در روشنایی عناصر منظر شهری موجب سردرگمی در فضا و کاهش خوانایی می‌شود. خلق منظر شبانه شهری خوانا محصول نورپردازی موفق بوده و ارتباط عناصر موجود با تئوری سیمای شهر کوین لینچ را محصول نورپردازی موفق می‌باشد (Licht, 2002). به عبارتی عناصری از شهر که افراد آن را در نور روز به خوبی درک می‌کنند و موجب تشکیل تصویر ذهنی از شهر می‌شوند می‌بایست با تاکیدات نوری در منظر خودنمایانه نیز درک شده و مهر محکمی بر تصویر ذهنی افراد از شهر زنند.

با فعالیت‌های متفاوتی در زمان شب نسبت به سایر شهرها هستند. منظر شبانه ایمن می‌تواند حضور افراد و پرسه زدن شبانه توریست‌ها را در شهرهای توریستی افزایش داده و یا در نقطه مقابل آن با عدم تامین ایمنی و امنیت، از حضور افراد در ساعات تاریکی جلوگیری کند. منظر شبانه ایمن می‌تواند امکان حضور و رفت و آمد انسانها را برای انجام مراسم مذهبی در هر ساعت از شبانه روز در شهرهای زیارتی بالا برده و یا بالعکس حضور آنها و انجام مراسم مذهبی را فقط در ساعات محدود و روشنایی روز امکان پذیر سازد. در کنار حضور افراد در عرصه‌های همگانی در شب رونق اقتصادی افزایش یافته و میزان جلب توریست نیز بالا می‌رود که این موضوع پیوستگی اجتماعی را ارتقاء داده و موجب پیشرفت اقتصادی شهرها می‌شود (Jarvis, 2012).

منظر شبانه خوانا

اهمیت خوانایی شهر زمانی در شب پر رنگ می‌شود که بدانیم تاریکی شب قدرت ارتباط انسان از طریق حس بینایی را کاهش و بدنبال آن میزان ادراک پایین بوده و خوانایی مکان‌های شهری تقلیل می‌یابد. این موضوع خصوصاً برای افراد غریبه مسئله ساز بوده و امکان جهت یابی آنها را در شب سخت می‌کند. انسانها در زمان تاریکی شب تجربه دوم خود را از عرصه‌های عمومی با پرسه زدن و حضور در فضا شروع می‌کنند. همان طور که افراد در نور روشن روز محیط خود را درک می‌کنند، تاریکی شب نیز نایستی تجربه دوم آنها از محیط‌های شهری را با ادراک نامناسب و ناخوانا از شهر همراه کند. خوانایی موجب می‌گردد که امکان جهت یابی و توان تعیین مسیر و هدف فراهم شده و درک مکان حضور و رابطه و موقعیت آن مکان با سایر مکان‌ها و با کل شهر بوجود آمده و بدنبال

عناصر مصنوع در منظر شبانه خوانا

در زمان حضور در فضا، اولین مکان‌هایی که درک می‌شوند ورودی‌ها می‌باشند. ورودی‌ها امکان نفوذ پذیری به شهرها و مکان‌های شهری را بوجود آورده و به دلیل اینکه اولین برخورد انسان با فضای مورد نظر می‌باشند می‌توانند تصویر ذهنی مطلوبی را از خود شکل داده و به تعبیری نمایانگر نقش ویژه (کاراکتر) از شهر یا مکان هایش باشند. به همین منظور نورپردازی مناسب ورودی‌های شهر بسیار با اهمیت بوده و چنانچه راه‌های ورودی به شهر به شکل مناسبی نورپردازی شوند می‌توانند در عین سادگی همچون دروازه‌ای برای ورود به شهر نقش مهمی در ذهن بازدیدکنندگان شهر ایفا کنند (Licht, 2010). تشخیص استخوان بندی فضاهای همگانی و نقش و جایگاه آن‌ها در منظر شبانه شهر موضوع مورد توجه دیگر می‌باشد. این فضاها که نقش حیاتی برای شهرها دارند و زندگی اجتماعی شهر در آنها رونق دارد در ذهن افراد ساختاری منسجم را ثبت کرده و موجب خوانایی در مقیاس کلان شهری می‌گردند. این مسیرها که در تصویر ذهنی افراد در نخستین رده‌ها قرار می‌گیرند، در منظر شبانه ساختاری هماهنگ داشته و تصویری منسجم را بوجود می‌آورند. در کنار این فضاها مسیرهای ثانویه (secondary) در ساختار شهر مورد توجه می‌باشند. نوع نورپردازی این خیابان‌ها که میزان روشنایی آنها کمتر از استخوان بندی اصلی می‌باشد، باید با محوریت نورپردازی مکان‌های خاص و قانونی با تاکید بر هویت محلی انجام گرفته و پیوستگی نقاط قانونی و تعامل آنها در منظر شبانه قابل ادراک باشد (Bar-tenbach, 2009).

تأکید بر نشانه‌های کالبدی و عملکردی شهر در

منظر خودنمایانه از ملزومات منظر شبانه خوانا می‌باشد. نورپردازی خاص برای ساختمان‌ها و اجزاء کالبدی شاخص شهر در منظر شبانه خوانا در کریدورهای بصری و خطوط اصلی دید موجب خوانایی فضاهای شهری می‌شود. نمایان ساختن کامل میراث فرهنگی و تاریخی محصول این مرحله بوده و راه رسیدن به مقصد می‌باشد. از طرفی دیگر وضوح کارکردی برای فعالیت‌های شهر عامل دیگر خوانایی در منظر شبانه شهرها هستند. کاربری‌هایی که در روز نقش کارکردی داشته و در شب نقش آرایه‌های تزئینی را دارند (حبیبی، ۱۳۸۸). این کاربری‌ها همانطور که در روز به واسطه فعالیت خاصی که دارا می‌باشند عامل خوانایی هستند در شب و زمان خاموش شدن فعالیتشان، به کمک نور نمایان گشته و با تأکیدات آرایشی - تزئینی، تصویر ذهنی روز خود را تثبیت می‌نمایند. وضوح کارکردی روز این ساختمان‌ها با شب آن نیز هماهنگ بوده و استفاده از نورپردازی نباید جلوه دیگری از فعالیت، مغایر با فعالیتی که در روز دارا می‌باشند را رقم زند. انتخاب رنگ مناسب نور و واسطه به فرهنگ‌ها و عملکردهای مختلف متأثر از این موضوع بوده و استفاده از رنگی که در فرهنگ مردم تعریف خاص برای فعالیت ویژه‌ای داشته باشد می‌تواند بر نقش آن فعالیت و وضوح کارکردی آن موثر باشد. عناصر مصنوع که نقش لبه را در شهر ایفا می‌کنند موضوع دیگر نورپردازی در منظر شبانه خوانا هستند. عناصری که موجب تقسیم و وجود مرز در شهرها می‌شوند. نورپردازی پل‌ها به عنوان لبه‌های قوی شهری توصیه شده و استفاده از نورهای ال ای دی LED انقلابی در نورپردازی این نوع سازه‌ها می‌باشد (Licht, 2002).

گره‌های شهری از موضوعات دیگر لینچ در ایجاد

تصویر شماره ۶: پیوستگی در استخوانبندی فضاهای همگانی در منظر شبانه خوانا (URL5)

تصویر شماره ۵: تاکید بر نشانه‌های شهری در منظر شبانه خوانا (URL4)

تصویر ذهنی خوانا از شهر می‌باشد. مکان‌هایی که طیف وسیعی از فلک‌ها تا میداين و تقاطع‌ها در بر می‌گیرند (بتلی، ۱۳۸۲). این فضاها که گاه نقش ترافیکی آنها بالاتر بوده و گاه نقش اجتماعی، در ساختار ذهنی مردم جایگاه ویژه‌ای داشته و از موضوعات اصلی منظر شبانه خوانا می‌باشند. میداين شهری بسته به کارکردی که دارند منظر متفاوتی را در شب به خود اختصاص می‌دهند. یک میدان می‌تواند محلی برای ملاقات و کپ زدن بوده و یا اینکه مکانی برای کسب و کار و یا محلی برای رویدادهای فرهنگی و یا صحنه‌ای برای نمایش تاریخ یک ملت باشد. از طرفی میدان می‌تواند یک قطب ارتباطی مانند فلک‌ها باشد. هرکدام از این فضاها نیازمند نوع خاصی از نورپردازی و منظر شهر است و نوع نورپردازی هرکدام از این‌ها وابسته به نقش و کارکرد خود میدان است (Licht, 2002). میدانی که برای نمایش تاریخ یک ملت است تاکیدات نورپردازی بر جداره‌های تاریخی آن بوده و میدانی که کارکرد اصلی آن فعالیت‌های اجتماعی است تاکید نورپردازی بر محل قرارگاه‌های رفتاری می‌باشد. از طرفی دیگر میدانی که نقش ترافیکی در شهر دارد در زمان تاریکی نیز نقش مفصلی خود را حفظ کرده و فارغ از جداره‌های گره، تاکید نورپردازی بر وضوح عملکردی و حرکت بی‌خطر باشد.

پهنه (محله) و نقش آن در تصویر ذهنی افراد از شهر موضوع دیگر مورد توجه در منظر شبانه خوانا می‌باشد. محدوده‌هایی داخل شهر که نقش ویژه (کاراکتر) و شخصیت منحصر به فردی نسبت به سایر مناطق شهری داشته و به طور جداگانه مورد ادراک قرار می‌گیرند. این پهنه‌ها همان‌طور که در زمان روز، منظر شهری متفاوتی را دارا می‌باشند در منظر شبانه نیز حافظ هویت متمایز و نقش ویژه خود بوده و نورپردازی آنها باید با تاکید بر نقش ویژه این فضاها و عملکرد اصلی آنها باشد (Bartenbach, 2009).

عناصر طبیعی در منظر شبانه خوانا

همان‌طور که منظر شبانه خوانا به میراث فرهنگی و تاریخی خود احترام می‌گذارد، برای ایجاد تصویر ذهنی خوانا از شهر، منظر خودنمایانه نیز می‌باید به میراث طبیعی خود پایبند بوده و آن را جزئی از میراث تاریخی و فرهنگی شهر بداند. عناصر طبیعی شهر که عامل اصلی شکل‌گیری شهرها و یا بستر و عامل جهت‌دهنده به رشد شهر بوده، از

ابتدای تولد شهر حضور داشته و نسل به نسل بدون تغییر مکانی، شاهد تغییرات شهر بوده‌اند. این عناصر می‌توانند در هر پنج موضوع لینچ نمود پیدا کرده و موجب خوانایی شهر شوند. یک توپوگرافی خاص در یک شهر می‌تواند نقش نشانه‌ای برای شهر داشته باشد و در بطن منظر شبانه بوسیله نورپردازی عینیت یابد. یک رودخانه و مسیر آب در یک شهر و یا یک دره با بستری برای فعالیت انسانها در داخل شهر نیز نقش لبه‌داشته و هر کدام از این فضاها یا مکان‌های پیرامون آنها مسیرهای خوانا در ذهن شهروندان می‌باشند. یک پهنه از شهر می‌تواند با یک ویژگی طبیعی خاص مثل پارک جنگل‌ها و یا توپوگرافی‌های داخل شهر، پهنه (حوزه) مستقل را به خود اختصاص دهد و هر کدام از این موضوعات می‌توانند بستری بر انجام فعالیت‌های اجتماعی و پاتوق‌هایی برای حضور افراد و کپ زدن بوده و به عنوان گره‌های شهری نقش ایفا کنند.

انسان و فعالیت هایش در منظر شبانه خوانا

انسانها بواسطه حضور خود در فضاهای شهری موجب حضور سایرین و بالا رفتن غنای محیط می‌گردند. انسانها به ذاته دوست دارند اجتماعی زندگی کنند و این اجتماعی زندگی کردن آنها ضامن حیات شهری آنها نیز شده است (پاکزاد، ۱۳۸۸). دیدن حضور انسانها و انجام فعالیت‌های مختلف جذب سایرین را به همراه داشته و حتی موجب ترغیب در انجام فعالیت‌های سایرین بصورت گروهی می‌شود. تاریکی زمان شب نباید شرایطی را بوجود آورد که انسانها از دیدن فعالیت‌های هم باز مانند. ملاحظه فعالیت‌های اجتماعی افراد موجب جذب و مشارکت شهروندان در آن فعالیت‌ها شده و بدنبال آن تصویر ذهنی قوی از آن فضا شکل گرفته و تضمین کیفیت خوانایی از مکان‌های شهری می‌گردد. انجام این فعالیت‌ها می‌تواند همیشگی برای مکان خاص باشد و یا اینکه به یکباره و خودجوشانه انجام گیرد و شرکت در این فعالیت می‌تواند به صورت ذهنی و یا بصورت فیزیکی اتفاق افتد. منظر شبانه خوانا شرایطی را بوجود می‌آورد تا علاوه بر اینکه این فعالیت‌ها قابل رویت هستند، امکان پیوستن به آنها نیز مهیا بوده و بدنبال آن تصویر ذهنی قوی برای فرد نقش می‌بندد. دیده شدن این فعالیت‌ها به معنی پرنور کردن فضا جهت انجام فعالیت نبوده و کیفیت نور در فضا است که می‌تواند نوع فعالیت را در طیف‌های مختلف آن سازمان دهد. فضاهای شهری خالی از انسانها در زمان تاریکی

جدول ۱. جمع بندی اهداف و معیارهای منظر شبانه ایمن و نقش اجزای آن؛ ماخذ: نگارندگان

مولفه	نقش هر یک از عناصر منظر		
	اهداف اصلی مولفه کیفی	عناصر مصنوعی در منظر شبانه	عناصر طبیعی در منظر شبانه
منظر شبانه ایمن	<p>دو موضوع را شامل می شود:</p> <p>۱ - امنیت در برابر مزاحمت سایرین و کاهش جرم (security)</p> <p>۲ - ایمن در برابر محیط یا توجه به فیزیولوژی انسان و تاریکی (safty)</p> <ul style="list-style-type: none"> • امکان حیات اجتماعی در شب بدون توجه به محدودیت های زمان در منظر شبانه ایمن و کاهش حوادث • ادامه سکانس های فعالیتی در سکانس های زمانی • در منظر شبانه ایمن کیفیت نور مهم است نه کمیت آن • بالا بردن ادراک توسط حس بینایی و بدنبال آن حس ایمنی و حضور بیشتر • امکان قرائت فضا و به دنبال آن حضور بیشتر افراد 	<ul style="list-style-type: none"> • مسیرها مهمترین نقش را دارند • تقلید از نور روز در مسیرهای سواره و نبودن تعلقه کور • ایمنی سواره در برابر سواره در مسیرها • ایمنی پیاده در برابر سواره در مسیرها • ایمنی در تمام سکانس های فضایی و احساس پیوستگی ادراکی در ساختار فضا های همگانی • نقش بدنه ها خصوصا همکف و ویرین ها در • تامین امنیت و ایمنی پیاده • نقش پارک های تجهیز شده که در ساختار استخوانبندی فضاهای همگانی قرار گرفته اند. • تاکید بر نورپردازی مسیرهای پیاده و تثبیت تصویر ذهنی قوی از آنها • نورپردازی عملکردی فضا های مجاور عناصر تاریخی که فاقد فعالیت هستند (علاوه بر خود عنصر) 	<ul style="list-style-type: none"> • امکان زندگی شبانه در بستر یا حاشیه عناصر هویت طبیعی • تامین امنیت در فضاهای مجاور توده های آبی (پل ها، اسکله ها، رودخانه های دائمی و فصلی) • تجهیز و نورپردازی مناسب برای روده های فصلی در تمام فصول سال • توپوگرافی یا جنگل های داخل شهر و ساختار استخوانبندی فضاهای همگانی قرار گرفته اند تجهیز شوند.
	<ul style="list-style-type: none"> • امکان دیدن چهره انسان ها و فعالیتهاش در منظر شبانه ایمن • تامین کیفیت سر زندگی • تشویق، ترغیب و تامین فعالیت های شبانه • امکان طراحی رویداد و خاطره ساز شدن فضا • نظارت غیر رسمی افراد بر رفتار یکدیگر • امکان انجام فعالیتهاى خاص • شهرها در زمانهای مختلف شبانه روز • افزایش جلب توریست در منظر شبانه ایمن و رونق اقتصادی بالاتر • شهر و بدنبال آن توسعه شهری 		

جدول ۲. جمع بندی اهداف و معیارهای منظر شبانه خوانا و نقش اجزای آن؛ ماخذ: نگارندگان

مولفه	نقش هر یک از عناصر منظر		
	اهداف اصلی مولفه کیفی	عناصر مصنوعی در منظر شبانه	عناصر طبیعی در منظر شبانه
منظر شبانه خوانا	<ul style="list-style-type: none"> • ممانعت از ادراک ضعیف در تجربه دوم انسان در زمان تاریکی به دلیل ضعیف شدن حس بینایی • امکان جهت یابی برای غریبه ها بوسیله نور و درخشندگی نقاط کانونی • جلوگیری از کتراترست در روشنائی عناصر منظر و ایجاد سردرگمی • ایجاد ارتباط در روشنائی عناصر منظر و تئوری سیمای شهر لیچ • تثبیت و تقویت منظر ذهنی درک شده روز با استفاده از نورپردازی موفق عناصر منظر شبانه • تقویت و تثبیت حس مکان در منظر شبانه خوانا 	<ul style="list-style-type: none"> • نورپردازی مناسب ورودی های شهر و حوزه های ویژه شهری و معرفی نقش ویژه شهر در بدو ورود و ایجاد تصویر ذهنی متفاوت • ایجاد ساختاری هماهنگ برای استخوانبندی فضاهای همگانی در منظر شبانه • سطح روشنائی کمتر برای مسیرهای ثانویه و نورپردازی با تاکید بر محوریت مکان های خاص و نقاط کانونی با حفظ هویت محلی. • تاکید بر نشانه های شهری بوسیله نور • جهت سازی بصری به نشانه های کالبدی • وضوح کارکردی نشانه های فعالیتی در شب و هماهنگی با فعالیت روز آنها با رنگ نور • متناسب با عملکرد و فرهنگ مردم • نورپردازی تأکیدی بر لبه های شهری • نورپردازی گره ها متناسب با کارکرد آنها (اجتماعی، ترافیکی و ...) • شناسایی پهنه ها مستقل در شهر و تامین منظر شبانه متفاوت برای آنها منطبق با نقش ویژه آنها 	<ul style="list-style-type: none"> • تاکید بر میراث و هویت طبیعی شهر در منظر شبانه
	<ul style="list-style-type: none"> • تاکید بر فعالیت انسان ها در شب و امکان دیدن فعالیت ها توسط افراد و بدنبال آن مشارکت فیزیکی و یا ذهنی در فعالیت ها و ایجاد تصویر ذهنی از فضا • کیفیت مناسب نور برای انجام انواع فعالیت های مختلف در قرارگاه های رفتاری با سطوح مختلف روشنائی متناسب با نوع فعالیت 		

شب، هر چقدر هم که معیارهای طراحی و معماریانه دارا باشند، جایگاه قوی در تصویر ذهنی افراد نخواهند داشت.

نتیجه گیری و جمع بندی

ایمنی و خوانایی دوتا از مولفه های کیفی اصلی منظر شبانه شهر می باشند. عناصر و اجزاء تشکیل دهنده منظر شبانه شهر شامل عناصر مصنوع، عناصر طبیعی و انسان و فعالیت هایش هرکدام می توانند به کمک نور و نورپردازی شرایطی را بوجود آورند که از یک طرف امنیت و ایمنی انسان ها در زمان تاریکی شب و پرسه های شبانگانه تامین گردد و از طرفی دیگر با امکان قرائت مناسب فضا و تامین خوانایی برای شهر تصویر ذهنی مطلوبی را از شب شهر در ذهن افراد ثبت نمایند. در جدول ذیل اهداف و معیارهای اصلی مولفه های کیفی ایمنی و خوانایی و نقش هر یک از اجزاء و عناصر تشکیل دهنده منظر شبانه در این مولفه ها به صورت خلاصه بیان گردیده است.

منابع و مآخذ

۱. افتخاری، اصغر، (۱۳۸۱)، ساختار و تاویل امنیت، فصلنامه مطالعات راهبردی، سال پنجم، شماره ۱.
۲. اعتمادی فر، سید احسان، (۱۳۸۷)، نقش روشنائی شهری و طراحی نورپردازی در امنیت شهر تهران (با تأکید بر اصول صحیح نورپردازی در مناظر شهری)، دومین همایش جامعه ایمن شهر تهران، شهرداری تهران.
۳. بحرینی، حسین، خسروی، حسین، (۱۳۹۳)، راهنمای طراحی فضاهای شهری، انتشارات دانشگاه تهران.
۴. بنتلی، یان، (۱۳۸۲)، محیط های پاسخده، ترجمه مصطفی بهزادفر، دانشگاه علم و صنعت ایران، چاپ اول.
۵. بی نیاز، فاطمه، تکتم، حنایی، (۱۳۹۵)، بازشناسی عناصر موثر بر خوانایی در ادراک بزرگسالان، نشریه علمی پژوهشی مطالعات شهری، شماره بیست و سوم.
۶. پاکزاد، جهان شاه، (۱۳۸۵)، مبانی نظری و فرآیند طراحی شهری، وزارت مسکن و شهرسازی، چاپ اول.
۷. پاکزاد، جهان شاه و سوری، الهام، (۱۳۹۱)، راهنمای نورپردازی مکان های شهری، انتشارات: آرمان

شهر، چاپ اول.

۸. پوراحمد، احمد و دیگران (۱۳۹۱)، بررسی دینداری و احساس امنیت در فضاهای شهری و روستایی، نمونه موردی: شهرستان کوهدشت، مجله پژوهش های راهبردی امنیت و نظم اجتماعی، دانشگاه اصفهان، شماره ۱، بهار ۱۳۹۱.
۹. حبیب، فرح، (۱۳۸۴)، کند و کاوی در معنای شکل شهر، نشریه هنرهای زیبا، سال ۱۳۸۵، شماره ۲۵.
۱۰. حبیب، فرح، (۱۳۸۹)، سیر تحول زیباسازی منظر شهر، ماهنامه فنی و تخصصی سازمان نظام مهندسی ساختمان استان اصفهان (نما)، سال نوزدهم، دوره سوم، شماره ۱۷۹-۱۸۰.
۱۱. حبیب، فرح، سهرابیان، گودرز، (۱۳۹۴)، تبیین مولفه های زیبایی شناختی منظر شبانه شهر، فصلنامه مدیریت شهری، شماره ۴۱.
۱۲. حبیبی، محسن، (۱۳۸۸)، زندگی شهری، نور و شهر، نشریه معماری و فرهنگ، شماره ۳۵.
۱۳. حیدری، شاهین، (۱۳۸۸)، معماری و روشنائی، انتشارات دانشگاه تهران، چاپ اول.
۱۴. زرقانی، سید هادی، شاد مهري، فاطمه. (۱۳۹۳) برقراری امنیت شهری از طریق طراحی محیطی براساس مبانی اسلامی، هفتمین کنگره انجمن ژئوتکنیک ایران، جغرافیای سیاسی شهر.
۱۵. علوی طبری، هدا، (۱۳۸۹)، نورپردازی در معماری منظر، انتشارات شهیدی، تهران.
۱۶. علیمردانی، مسعود، شرقی، علی، مهدنشین، نیره، (۱۳۹۵) بررسی نقش امنیت در سرزندگی و حیات شبانه فضاهای عمومی شهری، دو فصلنامه هنرهای کاربردی، ۱۳۹۵.
۱۷. کارمونا، متیو و همکاران، (۱۳۸۸)، مکان های عمومی فضاهای شهری ابعاد گوناگون طراحی شهری، ترجمه قرایی، فریبا و همکاران، انتشارات دانشگاه هنر تهران
۱۸. کالن، گوردون، (۱۳۷۷)، گزیده منظر شهری، ترجمه منوچهر طیبیان، انتشارات دانشگاه تهران، چاپ اول.
۱۹. کامران، حسن و شعاع برآبادی، علی. (۱۳۸۹). بررسی امنیت شهری در شهرهای مرزی؛ مطالعه موردی: شهر تایباد، فصلنامه جغرافیا.
۲۰. کامیار، غلامرضا، (۱۳۷۹)، حقوق شهرسازی،

- Architectural Press, Elsevier.
34. David Held, (1995) *Democracy and the global Order: From the Modern State to Cosmopolitan Governance*, Chicago, Stanford University Press.
35. Eraydin, Zeynep. 2007, *building a legible city: how far planning is successful in Ankara*, A thesis submitted for degree of Master of Science, urban design, Ankara: Technical University of Ankara.
36. Licht, (2002): "Urban Image Lighting" Booklet 16, Information on Lighting Application, Frankfurt, fordergermenschaf (FGL).
37. Licht, (2010), *City Marketing with Lighting*, Booklet 16, Information on Lighting Application, Frankfurt, fordergermenschaf (FGL).
38. Jarvis, T and Charnley, M (2012): *In the Shade: Lighting Local Urban Communities*.
39. Raynham, PJ (2007), *Public Lighting In Cities*, University College London.
40. Santen, Christa van (2007), *Light Zone City, light planning in the urban context*, Birkhäuser Architecture; 1st edition.
41. Lafford, D (2010), *The Role of Creative Lighting in Urban Public Space*. M.A Landscape Architecture Project.
42. LUCI (2007) *Charter on Urban Lighting, Promoting a culture of sustainability in lighting*.
43. Newport, J (2014), *the Effect of Light and Noise from Urban Development on Biodiversity*, David J shart jouse.
44. William. M.C. Lam (1965): *The Lighting of Cities*.
45. URL1: <http://i50.tinypic.com/25i7nlx.jpg>
46. URL2: http://english.vov.vn/Uploaded/hoabinh/2015_11_18/hanoi%201.jpg
47. URL3: http://static.english.vov.vn/Uploaded/hoabinh/2015_11_18/hanoi%201.jpg
48. URL3: URL5-8: <http://nativepakistan.com/wp-content/uploads/Photos-of-Madina-A-dreamy-night-view-of-Masjid-an-Nabawi-Madina-with-full-moon-overhead-Pictures-of-Madina.jpg>
49. URL4: <http://www.hotel-design-secret-de-paris.com/blog/wp-content/uploads/2013/11/paris-tour-eiffel-la-nuit-600.jpg>
50. URL5: <http://soak-blog.andrewkelsalldes.netdna-cdn.com/wp-content/uploads/2011/06/london-at-night-image.jpg>
- تهران، انتشارات مجد.
۲۱. گلکار، کوروش، (۱۳۷۹)، *مولفه‌های سازنده کیفیت طراحی شهری*، نشریه علمی - پژوهشی صفحه، شماره ۳۲.
۲۲. گلکار، کوروش، (۱۳۸۵)، *مفهوم منظر شهری*، نشریه آبادی، شماره ۵۳.
۲۳. گل، یان، (۱۳۸۹)، *فضاهای عمومی و زندگی جمعی*، ترجمه ی علی غفاری، صادق سهیلی پور، انتشارات دانشگاه تهران.
۲۴. فروم، اریک، (۱۳۶۰)، *جامعه سالم*، ترجمه اکبر تبریزی، تهران، انتشارات بهجت.
۲۵. لینچ، کوین، (۱۳۷۴)، *سیمای شهر*، ترجمه منوچهر مزینی، انتشارات دانشگاه تهران. چاپ اول.
۲۶. لنگ، جان، (۱۳۸۱)، *آفرینش نظریه معماری درک رفتارهای محیطی*، ترجمه علیرضا عینی فر، انتشارات دانشگاه تهران، چاپ اول، تهران.
۲۷. محمدی ده چشمه، مصطفی، علیزاده، هادی، (۱۳۹۴)، *ارزیابی مولفه‌های امنیت شهری*، برپایه رویکرد ساختارگرا، فصلنامه علمی - پژوهشی اطلاعات جغرافیایی، دوره ۲۶، زمستان ۹۶.
۲۸. مختاباد، سید مصطفی، سجاد محمدیارزاده، بهنوش شمس الهی (۱۳۸۸) *جستاری بر انسان شناسی شهری نشانه شناسی شهری و نقش آن در خوانایی*، مجله جامعه شناسی معاصر، سال اول، شماره چهارم
۲۹. نیومن، اسکار، (۱۳۸۷)، *خلق فضای قابل دفاع*، ترجمه فائزه رواقی و کاوه صابر، انتشارات طحانف چاپ اول.
۳۰. نقی زاده، محمد، (۱۳۹۲)، *تحلیل و طراحی فضاهای شهری (مبانی، تعاریف، معیارها و روش ها)*، انتشارات جهاد دانشگاهی، چاپ دوم.
31. Bartenbach, (2009), *Christian Creation of Light Milieus*.
32. Casciani, D, (2012): *ELSE, Experience Of Lighting Sustainability In The Environment*.
33. Carmona, M., Heath, T. Oc, T. Tiesdell, S., (2005), *Public Places, Urban Space*.